

Батькам. Родині. Галичині.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

РОМАН ЙОСИПОВИЧ ГОЛИК

**КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ І СХІДНА ЄВРОПА:
ПИСЕМНА КУЛЬТУРА
ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ
В ГАЛИЧИНІ**

ЛЬВІВ 2015

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства ім. І.
Крип'якевича НАН України (протокол № 8
від 14 травня 2015 року).

УДК 930.85 (4-11+477.83/.86) «18/20»

Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. - Львів, 2015. - 424 с.

У монографії проаналізовано теоретичне підґрунтя, витоки й розвиток писемної культури як форми культурної пам'яті та її вплив на формування суспільних уявлень Східної Європи та Галичини у нову й новітню добу. Простежено образ Галичини як простору письма в ментальності її мешканців і чужинців, досліджено культуру читання як джерела уявлень та продукування ідей на східноєвропейському цивілізаційному просторі.

Книга адресована історикам, філологам, культурологам, широкому колу читачів, які цікавляться історією та культурою України.

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор Микола Романович Литвин *Рецензенти:*
доктор історичних наук Іван Григорович Патер доктор історичних
наук Ігор Ярославович Соляр доктор історичних наук Мирослав
Михайлович Волощук

ISBN 978-966-02-0805-2

© Голик Р. Й., текст, 2015 © Царик
М. З., обкладинка, 2015 © Інститут
українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	12
1.1. Історіографія	12
1.2. Джерельна база	42
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМАТИКИ	50
2.1. Культурна пам'ять та її генеза	52
2.2 Міф, уявлення, стереотип: елементарні одиниці культурної пам'яті	60
2.3. Ментальність, суспільний дискурс, ідеологія: аспекти й рівні культурної пам'яті..	76
2.4. Письмо, читання й література в історії культури	99
2.5. Усне та писемне	111
2.6. Читання як соціальне явище	121
2.7. Писемна культура, лектура та література: взаємозв'язки та антиномії	128
2.8. Писемності, літератури та суспільства: формування уявлень, міфів, стереотипів.	129
2.9. Писемність, література та історіографія: в лабіринтах наукового мислення	132
2.10. Східна Європа та Галичина: письмо і пам'ять	146
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ: СВІТОВИЙ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ	154
3.1. Первісне читання: цивілізація/простір петрогліфів та піктограм	156
3.2. Від піктографічного до ієрогліфічного цивілізаційного простору	161
3.3. Цивілізаційний простір логографо-фонетичного/ієрогліфічного письма й читання	165
3.4. Цивілізація силабічного читання й письма	176
3.5. Світ-цивілізація фонетичного письма й лектури	177
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ГАЛИЧИНУ В КУЛЬТУРНО-ПИСЕМНОМУ КОНТЕКСТІ	266
СХІДНОЇ ЄВРОПИ	266
4.1. Генеза: образ «Прото-Галичини» у культурі середньовіччя та ранньо- модерної доби	267
4.2. Образ Галичини у культурі ХІХ - першої половини ХХ століття	274
4.3. Уявлення про край у міжвоєнний час	302
4.4. Регіон і його образ у Другу світову війну	312
4.5. Уявна картина Західної України в радянську добу	319
4.6. Галичина в діаспорі: образ краю в культурі еміграційних середовищ	325
4.7. Галичина на ментальній карті Центрально-Східної Європи кінця ХХ - початку ХХІ століття	330

ВИСНОВКИ	360
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	370
Неопубліковані джерела	370
Опубліковані джерела	370
Наукова література.....	381

ВСТУП

Історія цивілізації - еволюція культурної пам'яті, писемного та усного простору, а водночас історія ментальності, сприймання світу, суспільства та місця людини в ньому. Категорії людського мислення - уявлення, концепти, міфи та стереотипи є тими елементами, що забезпечують формування та функціонування культурно-цивілізаційного простору. Без цих констант думки, як і без засобів їх вираження, знаків, неможлива суспільна комунікація. Вона ж, своєю чергою, забезпечує існування суспільства, його структур та інститутів.

Дане дослідження присвячене Східній Європі, зокрема Галичині, її культурній пам'яті у світовому, регіональному та локальному контексті. Воно показує, як ця пам'ять у формі писемності, книжності, літератури, а також (частково) усної культури видозмінила колективну та індивідуальну уяву, ментальність, свідомість населення європейського Сходу. Йдеться про те, щоб поступово зменшуючи масштаб, показати строкату динамічну, змінну в часі карту оригінальних та запозичених ідей, уявлень і стереотипів, що перехрестилися на території краю та довкола нього. Це бачення - ретроспективне. Його вихідним і основним пунктом, підґрунтям є культура Галичини XIX - початку XX, а також початку XXI ст. Саме крізь неї на сторінках монографії розглянуто генетичні витоки та шляхи еволюції модерних ідеологем, міфів, образів. В умовах суспільно-політичних потрясінь, ментальних та реальних розламів, збройних викликів та небезпек на східноєвропейських просторах, коли вона писалася, тема пам'яті та культури набуває особливого, а інколи й ключового, значення.

Культурна пам'ять - феномен, що став одним із фундаментів зародження та розвитку світової цивілізації. З одного боку, його сформувало усне мовлення і створена на його підставі усна (масова, популярна, народна) культура, з іншого - письмо і його втілення у культурі писемній. Перше проникало у людський побут у вигляді мовлення та слухання. Друге - у формі читання та писання.

Історія цих явищ - історія парадоксів. Письмо й лектура вже давно стали не лише синонімами культури, а й майже необхідним елементом повсякденного життя. Водночас навіть на початку XXI ст. у світі залишаються цілі регіони, населення яких малограмотне або й неграмотне.

Історію Галичини - цивілізаційного пограниччя етнічно строкатої Східної Європи, та й сам східноєвропейський культурний простір - можна розглядати так само двобічно. У ній можна вбачати історію еліт або, принаймні, освічених людей, їхнього

читання і писемної культури. Проте історія регіону є також історією соціальних низів, які часто перебували лише у колі усної традиції і рідко виходили поза її межі. Зрештою, на неї можна дивитися як на континуум, де обидві ці сфери перетиналися та взаємодіяли в різних конфігураціях.

Письменник Юрій Андрухович іронічно назвав Галичину зразком постмодерністичного конструювання, уявною територією, де усе міфологізовано, перетворено на цитати, знаки, символи і знаки знаків - симулякри: «Бо в цій частині

світу міфологія компенсує історію, родинні перекази тут важливіші й достовірніші від підручників. Зрештою, історія тут сама є не більше, ніж різновидом міфології» («Час і місце, або моя остання територія»)¹. Дійсно, за Галичиною здавна закріпилася слава особливої території на ментальній і реальній мапі не лише України, але й всієї Східної Європи. Її специфіка не раз ставала предметом дискусій. Одні вважали цей регіон штучним утворенням австрійського часу, інші - навпаки, шукали витоки «предвічної Галичини» у княжій добі чи взагалі у доісторії. Для одних вона була міфічною обіганою землею, в якій завжди панувала мультикультурна атмосфера й міжнаціональний мир. Для інших - ареною тривалої боротьби між народами та державами, кожна з яких обстоювала своє право володіти трагічною землею на перехресті цивілізацій. Те ж, як переконливо показав Ларі Вулф, стосувалося й цілої Східної Європи, яка виявилася одним з інтелектуальних продуктів цивілізації Просвітництва, одним із уявних межових стовпів цивілізації десь на краю європейської (і, отже, світової) культури.

Така багатолітність регіону - продукт складної історії, різноманітного природного ландшафту та етнічних трансформацій, яких він зазнавав упродовж століть. Проте одна з головних причин її неоднозначного сприймання лежить, звісно, у площині уявлень. Можна сказати, що Галичина обросла міфами, уявленнями та стереотипами, але не вичерпувалася ними. Поруч з уявною територією міфів завжди існувала реальна Галичина.

Об'єктом даного дослідження став феномен культурної пам'яті та писемної культури у контексті світової та східноєвропейської історії у комплексі з уявленнями та стереотипами, що функціонували у суспільній свідомості Східної Європи, України і, зокрема, Галичини у XIX-XX ст. - добі, крізь призму якої (прямо чи опосередковано) сприймаються (та на яку накладаються) також уявлення ранішого часу. Його предмет - роль писемної культури у формуванні культурної пам'яті, генеза, еволюція й розвиток суспільних уявлень як підставових елементів, категорій культури й ментальності галичан модерної доби.

Мета праці - аналіз системи суспільних образів, уявлень, стереотипів, що функціонували в культурі Галичини з синхронного та історико-діахронного погляду. Щоб її досягти, слід вирішити кілька завдань: визначити методологічні моделі та категоріальний апарат, необхідні для її опису; дослідити структуру й функції писемної культури як інформаційного каналу формування й поширення уявлень, ідеологем/міфологем та стереотипів у культурній спадщині Східної Європи, суспільній свідомості галичан модерної доби на тлі світового цивілізаційного процесу; вивчити походження та розвиток образу/міфу Галичини у контексті культурних міфів,

¹ Див. вужчий і ширший контекст: *Андрухович Ю.* Час і місце, або Моя остання територія / Ю. Андрухович // *Андрухович Ю.* Моя остання територія. Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика. - Львів, ЛА «Піраміда», 2009. - С. 255-263. Як вияви локальної культурної пам'яті на карті Східної Європи, цитати з цього тексту вже стали об'єктом наукових трактувань: *Ткаченко О.* Україна на ментальній мапі Центрально-Східної Європи: пошуки ідентичності / О. Ткаченко // *Вісник Львівського університету. Серія журналістика.* - Львів, 2011. - Вип. 35. - С. 277-287; *Ніколаєнко О.* Культурно-національна ідентичність в контексті сучасних студій культурної пам'яті / О. Ніколаєнко // *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Філософія. Політологія.* - Київ, 2013. - Вип. 3(113). - С. 61-63.

географічних та ідеологічних уявлень про Східну Європу XIX-XX ст.; простежити генезу й роль локальних уявлень про галицькі міста та села у формуванні загального образу краю; окреслити шляхи виникнення уявлень в культурній пам'яті Східної Європи та Галичини XIX-XX ст. та тлі еволюції писемної культури; простежити вплив суспільних процесів на розвиток культурної пам'яті, ментальності й писемної культури регіону та краю; порівняти механізми формування писемної культури, пам'яті й суспільних уявлень у домодерній та модерній культурі Галичини та Східної Європи.

Територіально простір дослідження визначений двома вимірами. З одного боку, потреба в аналізі ролі писемної культури у світовому та східноєвропейському цивілізаційному досвіді вимагає аналізу культурних явищ на широкому географічному просторі, порівняння основних осередків розвитку та шляхів розповсюдження писемності в античності й у новий та новітній час. Проте основну увагу в книзі сконцентровано на взаємовпливах писемності й ментальності на території нинішніх європейських країн. При цьому центром розгляду проблеми у цьому аспекті залишається Східна Європа в її модерному розумінні (а передусім землі сучасної України, Польщі, Росії, а також Угорщини, частково Румунії). Натомість вужчі рамки дослідження обмежені сучасними українськими територіями та адміністративними рамками Галичини на 1914 рік (з тим, що основний акцент зроблено на східній її частині). Водночас актуалізуються також культурні процеси, що відбувалися на цих землях як до утворення австрійської провінції під назвою «Галичина», так і після її ліквідації.

Отож, термін «Галичина» у нашому дослідженні використано у проспективному та ретроспективному значенні. Ретроспективно він, згідно з традицією XIX - початку XX ст., екстрапольований на ті утворення, які існували в суспільній реальності та мисленні жителів краю до 1772 р. У цьому сенсі цей термін слугує частковим синонімом кількох інших термінів (таких як «Галицько-Волинське князівство», «королівство Русі», «Руське воєводство» тощо). Іншими словами, йдеться про «До- чи Прото-Галичину», «Галичину перед (австрійською) Галичиною». Фактично, між тими утвореннями, що існували тут давніше, утворився великий розрив. Однак не можна відкидати й тяглості між домодерною та модерною культурою цих територій. Проспективно термін (згідно з практикою, що склалася у другій половині XX ст.) вжито щодо тих утворень, які існували на її території та в ментальності її мешканців після 1918 р. У такому вимірі Галичина стає синонімом ЗУНР, Східної Малопольщі/Західної України, Прикарпаття, тобто сучасного регіону. З іншого боку, довелося вийти за ці територіальні межі - у сферу Галичини на еміграції/чи діаспорної Галичини, що стала проекцією краю на американському континенті, у країнах Західної та Центральної Європи.

Вивчення історії впливу світової писемної культури на культурну пам'ять окремих цивілізацій вимагало розширення часових параметрів (від часу появи перших символічних систем до початку XXI ст.). У вужчому плані верхню й нижню хронологічну межі дослідження визначило існування адміністративної Галичини (1772-1918). Однак студії над генетичними витоками категорій мислення, які функціонували тут у модерний час, потребували також звернення і до «довших тривалостей», великого історичного нарративу. З одного боку, вони вели до культурних епох перед 1772 р., де частково можна бачити прототипи цих концептів. Натомість висвітлення їхньої подальшої еволюції вимагало студій над культурою Західної України другої половини XX - початку XXI ст., у якій функціонують переосмислені релікти чи «атавізми»

категорій, зароджених у XIX - першій половині XX ст. або ж їхні сучасні еквіваленти.

Методологічним й теоретичним підґрунтям монографії слугує науковий аналіз та синтез, поєднання історико-порівняльних, структурно-типологічних, імагологічно-семіотичних та історико-герменевтичних методик дослідження, дискурсивного аналізу тощо.

Наукова новизна праці полягає у тому, що в ній вперше на значному джерельному матеріалі проаналізовано історіографію та категоріальний апарат проблеми; вивчено теоретичні питання, що торкаються взаємозв'язків історії ментальності та історії писемної культури, історії ідей та емоцій, історії читання та повсякденного життя, політичної історії тощо; комплексно проаналізовано уявлення, які функціонували у суспільній свідомості та культурі Східної Європи та Галичини, досліджено їхні витoki та еволюцію; показано взаємозв'язок між інтелектуальними рухами, писемною культурою, розвитком мистецтва й мас-медій, зміною побутових умов та формуванням колективної свідомості (чи підсвідомості) галичан та мешканців Східної Європи, їхньої суспільної міфології, політичних ідеологем, поведінкових схем чи стратегій тощо. Окреслено шляхи еволюції писемної культури та уявлень в модерну й домодерну добу історії регіону. Досліджено історію формування етнічних ідентичностей, гендерних та соціальних ролей у галицькому/західноукраїнському соціумі як наслідок впливу відповідних уявлень та стереотипів. Порушено проблему впливу суспільних катаклізмів (зокрема таких, як Перша й Друга світові війни) на зміну ментальних орієнтацій жителів краю, трансформацію його культурної атмосфери.

Основні результати дослідження апробовані в доповідях й виступах на міжнародних конференціях та в серії авторських публікацій, де комплексно висвітлено картину розвитку писемної культури та уявлень у Східній Європі та Галичині (див.: Список використаних джерел та літератури).

Теоретичні положення та фактичний матеріал праці можуть бути використані в подальших узагальнюючих дослідженнях з історії Галичини та Східної Європи, історії світової та європейської писемної культури, при написанні монографій та підручників з окремих тем, під час викладання відповідних курсів та спецкурсів з історії краю й регіону тощо. Це складає її практичну цінність.

Загальні принципи дослідження визначили й структуру праці. Підставою став хронологічно-проблемний принцип упорядкування матеріалу.

Її перший розділ окреслює основні історіографічні позиції та корпус джерел, необхідних для висвітлення проблематики. Другий розділ праці демонструє теоретичні та методологічні підстави її аналізу, описує лексикон категорій, на які опирається дослідження, та принципи їх застосування. У третьому розділі книжки її теоретичні засади спроектовано на історико-типологічний аналіз світових та європейських писемних культур та форм збереження культурної пам'яті, зокрема в Галичині. Четвертий розділ монографії присвячено шляхам еволюції образу Галичини як літературно-писемного конструкту, зроблена спроба локалізувати його на мапі європейської культурної пам'яті. Усі розділи мають різний ступінь складності: одні насичені концепціями, інші - фактами, проте усі мають одну мету - сформувати панорамну картину досліджуваних проблем. Це не означає, начебто історичний процес у книзі постає «горизонтально» й «вертикально» упорядкованою системою систем, підкореною чітким та однозначним законам. Однак його подано як відносну цілість,

яку можна структурувати. Отож, слід ще раз підкреслити особливість загального руху думки та логіку викладу в цьому тексті. Спочатку - від загальної мапи теорій та концепцій до порівняльної карти «цивілізацій пам'яті» та писемних культур у світовому та європейському масштабі, згодом - до Східної Європи та України. Далі - до інтелектуальної історії самої Галичини та «карти» проблем, пов'язаних з її еволюцією. Саме такий порядок викладу визначає будову цієї праці.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Окреслювати рамки історіографічних традицій, які стосуються нашої проблематики, так само непросто, як визначити її географічні та хронологічні межі. Це ж стосується й специфіки джерельної бази цієї книги. Причина - у складності й багатоаспектності порушених тут проблем: вони вимагають розгляду відразу в кількох різних площинах, кожна з яких досліджена в неоднаковому обсязі.

1.1. Історіографія

Історіографія культурної пам'яті (у буквальному розумінні того слова) має ще відносно невелику дослідницьку традицію. Прообрази наукових уявлень про пам'ять колективу, соціуму чи культурної спільноти знаходять у працях із соціальної психології початку ХХ ст., поглядах Еміля Дюркгейма, а також у текстах Фредеріка Барлетта, зокрема у його «Пригадуванні» (1932)². Початок її історичного використання пов'язують з ідеями Моріса Хальбвакса (в іншій транскрипції - Альбвакса), висловленими ще у 1921-1925 рр. в «Соціальних рамках пам'яті», а завершених «Колективною пам'яттю» (1950)³. Натомість у другій половині ХХ ст. категорія колективної (суспільної, над-індивідуальної) пам'яті була трансформована у поняття пам'яті історичної та культурної. Вони стали популярними завдяки книгам Яна і Алайди Ассман, П'єра Нора, Пола Коннертона та інших вчених (таких як Андреас Хюссен, Сюзен Стюарт тощо)⁴. Поступово цей дослідницький напрямок був сприйнятий і в Східній Європі та Україні, де західні історична та культурна пам'ять зустрілися з традиційними для початку ХХ ст. і радянського дискурсу акцентами на «народній пам'яті».

«Народна пам'ять» у традиційному розумінні мала виразні риси примордіалістської міфологеми: вона - первинне, автохтонне вмістилище національної/класової свідомості та пов'язаних з нею цінностей. Натомість історична колективна та культурна пам'ять у модерному тлумаченні - соціальний конструкт. Проте й нове розуміння пам'яті як історіографічно-конструктивної категорії поступово поширюється й тут - у працях Сергія Єкельчика про радянську офіційну міфологію та

² *Bartlett, F. C. Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology* / F. C. Bartlett. - Cambridge: Cambridge University Press, 1932. Відразу треба зауважити, що поданий тут огляд джерельної та історіографічної бази дослідження відображає проблему лише в загальних рисах. Детальніший аналіз, бібліографічні описи окремих типів джерел та літератури вміщено при обговоренні окремих тем і проблем.

³ *Хальбвакс М. Социальные рамки памяти* / М. Хальбвакс. - Москва, 2007; *Его же. Коллективная историческая память* / М. Хальбвакс // *Неприкосновенный запас*. - 2005. - № 2-3. - С. 8-27.

⁴ Хрестоматію текстів попередників та прихильників дослідження культурної пам'яті див., напр.: *The Cultural Memory Reader* / ed. by J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy]. - New York: Oxford University Press, 2011. - XVIII+497 p.

«сталінську імперію пам'яті» (2004, 2008)⁵, а також у дискурсі публічної історії, де йдеться про «війну пам'ятей», які підтримують і провокують мас-медія⁶. В сучасній українській історіографії йдеться також про існування локальних пам'ятей на віртуальній карті України (навіть на рівні досить невеликих міст)⁷. Крім того, категорія функціонує у дискурсі українських істориків і теоретиків літератури (наприклад, у працях Ірини Старовойт, присвячених «роботі пам'яті» та її відображенню в художньому мисленні⁸).

Категорія суспільної пам'яті присутня у ще двох інших історіографічних напрямках. Через контакти Моріса Хальбвакса у міжвоєнному двадцятиріччі вона пов'язана, зокрема, з Марком Блоком та школою «Нової історії», згурпованою довкола журналу «Анали». Її старші й «молодші» (на середину - другу половину ХХ ст.) представники (Марк Блок, Люсьєн Февр, Жан Делюмо, Жак Ле Гофф, П'єр Шоню, Фернан Бродель, Андре Воше, Жорж Дюбі, Емануель Леруа-Лядюрі, а також близький до них Філіп Ар'єс/Ар'є, Робер Шарт'є) на матеріалі середньовічної, ранньомодерної та новітньої історії також досліджували колективну психологію та пам'ять, але як «ментальність» та «духовність» і в контексті повсякденного життя, соціальних та економічних процесів, а також історичної антропології⁹. Однією з альтернатив (чи доповнень) до французького сприймання проблем ментальності стали роботи німецьких дослідників, наприклад, «Історія європейської ментальності» за редакцією Петера Дінцельбахера (оригінал - 1993, український переклад - 2004 рр.)¹⁰.

У різних формах теоретичні схеми цієї школи були перенесені в Східну Європу (наприклад, в Польщу, де їх розвивав Броніслав Геремек чи в Росію, де їх став пропагувати Аарон Гуревич). Зрештою, вони потрапили також на український ґрунт, зокрема у медієвістичні та соціально-історичні студії 1990 - першої половини 2000-х рр. (Наприклад, школи Наталі Яковенко, багато праць якої присвячені функціонуванню уявлень у

⁵ Скељчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Скељчик; [пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак]. - Київ, 2008. - 304 с.

⁶ Расаевич В. Polityka tozsamosci i pamiatci na Ukrainie / В. Расаевич // Pamiatc i pytania tozsamosc / ^od red. Т. Horbowskiego, Р. Kosiewskiego]. - Warszawa, 2013. - S. 36-39, 112; *Його ж.* Політика ідентичності і пам'яті в Україні // Пам'ять і питання ідентичності / [за ред.: Т. Горбовського, П. Косєвського]. - Варшава, 2013. - С. 35-38, 105; *Його ж.* Художні і документальні фільми як елементи історичної політики // Українофобія як явище та політтехнологія: зб. статей / [упоряд.: Я. Гарасим, А. Гречило, С. Пилипчук, А. Сова, Н. Ха-лак]. - Львів, 2014. - Вип. 1. - С. 121-127.

⁷ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України / О. Гриценко. - Київ: КІС, 2014. - 352 с.

⁸ Старовойт І. Пам'ять і модернізм: місця недоокреслення / І. Старовойт // Тека Komisji Polsko-Ukraińskich Zwi^zkow Kulturalnych. - Lublin: OL PAN, 2011. - С. 183-193.

⁹ Про це коло ідей див.: Гуревич А. Исторический синтез и «Школа Анналов». - Москва: Индрик, 1993. - 328 с.; Заішкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Заішкільняк. - Львів, 1999. - С. 206-208; Дюпон-Мельниченко Ж-Б. Французька історіографія ХХ ст. / Ж-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуrow. - Львів, 2001; Зазуляк Ю. Українські легенди «Анналів» / Ю. Зазуляк // Український гуманітарний огляд. - Київ, 2002. - Вип. 8. - С. 88-90.

¹⁰ Історія європейської ментальності / [за ред. Петера Дінцельбахера; пер. з нім. В. Кам'янець]. - Львів: Літопис, 2004. - 720 с.

структурах ментальності¹¹, частково - праці Олексія Толочка, сконцентровані довкола уяви середньовіччя й модерного часу в Русі й Східній Європі¹²). У цьому середовищі категорія ментальності стала досить привабливою, що засвідчила хоча б назва одного з періодичних збірників («*Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*», що став виходити у Києві з 1992 р.). Зрештою, її почали використовувати й у контексті модерної та постмодерної історії України (праці Ірини Колесник¹³) загалом й Галичини зокрема.

Відносно нетривалою є історіографічна традиція у вивченні елементів ментальності та колективної пам'яті - зокрема уявлень, ідей та стереотипів. До прикладу, студії над стереотипною складовою суспільної свідомості почалися лише з праць американського журналіста, письменника та політолога Волтера Липпмана про публічну опінію/громадську думку (1922). Згодом його книга, присвячена цій темі, дочекалася багатьох перекладів й стала джерелом цитат про стереотипне мислення¹⁴.

У Східній Європі, зокрема у Польщі, попередницею нинішньої теорії уявлень та стереотипів стали вважати концепцію Яна Станіслава Бистроня, котрий під подібним оглядом аналізував явище національної мегаломанії (1935)¹⁵. Наприкінці 1980 - поч. 1990-х років одним з центрів вивчення стереотипів на східноєвропейських теренах стала польська мовознавча школа, згуртована довкола Єжи Бартмінського, його послідовників та люблінського журналу «*Etnolingwistyka*». Другим помітним осередком вивчення стереотипних схем у Східній Європі була московська школа, зосереджена довкола лінгвіста Світлани Толстої та її співробітників (зокрема Ольги Белової) з Інституту слов'янознавства (Інститута славяноведіння) РАН. Більшість польських та російських праць у цій галузі (зокрема й польський «*Slownik stereotypow i symboli ludowych*» за ред. Є. Бартмінського та російська енциклопедія «*Славянские древности*» за ред. С. Толстої) стали поєднанням етнологічного підходу з лінгвістичним¹⁶. Перший зі словників тяжів, власне, до компактного мовно-структурного аналізу польських стереотипів і символів зі стислими історико-культурними коментарями та фольклорно-етнологічною документацією. Сюди входили, наприклад, типові образи та символічні значення концепту землі та його різновидів (острів, скала, гора, печера, яр),

¹¹ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI- VII ст. / Н. Яковенко. - Київ: Критика, 2002; *Її ж.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - початку XVIII ст. - Київ: Laurus, 2012.

¹² Див., напр. Толочко О. Воображаемая народность / О. Толочко // *Ruthenica*. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. - С. 112-117; Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия / А. Толочко. - Киев: Критика, 2005. - 544 с. *Его же.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. - Киев: Laurus, 2012. - 256 с.

¹³ Колесник І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. Колесник // Український історичний журнал. - 2002. - № 1. - С. 26-37; *Його ж.* Ментальні мапи як інструментарій історика // *Ейдос*. - 2013. - № 7. - С. 159-168.

¹⁴ Липпман У. Общественное мнение / У Липпман; пер. с англ. Т. Барчунова, под ред. К. Левинсон, К. Петренко. - Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. - 384 с.; Ослон А. Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение» / А. Ослон // *Социальная реальность*, 2006. - № 4. - С. 125-141.

¹⁵ Bystron J. S. *Megalomania narodowa* / J. S. Bystron. - Warszawa, 1935. - 268 s.

¹⁶ Пор.: Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под общей ред. Н. Толстога]. - Москва: «Международные отношения», 1995-2012. - Т. 1-5; *Slownik stereotypow i symboli ludowych*. - Lublin, 1996-2012. - Т. 1: Kosmos, Zesz. 1-4.

води (потік, озеро, море, криниця) та підземелля як частин текстуального Космосу. Другий лексикон подавав стереотипи у ширшому мовному, історико-культурному та етнологічно-фольклорному контексті, з виразним акцентом на міфології та досекулярній літературі. Отож, навіть це засвідчує різні образи стереотипного, символічного та міфологічного у науковій уяві Східної Європи.

Можливо власне тому українські дослідження цієї сфери первісно також отримали етнографічне спрямування. (Наприклад, студії Юрія Сілецького над етнічними гетеростереотипами в народній культурі, у тому числі й на землях Галичини¹⁷). Лише згодом їх було перенесено також і на історичний матеріал, як у роботах Любомира Хахули, присвячених польсько-українським відносинам та суспільному дискурсу XX - початку XXI ст. у дзеркалі образів і стереотипів (частина з яких стосується історичної Галичини)¹⁸. Показово, що у бібліотечних класифікаторах такі роботи віднесені до схожих, але різних тематичних кластерів: «мислення і психологія націй (етнічна психологія)» - у першому випадку, і «колективна точка зору та громадська думка» - в другому.

Це свідчить про неоднакове сприймання стереотипів у дослідницькому полі різних наукових дисциплін. З іншого боку, уявне стало сферою зацікавлень західних соціологів і теоретиків науки, котрі побачили у ньому не лише засіб формування спільного знання, але й форматування дійсності, його матрицю (роботи Герберта Маркузе, П'єра Бурд'є, Томаса Куна, Пітера Бергера й Томаса Лукмана, Дейвіда Блура, а також соціолінгвістів¹⁹) тощо. У такому вигляді воно також потрапило в історіографічний дискурс, як частина соціальної та політичної історії, історії повсякденності тощо, зокрема і в Україні, (частково через публікації в київських альманахах соціальної історії «Соціум» та медієвістичний, в основному, історії та археології Східної Європи <^ц|Йетса>, зорієнтована на нову й новітню добу «Україна модерна», а також західноукраїнські видання (такі як львівські «Княжа доба», «Новітня доба», «З історії західноукраїнських земель» тощо).

Поруч з цим з'явилися й синтетичні дослідження, присвячені історичним стереотипам та міфам. Зокрема збірник за редакцією Леоніда Зашкільняка, статті якого стосувалися історичного та політичного дискурсів України та Галичини як її складової. Автори цієї монографії порушували питання теорії стереотипу (Леонід Зашкільняк) у контексті історичної пам'яті (Василь Расевич), стереотипізації релігійної думки (Петро Шкраб'юк), соціальних та регіональних відмінностей у формуванні стереотипів (Вікторія Серета, Остап Серета), рецепції народів та регіонів у дзеркалі етнічного стереотипізування (Леонтій Войтович, Олена Аркуша, Юрій Сілецький, Христина Чушак, Оксана Руда, Олена Лукачук й автор цих рядків)²⁰.

¹⁷ Сілецький Ю. Етнічні гетеро стереотипи в традиційному світогляді українців: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Ю. Сілецький. - Львів, 2009. - 17 с.

¹⁸ Хахула Л. Історичні стереотипи про Україну та українців у сучасній Польщі (1991-2005): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л. Хахула. - Львів, 2013. - 20 с.

¹⁹ Див., наприклад: Bloor D. Knowledge and Social Imagery / D. Bloor. - London; Henley; Boston: Routledge and Kegan Paul, 1976. - 156 p.

²⁰ Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні: колективна монографія / [за ред. Л. Зашкільняка]. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. - 472 с.

Однак здебільшого у коло зацікавлених вчених потрапляла лише частина «стереотипної» проблематики: образ Іншого, суспільна стигматизація, міжетнічні відносини тощо. Ще більше зацікавлення викликала теорія міфу та міфологічного мислення, що має дуже довгу традицію осмислення, щонайменше від робіт представників міфологічної й антропологічної школи у XIX ст. (Вільгельма і Якоба Гримальді, Макса Міллера, Адальберта Куна, Едуарда Тейлора, Джеймса Фрезера, а також Олександра Потебні, Олександра Афанасьева на Сході Європи) до філологічних та філософських праць Люсьєна Леві-Брюля, Ернста Кассіра, Клода Леві - Строса, Ролана Барта, Джозефа Кемпбела, Броніслава Малиновського, Мірчі Еліаде (у Західній Європі), та Елеазара Мелетинського, Олексія Лосева, Ольги Фрейденберг (в Європі Східній)²¹.

Загалом же історія суспільних міфів, ідеологем та (ширше) уявлень як складових ментальності привабливіша для фахівців з історичної антропології і в Західній, і в Східній Європі, аніж тільки сама «діахронічна стереотипологія». Це стосується також продуктів колективної уяви чи фантазії, а також історії ідей та концептів, що пройшла шлях від міжвоєнних праць Артура Лавджоя до робіт Райнгарта Козеллека²², і від Еміля Бенвеніста до Юрія Степанова та його послідовників, зокрема, харківських (Дмитро Руденко та його група на початку 1990-х) та львівських (Флорій Бацевич) філософів мови тощо. Проте в українській історіографії цей напрямок також отримав своє продовження, наприклад, у публікаціях київського «Ейдосу» та в підсумовуючих історико-методологічних студіях Ірини Колесник²³.

Натомість праці Яна Ассмана пов'язали сучасні студії над культурною пам'яттю та її категоріями з історією писемної культури як її інтегральною частиною²⁴. Історіографія світової писемної культури має довгу традицію і чисельні цивілізаційні відгалуження. За великим рахунком, її початки співпадають зі спробами дешифрування давніх систем письма у середньовічну та ранньомодерну добу. Отже, її початків слід шукати ще у «Ієрогліфіках» Горіаполлона, П'єро Валер'яно та в «ОеФрш АеґурІ:іасі8» Афанасія Кірхера²⁵. За всієї окультності та містичності, ці трактати сигналізували зацікавлення «забутими» системами письма, засвідчували прагнення їх дешифрувати. Реальними формами досліджень писемної культури стали спроби Томаса Юнга, але насамперед дешифрування системи давньоєгипетської писемності Жана-Франсуа Шампольона²⁶, підставою якого стала білінгва - Розеттський камінь. Саме відчитанням цього напису було започатковано не лише аналіз давньоєгипетської

²¹ Частковий огляд теорій міфу див.: *Мелетинский Е.* От мифа к литературе. Учебное пособие по курсу «Теория мифа и историческая поэтика повествовательных жанров» / Е. Мелетинский. - Москва: РГГУ, 2001. - 169 с.; *Наговицын А.* Древние цивилизации: общая теория мифа / А. Наговицын. - Москва: Академический проект, 2005. - 656 с.

²² *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек; пер. з нім. - Київ, 2005. - 380 с.; *Його ж.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії / [пер. з нім. В. Шведа]. - Київ: Дух і літера, 2006. - 429 с.

²³ *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник; за ред. В. Смоля. - Київ: Вид-во «Фенікс», 2013. - 566 с.

²⁴ *Ассман Я.* Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. - Москва, 2004.

²⁵ *Hieroglyphica Horapolinisi, a Davide Hoeschelio.* - [б. м]: Augustae Vindelicorum, 1595. - 248 p.; *Kircher A.* Oedipus Aegyptiacus / A. Kircher. - Romae, 1652-1654. - Т. 1-2.

²⁶ *Champollion le Jeune.* Grammaire Égyptienne. - Paris, 1841. - 556 p.

книжності, але й новий погляд на роль письма в історії культури²⁷. Наступні дешифрування давніх писемних систем водночас означали відкриття писемних культур та літератур народів, які їх створили. Так, відчитаний клинопис (завдяки працям Георга Фрідріха Гротефенда, Генрі Роу-лінсона, Фокса Тальбота, Едуарда Хінкса, Жюля Опперта, Берджріха Грозного, Йоганнеса Фрідріха) став ключем до шумерської й аккадської, ассирійсько-вавілонської, давньоперської, хетської, урартської цивілізацій. Праці Майкла Вентріса та Вільяма Чедвіка над так званім «лінійним письмом Б», певною мірою, дозволили охарактеризувати писемну культуру крито-мікенської цивілізації. Дослідження Сільваніуса Морлі, Майкла Ко, Еріка Томпсона, Юрія Кнорозова дали можливість вивчати особливості мезоамериканської (зокрема майяської) культури тощо. З іншого боку, частина писемностей залишаються, радше, інтелектуальними головоломками, до яких пропонуються різні варіанти відповідей (письмо острова Пасхи, Фестський диск, критське «лінійне письмо А», частково - хетські ієрогліфи, ольмекські знаки) тощо²⁸.

Проте саме досвід, який вчені здобули після прочитання давніх семіотичних систем, слугував підставою для концепції Яна Ассмана про роль культурної пам'яті, писемної культури, а фактично й літератури у формуванні давніх цивілізацій. Однак, зрештою, увага дослідників була перенесена з екзотичного (і децю орієнталізованого) дискурсу, у який вписані давні системи письма, на культуротворчу роль писемності. Частина праць у цій царині мала історичний або історико-лінгвістичний характер (наприклад, граматологічні дослідження вихідців з Галичини Ігнаца Гельба та Дейвіда Дірінгера, праці Йоганнеса Фрідріха та інших авторів²⁹). Поруч з цим, з'явилися теоретичні роботи Еріка Хевлока та Волтера Онга³⁰, Джеймса Кліффорда тощо, присвячені співвідношенню усного та писемного у культурі. Зрештою, саме писемна культура та інші форми культурної пам'яті (наприклад, мистецтво) поруч з політичною історією стали одним з основних вимірів аналізу світових цивілізацій та культурних епох у сучасному науковому дискурсі³¹. Окремі аспекти цієї проблематики

²⁷ *Parkinson R. Cracing Codes. The Rosetta Stone and Deciphrement / R. Parkinson. - Berkeley; Los Angeles: University of Caliphornia Press, 1999. - 208 p.*

²⁸ Загальний огляд див.: *Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков / И. Фридрих; пер с нем. - 4 изд., стереотип. - Москва: «КомКнига», 2007.*

²⁹ *Гельб И. Опыт изучения письма (Основы граматологии) / И. Гельб; пер. с англ. Л. Горбовицкой, И. Дунаевской. - Москва: Радуга, 1982. - 366 с.; Дири́нгер Д. Алфавит / Д. Дири́нгер; пер. с англ. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1963. - 654 с.*

³⁰ Див., зокрема: *Ong W. Orality and literacy: the Technologizing of the Word / W. Ong. - London; New York: Methuen, 1982.*

³¹ Див., зокрема. *Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню; пер с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2005. - 606 с.; Его же. Цивилизация Просвещения / П. Шоню; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, Москва: АСТ-Москва, 2008. - 688 с. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / Ж. Делюмо; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2006. - 716 с.; Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2005. - 531 с.; Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции / Ф. Шаму; пер с фр. Т. Баженовой. - Екатеринбург: У-Фактория, Москва: АСТ-Москва, 2009. - 368 с.; Его же. Эллинистическая цивилизация / Ф. Шаму; пер с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, Москва: АСТ-Москва, 2008. - 479 с.; Грималь П. Цивилизация Древнего Рима / П. Грималь. - Екатеринбург: У-Фактория, 2008. - 510 с. Гийу А. Византийская цивилизация / А. Гийу;*

досліджували або інтерпретували також українські автори, але переважно у рамках мистецтвознавчих дисциплін³² та соціо-культурологічних студій³³.

Водночас у рамках історії та книгознавчих дисциплін (бібліології, бібліотики, бібліографії) стала розвиватися історія книги, бібліотек³⁴ та архівів. Певною мірою, їх лейтмотивом чи підсумком у ХХ ст. можна вважати думку про книгодрукування й книгу як особливий революційний винахід людства, що змінив мислення індивіда й долю суспільства. Саме так його репрезентував, наприклад, Маршал Маклюен, публікуючи «Галактику Гутенберга» чи Роберт Ескарпі у спеціальній доповіді, розповсюдженій ЮНЕСКО³⁵. Паралельно з цим книгу стали розглядати як семіотичну систему і водночас як фундаментальний елемент (писемної) культури. Поступово ці підходи почали розвиватися у Східній Європі, на українських землях (зусиллями Лева Биковського, Івана Огієнка), і зокрема в Галичині. Синтезом на полі історії книги в Україні стали праці львівських авторів. З одного боку - синтетична монографія Ярослава Ісаєвича, присвячена еволюції українського книговидання (2002)³⁶, з іншого - підручник «Історія книги» Володимира Овчиннікова³⁷.

З філологічного боку історію книжності, культурної пам'яті та писемної культури доповнили чисельні історії літератури: т. зв. «всезагальні» (чи історії світової літератури, популярні у ХІХ - на початку ХХ ст.) та локальні, у тому числі ті, що змальовували літературні процеси країн Східної Європи (зокрема Польщі та Росії). Прикладом стала, літературно-культурна історія Центрально-Східної Європи ХІХ-ХХ ст.³⁸. Підставою такого дослідження була рецепція писемної спадщини Центрально-Східної Європи як простору, обмеженого нинішньою Чехією, Румунією,

пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория. - 545 с.; *Бэшем А.* Цивилизация Древней Индии / А. Бэшем; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2007. - 495 с. *Елисеєф В.* Цивилизация классического Китая / В. Елисеєф, Д. Елисеєф; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2007. - 640 с.; *Елисеєф В.* Японская цивилизация / В. Елисеєф, Д. Елисеєф; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2006 - 528 с.; *Sourdel J. iD.* Cywilizacja islamu / J. i D. Sourdel; tl. z fr. - Warszawa, 1980. - 671 с.

³² *Різник М.* Письмо і шрифт / М. Різник. - Київ: Вища школа, 1978. - 151 с.

³³ *Шкуркіна В.* Умови виникнення графічних форм знаків-символів (на прикладі клинопису, єгипетських та китайських ієрогліфів) / В. Шкуркіна // *Культура України.* - 2013. - Вип. 44. - С. 211-220; *Її ж.* Семіотичний аналіз рунічної культури // *Культура України: зб. наук. праць.* - Харків, 2012. - Вип. 37. - С. 91-99; *Її ж.* Історія дорунічних знаків: вузликова комунікація // *Вісник Харківського держ. акад. культури.* - Харків, 2013. - Вип. 39. - С. 185-193.

³⁴ Див., напр.: *Clark J. W.* The Care of Book / J. W. Clark. - Cambridge: Cambridge University Press, 1901. - 329 p.

³⁵ Див.: *Escarpi R.* La révolution du livre / R. Escarpi. - 2 ed. - Paris: Unesco, 1972. - 168 p.; *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен; пер. з англ. - Київ: Ніка-Центр, 2001. - 464 с.

³⁶ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. - 520 с.

³⁷ Див., напр.: *Овчинніков В.* Історія книги: еволюція книжкової структури / В. Овчинніков. - Львів: Світ, 2005. - 419 с.; *Його ж.* Історія книги. Становлення сучасно книго-друкарського мистецтва. - Львів: Українська академія друкарства, 2010. - 356 с.

³⁸ *Cornis-Pope M.* Towards a History of the Literary Culture of East-Central Europe: Theoretical Reflections / M. Cornis-Pope // *ACLS Occasional Paper.* - New York, 2002. - P. 52-58

Словаччиною, балканськими країнами (Болгарії й колишньої Югославії) та прибалтійськими державами.

Водночас у поле зору європейських дослідників потрапили й такі феномени, як письменство на їдиші (що означало єврейську присутність у регіоні), а географія пошуків спорадично виходила поза межі окресленого кола. Так, серед літературних міст тут опинилися Київ, Санкт-Петербург, Одеса, Чернівці, (латетно) Львів, а серед особливих субрегіонів також і Галичина. Підсумком студій стала публікація кількатомного видання, у якому розглядалися, зокрема, долі польської, чеської, словацької, румунської, албанської, латвійської, сербської, болгарської літературно-писемних спільнот у модерний та частково постмодерний час³⁹. На його сторінках простежувались різні виміри зв'язків і розривів локальних традицій: взаємовпливи літератури та політики, роль міст як мультикультурних і гібридизованих осередків літературної творчості, розвиток літературних стилів та жанрів, формування уявних спільнот і літературних ідентичностей, долю літературних інституцій (публікації й цензури, театру, фольклорних джерел, зрештою, самих історій літератури, підручників та антологій тощо). Окремий том цієї колективної праці був присвячений аналізу літературних типів та стереотипів: образу національних поетів/пророків (Адама Міцкевича, Шандора Петефі, Карела Махи, Франце Першерна, Хрісто Ботева), літературного стереотипу родини, жінки, Іншого/ чужинця, розбійника, образу травми та культурного посередника (медіатора).

На українському ґрунті їх репрезентували чисельні історії письменства XIX- XX ст.: від Омеляна Огоновського, Олександра Барвінського, Івана Франка, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова до радянських і пострадянських синтез (зокрема, академічної «Історії української літератури» та авторських історії української літературної цивілізації Оксани Пахльовської, історії української літератури Юрія Коваліва та ін.⁴⁰). На перехресті історій й соціології літератури та історії щоденності на світовому та європейському зародилася історія читання у вигляді праць Гульєльмо Кавалло, Роже Шарт'є, Альберто Мангуеля⁴¹.

Поступово зацікавлення читацькими практиками в контексті книжкової культури також проникло у наукові середовища Східної Європи та України. Така тенденція стала помітною ще в другій половині XX ст., зокрема у працях Я. Ісаєвича та Г. Сивоконя⁴².

³⁹ History of the Literary Culture of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries / [ed. by M. Cornis-Pope, J. Neubauer]. - Amsterdam; Philadelphia, 2004/2007. - Vol. 1-4.

⁴⁰ Історія української літератури: у 8 т. - Київ: Наукова думка, 1967-1971. - Т. 1-8; Історія української літератури: у 12 т. - Київ: Наукова думка, 2014. - Т. 1-4; Ковалів Ю. Історія української літератури. Кінець XIX - поч. XXI ст. / Ю. Ковалів. - Київ: Академія, 2013. - Т. 1-2; Pachlovska O. Civiltà letteraria ucraina / O. Pachlovska. - Roma: Carocci Editore, 1998. - 1104 p.

⁴¹ Див. История чтения в западном мире от Античности до наших дней / [под. ред.: Г. Кавалло, Р. Шарт'е]. - Москва: Фаир, 2008. - 542 с. Шарт'е Р. Письменная культура и общество / Р. Шарт'е; пер. с фр. - Москва: Новое издательство, 1996. - 272 с.; Мангуель А. История чтения / А. Мангуель. - Москва: У-Фактория, 2008. - 384 с.

⁴² Исаевич Я. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI-XVII вв. / Я. Исаевич // Федоровские чтения, 1976. - Москва, 1978. - С. 65-76; Сивокінь Г. Одвічний діалог: українська література і її читач від давнини до сучасності / Г. Сивокінь. - Київ: Дніпро, 1984. - 284 с.

На сучасному етапі її репрезентують праці Тетяни Кароєвої, Станіслава Бондаренка тощо⁴³. Це засвідчила також поява окремого числа часопису «Україна модерна», присвяченого історії та культурі читання. Частина матеріалів цього збірника (статті Френка Сисина, Алли Середяк), який, своєю чергою, відобразив виступи крехівської конференції «Історії читання в Україні» 2013 р., була присвячена й читацьким інтересам галичан, натомість в іншій (зокрема в роботах Тамари Гундорової, Юлії Льчук) була проаналізована лектура Центральної та Східної України та «загальноукраїнське» читання антологій у теоретичному осмисленні (праця Олени Галети)⁴⁴.

Частково в руслі традиційної палеографії (на західноукраїнському ґрунті - у працях Ярослава Кіся, Лідії Коць-Григорчук, Ореста Мацюка, В. Панашенка, Михайла Кріль⁴⁵) стала розвиватися також історія письма як культурної практики. Так почали говорити також і про регіональні відмінності у функціонуванні писемної культури та східноєвропейському терені. (Один з недавніх проєктів - книга Пітера Женюха про розвиток писемних практик на території нинішньої Словаччини⁴⁶). Загалом тут спостерігаємо певний парадокс. З одного боку, історія книжної культури в Україні, дослідження її писемної спадщини має значну традицію. З іншого - дослідження культурних практик, знакових систем, уявлень та міфів, концепцій та ідей, що виникли навколо цієї спадщини та культури, в українському контексті перебувають все ще тільки на етапі зародження.

Не менш складною є концептуальна мапа історіографії Галичини як частини Східної Європи, її культурної пам'яті, писемної культури та уявлень як її продуктів та імпульсів формування. Початки цієї історіографічної традиції важко датувати однозначно, так само, як окреслити хронологічні рамки вживання самого терміна «Галичина» в історичній науці. Крім того, слід розмежувати: а) «широке» дослідження історії уявлень, писемної культури, історичної свідомості та пам'яті на території краю як складової студій над його історичним, політичним чи навіть економічним розвитком; б) «вузькі», спеціальні студії над образом регіону, ментальністю й писемною спадщиною його мешканців.

У широкому розумінні проблему охоплює уся історіографічна традиція, що існувала на території краю від початку писемних згадок про нього в Іпатіївському літописі (зокрема у його Галицько-Волинській частині) через спроби описати історію місцевої Русі/Сарматії/Роксоланії у XVI-XVIII ст. та її ключових центрів (як,

⁴³ Кароєва Т. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX - початку XX ст. / Т. Кароєва. - Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. - 472 с.; Бондаренко С. Становлення модерної культури читання в Російській імперії XIX - початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії) / С. Бондаренко. - Харків, 2015. - 219 с.

⁴⁴ Див.: Україна модерна. - 2015. - Вип. 22: Історія та культура читання.

⁴⁵ Див., напр.: Кісь Я. Палеографія / Я. Кісь. - Львів, 1975; Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: на матеріалах Лівобережної України / В. Панашенко. - Київ, 1974; Кріль М. Основи палеографії / М. Кріль. - Київ, 1995; Його ж. Латинське письмо та його види. Текст лекцій. - Львів, 1996; Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI - поч. XX ст.) / О. Мацюк. - Київ, 1974.

⁴⁶ Zenuch P K dejinam cyrilskej pisomnej kulture na Slovensku / P. Zenuch. - Nitra: Universita Konstantina Filozofa v Nitre, 2015. - 175 s.

наприклад, «Потрійний Львів» Бартоломея Зіморовича⁴⁷) до історичних та історико-еклезіологічних синтез XVIII ст.

Проте чітко й реально Галичина з'являється в науковому дискурсі (чи на інтелектуальному горизонті) після заснування окремої австрійської провінції з такою назвою у 1772 р. Інша річ, що політичним обґрунтуванням анексії частини території колишньої Речі Посполитої до Австрійсько-Угорської імперії слугував власне історичний чи історіософський аргумент: середньовічна приналежність місцевих територій земель, зокрема, колишнього Галича та Галицького князівства до Угорського королівства. Ця асоціація не тільки дала назву самій провінції, але й зумовила принцип написання її історії. Нову Галичину стали бачити спадкоємицею не Руського чи Бельзького воеводства, а давнього Галицько-Волинського князівства. Саме такий погляд зафіксований на сторінках перших австрійських синтезів історії краю: книги Якоба Августа Гоппе (Норпе) та праці, яку видав у Відні Крістіан Енгель (1792-1793)⁴⁸. Він прагнув описати історію Червоної Русі, або Галича і Володимира (Halitsch und Wladimir), на підставі, як сам стверджував, руських, російських та польських текстів, але головню через призму інтерпретацій Августа Людвіка Шлецера. К. Енгель зафіксував схему, яка згодом стала майже канонічною, і яка нібито поєднувала руську та польську рецепції історії новоприєднаного краю. За нею ця історія охоплювала три великі часові відрізки⁴⁹. Такі акценти частково визначили сприймання Галичини та її культури серед істориків XIX ст. й навіть XX ст.

З одного боку, вони давали підстави руським діячам першої половини XIX ст. акцентувати на історії руської культури княжої доби - традиціях давнього Галича, Перемишля, Тереховлі, зрештою, самого Львова. Дійсно, Денис Зубрицький, Антін Петрушевич та Ізидор Шараневич своїми дослідженнями підкреслювали: генеза сучасної їм Галичини - у культурі Галицько-Володимирівського (пізніше - Галицько-Волинського) князівства⁵⁰. Водночас вони намагалися побачити тяглість руської

⁴⁷ Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Б. Зіморович; пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. - Львів: «Центр Європи», 2002. - 224 с.

⁴⁸ Engel Ch. J. Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772, verbunden mit einer Auseinandersetzung der österreichisch-ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche. Nach russischen und polnischen Jahrbüchern bearbeitet. 2 Bände / Christian Engel. - Wien, 1792-1793. - Bd.1- 2.; *Noppe J. A. Ältere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien.* / J. A. Noppe. - Wien, 1792. - 363 S.

⁴⁹ Перший період у книзі Енгеля охоплював орієнтовно 980-1037 рр. - від походу Володимира Святославовича «на ляхи» й приєднання територій майбутньої Галичини до руської держави (руський період історії), однак з акцентом на участі угорських володарів у житті руських князівств. Другий період, який австрійський історик датував 1130-1230 рр., був для нього особливо важливим, бо підкреслював протекторат угорських правителів (Андрія II/Ендре II і Коломана/Калмана) над Галичем. Третій період, який пройшла майбутня Галичина, за Енгелем, охоплював час від 1230 по 1572 рр. - час польсько-литовського домінування над регіоном. Він змінювався четвертою епохою - польського володарювання, що закінчилася 1772 р. Зрештою, К. Енгель йшов ще далі, бо намагався продовжити історію Галича й Володимира перших згадок про населення краю, зокрема, виокремлюючи й хорватську присутність на етнічній карті краю.

⁵⁰ *Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi* / D. Zubrzycki. - Lwów, 1836; *Зубрицький Д. Хроніка міста Львова* / [наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст;

культури краю через цивілізацію Давньої Речі Посполитої до сучасної їм доби. Загалом, в українській історіографії XIX - початку XX ст. історію регіону до ХУІІІ ст. трактовано як «галицьку»⁵¹.

Натомість польські історики XIX - першої половини XX ст. бачили витoki модерної «Galicji i Lodomerii» не стільки у культурі ранньосередньовічної «Wielkiej Sьboгаді» (Великої Хорватії) чи «ляських червенських городів», як у втраченій й розділеній Давній Речі Посполитій та Червоної Русі у її складі. Водночас ретроспективний погляд на історію й генезу краю скоро перестав бути основним. Почало з'являтися щораз більше праць, присвячених різним аспектам культури модерної Галичини, а не її історичних попередників. Уже «Історія Львова» Ігнаци Ходиницького⁵², на відміну від «Хроніки міста Львова» Дениса Зубрицького, подавала також аналіз економічного та культурного розвитку столиці краю у австрійській час. У другій половині XIX - на початку XX ст. (не без впливу позитивізму) такі дослідження актуалізувалися. Ранньоавстрійська Галичина (як період та соціальна реальність) поступово ставала історією, доступною для глибших досліджень. Так з'явилася низка досліджень, присвячених культурному розвитку краю, окремо чи в контексті його політичної та економічної історії. Так, у частині робіт Броніслава Лозінського, Валеріана Калінки, частково - Станіслава Шнюра-Пепловського⁵³, уявлення про край та його культуру подавалися саме крізь призму суспільно-політичних обставин, або ж, як текстах Владислава Лозінського⁵⁴ в контексті його давнього повсякденного побуту та ностальгії за минулим, зокрема за Річчю Посполитою.

Частина ж наукових текстів вписувала образ регіону у його соціально-економічний контекст. Підсумком досліджень у цьому напрямку був, зокрема,

пер. з пол. І. Сварника; коментарі М. Капралія]. - Львів: Центр Європи, 2002. - 602 с.; *Петрушевич А.* Волинско-Галицкая Летопись, составленная с концем XIII века 1205-1292 / А. Петрушевич. - Львов, 1871. - 148 с.; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси от наидавнейших времен до року 1453 / И. Шараневич. - Львов: Печатня Института Ставропигийского, 1863. - 469 с.; *Орлевич І.* Денис Зубрицький - автор «Хроніки міста Львова» / І. Орлевич // Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. - Львів, 2002. - С. І-ХІ; Див. також: *Булик Н.* Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині / Н. Булик. - Львів, 2011. - Вип. 15. - С. 415-428; *Ї ж.* Формування української археології в Галичині у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829-1901) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 2009. - Вип. 13. - С. 307-321.

⁵¹ Див.: Жерела до історії України-Руси: матеріали до історії Галичини / [зібрав і упоряд. С. Томашівський]. - Львів: Накладом НТШ, 1898. - Т. 1: Акти з р. 1648-1649. - 412 с.; Жерела до історії України-Руси: матеріали до історії Галичини / [зібрав і упоряд. С. Томашівський]. - Львів: Накладом НТШ, 1901. - Т. 2: Акти з р. 1649-1651. - 355 с.; Жерела до історії України-Руси: матеріали до історії Галичини / [зібрав і упоряд. С. Томашівський]. - Львів: Накладом НТШ, 1913. - Т. 3: Літописні пам'ятки з р. 1648-1657. - 412 с.

⁵² *Chodyncki I.* Historia stolecznego krolestw Galicyi i Lodomerji miastaLwowa: od zalozenia jego az do czasow terazniejszych / I. Chodyncki. - Lwow, 1829

⁵³ *Kalinka W.* Galicya i Krakow pod panowaniem austryackiem / W.Kalinka. - Krakow, 1898. - 484 s.

⁵⁴ *Lozinski W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie XVII wieku / W. Lozinski. - Lwow, 1904. - Т. 1-2.

опублікований на початку ХХ ст. синтетичний двотомник засновника «історико-статистичної» школи у польській історіографії краю Францішека Буяка «Юаісіза» (1908)⁵⁵. З його сторінок вимальовувалася і загальна картина регіону, і частково - соціальні стереотипи його жителів, їх професійної діяльності та суспільного статусу, образи різних етнічних спільнот. Світ побачили студії політичного життя та культури Галичини (такі як праця Вільгельма Фельдмана про сучасні йому галицькі політичні формації та їх ідеологію⁵⁶), які, певним чином, кидали світло також і на уявлення, що функціонували у цій сфері.

Ці та інші роботи галицьких дослідників, з одного боку, засвідчували перехід до аналітичного сприймання історії та сучасності краю, а з іншого - давали доволі повну картину місцевого соціуму на зламі ХІХ-ХХ ст. Дослідженню його ментальності та культурного розвитку сприяв й розвиток етнографії та краєзнавства⁵⁷. Поступово (особливо у першій половині ХХ ст.) зростала кількість робіт, присвячених окремим містам: передусім столичному Львову (звідси - заснування окремої «Віліюїеку Lwowskiej») та повітовим містам й містечкам (праці Зофії Стшетельської-Гринбергової, Антоні Прохазки, Мечислава Мсцівуєвського, Александра Кучери⁵⁸). Вони - прямо чи опосередковано - також аналізували образи галицьких містечок, їх мешканців, давали характеристики їхнім етнічним та культурним середовищам. Окрім того, частина досліджень була присвячена окремим галицьким інституціям та їх історії (таким як, наприклад, еволюція Ставропігійського братства у трактуванні Дениса Зубрицького чи розвиток Львівського університету у викладі Людвіка Фінкля та Станіслава Стажинського⁵⁹).

На другу половину ХІХ - першу половину ХХ ст. припав розвиток археографічних досліджень з історії Галичини, що вилилося у серії багатотомних видань історичних джерел. Частина їхнього спектру формувалася у парадигмі польських «Актів гродських і земських» (1868-1935, 25 тт.), які через актову документацію відсилали до образу давньої Речі Посполитої. Як альтернативу українці під орудою Михайла Грушевського публікували тексти «Жерел з історії України-Руси» (1895-1924, 11 тт.), котрі охоплювали

⁵⁵ *Bujak F. Galicya / F. Bujak. - Lwow; Warszawa, 1908-1910. - Т. 1-2.*

⁵⁶ *Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi: 1846-1906 / Wilhelm Feldman. - Krakow: Spolka Nakladowa «Ksi^zzka», 1907. - Т. 1-2.*

⁵⁷ Так, праці Івана Вагилевича, Якова Головацького, Івана Франка, Володимира Гнатюка, Михайла Зубрицького, Володимира Охримовича, Володимира Шухевича так чи інакше розкривали народні уявлення галицьких русинів/українців чи «Галицької Русі». З іншого боку, роботи Вацлава Залеського, Жеготи Паулі, Вінцентія Поля, Антоні Шнайдера, Оскара Кольберга, Генрика Бігеляйзена, Адама Фішера акцентували також й на культурі польського населення Галичини, водночас інтерпретуючи й уявлення українців (тобто в сукупності - «галицького люду»). Водночас праці Садока Баронча, Мейера Балабана, Шимона Ашкеназі висвітлювали історію, культуру, а також частково - настрої галицьких вірмен та євреїв.

⁵⁸ Див.: *Prochaska A. Historia miasta Stryja / A. Prochaska. - Lwow, 1926. - 261 s.; Kuczera A. Samborszczyzna: Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji Samborskiej // Aleksander Kuczera. - Sambor, 1935-1937. - Т. 1-2.*

⁵⁹ *Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства / Д. Зубрицький; пер.: І. Сварник; упо- ряд. В. Александрович. - Львів: Апіорі, 2011. - 404 с. Finkel L. Historia Uniwersytetu Lwowskiego / L. Finkel, St. Starzynski. - Lwow: Nakladem Senatu Akademickiego C. K. Uniwersytetu Lwowskiego: Z drukarni E. Winiarza, 1894.*

різні типи документів, від описів королівщин до літописних звісток, й мали формувати національну версію історії. Ці видання водночас фіксували еволюцію писемної культури та території краю, демонстрували розвиток і структурування історичної пам'яті (точніше - історичних пам'ятей) галичан у XIX-XX ст. Зацікавленість писемною культурою у тогочасному науковому середовищі викликала також інтерес до культури усної, в якій теж віддзеркалювалася культурна пам'ять та уявлення жителів Галичини. Як наслідок, з'явилися збірки етнографічних та фольклорних матеріалів з різних теренів краю, які упорядковували - з руського/українського боку Яків Головацький, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Іларіон Свенціцький, Володимир Шухевич, а з польського - Вацлав Залеський, Жегота Паулі, Оскар Кольберт⁶⁰ та ін. Вони засвідчили зміну ставлення до усності, а фактично - її поступову легітимізацію, а навіть особливе становище в історично-науковій картині світу.

Іншим полюсом наукових досліджень проблеми Галичини, культури й ментальності краю стали студії його літературного простору, переважно вліт в історії національних літератур і культур - руської/української (Омеяна Огоновського, Івана Франка, Олександра Барвінського згодом - Михайла Возняка) та польської (Владислава Завадського, Романа Пілята, Генрика Бігеляйзена, Вільгельма Брухнальського, Вільгельма Фельдмана, згодом - Юліуша Кляйнера, Євгеніуша Кухарського)⁶¹. Вони показали роль красного письменства як носія індивідуальних та колективних уявлень, інструменту національної мобілізації й меморіалізації політичних аспірацій галицьких українців, поляків та, частково, євреїв.

Те ж частково стосується й мовознавчих студій Якова Головацького та Івана Вагилевича, Омеяна Огоновського, Омеяна Партицького, Олександра Колесси, Євгена Желехівського, Степана Смаль-Стоцького, Василя Сімовича, Іларіона Свенціцького, - з руського/українського боку та Антоні Малецького, Яна Янува та ін. - з польського⁶².

⁶⁰ Див. про це дет.: *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклорна діяльність «Руської Трійці» / Р. Кирчів. - Київ, 1990. - 344 с.; *Сокіл Г.* Українська фольклористика в Галичині кінця XIX - першої третини XX ст.: історико-теоретичний дискурс / Г. Сокіл. - Львів, 2011. - 588 с.; *Пилипчук С.* Фольклористична концептосфера Івана Франка / С. Пилипчук. - Львів: ЛНУ ім. Франка, 2014.

⁶¹ Див. зокрема: *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. - Львів, 1910; *Барвінський О.* Історія української літератури / О. Барвінський. - Львів, 1920-1921. - Т. 1-2; *Возняк М.* Історія української літератури / М. Возняк. - Львів, 1920-1924. - Т. 1-3; *Pilat R.* Historia literatury polskiej / R. Pilat. - Lwow; Krakow; Warszawa, 1908-1911, 1925-1926. - Т. 1-5; *Biegeleisen H.* Illustrowane dzieje literatury polskiej / H. Biegeleisen. - Wieden: F. Bondy, 1898. - Т. 1-4.

⁶² *Дзєндзелівський Й.* Словник української мови Я. Ф. Головацького / Й. Дзєндзелівський, З. Ганудель // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. - Братіслава; Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1982. - № 10. - С. 311-612; *Головацький Я.* Грамматика РУСкого языка составлена Яковомъ Головацкимъ ц. к. Профессоромъ рУСкого языка и словестности рУСкой при всеУчилищѣ Львовскомъ / Я. Головацький. - Львов: Напечатано черенками Института Ставропигіанського, 1849. *Ogonowski E.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache / E. Ogonowski - Lemberg: Verlag und Druck der ruthenischen Sewcenko-Vereines, 1880. - 244 s. Див. зокрема: *Желеховский С.* Малоруско-німецкий сло-вар / С. Желеховский, С. Недільский. - Львів, 1886. - Т. 1-2; *Возняк М.* Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.

У лінгвістичних середовищах Львова та Кракова польську та українську мови розглядали не тільки як мовні системи, але й як ідеологічні орієнтири та форми вияву національної свідомості. Вони слугували доказами етнічної ідентифікації жителів краю як території польсько-українського протистояння після Першої світової війни.

Слід підкреслити й силу ментального розламу, що поділив історіографію Галичини до і після 1918 р. Якщо до цього історики та філологи досліджували історію Галичини, то після цього польські історики подавали (Східну) Галичину як минуле. Натомість теперішність краю поставала у їхніх текстах як історія Східної Малопольщі. Українські вчені трималися далі або терміна «Східна Галичина» або орієнтувалися на витіснений з публічного дискурсу термін «Західна Україна». Помітним був також внесок географів (Володимира Кубійовича Степана Рудницького, а також Євгеніуша Ромера, Станіслава Павліковського)⁶³, котрі - кожен зі своєї перспективи - аналізували уявлення про край, його історію, формування, етнонаціональні характеристики галицьких чи пост-галицьких теренів. Зрештою, частина публікацій, що аналізували історію та культуру Галичини, з'явилася й у Радянській Україні⁶⁴.

Окремо в історіографічній традиції слід виділити видану уже в міжвоєнній «Галичині після Галичини» «НІІІ:огіо§гаі;і§ і miłosnictwo Lwowa» Луції Харевич⁶⁵. Вона досліджувала не лише історіографічну традицію вивчення Львова, але й історію його рецепції у мемуарній, науковій та науково-популярній літературі (іншими словами - в писемній культурі та історичній пам'яті жителів міста, його дослідників та гостей).

Короткий період першого перебування радянської влади на Західній Україні у 1939-1941 рр. став часом науково-популярних публікацій про регіон та наукових проєктів, які так і не зреалізувалися через німецько-радянську війну. За недовгий час німецької окупації регіону, який дістав офіційну назву дистрикту «Галичина» (1941-1944) з'явилися не лише дослідження Олени Степанів про Львів та Ярослава Пастернака, але й нарис історії Галичини Богдана Барвінського, який пропонував концепцію безперервності галицької історії, і, отже, тяглості в культурі краю щонайменше від раннього середньовіччя до 1941 р.⁶⁶

/ М. Возняк. - Львів, 1911; Др. В. Сімович.

Грамматика української мови / др. В. Сімович. - Київ; Ляйпціг, 1919; *Maiecki A. Gramatyka historyczno-porownawcza języka polskiego* / Antoni Maiecki. - Lwow: Nakladem autora, 1879; *Janow J. Słownik huculski* / Jan Janow; oprac. i przygotował do druku Janusz Rieger. - Krakow: W-wo Naukowe DWN, 2001. - 290 s.

⁶³ Див., зокрема: Географія українських і сумежних земель [Факс. перевид.]. - Київ: Обереги, 2005. - Т. 1: Загальна географія / [опрац. і зред. В. Кубійович]. - 528 с. - іл. - 422 с.; *Römer E. The Ruthenian Question in Galicia* / Eugeniusz Romer. - Paris: Impimerie Levé, 1919.

⁶⁴ Ці публікації (напр., географічні, краєзнавчі та економіко-статистичні студії Григорія Велічка, Володимира Гериновича, того ж таки Степана Рудницького, Іоанікія Шимоновича, навіть історико-літературознавчі дослідження східноукраїнських марксистів на зразок Володимира Коряка) мали певне ідеологічне навантаження, але водночас містили важливі спостереження щодо історії та культури колишньої Галичини. Проте у середині 30-х ці більшою чи меншою мірою об'єктивні дослідження були згорнуті, а їхнє місце нерідко займали пропагандистські матеріали.

⁶⁵ *Charewiczowa L. Historiografia i miłosnictwo Lwowa* / L. Charewiczowa. - Lwow, 1938.

⁶⁶ Див., напр.: *Степанів О. Сучасний Львів* / О. Степанів. - Львів; Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. - 168 с.; *Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні*

Новий прихід й утвердження Радянської влади після 1944 р. спричинив появу нової наукової парадигми. Тепер про Галичину згадували як про минулий етап в історії краю, котрий стали називати Західною Україною, західними регіонами УРСР або частиною західноукраїнських земель (поруч з Волинню та Буковиною). З одного боку, у цей час стали досліджувати історію Галицько-Волинського князівства та його культурні пам'ятки в контексті домодерної історії західноукраїнських земель (цей напрямок засвідчували, зокрема, праці Івана Крип'якевича, Антона Генсьорського, Ярослава Ісаєвича, Миколи Котляра та ін.⁶⁷). Хронологічним продовженням цих студій стали праці, присвячені розвитку культури на території Русі, пізнішої Східної Галичини - передусім джерелознавчі дослідження Івана Крип'якевича та Ярослава Ісаєвича⁶⁸, котрі аналізували пам'ятки культури, а також інституції, джерела розповсюдження та підтримання колективної пам'яті та моделі міжкультурної взаємодії ранньомодерного часу (у працях Ярослава Ісаєвича, Ярослава Дашкевича⁶⁹). Загалом, Львів 1960-1980-х років став також одним з центрів дослідження історії книжно-писемної культури в Галичині та на Сході Європи (діяльність Федора Максименка, праці Якіма Запаса, Ярослава Ісаєвича, Ореста Мацюка⁷⁰).

досліди у 1850-1943 рр. - Краків; Львів, 1944. - 238 с. *Барвінський Б.* Коротка історія Галичини продовж тисячоліття, 907-1941 = *Kurzgefasste Geschichte Galiziens, 907-1941* / Б. Барвінський. - Львів: Укр. вид-во, 1941. - 41 с.

⁶⁷ Іван Петрович Крип'якевич: бібліогр. покажчик / [склад. О. Кізлик; відп. ред. М. Івасю- та]. - Львів: [б. в.], 1966. - 78 с.; *Генсьорський А.* Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літописі / А. Генсьорський. - Київ, 1957; *Його ж.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. - Київ, 1958; *Його ж.* Галицько-Волинський літопис: лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості. - Київ, 1961; *Ісаєвич Я.* О древнейшей топонимике Прикарпатья и Верхнего Побужья / Я. Исаевич // *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси.* - Киев, 1980. - С. 72-81; *Его же.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами / Я. Исаевич // *Исследования по истории славянских и балканских народов.* - Москва, 1972. - С. 107-124; *Котляр М.* Галицька Русь у другій половині XVI - першій чверті XV ст.: Іст.-нумізматичне дослідження / М. Котляр. - Київ, 1968. - 141 с.; *Його ж.* Данило Галицький. - Київ: Наук. думка, 1979. - 186 с.; *Его же.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. - Киев: Наук. думка, 1985. - 184 с.

⁶⁸ *Крип'якевич І.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій / І. Крип'якевич. - Київ, 1962. - 82 с.; *Ісаєвич Я.* Джерела з історії української культури доби феодалізму / Я. Ісаєвич. - Київ, 1972. - 144 с.

⁶⁹ *Дашкевич Я.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (Проблематика, стан і методика досліджень) / Я. Дашкевич // *Історичні джерела та їх використання.* - Київ: Наукова думка, 1969. - Вип. 4. - С. 129-171; *Його ж.* Львовские армяно-кыпчакские документы XVI-XVII вв. как исторический источник // *Историко-филологический журнал АН Арм. ССР.* - 1977. - № 2. - С. 151-175; *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. / Я. Ісаєвич. - Київ: Наукова думка, 1966. - 252 с.

⁷⁰ Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка = *A collection dedicated to the memory of Ukrainian bibliographer Fedir Maksymenko* / [упоряд.: Г. Домбровська, Л. Панів; редкол.: В. Кметь (голова), С. Білокін, Я. Дашкевич та ін.]. - Львів, 2008. - 364 с.; *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Ісаєвич. - Львів, 1975; *Його ж.* Літературна спадщина Івана Федорова. - Львів, 1989; *Его же.*

Проте у радянському історичному та культурологічному наративі здомінував загалом критичний тон щодо передавстрійського, австрійського та міжвоєнного періоду історії краю. Переважно йшлося про критику галицьких проектів Австро-Угорщини, «дискримінаційну» чи «експлуаторську» політику Габсбургів та міжвоєнної Польщі щодо місцевих українських робітників і селян. З іншого боку, акцент робився на протестних рухах робітників і селян, а також на діяльності «прогресивних» організацій (як, наприклад, Комуністична партія Східної Галичини/Комуністична Партія Західної України) як носіїв передових ідей на західноукраїнській/східногалицькій території. Так само наголошували й на поширенні російської культури в Галичині у дорадянський час. Так ідеологеми соціалістичної/радянської історіографії сприяли міфологізації подій, суспільних структур та персонажів у житті краю⁷¹. Водночас у ряді історіографічних тогочасних текстів було доволі нейтрально подано, наприклад, історію українського селянського руху, етносоціального розвитку краю, формування українських інтелігентських середовищ першої половини в Галичині XIX ст., (т. зв. «феномен Руської Трійці»⁷²).

У післявоєнний час історію Галичини, її культури та міжнаціональних взаємин досліджували також і за межами УРСР. Зокрема у Польщі з'явилися праці галицького марксиста Романа Роздольського про підданчі стосунки у давній Галичині, соціально-політичні студії з історії робітничого руху історії соціалістичних ідей Валентини Найдус-Смоляр тощо⁷³. Відносно активним було дослідження проблем, пов'язаних з Галичиною, у країнах Західної Європи. Частина праць цієї тематики опублікована в українському та польському еміграційному середовищі⁷⁴.

Преемники первопечатника. - Москва 1981; *Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Я. Запаско. - Київ, 1960; *Його ж.* Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. - Львів, 1971; *Його ж.* Мистецька спадщина Івана Федорова. - Львів, 1974; *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні / Я. Запаско, Я. Ісасвич. - Львів, 1981-1984. - Кн. 1-2.

⁷¹ *Малкин В.* Русская литература в Галиции / В. Малкин. - Львов, 1957. - 164 с.; *Осечинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В. Осечинський. - Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954; *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. Герасименко. - Львів, 1959. - 304 с. *Гаркавенко С.* Нефтяная промышленность Западной Украины (1853- 1938) / С. Гаркавенко. - Львов, 1963. - 17 с.; *Сливка Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Сливка. - Київ, 1973; *Його ж.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). - Київ, 1985; *Гербільський Г.* Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Г. Гербільський. - Львів, 1964. - 249 с.; *Грабовецький В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст. / В. Грабовецький. - Львів, 1966.

⁷² Див., зокрема: *Стеблій Ф.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. / Ф. Стеблій. - Київ, 1961; «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. - Київ: Наукова думка, 1987. - 338 с. *Макарчук С.* Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. - Львов, 1983.

⁷³ *Rozdolski R.* Stosunki poddancze w dawnej Galicji / R. Rozdolski - Warszawa, 1962. - Т. 1-2; *Najdus W.* Szkice z historii Galijskiej (1900-1904) / W. Najdus. - Warszawa, 1960. - Т. 1-2.

⁷⁴ Так з'явилися, наприклад, збірники документів Теофіла Горникевича, присвячені Галичині періоду Першої світової війни, Матвія Стахіва, зосереджені на українській проблемі у

У 1970-1980 рр. пошуки національної ідентичності в Галичині стали предметом досліджень Павла Роберта Магочі, а також - частково чи повністю Френка Сисина, Івана Лисяка-Рудницького, Леоніда Рудницького тощо. Вони об'єднали зусилля з Пйотром Вандичем, Пітером Броком, Езрою Мендельсоном, Лейлою Еверетт, щоб дати мозаїчну картину «національного будівництва» та національних уявлень в австрійській Галичині⁷⁵.

Також побачили світ дослідження Івана-Павла (Джона-Пола) Химки, які простежували історію політичного мислення в Галичині (на прикладі еволюції галицького соціалізму), соціальні й культурні аспекти розвитку галицького селянства, релігійної ментальності в середовищі греко-католицького духовенства XIX ст. тощо⁷⁶. Підсумком студій над XIX-XX ст. стали нариси історії краю та бібліографічні путівники його історією: Павла Роберта Магочі⁷⁷ (1983), ґрунтований на трактуванні регіону в перспективі «довгих, дуже довгих» тривалостей (від заселення території по XX ст.) та І.-П. Химки (1990) - у межах кінця XIX-XX ст.⁷⁸. Ці праці - кожна під своїм кутом зору - стали своєрідними синтезами-аналогами того дослідження, яке запропонувала Луція Харевич щодо Львова напередодні Другої світової війни.

Закінчення «холодної війни» у Європі та проголошення української незалежності у 1991 р. ще раз перебудувало уявлення про історію Галичини. Ці події дали імпульс новим історичним та культурологічним дослідженням краю в кількох напрямках. Насамперед, продовжилися початі ще у часи УРСР студії над книжністю та писемною культурою регіону. Одним із підсумків у цій галузі стала монографія про історію та перспективи українського книговидання від зародження до початку XXI ст. (2002)

Східній Галичині міжвоєнного часу, нариси Степана Шаха про Львів, збірники матеріалів з історії окремих галицьких повітових міст, містечок та сіл тощо. Ряд матеріалів та досліджень, присвячених Галичині, з'явився також у середовищі української греко-католицької церкви (Український Католицький Університет ім. Климента папи у Римі, наукові дослідження Чину Святого Василя Великого тощо). У польському еміграційному середовищі увагу було сконцентровано, зрештою, не так на Галичині, як на історії Львова і земель «Східної Малопольщі», натомість у єврейській діаспорі вивчали, передовсім, єврейські місця Галичини, концентруючись довкола розвитку сіоністичного руху, теми Голокосту тощо. Див. також: *Кубійович В.* Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1. 1. 1939 / В. Кубійович. - Весбаден, 1983. - 137 с.

⁷⁵ Див., зокрема: *Nationalbildung and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* / [ed. A. S. Markovits and Frank Sysyn]. - Cambridge (Mass), 1982

⁷⁶ *Himka J.-P.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890) / J.-P. Himka. - Cambridge, MA: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1983; *Ejusdem.* Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. - Montreal; Kingston; Ontario; London; Ithaca: McGill-Queen's University Press, 1999; *Ejusdem.* Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. - Edmonton; London; New York: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Macmillan, St. Martin's Press, 1988.

⁷⁷ *Magocsi P. R.* Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide / P. R. Magocsi. - Toronto: University of Toronto Press, 1983.

⁷⁸ *Himka J.-P.* Galicia and Bukovina: a Research Handbook about Western Ukraine, late 19th - 20th centuries. / J.-P. Himka- Edmontons, 1990. - 215 p.

Ярослава Ісаєвича, праці Богдана Якимовича про книжну культуру у творчості Івана Франка, студії Олександра Седляра над книгою, читанням та його розповсюдженням у Галичині XIX-XX ст. тощо⁷⁹. Натомість студії над початками та еволюцією рукописної писемної культури на галицьких землях доповнилися студіями Олега Купчинського, Віри Фрис, Володимира Петегирича, Миколи Ільківа-Свидницького, частково - Вікторії Любащенко⁸⁰ тощо.

Водночас розгорнулися й інші студії довкола культури «Перед- Галичини» (чи середньовічної та ранньомодерної Галичини у вигляді Галицько- Волинського князівства та пізнішої Русі). Тут теж варто окремо виділити праці Ярослава Ісаєвича, котрі стали одними з підставових у дослідженні не лише ранньомодерної української культури, а й окремих феноменів культурного життя модерної Галичини⁸¹). Важливими для пояснення генези модерних уявлень є й роботи, присвячені функціонуванню мистецької форми культурної пам'яті на землях Русі (праці Володимира Александровича⁸²), культурній свідомості політичних еліт Східної Європи та генезі державних структур на території пізнішої Галичини (роботи Леонтія Войтовича),⁸³

⁷⁹ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. - Львів, 2002. - 520 с. *Якимович Б.* Іван Франко - видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти / Б. Якимович. - Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. - 691 с.; *Седляр О.* Видавничі співпраця Якова Головацького та Михайла Качковського / О. Седляр // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2014. - Вип. 9. - С. 3-22; *Його ж.* Важливі епізоди історії книговидання галицьких русинів 40-50-х років XIX ст. (видавничі діяльність Якова Головацького) / О. Седляр // *Studia o Książce i Informacji* / [pod red. M. Komzy]. - Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014. - Nr. 33 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 3653). - S. 61-75.

⁸⁰ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. - Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2004. - 1284 с.; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X-XVIII ст. - Львів: Львів. нац. ун-т, 2003. - 188 с.; *Любащенко В.* Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII-XIV століть: спроба узагальнення / В. Любащенко // *Княжа доба: історія і культура.* - Львів, 2011. - Вип. 5. - С. 65-99; *Петегирич В.* Писемна культура еліти та «мовчазної більшості» у містах Надбужанщини княжої доби / В. Петегирич // МДАПВ. - Вип. 14. - С. 135-150; *Ільків-Свидницький М.* «Найдавніший» латинський рукопис НБ ЛНУ - палеографія і кодикологія / М. Ільків-Свидницький // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів, 2011. - Вип. 6. - С. 3-18; *Його ж.* [Рец. на]: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» - писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639). - Львів, 2011. - 208 с. - (Львівські історичні праці. Дослідження. - Вип. 3) // *Генеалогічні записки.* - Львів, 2012. - Вип. X (нової серії IV). - С. 87-91.

⁸¹ Див., зокрема: *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинська держава / Я. Ісаєвич. - Львів, 1999. - 36 с.; *Його ж.* Галич - Галицьке князівство - Галичина: ювілейні роздуми // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. - Івано-Франківськ: Плай, 1999. - С. 18-26.

⁸² *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави / В. Александрович. - Львів, 1999. - 132 с.; *Його ж.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. - Т. 3). - Львів, 2000. - 312 с.

⁸³ *Войтовіт Л.* Королівство Русі: реальність і міфи / Л. Войтовіт // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 2003. - Вип. 7. - С. 63-71; *Перемиське князівство. Джерела*

історії релігійної думки та її інституцій у перспективі довгих і коротких тривалостей (дослідження Ігоря Скочиляса, Василя Кметя, Леоніда Тимошенка⁸⁴).

Увага дослідників концентрувалася також на етнічній свідомості, корпоративно-станових ідентичностях, повсякденному життю (роботи Мирона Капралю, Мирослава Волощука, Ігоря Лиля)⁸⁵ та стереотипах середньовічного й ранньомодерного суспільства у дзеркалі суспільної пам'яті та писемної культури (праці Юрія За-зуляка, Богдани Петришак, Ірини Замостяник, Ярини Кочеркевич⁸⁶); літературній традиції середньовічної та ранньомодерної Русі загалом (студії Богдани Криси, Ігоря Ісіченка, Юрія Пелешенка та ін.⁸⁷), історичних та літературних аспектах галицької та волинської

державності // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Інституції / [під ред. С. Заброварного]. - Львів, 2003. - Вип. 3. - С. 39-50; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. - Львів, 2000. - 649 с.; *Його ж.* Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції (Львів, 30-31 березня 2001 р.). - Львів, 2001. - С. 195-210.

⁸⁴ *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус / І. Скочиляс. - Львів: Вид-во УКУ, 2010. - ххiv + 832 + 16 с. *Його ж.* Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII-XIV століттях та утворення Молдавського князівства / І. Скочиляс // Княжа доба: Історія і культура. - Львів, 2012. - Вип. 5. - С. 29-72; *Кметь В.* Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391-1409) (на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у Львові) / В. Кметь // Львів: місто - суспільство - культура. - Львів, 1999 - Т. 3. - С. 22-31; *Тимошенко Л.* Життєпис та діяльність Перемишльського єпископа Михайла Копистенського / Л. Тимошенко // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал. - Київ, 2003. - № 1. - С. 132-156; *Його ж.* Нові джерельні свідчення про герб Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 2004. - Вип. 8. - С. 414-423; *Його ж.* Бібліографія Дрогобича. - Дрогобич, 2002.

⁸⁵ *Волощук М.* «Русь» у Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук; відп. ред. Л. Войтович. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. - 496 с.; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. - Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. - 440 с.; *Його ж.* Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII-XVIII ст. - Львів, 2012. - 552 с.; *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI-XVII ст. / І. Лильо - Львів, 2002. - 186 с.

⁸⁶ *Зазуляк Ю.* Re baptizatio Ruthenorum, подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині XV ст. / Ю. Зазуляк // Ruthenica. - Київ, 2007. - Т. 6. - С. 275-298; *Ejusdem.* Ego huic mscriptione non credo, ... ipse scribere potmt, quod volmt. Law, Lderacy and Daüy Life ш Late Medieval GaHtia // Medium Aevum Quotidianum. - Krems, 2008. - Vol. 57. - P. 12-27; *Замостяник І.* Протоколи судового процесу львівського столяра Яна Гавловича як джерело до вивчення матеріальної та звичаєвої культури початку XVH ст. / І. Замостяник // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - 2004. - Вип. 8. - С. 430-444; *Його ж.* Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618) / І. Замостяник // Український археографічний щорічник. - 2009. - Вип. 13/14. - С. 457-466; *Кочеркевич Я.* Заповіти львівських міщан XVII ст. / Я. Кочеркевич // Архіви України. - 2009. - № 5. - С. 55-58; *Петришак Б.* «Лицар пера і каламаря» - писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639) / Б. Петришак; наук. ред. М. Капраль. - Львів, 2011. - 208 с.

⁸⁷ *Криси Б.* Пересотворення світу. Українська поезія XVII-XVIII століть. - Львів: Свічадо, 1997. - 214 с. *Його ж.* Просфонема як першообраз української барокової композиції //

літописних традицій (Ярослав Книш, Назар Федорак⁸⁸), наукових та пара- наукових уявленнях середньовіччя й ранньоновітньої доби на тлі пізнішої світської й релігійної традицій (студії Івана Паславського⁸⁹); розвитку музичної літератури та її жанрів, у тім числі на західноукраїнських землях (праці Юрія Ясіновського⁹⁰), мовно-палеографічних аспектах руської писемної культури (Лідія Коць-Григорчук, Уляна Єдлінська, Наталія Нетреба-Багнюк, Юрій Осінчук⁹¹) тощо.

З іншого боку, культура та її феномени розкриті у ряді важливих праць, суспільно- політичній історії власне Галичини як формування XIX-XX ст. (дослідження Олексія Сухого, Миколи Кугутяка), а також її знакових постатей та суспільно-політичних тенденцій (роботи Феодосія Стебля, Василя Гориня, Ярослава Грицака тощо)⁹². Поруч розвивалися загальні студії над ментальністю (концепції

Просфонема: текст і контекст // Львівська медієвістика. - Львів, 2013. - Вип. 4. - С. 2736; *Ісиченко І.* Аскетична література Київської Русі / І. Ісиченко. - Харків: Акта, 2014 - 386 с.; *Ісиченко Ю.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI - поч. XVII ст. на Україні / Ю. Ісиченко. - Київ: Наукова думка, 1990. - 180 с.; *Пелещенко Ю.* Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції / Ю. Пелещенко. - Київ, 2004.

⁸⁸ *Книш Я.* Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису / Я. Книш // Історичні та культурологічні студії. - Львів, 2001. - Вип. 3: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. - С. 86-105; *Його ж.* Буський літопис // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2008. - Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. - С. 52-61; *Його ж.* Sigillum Leonis // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2010. - Вип. 3. - С. 257-267; *Федорак Н.* Поетика Галицько-Волинського літопису / Н. Федорак. - Львів, 2005. - 262 с.

⁸⁹ *Паславський І.* Галицька митрополія. Історичний нарис / І. Паславський. - Львів, 2007. - 128 с.; *Його ж.* Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. - Львів, 1994. - Т. 228. - С. 343-356; *Його ж.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. / І. Паславський. - Львів, 2003.

⁹⁰ *Ясіновський Ю.* Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу / Ю. Ясіновський; ред.: К. Ганнік, Я. Ісаєвич. - Львів, 2011. - 468 с. - (Історія української музики: дослідження. - Вип. 18); Jasinovs'kyj J. Das Lemberger Irmologion. Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfinnennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts / J. Jasinovs'kyj, S. Lutzka. Львівський ірмологіон. Давній літургійний музичний рукопис п'ятилінійної нотації кінця 16 століття; ред. і вступ. стаття Ю. Ясіновського, транскрипція і комент. К. Луцкої [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reiche V: Editionen, 24]. - Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2008. - 509 с.

⁹¹ *Коць-Григорчук Л.* Дипінті українських середньовічних ікон. - Львів: Вид-во «Літопис», 2011; *Багнюк Н.* Графіко-орфографічні особливості анонімного середньошрифтного Чет- вероевангелія у зв'язку із другим південнослов'янським впливом / Н. Багнюк // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Серія: Філологія. - Івано- Франківськ, 2007. - Вип. 15-18. - С. 705-708; Див. також: *Барабаш Т.* Палеографічні дослідження архівістів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (1960-1990-ті) / Т. Барабаш // Архіви України. - 2012. - № 4. - С. 32-38.

⁹² *Сухий О.* Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX - поч. XX ст. / О. Сухий. - Львів, 1999. - 226 с. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.) / М. Кугутяк. - Івано-Франківськ, 1993. - 200 с.; *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота / Я. Грицак. - Київ:

Ярослава Дашкевича⁹³), етнічною самосвідомістю, суспільними уявленнями та ідеологічними напрямками у галицькому соціумі XIX - першої половини XX ст: народовством і москвофільством (праці Анни-Вероніки Вендлянд, Степана Макарчука, Олексія Сухого, Олени Аркуші, Мар'яна Мудрого, Ігоря Райківського, Остапа Середи, Ірини Орлевич⁹⁴).

Критика, 2006. - 632 с.; *Стеблій Ф.* Галичина на перехресті історії. Постаті / Ф. Стеблій. - Львів, 2011. - 302 с.; Див. також: *Стеблій Ф.* Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття - «Слово перестороги» Василя Подолинського / Ф. Стеблій // *Записки НТШ.* - Львів, 1994. - Т. 228: Праці Історично-філософської секції / [ред. тому О. Купчинський]. - С. 434-443; «Слово о полку Ігоревім» у культурному житті на західних землях України // *ПРОЕФQNHMA: історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / [уклав Б. Якимович за участю М. Боянівської, О. Середи, А. Ясіновського]. - Львів, 1998. - С. 589-605.

⁹³ *Дашкевич Я.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети / Я.

Дашкевич // *Україна в минулому.* - Київ; Львів, 1994. - Вип. 6. - С. 78-93.

⁹⁴ *Wendland A. V.* Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848-1915 / A. V. Wendland. - Wien, 2001. - 624 с.; *Макарчук С.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX). Серія історична. - Львів, 1997. - Вип. 32. - С. 82-98; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) / О. Сухий. - Львів, 2003. - 498 с.; *Москвофільство: документи і матеріали* / [вступна стаття, коментарі та збірка документів О. Сухого]. - Львів, 2001. - 236 с.; *Райківський І.* Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття / І. Райківський. - Івано-Франківськ, 2012. - 930 с.; *Аркуша О.* Русофільство в Галичині в середині XIX - на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша // *Вісник Львівського університету. Серія історична* / [відп. ред. М. Крикун]. - Львів, 1999. - Вип. 34. - С. 231-268 [співавт. М. Мудрий]; *Її ж.* Образ Австрії у висвітленні українських істориків Галичини другої половини XIX - початку XX століття // *Historia - mentalnosc - tozsamosc. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* / О. Аркуша; pod red. Eugeniusza Koko, Magdaleny Nowak i Leonida Zaskilniaka. - Gdansk: Uniwersytet Gdanski, 2013. - S. 182-195; *Її ж.* Щоденники Теофіла Грушкевича як джерело до вивчення світогляду української інтелігенції в Галичині кінця XIX - початку XX століття / О. Аркуша // *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика; відп. ред. В. Даниленко.* - Львів: Растр-7, 2015. - Вип. 20. - С. 236-262; *Серєда О.* Формування національної ідентичності: ранні народовці у півдавстрійській Східній Галичині (1860-1873) = Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia (1860-1873): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії (Ph. D.). - Будапешт: Центральноєвропейський університет, 2003 [2006]. - 36 с.; *Її ж.* Між польським слов'янофільством та російським панславизмом. Сприйняття та розвиток слов'янських ідей серед українських (руських) громадських діячів півдавстрійської Галичини у 60-х роках XIX століття. Between Polish Slavophilism and Russian Pan-Slavism. Reception and Development of the Slavic Ideas by Ukrainian (Ruthenian) Public Activists of Austrian Galicia in the 1860s. - Львів, 2012. - 42 с. (серія «Українознавчі розвідки. Working Papers in Ukrainian Studies»). Вип. 1); *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVm - 60- ті рр. XIX ст.) / І. Орлевич. - Львів: Логос, 2000. - 188 с.; *Її ж.* Між духовним пастирством і політикою: о. Іван Костецький в русофільському русі кінця XIX - початку XX століття / І. Орлевич // *Історія релігій в Україні.* - Львів, 2010. - Кн. 1. - С. 649-660; *Її*

Увага дослідників була зосереджена також на ідейному підґрунті національних конфліктів та їх еволюцією на тлі суспільних змін й воєнних катаклізмів (роботи Миколи Литвина, Івана Патера, Богдана Гудя, Ліліани Гентош, Василя Расевича⁹⁵), політичній культурі Галичини (праці Олега Жерноклеєва, Івана Монолатія, Ігоря Черновола, Олени Аркуші, Василя Расевича, Петра Шкраб'юка⁹⁶), її регіональними й

жс. Галицьке русофільство під Першої світової війни / І. Орлевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. - Львів, 2011. - Вип. 10. - С. 35-249; *Його жс.* Духовні фундації Львівського Ставропігійського інституту // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. - Львів, 2011. - Кн. 1. - С. 153-163; *Oriewycz I.* Do historiografii historii Instytutu Stawropigialnego // Galicija 1772-1918. Problemy metodologiczne stan i potrzeby badan / I. Oriewycz; pod red.: A. Kawalec, W. Wierzbienca, L. Zaszkiłniaka]. - Rzeszow, 2011. - T 2. - S. 133-146.

⁹⁵ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. - Львів, 1998; *Його жс.* Український та польський істеблшмент у період «Великої війни» та національно-демократичних революцій (1914-1918) / М. Литвин // Історіографічні дослідження в Україні. - Київ, 2003. - Вип. 13. - Ч. 1. - С. 155-173; *Його жс.* Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917-1921 рр. / М. Литвин. - Харків: Фоліо, 2015. - 379 с.; *Патер І.* Перемишль і Перемиська земля у часи російської окупації в березні- червні 1915 р. / І. Патер // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. - Перемишль; Львів, 1996. - Вип. 1. - С. 159-169; *Його жс.* Галичина і галичани в діяльності Союзу визволення України. Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької / І. Патер. - Львів, 1998. - С. 153-169; *Його жс.* Союз визволення України: проблема державності і соборності. - Львів, 2000. - 346 с.; *Його жс.* Український рух у роки Першої світової війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Вип. 6. - С. 116-120; *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоці- альні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ - першої половини ХХ століття: монографія / Б. Гудь. - Львів, 2006. - 448 с.; *Гентош Л.* Ватикан і виклики модернос- ті. Східноєвропейська політика папи Бенедикта ХV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914-1923) / Л. Гентош. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. - 456 с.; *Расевич В.* The View from Within: Everyday Life during the Occupation / The emergence of Ukraine: self-determination, occupation, and war in Ukraine, 1917-1922 / В. Расевич. - Toronto, 2015. - P. 280-298; *Заярнюк А.* Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні: політичні, культурні і соціальні аспекти / А. Заярнюк, В. Расевич // Ковчег. - Львів, 2012. - Т. 6: Насилля влади проти свободи сумління. - С. 160-192; Див. також: *Зайцев О.* Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів. - Львів: Вид-во УКУ, 2011. - 384 с.

⁹⁶ *Жерноклеєв О.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.) / О. Жерноклеєв. - Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. - 536 с.; *Його жс.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918) / О. Жерноклеєв. - Київ: Основні цінності, 2000. - 168 с.; *Монолатій І.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. / І. Монолатій. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. - 736 с. *Його жс.* Інші свої: Політична участь етнічних акторів пізногабсбурзьких Галичини і Буковини / І. Монолатій. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. - 432 с.; *Аркуша О.* Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. - Львів, 1996. - 173 с.; *Черновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. / І. Черновол. - Львів, 2000. - 247 с.; *Його жс.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (нарис з історії українського парламентаризму). - Львів, 2002. - 288 с.;

загальноімперськими аспектами (праці Данієля Уновського, Гаральда Біндера, Ірини Вушко та ін.⁹⁷).

Ще одним сегментом вивчення колективної свідомості XIX і XX ст. стало вивчення релігійної культури та її проєкцій на культурну пам'ять: студії над православ'ям і греко-католицизмом Володимира Осадчого, Наталії Колб, Назара Кіся, Ліліани Гентош, Ярослава Глистюка, Петра Шкраб'юка, Олександра Зайцева, Василя Стефаніва; дослідження протестантизму у працях Вікторії Любашенко⁹⁸. Об'єктом історіографічних студій було також формування науково-історичної рефлексії над подіями минулого у модерному галицькому соціумі у східноєвропейському та світовому контексті (Леонід Зашкільняк, Констянтин Кондратюк, Єжи Матерніцький, Олександр Ситник, Оксана Руда, Наталія Булик, Іван Куций⁹⁹). Окремим сегментом

Расевич В. Українська національно-демократична партія 1899-1918: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». - Львів, 1995. - 22 с.; *Шкраб'юк П.* Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / П. Шкраб'юк. - Львів, 2012. - 192 с.

⁹⁷ *Binder H.* Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik / H. Binder. - Vienna, 2005; *Unowsky Daniel L.* The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria. 1848-1916 / Daniel L. Unowsky. - West Lafayette: Purdue University Press, 2005; *Vushko I.* The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867 / I. Vushko. - Yale University Press, 2015. - 328 p.

⁹⁸ *Гентош Л.* Митрополит Андрей Шептицький. 1923-1939. Випробування ідеалів / Л. Гентош. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. - 596 с.; *Osadczy W.* Święta Rus: rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji / W. Osadczy. - Lublin: Wyd-wo. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007; *Колб Н.* «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках XIX століття / Н. Колб. - Жовква: Місіонер, 2014. - 372 с.; *Її ж.* Греко-католицьке парафіяльне духовенство у читальному русі в Галичині (кінець XIX ст.) / Н. Колб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2010. - Вип. 19. - С. 329-335; *Шкраб'юк П.* Монаший чин отців Василіян у національному житті України / П. Шкраб'юк. - Львів: Місіонер, 1997. - 519 с.; *Кісь Н.* Греко-Католицька Церква та дискусія про національну ідентичність у міжвоєнний період / Н. Кісь // Галичина. - 2009. - Ч. 15-16. - С. 229-235; *Його ж.* Вплив ідей візантинізації на мистецтво Галичини першої половини XX ст. / Н. Кісь // Вісник Прикарпатського Університету. Історія / [відп. ред. М. Кугутяк]. - Івано-Франківськ, 2009. - Вип. 15. - С. 2125; *Його ж.* Участь парохіяльного греко-католицького кліру у громадсько-політичному житті. Партийна риторика початку XX століття (1900-1914) / Н. Кісь // Історія релігій в Україні [відп. ред. Т. Вишнеvsька]. - Львів, 2009. - Кн. 1. - С. 375-384; *Його ж.* «Поети-пророки» і Католицька Церква: формування «національних пантеонів» у Галичині на початку XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2015. - Вип. 25: Тарас Шевченко і соборна Україна / [гол. ред. М. Литвин, упоряд.: Б. Якимович, Ф. Стеблій]. - С. 414-421; Поширення на початку XX ст. антиклерикальних ідей в Галичині та Греко-католицька церква // Історія релігій в Україні / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. - Львів, 2012. - С. 548-558; *Любашенко В.* Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій / В. Любашенко. - Київ, 1998. - 383 с.

⁹⁹ *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. - Львів, 1999. - 228 с.; *Його ж.* Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. - Львів: Паїс, 2007. - 312 с.; Історія Центрально-Східної Європи / [за ред. Л. Зашкільняка]. - Львів, 2004. -

досліджень стала еволюція історико-етнографічних та фольклористичних знань, їх методології у Галичині (Степан Павлюк, Роман Кирчів, Г. Сокіл)¹⁰⁰. Частина праць розкривала соціальний образ окремих інституцій та громадських організацій (роботи Лукаша Томаша Сроки, Івана Зуляка, Ірини Орлевич, Олександри Киричук, Володимира Пашука¹⁰¹), а також суспільних станів: аристократії - у роботах Казимира

660 с.; *Його ж.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. - Львів, 2002. - 752 с.; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / [ред. Л. Зашкільняк]. - Львів, 2004. - 406 с.; *Кондратюк К.* Українська історіографія ХІХ - початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Навчальний посібник / К. Кондратюк. - Львів, 2002. - 240 с.; *Кондратюк К.* Сучасна національна історіографія новітньої історії України 1914-2009 рр. / К. Кондратюк, О. Сухий. - Львів, 2010. - 262 с.; *Куций І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): рецепція національної історії: монографія / І. Куций. - Тернопіль: Джура, 2006. - 220 с.; *Руда О.* Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ - першої третини ХХ століття / О. Руда. - Львів, 2010. - 418 с.; *Булик Н.* До питання про формування археологічної науки в Галичині у ХІХ столітті / Н. Булик // МДАПВ. - Львів, 2005. - Вип. 9. - С. 372-385; *Її ж.* Охорона археологічних пам'яток у Східній Галичині у ХІХ ст. / Н. Булик // Археологічні дослідження Львівського університету. - Львів, 2006. - Вип. 9. - С. 58-66; *Її ж.* З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в ХІХ - на початку ХХ ст. // МДАПВ. - Львів, 2006. - Вип. 10. - С. 298-317; *Ситник О.* Археологічна наука у Львові: перша половина ХХ століття / О. Ситник. - Львів; Жешів, 2012. - 365 с.

¹⁰⁰ *Павлюк С.* Здобутки української народознавчої науки: двадцять років одержимої праці / С. Павлюк // Народознавчі зошити. - 2012. - № 2. - С. 171-190; *Його ж.* Словник основних понять і термінів з теорії етнології. - Львів, 2008. - 256 с.; *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклорна діяльність «Руської Трійці» / Р. Кирчів. - 2-ге вид. - Львів, 2011. - 442 с.; *Його ж.* Із фольклорних регіонів України. Нариси і статті / Р. Кирчів. - Львів, 2002. - 352 с.; *Кирчів Р.* Історія української етнографії / Р. Кирчів, В. Горленко. - Київ, 2005. - 398 с. Див. також: *Кирчів Р.* Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Кирчів. - Київ, 1978. - 174 с.

¹⁰¹ *Орлевич І.* Ставропільський інститут у Львові (кінець ХVІІ - 60-ті рр. ХІХ ст.) / І. Орлевич. - Львів: Логос, 2000. - 188 с.; *Киричук О.* Львівський Ставропільський інститут у громадському житті Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. / О. Киричук. - Львів: Логос, 2001. - 152 с.; *Пашук В.* Товариства «Просвіта»: формування організаційних норм і засад / В. Пашук. - Львів, 2015. - 120 с.; *Його ж.* Просвітницькі ідеї галицьких народоців та о. Степана Качали: порівняльний аналіз // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. (До 60-річчя професора Миколи Кугутяка) / В. Пашук. - Івано-Франківськ, 2012. - № 20-21. - С. 358-373; *Його ж.* Товариство «Просвіта»: перші видання на соціально-економічну та господарську тематику. 1869-1874 рр. Народознавчі зошити / В. Пашук. - Львів, 2012. - № 6. - С. 1171-1186; *Його ж.* Релігійно-церковна тематика у перших виданнях Товариства «Просвіта» 1868-1871 рр. / В. Пашук // Історія релігії в Україні. - Львів, 2014. - Кн. 1. - С. 217-235; *Його ж.* «Просвіта» - Т. Шевченкові. Формування культури (1868-1876 рр.) / В. Пашук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2015. - Вип. 25: Тарас Шевченко і соборна Україна / [гол. ред. М. Литвин, упоряд. Б. Якимович, Ф. Стеблій]. - С. 240-271; *Зуляк І.* Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Зуляк Іван Степанович. - Чернівці, 2006. - 690 с.; *Sroka L. T.* Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy / L. T. Sroka. - Krakow, 2012; *Ejusdem.* Zydzi w Krakowie. Studium o elicie miasta. 1850-1918. - Krakow, 2008.

Карольчак¹⁰², провінційної інтелігенції - у студіях Томаша Пудлоцького та Олександра Рубльова, селянства - у студіях Андрія Заярнюка¹⁰³, вчительства - у роботах Анджее Мейсснера та його осередку¹⁰⁴) та гендерних груп (жіноцтво - у працях Оксани Малачук-Рибак, Оксани Кісь, Мирослави Дядюк, Іванни Черчович, Анни

¹⁰² *Karolczak K. Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka / K. Karolczak. - Kraków, 2000; Ejusdem. Rodzina Dzieduszyckich w XIX i XX wieku. Linia starsza. Potomkowie Tadeusza Gerwazego. - Warszawa, 2013; Galicyjskie Dylematy. Zbiór rozpraw / [pod red. K. Karolczaka i H. W. Żalińskiego]. - Kraków, 1994; Див. також збірники: Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa. - Kraków, 2010. - T. 7: Urzędy, urzędnicy, instytucje / [pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki]; Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa. - Kraków, 2005. - T. 5: Ludzie Lwowa / [pod red. K. Karolczaka]; Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów miasta. - Kraków, 2014. - T. 9: Życie codzienne miasta / [pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki]; Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa. - Kraków, 2002. - T. 4 / [pod red. K. Karolczaka]; Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa. - Kraków 1995. - T. 1 / [pod red. H. W. Żalińskiego i K. Karolczaka]; Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa. - Kraków, 1998. - T. 2 / [pod red. H. W. Żalińskiego i K. Karolczaka].*

¹⁰³ *Pudłocki T. Iskra światła czy kopęca pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867-1939 / T. Pudłocki. - Kraków, 2009; Zayarnyuka. Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846-1914 / A. Zayarnyuk. - Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2013. - 448 p.; Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / А. Заярнюк. - Київ, 2007; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О. Рубльов. - Київ: Інститут історії України, 2004. - 648 с.*

¹⁰⁴ *Myśl edukacyjna w Galicji 1772-1918: ciągłość i zmiana / [red. Czesław Majorek, Andrzej Meissner]. - Rzeszów: WSP, 1996; Obchody 200. rocznicy odsieczy wiedeńskiej w Galicji: 1883 r. - Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. - 157 s.; Pedagogika nowego wychowania w Polsce u schyłku XIX i w pierwszej połowie XX wieku. Podstawowe przejawy i współczesne odniesienia / [red. Andrzej Meissner, Czesław Majorek]. - Rzeszów, 2000; Dziedzictwo Galicji w II Rzeczypospolitej. Aspekty społeczne i gospodarcze, [w:] Galicja - mozaika nie tylko narodowa. - Warszawa, 2014. - T. 2: tom studiów / [pod red. Urszuli Jakubowskiej]. - S. 129-152; Potoczny J. Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867-1918). - Rzeszów, 1998; Opieka nad dzieckiem w Galicji / [red. Andrzej Meissner]. - Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002; Szulakiewicz Wł. Władysław Seredyński. Studium dziejów pedagogiki galicyjskiej / Wł. Szulakiewicz. - Rzeszów, 1995; Meissner A. Spór o duszę polskiego nauczyciela: społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli / Andrzej Meissner. - Rzeszów, 1999; Bonusiak A. Lwów w latach 1918-1939. Ludność, Przestrzeń, Samorząd / A. Bonusiak. - Rzeszów, 2000; Społeczeństwo i gospodarka / [red.: Jerzy Chłopecki, Helena Madurowicz-Urbańska]. - Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995; Nauka i oświata / [red.: Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski]. - Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. - 286 s.; Galicja i jej dziedzictwo. - Rzeszów, 1995. - T. 4: Literatura - język - kultura / [red.: Czesław Kłak, Marta Wyka]; Kłak Cz. Pisarze galicyjscy: Szkice literackie / Cz. Kłak. - Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły pedagogicznej, 1994. Nauczyciele galicyjscy: udział polskich nauczycieli galicyjskich w rozwoju teorii pedagogicznej I badań naukowych 1860-1918 / [pod red. Andrzeja Meissnera]. - Rzeszów: Wyd-wo WSP, 1996; Biografie pedagogiczne: szkice do portretu galicyjskiej pedagogii / [red.: Czesław Majorek, Jerzy Potoczny]. - Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997.*

Вараниці¹⁰²). Водночас з'являються праці, що аналізують соціально-економічну картину краю крізь призму його промислового минулого¹⁰³.

Дослідження сучасних істориків охопили також час «Пост-Галичини» у ХХ ст. Так, історичні дослідження були сконцентровані на долі краю після 1914 р., зокрема, на специфіці місцевого досвіду та повсякденного життя, а частково й етнічних стереотипів, у двох світових війнах (роботи Миколи Литвина, Івана Патера, Андрія Боляновського, Івана-Павла Химки, Крістофа Міка, Марка Царинника¹⁰⁴), міжвоєнних ідеологічних течій, знакових постатей та структур (студії Ігоря Соляра, Михайла

¹⁰² *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ - першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. - Чернівці: Книги - ХХІ, 2006. - 500 с.; *Жінка в історії: Навчальна хрестоматія* / [авт.-упоряд. О. Маланчук-Рибак]. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. - 340 с.; *Жінка в мистецтві* / [наук. ред. О. Маланчук-Рибак]. - Львів, 2008. - 180 с.; *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ - поч. ХХ ст.) / О. Кісь. - Львів, 2008. - 272 с.; *Її ж.* Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. - Харків, 2008. - Вип. 11-12. - С. 17-28; *Червович І.* Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку ХХ століття / І. Червович // Львів: місто - суспільство - культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. - Львів, 2012. - Т. 8. - Ч. 1: Влада і суспільство / [за ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. - С. 411-420; *Її ж.* Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ століть // Українознавчий альманах. - Київ, 2013. - Вип. 14. - С. 86-89; *Її ж.* Miiosc, obowi^zek i zdrada w maizenstwach galicyjskich drugiej poiowy ХІХ w. // Emocje mieszkancow miast na przestrzeni dziejow. Zbior studiow / [pod red.: А. Buczyly, J. Mozden, А. Mutrynowskiej]. - Torun, 2015. - S. 27-42; *Її ж.* Ukrainki w Galicji Wschodniej w drugiej poiowie ХІХ - na pocz^tku ХХ wieku: mi^dzy tradycyjnymi wartosciami rodzinnymi a wyzwaniem emansypacji // Obrazy kobiecosci. Zbior studiow / [pod red.: М. Jabionskiego, В. Koperskiego, J. Falla, W. Pilch, М. Hohenauera]. - Krakow, 2014. - S. 227-243; *Вараниця А.* Народна вчителька в Галичині другої половини ХІХ - початку ХХ століття (до питання про емансипацію жінки) / А. Вараниця // Галичина. - Івано-Франківськ, 2013. - Ч. 22-23. - С. 361-370; *Її ж.* Тендерний аспект виховання у Східній Галичині другої половини ХІХ - початку ХХ століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. - Тернопіль, 2014. - Вип. 1. - С. 26-34.

¹⁰³ *Frank A. F.* Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia / А. F. Frank. - Cambridge: Harvard University Press, 2005.

¹⁰⁴ Див: *Литвин М.* Польська історіографія про мету, засоби і наслідки політики радянзації в західних землях України (1939-1941) / М. Литвин // Україна-Європа-Світ / [гол. ред. М. Алексієвць]. - Тернопіль, 2008. - Вип. 1 - С. 214-220; *Боляновський А.* Дивізія Галичина. Історія / А. Боляновський. - Львів, 2000. - 528 с.; *Його ж.* Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939-1945). - Львів, 2003. - 686 с. *Його ж.* Латвійці і галицькі українці у Збройних силах Німеччини в 1943-1945 рр.: порівняльний аналіз / А. Боляновський // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. - Івано-Франківськ, 2005. - Вип. 11. - С. 125-133; *Bolanowski A.* Ukraincy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Woyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942-1944 / А. Bolanowski // Polska-Ukraina: trudne pytania. - Warszawa, 2009. - Т. 11. - S. 61-89; *Mick Сь* Lemberg, Lwow, L'viv, 1914-1947: Violence and Ethnicity in a Contested City / СК Mick. - West Lafayette: Purdue University Press, 2015.

Швагуляка, Олександра Зайцева, Владзімежа Бонуська, Оксани Пасіцької, Тараса Горбачевського, Ігоря Дерев'яного, Олесі Ісаюк, Миколи Посівнича тощо¹⁰⁵); уявлень, що виникли на тлі післявоєнних реалій Західної України на тлі советизації, функціонування наукових ідей в радянський період історії краю (Костянтин Кондратюк, Олександр Луцький, Тетяна Гуменюк¹⁰⁶ тощо).

Значна частина праць стосувалися писемної культури краю у XIX-XX ст.: історії публічних та приватних бібліотек як культурних інституцій, пов'язаних з розповсюдженням та збереженням культурної пам'яті (праці Мирослава Романюка, Ольги Колосовської, Наталії Кунанець, Марти Надраги, Марти Пономаренко, Лідії Сніцарчук, Марії Вальо тощо). Дослідження масових комунікацій, соціальних функцій книги та преси (праці Лідії Сніцарчук, Степана Костя, Костянтина Курилишина), книговидавництва як суспільного феномена, а також його (праці Лариси Головатой, Луїзи Ільницької, Наталії Кошик)¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Див., зокрема: *Соляр І.* Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923-1939) / І. Соляр. - Львів, 2011. - 348 с.; *Швагуляк М.* Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. XIX - пер. пол. XX ст.) / М. Швагуляк. - Львів: Тріада плюс, 2013; *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. - Київ: Критика, 2013. - 488 с.

¹⁰⁶ *Кондратюк К.* Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 - червень 1941) / К. Кондратюк, І. Лучаківська // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 1998. - Вип. 33. - С. 178-185; *Луцький О.* Інтелігенція в планах радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях (вересень 1939 - червень 1941) / О. Луцький // Інтелігенція і влада. - Львів, 2003. - Вип. 1. - С. 98-105; *Гуменюк Т.* Гуманітарні науки в УРСР (західні області). 1944-1991 роки. Сучасна українська історіографія / Т. Гуменюк. - Львів, 2015. - 572 с.

¹⁰⁷ Українські часописи Львова 1848-1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: у 3 т. - Львів, 2003. - Т. 3: 1920-1939 рр. - Кн. 1-2; *Корнєєва Г.* Українська дитяча книжка Галичини (друга пол. XIX ст. - 1939 р.): Історико-книгознавчий аспект / Г. Корнєєва. - Львів, 2004. - 300 с.; *Комариця М.* Журнал «Дзвони» (1931-1939): систематичний покажчик змісту / М. Комариця. - Львів, 1997. - 217 с.; *Кость С.* Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) / М. Комариця. - Львів, 2006. - 514 с.; *Сніцарчук Л.* Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30-х рр. XX ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / К. Сніцарчук. - Львів, 2001. - 253 с.; *Вуйцік Е.* Книжковий абонемент «Лектор» Станіслава Левицького у Львові (1915-1928 рр.) / Е. Вуйцік // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології: зб. наук. праць. - Львів, 2009. - Вип. 4. - С. 93-103; *Надрага М.* Книга у культурі міжвоєнного Львова: друковані каталоги Державної педагогічної бібліотеки / М. Надрага // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. - Львів, 2009. - Вип. 1(17). - С. 367-377; *Її ж.* Читацькі інтереси польських гімназистів Львова в Другій Речі Посполитій / М. Надрага [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.Ua/2015-1/9.pdf> (доступ 1.05.2015); *Її ж.* До силвети д-р Івана Кухти - директора Державної центральної педагогічної бібліотеки / М. Надрага // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. - Львів, 2010. - Вип. 2(18) - С. 659-673; *Її ж.* Іван(Ян) Кухта - львівський дослідник психології та соціології читання 20-30 рр. XX ст. / М. Надрага // Вісник Львівського університету.

Окремий сегмент у цій тематичній ніші займають дослідження усно-писемної традиції УСС у 1914-1918 рр. (Оксана Кузьменко¹⁰⁸) та книжної культури руху опору після Другої світової війни (Олександра Стасюк¹⁰⁹, Михайло Романюк). Важливими в нашому контексті виглядають також роботи, в яких йдеться про соціально-історичні виміри мемуарної та художньої літератури XIX - першої половини XX ст. (праці Ігоря Петрія¹¹⁰, Олександра Седяра).

Окремо слід відзначити студії лінгвістів, присвячені формуванню літературної мови серед галицьких українців у XIX - першій половині XX ст. (праці Міхаеля Мозера, Олени Гузар, Галини Мацюк¹¹¹), поширенню міського койне й розвитку діалектного мовлення на галицьких теренах (дослідження Наталі Хобзей, Оксани Сімович, Тетяни Ястремської, Ганни Дидик-Меуш¹¹²). Вони, певною мірою, слугують доповненням та альтернативою до історико-краєзнавчих студій регіону¹¹³. З іншого боку, розвиваються студії довкола історії літературного процесу в регіоні кінця XIX-XX ст., і, зрештою, початку XXI ст. (праці Миколи Ільницького, Ката- жини Котинської, Мар'яни Комариці, Тимофія Гавриліва, Юрія Прохазька, Наталії Римської, Данила Ільницького, Віктора Мартинюка, Наталі Ошипок, Лариси Козак, Лілії Сироти тощо¹¹⁴). Зокрема ця проблематика склала канву окремої

Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів, 2011. - Вип. 6. - С. 109-115.

¹⁰⁸ Див. зокрема: *Петрій І. Я.* Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. Я. Петрій. - Львів, 2010. - 18 с.

¹⁰⁹ Напр.: *Стрілецькі пісні* / [упоряд., запис, вступ, коментарі О. Кузьменко]. - Львів, 2005.

¹¹⁰ Див.: *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.) / О. Стасюк - Львів, 2006. - 386 с.; *Ї ж.* Підпільні друкарні ОУН (1941-1953). - Львів, 2011. - 295 с.

¹¹¹ *Мозер М.* Причинки до історії української мови / М. Мозер. - Харків: 2008. - XVI, 832 с. *Його ж.* Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови / М. Мозер // Університетські діалоги. - Львів, 2011; *Гузар О.* Правописна система Галичини другої половини XIX - початку XX століття / О. Гузар. - Тернопіль, 2010. - 144 с.; *Мацюк Г.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина. XIX ст.) / Г. Мацюк. - Львів, 2001. - 373 с.

¹¹² Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. - Львів, 2002. - 216 с.; Хобзей Н. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. - 3-тє вид. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2015. - 852 с.; Хобзей Н. Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. - Львів, 2013. - 667 с.; Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. - Львів, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). - 424 с. *Ї ж.* Діалектний простір Галичини: говірки української мови // Українська мова в Галичині: історичний вимір / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. - Львів, 2011. - С. 55-106.

¹¹³ Див., напр.: *Клапчук В.* Гуцульщина та гуцули : економіка і народні промисли (друга половина XIX - перша третина XX ст.): монографія / В. Клапчук. - Львів; Івано-Франківськ: Фоліант, 2009. - 508 с.

¹¹⁴ *Ільницький М.* Критики і критерії: Літературно-критична думка в Західній Україні 2030-х рр. XX ст. - Львів: Вид-во наук.-тех. літ., 1998. - 148 с. - (Серія «Ars poetica»); *Його ж.* Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини XX століття: в 2-х кн. -

колективної монографії, присвяченої галицькому письменству¹¹⁵. Галичина також перетворюється в об'єкт постколоніальних (Ян Сурман) та компаративно-регіоналістичних студій (праці Ігоря Чорновола¹¹⁶).

Частина аспектів теми, порушеної у цій книзі, фрагментарно вивчена на сторінках ряду статей і монографій. Однак методологічно та тематично вона близька до праць, присвячених міфу Галичини та Львова в суспільній та художній уяві: студії Ларі Вулфа про образ краю на тлі Східної Європи, праці Марії Кланської, Лариси Цибенко, Алоїза Волдана про літературні зображення регіону, Григорія Грабовича, Ярослава Грицака й Катажини Котинської про образ Львова, дослідження Мар'яна Прокоповича про взаємодію архітектури та ідеології у столиці Галичини¹¹⁷. Отож, наше дослідження опиняється на перехресті кількох наукових проблем: дослідження історії галицького міфу загалом; вивчення над стереотипів й уявлень в Галичині на тлі культурного простору Східної Європи, студій над еволюцією літератури, книжно-писемної культури та читання в культурі краю тощо. При цьому вона набуває як емпірично-фактографічного, так і теоретико-методологічного виміру. Невипадково у кількох моментах (письмо, пам'ять, читання й образ Галичини) пропонований текст тематично перетинається з вивченням антологій як способу репрезентації літератури у працях Олени Галети¹¹⁸ та згадуваними

Львів: Вид-во «Місіонер», 1999. - Кн. 1. - 212 с. *Комариця М.* Українська «католицька критика»: феномен 20-30-х рр. XX ст. / М. Комариця. - Львів: НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка, Відділення «Науково-дослідний центр періодики», 2007. - 328 с.

¹¹⁵ Письменство Галичини в міжкультурній взаємодії / [за ред. Т. Гавриліва]. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. - 328 с.

¹¹⁶ *Galicja postkolonialna // Historyka. Studia metodologiczne.* - Krakow - 2012. - Т. 42; Див. також: *Galizien. Fragmente eines diskursiven Raums.* - Wien, 2009; *Чорновол І.* Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол. - Київ: «Критика», 2015. - 374 + 2 ст.

¹¹⁷ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф; пер. з англ. С. Біленького. - Київ: В-во Часопис «Критика», 2009. - 592 с.; *Wolff L.* The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / Larry Wolff. - Stanford: Stanford University Press, 2010. - Illustrations, maps. xi + 486 p.; *Klanska M.* Daleko od Wiednia. Galicja w oczach pisarzy niemieckoj^zycznych 1772-1918 / М. Klanska. - Krakow, 1991; *Wiegandt E.* Austria Felix czyli o micie Galicji w polskiej prozie wspolczesnej / E. Wi- egandt. - Poznan, 1988; *Cybenko L.* Galizia miserabilis und/oder Galizia felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur / L. Cybenko - Lwiv: VNTL-Klasyka; Wien: Praesens Verlag, 2008 - 220 s.; *Klanska M.* Problemfeld Galizien in deutschsprachiger Prosa 1846-1914 / М. Klanska. - Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 1991. - 227 s.; *Lviv: A City In the Crosscurrents of Culture.* - Cambridge, Mass: Distributed by Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2005. - 362 p.; *Prokopovych M.* Habsburg Lemberg: architecture, public space and politics in the Galician capital, 1772-1914. (Central European Studies.) / Markian Prokopovych. - West Lafayette: Purdue University Press, 2009. - 357 p.; *Kotynska K.* Lwow. O odczytywaniu miasta na nowo / K. Kotynska. - Krakow 2015; *Ejusdem.* Eseiisci o Lwowie. Pami^c, s^siedztwo, mity. - Warszawa: SOW, IS PAN, 2006; *Lwow: lustro. Obraz wzajemny mieszkancow Lwowa w narracjach XX-XXI wieku* / [red. K. Kotynska]. - Warszawa: SOW, IS PAN, 2012; *Glinianowicz K.* Z cienia polskosci. Ukrainka proza galicyjska przelomu XIX i XX w. / K. Glinianowicz. - Krakow: W-wo UJ, 2015. Mit Galicji. Catalog wystawy / [pod. red. Jacka Purchli, Wolfgang Kosa]. - Krakow: Mi^dzynarodowe Centrum Kultury, 2014. - 465 s.

¹¹⁸ *Галета О.* Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури

раніше студіями Ірини Старовойт над відображеннями пам'яті у літературі. Однак усі ці дослідження лише побіжно торкалися порушених у нашій студії питань, натомість їх комплексного дослідження бракувало.

На цьому тлі простежувалися дві тенденції. Перша тяжіла до примордіалістсько-го, автохтонно-первинного трактування Галичини та галичан, спонукає описувати їх як середньовічні феномени, котрі репрезентують Русь, але вирізняються з неї через свою «білохорватську генезу». В радикальнішому вигляді схожу концепцію розповсюджує також сучасна альтернативна історія краю, формуючи власний міф Галичини. На протилежному полюсі можна розмістити концепції, що ґрунтувалися на осмисленні Галичини як пізнього, штучного австрійського ідеологічного конструкту. Найбільш повним й чітким виявом цього напрямку стала, власне, «Ідея Галичини» - відносно недавня (2010) книга Ларі Вулфа, який розглядає еволюцію уявлень про регіон в австрійському політичному та художньому дискурсі, хоч (частково) і його долю у пост-австрійський час¹¹⁹. Цю працю, яка подає край у між- чи понаднаціональній перспективі, сьогодні можна справді вважати основоположною для подальших досліджень. «Серединною» парадигмою у цьому плані слід, ймовірно, вважати концепцію праць Тімоті Снайдера про формування етнополітичних ідентичностей у регіоні з кінця XVI ст. по 1999 рік як про історію довгих тривалостей з урахуванням культурних розривів між епохами¹²⁰.

Проблема моно-, полі- чи надетнічних підходів до опису історії культури краю доволі актуальна. З одного боку, нині паралельно розгортається кілька альтернативних проєктів написання історії Галичини: принаймні два польських та один український. У кожного з них є своя концепція та структура. З іншого боку, існує проблема опису єврейської Галичини й Пост-Галичини. Вона теж має кілька методологічно різних варіантів: від відносно нейтральних досліджень до книг, в яких академічний дискурс стає інвективою проти ментальності жителів регіону. Зрештою, не можна забувати також про російську історичну парадигму опису Галичини - зокрема, крізь призму протистояння українського та московфільського руху й російської присутності у 1914-1915 рр. на її території (праці Олексія Міллера, Ніни Пашаєвої, Олександри Бахтуріної, Ірини Міхутіної¹²¹). Тому на тлі нинішніх історичних обставин популярними стають праці, де Галичину розглядають у категоріях специфічного пограниччя (місця зудару цивілізацій, зіткнення демократичних і тоталітарних систем, «кривавих земель» на Сході Європи у Тімоті Снайдера¹²²).

Загалом еволюція історіографічних концепцій розвитку культури Галичини, а також її міфу відображає не лише зміну методології. У її глибині містяться різні

кінця XIX - початку XXI століття: монографія / О. Галета. - Київ, 2015. - 640 с.

¹¹⁹ Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff - Stanford: Stanford University Press, 2010. - 486 p.

¹²⁰ Див.: Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь / Т. Снайдер; пер. з англ. - Київ: Дух і літера, 2012. - 624 с.

¹²¹ Пашаєва Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв. / Н. Пашаєва. - 2 изд., испр. и доп. - Москва, 2007. - 192 с. Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой Мировой войны / А. Бахтуріна. - Москва, 2000. - 262 с.

¹²² Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім / Т. Снайдер; пер. М. Климчука, П. Грицака. - Київ: Грані-Т, 2011.

національні та політичні проекти, різні ідеології, зрештою, різні уявлення про сам край, зафіксовані на географічній та ментальній мапі Європи, у її писемній культурі та культурній пам'яті. У цьому аспекті історіографію Галичини можна розглядати як сукупність джерел до історії ментальності та ідей, і це становить окрему дослідницьку проблему.

1.2. Джерельна база

Розмаїття концепцій відображає багатоплановість джерел, необхідних для висвітлення пропонованої тематики. По суті, для її глибокого дослідження потрібен синтез широкого кола джерельних матеріалів: передусім вербальних (котрі несуть необхідну інформацію у словесній формі), частково - поведінкових (до яких, крім ритуалів, зараховують і відображення дійсності), власне зображальних (тих, які передають інформацію візуальну) й технічних (носіїв аудіовізуальної інформації). Проте головними у контексті нашої теми є писемні джерела як основні репрезентанти культурної пам'яті, найбільш вірогідні з погляду традиційної історіографії¹²³. Їх стандартно можна поділити на кілька основних груп (документи, періодична преса, описові джерела, наукові праці, публіцистичні і політичні твори тощо).

У контексті даного дослідження йдеться водночас і про тексти, які фіксують генезу явищ в досекулярній цивілізації, і про джерела, які подають їхній стан і статус в модерній культурі, отже, наділені своїми специфічними рисами. З іншого боку, кожне джерело є само собою фактом та витвором (писемної) культури та підлягає її законам¹²⁴. У контексті досліджуваної теми особливо важливими є опубліковані матеріали. Вони розраховані на суспільний резонанс, відображають зафіксовану в колективній культурі чи сприйняттю соціумом інформацію. Неопубліковані джерела мають у цьому випадку значення як віддзеркалення публічних текстів та поширених уявлень. Крім того, слід відокремити тексти, необхідні для висвітлення світового та європейського контексту, від локальних галицьких джерел до історії культурної пам'яті та писемної культури.

Глобальний та східноєвропейський вимір проблеми простежено, переважно, на прикладі пам'яток, що формують канон даної писемної культури: від найважливіших писемних документів до знакових літературних і наукових текстів, що забезпечують існування читацьких та ментальних спільнот. (Іншими словами, символічними вказівниками існування, наприклад, давньоєгипетської писемної традиції й стають Тексти Пірамід, рукопис Сінуха, «Повість про того, хто зазнав корабельної аварії», давньогрецької - тексти Гомера, Гесіода, Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Аристотеля, французької - «Пісня про Роланда», твори Франсуа Війона, Франсуа Рабле і Вольтера, Еміля Золя, Жана-Поля Сартра і Альбера Камю та ін. Вони ж формують кістяк загальноєвропейського та світового канону, який поширюється й на Східну Європу. Той самий принцип застосовано й для аналізу галицької культурної пам'яті та місцевої традиції в Галичині - простору взаємодії глобальної та локальної культурної пам'яті. Серед писемних джерел місцевого походження необхідно

¹²³ *Макарчук С.* Джерелознавство історії України: навч. посібник / С. Макарчук. - Львів: Світ, 2008. - 512 с.; *Источниковедение: Теория. История. Метод: учебн. пособие / [И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева]. - Москва, 2004. - 702 с.*

¹²⁴ *Источниковедение. - С. 25-34.*

відокремити матеріали, які фіксують генезу явищ у досекулярній культурі, від текстів XIX-XX ст., що мають вже іншу природу, сферу поширення та смислове навантаження.

Так, для пояснення генези понять, категорій і стереотипів в Галичині використано повідомлення середньовічних й ранньоновітніх нарративних джерел. Сюди входять літописні тексти, зокрема т. зв. Галицько-Волинський літопис - частина більшого літописного Іпатського зводу, присвячена подіям у регіоні. Цей текст (як, зокрема, показали дослідження Антона Генсьорського) має свою специфіку, диктовану особливістю літописів як джерела загалом. Він є частиною більшої цілості, по-друге сам, очевидно, складається з кількох редакцій, кожна з яких відображає події під іншим кутом зору. До того літопис, очевидно, був розрахований на доволі вузьке коло читачів. Отож, на його підставі можна реконструювати уявлення, які супроводжували писемну культуру на території тогочасної Галичини. Проте важко судити про рівень поширення цих форм думки у суспільному просторі, їх реєстрацію тощо. Натомість інші писемні джерела княжої доби (збережені епіграфічні матеріали та актові документи, грамоти) радше відіграють роль свідчень про існування писемних практик.

Інформацію про культуру ранньомодерного часу несе ширше коло текстів: актових матеріалів, літописних, наукових, релігійних та художніх (у тогочасному розумінні) творів. Кожен з цих типів джерел має власну специфіку. Так, актові документи містять певну інформацію про повсякденне життя та уявлення людей. Однак вона є нерідко частиною кліше - обов'язкової форми формуляра і це слід враховувати, щоб відрізнити стандарти трафарети від «живих» уявлень. Водночас і тут, зокрема серед офіційних розпоряджень - з одного боку, а також каталогів бібліотек - з іншого, нерідко знаходимо свідчення про читацькі інтереси та поширення писемної культури в тогочасному соціумі.

Важливу роль у дослідженні відіграють також джерела різних жанрів: підручники (зокрема граматики), катехізми, молитовники, тощо. Нерідко заповнені трафаретними формулами, вони слугують прикладом поширення ментальних схем, механізмів «тренування», дисциплінування, стабілізації писемних практик та культурної пам'яті. Дещо іншу текстову й ментальну структуру відображають не надто чисельні наукові трактати, які слугують прикладами поширення світоглядних шаблонів чи поглядів, а з іншого боку - поетичні тексти, котрі показують тогочасні, неодноразово штаповані, риторичні схеми. Окрему нішу на цьому тлі займає неканонічна, апокрифічна література. Ця лектура та ідеї, висловлені в ній, опинилися поза канонічними межами середньовічного знання. Однак вони залишалися популярними й розповсюджувалися неофіційно, а тому відобразилися на тогочасній ментальності.

Значну інформативну цінність становлять хроніки, літописи, щоденники, які теж засвідчують строкатість фіксації культурних феноменів. Одні з них (такі як «Потрійний Львів» Бартоломія Зіморевича, опублікований кілька разів у різних перекладах) вписані у складну риторичну модель, в якій авторська ерудиція доповнена чисельними фігурами мовлення, насичена цитатами тощо. Ті ж моменти можна помітити у записках Самуїла Кушевича, що стосуються ментальних змін у час воєнних катаклізмів. Натомість такі пам'ятки, як Львівський літопис XVII ст., записки Петра Кунацака, є свідченням кола читання та історичної пам'яті (Львівський літопис) та частиною побутового дискурсу, щоденних записів львівських міщан. Отже, тут інформація значно лаконічніша, проте дуже важлива - не стільки з погляду історії ідей, як з огляду на кліше й стереотипи. Загалом же, ранньоновітній літописний та «щоденниковий» дискурс балансує між документальним

свідченням/фіксацією, літературно-художнім роздумом, риторичною «вправою» й мемуарним дискурсом у розумінні пізнішого часу. Важливу цінність для інтерпретації уявлень та стереотипів мають також актові матеріали, інша офіційна документація - і як набір готових формул та зразків мовлення й мислення, і як матеріал, крізь який пробиваються голоси усної культури, фіксуються живі свідчення тощо.

Однак основною метою даного дослідження є висвітлення ментальних та писемно-культурних процесів ХІХ-ХХ ст. Тому джерела та культуру попереднього періоду ми аналізуємо обмежено, лише як вступ до теми. Натомість важливу для модерної культурної історії, історії ментальностей та ідей джерельну нішу формують спомини та художньо-літературні пам'ятки (а тим більше - писемної культури). Вони, власне, й втілюють індивідуальну та колективну пам'ять, свідомість, парадигму тощо. Однак це втілення чи відображення здійснюється по-різному. Художньо-літературні пам'ятки часто і відтворюють, і формують парадигму тої чи іншої писемної культури та ідеологію спільноти, яка цю культуру створила. Цей підхід критикували, стверджуючи, що художні тексти не є репрезентативними для характеристики культури та менталітету суспільства загалом, бо окреслюють, переважно, мислення письменників. З іншого боку, прихильники Йогана Гейзінги та його «Осені середньовіччя» (так само, як Клайв Стемпл Люїс) стверджували протилежне: література прямо чи опосередковано є відзеркаленням суспільного життя та історії ідей. На нашу думку, ця теза важлива і щодо уявлень та стереотипів, але з однією заувагою: у художньому тексті, як правило, функціонує і колективна, і індивідуально-авторська уява. Цей фактор теж слід враховувати.

Натомість автори мемуарів часто претендують на реконструкцію історії - пам'яті, яка мала б залишитися у свідомості читачів. Водночас, як зауважила Малгожата Чермінська, частина таких текстів є індивідуалізованими сповідями, частина ж записана у стилі об'єктивізованих свідчень про події. Зрештою, на практиці спомини нерідко є сумішню обидвох концепцій: мемуарист «сповідається» перед читачем, у такій формі описуючи суспільну реальність та фіксує уявлення (свої та інших людей), і, навпаки, виражає свої переживання, описуючи події довкола. У цьому сенсі мемуаристика наближається до масиву художньо-літературних текстів. Загалом, винайдені Жаком Прессером «его- документи» (спомини, автобіографії, щоденники, нотатки) силою своєї суб'єктивності часом ставлять дослідників у непросте становище¹²⁵. З іншого боку, саме вони нерідко слугують вихідним пунктом для аналізу культурної пам'яті та писемної (чи книжної) культури загалом та її індивідуальної рецепції зокрема. Водночас, як частина цієї культури, вони відсилають також до інших категорій, уявлень та емоцій¹²⁶. Однією з таких є, між іншим, сама ідея читання, в орбіті якої опиняються й «его-документи», Їх, з одного боку, можна читати експресивно, «безпосередньо контактуючи з минулим та емоціями іншої людини, а з іншого - перечитувати об'єктивно, як фіксацію фактів, подій та уявлень про них¹²⁷. Фактично ж, історик нерідко виступає і об'єктивним, і суб'єктивним читачем. Крім того, документи цього типу можуть бути з різних причин і по-різному відредаговані та прокоментовані, іноді кілька разів. А це означає, що встановити межу між первісним і вторинним, «своїм» і «чужим», запозиченим у таких текстах може

¹²⁵ Див. БвкквгЯ. Jaques Презер' 8 Heritage: Egodocuments in De Study of H18Дру / R. Dekker // *Методія у СМ^асіоп.* - 2002. - No. 5. - P. 13-37.

¹²⁶ Ішет. - P. 27.

¹²⁷ Ibidem. - P. 31.

бути складно¹²⁸. У випадку реконструкції уявлень може йтися про свідоме накладання чи маскуванню поглядів, котре не завжди вдається виявити шляхом текстологічного аналізу. Ще однією проблемою стає часова віддаль. Тексти епох, суттєво віддалених від нас у часі, здаються виразами іншого, не схожого на нинішній світогляд. Такий підхід іноді формує ілюзію їхньої часткової чи повної герметичності з погляду модерного читача-дослідника. Натомість джерела XIX-XX ст. (як справедливо зауважують дослідники, зокрема В. Вжосек) здаються «спорідненими» з нинішньою культурою. Ця спорідненість інколи веде до ілюзії тотожності нових і новітніх уявлень з тими, які існують нині, на початку XXI ст. Натомість вони теж можуть бути продуктом зовсім іншого стилю думки, аніж той, який маємо сьогодні. І навпаки, герметично закриті категорії минулого можуть виявитися структурно близькими з модерними уявленнями. І це слід мати увазі, коли йдеться про межі і можливості історичного вивчення джерел під кутом ментальності чи культурної пам'яті.

Усе сказане стосується й Галичини як частини східноєвропейського культурного простору, а також частково галицької діаспори як її проєкції на інші культурні умови. Джерелами до історії її ментальності слугують, зокрема, й самі наукові дослідження - передусім ті, в яких йдеться про Галичину як об'єкт і які було проаналізовано в історіографічному огляді. Так, їхні автори, зазвичай, прагнуть дистанціюватися від предмета свого дослідження, але, з іншого боку, непрямо (а інколи - й чітко) виражають численні художні тексти, які виконували. Для нас важливі, передусім, тексти руської (української художньої літератури XIX-XX ст.: від Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького, згодом Івана Франка, Василя Стефаника, Марка Черемшини, до Богдана-Ігоря Антонича, Святослава Гординського тощо). Водночас цінну інформацію, що фіксує функціонування культурної пам'яті в інших ідеологічних рамках, несуть тексти західноукраїнських письменників другої половини XX - початку XXI ст. (умовно кажучи, від творів Романа Іваничука до романів Юрія Андруховича). У цьому контексті прочитується й польська культурна традиція в Східній Галичині XIX - першої половини XX ст. (від Яна Ляма, Яна Каспровича й Леопольда Стаффа до Корнеля Макушинського та Яна Парандовського), а також єврейське чи польсько-єврейське письменство (як у випадку Бруно Шульца) тощо. Слід відзначити, що більшість цих текстів написали представники інтелігенції (рідше - духовенства), натомість винятками були твори селян, що репрезентували т. зв. народну масову літературу. Загалом увага дослідників, та й тих, хто акумулював і зберігав книжкову культуру, була сконцентрована довкола письменства вищого (елітарного) та середнього культурного рівня. Звідси - проблема масової (або навіть брукової літератури, її фіксації, зберігання та дослідження).

Це ж стосується й мемуарної традиції, яка у XIX-XX ст. (а частково ще у XVIII ст.) набула нових стилістичних й образних форм, а фактично, була переформатована. Так з'явилися спомини українських (Якова Головацького, Євгена Олесницького, Степана Шухевича, Андрія Чайковського, Степана Смаль-Стоцького, о. Тита Войнаровського, о. Филимона Тарнавського, Осипи Бобикевич тощо), польських (Бенедикта Григоровича, Казімежа Хлендовського, Мар'яна Богдановича, а згодом - Мар'яна Тировича, Мечислава Опалека тощо), а також єврейських культурних діячів з числа середини

¹³¹ Пор. навіть т. зв. у випадку відомих, здавалось би текстів, як щоденник Анни Франк з часів Другої світової війни. Пор.: *Ibidem.* - Р. 31-34.

XIX - середини XX ст. (Поруч з цим, частина суспільних активістів). На кінець XX ст. вже був створений канонічний ряд українських та польських споминів, що охоплювали життя на теренах Галичини перед Другою світовою війною і в час воєнних дій (наприклад, мемуари Володимира Кубійовича, Костя Івана Кедрина-Рудницького, Лева Біласа, Романа Волчука тощо - з українського боку, Анджея Хцюка, Казимира Шлеєна, Вітольда Шольгіні - з польського, Курта Левіна - з єврейського). Водночас наприкінці XX - на початку XXI ст. стали публікувати спомини тих, хто після 1945 р. залишився у радянській Західній Україні і пробував осмислити цей життєвий досвід. Значною мірою, тут текстуальну картину дійсності формували твори письменників та громадських діячів (прикладі Богдан і Михайло Горині, Роман Іваничук, Дмитро Павличко тощо). Усі спомини мають, природно, різну стилістику та ідеологію. Однак їх об'єднує одне: значна частина текстів опублікована, а частково й написана набагато пізніше від тих подій, про які йдеться. У такий спосіб між ними та подіями пролягла дистанція, заповнена іноді «довгою, дуже довгою пам'яттю», і це позначилося на їхньому змісті. До того ж, частина споминів пройшла через ідеологічне редагування, котре здійснили самі автори або ж ті, хто спогади публікував. Отож, в спогадаах з'явилися купюри, «коректніші», з погляду редакторів, оцінки подій та постатей тощо. З одного боку, це не заважає вивченню ментальності, міфів та уявлень у контексті культурної пам'яті та писемної культури. Навпаки, такі чинники сприяють подібним студіям. Проблема в іншому: спомини нерідко писали уже в зовсім іншій культурній атмосфері, в контексті інших, змінених уявлень про події, а не безпосередньо за «гарячими слідами». Це мимоволі може вести до прихованих анахронізмів - і в тексті, і у висновках з нього. У випадку ж свідомих правок, зроблених з міркувань політкоректності, взагалі йдеться про затирання слідів від колишніх поглядів, вражень, категорій мислення. Це вимагає обережності в реконструкції уявлень на підставі таких текстів.

Інші проблеми перед дослідником ставить преса XIX-XX ст. Вона з'являється в Галичині разом з австрійською книжною культурою і швидко переростає в розгалужену систему більш і менш популярних газет та часописів з різним терміном існування і різним рівнем впливу на суспільство. З цього погляду ми звертали увагу, передовсім, на ті видання, котрі, за свідченнями сучасників, здавалися такими, що виражають загальну думку або ж творять публічну опінію певної суспільної чи етнокультурної групи (наприклад, «Діло» - серед галицьких русинів/українців, «Gazeta Lwowska», «Gazeta Narodowa» - серед поляків, «Chwila» - серед євреїв).

Проте слід мати на увазі, що резонанс також масових популярних видань, таких як «Wiek Nowy» серед «широкої публічності» краю був іноді набагато більшим, аніж видань, призначених для інтелігенції та духовенства. Це - ще більшою мірою - стосувалося щорічних календарів для народу - і серед української, і серед польської спільноти краю. Водночас саме на шпальтах спеціалізованих чи відносно спеціалізованих часописів (таких як «Літературно-науковий вісник» чи «Записки НТШ», журналів для духовенства) зустрічаємо інформацію про циркулювання ідей, коло читання освічених шарів українського суспільства. Іншу дослідницьку проблему становить зміст та форма радянських та пострадянських газет і журналів в Західній Україні. Зміст перших (як-от «Вільна Україна», «Львовская правда», чисельні районні газети) доволі часто складався з трафаретів та банальностей, котрі змінювалися дуже повільно, тож виявити еволюцію уявлень та образів з їхніх сторінок нелегко. Вони стали своєрідними складами стереотипів та ідеологем, які «лежать на поверхні» тексту. Водночас у цьому випадку слід мати на увазі,

що між писемною культурою і ментальністю читачів та авторів лежали вимоги цензури та самоцензури. Тому неортодоксальні погляди функціонували або на рівні неофіційних видань, або в усній культурі. Отож, чимало радянських видань були зразковими відзеркаленнями політичної доктрини та її мови, але майже не відображали «живої ментальності, на котру мали впливати.

Натомість пострадянські видання, здебільшого, стали сумішшю різних уявлень та ідеологічних напрямків. Наявність спеціальних, замовних матеріалів, спеціально скерованих на маніпулювання громадською думкою (і нерідко не маркованих), поруч з текстами, котрі дійсно відображають думки авторів, сприяє формуванню образів/ідей уявлень-фантомів. Вони нібито відзеркалюють колективне підсвідоме, і нібито взяті з лексику культури пам'яті, але насправді залишаються штучними конструктами, а не об'єктами реальних переконань. Постмодерна епоха, натомість, додає ще один тип джерел - інтернет-видання, блоги і пости, які утворили нову, віртуальну мас-медійну культуру. Механізми творення її текстів забезпечили он-лайн комунікацію з читачами, зробили їх співтворцями нового дискурсу у всесвітній комп'ютерній мережі. Це спонукало використати також і ці джерела «цифрової пам'яті» - постмодерні архіви, бібліотеки, вмістилища упорядкованої та різношерстої інформації. Отже, і щодо них можна застосувати «медіа-археологію» чи медіа-археографію, про яку говорить Вольфганг Ернст¹²⁹.

З іншого боку, ці джерела відносно нові для традиційної історіографії, і їх аналіз у контексті звичних (стабільних) паперових писемних пам'яток все ще викликає певні труднощі. І це зрозуміло: «паперове» відображення інформації сприймали як дійсно реальне, відносно стабільне й тривке, навіть як перевірене й правдоподібне. Воно досить довго викликало більшу дослідницьку довіру, аніж віртуальна (неточна, довільна, спонтанна) фіксація фактів. У сучасній культурі така думка щораз більше починає здаватися анахронізмом, міфом доцифрової цивілізації. Проте ми намагалися дотримуватися «розумного балансу» у використанні паперових та інтернет-текстів, намагаючись прочитувати одні в світлі інших.

Ще одним джерельним пластом для студій над культурною пам'яттю та писемною культурою є навчальні підручники XIX і XX ст. Вони, як стверджують дослідники¹³⁰, взагалі формують окремий текстувальний світ. І справді, частину підручників можна трактувати з погляду критики дидактичної, а частину - крізь призму ідеологічної критики¹³¹. До числа перших можна зарахувати, зокрема, посібники з науки письма, стенографії, абетки, граматики для початкових і молодших класів тощо. Вони показують механізми формування шаблонів писемної культури, техніки їхнього інкорпорування у пам'ять читачів тощо. Хоча навіть і у нібито чисто мовознавчих текстах, як, наприклад, у граматиках Якова Головацького, Михайла Осадци, Степана Смалья-Стоцького і Федора Гартнера, історичній граматиці Омеляна Огоновського тощо. Натомість читанки (а також хрестоматії, антології) слугують прикладами упорядкованого, цілеспрямованого, хоча часто і прихованого, ідеологізування читацького мислення.

Ще виразніше це помітно у чисельних підручниках та курсах історії, які демонструють різні, часто абсолютно протилежні, візії минулого краю. (Зрештою, курс для

¹²⁹ Див. *Ernst W. Digital Memory and the Archive* / W. Ernst; [ed. by J. Parikka]. - Minneapolis; London: University of Minnesota Press, 2013. - 256 p.

¹³⁰ *Robert A. D. Bouillauguet A. L'analyse de contenu* / A. D. Robert. -Paris: PUF, 1997. - 128 p.

¹³¹ *Ibidem*. - P. 108-122.

студентів Львівського університету - «Історія України-Руси» Михайла Грушевського, взагалі став основою класичного метанаративу української історії у першій половині ХХ ст.). Це стосується також систематичних викладів історії красномовства (зокрема Омеляна Огоновського, Івана Франка - з українського боку, Генрика Біге-ляйзена, Романа Пілята - з польського тощо). Вони (під впливом ідеологічних та естетичних чинників) формували читацький канон літературних текстів, котрий сприяв поширенню національних міфологій.

Сюди ж, вслід за слушною думкою Райнгарта Козеллека, входять також довідкові та енциклопедичні видання (на зразок «ЕпсуИореѣп Масіегу РоІБкіер», «Української Загальної Енциклопедії») як писемні «сховища» для зберігання культурної пам'яті. Вони мали формувати стандартні уявлення про світ, Східну Європу, Галичину, закладали основи «правильного», «компетентного» знання про слова, речі та ідеї тощо. Загалом, джерелами для реконструкції ментальності можуть слугувати більшість видань/текстів, в яких автори вкладають, і з яких читачі черпають знання, ідеї, уявлення. Вони також слугують знаками, що циркулюють в суспільстві, обростаючи новими значеннями та конотаціями.

Інший сегмент джерельного матеріалу - епістолярій: зокрема листи Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича, Івана Франка і Кирила Студинського, Богдана Лепкого і Андрія Чайковського та ін. Листи були й залишаються специфічним джерелом. Частина з них є публічними посланнями - документами, зверненими до суспільних інституцій чи громади загалом. Вони виражають індивідуальну чи колективну думку, але спроектовані, власне, на суспільну свідомість, апелюють до спільних цінностей. Натомість приватне спілкування, здебільшого, не призначене для публічного розголосу, радше, навпаки, повідомляє конфіденційну інформацію, призначену для адресата і адресанта. (Тому їх публікація, як і публікація особистих щоденників, навіть у довшій перспективі викликає етичні дискусії). Водночас, попри різницю з погляду будови та мети, публічні послання - звернення та приватне листування - продукти епістолярної культури, її схем та уявлень, до яких ці схеми спрямовані. Зрештою, ті й інші слугують документами приватного чи суспільного життя, індивідуального чи колективного мислення.

Ще одним полем для дослідження ментальності є офіційна документація. Стандарти оформлення документів у ХІХ-ХХ ст., їхня родова та видова структура, є принципово іншими порівняно з попереднім часом. Вони залежали від культури та середовища, у якому були створені, зокрема від уявлень про те, яким має бути усталений формуляр документа, і як мала б виглядати, до прикладу, зразкова заява, подання, прохання, відозва, ухвала тощо. Отже, навіть у цьому аспекті ділові документи відображали трансформацію світогляду на території Галичини. Це означало також, що вони нерідко були наборами штампів, які часто змінювалися. Проблемою цих текстів є часто велика відстань, що відокремлює «мертві» чи штучні схеми від реального мислення авторів. У окремих випадках (наприклад, у протоколах дописів чи судів, звинувачувальних вироках) йдеться про систематичне накидання офіційних ярликів на дискурси політичних опонентів. Це, очевидно, - фіксація шаблонів, однак з її допомогою свідомо деформували живе мислення тих, чиї слова та думки використовували у текстах. З іншого боку, крізь офіційні штампи інколи усе-таки можна вловити також й «живу» реакцію на події. Такий підхід вимагає певної корекції при читанні та тлумаченні документів.

Не менш складними для інтерпретації є візуальні та аудіовізуальні джерела - попередники та первісні форми «цифрової пам'яті». Їх використовуємо лише спорадично - тоді, коли йдеться про доповнення відомого з писемних текстів. Однак картини, плакати, фотографії та кадри кінохронік й кінофільмів також відображали й уявлення та міфи, формували культурну пам'ять Східної Європи та Галичини зокрема. Інша справа, що витлумачення джерел такого типу можливе лише тоді, коли вони спроектовані на вербальні наративи. У цьому розумінні, завжди актуальна проблема неповної відповідності між вербальними й невербальними формами вираження та образами, які вони несуть у собі.

Непростим у даному контексті є використання усних джерел, які також є носіями колективної пам'яті. Частина з них опосередковано відображає писемну культуру (уявлення, засвоєні через читання), частина є автономним вмістилищем категоріального апарату культури та джерелом формування нових понять та ідей. Крім того, усні тексти навіть ХІХ-ХХ ст. (зокрема ті, які були названі згодом «фольклорними») взагалі можуть бути відображенням іншої, неписемної культури та її феноменів¹³². Однак і ті й ті реалізуються чи стають видимими для читача й дослідника лише у формі культури писемної, а також цифрової, котра, у свою чергу, вимагає перекодування (запису) писемними засобами. У такий спосіб, сама усна історія латентно трансформується в історію записану¹³³. Цей парадокс слід мати на увазі, порівнюючи обидві форми джерел та взаємодоповнюючи їх.

Як бачимо, корпус джерел до вивчення генези та еволюції уявлень у Східній Європі та Галичині доволі неоднорідний. Однак строкатою є й сама структура суспільної свідомості, ментальності чи культури суспільства, у якій функціонують уявлення та стереотипи.

На цьому тлі, як показує традиція історіописання ХІХ-ХХ ст. (від Шарля-Віктора Ланглуа і Шарля Сеньбоса через Люсьєна Февра і Марка Блока до Райнарґта Козелле- ка та інших сучасних авторів), й розгортається конфронтація й діалог між джерелами і їх дослідником. В одному контексті слід дозволити джерелам «вести» за собою теоретичні узагальнення, в інших - стримувати потік фактів, котрі несуть з собою джерела, намагаючись якщо не підпорядкувати їх систематичному осмисленню, то, принаймні, частково структурувати. Такий принцип втілено на сторінках цієї праці.

¹³² Поп.: *Nadin M. The Civilization of Illiteracy / M. Nadin. - Dresden: Dresden University Press, 1997. - 875 p.*

¹³³ Поп.: *Yow V.R. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences / V. R. Yow. - 2nd ed. - Walnut Creek; Lanham; New York; Toronto; Oxford, 2005. - 398 p.*

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМАТИКИ

Визначення того, що таке культура, і якою має бути її історія, вже давно є предметом наукових дискусій. Під цим словом розуміють багато різних феноменів: від сукупності «абстракцій» суспільних ідей, знаків та сигналів до моделей поведінки; від «ідіоми» людської персональності та соціальної реальності аж до системи реалій - предметів побуту, створених людськими руками¹³⁴. Одні вчені настоюють на духовних коренях культури, інші наголошують на її біологічній генезі. Частина авторів, натомість, різко протиставляє культуру цивілізації, тоді як інша визнає ці феномени тотожними або близькими за суттю. Звісно, можна розглядати цивілізацію як «технологічний», орієнтований на категорію прогресу, а культуру - як духовно-ціннісний, «етичний»¹³⁵ бік організації суспільного та індивідуального життя. Однак йдеться, очевидно, про два полюси одного процесу, який можна назвати культурно-цивілізаційним розвитком людства. З іншого боку, культурну еволюцію нерідко зображають частиною цивілізаційних трансформацій. Саме тому в науковому дискурсі, і в нашому тексті теж, цивілізаційне межує з культурним. Дійсно, такі явища, як писемність, стали й цивілізаційними технологіями та маркерами прогресу, і елементами підтримання духовно-культурної спадщини, традиції.

Отож, всі наведені визначення не суперечать одне одному, а відображають окремі аспекти великого цілого. Тому буде достатнім, коли розглядатимемо культуру як видозмінений «трикутник Огдена-Річардса», одним кутом якого є мова і символічні системи, другим - речі/матеріальні артефакти, третім - суспільна дійсність як сукупність соціальних моделей поведінки, ролей тощо. Їхнє поєднання, спроектоване на людську свідомість, й творить, на нашу думку, тканину культурної реальності. Крім того, ключовою у контексті цієї праці залишається метафорична дефініція Клайда Клакхона (котрий, зрештою, вважав культуру «доповненням вроджених біологічних здатностей людини»): «кожна культура є осадом історії»¹³⁶. Історична детермінованість культурного процесу та культурна детермінованість історичних змін - ці дві осі особливо значущі для нашої роботи.

Важливою є також проблема внутрішньої (соціальної) диференціації культури. Зокрема йдеться про глобальний поділ більшості культурних просторів на народну/популярну та елітарну культуру. Традиційно першу вважають культурою низів або мас, тоді як другу називають «вершинною». Крім того, популярну культуру у просторах Східної

¹³⁴ Антология исследований культуры. - Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. - Т. 1. - С. 17-48; *Bohannahan P. Social Anthropology* / P. Bohannahan. - New York; Chicago; San Francisco; Toronto; London, 1963. - P. 15-31.

¹³⁵ Див.: *Швейцер А. Культура и этика* / А. Швейцер; пер. с нем. - Москва, 1973. - 343 с.

¹³⁶ *Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию* / К. Клакхон; пер. с англ. - Санкт-Петербург: Евразия, 1998. - С. 50.

Європи також часто сприймають як народну, тобто сільську. До того ж, певний час впродовж ХХ ст. століття тут панував різкий марксистський поділ на культуру експлуататорів та експлуатованих, панівних та підкорених суспільних верств. Однак насправді у всіх цих теоріях є чимало «підводних каменів»¹³⁷. Частина дослідників зазначає, що уявлення про народну культуру є продуктом ХІХ - першої половини ХХ ст., котре поступово відходить у минуле. До того ж, вважають вони, «народний», а тим більше - «популярний» не означає «сільський», бо поширюється й на місто. З іншого боку, масовий - не обов'язково стереотипний, шаблонний, пов'язаний з бульварним/«низинним» естетичним смаком (чи несмаком) тощо. Дискусійним залишається й співвідношення масової культури з маргінальними субкультурами. На тлі поширення грамотності та сучасних технологій межа між популярною й/чи народною/усною культурою та елітарною/професійною/ писемною культурою впродовж ХІХ-ХХ ст. «дрейфувала» й стиралася. Крім того, як справедливо зауважив колись Карло Гінзбург¹³⁸, народну/масову/популярну культуру давніших століть взагалі можна зрозуміти лише за посередництвом елітарної, книжної культури - відображеної народної культури або ж «культури, нав'язаної народу». Причина цьому - її, переважно, усний характер на тлі збережених письмових джерел, а також книжний стиль мислення сучасних вчених: «на жаль, історик не може вступити в безпосередній діалог з селянином, котрий жив у ХVІ ст. (якщо б і міг, то ще велике питання, чи вони зрозуміли один одного). Тому він повинен опиратися передовсім на писемні джерела (...), котрі не є прямими(...) відразу в двох смислах: тому що вони писемні, і тому, що їх походження пов'язане з діяльністю осіб, прямо чи опосередковано причетних до домінуючої культури»¹³⁹. Водночас вчений стверджував, що дослідити реальну будову популярної культури через літературу для народу майже неможливо. Така «народна лектура» - насправді слабке відображення елітарної книжності; у такий спосіб коло її пізнання стає замкненим та безвихідним¹⁴⁰.

Зрештою, масова культура мала й має своїх прихильників також і серед представників елітарної частини суспільства. З іншого боку, «народна» культура ХІХ-ХХ ст. сама у собі не була масовою чи популярною. Навпаки, для селян та звичайних міщан вона була нерідко основною та «елітарною» (і закритою) культурною системою. Натомість інтелігенти, котрі поступово її «відкривали», сприяли масовості, популяризації, і (як наслідок) шаблонізації культури «нижчих» суспільних груп. Проте цілком зрозуміло, що існування, щонайменше, двох культур в одній триває й надалі і є глобальним явищем.

Еволюцію світової культури у всіх її вимірах часто поділяють на дві частини: доісторію та історію. Перша з них - час «дописемної людини», котра ще не вмє ані відтворювати

¹³⁷ Див. дискусії: *Kultura Ludowa. Teorie. Praktyki. Polityki* / [pod red. B. Fatygi i R. Mi-chalskiego. - Warszawa, 2014. - 488 s.; *Popular Culture. A Reader* / [cd. by R. Guins and O. Z. Cruz]. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE publication, 2005. - 550 p.; *Strinati D. An Introduction to Theories of Popular Culture* / D. Strinati. - 2 ed. - London; New York: Routledge, 2004. - 295 p.; *Storey J. Cultural Theory and Popular Culture* / J. Storey. - 5 ed. - Harlow(England); London; New York: Pearson Longman, 2009. - 266 p.

¹³⁸ *Гинзбург К. Сбір и черви. Картина мира одного мельника, жившего в ХVІ в.* / К. Гинзбург; пер. с итал. М. Андреева, М. Архангельской. - Москва: Росспэн, 2000. - 272 с.

¹³⁹ Там само. - С. 33.

¹⁴⁰ Там само. - С. 34.

графічних знаків, ані відчитувати-дешифрувати їх. Вона лише малює, формує скульптурні зображення, роблячи перші кроки на шляху до справжнього письма¹⁴¹. На цьому етапі культуру творить *Homo faber* - людина вмiла, схильна до «технічного» мислення, здатна щось винаходити й виготовляти. Це не означає, що довкола неї не iснує простору, який нині називаємо духовною культурою. Навпаки, *Homo faber* - також i людина розумна (*Homo Sapiens*), мисляча i пізнаюча (*Homo Cogitans*), а, отже, й мовляча (*Homo Loquens*), або така, яка намагається думати й озвучувати свої думки¹⁴². Зазвичай, її культуру вважають об'єктом дослідження археології, палеоантропології та палеолінгвістики, а також етнології. Це не дивно, адже безписемні суспільства (так само, як люди, котрі не вмiють читати), iснували та iснують i в XX та XXI ст., в епоху глобалізації й позiрно загальної грамотності.

Другий етап - це час людини, яка пише, отже - передає свої думки ширшому загалу без власної присутності. Зрештою, вона робить ці думки, а отже, й свою культуру, тривкими, залишаючи її для майбутніх поколінь. Це - один зі способів зафіксувати минуле, а, фактично, відкрити, осмислити чи навіть створити історію. Водночас вона здатна сприймати та розуміти повідомлення інших людей - сучасників та попередників. У такий спiсiб людина стає iстотою iсторичною, надiленою даром iсторичного сприймання та розуміння. I саме така людина, яка пише й читає (*Homo Scribens*//*Homo Legens*), стала об'єктом вивчення iсторичної науки у повному значенні цього слова.

2.1. Культурна пам'ять та її генеза

Homo Sapiens, *Homo Cogitans*, *Homo Loquens*, *Homo Scribens* i *Homo Legens*, так само, як людина iсторична - це синоніми людини, котра пам'ятає (*Homo Memoris*). Пам'ять - одна з фундаментальних категорій людської культури. У певному сенсі культура, так само, як історія - лише певним чином структурована, візуалізована, уявлена пам'ять. З iншого боку, постійними стали дискусії про різницю між науково- верифікованою, легітимізованою, «доведеною» історією (що постає сумою чи синтезом фактів, подій та вчинків) та «неточною», неперевіреною, метафоризованою пам'яттю (що постає дзеркальним відображенням історії в суб'єктивній чи суспільній уяві)¹⁴³. (Ще складнішою на цьому тлі постає перехідна між історією та культурною пам'яттю категорія «історичної культури», яку використовує частина науковців у своїх студіях¹⁴⁴).

У нинішньому дослідницькому дискурсі феномен пам'яті та меморіалізації вивчають на двох «поверхах» чи рівнях: iндивідуальному та колективному. Iндивідуальну пам'ять студіюють, переважно, психологи, виділяючи у ній різні типи: від пам'яті ментальної i тілесної та до пам'яті довгострокової й короткострокової. Для нас важливою є репрезентація пам'яті як семантичного поля, у полі тяжіння якого опиняються асоціативно пов'язані категорії та психообрази мислення й мовлення.

¹⁴¹ Див.: *L'Homme avant l'écriture* / [sous la direction de A. Varagnac]. - Paris: Arman Colin, 1959. - 594 p.

¹⁴² *Forbes R. J. Man the Maker. A History of Technology and Engineering* / R. J. Forbes. - New York: Henry Schuman, 1950. - 355 p.

¹⁴³ *История и память. Историческая культура Европы до начала нового времени* / [под. ред. Л. Репиной]. - Москва: Круг, 2006. - 768 с.

¹⁴⁴ Там само. - С. 5-46.

У цьому розумінні, пам'ять - складний механізм переробки інформації в людській свідомості: від «безпосереднього відтиску» даних, котрі надходить від органів чуття, аж до довготермінового запам'ятовування подій, фактів, слів¹⁴⁵.

Фактично, індивідуальна пам'ять у такій концепції постає, з одного боку, процесом - реакцією на зовнішні символи, внутрішнім розпізнаванням образів, пошуком інформації (процесом вирішення завдань, яких вимагає мозок) та її розумінням, аналізом і синтезом, семантичною переробкою, а з іншого - закінченою системою, вмістилищем знань, лексиконом, моделлю, класифікаційно-таксономічною «решіткою» тощо¹⁴⁶. Свого часу Вільям Джемс¹⁴⁷, описуючи формування асоціативної сітки пам'яті, вважав, що її стрижнем є «загальне відчуття спрямованості в глибини минулого, певна дата, котра лежить у підрунті цієї спрямованості та охарактеризована відповідною назвою»¹⁴⁸. Фактично, Джемсове визначення пам'яті було семіотичним (її образи ставали заміниками минулих фактів, речей чи подій). Водночас поняття пам'яті тут складалося з двох категорій - власне запам'ятовування та пригадування¹⁴⁹. Знаний психолог Федерік Бартлетт¹⁵⁰ зображав ці процеси не як відтворення «застиглих даних», а як живий образний конструктивний чи реконструктивний процес, побудований на ставленні людини до всієї маси минулого досвіду, її інтересах тощо. Елементарними одиницями пригадування у Ф. Бартлетта стали ментальні схеми. Водночас він одним з перших переносив концепти пам'яті та пригадування з індивідуального на колективний рівень.

Загалом прихильники сучасної йому експериментальної психології¹⁵¹ наголошували на асоціативно-«переживальних» механізмах запам'ятовування та пригадування. Саме так, підкреслювали вони, формуються аудіовізуальні «після-образи» («Memory айег-images») минулих подій - насамперед тих, що найбільше привернули увагу людини та пов'язані з інтенсивнішими переживаннями. При цьому вони наголошували на репрезентативній, а не презентативній функції пригадуваного. Основними зразками репродукцій пам'яті ставали, зокрема, писемні тексти, які люди намагалися запам'ятовувати, формуючи різні типи мовних і знакових асоціацій¹⁵². Натомість представник львівсько-варшавської школи Степан Балеї¹⁵³ вважав головною функцією пам'яті як асоціативного феномена «фіксацію та утримання в стані готовності усього того, що через інші диспозиції витворилося в психіці» та

¹⁴⁵ *Линдсей П.* Переработка информации у человека / П. Линдсей, Д. Норман; пер. с англ. - Москва: Мир, 1974. - С. 276-354.

¹⁴⁶ Там само. - С. 355-419.

¹⁴⁷ *Джемс У.* Психология / У. Джемс; под ред. Р. Петровской. - Москва: Педагогика, 1991. - 368 с.

¹⁴⁸ Там само. - С. 187-188.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ *Bartlett F. C.* Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology. With a new Introduction by W. Kintsch / F. C. Bartlett. - Cambridge (Mass.), 1995. - 317 s.

¹⁵¹ *Myers S. Ch.* A Text- Book of Experimental Psychology with Laboratory Exercises / S. Ch. Myers. - 2 ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 1922. - Part 1: Text-Book. - 372 p.

¹⁵² *Ibidem.* - P. 136-171.

¹⁵³ *Balej S.* Psychologia wychowawcza w zarysie / S. Balej. - Lwow; Warszawa: Ksi^znica Atlas, 1938. - 686 c.

протиставляв пам'ять механічну сенсовній, значущій¹⁵⁴. Творець теорії стресу та дистресу Ганс Сельє відокремлював динамічний і короткотривалий акт пригадування від статичної пам'яті - сукупності пізнаного, місця зберігання фактів, «обсяг якого залежить, переважно, від досвіду». Водночас відомий фізіолог наголошував, що пам'ять не лише зберігає, але й модифікує факти, котрі «визрівають» у ній¹⁵⁵. Отож, у когнітивно-психологічному вимірі, людська пам'ять ґрунтується на трьох основних операціях: кодування/перетворення інформації на систему одиниць запам'ятовування, її зберігання та «виймання» цієї інформації з глибин психіки¹⁵⁶.

При такій складності сучасних понять, класичним визначенням індивідуальної пам'яті частково залишається те, яке дав ще Вільям Джеймс у 1890 р.¹⁵⁷. Він визначав її через пригадування - думання про пережите в далекому чи зовсім близькому, недавньому, минулому. Пам'ять, у такому разі, виявлялася підґрунтям пригадування, його ментальною «сценою» та «акумулятором», імпульсом і водночас наслідком. В одній своїй формі вона є масивом психологічних образів, в іншій - лінгвістичною структурою, павутиною понять та категорій. Цю концепцію підтримують також теоретики семантичної пам'яті та її основного продукту і водночас форми збереження - лексикону¹⁵⁸.

Лексикон і семантичну пам'ять розуміють по-різному. Одні дивляться на неї як на процес переробки, збереження й активізування інформації. Інші вбачають тут стабільну камеру зберігання перцептів, слів та ідей, систему, пов'язану водночас зі словами мови та структурами «енциклопедичних знань»¹⁵⁹. У руслі нашої праці важливою є, зокрема, думка Майкла Гармана¹⁶⁰, що в мережі лексикону - семантичної пам'яті певною мірою стирається межа між писемними й усними образами текстів. Тут панує синтез одиниць мови й пізнання, що згодом розпадається на графічні й звукові форми. Ті, у свою чергу, через візуальний та слуховий аналіз і мануальний та артикуляторний синтез ведуть, відповідно, до письма та усної розмови синтезування¹⁶¹. Ця модель наразі залишається гіпотетичною: можливо, що в семантичній пам'яті усе-таки існують якісь протообрази (схеми, сфери) писемного і усного. Однак вона може слугувати прикладом уявлень про механізми індивідуального запам'ятовування наприкінці ХХ - на початку ХХ ст.

Натомість поняття культурної пам'яті має іншу - не психологічну чи лінгвістичну, а радше, соціологічну генезу. Його запропонував Моріс Хальбвакс. Ще у 1925 р. він намагався помістити пам'ять у рамки не індивідуальної, а суспільної свідомості¹⁶².

¹⁵⁴ *Balej S. Psychologia wychowawcza w zarysie...* - S. 102.

¹⁵⁵ *Сельє Г. От мечты к открытию: Как стать ученым / Г. Сельє; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1987. - С. 93.*

¹⁵⁶ *Клацки Р. Память человека. Структуры и процессы / Р. Клацки; пер. с англ. - Москва: Мир, 1978. - С. 13.*

¹⁵⁷ Там само. - С. 9.

¹⁵⁸ Див.: *Залевская А. Введение в психолінгвістику / А. Залевская. - Москва, 2000. - 382 с.*

¹⁵⁹ Див.: Там само. - С. 136-142.

¹⁶⁰ *Garman M. Psycholinguistics / M. Garman. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000. - 512 p.*

¹⁶¹ *Залевская А. Введение в психолінгвістику. - С. 143-145; Garman M. Psycholinguistics. - P. 249.*

¹⁶² *Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. - 348 с.*

Він наголошував, що пригадування - наслідок суспільної взаємодії людини з іншими членами соціуму. Саме вони змушують пригадувати: інколи сама їхня присутність, факт спілкування стає подразником - стимулом для розвитку пам'яті. Пам'яті різних людей у суспільстві поєднуються, підтримуючи одна одну, і створюють надструктуру¹⁶³. Зрештою, мова, яка виступає її прообразом чи «риштуванням» (а може навіть різновидом), також має суспільну природу і є відображенням колективної підсвідомості. У такий спосіб у дискурсі М. Хальбвакса з'являється над-пам'ять - єдине, хоч і приховане, джерело пригадування для всіх членів даного суспільства. Саме вона встановлює рамки індивідуальної рецепції, задає її орієнтири, моделює сприймання подій, ідей і постатей минулого, водночас деформує, міфологізує їх та перетворює на символи чи знаки. Імена та смисли речей, закріплені у тій чи іншій спільноті, - ось основні рушії колективної та індивідуальної пам'яті (частиною яких в концепції французького дослідника ставала також і сама наука про минуле та про ту ж таки пам'ять). Саме тут й локалізовані вірування, уявлення, наукові теорії¹⁶⁴.

Майже через чверть століття, у виданих після смерті Моріса Хальбвакса його текстах, ще чіткіше було артикульовано існування колективної мета- чи мега-пам'яті, надбудованою над пам'яттю окремих індивідуумів, а водночас і прив'язаною до цієї пам'яті¹⁶⁵. Тепер автор не лише постулював її існування серед конкретних професійних груп (музикантів, вчених тощо), а й настоював: колективна пам'ять - не просто наукова метафора. Він також протиставляв пам'ять автобіографічну та історичну, називаючи так, фактично, суспільний образ минулих подій, що став частиною традиції. Згодом колективна пам'ять та її різні гатунки (у тому числі історична пам'ять) стали джерелом наукових суперечок (а також ненаукових маніпуляцій). Одні вчені підхопили цю ідею, розвинувши її у тотальне протиставлення між історією (науковим, елітарним осмисленням подій), яку санкціонує наука, і пам'яттю, яку сакралізує масова культура і традиція. Інші, натомість, виступили проти, підкреслюючи, що єдиним реальним феноменом є якраз індивідуальна, особистісна пам'ять, натомість решта видів запам'ятовувалися - лише похідні від неї узагальнення. Ще частина дослідників, початково підтримуючи опозицію історії й пам'яті, згодом розчарувалися в її універсальній евристичній цінності, додаючи тут лише наукову моду. З іншого боку, під культурною пам'яттю стали розуміти альтернативу усній комунікативній традиції, «форму трансляції й актуалізації культурних смислів», різновид формалізованого знання, накопичуваного у надрах колективного підсвідомого впродовж довгих, дуже довгих тривалостей (наприклад, століть) тощо¹⁶⁶. У сучасній науці також йдеться і про візуалізацію цієї пам'яті, її картографування - у прямому та переносному значеннях¹⁶⁷.

Однак будь-яка пам'ять має не тільки просторовий, але й часовий вимір. Час, сприйнятий людьми, отримує форму пам'яті. Так, між кількома видами часу (універсальний,

¹⁶³ Там само. - С 28.

¹⁶⁴ Там само. - С. 325-343.

¹⁶⁵ *Halbwachs M. La mémoire collective / M. Halbwachs. - 2 ed. - Paris: PUF, 1968. - 205 p.*

¹⁶⁶ Див.: *История и память... - С. 49-50.*

¹⁶⁷ *Визуальная антропология: городские карты памяти / [под ред.: П. Романова, Е. Ярской-Смирновой]. - Москва: «Вариант», 2009. - 312 с.*

математичний, релятивістський, біологічний), які виділив Дж. Вітроу¹⁶⁸, бачимо й час індивідуальний. Він безпосередньо пов'язаний з пам'яттю та з образом минулого. Аналізуючи близьку (зафіксовану в індивідуальній психіці) та віддалену (залишену у писемних документах - фактично, культурну) пам'ять про минуле, Дж. Вітроу намагається відокремити її від читання записаних мемуарів. Водночас саме минуле для нього «конструюється колективним зусиллям людства». Отож, знання про колишні справи ми отримуємо власне через цю загальну, далеку, писемну пам'ять, зауважував дослідник, натомість індивідуальна пам'ять має вирішальне значення у розумінні близького минулого¹⁶⁹. Проте це означає, що час як категорія мислення й сприймання має людську, суспільну й індивідуальну природу, є конструктом комунікативної та культурної пам'яті й зберігається завдяки їм. Саме тому існують різні цивілізаційно- детерміновані форми сегментування, означення, вимірювання часу. Ці образи часу укладаються в різні образи історії, її періодизації, інтерпретації, що є результатами «історичних уявлень»¹⁷⁰. Їх, у свою чергу, вважають наслідками взаємодії й взаємовпливу між «вченим знанням» і «масовими стереотипами»¹⁷¹.

Зрештою, нині теорія колективного пригадування/пам'ятання змінюється у кількох напрямках. Одні її прихильники, зокрема П'єр Нора, пропагують концепцію історичної пам'яті як сітки зв'язків між соціальними категоріями (*lieux de mémoire*), досліджуючи різні види меморіалізації й візуалізації у просторі й часі, - різні середовища пам'ятання (*milieux de de mémoire*) (наприклад, у вигляді місць пам'яті)¹⁷². Інші, як Пол Коннертон, розглядають соціальну пам'ять як спільну пам'ять багатьох людей, що виникає серед власне-особистісної, когнітивної пам'яті та пам'яті-звички. Ця пам'ять, підкреслюють вони, нерідко слугує елементом політичної ідеології, що контролюється владою, а втілюється у церемоніях/ритуалах вшанування, тілесних практиках тощо¹⁷³. При тому Коннертон спеціально наголошує на взаємозумовленості між сприйманням нинішнього й минулого, зафіксованого в індивідуальній та спільній пам'яті: «теперішнє намагається в певний спосіб впливати на наші спогади про минуле..., минуле намагається впливати. чи спотворювати, наше сприйняття теперішнього»¹⁷⁴. Водночас соціальна/колективна пам'ять у такому трактуванні постає спільною матрицею минулого у свідомості одного чи кількох поколінь¹⁷⁵. Врешті-решт, кожна пам'ять є, певною мірою, історичною чи то «зверненою в минуле». З

¹⁶⁸ Уитроу Дж. Естественная философия времени / Дж. Уитроу: пер. с англ. - 2-е изд., стереотипное. - Москва: Едиториал УРСС, 2003. - 400 с.

¹⁶⁹ Там само. - С. 117.

¹⁷⁰ Образы времени и исторические представления: Россия - Восток - Запад / [под. ред. Л. П. Репиной]. - Москва: Кругъ, 2010. - 960 с.

¹⁷¹ Там само. - С. 10.

¹⁷² Nora P. Between Memory and History: Le Lieux de Mémoire / P. Nora // Representation. - Spring, 1989. - Vol. 26. - P. 7-24.

¹⁷³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. - Київ: Ніка-центр, 2004. - 184 с.

¹⁷⁴ Там само. - С. 16. (До того ж, як бачимо, вчений наголошує на зв'язку між пам'яттю і спогадом про минуле). Хоча такий погляд має свої сильні й слабкі боки, однак він дуже важливий у контексті нашої теми.

¹⁷⁵ Там само. - С. 17.

іншого боку, П'єр Нора не випадково концентрується на клубку зв'язків і опозицій між історією-пам'яттю, історією-фікцією, історією науковою та літературною. Один з його есеїв провокаційно закінчується образом історії, центром якої несподівано стає пам'ять; історії, яка сама стає «реалістичним романом в період, коли немає реальних романів»¹⁷⁶.

Натомість Аляйда Ассман, окреслюючи «простори спогаду» та культурної пам'яті¹⁷⁷, виділила дві форми цих феноменів - функціонально-освоєну та накопичу- вально-необжиту. Тут поєднуються два протилежні процеси - забуття й (ритуального) пригадування, наповнення й спорожнення, а також різні форми репрезентації знань, ідей, уявлень: канон, пантеон, тезаурус тощо¹⁷⁸. Крім того, дослідниця вказувала на дві зовсім різні форми рецепції пам'яті : з одного боку, пам'яті - джерела, резервуару, імпульсу для розвитку, з іншого - пам'яті-тягаря, що, навпаки, гальмує суспільний розвиток тощо. При цьому письмо в концепції А. Ассман стає одним з ключів до культурної пам'яті навіть на метафоричному рівні: вона відтворюється, зокрема через «перезапис» інформації. Водночас у цій теорії прозорість, універсальність та ефективність письма як засобу збереження колективної пам'яті не абсолютна: його конкурентами у культурі XIX-XX ст. стають образи, а також саме людське тіло. Зрештою, архів модерного часу заповнюють не лише письмові документи, але й аудіовізуальні матеріали та цифрові носії.

Як наслідок, А. Ассман формує новий образ сучасної оцифрованої суспільної пам'яті: її «простір... став схожим на цілком автоматизований комп'ютерний мозок, що цілком самостійно управляє своєю інформацією й оновлює її за певними програмами». Це, на думку вченої, означає навіть кінець «доби книгодрукування та ери матеріального письма», бо перетворює їх на історичні артефакти, котрі в минулому забезпечували стабільність цивілізації. Натомість нинішній світ інформації став простором швидкоплинного перемикавання кодів і цифрового письма. Воно ж, підкреслює авторка, може стати не лише інструментом запам'ятовування, але й імпульсом до забуття і навіть руйнування суспільної пам'яті¹⁷⁹. Концепція Аляйди Ассман закінчується питанням, і це симптоматично. На сторінках сучасної книги, що є продуктом і цифрового, і матеріального письма, її творець (чи творчиня) говорить про кінець письмової та видавничої ери. Надмір інформації може стерти її суть і не дозволяти їй нагромаджуватися, - попереджає авторка. Це - парадокс, який дійсно є викликом сучасній теорії пам'яті.

У свою чергу, Френсіс Сйтс на прикладі ідеї запам'ятовування показала, як європейська писемна культура формує й реалізує складні мнемотехнічні теорії (мистецтво пам'яті), що не лише зміцнюють пам'ять, але й, певною мірою, візуалізують її. Зображення у середньовічній церкві, можна тлумачити не лише як книгу для неписьменних, але і як засіб репрезентації колективної пам'яті/традиції/сакральної історії. До того ж, давня наука пам'яті покликана насправді уніфікувати індивідуальні пам'яті за зразком ідеальної соціальної пам'яті, яку подавала книжна культура¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Nora P. *Between Memory and History*. - P. 24.

¹⁷⁷ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман; пер. з нім. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - 440 с.

¹⁷⁸ Там само. - С. 426-431.

¹⁷⁹ Там само. - С. 429-430.

¹⁸⁰ Yates F. *Sztuka pamici* / F. Yates; tl. z ang. - Warszawa, 1977. - 472 s.

Зрештою, у Моріса Хальбвакса колективна історична пам'ять також змодельована писемною культурою. Невипадково вчений порівнював її знаки з інскрипціями, якими, зазвичай, оперує епіграфіка. Як наслідок, з його текстів виникала доволі сумна картина історії-кладовища: «Власні імена, дати, формули, які підсумовують довгий ряд деталей, часом - анекдот чи цитата. Це - епітафії минулих подій, настільки ж короткі, загальні й бідні змістом, як більшість написів на надгробках»¹⁸¹.

У цьому сенсі доречною виглядає концепція Моріса Коена та Ернста Нагеля¹⁸². Обговорюючи наукову вірогідність/достовірність/ймовірність тверджень в історії, знані позитивісти підкреслювали складність проблеми. Вони виходили з того, що «дослідження минулого починається з теперішнього», з вивчення речей і явищ, котрі існують поруч з дослідником, хоч часто репрезентують те, що відбувалося завдовго до його життя. Отож, наголошували Коен і Нагель, вивчати минуле можна або витлумачуючи об'єкти (тексти, пам'ятки минулого), які від нього залишилися, або задіюючи пам'ять самого історика («він починає зі своєї існуючої у даний момент пам'яті, і йому треба оцінити її точність»)¹⁸³. Саме так, підкреслюють прихильники логічного методу, виникає «ймовірнісне» історичне знання¹⁸⁴. Невипадково Джон Тош, аналізуючи історіюписання як прагнення до актуальності та істини (при усій її відносності)¹⁸⁵, чи «погоню за Історією», відштовхувався саме від категорій «історичної свідомості» (строгішого та чіткішого осмислення подій минулого), традиції та «соціальної пам'яті» (акумулятора різних, у тім і «викривлених», поглядів на події)¹⁸⁶.

У суті ж йдеться про синтез щонайменше двох типів пам'яті: колективної/ культурної, актуалізованої через індивідуальну пам'ять вченого, причому обидві існують у рамках теперішньої цивілізації. І обидві, так чи інакше, опосередковуються з допомогою письма, писемної культури, котра слугує їх сучасним «горизонтом». Невипадково А. Про¹⁸⁷, наголошуючи на початковому образі історіюписання як соціальної практики та різновиду розуміння, підкреслював і її кінцеву форму: насичений фактажем, авторитетний, об'єктивований, цілісний, проте багат шаровий писемний текст¹⁸⁸. Його творець зіштовхується із загальними для всіх труднощами письма та вираження думки, хоч і претендує на особливе місце у книжно-писемній культурі¹⁸⁹.

Існує кілька поглядів на функцію писемності та літературних текстів в історії культури. Одним з ключових «історико-культурних» визначень їхньої ролі є презентація обох феноменів серед основних носіїв суспільної пам'яті. Творці цієї концепції (зокрема, Ян та Аляйда Ассман) називають письмо серед тих фокусів культурної пам'яті, у яких

¹⁸¹ *Halbwachs M.* La mémoire collective.- P. 38.

¹⁸² *Коэн М.* Введение в логику и научный метод / Моррис Коэн; Эрнест Нагель; пер. с англ. П. Куслий. - Челябинск: Социум, 2010. - 655 с.

¹⁸³ Там само. - С. 440.

¹⁸⁴ Там само. - С. 441.

¹⁸⁵ *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. с англ. - Москва: «Весь мир», 2000. - 296 с.

¹⁸⁶ Там само. - С. 11-32.

¹⁸⁷ *Про А.* Двенадцать уроков по истории / А. Про; пер. с фр. - Москва: Российск. гос. гума- нит. ун-т, 2000. - 336 с.

¹⁸⁸ Там само. - С. 11-12, 273-293.

¹⁸⁹ Там само. - С. 279.

акумулюється інші види суспільного пам'ятання: пам'ять міметична (наслідування), предметна (речі довкола - знаки минулого) та комунікативна (пам'ять, закодована у мові). Писемна культура справді є витвором, засобом і водночас заміником мовного спілкування (отже, різновидом комунікативної пам'яті). Крім того, процес писання значною мірою є процесом наслідування, мімесису, репрезентованим у речовому (предметному) вимірі. Свого часу Ян Ассман спеціально підкреслив особливу роль письма - явища, що виросло з первісних систем нотації, обраховування предметів та циркулювання культурних смислів у політичній, економічній та міфотворчій сферах.

Революційність письма як винаходу в цій системі категорій очевидна. Дописемні культури замкнені у сферах мовленнєвої комунікації, письмо ж дозволяє людині вийти за межі комунікативної пам'яті, у сферу пам'яті культурної. Від цього моменту, наголошував Я. Ассман, ідеї можна тривкіше зберігати, повторювати та «складувати» у писемній традиції, але так само забувати, цензурувати та редагувати їх¹⁹⁰. Зрештою, формування літератури та її канону (спочатку - як обов'язкового набору священних текстів, згодом - світських творів) також стає видом трансформування й стабілізування культурної пам'яті¹⁹¹. Саме у синтетичному комплексі під назвою «культурна пам'ять» історія, письмо та література зайняли місце поруч з усною традицією, образотворчим мистецтвом й архітектурою, технікою, науковим, філософським, історичним та теологічним знанням. У такому конгломераті вона стала об'єктом досліджень зі всесвітньої історії як еволюції цивілізації та культури¹⁹².

Водночас не слід забувати, що поруч з книжною, писемною формою існування пам'яті завжди існувала пам'ять усна, яка теж мала свої різновиди. Один з них можна умовно назвати усною пам'яттю в контексті усної культури. Так або приблизно так її розглядав Альберт Лорд, досліджуючи Гомера і описуючи свого ідеального оповідача - неграмотного носія південнослов'янського фольклору. Він наділений дуже значною за обсягом пам'яттю, що дозволяє займатися розповідним мистецтвом (складанням усних текстів) та усної ж передачі їх без допомоги читання й письма. Фактично, оповідач виступає тут поєднанням пам'яті - традиції-вмістилища стереотипних формул з індивідуальністю та експресивністю, котра дозволяє модифікувати цю пам'ять/традицію і, відповідно, наслідування готових зразків. Така пам'ять функціонувала у середовищі народної, переважно сільської, культури¹⁹³. Натомість «велика» пам'ять, яку досліджував Олександр Лурія, мала дещо інший характер: це - феноменальна пам'ять мнемоніста - людини, яка живе серед урбанізованого й модернізованого соціуму, у сфері писемної культури. Писемні знаки та візуальні символи для

¹⁹⁰ Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. - Москва: Языки славянской культуры, 2004. - С. 21-23.

¹⁹¹ Там само. - С. 93-137. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook / [eds. A. Erll and A. Nünning in coll. by S. B. Young]. - Berlin; New York: de Gruyter, 2008. - P. 301-356.

¹⁹² Goucher C. In the Balance. Themes in Global History / C. L. Goucher, Ch. LeGiun, L. A. Walton. - Boston; Buur Ridge; Dubuque; Madison, New York; California: McGraw Hill, 1998. - P. 344-397.

¹⁹³ Лорд А. Б. Сказитель / А. Б. Лорд; пер. с англ. - Москва: Издательская группа «Восточная литература», РАН, 1994. - С. 14-15.

неї - не перешкода, а, радше, опорні сигнали, на яких вона зорієнтована¹⁹⁴. Певним чином, цю пам'ять можна назвати пам'яттю - книгою, з якої людина «відчитує» інформацію. Загалом культурна/колективна пам'ять справді є сукупністю або лексиконом одиниць інформації, виражених та зафіксованих семіотичними засобами суспільної комунікації - усним мовленням, писемними знаками, невербальними символами/зображеннями тощо. Іншими словами, тут, як у випадку ментальності, колективного підсвідомого, суспільної думки та ідеології йдеться про розгалужену, знакову систему що, як і всі інші, існує в спілкуванні й завдяки ньому, і тільки так зберігається у свідомості індивідів. Отож, культурна пам'ять та писемна культура є суспільними феноменами. Їх носіями стають спільноти пам'яті¹⁹⁵ та (за аналогією) писемні спільноти, які цю пам'ять фіксують та роблять об'єктом історії як процесу і його дослідження.

2.2 Міф, уявлення, стереотип: елементарні одиниці культурної пам'яті

Носіями-репрезентантами культурної пам'яті виступають категорії культури, зокрема й такі, як міфи, стереотипи й уявлення. Йдеться про своєрідні елементарні частинки, підставові знаки, з допомогою яких формується суспільна ідеологія чи свідомість, або, кажучи тою ж таки структуралістичною і постструктуралістичною термінологією, дискурс. Це - «фрейми» чи модальні рамки, асоціативні поля пов'язаних між собою категорій, відносно стійкі комплекси висловлювань (переважно вербальних, але частково і візуальних), що відображають усталену в даний час і в даній культурній спільноті рецепцію тієї чи іншої проблеми, події чи постаті.

Семіотична концепція культури називає їх знаками знаків чи символами символів. Врешті-решт, частина вчених використовує у цьому контексті гнучкий термін «концепт», що, як і «дискурс», поєднує мовне й немовне, сказане і невисловлене. Продуктивним у цьому аспекті є й підхід Броніслава Малиновського¹⁹⁶, котрий навіть на рівні примітивних, первісних культур бачив «суспільну ідею» - «догмат віри, втілений у звичаях чи в переданих з покоління до покоління текстах, а також сформульований у однодушних висловлюваннях усіх компетентних інформантів»¹⁹⁷. Попри певні двозначності цього визначення, котрі відчував сам антрополог, його «суспільну ідею» можна вважати також одним з протообразів фундаментальних концептів чи міфів, про які говорять сучасні дослідники.

Під концептами чи елементарними категоріями культури розуміємо тут аналоги словесних знаків - мінімальні значущі культурні сегменти, що через сітку асоціацій можуть поєднувати у собі вербальні та невербальні (візуальні, аудіовізуальні) знаки. При цьому терміни «культурема»/ «концепт»/«категорія культури» чи навіть «ідея/ ейдос» є для нас частковими синонімами термінів «міф»/«ідеологема»/«уявлення» та «стереотип».

¹⁹⁴ Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти (ум мнемониста) / А. Р. Лурия. - Москва: Книга по требованию, 2013. - 88 с.

¹⁹⁵ Див.: Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Скульчик. - Київ, 2008. - С. 24-28.

¹⁹⁶ Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б. Малиновский; пер. с англ. - Москва: Рефл-бук, 1998. - 304 с.

¹⁹⁷ Там само. - С. 231.

Однією з наймісткіших у частині концепцій є, власне, категорія соціальних (колективних) уявлень, про яку, на підставі теорії Еміля Дюркгейма, говорив ще у 1980-х Серж Московічі¹⁹⁸. Вона об'єднує поширені серед членів певної спільноти ідеї, цінності, вірування й метафори, а також пов'язані з ними практики, формуючи «специфічні феномени, пов'язані з окремим способом розуміння та комунікації - способом, який формує водночас реальність та спільний чи загальний смисл»¹⁹⁹. За великим рахунком, уявлення є тлом, семантичним контекстом для міжлюдської комунікації у певній спільноті. Інша справа, що, на думку соціальних психологів, у полемічному дискурсі поруч з одними соціальними уявленнями можуть бути сформовані також їхні альтернативи, з'являться семантичні бар'єри, котрі ділять соціум на різні ідеологічні групи²⁰⁰. Звісно, така схема, як і мода на категорію уявлення, спричинила як виникнення цілого дослідницького напрямку, так і критику²⁰¹. Однак саме уявлення стає одним із ключів для розуміння суспільної взаємодії та протистояння, тож ми будемо використовувати його як одну з наскрізних для цього тексту категорій²⁰².

¹⁹⁸ *Moscovici S. Social Representations. Explorations in Social Psychology / S. Moscovici; ed. by G. Duveen. - Cambridge: Polity Press, 2000.*

¹⁹⁹ *Ibidem. - P. 33.*

²⁰⁰ *Gillespie A. Social Representations, Alternative Representation and Semantic Barriers / A. Gillespie // Journal for the Theory of Social Behaviour. - Oxford: Blackwell Publishing, 2009. - P. 375-391.*

²⁰¹ *Пор.: Parker I. «Social Representations»: Social Psychology's (mis)use of sociology / I. Parker // Journal for the Theory of Social Behaviour. - Oxford: Blackwell Publishing, 1987. - P. 447-469; Farr R. The Theory of Social Representations: Whence nad Whither? / R. Farr // Papers on Social Representations - Textes sur les Représentations Sociales. - 1993. - Vol. 2(3). - P. 1-8.*

²⁰² Уявлення чи образи у нашому розумінні - змінні й відносно нейтральні продукти колективної чи індивідуальної уяви (або свідомості), що відображають ставлення до певних об'єктів чи/і подій. Стереотипи у такому тлумаченні - устійнені уявлення про об'єкти чи/і події, зафіксовані колективною чи індивідуальною підсвідомістю. Зрештою, міфи/ ідеологеми (у структурно-семіотичному розумінні Ролана Барта - вторинні семіотичні системи, знаки, що виступають означниками інших знаків), на наш погляд, - також різновиди уявлень, що відображають певну (детерміновану суспільним дискурсом) - картину дійсності, котру людина сприймає крізь призму повної довіри і в такій формі та статусі передає іншим. На відміну від казки, міф - і в первісному, і в сучасному мисленні - є нероздільним сплавом реального та уявного, утопічного, котре сприймається єдиною цілістю. У цьому сенсі, стереотип - схематизований і стійкий міф. Тому не можна розділяти «фальшиві» міфи від «нефальшивих». Все, що є міфом, для одних стає цілковитою правдою, натомість для інших виглядає фальшованим. Загалом, наше розуміння стереотипу, міфу, уявлення, концепту чи категорії культури подібне до того, який пропонують праці Єжи Бартмінського, Юрія Степанова, Світлани Толстої (з одного боку) та Войтеха Вжосека (з іншого), але відрізняється від них. Водночас слід, очевидно, погодитися з концепцією В. Вжосека, який закликає диференціювати глибинні стереотипи, міфи та уявлення, що функціонують довгий час у межах цілого соціуму, від змінних, індивідуалізованих, оказіональних уявлень чи стереотипів, що існують короткий час і розповсюджуються серед меншого кола осіб. Проте інколи между між тими й іншими провести важко. Отож, в поле нашого аналізу потрапляють і «глибинні», й «поверхнево-індивідуальні» уявлення, котрі разом формують цілісний культурний континуум.

Першим та найбільш популярним у цьому ряду є міф/міт - поняття й термін, які у контекстах різних теорій набувають різного значення. Свого часу Курт Хюбнер стверджував, що міф поступово відокремлюється від позитивного мислення, здається досвідом далекого й уже пережитого минулого, що сучасна наука й культура намагаються відмовитися від «нераціональної» міфічної спадщини. Це, твердив він, затемнює позитивні й негативні її сторони - іншими словами - істину чи істини міфічного²⁰³. Так, генетично у міфах вбачають відповідники грецьких текстів: поширені у первісних й стародавніх суспільствах розповіді, персонажами яких є боги, люди, герої; наративи, дія яких розгортається у панхронії та має глобально-етіологічний характер; сакралізовані чи напів-сакралізовані сюжети, в абсолютній істинності яких переконана більшість членів соціуму тощо. Історичні метаморфози семантики самої лексеми «міф» у європейському дискурсі показують, що навіть її первісне сприймання було набагато складнішим. Зрештою, у певний момент цей термін став справді настільки багатозначним, що частина дослідників відмовлялася вибрати одне визначення міфу чи міту з-поміж багатьох дефініцій²⁰⁴. Так, на зламі XIX і XX ст. у ньому вже бачили і наратив, і життєву форму, і модель світу. У науковій метафориці міф почав фігурувати як «магічне дзеркало» людського мислення та культури (транс - чи інтеркультурності тощо)²⁰⁵. Однак вихідним в чисельних наукових уявленнях про міф є погляд на нього як на категорію, зароджену в дописемних (долітературних) цивілізаціях, втілення їхньої культурної пам'яті тощо. Його наділяли функцією фундаментального фактора, що моделює «примітивну», «неосвоєну» думку, допомагає розбудувати первісні уявлення про світ та людину²⁰⁶.

У свою чергу, Броніслав Малиновський, достосовуючи категорію міфу до неєвропейських дописемних культур, намагався відокремити його від народної казки («сезонної репрезентації й акту спілкування») та легенди («зустрічі з незвичною реальністю, що відкриває історичні картини минулого»). У його тлумаченні міф поставав текстом, який конститує й легітимізує обряди, церемонії, моральні норми та суспільні закони, підтверджує їх «давність, реальність та святість»²⁰⁷. При цьому частина дослідників схильна була розглядати міфологію як метафізичну цілість. Натомість інша частина вчених намагалася добачити у міфах наративи, реалізацію загальних структурних схем, що споріднюють їх з казкою (як Яків Пропп) чи формул, котрі описують взаємодію між міфологічними персонажами (Клод Леві-Строс, Альгірдас Греймас). У такому вимірі міф поставав, передовсім, етнологічною та фольклористичною, а згодом - і літературною категорією²⁰⁸.

²⁰³ Див.: Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер; пер. с нем. - Москва: Республика, 1996. - 448 с.

²⁰⁴ Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX - початок XXI ст. - Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. - С. 333-341; Поп.: Strich F. Die Mythologie in der Deutschen Literatur von Klopstock bis Wagner / F. Strich. - Halle an der Saale, 1910. - S. III-VI.

²⁰⁵ Mohn J. Mythostheorien / J. Mohn. - München: Fink, 1998. - 299 s.

²⁰⁶ Baeten E. The Magic Mirror. Myth's Abiding Power / E. Baeten. - New York: State University of New York Press, 1996. - 246 p.

²⁰⁷ Малиновський Б. Магія, наука и религія. - С. 104.

²⁰⁸ Див. Tomicki R. Mh / R. Tomicki // Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. - Warszawa; Poznań, 1987. - S. 244-248.

Звідси - традиційна тематична класифікація міфів, їх поділ на етіологічні та есхатологічні, космогонічні та антропогонічні, астральні й календарні, героїчні й близнючні, лунарні й солярні, тотемні, тощо. До цього ж кола відноситься й уявлення про особливий міфологічний час чи Проточас та міфологічного «героя з тисячю облич» (як у Дж. Кемпбелла - першопредка, духа, культурного героя, чудовиська тощо). Тут же закорінене й уявлення про міф як структуру, де форма ототожнена зі змістом, генеза - з сутністю, а також теза про нечіткість, дифузність міфологічного мислення, у якому розмиті межі між словами, речами, предметами й знаками. У такому висвітленні міфи поділяються на «безумовно достовірні», сакральні, та езотеричні чи містичні²⁰⁹. Отож, у такій схемі міф-чудо сусідить з міфом-історією, репрезентуючи чудесну історію. Водночас частина дослідників²¹⁰ відмежовує міфологічне від історичного дискурсу, зближуючи його з літературним та фольклорним текстом, або ж підкреслюють «суб'єктивну й поетичну історичність» міфу: «Історія повинна бути не тільки «живописом», але й «поезією»... (...) Міф не є історичною подією як такою, але він завжди є словом. Особистість береться в міфі історично, а з її історії береться вся словесна стихія. Міф є даною у словах особистісною історією», - підкреслював, наприклад, адепт «діалектики міфу» Олексій Лосєв²¹¹.

Однак на цьому ґрунті з'явилися й вторинні уявлення про міфологію як підоснову будь-якої ідеології і водночас як специфічний спосіб світосприймання, у якому людина зливається з природою. У трактуванні Ролана Барта, міфи стають особливими різновидами мовлення («вкраденим й поверненим словом»), а також загальними схемами людського мислення, специфічними знаками, що слугують означниками інших знаків (чи, навпаки, знаками «надбудованими», над іншими знаками)²¹². Отож, міфологія перестає бути лише архаїкою, навпаки, вона стає частиною сучасної цивілізації, охоплюючи, зокрема, політичні ідеології (політичні міфи) та науку (міфи наукові). Міфи сучасності вміщують не лише розповіді про Мінотавра, Горгону Медузу, Орфея та Еврідіку, але й рекламу сучасної техніки, пропаганду політичних доктрин, зрештою, художню картину світу в творах модерних і постмодерних авторів. (І не тільки тоді, коли йдеться про «утопічний жанр», «роман-міф» Томаса Манна чи «магічний реалізм» латиноамериканських письменників: кожен намагається сформувати свій «міфообраз світу»). Так, певною мірою, від ставав віддзеркаленням також і утопічного мислення - і не тільки тоді, коли йшлося про «міф машини» (який аналізував Люїс Мемфорд)²¹³. Справді, утопія - у всіх її значеннях (ідеал, нездійснена мета, альтернатива) та різновидах (утопія місця, часу, панхронії, тощо), які колись виділяв Єжи Шацький, є породженням міфічного світогляду²¹⁴. Усе це максимально

²⁰⁹ Див. напр.: Мифологический словарь / [гл. ред. Е. Мелетинский]. - Москва: Советская энциклопедия, 1991. - С. 653-672.

²¹⁰ Лосев А. Философия. Мифология. Культура / А. Лосев. - Москва: Изд-во политической литературы, 1991. - 525 с.

²¹¹ Там же. - С. 134.

²¹² Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт; пер. с фр. - Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. - С. 79.

²¹³ Утопия и утопическое мышление / [пер. с разн. яз.]. - Москва: Прогресс, 1991. - 408 с.

²¹⁴ Шацький Е. Утопія і Традиція / Е. Шацький; пер. с пол. - Москва: Прогресс, 1990. - 456 с.

розширює поняття про міф: міфологія стає частковим синонімом «світу ідей» та навіть культури як такої.

У кожному разі, завдяки своїй повторюваності, авторитетності та канонічності міфи стали потужним джерелом уявлень та стереотипів. Зрештою, вони самі - ніщо інше, як витвір уяви, комплекс чи вмістилище ідеалів та шаблонів. Водночас зв'язки між міфом (зокрема історичним) і стереотипом у сучасних студіях залишаються доволі амбівалентними. В окремих працях²¹⁵ можна зустріти навіть вираз «стереотипи міфу». Ймовірно, йдеться про те, що міф породжує шаблони мислення і що в його підставі також лежать шаблони, які необхідно деміфологізувати чи усунути, щоб правильно зрозуміти суть і місце міфологем у суспільному дискурсі²¹⁶. З одного боку, такі вирази й роздуми можуть здаватися частковими тавтологіями. Однак вони вказують на різниці й тотожності у природі міфів та стереотипів. У сучасній колективній уяві стереотипи виглядають стійкими, застиглими формами мислення, натомість міфи можуть трансформуватися і розвиватися. Водночас між ними існує постійний взаємозв'язок: міфи стають стереотипами, а стереотипи - міфами. Але все це також може означати, що міф та стереотип - різновид ширшої категорії - уявлення, котра може бути і фіксованою, і динамічною. Що більше: ці риси (хоч різною мірою) можна добачити і в осмисленні міфу, і стереотипу. А це означає, що обидва феномени є «діалектичними», зітканими з протилежностей.

Міф також часто виступає «у зв'язці» з ритуалами - суспільними практиками, які мають усталену й освячену традицією форму й зміст та виступають інтерпретантами/інтерпретаціями міфів. Як і у випадку з міфами, існують різні тлумачення та класифікації ритуалу (чи «ритуального поля») як культурного феномена. Так, ритуали ділять на щоденні-світські й сакральні, святкові чи магічно-релігійні, виділяючи всередині них дари, пожертви та молитви, обряди переходу та випробовування, масові церемонії, дипломатичні ритуали та ритуальні форми побутових контактів. При цьому обряд/церемонію/ритуал трактують то як суспільно-емоційний контекст і водночас наслідок поширення релігійних вірувань, то як «акти номінації»²¹⁷. Ритуал аналізують як виставу, культурний перформенс, як різновид комунікації, перформативне висловлювання, зрештою, інструмент передачі знань та традицій, отже, й культурної пам'яті.

Це поняття розповсюджується на різні сфери суспільного життя й свідомості. Кожна життєва сфера ґрунтується не на спонтанних діях, а на мікро- чи макроце-ремоніях, моделях поведінки, прийнятих для певних ситуацій. Глибинні структури ритуалу добачають і в театральному мистецтві, і в політичній діяльності, і в спорті, і в юриспруденції, і в медичній чи медико-психіатричній практиці²¹⁸. При цьому частина вчених не випадково пов'язувала його як з культом, так зі звичаєвою рутинною, програмою, кодом чи поведінковими стереотипами²¹⁹. Водночас однією з

²¹⁵ Мосиножник Л. А. Технология исторического мифа / Л. А. Мосиножник. - Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. - 404 с.

²¹⁶ Там само. - С. 305.

²¹⁷ *Maisonneuve J.* Rytualy dawne i wspoiczesne / J. Maisonneuve; ti. z fr. - Gdansk: Gdanskie wydawnictwo psychologiczne, 1995. - 95 s.

²¹⁸ *Belliger A.* (Hrsg.) Ritualtheorien. Ein einführendes Handbuch / A. Belliger, D. J. Krieger (Hrsg.). - Opladen; Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998. - 488 s.

²¹⁹ *Maisonneuve J.* Rytuaiy dawne i wspoiczesne. - S. 10-11.

класичних є дефініція Віктора Тернера²²⁰, який вважав ритуал «стереотипною послідовністю дій, які охоплюють жести, слова та об'єкти, виконуються на спеціально відведеному місці для дії на надприродні сили»²²¹. Хоча це визначення спрямоване на вивчення первісних релігій, проте цілком може бути застосоване і поза цим контекстом. Крім того, В. Тернер також акцентує на зв'язку ритуалу з символом, який для нього є елементарною одиницею обрядовості, що передає певні культурні теми²²². Іншими словами, витоками обрядів стають концепти, образи, (архети) типи чи уявлення, міфологічні наративи, сюжети або ж, за іншою термінологією, міфологеми. Взагалі, сучасні дослідники дуже часто звертаються до трикутника «ритуал - символ - міф», трактуючи їх як певну синтетичну цілість, в якій одні елементи пояснюють та доповнюють інші²²³.

Це важливо в контексті досліджуваної теми, адже невербальні символи (а також ритуали) як засоби комунікації слугують специфічними корелятами письмен. Невипадково Люк Бенуас назвав писемність, нарівні з архітектурою та різьбою «символічною мовою фіксованих знаків, призначених для зору» (з тим, що письмо для нього було фіксацією мови). Натомість сам символ, за Рене Геноном, у цьому контексті виглядав «квінтесенцією ритуального жесту»²²⁴. Попри містичну чи езотеричну спрямованість таких концепцій, у певній частині вони логічні. Принаймні окремі з візуальних символів мають свої корені й пояснення у міфологемах та ритуальних діях. Такі підходи відображають амбівалентність у самому трактуванні символіки: для одних вона - звичайна умовність, наслідок суспільного контракту, для інших - реальність, мотивована традицією чи психологічними асоціаціями на зразок «внутрішньої форми», про яку говорив наприкінці XIX ст. Олександр Потебня. Для нього закодований у вербальній фольклорній семантиці символізм, певною мірою, був також і рудиментом, наслідком стискання/згущення форми й змісту давніх міфологічних текстів (отже - міфологемою)²²⁵. Водночас він рішуче заперечував проти трактування міфу й міфології як «мовної хвороби» (у тлумаченні Макса Мюллера)²²⁶. Для Потебні міф став і слідом первісного мислення, і невід'ємним елементом мови загалом, «поетичним словесним твором», продуктом фантазії, істиною, яку не доказують, а приймають на віру. Його суть вчений вбачав у «перенесенні індивідуальних рис образу, який має пояснити явище, на саме явище»²²⁷. Так чи інакше, міф був і залишається одним з важливих елементів лексику культури пам'яті суспільства, якщо не однією з ідеологічних підстав його існування.

²²⁰ *Тэрнер В.* Символ и ритуал / В. Тэрнер; пер. с англ. - Москва: Главная редакция восточной литературы «Наука», 1983. - 277 с.

²²¹ Там же. - С. 32.

²²² Там само. - С. 33-35.

²²³ *Голан А.* Миф и символ / А. Голан; пер. с англ. - Москва: Руслит, 1993. - 374 с.

²²⁴ Пор.: *Бенуас Л.* Знаки, символы и мифы / Л. Бенуас; пер. с фр. - Москва: АСТ-Астрель, 2004. - 160 с.; *Генон Р.* Символы священной науки / Р. Генон. - Москва: Беловодье, 2002. - 496 с.

²²⁵ *Потебня А.* Символ и миф в народной культуре / А. Потебня. - Москва: Лабиринт, 2000. - 480 с.

²²⁶ *Его же.* Теоретическая поэтика. - Москва: Высшая школа, 1990. - 344 с.

²²⁷ Там же. - С. 306.

Дослідники, які вивчають структури пам'яті²²⁸, зазначають, що люди фіксують події й факти у свідомості так, як їм того хочеться, а те, що вони запам'ятали, транс-формується під впливом бажань та упереджень. На цьому тлі пам'ять проходить етап зрівнювання, (схематизація та усування/стирання певних подій), уточнення (рельєфна виразність частини фактів поруч з «розмиванням» інших) та «асимілювання відповідно до певної схеми, або стереотипу, або експектацій»²²⁹. Проблема стереотипів - категорії, на яку вчені звернули увагу відносно недавно, залишається не менш складною аніж механізми культурної пам'яті. Загалом поняття стереотипу - виразне породження книжно-писемної культури, конкретніше - книговидавничої справи. Культурну стереотипію «етимологічно» осмислюють на кшталт стереотипії друкарської - як матрицю, кліше для відтворення текстів (чи ідей) у незміненому вигляді²³⁰.

Першим на стандартні «образи чи картини реальності у головах людей» звернув увагу Волтер Ліппман у 1920-х рр.²³¹. Стереотипи, - стверджував він, - не лише нейтральні засоби пізнання та економії мислення. Це - і бар'єри між людьми та соціумами, і засоби захисту індивідів та спільнот від зовнішнього впливу: «фортеці традицій», «гарантії (...) самоповаги», «проекції сенсу наших власних цінностей, наших власних позицій і наших власних прав на світ довкола». При цьому, вбачаючи у стереотипах (як у будь-яких доктринах - теоріях) елементи «сліпого автоматизму», В. Ліппман підкреслював не лише консервативну, але й прогресивну роль ментальних трафаретів. Проте в підсумку стереотипи для автора «Публічної opinіі» залишалися втечею від дійсності, її закріпленням та звуженням у людській свідомості: «Реальний простір, реальний час, реальне число, реальні зв'язки, реальна вага втрачені. Перспектива, підгрунття, виміри дії урізані й заморожені у стереотипі»²³². Тут, як бачимо, ліппманівський стереотип у чомусь близький до міфу з його панхронією. Водночас інші дослідники також відзначають схематизм, інертність, ригідність та консервативність стандартних уявлень і загальноприйнятих норм поведінки. Іншими словами, йдеться про ті категорії суспільного мислення, які, як стандартні нагороди й кари, «будучи нешаблонними, поступово шаблонізуються»²³³.

З певного моменту їх починають вважати незмінними, кінцевими, такими, що не потребують роздумів й оцінюють за формулою: «Це - не питання, а відповіді на життєві проблеми»²³⁴. І навпаки, дослідник адаптаційного синдрому Ганс Сельє, закликаючи вчених

²²⁸ Слобин Д. Психолінгвістика / Д. Слобин, Дж. Грин; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1976. - 350 с.

²²⁹ Там же. - С. 175.

²³⁰ Див. Kopalinski W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych / W. Kopalinski. - Warszawa, 1989. - S. 481.

²³¹ Lippman W. Public Opinion / W. Lippman. - New York, 1921. - P. 95-156.

²³² Ibidem. - P. 96, 114, 156.

²³³ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин; пер. с англ. - Москва: Изд-во политической литературы, 1992. - С. 114.

²³⁴ Sumner W. H. Folkways; a Study of Sociological Importance of Usages, Manners, Customes Mores, and Morals / W. H. Sumner. - New York; Toronto, 1940. - P. 41. Інша річ, зауважував етнолог, що більшість «світових популярних філософій» також побудовані за таким же консервативним принципом. Вони ніколи не презентують себе неповними чи перехідними, (отже, також наділені великою долею міфологізму).

до оригінальності мислення, скаржився на принципову банальність, шаблонність головного засобу вираження думок та культурних форм - мови. Він називав слова «безнадійно непридатними для передавання інформації» саме тому, що вони не можуть виразити навіть саму суть оригінальності (а отже, й допомогти у формулюванні нових ідей): «Слова слугують символами речей, відомих нам із попереднього досвіду; сама ж суть оригінальності у тому й полягає, що вона не схожа ні на що інше, що зустрічалося раніше»²³⁵. З такого погляду, усі слова виявлялися стереотипними за суттю. Натомість Абраам Моль²³⁶ також прирівнював кількість інформації, яку передає повідомлення, до його оригінальності, непередбачуваності. З цього погляду, банальність, стереотипність шаблонність виглядала запрограмованістю, відсутністю інформації або ж передавання дуже обмеженої її кількості²³⁷.

Довкола остаточної дефініції стереотипу й далі тривають дискусії. Так, представники етнолінгвістичної школи Єжи Бартмінського²³⁸ стверджують, що «стереотипи мешкають в мові» та схильні визначати їх стереотип як «суб'єктивно детермінований образ предмету..., що є результатом інтерпретації у рамках суспільних пізнавальних моделей». Це визначення, у свою чергу, веде до поділу стереотипів на різновиди клішованих одиниць - семантико-синтаксичних конструкцій: формул (стандартних словосполук, що апелюють до загальноприйнятих уявлень), топиків (словосполук, що виражають розповсюджені переконання), ідіом (словосполук, що сприймаються як нероз'єднана цілість і використовуються у певних контекстах чи ситуаціях). Іншими словами, як підкреслює Є. Бартмінський, йдеться про доволі широке коло феноменів, яке охоплює «топіки-упередження на зразок «шевці п'ють чи лаються з формулами «п'є (лається) як швець», і сполуками на зразок звичних вітань «Як маєшся?». Їхній зміст частково «вихолощений», майже автоматичне вживання перетворилося на звичку, і в такий спосіб зробило ці структури частково «стертими» у свідомості мовців. При цьому вчений наголошував, що стереотип, маючи, у принципі, мовну природу, водночас семантично розповсюджується і на невербалізовану сферу людського мислення²³⁹. Окремі дослідники бачать у стереотипах навіть синтез мови, мислення і дії²⁴⁰.

Прихильники соціолінгвістичних методів (такі, наприклад, як Вільям Лабов та Роджер Т. Белл) поміщали стереотипи між індикаторами (що демонстрували вікові різниці у соціальних групах) та маркерами (показниками стилістичної стратифікації мовної спільноти). У цьому контексті стереотипи називають «соціальними фактами, частиною загальних знань старших членів суспільства», зводять до «характерних мовних рис», що слугують для ідентифікації і суспільної стигматизації певних груп населення. Водночас ці соціальні стигми виражають «уявлення про мовні норми, які суперечать ... дійсності та засновані на пам'яті про мовленнєві навички, котрі були спільними кілька поколінь

²³⁵ Селье Г. От мечты к открытию. - С. 59.

²³⁶ Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль; пер. с фр. - Москва: Мир, 1966. - 351 с.

²³⁷ Там само. - С. 52.

²³⁸ Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne / ^od red.: J. Anusiewicz] // J^zyk a kultura. - Wrociaw: Towarzystwo Przyjaciol Polonistyki Wrociaw- skiej, 1998. - T. 12. - 337 s.

²³⁹ Ibidem. - S. 64.

²⁴⁰ Ibidem. - S. 31-41.

назад»²⁴¹. Отож, і тут маємо виділені кілька рис стереотипів: приналежність до сфери культурної пам'яті, консервативна природа та «ефект згаслої зірки» - відтворення вже неактуальних мовних чи культурних явищ. Так чи інакше, стереотипи опиняються поруч з категоріями соціального самовизначення, асоціаціями й ідеалами, ролями, очікуваннями і нормами, переконаннями й оцінками, правилами у системі суб'єктивної культури, котра впливає на суспільну поведінку людини²⁴². У цьому сенсі, стереотипи виявляються результатами культурних контактів між групами, наслідками порівняння й оцінки різних ціннісних систем, і їх класифікують за чіткістю, специфічністю, цінністю у мисленні представників тієї чи іншої спільноти²⁴³. (Як влучно зауважив один з авторів²⁴⁴, навіть наукове твердження про те, що різні культури й суспільства водночас схожі й відмінні, є трюїзмом-стереотипом²⁴⁵).

Однак широкі і вузькі визначення не зняли подальших дискусій щодо природи й функцій стереотипів. Суперечливими залишаються не лише питання словесної чи не-словесної суті стереотипних трафаретів у культурі. Наприклад, Світлана Толстая свого часу настоювала на диференціації ментального стереотипу у мові культури від лінг- вального шаблону, вважаючи, що другий, на відміну від першого, є неповним²⁴⁶. Нелегкою для дослідження залишається суспільна функція авто- і гетеро-етностереотипів. Одні науковці вважають їх виявами закритої картини світу - бар'єрами на шляху міжнаціонального спілкування, інші підкреслюють також інтегративну функцію на- ціоцентричних уявлень всередині відповідних спільнот²⁴⁷. Ймовірно ж, йдеться про два ефекти і дві протилежні рецепції одного феномена. Кожен стереотип (і не лише етностереотип) є водночас і бар'єром для спілкування, і кордоном, що забезпечує єдність всередині певної спільноти та сприяє формуванню її ідентичності. Але подолати негативний психологічний «стереотип щодо стереотипів» як деформованих, неправильних, шкідливих суспільних уявлень навіть в науці непросто.

Загалом в лінгвістичних і в культурологічних теоріях стереотип постає соціальним феноменом - устійненим колективним уявленням (як його свого часу назвав Ян Станіслав Бистронь у своїй «Національній мегаломанії»²⁴⁸). Отож, навіть якщо йдеться про стереотипи окремих індивідумів, то ці мисленнєві трафарети тільки частково є «оригінальними» чи okazіональними, а частково породжені суспільним контекстом. Водночас провести межу між okazіональним, індивідуальним та колективним і

²⁴¹ *Labov W. Sociolinguistic Pattern / W. Labov. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. - P. 314-317; Белл Р Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Р. Белл; пер. с англ. - Москва: Международные отношения, 1980. - С. 54-55.*

²⁴² *Триандис Г. К. Культура и социальное поведение / Г. К. Триандис; пер. с англ. В. Сосина. - Москва: Форум, 2007. - 384 с.*

²⁴³ Там само. - С. 143-147.

²⁴⁴ *Барнард А. Социальная антропология: исследуя социальную жизнь людей / А. Барнард; пер. с англ. и коммент. Ю. Артемовой, М. Тендряковой. - Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 2009. - 218 с.*

²⁴⁵ Там само. - С. 31.

²⁴⁶ *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki... - S. 99-104.*

²⁴⁷ *Ibidem. - S. 11-30,*

²⁴⁸ *Ibidem. - S. 304-305.*

загальноприйнятим у сфері стереотипних уявлень іноді складно. Зрештою, проблематичним залишається навіть питання стійкості стереотипів. З одного боку, за самим визначенням стереотипи є довготривалими, але водночас повторюваними й незмінними формулами чи уявленнями. Однак дослідники (як, наприклад, Йоланта Панасюк) констатують також і змінність, варіативність стереотипів²⁴⁹.

Не менш важливою є смислова еволюція, зміна й заміна одних стереотипів іншими не лише у просторі, але й часі. Стереотип має не тільки синхронний, а й діахронний, історичний вимір. Саме на історичності стереотипів та стереотипізації самого історичного мислення наголошує, зокрема, Войцех Вжосек²⁵⁰. Для нього стереотип - спрощений та лаконічний синтезований образ складного явища у колективній підсвідомості, що не підлягає стандартній логічній верифікації. У такому висвітленні стереотип насправді виглядає формотворчою і системотворчою віссю повсякденної людської свідомості. Цікаво, що вчений описує стереотип через метафори («відпорний на зміни скорочений діагноз сенсу гуманістичного явища, фундамент мисленнєвого ладу, що запевнює пізнання світу тощо»). Крім того, В. Вжосек поділив стереотипи на «глибокі», фундаментальні, підсвідомі, універсальні та відносно поверхневі, національно-зорієнтовані. Що більше - дослідник додає кілька видів стереотипів у глибинах історіографічного мислення загалом та на поверхнях національних історіографій зокрема: наприклад, ідея розвитку, змін у комплексі з телеологічною схемою²⁵¹. Це, зрештою, означає, що наукове мислення істориків хоч і покликане поборювати стереотипи, саме є боротьбою різних шаблонів й схем. Однак у цьому контексті проблема верифікації, а також логічного аналізу стереотипів залишається доволі складною. Адже метамова науки виявляється так само насиченою стійкими уявленнями, як і побутові погляди про історію, які вона аналізує й піддає сумніву.

У соціальному аспекті стереотип наближений також до ідеалів чи ідеальних типів поведінки, на яких ґрунтувалася концепція Макса Вебера²⁵². У його баченні ідеї чи ідеали - водночас і логічні, і практичні конструкти, які «панують над умами», змушуючи людей звіряти свою поведінку з певним зразком, пристосовуватися до нього. У цьому сенсі вони стають культурними елементами, що «зберігають постійну цінність», елементами, якими вимірюють і оцінюють доволишню дійсність. Натомість наука, стверджував Вебер, має орієнтуватися лише на «індиферентні» чисто логічні конструкти або ж ідеальні типи²⁵³. Проте фактично в обох випадках маємо справу з різновидами шаблонів колективної свідомості у ширшому (ідеал в культурі) чи вузчому (ідеальний тип в науці) розумінні.

Так чи інакше, стійкі схеми мислення й мовлення, стереотипи зближені з архетипами, прототипами, ідеалами, моделями, метафорами, «семантичними примітивами»,

²⁴⁹ *Ibidem.* - S. 86-98.

²⁵⁰ *Wrzosek W.* Historiograficzny status historii narodowej / *W. Wrzosek // Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku.* = Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX ст. / [за ред. Л. Зашкільняка, Є. Матерницького]. - Львів; Жешув, 2006. - С. 12-18.

²⁵¹ Там само. - С. 14.

²⁵² *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер; пер с нем. - Москва: Прогресс, 1990. - 808 с.

²⁵³ Там само. - С. 398-399.

універсальної «ментальної» мови Анни Вежбицької. Водночас їх можна порівняти з антонімними за суттю ключовими словами, якими, на думку дослідниці, формуються різні мовні «картини світу» - світоглядно центральними словами, особливо значущими/цінними у контексті певної культури, які її диференціюють з-поміж інших²⁵⁴. Більше того, еталони, зразки-прототиби, - зокрема групові, слугують підставами для виникнення стереотипів: саме їх беруть за зразок, формуючи, наприклад, ідеал «доброї людини» або образ «скінченого негідника»²⁵⁵. Це ж, певною мірою, стосується не лише мовних, але й культурних універсалій²⁵⁶, вписаних у генеровані повторювані «програми» людського мислення й поведінки²⁵⁷. Стереотипи набувають статусу міні- чи мікроміфів, що відмежовують етнічні спільноти та соціальні групи одну від одної. Саме так виділяють соціальні стереотипи, стереотипи гендерні та етнічні стереотипи - стандартизовані образи етнічної групи: чужої (гетеростереотип) чи своєї власної (автостереотип), а також порівняння стереотипів спільноти з її автостереотипами (веростереотип) тощо²⁵⁸. Етнічні стереотипи, нарівні з символами, часто вважають фундаментальними одиницями етнопсихології, точніше - стилю

²⁵⁴ Wierzbicka A. Uniwersalne poj^cia ludzkie i ich konfiguracje w roznych kulturach / A. Wierzbicka // Etnolingwistyka. - Lublin, 1991. - Nr. 4. - S. 7-40; *Ejusdem*. Understanding Cultures Through Theirs Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese. - New York; Oxford: Oxford University Press, 1997. - 317 p.

²⁵⁵ Brzozowski P. Problemy analizy prototypowosci poj^c (na przykladzie «uczciwosci», «komu- nizmu» i «nauczyciela») / P. Brzozowski // Etnolingwistyka. - Lublin, 1991. - T. 4. - S. 51-63. При цьому прототипом вважають певну абстракцію, в якій проточентровано середньо- статичний образ предмета чи явища або ж репрезентацію «найкращих якостей об'єкта». Водночас літературним прототипом називають якраз індивідуальну особу, в якій вбачають прообраз реального відповідника художнього персонажа.

²⁵⁶ Универсалии восточных культур. - Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. - 431 с.

²⁵⁷ Там само. - С. 15.

²⁵⁸ Kwasniewski K. Stereotyp etniczny / K. Kwasniewski // Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. - Warszawa; Poznań, 1987. - S. 327. Так, описуючи «своїх» людина оперує цілком іншими категоріями, аніж розповідаючи «про них» - «Чужих, Інших». На думку Єжи Барт-мінського, Ірини Лаппо та Уршули Майер-Барановської, у сучасній польській культурі можна виділити принаймні 70 кліше - «синдромів» стереотипу росіянина: від «агресора і ворога» до «брата-слов'янина». (Зрештою, в історії українсько-польських та українсько-російських стосунків міжкультурних стосунків також виробилося чимало стійких кліше позитивного і негативного плану). Так, втіленням стереотипів нерідко є й самі етноніми - офіційні та неофіційні назви народів або рас, які часто не співпадають із самоназвами народів: німці (самоназва «дойч»), китайці (самоназва «сінь»), «негри»/«нігери», «жовті», «латиноси», «хохли» тощо. Натомість у сучасній масовій писемній культурі (зокрема на шпальтах газет і в стрічках новин), як зауважив Теун Ван Дейк, вибудовуються цілі стереотипні стратегії «розмови про іноземців» (вступ - приурочення до ситуації - резюме - ускладнення - опис оточуючої обстановки - орієнтація - розв'язка - експлікація оцінка тощо), темами яких є здебільшого екстраординарні на фоні буденного життя ситуації або явища (агресія, бійки, крадіжки, «ненормальна» і неморальна поведінка, шум, антисанітарія тощо). Водночас у теоретичному просторі існує й поняття юнгівських архетипів - первісних прототипів, зафіксованих колективною та індивідуальною свідомістю.

мислення і осмислення етнічних груп²⁵⁹. Їх розрізняють за рівнем інтенсивності, спрямованості та уніфікованості серед членів того чи іншого соціального середовища, та за глибиною їхньої закоріненості у колективній пам'яті і наділяють також цілим рядом суспільних функцій. Так, етнічні стереотипи зображають засобами економії мислення, інструментами вираження протестних настроїв, чи навпаки, шаблонами-блоками думок та ідей, що підтримують певний соціальний уклад тощо. Такі шаблони-думки оцінюють і як спосіб пізнання інших спільнот, і як форму їх дискредитації та протистояння між етносами, і як засіб захисту від соціальних викликів. У стереотипах бачать відображення окремих елементів реальності, і її викривлення у людській свідомості; критичний аналіз тих чи тих соціумів, і навпаки, - наслідок конформізму, неписаної суспільної угоди. У різних вимірах етностереотипи поділяють на менш стійкі стереотипні враження та стійкіші й системніші переконання, на стереотипи позитивні, негативні й амбівалентні, на етностереотипи модальні чи базові, та немодальні, диференціюють та зближують з упередженнями тощо²⁶⁰. Отож, самі класифікації тільки етнічних стереотипів у сучасній гуманітаристиці формують дуже складний поняттєвий лабіринт.

Наближеним до поняття стереотипу залишається окреслення культурного взірця або культурної моделі - еталона поведінки та цінностей, на який орієнтуються індивіди у тому чи іншому соціумі. Так, Маркс Вартофський²⁶¹ наголошує на понятті моделі як «здогадної можливості істини» та репрезентації дійсності в уявленнях людей. Вчений відносить сюди, по суті, усі мовні висловлювання, вважаючи їх репрезентаціями фактів. Водночас у цій теорії моделі виявляються також аналогіями, конструкціями, концепціями, гіпотезами та концентруються, головню, довкола наукового мислення. У цьому сенсі міфи, уявлення та стереотипи є моделями лише частково (як «картини»- образи, співвіднесені з речами). Проте вони однозначно виступають репрезентаціями подій чи явищ, бо ж «усе що завгодно може бути моделлю чого завгодно»²⁶². У свою чергу, серед культурних моделей виділяють культурний ідеал - комплекс «наднор- мальних» рис і поведінкових схем, прийнятих у суспільстві²⁶³.

У цьому контексті використовують й категорію фрейму. Так, за Марвіном Мінським, під фреймом (чи рамкою для репрезентації знань) у сучасній когнітивістиці, дослідженнях штучного інтелекту й культурології ще з 1974 р. розуміють цільово виділені й систематизовані фрагменти знань, слів, фактів - образів типізованих/ стандартних ситуацій, котрі слугують схемами, орієнтирами, сценаріями мовно- мисленневої діяльності та поведінки людини. Сюди входять, зокрема, як шаблонні загальноприйняті заготовки фраз, придатних для того чи іншого контексту, так і уявлення про те, чого, як правило, слід (чи не слід) чекати за даних обставин²⁶⁴.

²⁵⁹ Налчаджян А. А. Етнопсихология / А. А. Налчаджян. - 2-е. изд. - Санкт-Петербург: Питер, 2004. - 381 с.

²⁶⁰ Там само. - С. 192-275.

²⁶¹ Вартофський М. Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофський; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1988. - 507 с.

²⁶² Пор.: Там же. - С. 18, 15, 37, 39, 64-78.

²⁶³ Біазієіак 2. Wzbr kulturowy / Z. Staszczak // Słownik etnologiczny. - S. 372.

²⁶⁴ Пор. ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Дейк; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1989. - С. 16.

Вмонтовані в ментальність через суспільні контакти фрейми, як зауважив Ірвінг Гоффман, стають сценаріями повсякденного життя людей в суспільстві²⁶⁵. При цьому виділяють як мікро, так макро- або мета-фрейми - щось на зразок стійких сукупностей стереотипних уявлень. Проте навіть структура фреймів та механізми їхньої активізації у людському спілкуванні все ще не до кінця зрозумілі.

Дискусійною залишається й проблема дефініції уявлень. У психологічному вимірі так називають репрезентації чи відтворені у людській свідомості образи речей. Звідси їх поділи за органами чуття (на зорові, слухові, тактильні тощо); за походженням (рецептивні, мисленнєві, породжені власне-уявою тощо); за ступенем абстрагованості (одиничні й узагальнені). Схожими на ідеї та стереотипи є й ментальні репрезентації - ці, за П'єром Бурдьє, «акти перцепції та аперцепції, пізнання й розпізнавання, у яких агенти вкладають свої інтереси та пресуппозиції», що відображаються в об'єктивованих репрезентаціях - предметних символах та діях²⁶⁶.

Породженням (культурної) пам'яті виступають також будь-які уявлення про предмет. Так, Вільям Джемс добачав тут схеми спогадів, «репродуктивних образів- копій речей та явищ , які, «оживаючи у свідомості», допомагають відтворити цілком конкретний контекст, певну часову та просторову ситуацію²⁶⁷. «Репрезентація/уявлення - те ж саме, що й узагальнений спомин (...). Загальне уявлення (...) здатне (...) вирвати предмет мислення з конкретної часової й просторової ситуації, в яку воно включене», - зауважував, наприклад, Л. Виготський²⁶⁸. Ментальні репрезентації - уявлення наближаються й до ідей (хоча традиція називає так стійкі, сформовані та структуровані одиниці логічно-раціонального мислення (поняття, категорії). Зрештою, свою роль у формуванні уявлень відіграє ідеалізація, що, принаймні, на мовно-термінологічному рівні, споріднює їх з особливими «міфоподібними концептами - ідеалами. Вони мають виразну соціальну природу і виступають відносно стабільними нормами, зразками, образами, що визначають спосіб, характер людини і навіть, згідно з частиною концепцій, її специфічну суть і місце у природі. З цього погляду, усі знакові системи, а отже й тексти за природою є способами матеріальної реалізації ідеалів та ідеального. Зрештою, тут же закладене протиставлення абстракції та конкретики²⁶⁹. Натомість психологи схильні приписувати уявленням нестабільність, значну узагальненість, фрагментарність, наглядність тощо. Зрештою, в уяві також прихована пам'ять, і навпаки. Як заявляв ще В. Джемс, чисті продукти уяви - це ті ж спогади, але без визначеного контексту, поза часом і простором²⁷⁰. Термінологічною та методологічною проблемою у даному випадку є, власне, й сама дефініція уяви, під якою розуміють як звичайну буденну мисленнєву

²⁶⁵ Гоффман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гоффман; пер. с англ. - Москва: Институт социологии РАН, 2003. - 752 с.

²⁶⁶ Bourdieu P Language and Symbolic Power / P. Bourdieu; tr. by G. Raymond, M. Adamson. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1999. - P. 220.

²⁶⁷ Джемс У. Психология... - С. 202.

²⁶⁸ Выготский Л. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка / Л. Выготский. - Москва, 1956. - С. 431.

²⁶⁹ Див. марксистське тлумачення: Ильенков Э. Философия и культура / Э. Ильенков. - Москва: Изд-во политической литературы, 1991. - С. 204-274; 276-283.

²⁷⁰ Джемс У. Психология. - С. 202.

діяльність людей, так і художню уяву, яку використовують письменники й митці.

У тому і в іншому випадку йдеться про здатність до формування нових образів та вражень. Різниця полягає, ймовірно, в інтенсивності, силі та будові цих образів. З іншого боку, існує літературне розуміння образів як елементів ментальної картини світу у художньому творі та образності як основного атрибуту літературного дискурсу, що відрізняє його від інших. Звідси й традиційна класифікація художніх образів, що випливають зі змісту літературних текстів (образи персонажів/образи-персонажі, образи предметів/образи-речі, образи природи/образи-пейзажі, образів емоцій/образи-емоції тощо). Водночас структура та обсяг категорії художнього образу все ще залишаються не повністю визначеними і «флюктуючими».

Це ж стосується й давнього (логічного за генезою) терміна «поняття». Так, дослідники історії понять не завжди ясно визначають, що ж таке поняття, та виділяють всередині них «провідні», центральні та конституюючі, слова, самоназви, поняття перспективи, очікувань, боротьби та мети; інтегративні та компенсаційні поняття тощо. До цього можна додати також поділ на традиційні (майже незмінні за змістом впродовж культурного розвитку), кардинально видозмінені в історичному процесі та цілком «нові» поняття. При цьому межа між ними й звичайними «основними поняттями» історії культури, як справедливо зазначають вчені, інколи доволі нечітка²⁷¹. Водночас це, як не дивно, поширюється на будь-які поняття, розглянуті в історичному вимірі: їх історія, за Р. Козеллеком, «розкриває багатозаровість значень понять», які, на відміну від слів, самі собою є багатозначними²⁷².

Те ж можна сказати щодо відносно нового (вперше вжитого у такому плані Сергієм Аскольдовим-Алексєєвим у 1928 р.) й популярного з кінця ХХ ст. терміна «концепт»²⁷³. Один з промоторів цього терміна, лінгвіст Юрій Степанов, вважав його чимось на зразок ментальної схеми, що поєднує в собі риси логічних ідей-понять та мовних лексем. Натомість французькі лексикографи²⁷⁴, розглядаючи історію терміна (сопсеріш), вважали, що, на протипагу від німецького «поняття» (Begriff) концепт уже з середніх віків означав майже те ж, що й психологізоване «ментальне уявлення»²⁷⁵. Загалом же під концептом нині розуміють і логічне поняття, і художній образ, а навіть мотив, і «повторювану авторську чи мовну ідею», і усереднене уявлення про річ, і категорію культури, і щось схоже на ключові слова - «key words». Видається, що саме таке синтетичне розуміння концептів як констант, котрі охоплюють кілька видів категорій культури, можна найкраще застосувати при її стереометричному аналізі.

²⁷¹ История понятий, история дискурса, история метафор: сб. статей / [под. ред. Ханса Бедекера; пер. с нем.]. - Москва: Новое литературное обозрение, 2010. - С. 46. Козеллек Р. Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек; пер. з нім. - Київ: Дух і літера, 2005. - С. 123.

²⁷² Козеллек Р. Минуте майбутнє... - С. 126, 131.

²⁷³ Степанов Ю. Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю. Степанов. - Москва: Языки славянских культур, 2007. - 248 с.

²⁷⁴ Свропейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. - Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. - Т. 1. - 576 с.

²⁷⁵ Там само. - С. 279, 283.

Отож, нам йдеться про тексти, концепти, знаки (може, навіть символи), які моделюють ситуацію, детермінують людську поведінку та світогляд, диктують не лише риторичку чи стилістику дискурсу, але й правила суспільного життя загалом²⁷⁶. Вони формують кістяк того, що називаємо ментальністю, (що можемо собі уявити як метафоричний «резервуар» присутніх у даній спільноті уявлень та ідей), і кістяк самої культури як системи ідей та міфів.

Невипадково Флоріан Знанецький свого часу підкреслював, що фундаментами людської культури та суспільного життя є, власне, стереотипи: психологічні класифікаційні та причинові узагальнення. Серед них, підкреслював соціолог, - навіть такі фундаментальні класифікації, як традиційний поділ людей за статевою та віковою ознакою (клас молодих дівчат/клас молодих хлопців, клас дорослих жінок/ клас дорослих мужчин, клас старих жінок/клас старих мужчин), кожен з яких наділяють певними стандартними психологічними рисами²⁷⁷.

Міфи, уявлення і стереотипи мають різні, інколи протиставлені одне одному, джерела. З одного боку - щоденний побут та спілкування. Саме вони є тією сферою, де продукуються й поширюються міфи та уявлення про речі й події. З іншого боку, суспільні еліти також прагнуть впливати на свідомість соціуму (чи навіть маніпулювати нею) з допомогою власних ідеологем - політичних гасел та аксіом. Вони також редукують реальність до певних шаблонів. Так відбувається «соціальне конструювання дійсності». Воно ж, у свою чергу, пов'язане з циркулюванням ідей та знань (П. Бергер, Т. Лукман)²⁷⁸, суспільною динамікою культури (А. Моль), диференціацією мовних кодів і, отже, різних картин світу на різних поверхах соціальної піраміди.

Стереотипи, як інші категорії культури, мають різні психологічні витоки. На індивідуальному рівні їх активно постачають перші враження про події, явища та їхніх суб'єктів: емоційне сприймання людей чи груп, вибіркова й часто гіпертрофована рецепція їхніх фізичних чи психологічних рис, що викликають упереджене ставлення до них, або, навпаки, породжують їхні ідеалізовані образи²⁷⁹. «Фабриками» стійких уявлень, стереотипів та міфів нерідко стають сфери навчання та виховання, що запроваджують підставові схеми поведінки. Їх розповсюдження полегшує суспільний конформізм, намагання мислити й говорити «так, як всі». Фактично ж, свідомість людини вже первісно налаштована на створення психологічних «ідолів», які творять первинні ілюзії й корегують враження від оточуючої дійсності. Водночас принаймні частина цих- «ідолів» є фундаментальними, коли йдеться про етнополітичну та культурну ідентичність людей. Так, людина майже від народження отримує типові для даної спільноти чи регіону мову, дістає одне з характерних

²⁷⁶ У цьому сенсі, міфи та стереотипи пов'язані з обрядами та ритуалами - усталеними традицією діями, в основі яких також лежать поведінкові та ментальні схеми. Тут слід згадати й концепцію Ернеста Кассієра, за якою людину у суспільстві щільно й постійно оточують символічні форми - слова, міфи, уявлення. Саме крізь призму цих знаків та спостерігає за тим, що відбувається навколо.

²⁷⁷ *Znaniecki F. Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój / F. Znaniecki. - Warszawa, 1992. - S. 61.*

²⁷⁸ *Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. - Москва: «Медиум», 1995. - 323 с.*

²⁷⁹ *Macrae C. N. Stereotypes and Stereotyping / C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone. - New York; London: Guilford Press, 1996.*

для неї імен, зараховується до певної національної спільноти тощо²⁸⁰. Над нею тяжить традиція, визначені правила життя у даній спільноті, а разом з ними - упередження щодо багатьох подій та явищ.

Звичні трактування давньогрецької культури, а також студії над фольклором «первісних» спільнот спричинилися до того, що міфи нерідко сприймали частиною передовсім усної архаїчної традиції. При цьому частина міфів, уявлень та стереотипів, як уже давно відзначали етнологи, постійно залишалася лише у сфері усної культури. Їх вважали загальновідомими та самозрозумілими, тому не мали потреби записувати їх так само, як фіксувати звичаї, манери, неписані правила поведінки поруч з суспільними подіями та фактами²⁸¹.

Невипадково Ролан Барт змушений був переконувати читачів, що «міфічне слово»/повідомлення - не обов'язково усне²⁸². Це - невід'ємна частина сучасної писемної та візуальної цивілізації, хоч у цьому контексті його сприймають інакше, аніж у фольклорній стихії. Письмо, книга і її читання завжди були інструментами поширення категорій культури у різних суспільних середовищах. Водночас вони асоціювалися, передовсім, з високою, елітарною культурою, що транслювала її міфи та уявлення на різні щаблі соціального простору. Так писемність забезпечувала творення ідеологем, відокремлювала еліти від «низів», відігравала роль інструмента влади та контролю над «усномовною спільнотою».

Проте частина культурного простору перебувала і перебуває на рівні невербального, мовчазного спілкування. Цей сегмент образів - найвразливіший з погляду писемної фіксації, а потім й наукового вивчення. Це - найменш вловимий, і отже, найменш тривкий пласт культурного життя, про який відомо доволі мало й лише опосередковано. Це ж частково стосується також емоцій, що супроводжували уявлення. Без цього (часто невербального) контексту важко зрозуміти особисті упередження, симпатії чи антипатії, яких нерідко не фіксували в писемних текстах. Альтернативою письму та книжності завжди було усномовне середовище: фольклор та нефіксоване письмом побутове мовлення. Саме у цій сфері розповсюджувалася й розповсюджується народна культура, популярні знання про речі, людей та події.

Слід підкреслити: структури мислення, тотожні або наближені до ідей, концептів, понять, змінюються разом з історичною реальністю²⁸³. Питання полягає у тому, наскільки узгоджуються семантичні зміни з історичними. Її центром вважають постійне напруження між словом, поняттям та предметом, або ширше - «живу напругу, що пульсує у співвідношенні між поняттям»²⁸⁴. Водночас, як наголошували Хайнер Шульц та Райнхарт Козеллек, у цій сфері існують щонайменше чотири різні варіанти реляцій: відносно узгоджена стабільність історичних подій та поняттєвого апарату; їх гармонійна чи симетрична зміна; відсутність симетрії й гармонії, при якій категорії культури змінюються, натомість історична ситуація залишається стабільною²⁸⁵. Як наголошують прихильники такої

²⁸⁰ *Isaacs H. R. Idols of the Tribe. Group Identity and Political Change / H. R. Issacs. - New York; Evanston; San Francisco; London, 1975.*

²⁸¹ *Sumner W. H. Folkways. A Study of Sociological Importance of Usages... - P. 40.*

²⁸² *Барт Р. Избранные работы: Семиотика... - С. 73.*

²⁸³ *История понятий, история дискурса... - 328 с.*

²⁸⁴ *Козеллек Р. Минуле майбутнє. - С. 134.*

²⁸⁵ Там само. - С. 23.

концепції, вона - спрощена та умовна, однак справді «здається ... достатньо надійною опорою дослідницького процесу, хоч реальний світ, історія та мова влаштовані набагато складніше»²⁸⁶.

2.3. Ментальність, суспільний дискурс, ідеологія: аспекти й рівні культурної пам'яті

Ще однією категорією, до якої відсилають сучасні студії над культурною пам'яттю, стала ментальність. Про ментальну історію чи еволюцію менталітету як синтез суспільних міфів, вірувань, історію раціонального та ірраціонального у психіці (цінностей і афектів, думок та ідей) говорилося ще наприкінці XIX - на початку XX ст., зокрема у працях Анрі Берра. Однак він наголошував на її розпорошеності між історіями філософії, науки, релігії, літератур та мистецтв та вважав, що корені історичних подій нерідко слід шукати «у логічному середовищі - реальності, рефлексивній свідомості та інтерпретованій нею». При цьому вчений (вслід за Гюставом Лянсоном), підкреслював вплив літературної продукції як генератора ідей на їх циркуляцію в суспільстві й на перебіг соціальних процесів (наприклад, Французької революції)²⁸⁷.

Натомість визначення поняття «ментальність» все ще залишаються неоднозначними та дифузними так само, як і можливі класифікації ментальностей. У першому наближенні ментальність можна визначити так, як це зробили німецькі дослідники її еволюції на європейському просторі²⁸⁸. Вони пропонують описувати «історичну ментальність» у вигляді типового для певної спільноти й епохи складного, іноді анахронічного «набору способів і змістів сприйняття», що виявляється через дії членів соціуму. «Спосіб мислення» тут трактують як специфічну для певного часу й суспільства стратегію поведінки з інформацією, натомість у коло його змістів пропонують включати фундаментальні політико-ідеологічні, естетичні, етико-релігійні концепції, що відображають дух доби. Проте так зрозумілу ментальність бачать чимось більшим і ширшим, ніж комплексом ідей, породжених інтелектуалами чи духовенством²⁸⁹. Звісно, самі автори такої дефініції добре усвідомлюють значну амплітуду коливань у семантиці терміна «ментальність».

Вона відображається також і в атрибутах - означеннях ментальності чи ментальностей. Частина дослідників вивчають ментальність певної епохи, країни чи регіону як певну цілість (звідси - «Примітивна ментальність» у тлумаченні Люсьєна Леві- Брюля 1922 р., «середньовічна чи ренесансна ментальність», «ментальність українців, росіян, поляків» тощо). Інша частина схильна її диференціювати і стратифікувати соціально (вивчаючи менталітет селян, міщан, робітників, духовенства) та за віковими критеріями («ментальність радянського та пострадянського покоління»²⁹⁰ тощо). Натомість Карло Гінзбург наполягав на відмежуванні історії ментальності від історії культури, а також від історії ідей та понять. Автор «Сиру і черв'яків» окреслював її сферу простором реліктів мислення: «Для досліджень

²⁸⁶ Козеллек Р. Минуле майбутнє. - С. 25.

²⁸⁷ Berr H. La syntèse en histoire / H. Berr. - Paris: Libraire Alcan, 1911. - P. 213-215, 221.

²⁸⁸ Історія європейської ментальності / [за ред. Петера Дінцельбахера; пер. з нім. В. Кам'янець]. - Львів: Літопис, 2004. - 718 с.

²⁸⁹ Там само. - С. 21-22.

²⁹⁰ Pishchik V. The Typology of Mentality of Soviet and Post-Soviet Generations / V. Pishchik // International Journal of Humanities and Social Science. - 2011. - Vol. 1. - No. 5. - P. 121-124.

ментальності характерна сконцентрованість на неусвідомлених, глибинних, пасивних елементах картини світу. Усякі пережитки, архаїзми, афективні та ірраціональні мотиви - ось що складає специфічний предмет історії ментальностей», - твердив він²⁹¹. З іншого боку, свою «колективну ментальність» історик бачив синонімом «народної культури» - категорії, придатнішої для «класового підходу», який він сповідував²⁹².

Ще частина вчених виділяє також тематичні чи ідеологічні різновиди ментальностей. Так, пов'язаний з Галичиною Людвіг фон Мізес ще у 1956 р. описував «анти-капіталістичну ментальність»²⁹³. Серед характеристик модерної культури можна віднайти також «колоніальну», масову ментальність, «споживацьку ментальність», ментальність технічну і навіть економічну та правову тощо²⁹⁴. При цьому ментальність розглядають вмістилищем образів, сюжетів, стереотипів (звідси - окреслення на зразок «NN в ментальності»). Іноді її наділяють також не зовсім звичними властивостями (на зразок моральності, духовності та релігійності), які самі по собі можна розглядати як набори колективних уявлень²⁹⁵. Зрештою, наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. ментальність визначають також і за типами нових субкультур та соціокультурних феноменів: «мобільна ментальність, ментальність споживачів електронних ігор («Play-Station Mentality»), комп'ютеризована ментальність (ментальність користувачів соціальних інтернет-мереж) тощо. Така кількість визначень начебто конкретизує надто популярний термін, але насправді робить його ще більш логічно «розтягнутим» і полісемантичним. Більше того - часом він стає лише стереотипом, шаблоном наукового мислення, технічно придатним для використання у будь-якому контексті. Зрештою, ментальність постійно вважалася «відкритим» поняттям - еластичним і широким, але водночас - імлістим, таким, що походить з різних традицій та інспірацій» і навіть нині не отримала остаточної дефініції²⁹⁶. Можливо навіть, що цього не станеться і в майбутньому. Водночас, на нашу думку, «ментальність» не втрачає повністю своєї евристичної цінності, коли йдеться про такі явища, як поширення ідей, концепцій та цінностей у суспільстві.

Проте у неї є й конкуренти - суміжні поняття, які часто вживаються у наукових текстах. Одні з них покривають лише частину поняття ментальність, зокрема тоді, коли йдеться про культурні відмінності між етнічними спільнотами. Одним з відносно давніх таких заміників є «національний характер». Під цим поняттям нерідко розуміють сукупність психологічних рис, які мають характеризувати «середньоста-тистичного» представника певної спільноти чи

²⁹¹ Гинзбург К. Сыр и черви... - С. 45.

²⁹² Там само. - С. 47.

²⁹³ Mises L. Von The Anti-Capitalistic Mentality / L. Mises. - Auburn; Alabama: The Ludwig von Mises Institute, 2008. - 114 p.

²⁹⁴ Ahmed S. S. Mass Mentality, Culture Industry, Fascism / S. S. Ahmed // Kritike. - 2008. - Vol. 2:1. - P. 79-94; Bondarenko O. Economic Mentality of Ukraine: National Measurement / O. Bondarenko // The Advanced Science Journal. - 2010. - Issue 1. - P. 5-15; Скрухін С. Особливості правового менталітету офіцерського складу Збройних Сил України / С. Скрухін // Часопис Київського університету права. - 2012. - Вип. 2. - С. 35-39.

²⁹⁵ Cohen A. Religion and the Morality of Mentality / A. B. Cohen, P. Rozin // Journal of Personality and Social Psychology. - Vol. 81. - No 4. - P. 697-710.

²⁹⁶ Вжосек В. Історія - Культура - Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек; пер. з пол. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - С. 149.

більшість членів такої спільноти у максимально довгій часовій перспективі. (Іноді йдеться, фактично, про психологію спільноти з часів її виникнення). Такий підхід репрезентував, фактично, популярний у XIX ст. Вільгем Вундт²⁹⁷. У його концепції виразниками психології народів (а також, за тогочасною термінологією, будови їх творчого духа чи душі) ставали міфи, звичаї, релігійні вірування, специфіка мовного устрою тощо. Вони ж, у свою чергу, мали би впливати на особливості індивідуальної психології окремих представників різних етнонаціональних спільнот.

На зламі XIX і XX ст. така концепція стала доволі популярною, та втілилася у чисельних «психологіях народів». Їхні автори, шукаючи колективне «*vouloir-vivre*» (волонтаристський та раціональний елемент) розрізняли у структурі національного характеру як етнічні (раса/антропологічні риси, фізичне середовище спільноти, її взаєминим з сусідами тощо) так і «соціальні» (соціалізація, потужність/могутність, чисельність, психосоціальні сили на зразок симпатій чи антипатій, диференціація/ інтеграція) складники²⁹⁸. Так виділяли, з одного боку, національні типи та, з іншого - «систему колективних ідей-імпульсів чи сил («*un système d' idée- force collective*»), що формує національну свідомість, душу народу»²⁹⁹. Колективну «душу раси» стали досліджувати водночас з «душею юрби», як у популярній концепції Гюстава Ле Бона. Він теж відстоював думку про якнайглибші відмінності між ментальними та анатомічних конституціями різних народів, котрі, у свою чергу, сприяли різним ідейним та цивілізаційним шляхам націй³⁰⁰. Саме у етнічній психології - емоціях, мотивах та ідеях, спільних для певних груп, стали вбачати підставу соціальних взаємовідносин загалом³⁰¹. При цьому вчені зауважували, що навіть відчутні індивідуальні різниці у підходах до спільних цінностей, їх часові зміни й модифікації не стають «загальними тенденціями» етнічного/групового мислення, розуму чи душі. Частина з них застерігала перед образом колективного розуму як окремої субстанції, наголошуючи, що йдеться лише про суму суспільних взаємозв'язків, та порівнювали цей розум з оркестром, загальне звучання якого - сума звуків окремих інструментів³⁰².

Проте інша частина вчених схильна була бачити тут щось більше, аніж звичайну гармонію чи співзвучність. Частково такий погляд був реалізований у заповненій архетипами й символами колективній підсвідомості з глибинно-аналітичної концепції Карла Юнга. Так, не лише у міфології, але й у літературі та писемній культурі Юнг закликав бачити продукти глибокого захованого у суспільній психіці колективного несвідомого. Її вчений визначав доволі обтічно - як можливість генерувати відповідні ідеї, «яку ми з прадавніх часів успадкували у вигляді певної форми мнемонічних образів». Елементарні ж частинки

²⁹⁷ Вундт В. Психология народов / В. Вундт; пер. с нем. - Москва: «Эксмо»; Санкт-Петербург: «Terra Fantastica», 2002. - 864 с.

²⁹⁸ Fouillée A. Esquisse psychologique des peuples européens / A. Fouillée. - 5 ed. - Paris: Librairie F. Alcan, 1914. - 552 p.

²⁹⁹ Ibidem. - P. XIX.

³⁰⁰ Le Bone G. The Psychology of Peoples / Le Bone G. - New York: The Macmillan Co., 1898. - 236 p.

³⁰¹ Brinton D. The Basis of Social Relation. A Study in Ethnic Psychology / D. Brinton. - New York; London: G. P. Putnam's Sons, 1902. - 208 p.

³⁰² Ibidem. - P. 27, 28-29.

юнгівського колективного підсвідомого, архетипи, у цьому контексті виявлялися праобразами, «сформульованим наслідком величезного типового досвіду безчисленного ряду предків». Натомість сам цей праобраз для філософа ставав чимось на зразок синтетичного цілого, сформованого й збереженого у ході розвитку людської цивілізації («єдиного образу психічного життя, розчленованого й спроектованого на різні лики міфологічного пандемоніуму»³⁰³). Отож, юнгівська колективна підсвідомість, міфологічна уява чи фантазія, фактично, втрачала національне забарвлення, стаючи універсальною, понад мовною і навіть понад історичною ментальною квазісубстанцією. Зрештою, підґрунтям та вихідним пунктом ментальності й колективної пам'яті завжди є індивідуальний людський інтелект - ця, за визначенням Жана Піаже, «стійка і водночас мобільна рівновага між універсумом і мисленням»³⁰⁴.

Спеціалізованим сегментом, а іноді й аналогом ментальності виступає також поняття парадигми. Грецька лексема й первісно лінгвістичний термін «парадигма» початково означала лише зразок чи схему відмінювання. Однак у присвяченій науковим революціям концепції Томаса Куна³⁰⁵ парадигму стали сприймати як опозицію до революційних змін, набір типових схем і поглядів, правил, приписів і наборів ідей, формул та аксіом, моделей «нормальної науки» - «повторюваних і типових (quasi-standard) ілюстрацій різних теорій в їх концептуальному, дослідницькому та інструментальному застосуванні»³⁰⁶. Так парадигми стають своєрідними «складами знарядь», з допомогою яких науковці повинні вирішувати «головоломки» - проблеми, які ставить зорієнтована та «стабільні парадигми» спільнота вчених. Лише наукові революції змінюють ці правила гри й запроваджують нові системи поглядів та понять. Однак поступово кунівська парадигма сама стала класичною парадигмою науки та дрейфувала у бік поширення на інші сфери суспільно-культурного життя. Парадигм чи зразків стали шукати всюди, де йшлося про набір типових схем. Так у мові дослідників, а згодом й масовій комунікації, з'явилися системні, «антропологічні», психологічні, світоглядні, ментальні, інформаційні, соціальні політичні, державні, національні, економічні парадигми. У такому варіанті концепт парадигми був втілений також і в українській науці, до якої «примандрував» із західноєвропейських та російських концепцій. По суті, тут він став надмістким терміном, що об'єднав дуже різні галузі знання³⁰⁷. Зрештою, в частині контекстів парадигма була майже синонімом ментальності, колективного дискурсу та суспільної ідеології, що, певним чином, ускладнило й так густу сітку асоціацій між цими поняттями.

³⁰³ Цит. за: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе / пер. с разн. яз. - Москва: Изд.-во МГУ, 1987. - С. 228-229.

³⁰⁴ *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды / Ж. Пиаже; пер. с фр. - Москва: Международная педагогическая академия, 1994. - С. 62.

³⁰⁵ *Кун Т.* Структура научных революций. С вводной статей и дополнениями 1969 г. / Т. Кун; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1977. - 300 с.

³⁰⁶ Там само. - С. 69.

³⁰⁷ Пор.: Парадигма. - Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. - Вип. 5: Збірник наукових праць на пошану Миколи Ільницького. - 240 с.; Національна парадигма сталого розвитку України / [за заг. ред. д. т. н., академіка Б. Є. Патона]. - Київ, 2012. - 72 с.; *Крисоватий А.* Новітня парадигма преференційного оподаткування: монографія. / А. Крисоватий, Г. Василевська. - Київ: Центр учбової літератури, 2013. - 260 с.

Крім того, парадигма науки у чомусь наближається до «винайденої традиції»³⁰⁸. Традиція є, власне, наслідок формалізації та ритуалізації, процесом творення символічних комплексів, «котрий характеризується звертанням до минулого, як мінімум наполяганням на повторюваності», - зауважує Ерик Гобсбаум³⁰⁹. Отож, парадигма Т. Куна, як і традиція Е. Гобсбаума, - продукти Повторення та Історії.

Ще одним специфічним еквівалентом ментальності/колективної свідомості у ряді концепцій виступає ідеологія. Відносно нейтральне визначення ідеології ґрунтується на уявленні про особливі рамки, якими суспільство скеровує індивіда у русло тих чи інших ідей. Так, автори одного з підручників³¹⁰ розуміють під нею сукупність чи сітку «ідей, які пояснюють і оцінюють суспільні умови, допомагають людям розуміти їхнє місце у суспільстві та про програму соціальних і політичних дій»³¹¹. Часто акцент на ідеології приписують «лівим» теоріям. Хоча така тенденція й простежується, однак наукове «ідеологізування ментального простору» не завжди слід сприймати за маркер «лівизни». Навпаки, наприклад, Карл Мангейм, сконцентрувавши увагу на ідеології, намагався розглядати її в утопічній перспективі³¹². Саме так він прагнув переосмислити історичні форми тлумачення ідеології та створити «тотальну концепцію» цього феномена. Його, за Карлом Мангеймом, породила «проблема контролю за колективним підсвідомим» (очевидно, також і за утопічними проектами)³¹³.

У підсумку Ідеологія К. Мангейма дуже зближується не лише з класичною Утопією та Міфом, але й з Не-Істиною, Помилкою: «ідеологіями ми називаємо трансцендентні буття уявлення, які de facto ніколи не досягають реалізації свого змісту... Ідеології можуть слугувати мотиваціями якоїсь діяльності, однак ідеологічність (хибність, неправдивість) їх полягає в тому, що вони слугують такими не в напрямі їх гаданого змісту», - категорично стверджував філософ³¹⁴. У цьому випадку ідеологія стає лише набором ілюзій. Проте Мангейм чітко відмежовував трансцендентні буття утопії від ідеологем, оскільки перші, на його думку, нібито здатні змінювати історичну дійсність, наблизити її до ідеалу тоді як другі - ні³¹⁵. Отож, мангеймівська «ідеологія» фактично ставала негативною системою безплідних ідей. На початку ХХІ ст. частина дослідників наголошували на зміні поняття ідеології у світовій цивілізації, особливо після «подій 11 вересня»³¹⁶. Водночас навіть після цього радикального стрибка вони сприймали ідеологію «системно фальшивою чи фальшованою

³⁰⁸ Див. Винайдення традиції / [за ред.: Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера]. - 2 вид., випр. - Київ: Ніка-центр, 2010. - 448 с.

³⁰⁹ Там само. - С. 16.

³¹⁰ *Ball T Political Ideologies and Democratic Ideal* / T. Ball, R. Dagger, D. O'Neill. - 9 ed. - Boston; Columbus; Indianapolis; New York: Pearson, 2014. - 352 p.

³¹¹ Ibidem. - P. 5.

³¹² *Manheim K. Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge* / K. Manheim; transl. from German. - New York; London, 1954.

³¹³ Ibidem. - P. 30-36.

³¹⁴ Цит за: Утопия и утопическое мышление: антология заруб. лит. / [пер. с разн. яз.]. - Москва: Прогресс, 1991. - С. 115.

³¹⁵ Там само. - С. 116.

³¹⁶ *Hawkes D. Ideology* / D. Hawkes. - 2 ed. - London; New York: Routledge, 2003. - 212 p.

свідомістю», історичними попередниками якої були ідолопоклонство, ірраціоналізм та схожі культурні феномени³¹⁷.

Натомість у сформульованій на початку 1990-х неомарксистській теорії Террі Іглтона ідеологія як критика капіталістичного дискурсу стала наскрізною категорією³¹⁸. Водночас дослідник наголошував на багатозначності цього терміна й намагався визначити його семантичні межі. За його спостереженнями, у текстах кінця ХХ ст. циркулювало більше десятка дефініцій ідеології. Одні вважали її нейтральним «процесом продукування значень, знаків та цінностей у соціальному житті», системою ідей, властивих певній групі; вираженням соціальних інтересів; доктриною, з допомогою якої людина робить своє життя осмисленим. Інші - сукупністю фальшивих концепцій, сконструйованих для утримання політичної домінації, формою маніпулювання громадською думкою, соціальною ілюзією, викривленням суспільної комунікації чи мови, семіотичним розривом тощо³¹⁹.

Звідси - протистояння двох концепцій: радикальної «ідеологізації» усього суспільного життя та його деідеологізування, «ідеології кінця ідеологій». Натомість сам Т. Іглтон, схоже, намагався створити синтетичний образ ідеології, об'єднавши нейтральне розуміння, яке ототожнювало ідеологію з культурою, знаково-ціннісною системою суспільства, «його колективно-символічним самовираженням» та уявлення про соціальний (та владно-політичний) детермінізм і диференціювання усіх ідеологічних (культурних) явищ. При цьому, наголошував філософ, ідеологія перетворювалася на сукупність «живих відносин» всередині соціуму, у якому раціональна система перемішана з міфічним, афективним, символічним, соціально-нейтральне з владно-домінуючим. Проте в підсумку він схилився до марксистського тлумачення ідеологічного як форми містично-уявної свідомості, породженої соціально-класовими суперечностями, політичними інтересами, символічним та реальним насиллям влади й опором тих, хто їй протистоїть³²⁰. Водночас у завершальній частині роздумів про ідеологію Т. Іглтон намагався визначити зв'язки між цим поняттям та ще одним поширеним в гуманітаристиці концептом - дискурсом чи дискурсією. Його ідеологія - радше об'єкт «дискурсу», аніж «мови», у кожному разі щось, тісно пов'язане з суспільними дискурсом. І власне цей різноликий, історично змінний дискурс (дзеркало боротьби капіталізму з пост-марксистом) став для Т. Іглтона опорою ідеології та одним з «інтелектуальних героїв» доби³²¹.

Проте слід визнати, що дискурс також залишається однією з непростих для дефініції категорій. Первісно дискурс асоціювали, швидше, з виступом або промовою. Нині ж частина мовознавців майже ототожнюють його з текстом. Натомість представники когнітивної лінгвістики вважають дискурс явищем, вищим й складнішим за речення й текст. У такому трактуванні дискурс чи дискурсія виявляються водночас і послідовністю зв'язаних між собою речень (тобто текстом), і комунікативною подією або актом, що виводить на широкий

³¹⁷ Ibidem. - P. 195.

³¹⁸ *Eagleton T. Ideology. An Introduction* / T. Eagleton. - London; New York: Verso, 1991. - 242 p.

³¹⁹ Ibidem. - P. 1-2.

³²⁰ Ibidem. - P. 28-31, 221-223.

³²¹ Ibidem. - P. 219.

позамовний контекст.

Дискурс виявляється багатовимірною, динамічною й складною конструкцією, в якій можна виділяти мікро- і макроструктури, стратегії, модальні рамки чи фрейми, контекстуальні моделі, соціальні репрезентації тощо³²². Загалом, нинішній дискурс-аналіз, певною мірою, роздвоєний на текстуальний і дискурсивний³²³. До того ж, текст тут може розглядатися то сам по собі, то як репрезентація соціальних груп чи ситуацій, у які вони потрапляють³²⁴. Звідси - розмаїття методів і теорій у цій галузі³²⁵. З одного боку, прихильники цього напрямку трактують дискурс як мовленнєво-мисленнєвий акт (за принципом *text and talk*), котрий може існувати в усній та писемній формі, мати дуже різні жанрові різновиди та реєстри (від розмови до газетної статті), свою граматичну, семантичну, риторичну і фонетичну структуру тощо. Іншими словами, тут дискурс постає формою мовного вживання (дуже схожою на мовленнєві акти Остіна), яка функціонує у певному контексті та слугує передачі знань, уявлень, вірувань, переконань³²⁶.

Еволюцію дискурсивних практик іноді розглядають як «лінгвістичну історію концептуального слововжитку»³²⁷. Фактично, зі звичайного тексту дискурс переростає у соціальний феномен - суспільну взаємодію, і стає, зокрема, синонімом ідеології як сфери циркулювання ідей серед різних соціальних груп та інституцій, у колі соціальних категорій та поділів. На нього починають впливати політичні преференції, гендерний поділ, етнічні ідентичності, культурна специфіка, організаційні принципи суспільних інституцій, контролюючий тиск влади тощо. Так загальний (певною мірою) ідеальний дискурс розщеплюється на цілу гаму соціальних ніш. У цьому просторі, як влучно зауважив Теун ван Дейк, «чоловіки й жінки, феміністи й шовіністи, білі й чорні, расисти й анти расисти, багаті й бідні, бездомні й домовласники, ... професори й студенти, доктори й пацієнти, компанії й службовці» розвивають свої стандарти поведінки, уявлення про добро й зло, і так будують власні субідеології та дискурси, що їх виражають³²⁸. Зрештою, саме так сьогодні виділяють політичний, літературний, науковий, візуальний, буденний, публічний дискурси і субдискурси на зразок дискурсу новин. Іншими словами, дискурс як «бесіда й текст» є елементом соціальних практик, репрезентацією й водночас конструюванням соціальної реальності чи реальностей³²⁹. Зрештою, дискурс нерідко визначають і лінгвістично - як «зв'язний текст у сукупності з соціокультурним контекстом (соціальним, культурним, психологічним, прагматичним)»³³⁰.

³²² Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация... - С. 111-160.

³²³ Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер; пер. с англ. - Харьков: Гуманитарный Центр, 2009. - 356 с.

³²⁴ Там само. - С. 57, 62.

³²⁵ Там само. - С. 84-85.

³²⁶ Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction / [ed. by T. A. Van Dijk.]. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publication, 1997. - Vol. 1. - P. 2.

³²⁷ История понятий, история дискурса. - С. 93.

³²⁸ Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction / [ed. by T. A. Van Dijk.]. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publication, 1997. - Vol. 2. - P. 27.

³²⁹ Potter J. Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction / J. Potter. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publication, 1996. - P. 105.

³³⁰ Словарь социолингвистических терминов. - Москва, 2006. - С. 61.

Наближеним, хоча не ідентичним, ментальності, а особливо суспільному дискурсу, є поняття суспільної думки, яку вивчають соціологи. Це - також чинник інтеграції соціуму, але водночас обмеження думки його членів. Суспільна думка (за визначенням Е. Ноель-Нойман) - спосіб мислення й поведінки, який має морально- ціннісне забарвлення, і який необхідно демонструвати публічно, щоб не опинитися поза людським колективом³³¹. Його витoki - у масовій комунікації й мас-медіях, які переконують людей у прийнятності певних оцінок, скеровують їх мислення у певному напрямку. Таким шляхом переносяться і позитивні, і негативні уявлення чи стереотипи про явища, події, персоналії. Суспільна думка відрізняється від морального клімату суспільства, однак вона також, як відзначала Е. Ноель-Нойман, тяжить над виступами, промовами і навіть над мовчанням людей.

Протилежним за ідеєю, хоч подібним до колективної свідомості, ідеології та самої культурної пам'яті є «об'єктивне знання», про яке говорив прихильник критичного раціоналізму Карл Поппер³³². На прикладі наукової спільноти він твердив, що, крім суб'єктивних знань, ідей, теорій, книг і концепцій, зафіксованих у текстах та акумульованих у бібліотеках, існує ще одне знання вищого рівня. Воно, підкреслював вчений, «складається з проблем, теорій і роздумів, аргументів як таких» та «загалом не залежить від чиєїсь вимоги щось знати..., чиєїсь віри чи диспозиції... знання без того, хто знає, знання без суб'єкта»³³³. Іншими словами, у цьому випадку теж йшлося про «об'єктивізацію ментального», що, на нашу думку, не може бути абсолютною. Навіть якщо думати про існування якоїсь над-ментальності, над-ідеології чи культурної над-пам'яті у модернізованому платонівському царстві ідей, слід визнати, що історично вони не можуть існувати поза індивідуумами, які їх створили, суспільствами, які їх прийняли та розповсюдили та самою людською цивілізацією, яка є їх основним адресатом, споживачем і гарантом збереження.

Поруч з цим з'явилися також соціологічні еквіваленти кунівської парадигми. За нею, як вказувала частина соціологів науки, стояли групи дослідників/мислителів, довкола концепцій/ідей яких групувалися інші мислителі/вчені, котрі розповсюджували ці концепти далі у наукових чи культурних середовищах. Так, зокрема, з'явився образ мисленневих коаліцій та інтелектуальних спільнот у «глобальній теорії інтелектуальних змін» Ренделла Коллінза³³⁴. При цьому дослідник акцентував: існування таких спільнот можливе тому, що всередині них діють певні ритуали, котрими оточують інтелектуальний сакрум³³⁵. Це означає також, що члени такої спільноти дотримуються певної міфології/ідеології, а отже, усталених

³³¹ *Ноель-Нойман Э.* Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноель-Нойман; пер. с англ. - Москва: Весь мир, 1996. - 352 с. (Цікаво, що в цій роботі авторка пропонує спеціальний питальник для читача книг з суспільної думки, - своєрідну орієнтаційну карту, яка допомагає вловити тенденції наукового тексту. Водночас така карта, як видається, сама виглядає способом прихованого соціального впливу на читацькі стратегії тих, хто відкрив монографію дослідниці).

³³² *Поппер К. Р.* Логика и рост научного знания. Избранные работы / К. Р. Поппер; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1983. - 605 с.

³³³ Там само. - С. 442-443.

³³⁴ *Collins R.* The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change / R. Collins. - Cambridge (Mass); London: Belknap Press, 2000. - 1098 p.

³³⁵ *Collins R.* The Sociology of Philosophies. - P. 26.

увялень, які інтегрують їх довкола спільних цінностей.

Близькими до ментальності, парадигми та дискурсу та пов'язаними з ідеологією стали також поняття епістеми та архіву, які вживав Мішель Фуко³³⁶. Він аналізував науку як дискурс, у якому можна простежувати як ланцюги висновків і таблиці різниць, так і систему розсіювань значень та понять. Водночас сконцентровані, зібрані у певних концепціях значення й смисли, скріплені, уніфіковані тексти поставали у його уяві дискурсивними формаціями та практиками - відповідниками традиційних ідеологій, наук, теорій тощо³³⁷. Натомість, оглядаючи «дискурсивні формації - практики» в історичній ретроспективі, філософ бачив незвичайні нагромадження, склади чи шари понять. В його сприйнятті історія залишала по собі ментальний архів - «систему, яка встановлює висловлювання як події й речі», «суму всіх текстів, збережених культурою як документи свого минулого», «закон того, що може бути сказано» та згруповано за певним принципом, принцип формування, трансформації, ототожнення й диференціювання дискурсів-формацій-практик, які вживає спільнота³³⁸. Водночас один з лідерів пост структуралізму наголошував на внутрішніх зв'язках між знанням та суспільною ідеологією й соціальним ладом (стверджуючи, наприклад, що «створена буржуазією політична економія. несе сліди свого походження в концептах та елементах логічної структури»³³⁹).

Водночас в глибині дискурсу М. Фуко бачив також і алфавіт конкретних понять, і перетікання одного тексту (навіть дискурсу в інший). Цікаво, що в обох випадках мислитель вдавався до своєрідного перегляду писемної культури. Так, абетка у її конкретних формах ставала для Мішеля Фуко приводом для роздумів про випадковість та упорядкованість знакових систем. Пригоршня типографських літер й букви на клавіатурі у його рецепції поставали лише інвентарем - інструментом для запису висловлювань. Натомість запис різних, навіть довільних, літерних комбінацій на аркуші паперу викликав сумніви. Він бачив тут прообраз абеткового дискурсу, підпорядкованого якимось принципом: «Але чим є букви, які я випадково написав на аркуші паперу так, як вони прийшли мені в голову, щоби показати, що й в такому безладі вони можуть формувати висловлювання? Які фігури вони формують? Хіба це - не таблиця випадкових літер? Може, це висловлювання алфавітного ряду, що не підпорядковується іншим законам, аніж закон випадковості?»³⁴⁰. Це вело дослідника до категоричного висновку: трактувати такі сукупності слід як висловлювання, отже, інакше, аніж це робить лінгвістика.

Натомість сама книга здавалася авторові «археології знання» доволі підозрілим «об'єктом дослідження», культурні обриси якого зовсім не такі очевидні, як фізичні рамки. Друкований том у баченні Мішеля Фуко - радше, знак, що відсилає до «дискурсивної єдності», довгого ряду чи масиву текстів, книг, висловлювань. Це - частина великої інтелектуальної гри: «Матеріальна єдність книги? Навіть коли мова йде про поетичну

³³⁶ Див. Фуко М. Археология знания / М. Фуко; пер. с фр. - Киев: Ника-центр, 1996. - 208 с.

³³⁷ Там само. - С. 39.

³³⁸ Там само. - С. 129-131.

³³⁹ Там само. - С. 184.

³⁴⁰ Там само. - С. 87.

антологію, збірник посмертно виданих фрагментів, «Трактат про конуси» чи том з «Історії Франції» Мішле... Межі книги ніколи не обмежені: в її назві, в першому й останньому рядку. міститься система відсилань до інших книг, до інших текстів чи фраз, які утворюють вузли мовної сітки. Книга не вкладається в маленький паралелепіпед, який нібито утримує її в собі»³⁴¹.

Така розмитість меж, у свою чергу, відкривала шлях до одного з ключових понять теорії ментальності, парадигми й самого дискурсу - інтертекстуальності. Цю категорію, що передбачає і прямі цитування, і приховані алюзії одних текстів до інших, нині визначають також по-різному³⁴². Зокрема її розуміють як асоціативну сітку, що поєднує тексти, їхні елементи, мотиви, сюжети, персонажі, окремі висловлювання. Водночас йдеться про конкретне втілення цієї інтертекстуальності - текст-прототип, архетип чи прототекст, першоджерело, до якого апелюють автори різних текстів. У цьому розумінні, зауважує Ришард Нич, інтертекстуальність виступає «категорією, що обіймає той аспект тексту, котрий вказує на залежність його творення та сприймання від знання інших текстів чи «архитектів» учасниками комунікативного процесу»³⁴³.

Отож, центральним щодо всіх цих понять стало поняття соціуму, а отже - й соціальної взаємодії, стратифікованості й детермінованості менталітетів, парадигм, епістем культурної пам'яті. Так, усі названі феномени є продуктами міжлюдської комунікації, неможливої поза суспільним контекстом. Вона ж виявляється одним з різновидів інтеракцій, котрі, своєю чергою, становлять кістяк суспільної психології. Отож, ментальність, уявлення та стереотипи - це по суті, відповідники групових норм, які одні члени суспільства поділяють з іншими³⁴⁴. І стереотипи, і норми і ролі - витвори мови і свідомості, наслідки соціальної комунікації, що згодом самі починають цю комунікацію визначати, спрямовувати у певне русло. Водночас, як зауважував ще Вільям Макдугалл сто років тому, ментальна сфера суспільства - сфера емоцій, які також формують ментальність і впливають на її форми³⁴⁵.

Водночас на глобальному рівні світової історії мислителі стали говорити про людський надрозум, еквівалент біосфери, ноосферу (термін вперше вжитий Едуардом Ле Руа у контексті його еволюційної теорії). Так, для Володимира Вернадського ноосфера була одним з наслідків світового розвитку біосфери - сфери життя³⁴⁶. В його розумінні, ноосферою була, гуманізована й адаптована до людських потреб біосфера, «стихийний геологічний процес», але водночас і сучасна Вернадському історична епоха³⁴⁷. До цієї ідеї вчений, за його словами, прийшов, аналізуючи масштабні події Першої та Другої світових воєн, зокрема їх наслідки в Україні та Східній Європі. Звідси, ймовірно, переконання академіка у планетарності науки як феномена, зародженого на

³⁴¹ Там само. - С. 25.

³⁴² Między tekstami. Intertekstualność jako problem poetyki historycznej. - Warszawa, 1992. - 408 s.

³⁴³ Ibidem. - S. 11-12.

³⁴⁴ Поп. *Newcomb Th. M.* Psychologia społeczna. Studium interakcji ludzkich / Th. M. Newcomb, R. H. Turner, Ph. Converse; tl. z ang. - Warszawa: PWN, 1965. - 598 s.

³⁴⁵ *McDougall W.* An Introduction to Social Psychology / W. McDougall. - London, [1916] - 430 p.

³⁴⁶ *Вернадский В.* Биосфера и ноосфера / В. Вернадский. - Москва: Наука, 1989. - 261 с.

³⁴⁷ Там само. - С. 145-150.

структурах ноосфери, а також його уявлення про глобальний геологічний і біосферний, а не лише історичний вимір світового збройного конфлікту. Отож, ноосфера Вернадського - результат наукових візій вченого - геолога-позитивіста, взятих з інтелектуального досвіду Західної та Східної Європи. Натомість П'єр Тейяр де Шарден³⁴⁸ розумів ноосферу як результат певного мегасинтезу, початком якого стало виникнення людини розумної та ріст людської цивілізації. Із розвитком людської нервової системи й зародженням людського розуму настає ера ноогенезу, - заявляв Тейяр де Шарден. З того часу, разом із розповсюдженням людини як виду на планеті проходить поступове розширення, експансія сфери людського мислення³⁴⁹. Історія культури у тлумаченні Тейяра виявлялася елементом біологічної еволюції людства. Зрештою, виникнення суспільства та цивілізації як об'єднання людських думок (чи розумів) у Шардена ставало не тільки наслідком «планетизації» людських спільнот, а пролегоменою їх майбутнього (інтелектуального й духовного) злиття у містичній точці Омега³⁵⁰. У такий спосіб, шарденівська ноосфера є також елементом розвитку західноєвропейської християнської думки.

Відносно вужчим у цьому плані стало поняття семіосфери Юрія Лотмана - абстрактного, хоч і реального, семіотичного, континууму, простору чи сфери знаків, котра існує «посеред мислячих світів», внутрішньо-динамічної знакової системи, сітки текстів та категорій культури тощо. На цьому тлі Ю. Лотман будував уявлення про семіотичний світ як систему систем - семіосферу, складену з інших семіосфер, куди входили гетерогенні феномени (окремі тексти, уявлення, символи, людські особистості, глобальні семіотичні єдності тощо)³⁵¹. Ця система чи простір, твердив він, будується за принципами бінарності (дуалізму) та асиметрії, структурується чи диференціюється на різні культурні коди, котрі - кожен на своєму рівні - постійно оновлюються. Лотманівська семіосфера - неоднорідний, динамічний, багатофункційний простір, заповнений чисельними мовами культури, взаємопроникними й герметично закритими, синхронними й асинхронними, відносно статичними й динамічними³⁵². Такий семіотичний простір, за Ю. Лотманом, уявляється як щось постійно флюктуюче, нестабільне, діалогічне, піддане несподіваним вторгненням та зіштовхуванням (на рівні одиничних текстів чи «культурних пластів»), що порушують спокій і «внутрішню будову картини світу даної культури»³⁵³. Звісна річ, у ньому є границі, внутрішні та зовнішні, межі - однак вони не лише відмежовують сферу знаків від інших цивілізаційних явищ, але й поділяють її зсередини на «субсеміосфери», центр і периферію тощо³⁵⁴. Це, певною мірою, є запорукою історичного розвитку семіосфери, але ще більше ускладнює аналіз цього феномена.

³⁴⁸ *De Chardin Teilhard P The Fenomenon of Man. With an Intoduction fo Sir Julian Huxley / P. Teilhard de Chardin. - New York; London; Toronto; Sydney; New Delhi: Harperpererial- Modern Thought, 1958. - 319 p.*

³⁴⁹ *Ibidem. - P. 180-212.*

³⁵⁰ *Ibidem. - P. 243.*

³⁵¹ *Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история / Ю. Лотман. - Москва: «Языки русской культуры», 1999. - 464 с.*

³⁵² Там само. - С. 163-174.

³⁵³ Там само. - С. 168.

³⁵⁴ Там само. - С. 185, 224-225.

При цьому семіотик бачив свою «сферу знаків» у контексті «пам'яті культури» - усної та писемної. Вихідним тут ставало лотманівське урівнювання «факту епохи» з текстом цієї епохи³⁵⁵. Проте у пам'яті культури цей текст може бути зафіксований як усно, так і письмово. Писемність у Лотмана, як у Ассманів, - форма колективного запам'ятовування. Водночас він диференціював «писемну свідомість» (логічну, причинно-наслідкову тощо), побічним продуктом якої ставала свідомість історична. (Тут, як побачимо, «російсько-тартуський» семіотик висловлював думку, у чомусь обернено симетричну до гіпотези «галицько-американського» вченого Єфраїма Спай-зера про писемність як побічний продукт суспільно-економічних відносин). Водночас Лотман бачив у кожній культурній семіосфері опозицію двох культур: «орієнтованої на помноження текстів» (через письмо) і «на повторне відтворення раз і назавжди даних текстів (через мнемонічні символи, ритуали, предмети побуту, орнамент, скульптуру, усну традицію)³⁵⁶. При цьому семіолог різко проставляв писемні й неписемні знаки культури: «Ієрогліф, написане слово чи буква та ідол, курган, урочище - явища, в певному сенсі, полярні й взаємовиключні. Перші позначають смисл, другі нагадують про нього», - заявляв вчений³⁵⁷.

Це вело до роздвоєння культурної/колективної/комунікативної пам'яті й семіотичного простору/семіосфери щонайменше на дві різні, паралельні культурні реальності - писемну і таку, в якій писемність не потрібна. Їхнє співіснування, - переконував Лотман, - закономірний наслідок співіснування закритих та відкритих для контактів цивілізацій. Перші за самою природою тяжіють до писемних форм фіксації колективної пам'яті чи свідомості, другі ж залишаються на дописемному рівні. Так чи так, семіо-сфера Юрія Лотмана переростала зі звичайного мовного чи культурного явища до рівня цивілізаційної категорії. Вона стала доволі звичним елементом наукової мови й на її ґрунті з'явилися нові конструкти, зокрема, образ сфери базових понять та уявлень, концептосфери. Проте якщо одні дослідники бачать у ній глобальні виражені у знаках «сукупності історично складених базових елементів людського буття»³⁵⁸, то інші, швидше, лексикон образів, понять та дефініцій, вжитих у конкретних текстах³⁵⁹.

Саме так постали популярні наприкінці XIX - на початку XX ст. поняття групового (чи соціального) розуму, масової/народної волі, свідомості, opinio, мислення, котрі вживали (і вживають) для визначення суспільної психіки та її національних варіантів. Фактично, вони стали соціологічними еквівалентами ментальності. Водночас і саме суспільство та можливість його існування розуміли як проекцію психології, а його розвиток - як прагнення до реалізації ідеалів, ідей (на кшталт прогресу), вірувань, отже, уявлень тощо³⁶⁰. Інша справа,

³⁵⁵ Там само. - С. 304.

³⁵⁶ Там само. - С. 347.

³⁵⁷ Там само. - С. 352.

³⁵⁸ Прохоров Ю. К проблеме «концепта» и «концептосферы» / Ю. Прохоров // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей. - Москва: МАКС Пресс, 2005. - Вып. 30. - С. 74-94.

³⁵⁹ Див., напр.: Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка: монографія / С. Пилипчук. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014.

³⁶⁰ Ellwood Ch. Sociology in its Psychological Aspects / Ch. Ellwood. - New York; London, 1912. - 417 с.; McDougall W. The Group Mind / W. McDougall. - 2 ed. - London: Cambridge University Press,

що «уніфікацію ментального життя групи» розглядали лише як функціональний стан, тимчасовий взаємовплив один індивідів на інших³⁶¹. У цьому сенсі, ментальні особливості соціуму, його публічну опінію нерідко трактували як різновид не менш популярної сугестії, навіювання - дуже мобільної, майже епідемічної за поширенням. З іншого боку, тут бачили також конвенцію, умовність, якій також мала підпорядковуватися соціальна особистість³⁶². Зрештою, саме на умовній природі знаків та уявлень як продуктів соціального контракту наголошував і лінгвіст Фердинад де Соссюр, пояснюючи студентам суть мови. Так само ментальність і її категорії були визнані продуктами соціалізації індивідів.

У такому контексті мову та знакові системи вивчають з огляду на їхню суспільну значущість та функцію, отже, у зв'язку з соціальною та територіальною диференціацією суспільства. Знаки письма та усного мовлення є, передовсім, продуктами соціальної взаємодії всередині гетерогенної мовної спільноти (мовних спільнот). Ті елементи культурної пам'яті, які утворюють її вербалізовану частину, так чи інакше залежать від комунікативної компетенції членів соціуму, їхньої здатності володіти певним набором мовних репертуарів, застосовуючи їх у певних областях чи обставинах суспільного життя. Знакові системи мови детермінуються багатьма обставинами: від вікового та статевого поділу соціуму, його поділу на центр та периферію (маргінес), а також від територіальних факторів. Тому вони варіюють залежно від того, у якому мовному середовищі використовуються.

Ключовим тут, як зауважив ще Шарль Баллі, стало поняття соціального забарвлення «відхилення від норми», прийнятої у тому чи іншому середовищі³⁶³. Саме потрапляючи у чуже для себе середовище, людина виявляє перед його представниками іншість своїх думок та форми їх мовного вираження. При цьому ключову роль відіграють саме типові стереотипи мовної норми, її творців, носіїв і «порушників». «Мова, яку ми вкладаємо в уста невідомого робітника, слугує нам приблизною відправною точкою для первісної, приблизної соціальної класифікації, в якій уявлення грає певну роль; в нашій уявленні його мовлення має відрізнитися неправильностями, які символізують в наших очах брак освіти; ми наділяємо його мовлення значною дозою фамільярності, бо фамільярність мовлення є для нас звичною ознакою приналежності до того чи іншого середовища», - пояснював Баллі³⁶⁴. Саме ж середовище у концепції дослідника складається зі «стану» чи «умов».

Отож, з одного боку, мовна спільнота через соціальний контракт встановлює правила гри - певний набір норм чи стандарт усного та писемного мовлення. Так виникають загальнонаціональні літературні мови або загальномовні койне, на підставі яких і творяться типові зразки й правила використання мовних форм (класичний, стандартний, частково - штучний надгруповий мовний код). Проте реально загальна мовна норма, її усна й графічна

1927. - 304 p.

³⁶¹ *Ellwood Ch.* Sociology in its Psychological Aspects... - P. 330-331.

³⁶² *Davis M. M.* Psychological Interpretation of Society / M. M. Davis. - New York, 1909. - 260 p.; *Ross E.* Social Psychology. An Outline and Source Book / E. Ross. - New York: The Macmillan Company, 1919. - 380 p.

³⁶³ *Балли Ш.* Французская стилистика / Ш. Балли; пер. с фр. К. Долинина. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. - 396 с.

³⁶⁴ Там само. - С. 254.

іпостась варіює у різних ситуаціях мовлення. Так з'являються мовні реєстри, модуси та функціональні стилі (офіційний/неофіційний, розмовний/писемний, науковий/художній/побутовий тощо). Вона також є різною в устах і в свідомості представників різних соціальних та професійних груп, які виступають носіями власних соціолектів з власними субнормами: таких як арго, яке репрезентує переважно маргінальні соціальні групи, корпоративні жаргони, сленги тощо)³⁶⁵. Поруч з ними територіальна диференціація мови породжує її діалекти, говори, говірки - регіональні та локальні різновиди.

Крім того, мови, їхні норми та графічні системи разом з іншими соціальними феноменами зазнають змін у діахронії. Ситуація ускладнюється, коли йдеться про мультилінгвальні (багатомовні, зокрема білінгвальні) соціуми, де виникає проблема співіснування мовних традицій (диглосія) та контактів між різними мовними усними й писемними системами та їхнього часткового накладання, або інтерференції³⁶⁶. Саме тут, як і в багатьох інших соціосеміотичних ситуаціях, особливу роль відіграють суспільні відносини домінування чи, навпаки, вторинності, субординованості, маргіналізації спільнот, етносів та їхніх мов, стереотипні уявлення про престижність та непрестижність, писемність чи безписемний характер, політичну силу й слабкість мов (писемностей) та культури, їх носіїв та державних утворень, з якими вони пов'язані, толерантність чи нетолерантність у між людських та між групових стосунках тощо³⁶⁷.

У таких ситуаціях або одна мова (або й графічна система) домінує, натомість інша стає її доповненням або відбувається повна зміна (витіснення) одного коду іншим, або ж на ґрунті мов-субстратів та суперстратів виникають змішані знакові системи на зразок піджинізованих та креолізованих (і повторно видозмінених - декреолізованих та депіджинізованих) феноменів, на зразок українського суржика або піджин-інгліш. Крім того, у певних ситуаціях (що дуже важливо для нашої теми) мовно-культурна двомовність існує у парі з графічним білінгвізмом/диграфією. Значну роль в соціальній рецепції мовних систем відіграє також давність чи новизна писемностей (писемних традицій), через яку мови визнають старо- чи молодописемними. Це частково впливає й на уявлення про них, хоча не завжди відображається на їх суспільній функції³⁶⁸.

Натомість продукти писемної культури (такі як паперові й цифрові видання), їхні технологічні замітники (телекомунікаційні засоби) у цьому плані сприймаються передовсім як різні канали розповсюдження мовних повідомлень у соціумі. Усне й писемне мовлення постають двома вітками (чи два відображення) мовної системи, що у різний спосіб та з різною метою розповсюджуються й сприймаються на різних стратах/рівнях суспільства. Так,

³⁶⁵ Див., наприклад: *Platt J. T. The Social Significance of Speech. An Introduction to and Workbook in Sociolinguistics* / J. T. Platt, H. K. Platt. - Amsterdam; Oxford; New York; North: Holland Publishing Company, American Elsevier Publishing Company, 1975. - 194 p. Словарь социолингвистических терминов. - Москва, 2006. - 312 с.; *Белл Р. Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы* / Р. Т. Белл; пер. с англ. - Москва: Международные отношения, 1980. - 320 с.

³⁶⁶ *Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования* / [пер. с англ.]. - Киев: Вища школа, 1979. - 264 с.

³⁶⁷ Там само. - С. 24-30.

³⁶⁸ Словарь социолингвистических терминов. - Москва, 2006. - С. 49, 52, 66.

мовлення у соціологічних теоріях³⁶⁹ поділяють на спонтанне й виражене у формі бесіди й монологу, і не-спонтанне, залежне від писемного тексту (переказ і вимова написаного). Натомість писемним комунікативним каналом у суспільство транслуються тексти, розраховані на промовляння, тексти, необов'язкові для вимови (призначені для звичайного читання, для читання, яке імітує слухання чи підслуховування) і призначені для ексклюзивного промовляння, при якому факт запису мав би ігноруватися. Водночас і усна, і письмова форма передачі інформації можуть бути як простими, так і складними. Така соціолінгвістична картина доповнює психолінгвістичну, де різницю між читанням і письмом трактовано як протиставлення просторового (читання) та часового (слухання) сприймання інформації; відсутності (слухання) чи наявності (читання) контролю за темпом її надходження; контекстуального багатства (слухання) чи бідності повідомлень тощо. Однак загалом дослідники підкреслюють спільне у соціальній рецепції читання та письма як джерел інформації³⁷⁰.

Проте соціологи все ж наголошують на напруженні чи розривах між різними формами сприймання знакових систем та різними формами суспільної свідомості/«картинами дійсності» у межах одного суспільства, поділеного на економічні, професійні та ідейні світи. Так, П'єр Бурдьє не випадково підкреслював, що навіть сам поділ на обов'язкову, класичну, стандартну писемну літературну мову та звичайне просторіччя, є виразом ідеологічної позиції держави³⁷¹. «Об'єктивізація» у письмі й кодифікація у літературній мові - ось, за Бурдьє, головні механізми перетворення усної культури та її носіїв на суспільний маргінес. Такий «нормалізований» продукт - не лише форма примусового домінування одного коду над іншим, але й соціальний кордон між тими, хто такою формою володіє, і тими, хто її ще не досягнув або взагалі не може досягнути. Він також стає інструментом символічної та реальної влади одних (тих, хто репрезентує Авторитет) над іншими (тими, хто його не репрезентує)³⁷². Як підсумок, встановлюється тісний взаємозв'язок між «системою структурованих суспільно значущих мовних відмінностей та еквівалентно структурованою системою відмінностей соціальних»³⁷³. Зрештою, навіть категорія смаку, котра впливає на оцінку й вибір лектури, музики, творів образотворчого мистецтва, також, за Бурдьє, - соціально диференційоване та раціоналізоване споживання певних культурних продуктів³⁷⁴. Навіть бачення об'єктів у цьому випадку - результат виховання й навчання, здатність до розпізнавання візуального тексту, елемент певної традиції, а не акт інсайту. «Читання»/споживання мистецьких творів, як зауважує дослідник, у цьому випадку є різновидом комунікації, розшифруванням кодів, «ключ» до яких мають лише наділені певною компетенцією члени соціуму. На цьому тлі висока, аристократична, «витончена» естетика позірно чітко відокремлюється від «популярної», «вульгарної», «масової»; однак ця диференціація насправді доволі хитка й

³⁶⁹ Белл Р Социолінгвістика. - С. 108-109.

³⁷⁰ Залевская А. А. Введение в психолінгвістику.- С. 238.

³⁷¹ Bourdieu P Language and Symbolic Power / P. Bourdieu; tr.by G. Raymond, M. Adamson. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1999. - 303 p.

³⁷² Поп.: Ibidem. - P. 46-52.

³⁷³ Ibidem. - P. 54.

³⁷⁴ Bourdieu P. Distinction. A Social Critic of Judgment of Taste / P. Bourdieu; tr. by Richard Nice. - 8 ed. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1996. - 612 p.

відносна³⁷⁵.

Зрештою частина теорій у ХХ ст. перебувала під прямим чи опосередкованим впливом марксизму та його розуміння ідеології як надбудови над економічною базою суспільства (або, принаймні, ефективного фактора впливу на соціальну поведінку людей). Особливо гостро цю проблему ставили у Радянському Союзі 20-х, частково 30-х років ХХ ст. Звідси, зокрема - соціально-ідеологічний чи ідеологізований знак, який у теорії раннього Михайла Бахтіна-В. Волошинова та частково П. Медведєва, переміщався класовою ієрархією суспільства, отримуючи все нові й нові значення³⁷⁶. Кожна словесна реакція, кожна психічна свідомість, кожен людський вчинок був для них об'єктивно-соціологічним фактом, наповненим (класовою) ідеологією. Соціологічною ставала й естетика як частина «конкретного й матеріального ідеологічного світу» і його середовищ. Саме суспільство ставало тим середовищем чи фабрикою, виробництвом ідеологічних продуктів - відображень матеріальної бази у часткових надбудовах, до яких (в уяві радянських марксистів) належала й писемна культура (література)³⁷⁷. Її було оголошено «соціальною з початку й до кінця», а її історію - елементом загально ідеологізованого середовища навіть за внутрішньою природою, а не за зовнішньою дією³⁷⁸. Загалом, сфера ідеологічного життя оголошувалася знаковою, а знаки ставали знаками ідеології. Натомість суспільна психологія виявлялася лише сферою зовнішніх інтеракцій («все ззовні, все в обміні, усе в матеріалі»), яку мали повністю визначати «виробничі відносини». Водночас навіть марксистська класова боротьба у текстах Бахтіна та Волошинова називалася «схрещенням різно- спрямованих соціальних інтересів в межах одного знакового колективу». Вона ж, на думку радянських вчених, нібито породжувала дволикість, багатоакцентність ідеологічних знаків: їхню правдивість для одних і хибність для інших соціальних груп чи класів. (Буржуазія, - підкреслювали адепти цієї теорії, - намагається зробити знак надкласовим, позбавленим соціальних оцінок. Соціальна ж революція - навпаки, розструктурує його)³⁷⁹.

На цьому тлі промотори лінгвосоціологічного марксизму надавали перевагу «живій» суспільній комунікації (з «гнучкими знаками») начебто «мертвій» концепції літературності, породженій європейською писемною культурою. «Над трупами писемних мов склалося і визріло це мислення; у процесі оживлення цих трупів були опрацьовані майже всі основні категорії й навик цього мислення», - різко заявляли представники «бахтінського кола» у 1920-1930-х років. До того ж, вони бачили в текстах різних жанрів відображення різних рівнів «життєвої ідеології» - синоніму суспільної психології в «стихії мовлення». Натомість, перехресшуючи свої думки з концепцією канонічного тоді Миколи Марра, ці вчені закликали бачити у писемних пам'ятках «мертву/писемну/чужу мову», відбитки колишнього

³⁷⁵ Ibidem. - Р. 30-34.

³⁷⁶ Див. *Бахтин М.* (Под маской). Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / М. Бахтин. - Москва: Лабиринт, 2000. - 640 с.

³⁷⁷ Там сам. - С. 163-164, 189.

³⁷⁸ Там само. - С. 210.

³⁷⁹ Там само. - С. 354-355, 362, 366.

діалогічного мовлення, відповіді на поставлені колись і кимось питання³⁸⁰. Історія знакових систем у цьому трактуванні поставала, власне, історією протиставлення між шаблонами, стандартами, стереотипами й модифікаціями (мовних форм), через нагромадження яких, власне, ці шаблони змінюються³⁸¹. У висновках марксистів з СРСР були доволі категоричними: вони вимагали «глибокої об'єктивізації категоричного, ствердного, проникнутого соціальною оцінкою, серйозного ідеологічного слова» й протиставляли його «царству» непевних гіпотез, догадок, вражень (рос. «мнений») буржуазної Європи³⁸².

Дещо інші погляди на проблему мав сучасник «бахтінської групи» Петро Сакулін³⁸³. Він намагався відокремити писемну культуру (а літературу зокрема) від соціального тла, визнаючи її іманентні, чисто культурні, властивості. Водночас дослідник хотів підкреслити «марксистсько-соціальну» іпостась власної теорії. Як наслідок, він запропонував синтетичну концепцію. Культура у ній виявлялася «стилем» чи середовищем загального «суспільного процесу». Відповідно, писемна культура/література опинялася (за однією схемою) в епіцентрі економіки суспільно-виробничих сил, класових суспільних відносин та «неекономічної суспільної думки». За спрощеною схемою, культурне середовище ставало посередником - «прокладкою» між соціально-економічним фундаментом і самою писемною культурою/літературою³⁸⁴. Водночас саме літературне середовище вчений розглядав як специфічний феномен з власними традиціями та взаємозв'язками, хоч і залежний від суспільної ідеології.

Як наслідок, стиль мислення письменника, форму та зміст його школи, за Сакуліним, мали б детермінувати не соціальні чи економічні структури, а літературна школа чи школи, до яких він належав³⁸⁵. Загалом, Сакулін хотів дотримуватися традиційної схеми суспільної стратифікації (вертикального зрізу) культури й писемної культури. На її вершку опинялися начитані члени суспільства, його інтелектуальна еліта і, відповідно, автори світового чи регіонального значення. Далі в уяві автора починався гетерогенний другий культурний шар, з авторами й читачами середнього інтелектуального та мистецького рівня. Внизу соціально-культурної піраміди дослідник вмщував малограмотне населення («маси»), котрі могли знайомитися лише з усною поезією чи прозою³⁸⁶. Проте загалом науковець змушений був наголошувати на класово-соціальних літературних (а також читачьких) стилях, поділяючи їх за моделлю російського соціуму XIX ст. на великі й малопомищицькі, селянські, пролетарські тощо³⁸⁷. У той спосіб він дещо дистанціювався від категоричних висновків революційної естетики Лева Троцького, викладених у його «Літературі й революції».

Водночас у 30-х роках серед західних марксистів стали розповсюджувати ідеї Антоніо

³⁸⁰ Бахтин М. (Под маской). Фрейдизм. - С. 407-408, 409, 426.

³⁸¹ Там само. - С. 453.

³⁸² Там само. - С. 486.

³⁸³ Сакулін П. Филология и культурология / П. Сакулин. - Москва: Высшая школа, 1990. - 240 с.

³⁸⁴ Там само. - С. 105.

³⁸⁵ Там само. - С. 118.

³⁸⁶ Там само. - С.45.

³⁸⁷ Там само. - С. 160.

Грамші з його теорією культурної гегемонії, мовного імперіалізму, оперативної концепції життя, та народної/популярної літератури³⁸⁸. Саме література, котра мала знайти глибокий резонанс в народній душі (психе) чи ідеології, для Грамші була «театром ідей», репрезентацією пристрастей, пов'язаних з соціальною реальністю та завершених несподіваною драматичною розв'язкою («прогресивним катарсисом»); «драмою найбільш інтелектуально й морально поступової частини суспільства» тощо³⁸⁹. Згодом популярними стали також теорії Дьєрдя (Георга) Лукача. Він теж намагався синхронізувати історію соціальних класів з поширенням художніх стилів, методів та жанрів. У своєму ключі Лукач формулював теорію ідеалу, ідеології відчуження класової свідомості пролетаріату та її «уречевлення/реіфікації»³⁹⁰. У цьому контексті «реіфікована класова свідомість (пролетаріату), зокрема, поставала антиподом - аналогом ментальності («актуальної стадії психологічної свідомості пролетаріату», психологічної реальності загалом) як усвідомлення насущних потреб (робітничого) класу, його стану, статусу та функції у принципі. Водночас усі соціо-когнітивні феномени (свідомість, мова, ідеологія, наука) для Лукача, як він висловився наприкінці життя, перетворювалися на «засоби усвідомлення та вирішення конфліктів, породжуваних економічним розвитком», частково - на відображення «родової сутності людського суспільства», а водночас на «активно діючі сили процесу суспільного оволодіння буттям»³⁹¹. На цьому тлі рух до реалізму, і навіть розвиток таких жанрів, як роман, також був відображенням змін у класовій свідомості, структурі та бутті суспільства (зокрема буржуазного та пост буржуазного). Така частково неомарксистська, частково - негегельянська нео «гегельянська» метафорика також приваблювала й західних теоретиків.

Натомість Михайл Бахтін у виданих після війни книгах відійшов від революційної соціосеміотики і пропонував бачити у соціальній комунікації та суспільній свідомості поліфонію й амбівалентний діалог між «верхом і низом, елітарним і народним полюсами культури, між стандартизованим і «фамільярно-вуличним» мовленням, а водночас ідеологічне зіткнення між «мовами-світоглядами» різних соціальних груп»³⁹². Але за той час радянсько-марксистський підхід вже став міцним науковим шаблоном у СРСР та його країнах-сателітах. Звідси, зокрема, й поширене у соціалістичній частині післявоєнної Східної Європи сприймання ідеології як соціально-детермінованої й «викривленої суспільної свідомості». Міф, міфологія та суміжні категорії у такій перспективі поставали відображенням і наслідком «історично виниклої суми суспільних потреб», - твердив, наприклад, Р. Вейман, критикуючи структуралістичні та герменевтичні концепції західних дослідників³⁹³. Звісно, навіть у такій доктрині існували вагання. Наприклад, прихильники

³⁸⁸ The Gramsci Reader. Selected Writing / [ed. by D. Forgacs]. - New York, 2000. - 447 p.

³⁸⁹ Ibidem. - P. 372.

³⁹⁰ Lukacs G. History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics / G. Lukacs; tr. by R. Livingstone. - Cambridge (Mass), 1971. - 356 p.

³⁹¹ Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены / Д. Лукач; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1991. - С. 371, 380.

³⁹² Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. - 2 изд. - Москва: Художественная литература, 1990. - 543 с.

³⁹³ Вейман Р. История литературы и мифология. Очерки по методологии и истории литературы / Р.

«суспільної семіотики» як дзеркала класової боротьби, з одного боку, стверджували, що мова як засіб загальносуспільного спілкування не має класового характеру. Однак вона є лише відносно автономною частиною соціально-класової свідомості, «виросла зі суспільного виробництва і постійно ним живиться». Тому, наголошували повоєнні марксистки, «певні слова прекрасно можуть слугувати інтересам певних класів», а сама інформація, розповсюджувана у суспільстві, має «партійну» природу так само, як і «партійне мислення»³⁹⁴.

Після Другої світової війни концепції Бахтіна-Волошинова-Медведева завдяки Юлії Крістевій проникли у науковий дискурс західної науки. Тут їх (разом з ідеєю «семіосфери» Юрія Лотмана і дещо в обхід офіційної радянської науки) пропагували й пропагують як нове слово соціальної семіотики (а також як імпульс для розвитку русистики й «лівіої» ідеї та риторики)³⁹⁵. Їх адепти настоювали на диференційованості менталітету, суспільного дискурсу та його парадигм так само, як і на стратифікації соціально-економічних структур. В окремих випадках це доволі чітко помітно, також у тих текстах західних авторів, де «марксизм-ленінізм трансформував відношення між суб'єктом-формою дискурсу та політичною практикою»³⁹⁶. У просторі таких досліджень «вільна мовна комунікація» зображалася різко звуженою «економічними, юридично-політичними та ідеологічною реалізацією капіталістичних виробничих відносин». Навіть навчання мов у середніх школах тут пов'язувалося з «антагоністичною диференціацією класових мовних практик». Як наслідок, вільний обмін знаковими системами (зокрема мовними знаками) при капіталістичному способі виробництва проголошувався відсутністю комунікації, на шляху якої стояли чисельні «зовнішньо-мовно-класові» бар'єри, «необхідні для репродукування цих самих капіталістичних відносин»³⁹⁷. Зрештою, тогочасні західні марксистки також наголошували, що мова, комунікація, знакові системи, а отже - слова, ідеї та уявлення, як продукти людської праці й міжлюдських відносин, «виробляються в суспільному виробництві матеріальних засобів життя». Навіть більше, наполягали вони: знакові форми й системи слугують засобом формування фундаментальних виробничих відносин, зокрема виникнення приватної власності³⁹⁸.

Однак і в «м'якших» варіантах соціально-ідеологічно-семіотичного детермінізму його вплив був усе ж таки відчутний. До неї частково апелював, наприклад, Люсьєн Гольдманн у своєму генетичному структуралізмі, перенесеному на соціологію чи соціопсихоаналіз літератури³⁹⁹. У його текстах марксистська соціально-детермінована колективна свідомість

Вейман; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1975. - С. 265.

³⁹⁴ Клаус Г. Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка / Г. Клаус; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1967. - С. 31-33, 39, 45, 113-119.

³⁹⁵ The Bakhtin Reader: Selected Writings of Bakhtin, Medvedev, Voloschinov / [ed. by Pam Morris]. - London: Arnold, 2003. - 262 p.

³⁹⁶ Pecheux M. Language, Semantics and Ideology / M. Pecheux; tr. from. fr. - New York: St Martin's Press, 1982. - 244 p.

³⁹⁷ Ibidem. - P. 8-9.

³⁹⁸ Конфорт М. Марксизм и лингвистическая философия / М. Конфорт; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1968. - С. 362-365.

³⁹⁹ Goldmann L. Essays on Method in the Sociology of Literature / L. Goldmann; transl. and ed. by W. Q.

набирає також і рис фрейдистського підсвідомого. Як наслідок, Л. Гольдманн зупинився на концепції часткового соціального детермінізму літератури (та писемної культури). У цьому баченні література має колективний характер, і «структури, що формують світ твору, гомологічні структурам деяких соціальних груп». Однак на рівні індивідуальної психології, автор має необмежену свободу, виходить за межі цих колективних рамок - підкреслював дослідник⁴⁰⁰. Саме цим Гольдманн пояснював появу, поруч з «середньою» за значенням літературою, також і «великих» творів мистецтва - цих «глобальних картин світу», і загалом твору як «конститутивного елемента» колективної свідомості. Місія такого твору (високої) писемної культури/літератури уявлялася вченому також глобальною: це - «елемент, що дозволяв членам даної групи усвідомити все, що вони думали, відчували та робили, не усвідомлюючи об'єктивного значення власної поведінки»⁴⁰¹.

У цьому розумінні кожне письмо та читання у тій чи іншій мірі ставало соціально й ідеологічно/політично заангажованим. Так, у Люїса Альтюссера та Етьєна Балібара⁴⁰² лектура Маркса теж апелювала до боротьби класів та ідеологій («Не можна читати класичних текстів, які не є текстами дослідження, а боротьби, інакше, як тільки крізь енігматичні літери їхньої ідеологічної експресії»), а пізнання виявлялося аналогією виробництва, продукції смислів та знань⁴⁰³. Отож, читання самого «Капіталу» у неомарксистів ставало, фактично, «читанням» капіталу, капіталізму та соціуму, який його породив, як певних «дискурсів».

Важливими для соціального трактування ментальності та культури ставали тепер уявлення про владні групи чи центри як джерело контролю та репресій у мисленнєвій сфері. Стереотипи, міфи, ідеологеми, кліше у такому трактуванні виявлялися вигідним знаряддям у руках пануючого класу, представники якого намагалися уніфікувати суспільну думку, перетворити її на власний «політичний універсум» і максимально впливати на колективне підсвідоме⁴⁰⁴. «Культура, політика та економіка, - заявляв Герберт Маркузе, критикуючи індустріальний соціум, - з допомогою технології зливаються у всюдисущу систему, що поглинає й відштовхує усі альтернативи, а властивий цій системі потенціал виробництва й росту стабілізує суспільство й утримує технічний прогрес в рамках домінування»⁴⁰⁵. У цьому випадку, стверджував філософ, над нещасною свідомістю нависає потужний механізм технологізації, капіталізації та розповсюдження готових лозунгів, які творять збіднену, шаблонну, одновимірну культуру ХХ ст.). Її ідеали та тексти - у трактуванні Маркузе, «десублімують», тиражують, постійно повторюють, перекладають «мовою операційних термінів», матеріалізують (тобто перетворюють у форму товару), і вони «мають якийсь сенс лише в контексті пропаганди, бізнесу, дисципліни та релаксації»⁴⁰⁶.

Boelhower. - St. Louis (Mo): Telos Press, 1980. - 158 p.

⁴⁰⁰ Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. ... - С. 339, 340.

⁴⁰¹ Там само. - С. 340.

⁴⁰² *Althusser L. Lire «Le Capital» / L. Althusser, E. Balibar.* - Paris: F. Maspero, 1969. - Vol. 1-2.

⁴⁰³ *Ibidem.* - Vol. 1.

⁴⁰⁴ *Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе; пер. с англ. А. Юдина.* - Москва: «REFL- book», 1994. - 368 с.

⁴⁰⁵ Там же. - С. XX.

⁴⁰⁶ Там само. - С. 74.

Водночас дослідник зауважив дві протилежні тенденції в історії цивілізації. Перша, на його думку, включає ідеалізацію, відчуження, ізолювання писемної (високої) культури, літератури й лектури від соціальної дійсності, бажання її докорінно змінити або навіть зруйнувати. (Приклади - романтизм, сюрреалізм тощо). Друга, навпаки - примиряє, зближує або навіть сплавляє високу літературу й лектуру, її образи та уявлення з соціальними реаліями, очікуваннями та потребами. (Приклад - мистецтво Давнього Єгипту)⁴⁰⁷. Однак у технологічній цивілізації сучасності, підкреслював філософ, навіть створені з протилежною метою тексти починають виконувати невластиві їм суспільні функції, вже не так ідеологічні, як економічно-споживачкі. («Твори, створені відчуженням (...) виконують, отже, комерційне завдання, тобто продають, втішають чи збуджують»)⁴⁰⁸. Це означає, що колишні неповторні, ідеальні образи перетворюються у витерті шаблони-ярлики на текстах-продуктах (давніших творах високої культури). На цих зразках, як вважав автор «Одновимірної людини», й виростає неототалітарна Щаслива Свідомість, неоконформізм - «переконання у тому, що дійсне - розумне і що система продовжує виробляти блага»⁴⁰⁹. Мова концепції Маркузе значною мірою викривально-марксистська. Попри те, вона привертає увагу до цілком реальних аспектів функціонування модерної культури, актуальних й для даного дослідження.

Одним з фундаментальних уявлень нинішньої семіотики (та й історії ментальностей, ідеології) є образ текстуальних/дискурсивних спільнот, суспільства, оточеного «соціальним текстом» і наділеного генеративною енергією продукування значень і смислів. У такому контексті писемна культура та література виявляються функціями мови, виразом індивідуальних і колективних уявлень⁴¹⁰. «Під літературою я розумію письмову чи усну лінгвістичну експресію групи. Вона твориться індивідуальною реальністю, ведеться логікою групової реальності, і виражається, читається, вживається індивідуальною реальністю», - стверджує Едвіна Таборські⁴¹¹.

Однією з наскрізних рис такого підходу є уявлення про знаковий та ментальний фундамент як основу суспільного життя, і навпаки - соціалізацію людини як причину виникнення знакових систем. Конструювання символічних світів, як зауважили ще Пітер Бергер і Томас Лукман⁴¹², є водночас конструкцією суспільних світів та дійсностей. Ці світи-універсуми, відзначають дослідники, «стають матрицями усіх суспільно-об'єктивованих та суб'єктивно-реальних смислів чи значень»⁴¹³. З їх допомогою суспільства впорядковують власну історію та формують біографії окремих своїх членів, «поєднують їх з наступниками та попередниками», роблять значущими та інтегрують

⁴⁰⁷ Маркузе Г. Одномерный человек... - С. 79-82.

⁴⁰⁸ Там само. - С. 83.

⁴⁰⁹ Там само. - С. 109.

⁴¹⁰ Taborsky E. The Textual Society / E. Taborsky. - Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1997. - 234 p.

⁴¹¹ Ibidem. - P. 21.

⁴¹² Berger P. L. The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge / P. L. Berger, T. Luckman. - London; New York: Penguin Book, 1991. - 249 p.

⁴¹³ Ibidem. - P. 114.

соціальні інституції і так творять самих себе, надають смислу своєму існуванню. Без них можлива тільки тотальна ентропія, бо ж «усі суспільства є конструкціями перед обличчям хаосу»⁴¹⁴.

Також зрозуміло, що акти комунікації можуть нести в собі й соціальні відносини, наприклад, «реалізувати владу», формувати й закріплювати ідеологічні рамки суспільних поглядів тощо. Водночас тези про мову/знакову систему як модель соціальної взаємодії⁴¹⁵ дають підставу для двох різних підходів. В одному випадку, як показав Р. Блакар, мова виступає відображенням, одним зі способів концептуалізації суспільних відносин, зокрема владних функцій. В іншому - першорухом для їхньої появи, засобом конструювання суспільної реальності, а навіть нею самою⁴¹⁶. Можна також згадати вже майже забуту ексцентричну концепцію Ойгена Розенштока-Хюссі. Для нього навіть граматика/морфологія була «соціальною наукою», «органом навчання соціальному життю», а знакова дійсність - засобом, що оберігає суспільство від знищення: «Люди розмовляють, користуючись... мовленням, бо бояться розпаду, анархії, війни та революції. За відсутності артикульованого мовлення у людини нема ні напрямку, ні орієнтації у часі й просторі. Без дорожніх вказівників мови соціальний вулик розсипався би відразу»⁴¹⁷.

Навіть якщо бачити тут метафорику чи гіперболізацію, слід визнати, що усі названі підходи несуть у собі реальну модель соціально-знакової взаємодії. Знак та уявлення (так само як ментальність, суспільна свідомість, культурна пам'ять) виконують у суспільній дійсності водночас і конститутивну та креативно-модельюючу функцію (як фундамент соціуму і інструмент його постійного творення), і віддзеркалюючу роль (як наслідок суспільних процесів). Питанням, однак, залишається суспільна суть культури, як колективної свідомості. Так, уже Флоріан Знанецький⁴¹⁸ вважав, що такі явища, як мова чи культурна традиція (а отже, додамо - слова, уявлення, ідеологеми) існують як системи понад «головами індивідуумів» тільки тому, що їхні елементи пов'язані між собою «у відносно сталий спосіб» і так передаються з покоління у покоління. Інакше, наголошував соціолог, людям щоразу потрібно було б винаходити нові й нові засоби комунікації, знакові й ідеологічні системи. У цьому випадку система культури ніби домінує над індивідуумом, право якого обмежене до відтворення, модифікації чи актуалізації його елементів. Фактично ж, запорукою існування культури тут стає сітка суспільної комунікації та суспільне порозуміння⁴¹⁹.

Так само прихильники визначення культури як «сукупності продуктів, цінностей, об'єктивованих схем поведінки, потреб, які створила людина у процесі праці», також наголошують на її загальносуспільному характері. При цьому, наприклад, Ян Щепанський виділяв у культурному просторі власне соціальні елементи. У його концепції культуру

⁴¹⁴ Ibidem. - P. 121.

⁴¹⁵ Язык как моделирование социального взаимодействия / [пер. с разн. яз.]. - Москва: Прогресс, 1987. - 464 с.

⁴¹⁶ Див.: Там само. - С. 88-125.

⁴¹⁷ *Розеншток-Хюсси О.* Речь и действительность / О. Розеншток-Хюсси; пер. с нем. - Москва: Лабиринт, 1994. - С. 19.

⁴¹⁸ *Znaniecki F* Wst[^]p do socjologii / F. Znaniecki. - Poznan, 1922. - 467 s.

⁴¹⁹ Ibidem. - S. 186-189, 192-193.

формують «актуальні для кожного члена суспільства «живі й функціонуючі твори й зразки», втілені у широких культурних зонах (таких як економіка та державні інституції, наука, ідеологія, мистецтво). Вони ж, у свою чергу, складаються з функціональних елементів і рис культури (куди входить широке коло явищ - від плуга до слова). Ці елементи, заявляв дослідник, об'єднуються у культурні комплекси чи системи (наприклад, вирощування якоїсь рослини чи написання якогось виду текстів). І лише усі вони разом формують культурні зразки та конфігурації - відповідники норм та стереотипів у інших теоріях). Ці складові культури і утворюють систему, яка через соціалізацію, формування цінностей, зразків, ролей та відповідні соціальні інституції детермінує діяльність людини⁴²⁰.

Концепція культури як готового світу, в який має ввійти індивід, адаптуючись до життя у соціумі, частково відповідає уявленню Ернста Кассирера⁴²¹ про особливий культурний світ, символічну тканину, сплетену зі слів і символів, яка оточує людей і визначає їхній погляд на суспільство та природу. «Мова, міф, мистецтво, релігія - частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна сітка, складна тканина людського досвіду. (...) Людина уже не протистоїть реальності, не зіштовхується з нею віч-на-віч. Він настільки занурений в лінгвістичні форми, художні образи, міфічні символи чи релігійні ритуали, що не може нічого бачити й знати без втручання цього посередника», - заявляв філософ⁴²². Звісно, цю теорію культурної детермінованості можна назвати перебільшенням. Однак вона має серйозні підстави для існування. Все це веде до ідеї відносно об'єктивної колективної (підтримуваної людським суспільством) культурної реальності, котра творить також відносно об'єктивні суспільно-колективні феномени - ширшого (ментальність й мова) чи вужчого (уявлення та слова) порядку. Натомість ці елементи після створення цілості відносно тривалий час підтримують та видозмінюють її: так замикається логічне коло.

Загалом гарантами функціонування культурної пам'яті та писемної культури, їх творення (писання, матеріалізації, меморіалізації), відтворення й сприймання виступають суспільні середовища. Вони фільтрують, розповсюджують, інтерпретують інформацію, яку автор повідомлення у писемній чи усній формі посилає адресату. Середовище (у розумінні умов життя, звичних форм діяльності та способу вираження думок) значною мірою визначає рецепцію людини, її слів та думок. Воно ж є джерелом неодмінного спрощення, яке потім лягає в основу стійких уявлень-стереотипів. «Нам майже неможливо уявити когось поза його «оточенням», - зауважував Шарль Баллі, розвиваючи концепцію мовно-комунікативної практики як постійного пристосування людини до певного середовища, засвоєння його звичаїв та звичок⁴²³. Соціологи ж, зі свого боку, наголошували на особливій значущості наслідування/копіювання, «згоди з більшістю» і боязні порушити неписані суспільні правила як визначників людської поведінки. Так, за Максом Вебером, й виникають «спільнотні дії»,

⁴²⁰ Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский; пер. с пол. - Москва: Прогресс, 1969. - С. 38-55.

⁴²¹ Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. - Москва: Гардарика, 1998. - 784 с.

⁴²² Проблема человека в западной философии / [общ. ред. Ю. Попова; сб. пер. с англ., нем., фр.]. - Москва: Прогресс, 1988. - С. 29.

⁴²³ Балли Ш. Французская стилистика... - С. 254-257.

поведінка, обумовлена масовістю, зокрема впливами мовної (та додамо - культурної) спільноти (при цьому, слід відзначити важливість акту усного чи писемного затвердження дій як факторів формування соціальних інституцій у веберівській теорії)⁴²⁴. З цього погляду процес читання та писання дійсно є соціально детермінованим, хоча й виражається у суб'єктивних формах. Цю антиномію виявили погляди Стенлі Фіша, які зазнали поступової, але невпинної трансформації⁴²⁵. З одного боку, зауважував «ранній» С. Фіш - прихильник «афективної стилістики», розуміння літератури формується, головню, у «читачі», як відповідь на виклик авторської думки. З іншого, доходив до висновку дослідник у пізніших статтях, розуміння усних текстів та книг визначає колективний консенсус інтерпретаційних спільнот. Їх авторитет якщо не підкоряє собі, то суттєво корегує чисельні індивідуальні тлумачення, народжені у свідомості поодиноких читачів. Отож, будь-яке читання, як і писання - це дихотомія, вибір між суспільним, колективним та індивідуальним і суб'єктивним, між Пам'яттю спільноти та пам'яттю людини, а водночас постійна взаємодія цих протилежностей.

2.4. Письмо, читання й література в історії культури

Натомість спільним майданчиком для співіснування дописемних і писемних культур та видів пам'яті була й залишається мова. Її роль в історико-культурному та історико-літературному процесі нерідко або переоцінюють, або, навпаки, недооцінюють. Натомість саме мова виступає основним інструментом та формою соціалізації людини і в індивідуальній та історико-глобальній перспективі. Більше того, саме мова - жестова та звукова - формує соціум, встановлюючи первісні структури соціальних взаємин, забезпечуючи інтегрування людських спільнот, а також їх розшарування і водночас етнокультурне та цивілізаційне розмежування. Вона слугує кордоном та засобом подолання кордонів між індивідуумами, соціумами, цивілізаціями.

Навіть у своєму первісному, звуковому вияві мова вже є одним із основних вмістилищ та форм зберігання духовної культури. Однак у процесі розвитку людської цивілізації було винайдено засіб, який зберігає та устійнює не лише культуру, але й саму мову. Таким інструментом індивідуальної та суспільної пам'яті й стало *письмо* - система графічних знаків різного типу та устрою, якими почали фіксувати різні мовні системи, а через них - різні культури. Поява письма «візуалізує» словесні знаки, робить їх видимими для людини, дозволяє їй побачити і передати іншим власну духовну культуру. З такого погляду, це справді - перша «інформаційна технологія» людства⁴²⁶.

У теорії соціальних значень та цінностей Пітіріма Сорокіна⁴²⁷ письмо також стало однією з фундаментальних «символічних форм», якими користується суспільство. У цій схемі писемність опинилася серед різних видів «сигналізацій-символізацій», що переходять одна в одну на різних рівнях комунікації. Писемні знаки у рецепції соціолога стали різновидом просторової «символіки форми» (до якої зараховано також геометричні знаки,

⁴²⁴ Вебер М. Избранные произведения. - С. 522-535.

⁴²⁵ Детальний виклад та еволюцію концепції див.: Fish S. Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities / S. Fish. - Cambridge (Mass.); London, 1980. - 394 p.

⁴²⁶ Visible Language / [ed. by Ch. Woods, G. Emberling, E. Teeter]. - Chicago, 2010. - P. 7.

⁴²⁷ Сорокин П. Человек. Цивилизация... - 543 с.

живопис тощо). У його ієрархії вони опинилися між звуковими символами (мовленням і співом), руховими сигналами (мімікою й жестами), і предметними символічними знаками (невербальною символікою на кшталт гербів, емблем тощо)⁴²⁸.

У вузькому сенсі писемність визнають об'єктом граматики - дисципліни, що вивчає принципи та механізми писемності у її синхронному та історичному, діахронному зрізах. Однак насправді вона є та й повинна бути також і предметом не лише історико-філологічних, але й історико-культурологічних студій. Більшість сучасних дослідників цієї ділянки культури схильні вважати, що поява писемних знаків - один із наслідків виникнення мови. Однак писемність виникає не просто як заміник усної мови. Це - наслідок внутрішньої потреби людини вийти поза звичні форми комунікації, зафіксувати не лише мовні знаки, але й набуті знання.

Натомість уродженець Тлумача Дейвід Дірінгер - засновник Музею Абетки - теж вважав писемне не просто «природним засобом передачі мовлення та обміну ідеями». Для нього писемне мовлення було провідником культури та освіти, без якого неможливе «серйозне пізнання» дійсності, а писання й читання - синонімами цивілізації, що відрізняють людину від тварини⁴²⁹. Натомість відомий американський декриптивіст Леонард Блумфілд визнавав лише відносну цінність писемних знаків, вживаючи для цього технологічну метафору початку ХХ ст. «Письмо (...), - наголошував він, - (...) зовнішній засіб, схожий на використання фонографа, з допомогою якого можна зберегти для нас деякі особливості мовлення минулих поколінь». Водночас він визнавав побутове звання до письма й читання, яке, на його думку, створювало ілюзію того, нібито вони і є справжнім мовленням⁴³⁰. Загалом, адепти біхевіоритського підходу до мови й культури вважали письмові знаки інтелектуальними стимуляторами думки - чимось на зразок голки, котра дотикає шкіру, викликаючи подразнення (щоправда, не тілесне, а психічне)⁴³¹.

Російський дослідник писемностей Віктор Істрин, теж наголошував, що «письмо генетично виникає як додатковий щодо звукового мовлення засіб», підкреслюючи, проте, його «виняткову специфічність» серед інших інструментів між людської комунікації⁴³². У синтетичній дефініції, яку подавали, наприклад, пізньорадянські енциклопедії, письмо уже виглядало нарисово-графічною системою фіксації мовлення, що закріплює у часі та передає на певну віддаль мовленнєву інформацію⁴³³. Отож, у писемності вбачали систему знаків-замінників інших знаків - слів, які виражають думки і вказують на речі. З цього погляду, читання виступає другим боком письма, а одночасно зворотнім полюсом у

⁴²⁸ Там само. - С. 42.

⁴²⁹ Дірінгер Д. Алфавит / Д. Дірінгер; пер. с англ. - Москва, 1963. - С. 31.

⁴³⁰ Блумфілд Л. Письменные памятники / Л. Блумфілд // Язык. - Москва: Прогресс, 1968. - С. 311-327.

⁴³¹ «Писемный знак, - зауважував Л. Блумфілд, - уодноманітнений і постійний знак або ряд знаків, які люди відтворюють при певних умовах і на які вони, відповідно, певним чином реагують» (Блумфілд Л. Там само. - С. 314).

⁴³² Істрин В. Возникновение и развитие письма / В. Истрин. - Москва: «Наука», 1965. - С. 11-26. Водночас, перебуваючи у координатах радянської науки, він намагався знайти місце письму десь між працею й мовою, які, за Фрідріхом Енгельсом, були стимулами розвитку людського мислення.

⁴³³ Письмо // Лингвистический энциклопедический словарь. - Москва, 1990.

континуумі людського спілкування - обміну зафіксованими на письмі мовними знаками. Читаючи, людина декодує письмо, повертаючись назад, до мовлення, прихованого за графічною формою. Так, у дуже загальних рисах, можна сформулювати мовознавчу парадигму письма й читання.

Вона лише підсилює концепцію комунікативної функції письма як засобу створення, відображення на циркулювання ідей у людському суспільстві. Її дуже чітко відобразив один з найавторитетніших знавців у сфері вивчення писемності, виходець з галицького Тарнова Ігнац Єжи Гельб, котрий і постулював винахід окремої науки (граматології), що вивчала б усі аспекти дослідження писемності⁴³⁴. У його візії письмо ставало елементом складного процесу спілкування як емісії й рецепції повідомлень, а водночас різновидом мнемонічних знаків, що слугують для візуального сприймання. Водночас він підкреслював матеріальну природу знаків - об'єктів. Вони репрезентують слова - поняття-речі, але їх також фізично наносять на інші об'єкти. Іншими словами, писемні символи - «відбитки» не лише людської душі, психіки, але й (у буквальному сенсі) наслідки фізичної роботи тіла, організму. Підсумовуючи, Гельб називав писемність «системою людського спілкування з допомогою умовних видимих позначень»⁴³⁵. Схожу формулу пропонував також відомий дешифрувальник давніх письмових систем Йоганн Фрідріх, називаючи письмо, нарівні з мовленням, видом повідомлення, котре допомагає людям подолати часопростір (і, до того ж, є більш розповсюдженим, ніж сучасні технічно-логічні інструменти запису й передавання інформації, - підкреслював вчений⁴³⁶). З іншого боку, сучасний психоаналіз в особі Жака Лакана бачив у писемній культурі простір, крізь який реалізуються підсвідомі пласти індивідуальної й колективної психіки; простір, через який можна маніпулювати нею⁴³⁷. (Звідси його специфічне розуміння «écrits» та «littérature» - письма й літератури, трансформованих у специфічному дзеркалі психоаналізу)⁴³⁸.

Ці дефініції відкривають кілька різних шляхів до трактування історико-культурної функції письма як способу запису, кодування культури та читання як дешифрування знакових систем та укладених на їх підставі месиджів. Нині маємо кілька моделей виникнення та розвитку писемності, ґрунтованих на різних системах їх класифікацій.

З рецептивного боку, усі типи графічних систем мають певні спільні зовнішні риси, що дозволяють їх ідентифікувати у процесі сприймання (читання)⁴³⁹. Так, усі писемні знаки утворені шляхом нанесення певних зображень на певну поверхню. (Це, як відзначають дослідники, ще не дозволяє відрізнити письма від малюнка чи різьби. Ключем тут є більший схематизм писемних знаків і контекст, котрий дозволяє відрізнити писемний знак від позначки або малюнка). Писемні знаки як зображення - складаються з вертикальних чи горизонтальних ліній або ж з ліній заокруглених, які можуть комбінуватися у різних

⁴³⁴ *Gelb I. J. A Study of Writing / I. J. Gelb. - Chicago, 1963. Див. також: Гельб И. Опыт изучения письма (Основы граматологии) / И. Гельб; пер. с англ. - Москва, 1982.*

⁴³⁵ *Ejusdem A Study of Writing. - P. 12.*

⁴³⁶ *Фридрих Й. История письма / Й Фридрих; пер. с нем. - Москва: Наука, 1979. - С. 30.*

⁴³⁷ *Lacan J. Écrits / J. Lacan. - Paris: Editions du Seuil, 1966. - 924 p.*

⁴³⁸ *Ejusdem. Autre Écrits. - Paris: Editions du Seuil, 2001. - 616 p.*

⁴³⁹ *Gibson E. J. The Psychology of Reading / E. J. Gibson, H. Levin. - 2 ed. - Cambridge (Mass); London: The MIT Press, 1979. - 630 p.*

системах. Писемні знаки мають, переважно, один напрямок чи запрограмовану, стандартну орієнтацію у просторі (їх слід читати справа наліво або зліва направо, часом - зверху вниз чи навпаки). Однак існують знакові системи, в яких напрям нанесення й читання знаків змінюється з початком кожного рядка (справа наліво і зліва направо водночас, як у бустофедроні). Різне спрямування знаків веде також до різного способу лектури великих текстів (зокрема книг) у різних читацьких культурах: те, що для одних читачів є початком тексту, для інших є його кінцем.

У писемностях, зазвичай, використовують уніфіковані за розміром та графічним стилем знаки, не змішуючи їх. Більшість цих знаків на письмі отримують кілька форм: стандартну, шаблонну та її варіанти, залежні від способу нанесення (рукописні, різьблені й друковані знаки), або від розміщення серед інших знаків (початок, кінець, середина тексту). Вони розділені більшими чи меншими проміжками, які у різних писемностях символізують кінець і початок слів та речень, абзаців, цілих текстів тощо⁴⁴⁰. Проте це означає, що, при певних спільних рисах, писемності суттєво відрізняються одна від одної.

Це зрозуміло, бо письмо пов'язане водночас із кількома сферами культури: типом мови, у якій ця культура виражена; елементами матеріальної цивілізації (матеріал та інструменти для писання), фактами духовного життя суспільства, з подіями його історії, взаємозв'язками між народами та культурами тощо. Ці фактори різнопланові; неоднорідним є й саме сприймання письма. Як кожную знакову систему, його можна розглядати з погляду плану вираження і з огляду на план змісту. Проте, як зауважив ще Йоганнес Фрідріх, при аналізі писемних знаків їх зовнішню (графічну) форму досить часто ототожнюють з внутрішньою (мовно-мисленнєвою), слідує зовнішні та внутрішні чинники розвитку писемності. Звідси - суперечливе розуміння навіть таких понять, як система і тип письма. Наприклад, за В. Істріним, система письма - упорядкована у процесі історичного розвитку сукупність писемних знаків того чи іншого етносу, наділена функцією передачі визначеної мови. Власне ця функція визначає склад, значення, форму та принципи використання знаків письма. Сукупність цих факторів обумовлює тип письма - те, на які одиниці мовлення та мислення він насамперед орієнтований. Хоча таке розуміння - лише одне з багатьох, ми приймемо його тут за робоче.

Можна виділити дві основні типології знаків - «традиційну» й «модифіковану». Прихильники традиційної теорії виділяють серед етапів розвитку світової писемної культури піктографію, ідеографію та фонетично-літерне письмо. Цей тричленний поділ відображає лише загальну схему, а не суть відношень між писемними знаками та значеннями. Тому в працях з історії писемності можна зустріти також згадки про «предметне письмо», іконографію, фразеологографію, силабічний та букво-складовий типи письма. В різних варіантах «потрійна класифікація» зустрічається у більшості схем історії письма⁴⁴¹. Крім

⁴⁴⁰ Детальніше див.: Ibidem. - P. 165-167.

⁴⁴¹ Приклад дещо іншого підходу до проблеми - концепція В. Істріна. Він виділяв шість основних типів писемних знаків (фразограми - піктограми та умовні знаки; логограми - давні та сучасні; морфемограми - семантичні та фонетичні; силабограми, фонемограми, допоміжні знаки), яким відповідають п'ять типів письма: фразографія, логографія, морфе-мографія, силабографія, перехідне лігатурно-звукове письмо, фонемографія. (*Истрин В.* Происхождение и развитие письма / В. Истрин. - Москва, 1965. - С. 36-49).

того, як підкреслював Юрій Рождественський, виникнення письма на різних стадіях пов'язане з опозицією знаряддя та матеріалу письма⁴⁴².

У цьому розумінні нанесення знаків стало «боротьбою» чи протистоянням людських зусиль та матеріальних предметів, але водночас адаптацією до «природи речей». Ця опозиція постійно зазнавала змін. Залежно від того, що слугувало матеріалом для письма (камінь, глина, віск/воскова cera, дерево, пергамент, папірус, папір тощо) та наскільки він був «писемним», трансформувалися інструменти (різець, стек, пензель, писало, стилос, штамп, перо, кулькова ручка, клавіатура) та спосіб нанесення знаків на матеріал (рисування, різьблення, втискування, штампування, писання у нинішньому розумінні того слова, друкування, комп'ютерний набір тощо). Оскільки ж усе це веде до візуальних змін, то трансформується й сам процес читання, сприймання записаної інформації.

Причини виникнення, зміни й співіснування різних форм та систем письма в історії світової культури не завжди можна пояснити. Ймовірно, моделлю для конструювання різних систем є уявлення людей про устрій, будову та систему правил тої мови, яку вони використовують⁴⁴³. Частина дослідників взагалі пояснювали генезу письма за аналогією до історії усного мовлення⁴⁴⁴. Так, згідно з теоріями XIX ст. - початку XX ст., первісне мовлення починалося з ономапоетичної, звуконаслідувальної стадії, первісні писемності також були міметичними, кожному поняттю в них відповідав окремих малюнок. В міру того як у мовленні люди перейшли до складніших структур, на письмі також стали поєднувати малюнки, змінюючи їх первісне значення та скорочуючи їх, формуючи з них графічні відповідники мовних одиниць. У підсумку, підкреслювали прихильники цього погляду, за аналогією до того, як мови розвинулися з прамови, так і сучасні системи письма походили від спільної праписемності, утворюючи філіації-відгалуження від основного «стовбура». У такій рецепції письмо ставало продуктом модної на той час еволюційної ідеї, якою намагалися пояснити походження і геологічних фактів, і біологічних видів, і культурних феноменів⁴⁴⁵.

Кожне уявлення про писемність само собою є продуктом культури, відображає якийсь етап її розвитку. Людина доходить до ідеї письма тоді, коли звертає увагу на мову як на специфічне явище, виокремлює її серед інших елементів свого досвіду. Це обумовлює два процеси: вплив мовних схем на техніки письма і вплив технік письма на усвідомлення будови та механізмів мови. Отож, мова моделює письмо, але й письмо створює певний «образ мови». Тому в теорії писемності, крім терміна «графічний знак/знак письма», застосовують поняття

⁴⁴² *Рождественский Ю.* Введение в общую филологию / Ю. Рождественский. - Москва: Высшая школа, 1979. - С. 50.

⁴⁴³ Можна припустити, що для користування тим чи іншим письмом у свідомості людей має існувати певний комплекс усвідомлених та підсвідомих знань про: а) семантику слова, зв'язок між графічними і мовними знаками - з одного боку, і знаками та поняттями/ідея-ми, категоріями, які ці знаки виражають, - з іншого; б) фонетичну (фонематичну) будову словесних знаків, зв'язок між графічним знаком та звуком, складом, фонетикою слова, фрази чи більшого тексту; в) граматичну будову мови, зв'язки між графемами та морфологічними категоріями, між ланцюжками графічних знаків та відповідними сегментами речень/висловлювань тощо.

⁴⁴⁴ *Шницеръ Я.* Иллюстрированная всеобщая история письменъ / Я. Шницеръ. - Санкт-Петербург, 1903. - 264 с.

⁴⁴⁵ Там само. - С. 3, 245-247.

ідеального знаку - графеми⁴⁴⁶.

Першовитоки, мотиви виникнення письма чи прото-письма нині визначити непросто. Як зауважив Мішель Фуко, у пізньосередньовічній ранньомодерній європейській науці панувало переконання, що, згідно з Біблією, писемне слово («слово Скрижалів») мусіло передувати усному, і ще перед всесвітнім потопом у світі існувала «складена зі знаків природи писемність»⁴⁴⁷. Справді, тогочасні трактати про мову та письмо стверджували це доволі безпосередньо. Тут письмо поставало одним з вмістилищ Слова, що протистоїть іншому, живому слову, безпосередньо пов'язаному з органами мовлення⁴⁴⁸. Однак більшість домінуючих у ХХ - на початку ХХІ ст. гіпотез можна звести до трьох:

А. Писемність - наслідок розвитку пізнавальної функції людського інтелекту. «Внутрішньо-психічну» генезу письма підкреслював, зокрема, Андре Леруа-Гуран. У руслі його концепції знаки письма стають результатом поступової координації діяльності мозку та дій руки, узгодження рухів і мовлення, здатності сприймати та продукувати звуки і здатності жестикулювати, яка знайшла своє продовження у створенні графічних знаків⁴⁴⁹. Інші дослідники вказують також на мнемотехнічну функцію первісних зображень - засобів підтримання людської пам'яті, з яких розвинулися писемні знаки.

Б. Письмо - результат виникнення первісних релігій. Прихильники цього погляду думають, що письмо постало у контексті магічних уявлень про дійсність та пов'язаних із ними ритуалів. Під час таких обрядів, твердять вони, людина вперше почала замінити далекі, недосяжні речі та явища (від реальних тварин - до магічних сил природи) осяжними, близькими предметами та зображеннями. «Історія виникнення письма виходить із того, що раціональне сприймання зародилося із сприймання містичного», - узагальнював цю концепцію Жозеф Вандірес⁴⁵⁰.

В. Писемність - продукт соціокультурного та економічного розвитку суспільства. Ця концепція має кілька форм. Перша, на якій наполягав марксизм, пов'язувала письмо з протиставленням класів, владою і тими, хто нею наділений. (Наприклад, за Фрідхар- дом Кліксом, первісне письмо виглядало «елітарним ритуалом» та знаряддям влади втаємничених у такі містерії)⁴⁵¹. Друга концепція підкреслювала специфіку письма як каналу суспільної комунікації (спілкування між спільнотами та людьми), котрий забезпечує соціальну

⁴⁴⁶ Його існування визначене мовними «психознаками» - фонемами, лексемами, морфемами, синтагмами. Як і вони, графема має свій інваріант - зразкову форму, закріплену за певним реченням (у фразеографії), лексемою чи словосполученням, морфемою (у морфемографії) чи фонемою (у звуковому письмі). Цей інваріант є елементом зафіксованої у колективній традиції системи письма. Так само, як мова реалізується у мовленні, система писемних знаків виявляється (маніфестується) у процесі писання. Цей процес породжує певний спектр індивідуалізованих варіантів графеми - її аллографів. В історії письма маємо справу переважно саме з такими реалізаціями. Лише на їхній підставі можна судити про ту чи іншу систему графіки загалом і навіть реконструювати її.

⁴⁴⁷ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; пер. с фр. - Санкт-Петербург, 1994. - С. 75.

⁴⁴⁸ *De Vigenere B. Traicte de chiffre, ou secret maniere d'écriture* / B. de Vigenere. - Paris, 1587. - P. 2.

⁴⁴⁹ *Leroi-Gourhan A. Gesture and Speech* / A. Leroi-Gourhan. - Cambridge (Mass), 1993.

⁴⁵⁰ Цит. за: *Vendryes J. Język / J. Vendryes; Й. z fr.* - Warszawa, 1956. - S. 293-317.

⁴⁵¹ Див. його концепцію: *Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта* / Ф. Кликс; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1983.

інтеграцію. Третя, яку можна назвати економічною, доказує, що письмо виникає разом з ідеєю підрахунку речей, необхідних для господарювання, а також для відокремлення «своїх» речей від «чужих». Дещо радикальним на цьому тлі видається погляд відомого ассіролога й біблеїста, уродженця Скалата і жителя міжвоєнного Львова (а згодом емігранта) Ефраїма Авігдора Спайзера (1902-1965), який називав писемність «не (...) продуманим винаходом, а (...) побічним продуктом приватної власності»⁴⁵². Треба зауважити, що цей погляд має свою логіку - логіку емпіричного досвіду та соціального життя.

Найімовірніше, йдеться про різні шляхи виникнення писемності чи протописемності у різний час та у різних етнокультурних спільнотах. Можливо тут діяли відразу три різні витоки, вже закорінені у людській свідомості: уявлення про сакральне й надприродне, запровадження елементів релігійної обрядовості та потреба її символізації; побутові уявлення про час і кількість та поява систем числення й обліку речей; відмежування свого від чужого, приватного від колективного, меморіалізація словесного та візуального досвіду загалом. На перетині цих, а, можливо, й інших факторів якраз і з'явилися писемні знаки у близькому до нинішнього значенні того слова.

Так, очевидно, що у психофізичному плані письмо - наслідок належного формування інтелекту людини, балансу й координації між її психікою/свідомістю, органами зору слуху та дотику. Писемний знак виник «на перехресті» мозку, ока, вуха і руки, а опосередковано й артикуляційного апарату, який продукує звуки. (Хоч наносити знаки можна, як знаємо, також і ротом чи навіть ногою). Водночас у площині суспільної ідеології писемність та письмо справді могли втілювати ідеї релігії, магії, ритуалу (наприклад, комунікації з вищими, надприродними силами). Оскільки містерії соціально вивищували втаємничених у такі обряди, то поєднане з релігією письмо стало атрибутом влади. Розуміння писемності й читання як витвору приватновласницьких/ економічних відносин не суперечить цій тезі, а навпаки, доповнює її, хоч і з іншого боку. І в тому, і в іншому випадку йдеться про позначування, диференціацію і сепарацію речей та людей, котрі починають себе пов'язувати з цими предметами. Так чи так, йдеться не про стимул, а про стимули, і не про одну, а про декілька точок відліку. (Це тим більш виправдано, якщо взяти до уваги, що різні форми протописемності виникали у різних людських спільнотах, які керувалися різними мотивами⁴⁵³).

⁴⁵² Див. *Бернал Дж.* Наука в истории общества / Дж. Бернал; пер. с англ. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. - С. 74, 702.

⁴⁵³ Давня «петрогліфіка» не є чимось цілісним і системним: наскальні зображення відрізняються хронологічно і географічно. Їх створювали різні люди у різний час, користуючись різними техніками і методами нанесення зображень та вкладаючи у них, очевидно, різний зміст. Первісні «художники», очевидно, підкорялися не лише творчим імпульсам, але й уявленням (а пізніше - традиціям) тої спільноти, до якої належали. До певної міри, можна говорити про формування кількох окремих центрів «петрогліфічної протописемності», кожен з яких має власну специфіку. Фрески іспанської Альтаміри не схожі на зображення із Ласко та Ніо, а ті, у свою чергу, відрізняються від малюнків африканської Тассілі, печери Капова на Уралі чи, наприклад, карельських малюнків. Поруч з тим, існують певні загальні схеми, які об'єднують усі чи більшість наскальних зображень - незалежно від географічних координат їхнього виникнення. Серед них, насамперед, - гіперболізація чи, навпаки, зменшення природних розмірів зображуваних об'єктів, передача руху тощо. Інша справа - перехід від споглядання

Ідея письма й писемної культури породила одразу кілька дуже різнопланових проблем. Так, як зауважив Волтер Онг, поява писемних знаків спровокувала розрив між усним минулим та «літературним мисленням (чи літературним розумом)»⁴⁵⁴. Людина намагалася відокремити себе від традиції, в якій панувало лише живе усне мовлення, фіксоване лише «живою» (біологічною) людською пам'яттю. На противагу їй інтелект формував нову «штучну» (культурну) писемну пам'ять, засобами якої стали умовні знаки, нанесені на різні типи природних матеріалів. Це, у свою чергу, вело до «технологізації слова» й реструктуризування цивілізаційного процесу: тепер він мав будуватися на нових підставах. До того ж, лінгвіст Генрі Сютт (Sweet)⁴⁵⁵ (на якого, у свою чергу, покликався Вальтер Онг) ще на початку ХХ ст., відокремлював період дописемної (а водночас «недовершеної й традиційної») «мови-мовлення» (speech- language) від часу виникнення писемних (літературних) мов⁴⁵⁶. Водночас й у сучасному світі писемна культура (як, певною мірою, елітарна), довкола якої концентрується історіографія і літературознавство, продовжує співіснувати з усними (популярними) культурами, які вивчають етнологи, фольклористи та діалектологи⁴⁵⁷.

Еволюцію писемності традиційно уявляють висхідною лінією «від зарубки до абетки». Такий погляд справедливий тільки частково, бо не враховує заплутаного ходу людської думки і культури, яка цю думку відображає. «Чистих» систем письма не існує: вони не лише змінюють одна одну, але й співіснують і взаємонакладаються. До того ж, суть письма - не тільки у його зовнішньому вигляді, але й у функціях, які воно виконує. Так, у частині концепцій алфавіт оцінюють як унікальний винахід людської культури, революційний етап у її розвитку. Цей підхід особливо помітний у діяльності Дейвіда Дірінгера, який створив музей історії абетки, а свою книгу назвав «Алфавіт, або ключ до історії людства». Ці вчені відзначають вплив абетки на розвиток здатності людського мислення до абстракції, узагальнення. Однак такий підхід є, до певної міри, телеологічним: уся історія письма перетворюється на довгі пошуки абетки.

Апологетом «алфавітного» шляху розвитку людської цивілізації був Вільгельм фон Гумбольдт. Він вважав, що ні піктографія, ні идеографія не можуть адекватно відобразити природу людської мови і мислення. Піктографія чи система, підкреслював мислитель, повністю ігнорує мовну реальність: «письмо, яке має бути лише знаком знаку, стає водночас і знаком об'єкта, і, проєктуючи у думку (...) зоровий образ, ослаблює ту дію, яку слово

первісних знаків до їх читання. Тут думки антропологів постійно залишалися двозначними: «уміли малювати на стінах витвори своєї фантазії. Існують там цілі пасма символів, які не дасться, може навіть по віки віків, відгадати», - стверджував свого часу Р. Маретт. Водночас він переконував, що «крапки, лінії і різні викрутаси без сумніву є малюнками», і з них можна вилуштити певний сенс, аналізуючи сучасні первісні культури. Він бачив у давніх зображеннях палиці до полвання, голови буйволів і трактував їх як візуалізовані формули заклинань. Він також спостерігав продовження цієї традиції в африканських культурах ХХ ст. (Marett R. R. *Antropologia* / R. R. Marett; przekład L. Krzywickiego. - Warszawa; Lwow, 1922. - S. 44-45).

⁴⁵⁴ Ong W. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word* / W. Ong. - London; New York: Routledge, 2002. - P. 6.

⁴⁵⁵ Sweet H. *The History of Language* / H. Sweet. - London: J. Dent, 1900. - 178 p.

⁴⁵⁶ *Ibidem*. - P. 3, 5, 78-80, 130.

⁴⁵⁷ *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography* / [ed. by James Clifford]. - Berkeley; Los Angeles; London, 1986.

здійснює за рахунок того, що намагається бути чистим знаком». Логографія частково відображає звуковий бік мовлення, однак також має вади, - вважав філософ: «Система таких знаків передає лише поняття, скопійовані із зовнішнього та внутрішнього світу; але мова повинна містити у собі сам цей світ». Лише фонетичне письмо наближене до гумбольдтівського ідеалу: «(...) буквене письмо діє на мову тим, що тільки воно завершує уявлення про її поділ і повсюдно її розповсюджує. (...) Якщо народ. сприймає мову у її справжній різноманітності..., то ... намагається (...) винайти звукове письмо чи з готовністю прийняти пропоноване йому назовні», - наголошував В. фон Гумбольдт⁴⁵⁸.

При цьому, як зауважив Леслі Вайт, погляди на розвиток письма відрізняли істориків-еволюціоністів від їхніх колег функціоналістів. Одні, зауважував він, концентрували увагу на існуванні певних етнічних спільнот і на типах письма, які вони використовували, на шляхах розповсюдження. Їх цікавить як система письма пов'язана зі зміною соціальної системи, розвитком релігійних поглядів тощо. Натомість другі зосереджені на процесі: їм важливо передовсім зрозуміти, як ієрогліфічне письмо поступово «виростає» із зображального⁴⁵⁹.

Водночас дослідник помітив, що принаймні дві впливові «Антропології» XIX- XX ст. - книга Едварда Тайлора⁴⁶⁰ і Альфреда Кроєбера розглядають історію письма у еволюційно-функціональному руслі. Справді, Тайлор у своїй праці дивився на еволюцію писемності водночас і як на шлях окремих спільнот (китайське письмо, єгипетська писемність, месопотамський клинопис) в історії цивілізації, і як перехід від піктографії до звуково-рисуноквих знаків, від них - до ієрогліфіки, клинопису, і, врешті, до алфавіту як способу зображення знаків, а також основи книгодрукування⁴⁶¹. При цьому він намагався обґрунтувати генезу алфавітизації людської культури.

Це привело вченого до класичного образу єдиного кореня «алфавітної цивілізації», незримо присутнього у кожному акті читання та писання, зокрема у колі сучасних світових релігій: «Коли брахман пише свою Веду, мусульманин - свій Коран, юдей - свій Старий, а християнин - свій Новий заповіт, то знаки, які вони використовують, беруть свій початок з картинок на стінах святинь Давнього Єгипту»⁴⁶². Цікаво, що в цьому процесі видатний антрополог бачив також поступове абстрагування і конвенціоналізацію звукових знаків, якому, на думку Тейлора, протистояло винайдення фонографа(!), який, навпаки, фіксував усі особливості індивідуального усного мовлення⁴⁶³.

Схожі думки поділяли європейські та американські автори XIX-XX ст. Для них ключовим елементом розвитку світової культури слугував саме алфавіт, відмежований від

⁴⁵⁸ Див.: Гумбольдт В. фон. О буквенном письме и его связи со строением языка / фон В. Гумбольдт // Язык и философия культуры. - Москва, 1985. - С. 403-423.

⁴⁵⁹ Антология исследований культуры. - Санкт-Петербург: Академическая книга, 1997. - Т. 1: Интерпретация культуры. - С. 575-579.

⁴⁶⁰ Tylor E. B. Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization / E. B. Tylor. - London: Macmillan and Co, 1881. - 500 p.

⁴⁶¹ Ibidem. - P. 167.

⁴⁶² Ibidem. - P. 177.

⁴⁶³ Ibidem. - P. 181.

інших, неалфавітних писемних систем⁴⁶⁴. Алфавітне письмо здавалося їм тою абсолютною силою, котра перевищує усну цивілізацію - навіть «з рапсодами з Калевали, метричними закляттями аккадських жерців, розповіддю про Трою, легендою Ромула, і традиційними фольклором маорі». Так, Ісаак Тейлор не лише заявляв, що «безлітерні народи з необхідністю мали бути й неписьменними» (отже, без літературними), але й стверджував, що кожна система неалфавітного письма є дуже обмеженою, важкою для засвоєння та непридатною до загального вжитку, майже позбавленою практичної цінності. Для нього історія письма була, в основному, поступовим переходом від семітських до несемітських абеток⁴⁶⁵. Його послідовник, Е. Клодд, бачив генеалогію письма глибше - у зв'язку магії, знання, ритуалу та сили написаного або зображеного слова. Проте його (багато в чому популярна) історія людини як «виробника знаків/знако- виробника» (sing-maker) також була історією породження алфавіту від його пікто- та ієрогліфічних «предків»⁴⁶⁶. У деяких роботах першої третини ХХ ст. автори, як Вільям Мейсон⁴⁶⁷, вбачали в абетці рудименти ідеограм⁴⁶⁸. В «Антропології» (1923) Альфреда Кроебера історія людини, письма й «зростання цивілізації» теж стала генеалогією алфавіту⁴⁶⁹. Цей родовід, своєю чергою, лягав густою сіткою на площину географічної мапи світу. Саме повільний, але логічний (у такій рецепції) трьохступеневий перехід від рисунку через «змішані» писемні системи до фонетичної за суттю абетки став для Кроебера ілюстрацією загальних тенденцій людської думки: спочатку - змагання до абревіації, скорочення і конвенціоналізації, умовності знаків, естетичної довершеності (диференціації великої й малої літери), конкуренції між консервативністю, «романтичним гало над дивом людського винаходу» та раціональністю. Водночас антрополог бачив «за лаштунками» цього процесу зміну різних соціальних та етнічних груп. (Наприклад, перехідні малюноково-фонетичні види письма були для нього породженням малих соціальних груп, об'єднаних спільною професійною діяльністю, поширення фонетичного письма - наслідком торговельних контактів тощо).

У такому дискурсі рух до абетки поставав цілою низкою відкриттів (від запровадження голосних у грецькому письмі, до організації соціальних інституцій письма), модернізацій/реформ основного відкриття (винайдення писемних знаків загалом). Зрештою, Кроебер дивився на карту світової цивілізації крізь призму конфлікту між європейськими (західними) абетками і східними ієрогліфічними системами письма та системами культурних цінностей. Для американського вченого він виглядав не так протиборством китайської (чи китайсько-орієнтованої) цивілізації з європейськими культурами, як боротьбою архаїчної і може навіть анахронічної «рисунковості» з новою й «прогресивною» фонетичністю⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴ Taylor I. The Alphabet. An Account of the Origin and Development of Letters / I. Taylor. - London, 1883. - V. 1-2; Clodd E. The Story of the Alphabet / E. Clodd. - New York, 1900. - 220 p.

⁴⁶⁵ Taylor I. The Alphabet... - P. 3.

⁴⁶⁶ Clodd E. The Story of the Alphabet. - P. 25.

⁴⁶⁷ Mason W. A History of the Art of Writing / W. Mason. - New York: The Macmillan Company, 1920. - 520 p.

⁴⁶⁸ Ibidem. - P. 1-17.

⁴⁶⁹ Kroeber A. L. Anthropology. With supplement / A. L. Kroeber. - Berkeley, 1923. - 580 p.

⁴⁷⁰ Ibidem. - P. 263-292.

Деякі з цих схем частково проникли і в інші концепції середини ХХ ст. Одним з прикладів стала школа Франца Боаса, де письмо опинялося серед інших винаходів та відкриттів людства⁴⁷¹. Проте і в його візії зразком комунікації виглядало «мистецтво фонетичного письма», хоча у дослідницьке поле антропології та етнології потрапляли лише первісні засоби спілкування - від зарубок і простих форм фіксування чисел, вогневих сигналів аж до ускладненої піктографії⁴⁷². В історіософії Арнольда Тойнбі⁴⁷³ еволюція писемності ставала прикладом «етерифікації» й поступового спрощення техніки нанесення знаків аж до її максимальної економії (а, отже, мінімальних інтелектуальних та фізичних зусиль). У цій схемі письмо виникало як реалізація ідеї утривалення думки «у Просторі й Часі». Його розвиток, за Тойнбі, уявлявся поступовим переходом від технічно недосконалих і громіздких систем (прикладом яких слугували китайська, а за нею - єгипетська та шумерська писемності) до абетки. Алфавіт в баченні історіософа був виявом не лише зростаючого аналітизму людської думки, але й «повної та радикальної відмови» від зайвого, «чіткості й простоти форми» тощо⁴⁷⁴.

Насправді між різними сучасними формами письма, у тому числі й алфавітного, існують значні розходження, які позначаються і на легкості засвоєння та читання, і на відтворенні знаків (на письмі). Так, за спостереженнями дослідників, вибудовується своєрідна ієрархія модерних систем абеткових письма та орфографій: від тих, у яких відповідність між знаком та звуком наближена до ідеальної чи оптимальної (як у фінській, норвезькій, хінді, іспанській, гебрайській) до тих, де цей баланс порушено (як у німецькому, російському, датському, англійському чи французькому варіантах)⁴⁷⁵. Це впливає на рецепцію знакових систем, і можливо, створює більш або менш сприятливі умови для читання. Однак для рівня грамотності у різних суспільствах важливими є й інші фактори, зокрема система освіти, прийнята у тій чи іншій країні, її загальний культурний і цивілізаційний стан тощо⁴⁷⁶. Інколи вирішальною є закоріненість писемної системи у культурній традиції, яка робить вивчення певних знакових систем цілком природним і навіть відносно легким для представників певного етнічного середовища. На цьому тлі теза про «важкість» прочитання китайських ієрогліфів відносно легкості засвоєння європейських абеток - відносна і в чомусь навіть стереотипно-упереджена та орієнталістична⁴⁷⁷. І тут і там є елементи, які сприяють читанню, і ті, які його утруднюють.

Так чи інакше, у більшості історіографічних теорій письмо слугувало й слугує «особливим» технологічним винаходом. Ще Альберт Норт Уайтхед⁴⁷⁸ підкреслював, що

⁴⁷¹ Boas F. and others. *General Anthropology* / F. Boas and others. - Boston; New York; Chicago; Atlanta; Dallas; San Francisco; London, 1938. - 744 p.

⁴⁷² Ibidem. - P. 271-274.

⁴⁷³ Тойнбі А. Дж. *Постижение истории* / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1991. - 736 с.

⁴⁷⁴ Там само. - С. 234-236.

⁴⁷⁵ Gibson E. J. *The Psychology of Reading* / E. J. Gibson, H. Levin. - P. 524-531.

⁴⁷⁶ Ibidem. - P. 531-537.

⁴⁷⁷ Ibidem. - P. 520-524.

⁴⁷⁸ Уайтхед А. Н. *Избранные работы по философии* / А. Н. Уайтхед; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1990. - 717 с.

«винайдення писемності є набагато важливішою подією, ніж винахід парової машини», але відразу ж наголошував: на хронологічній шкалі ці два феномени цілком неспівмірні. Винахід парової машини - наслідок відносно швидкого (столітнього) та усвідомленого й планованого цивілізаційного стрибка. Винайдення писемності - результат довгого (майже тисячолітнього), повільного, неусвідомленого, навіть непередбачуваного процесу, - твердив філософ й математик⁴⁷⁹.

У схемі Джорджа Бернала, для якого головним об'єктом був ріст наукового знання⁴⁸⁰, винахід письма («ієрогліфів») мав вагу в контексті винайдення цифр, чисел, стандартизації одиниць виміру, а отже, формування математики, астрономії й календаря. Проте дослідник історії науки вважав, що первісно письмо було лише ідеологічним інструментом, сконструйованим для пропаганди владних еліт та релігійних кіл, і лише в останню чергу стало слугувати науці. У такому сприйнятті шлях розвитку письма виглядав, радше, культурно-сповільненим і «не прогресивним»⁴⁸¹.

Водночас у Бернала він був дорогою від складних (ієрогліфіка, клинопис) до простих, алфавітних систем письма. До того ж, винайдення «складного» письма й «ранньої науки» у трактуванні науковця-марксиста мало «класові корені». Воно відокремиле «білоручок»-писців від робітників, отже спричинило соціальне розшарування, хоч і вивільнило певній групі людей «дозвілля для мислення»⁴⁸². На противагу цьому, в уяві дослідника історія абеткового письма асоціювалася з переходом від ділової документації та письменства для вибраних до масової літератури в широкому сенсі, доступної для ширших кіл читацької публіки («алфавітна цивілізація»). Цю тезу було сформульовано гранично просто: «література (...), що за своєю формою є писемною, залежить від писемності й може процвітати лише там, де писемність є простою й широко доступною для читання, тобто в місцях, де існує алфавітне письмо»⁴⁸³. Однак таке твердження залишалось двозначним.

Так чи так, ключова, переломна роль писемності на шкалі цивілізаційного розвитку завжди була очевидною. Невипадково у схемі Карла Ясперса історія світу співвіднесена не лише з відомим «Осьовим Часом»⁴⁸⁴. Вона також різко поділена на світ доісторії (непізнаного, неусвідомленого минулого) та історії (зрозумілого, пізнаваного минулого). При цьому доісторичними у К. Ясперса стають «первісні народи», а поруч з ними - «безписемні нації в орбіті великих давніх культур». Серед них, наголошував філософ, панує мовчанка; і лише згодом, «в історії», люди «говорять один з одним у писемних документах і тим самим з нами». І саме тут і тоді з'являються категорії Часової Осі та Осьового Часу⁴⁸⁵.

У сучасній історичній та філологічній науці нерідко протиставляють піктограми, ієрогліфічні та абеткові види писемності як протиставлення наглядності (піктограма,

⁴⁷⁹ Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. - С. 155.

⁴⁸⁰ Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал; пер. с англ. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. - 736 с.

⁴⁸¹ Там само. - С. 74.

⁴⁸² Там само. - С. 79-80.

⁴⁸³ Там само. - С. 93.

⁴⁸⁴ Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. - 2-е изд. - Москва: Республика, 1994. - 527 с.

⁴⁸⁵ Там само. - С. 55, 70-71.

ієрогліф) і навпаки, схематичності, абстрактності (літера), мотивованості й немотивованості писемного знаку як мікрокартини дійсності. Тут, можливо, й лежить бар'єр між китайською (ієрогліфічною) та західними цивілізаціями, для яких ієрогліфіка - складна, заплутана репрезентація «іншого» стилю мислення, який непросто «відчитати». Але Поль Клодель, наприклад, славив китайську писемність за те, що в її знаках зафіксовано абстрактний образ речі, відсутній «в західних рукописах»⁴⁸⁶.

До того ж, у зоні фонетичного письма існує не менш значний великий культурно-психологічний бар'єр між світом кирилиці й світом латинки, який теж має цивілізаційне значення. Частина сучасних методологів читання вважає недоліком умовний характер абеткового письма: «Піктограми символічно прозорі, логограми менше, а силабограми й літери - зовсім ні. З переходом від однієї з цих систем до наступної, значення символів стає все абстрактнішим і абстрактнішим. Врешті, символічне значення літер абетки є настільки абстрактним, що воно майже не існує у якомусь фізично відчутному сенсі», - стверджує, наприклад, Мерилін Адамс⁴⁸⁷.

З іншого боку, як вже давніше зауважили вчені, диференціація писемних культур пов'язана з релігійним розмаїттям та зміною світоглядно-конфесійних систем у світовій історії. У цьому розумінні, «мозаїка писемностей» набуває вигляду етноконфесійної мозаїки. Протиставлення шрифтів виглядає опозицією і симбіозом різних цивілізацій (ісламу, християнства, юдаїзму, індуїзму) тощо, а також різних течій всередині цих цивілізацій (наприклад, латиниця, кирилиця та глаголиця всередині римо-католицизму та православ'я). Так крізь призму різноманітних писемностей проглядають різні літературні та ідеологічні традиції⁴⁸⁸. Отож, тип писемності більшою чи меншою мірою відповідав та відповідає інтелектуальним потребам того суспільства, яке його використовувало. Тому варто звернути увагу на культурні наслідки запровадження письма загалом, його вплив на упорядкування семіотичних систем та уявлень про знаки і комунікацію.

2.5. Усне та писемне

Насамперед поява писемності змінила сприймання мови. Мовлення було поділене на усне та писемне. Від цього часу, як, фактично, зауважив Мішель де Серто, вільне звукове мовлення, що функціонує у писемному середовищі, стає відносно вільним. Поступово «голоси» живого мовлення обмежують писемні «правила гри», і усна мова починає розвиватися у їхньому річищі: «під знаком одного «Голосу», однієї «культури» - або великого Іншого». Її поглинає «економіка писемності» (так це, принаймні, визначає постмодерний дискурс⁴⁸⁹).

Одним зі перших проблему писемної мови підійняв ще у 20-30-х роках ХХ ст.

⁴⁸⁶ Человек читающий. Homo Legens. Писатели XX века о роли книги в жизни человека. - Москва: Прогресс, 1989. - С. 192.

⁴⁸⁷ Adams M. J. Beginning to Read. Thinking and Learning about Print / M. J. Adams. - Cambridge (Mass), 1996. - P. 19.

⁴⁸⁸ Mieses M. Die Gesetze der Schriftgeschichte. Konfession und Schrift im Leben der Völker / M. Mieses. - Wien; Leipzig, 1919. - 514 p.

⁴⁸⁹ Certeu M., de. L'invention du quotidien / M. de Certeu. - Paris: Gallimard, 1990. - Т. 1: Arts de Faire. - 355 p.

уродженець Буковини, професор Українського Педагогічного інституту в Празі Агенор Артимович. Його студія, присвячена цій проблемі⁴⁹⁰, сама була наслідком лектури «Курсу загальної лінгвістики» Фердинада де Соссюра. Відомий швейцарський лінгвіст, як відомо, говорив про престиж писемності у функціонуванні та дослідженнях мови (la langue) та мовлення (la parole). Натомість А. Артимович підкреслював, що, окрім цих двох феноменів, слід вивчати й третій - писану мову чи традицію. Тому вчений намагався коротко простежити уявлення про усне й писемне у європейських мовах та літературах, починаючи з античності. Він зауважував, що в умовах поширення грамотності (особливо в епоху книгодрукування та книговидавання) первісним для значної кількості людей стало читання, а не слухання текстів, отже - письмо, а не усне мовлення. Більше того, писемне стало трансформувати усне, йому стали надавати перевагу, оточувати пієтетом, вважати головним носієм культурної традиції, засіб консервації мовних норм тощо. До того ж, писемність сформувала власну субкультуру: навіть фонетичні абетки насправді не є «дзеркалами» живого мовлення, а часто лише його умовними маркерами.

При цьому український науковець опирався на власний (буковинський чи галицько-буковинський) досвід сприймання текстів. Зокрема А. Артимович наголошував, що навіть рецепція усних текстів у свідомості його самого та його сучасників проходить крізь призму писаного слова: «Бодай у мене буває так, що коли я чую чужу мову, то в мене акустичне вражіння викликає оптичний образ писаного слова, й щойно тоді я слово схоплюю. А кілька людей читає якусь чужу мову й зовсім не знає, як властиво в ній треба слова «вимовляти» (...). Мій брат знає добре латиницю, але, як я раз йому написав український лист латиницею, то він його кинув, заявляючи, що його не може читати. Я знаю добре німецьку мову, а проте мусів добре вчитуватися та вчитися зокрема читати німецьку фонетичну транскрипцію. І читати твори Віля- мовіца, що залюбки пише німецькі іменники малими буквами, було мені спочатку теж нелегко. Так само й інші модерні видання, де після точок не кладуть великих літер»⁴⁹¹. Все це вело вченого до загального висновку: писемну культуру слід вивчати саму в собі, абстрагуючись від її зв'язків з усною.

Згодом цю ідею підхопили й розвинули представники Празького лінгвістичного кола, зокрема Йозеф Вахек. Він підкреслював, що кожна з систем передавання інформації слугує різним потребам та підкоряється специфічним нормам. Усне висловлювання, - підкреслює Й. Вахек, - це безпосередня реакція на подію, письмове повідомлення - це спроба зафіксувати відношення до явища у тривкішій знаковій формі і на довший час. Крім того, писемна і усна мова інакше організовані. Поділ тексту на абзаци, система пунктуаційних знаків (крапка, двокрапка, кома), - підкреслює вчений, не лише фіксують потік усного мовлення, але й поділяють його на осмислені частини. Отже, письмо слугує засобом первинної інтерпретації сказаного. Крім того, Йозеф Вахек (вслід за Ф. де Соссюром) відзначав, що письмо змінило семіотичну будову культури: із вторинного знакового коду стало первинним, зразковим, таким, що перевищує звичайне мовлення. Письмо перетворилося в інструмент регламентації

⁴⁹⁰ Артимович А. Писана мова / А. Артимович // Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. - Прага, 1932. - Т. 2. - С. 1-9.

⁴⁹¹ Там само. - С. 8.

мови як знакової системи, її унормування⁴⁹². (Більше того, наступним кроком Й. Вахека було постулювання ще однієї форми писемної мови, про яку мимохідь згадував Артимович: мови друкованої, графічні засоби якої видозмінюють саме письмо, уніфікуючи його та увиразнюючи суть повідомлень⁴⁹³).

Диференціація усного й писемного проходить також і на психологічному рівні. Окремі дослідники заявляють, що різниця між їх сприйманням та продукуванням - принципова й системна⁴⁹⁴. Наприклад, писемне мовлення наділяють більшим ступенем абстрактності, оскільки у цьому випадку слід уявляти співрозмовника-адресата та відтворювати сам контекст. Тому засвоєння письма, навіть відчуття потреби у ньому серед дітей, наштовхується на ряд мотиваційних перешкод. Для людини, яка раніше не зіштовхувалася з письмом, його функція спочатку незрозуміла. За цією концепцією, навіть граматики думки під час писемного спілкування суттєво інша, аніж під час усного: письмо у свідомості людини - «довільніше», але водночас більш усвідомлене, продумане. З цього погляду, письмо виступає переломним фактором формування людської психіки загалом: засвоюючи його принципи, людина (дитина) «визріває», осягає нові інтелектуальні параметри, навіть більше, отримує розвиток нових, вищих психічних функцій. Звідси - окреслення письма як мовної «алгебри», на відміну від «арифметики» усної комунікації⁴⁹⁵. З іншого боку, в сучасній культурі писемна комунікація функціонує навіть там, де немає написаного тексту, наприклад, під час викладу усної лекції чи доповіді, де під виглядом усного спілкування з адресатами функціонує прихована писемна комунікація.

Водночас, як зауважував Ш. Баллі, у багатьох писемних жанрах дуже чітко відображається усне мовлення, а специфічні риси «писемного» спілкування з особливою силою проявляються у писемному спілкуванні. Лише офіційно-ділові та художні тексти, на думку дослідника, найбільш виразно відірвані від усного мовлення⁴⁹⁶. І справді, саме у цих сферах (таких як «поетичне мовлення») навіть графіка (великі й малі букви, три крапки, шрифт) можуть мати особливий знаковий характер, повністю чи частково змінювати сприймання та розуміння тексту чи його уривків⁴⁹⁷. Водночас особливості писемного мовлення можуть справді виразитися в усній практиці: так, читання вголос прози та віршів (принаймні теоретично) має принципові відмінності, диктовані культурною традицією⁴⁹⁸.

Проте у кожному разі, жодна писемність (у тому числі алфавітна) не може ідеально відповідати мовленню й мові. Цю думку висловив ще Жозеф Вандрієс⁴⁹⁹, котрий розглядав

⁴⁹² Вахек Й. К проблеме письменного языка / Й. Вахек // Пражский лингвистический кружок. - Москва, 1967. - С. 524-534.

⁴⁹³ Пражский лингвистический кружок. - Москва: Прогресс, 1967. - С. 535-543.

⁴⁹⁴ Выготский Л. Избранные психологические исследования... - 518 с.

⁴⁹⁵ Там само. - С. 254-267.

⁴⁹⁶ Балли Ш. Французская стилистика. - С. 259-261.

⁴⁹⁷ Степанов Ю. Французская стилистика / Ю. Степанов. - Москва: Высшая школа, 1965. - С. 326-328.

⁴⁹⁸ Там само. - С. 323-324.

⁴⁹⁹ Vendryes J. Le langage. Introduction linfuiistique a l'histoire / J. Vendryes. - Paris: Le Renaissance de Livre, 1921. - 440 p.

письмо як відображення загальної мовної норми. Вона ж, на думку Вандрієса, постійно не узгоджується з розмовною мовою. («Через це писемна мова, - робив висновок учений, - наражається на удари з боку розмовної»). Крім того, на письмі існують також спеціальні системи позначень (напр., математична символіка), і це додатково поглиблює різницю між обома мовними системами, - стверджував Вандрієс⁵⁰⁰.

Концепції інших дослідників доповнюють картину протиставлення і взаємодії між писемним та усним мовленням. За Ендрю Еллісом та Джефрі Бітті, усна розмова - система коротких, обмежених у часі сигналів, що виникає під час соціальної активності і зорієнтована на безпосередній комунікативний зв'язок між співбесідниками. Вона не ускладнена словесними конструкціями, однак часто доповнена невербальними знаками (сприймається не тільки на слух, але й візуально). Письмо ж - позбавлена безпосереднього суспільного контексту система «потенційно перманентних сигналів». Його розгортання - одностороннє й залежить тільки від того, хто записує текст. Воно передається лише одним комунікативним каналом та передбачає синтаксичну та лексичну ускладненість⁵⁰¹. Схожі риси (усування невербальних, позамовних компонентів, монологічний характер, тривалість писаного тексту порівняно з усним тощо) відзначав також Александер Вільконь⁵⁰².

Разом з тим, письмо та усне мовлення взаємопов'язані. По-перше, як наголошував А. Вільконь, серед усних текстів можна виділити не лише «первинно усні» (спонтанні та підготовані наперед), а й залежні від писаних тексти (прочитані, або «вторинно усні», стилізовані під книжні тощо). У свою чергу, писані тексти можуть бути не лише продуктами книжної культури (призначеними для прочитання або для пізнішого виголошування), але й записаними у ході усного спілкування чи стилізованими під усні. З іншого боку, частина дослідників піктографічних систем письма не випадково вміщувала малюнкове письмо у контексті усного мовлення та жестової мови як своєрідного переходу від звуку до зображення⁵⁰³.

Проблема усної й писемної мови демонструє семіотичну суть письма, знаки якого первинно покликані різними способами фіксувати знаки усного мовлення. Вона також показує зворотній бік справи: те, що певна частина писемної культури поступово набула самостійних, незалежних від усного мовлення форм і функцій. Водночас дослідники вказують, що між письмом та мовленням пролягає доволі складний нервово-психічний шлях трансформації ідей та мовних сигналів у графічні символи⁵⁰⁴. Зокрема Олександр Лурія свого часу вважав, що початком будь-якого письмового процесу є задум (власний оригінальний чи запропонований ззовні), який трансформується в думку. Ця думка втілюється у відповідник

⁵⁰⁰ Vendryes J. Le langage. Introduction linfuitique a l'histoire. - P. 389.

⁵⁰¹ Ellis A. Writing / A. Ellis, G. Beatty // The Psychology of Language and Communication. - London, 1986. - P. 196-210.

⁵⁰² Інший польський дослідник, Я. Лялевич, додає, що усна і писемна комунікація лежать не в одній, а в двох окремих площинах, тобто: Адресант - [Кодування] - Текст: Текст - [Декодування] - Адресат. Див.: Wilkon A. J^zyk mowiony a pisany / A. Wilkon // Sociolingwisty- ka. - Warszawa; Katowice; Krakow, 1982. - Т. 4. - S. 21.

⁵⁰³ Див., напр.: Hoffman W. J. The Beginning of Writing / W. Hoffman. - New York, 1895.

⁵⁰⁴ Лурія А. Письмо и речь. Нейролингвистические исследования / А. Лурія. - Москва: Academia, 2002. - 344 с.

усного слова чи фрази, котру слід запам'ятати, закріпити, не повертаючись до попереднього слова чи фрази, ані не забігаючи вперед, до наступних фраз чи слів. Тільки ці зафіксовані пам'яттю одиниці, своєю чергою, відображаються на письмі. Однак і тут вчений виділив цілий ряд процесів: від звукового аналізу усних одиниць та їхнього перекодування у вигляді ряду зорових форм (графем) (ці кроки здійснюють подумки), аж до фізичного «перетворення оптичних знаків - літер - в необхідні графічні» (для цього, крім зусиль мозку, необхідна також дія зорових аналізаторів та м'язів руки)⁵⁰⁵.

Проблема усного та писемного в культурі стала підставою ще кілька знаних нині концепцій. Так, Ерік Хевлок обстоював первісність усної культури над писемною, наголошуючи, що усність не лише хронологічно випереджує писемність, але є також її глибинною основою та постійно з нею співіснує, забезпечуючи функціонування культури у кожному суспільстві. У модерній цивілізації, яка стала цивілізацією письма, про ключову функцію усного елементу, сили живого людського голосу нагадало винайдення радіо (і телефонії)⁵⁰⁶. Натомість Джек Гуді, аналізуючи протиставлення усного й писемного у різних культурах, наголошував на когнітивній потужності саме писемної традиції, вказуючи, зокрема, що під її впливом змінилася й сама усна культура, і сприймання цієї культури крізь призму грамотності/писемності/літератури⁵⁰⁷. Зрештою, історики літератури та культури наголошували, що саме поняття, точніше відчуття усності як чогось окремого від писемності зародилося саме в писемній культурі XIX ст. Це, підкреслюють вони, наслідок впливу писемності: коли письмо стало сучасністю, усна культура перетворилася на минуле. У той же час, частина суспільств так і залишилися усними, а сама писемність не можлива без усного імпульсу⁵⁰⁸.

Класик постмодернізму Жак Дерріда був переконаний у тому, що письмо стало когнітивною матрицею сучасного людства та наголошував: наука, об'єктом якої є, між іншим, і вивчення письма, сама є продуктом писемної культури; наукове мислення обмежене опозицією «мовлення»: «писання»; воно зародилося після виникнення фонетичного письма і рухається то від, то до нього; письмо забезпечує можливість наукового пізнання взагалі; воно породжує усвідомлення історії як такої⁵⁰⁹. Так само Джорджо Буччеллаті вважає письмо («систему вираження думок, незалежну від контексту та ситуації») революційною технологією, що змінила мислення людини, розкрила додаткові фізіологічні можливості її мозку, зекономила фізичні зусилля, дала свободу дій та вибору, підштовхнула до матеріального прогресу, «рекатегоризувала» світогляд, і зрештою, створила Історію⁵¹⁰. У науково-популярній літературі цей образ отримує інколи майже поетичний вимір. Наприклад, Ернст Добльхофер зображав писемність «чудом», другим після мови фактором,

⁵⁰⁵ Там само. - С. 17-21.

⁵⁰⁶ Havelok E. The Muse Learn to Write. Reflection on Orality and Literacy from the Antiquity to the Present / E. Havelok. - New Haven and London, 1986. - P. 30-33, 63-78.

⁵⁰⁷ Goody J. The Power of the Written Tradition / J. Goody. - Washington; London, 2000. - P. 35.

⁵⁰⁸ Stock B. Listening for the Text. On the Uses of the Past / B. Stock. - Philadelphia, 1996. - P. 1-15.

⁵⁰⁹ Derrida J. L'écriture et difference / J. Derrida. - Paris, 1967.

⁵¹⁰ Buccellati G. The Origin of Writing and the Beginning of History / G. Buccellati // The Shape of the Past: Study in Honor of Franklin D. Murfy. - Los Angeles: University of California, 1981. - P. 3-13.

котрий вберігає від забуття духовну спадщину людства: «сама мова - (...) тільки дух, породжений людським духом, його голос. Невловимий, не збережений ніким, він розноситься й гас, і так продовжувалося доти, поки вишукана посудина - писемність - не забезпечила його збереженість та існування впродовж поколінь»⁵¹¹.

Однак можна зустріти й протилежне бачення ролі письма. Письмо є не тільки засобом пізнавального прогресу. Як твердив Ф. де Соссюр, воно «закриває» від дослідників усне мовлення (чи, як кажуть етнологи, витісняє на другий план усномовну культуру). В окремих концепціях йдеться й про те, що воно є лише «малюнком із малюнку» - слабким відображенням чийогось мовлення, зображенням, за котрим, як підкреслював Герман Пауль, потім зовсім непросто відтворити оригінал. Письмо сприймають як символ влади письменною людини над неписьменною. Навіть сьогодні світ ще поділений на «писемні» і мало- чи майже неписьменні регіони. Проблема аналь-фабетизму і, як наслідок, соціальної та культурної нерівності залишається актуальною для зовнішньо альфабетизованої цивілізації усього ХХ ст. і початку ХХІ століття⁵¹².

За такою концепцією, людина, котра володіє письмом, незважаючи на вік та фізичні дані, отримує засіб, яким може успішно принижувати та обдурювати своїх «усномовних» співбратів і керувати їхніми думками та вчинками. Це добре описав Клод Леві-Строс у своїх «Сумних тропіках». Тут йдеться про переговори з неграмотним представником одного з індіанських племен, який відразу зрозумів «силу» письма. Він попросив у етнологів папір та ручку і намагався зобразити щось схоже на ті графічні знаки, які писали вони. Спочатку, зауважив Леві-Строс, індіанець намагався обдурити навіть себе, повірити, що відразу може засвоїти чужі письмена, однак без успіху. Проте згодом він досить успішно почав переконувати у цьому своїх співплемінників, стаючи у їхніх очах людиною, якій доступні таємниці іншої, розвиненішої цивілізації. У цьому випадку, звичайно, ще далеко до «тиранії письма», що, без сумніву, не раз впливала на долю людини у суспільстві. Тому антидотом проти будь-якої абсолютизації графізму є просте нагадування: попри уся свою важливість, письмо - лише знак знаку, тільки один з допоміжних засобів, якими людина фіксує свою мову та культуру, навіть видозмінює їх, але не може повністю замінити.

Свідченням автономізації мовлення і письма є й увага людей до графічної форми та правил написання слів, які досить часто суттєво відрізняються від своїх усних прообразів. Особливо великою є дистанція між графічними знаками та звуками в ієрогліфіці та піктографії. Тут знаки сприймають не лише як умовні сигнали, але також і як витвори мистецтва. Підтвердження цьому - техніка китайської та японської каліграфії. Особлива естетика часто супроводжує і алфавітно-звукову писемність (арабська орнаментальна в'язь), до того ж, це підсилює містичне бачення графічних знаків (іудаїзм). (Ці моменти спробуємо розкрити пізніше). Сприймання графічної форми письма історично змінне та обумовлене ментальністю суспільства, розумінням гармонії між зображенням, зображуванним,

⁵¹¹ Добльховер Э. Знаки и чудеса / Э. Добльховер; пер. с нем. - Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. - С. 383.

⁵¹² L'analphabétisme et le droit de l'homme. - Paris: UNESCO, 1968; Fernandez B. Alphabétisation dans le pays francophones: situation et concepts / B. Fernandez [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001459/145985f.pdf> (дата звернення: 04.07.2014).

позначеним та позначаючим⁵¹³. Звідси - цілий ряд рукописних та друкованих шрифтів грецького й латинського письма: від монументального письма різних форм до мінускулу, унціалу, півунціалу, малого курсиву у рукописі, та від ротонди, бастарда, фрактури до антикви, ежіптьєна, італ'єна, і зрештою, сучасних шрифтів (таких як Time New Roman чи Calibri) - у друкарстві⁵¹⁴.

Орфографічний бік письма пов'язаний не з його зовнішнім, а внутрішнім устроєм. «Графіка (шрифт), - зауважував Йозеф Вахек, - лише *terminus technicus*, що позначає інвентар писемних знаків, необхідних для викладу усних висловлювань. Орфографія (від *orthos* - правильний і *grapho* - пишу) ж - своєрідний місток між (...) писемною і усною мовою, набір відповідностей між окремими елементами обох систем»⁵¹⁵. Правопис дозволяє стабілізувати та уніфікувати писемно-мовну систему, відокремити її норми («правила») від аномалій («винятків»). У фонетичних літерно-звукових системах письма орфографія будується, переважно, на п'яти основних принципах.

Серед них - власне фонетичний (звук = писемний знак), фонетико-графічний (у певних випадках звук може зображатися різними писемними знаками), морфологічний (однакове написання однієї й тієї ж частини слова у різних графічних позиціях), етимологічний (при написанні запозичень - враховується графіка тої мови, з якої походить слово), традиційно-історичний (графіка обумовлена традицією, історією мови) тощо. При цьому реалізація цих вимог дуже часто залежить саме від останнього принципу. Тому в багатьох елементах графіка та орфографія писемної мови відбиває звучання не сьогоденних слів, а їхніх історичних попередників⁵¹⁶. Так, навіть після чисельних реформ французька орфографія

⁵¹³ Так, в основі латинського середньовічного письма лежить протиставлення двох типів графіки - маюскульного, що обмежується двома паралельними лініями, без додаткових частин, і мінускульного, що, крім «тіла» букви, обмеженого двома паралельними лініями, вміщує ще ряд додаткових елементів вгорі і внизу. При цьому у формуванні писемних знаків латиниці, як зауважує Ольга Добіаш-Рождественська, ключову роль відіграли 4 групи «графічних ідеалів»: 1) вічність і чіткість (звідси - класичне римське письмо папірусів та епіграфіки, а також пізніше письмо «великих літер»); 2) чіткість і краса (різні форми середньовічного книжного письма: унціал, півунціал, чвертьунціал і мінускул); 3) швидкість і вигідність (різновиди побутового курсиву); 4) характерність і пишність («дипломатичне», «епістолярне» письмо грамот і канцелярських документів). Виділені риси стосуються латинського рукописного письма на певному етапі його розвитку, однак з певними змінами їх можна вважати універсальними: *Добіаш-Рождественская О. История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии / О. Добіаш- Рождественская. - 3 изд. - Москва, 1987; Prou M. Manuel de paléographie latine et française / M. Prou. - Paris, 1892.* (Навіть у модерному друкованому тексті збереглося багато рис давнього ставлення до графіки).

⁵¹⁴ *Йончев В. Шрифтът през вековете / В. Йончев. - 3 изд. - София, 1975.*

⁵¹⁵ Пражский лингвистический кружок: сб. статей. - Москва: Прогресс, 1967. - С. 255.

⁵¹⁶ Так, у французькій мові, за класифікацією Володимира Гака, розрізняють графеми «фонологічно-функціональні», такі, що відображають реальні звуки мовлення; нефонологічні, що служать диференціації граматичних форм та омофонів та нефункціональні, які ані не вимовляються, ані не несуть граматичного чи лексичного навантаження. Звідси - поява т. зв. «диграм» та триграм, - складних буквосполучень (eau, ch, ph, ai), які або позначають один звук, або ж не позначають жодного. Натомість смислорозрізнявальну роль мають діакритичні знаки та букви, що виконують їх функції, а також синтактика букв (взаємне розміщення, позиція у

(як зрештою, й англійська) не позбулася цієї асиметрії знаків і значень. Ще у 20-30-х років ХХ ст. така невідповідність викликала постійні нарікання вчених⁵¹⁷. Зрештою, історія української кириличної орфографії (а ще більше - дореволюційної російської чи довоєнної болгарської) доказує, що навіть тут повної гармонії між звуком, значенням та буквою не існувало.

Письмо завжди мало конкурентів у сфері візуальної культури. Модерна цивілізація тільки збільшила їх кількість. Зокрема поруч з писемністю завжди існував малюнок. Він, зрештою, став живописом, творення якого також нерідко описуємо виразом «писати картину». Окремі письменники загалом розглядали живопис (peinture) як «модель» писання (écriture)⁵¹⁸. Генетично так можна сказати про усю писемну культуру: написання знака - це його рисування, і навпаки, мальоване зображення теж має у собі риси писемного знака, але без абстракції й схематизму. Іншими словами, навіть у дуже натуралістичному чи реалістичному живописі теж йдеться про графічний спосіб передавання інформації та естетичних цінностей - отже, про «писемність без самої писемності»⁵¹⁹. Ймовірно, художник і безпосередньо візуалізує свої почуття на матеріалі, і «пише» полотно на зразок книги, конструює його як інтелектуальний продукт.

Існують різні думки щодо того, чим зображення у візуальних мистецтвах відрізняється від письма. Так, Вільям Боумен в теорії «графічної комунікації» стверджував, що візуальна мова має можливість наочно (за посередництвом ока і зору) показати (без допомоги слів чи з поміччю додаткових написів) фундаментальні характеристики явищ, які частково недоступні для зображення писемними знаками. Візуальні знаки - малюнки, графіки, схеми можуть репрезентувати, яким є об'єкт та з яких частин складається (його зовнішній вигляд, внутрішню структуру, або організацію), як той чи інший об'єкт діє та взаємодіє з іншим (показати рух, систему, процес, подати його кількісні характеристики (розміри, кількості і

слові та зв'язок з іншими графемами), зрештою, «німі» літери. Отож, у семіотичній системі французької орфографії, зауважив дослідник, на різних рівнях існує асиметричне відношення між звуковими значеннями та графічними означниками (Гак В. Французская орфография / В. Гак. - Москва, 1985. - С. 13).

⁵¹⁷ До прикладу, Жозеф Вандрісс категорично твердив, що «французька і англійська орфографії - жахливі. Тільки тибетська та ірландська можуть змагатися з ними». Цій моделі письма учений протиставляв «продуманіші», на його думку, готську та слов'янську (орфо) графічні системи: «Готський алфавіт Ульфили є добрим інструментом, а староцерковна абетка Кирила і Мефодія - справжній шедевр. Яка ж велика різниця між ними та алфавітами англосаксів чи ірландців! Останні (...) століттями намагалися (...) пристосувати латинську абетку до своєї мови, і ніколи це їм не вдалося».

⁵¹⁸ Ferrato-Combe B. Écrire et peintre. Claude Simone et la peinture / B. Ferrato-Combe. - Grenoble: Ellug, 1998. - P. 9-60; Панофський Э. Смысл и толкование изобразительного искусства. Статьи по истории искусства / Э. Панофский. - Санкт-Петербург, 1999. - С. 43-73; Соломоник А. Философия знаковых систем и язык / А. Соломоник. - Минск, 2000. - С. 105-110.

⁵¹⁹ Натомість львівський (згодом - варшавський) теоретик Роман Ингарден наголошував, що структура розуміння, наприклад, картини залежить від багатьох факторів. По одному сприймаються (і пишуться, очевидно, теж) картини з літературною темою (за ними стоїть книга, писемний текст), по іншому - портрети, які мають свого конкретного референта - людину, ще по іншому картини, які не містять зображених предметів (т. зв. абстракції) тощо. (Шабоук С. Искусство - система - отражение / С. Шабоук; пер. с англ. - Москва, 1974).

тенденції їхнього зросту, кількісний поділ на частини), місцезнаходження (місце, позицію, розміщення) тощо⁵²⁰. Одним із важливих наслідків існування писемної культури стали й географічні мапи. Як показали дослідження Деніса Вуда, карта, у своїй суті, є своєрідною книгою, наповненою символами та кодами, еквівалентними до писемних знаків (коди інтрасигніфікації), а також міфологем, до яких відсилає мапа (коди екстрасигніфікації)⁵²¹.

Двійниками та конкурентами письма й літератури стали театр і кіно, у яких книжні тексти з віртуальних перетворилися на візуальні. Це - ще складніші системи знаків. Так, Тадеуш Ковзан нарахував тринадцять знакових систем театру (слова, жести, вигляд акторів, пози, рух, реквізити, тощо), а кінознавці нараховують ще більше, до того ж знаки кіно можуть комбінуватися між собою. Їх можна «читати» окремо чи у «зв'язках», але проаналізувати повністю усю сукупність знакових систем фільму, фактично, майже неможливо. Колись

⁵²⁰ Так В. Боумен буде лексичну схему візуальної мови, елементами якої є точка, лінія, фігура (плоска двовимірна форма), тон чи кольір, текстура та їх графічні різновиди тощо. «Лексеми графіки», за Боуменом, підкоряються граматиці простору - конструювання плоских, багатопланових, безперервних площин з допомогою накладання фігур, використання світлотіні, асоціації між зображеннями чи проєкціями предметів, їх об'єднання, контрасту, різкості між графічними знаками, та різних типів перспективи (паралельної, кутової тощо), а також експериментування з формою (через надлишковість/або дефіцит окремих її елементів). Усе це веде до сполучення графічних елементів у рамках візуальної фрази за синтаксичними законами зв'язку, диференціації і наголошування (домінування однієї з форм над іншою). Власне на рівні графічного речення, як каже Боумен, можливий перехід чи перенесення семантики звичайної мови у сферу мови. При цьому перехід від слова та денотата до зображення, його графічна інтерпретація може відбуватися на трьох рівнях; об'єктивному - через репрезентацію зовнішнього вигляду, розміру, структури, «символічному» - через умовне зображення предмета, відкидання його несуттєвих рис і творення об'єктоподібного зображення (при зображенні розміщення руху предмета у просторі, його місця у системі тощо) та абстрактному, у якому графічний знак відсилає не до особливостей реального предмета, а до ідеї, категорії, з якою він пов'язаний (процес, організація, тенденція). Саме ці елементарні операції та семантичні одиниці, над якими ці операції здійснюються, і у концепції Вільяма Боумена творять цілісну систему візуальної «мови» - візуальне ж «мовлення», на його думку, полягає у застосуванні та поєднанні викладених принципів. (*Боумен В. Графическое представление информации / В. Боумен; пер. с англ. - Москва, 1971*).

⁵²¹ До кодів першого типу належать ікони - зображення речей, подій, на місцезнаходження яких вказує карта (вулиці, будинки, річки) тощо. Наступний рівень інтрасигніфікації охоплює назви міст, країн, вулиць, закладів, які позначає мапа. Отже, йдеться про писемні знаки, які класифікують, називають, ототожнюють. Далі йдуть тектонічні коди - скаляри (у числових показниках, що вказують на віддалі, величину, кількість і топологічних - у планіметрії міст, стереометрії гір) тощо. Крім того, карта містить темпоральні коди - вказівки на час, період тривалість фактів, до яких відсилає. Серед екстрасигніфікативних кодів Д. Вуд перший тематичний, котрий вказує, до якої групи належить карта (карта автомобілів, залізниць тощо). Підставою цього коду є іконічні знаки. Після цього дослідник прочитає у карті топічний код, надбудований над тектонічним. Двійником темпорального коду у цій системі стає історичний код, що відсилає до історичного часу і його подій. Риторичний код акцентує на культурній приналежності карти (її «французькість» чи «ан-глійськість»). Нарешті, карта містить утилітарний код. За Д. Вудом, він надає власникові карти символічну силу над зображуваною територією. Це рівень, де карта стає знаком влади та власності. (*Wood D. The Power of Maps / D. Wood. - New York; London, 1992*).

Мішель Бютор стверджував, що література та письмо загалом вже містять у собі зародки інших мистецтв: написаний текст відповідає рисункові, партитура - насправді лише вторинний нотний запис слова, а послідовність сторінок у тексті - прообраз кінематографії⁵²². Однак зв'язок між книжно-писемно-літературними, кіно- і театральним знаками й текстами є нерідко заплутаним. Так, літературний твір справді лягає в основу твору театрального, однак не співпадає з ним. З одного боку, як підмітила Стефанія Скварчинська, на сцену переноситься тільки частина того, що зображає письменник у книзі. До того ж, існують тексти, які, хоч і написані у формі драми, трагедії чи комедії, але важко піддаються інсценізації (хрестоматійний приклад - «Фауст» Гете). Водночас режисер і актори, інтерпретуючи літературний твір засобами сценічного мистецтва, перекладаючи його на театральну мову, перетворюють його у нову якість, яка повідомляє глядачеві іноді далеко більшу кількість інформації, ніж текст - оригінал - читачеві. Отже, як зауважував Ян Мукаржовський, «поет володіє тільки написаним словом, актор же - багатим арсеналом засобів голосових, мімічних тощо. Він просто не може відтворити тільки зміст тексту: на сцені ми завжди бачимо цілу людину, а не тільки те, що з неї показує поет».

Це ж (ще з більшою силою) задемонструвало кіномистецтво. Первісне, «німе» кіно часто не могло обходитися без писемної культури (звідси - вставні написи й титри, котрі витлумачували дії кіногероїв). Згодом, у звуковому кіно зв'язок між візуальним і писемним/літературним ускладнився. З одного боку, писемність так чи інакше присутня у кіномистецтві, інколи навіть складає зміст фільму (приклад - «Лемма Зорна», де дійсність стає відповідником абетки, і навпаки). З іншого - маємо справу з довготривалою дискусією про можливість екранізації літературних текстів та про вплив кінематографа на літературу. Наприклад, існують кінематографічні романи, а один із творців «нового роману» Ален Роб-Грійє став водночас й відомим кінорежисером. Однак екранізація літературних текстів, книжок багато у чому схожа на постановку драматичних творів на театральній сцені: і там, і тут йдеться, фактично, про дві різні системи, а нерідко і про два різні твори взагалі⁵²³. Отож, і тут маємо взаємодію та конкуренцію двох типів візуальності: графічної та неграфічної.

Проте письмо стало також втіленням ідеї комунікації і технологією цієї комунікації

⁵²² Человек читающий. Номо legens. Писатели XX века о роли книги в жизни человека и общества / [сост. С. Бэлза]. - 2 изд. - Москва: Прогресс, 1990. - С. 261.

⁵²³ Для прикладу досить порівняти роман Умберто Еко «Ім'я Троянди» і його екранізацію у виконанні Жан-Жака Анно чи «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського із одноіменною кінострічкою Сергія Параджанова. Ще хрестоматійним прикладом співвідношення літературного і кінематографічного може слугувати «Земля» Олександра Довженка. У цьому випадку добре помітне протиставлення кіноповіді, написаної уже у 50-х рр. XX ст., збереженого у фрагментах сценарію і самого фільму, створеного у 30-х роках. Важливо й те, що кіноповідь написана уже після фільму, в епоху звукового і кольорового кіно, тоді як сам фільм належить ері «німого» кінематографу. В одній зі своїх статей О. Довженко назвав старий сценарій «Землі» примітивним. Однак цей текст усе-таки відображав суть фільму, семантика якого була передана, в основному, через візуальний ряд, який супроводжували титри з короткими репліками персонажів. Натомість текст кіноповіді є своєрідним коментарем і до стрічки, і до її постановки. Він, по суті, визначає межі авторського розуміння подій, зафіксованих на «німій» кінострічці.

нарівні з іншими методами передавання інформації та творення діалогу між людьми й суспільствами: від фонографа та телеграфа до телефону й телевізора, а згодом й до інтернет-зв'язку. Тому, у широкому сенсі, «ієрогліфи» (тобто писемні знаки загалом) можуть опинитися у широкому списку інших комунікаційних інструментів, не раз дуже своєрідних (від годинників, електричних проводів, пошти, марок, прапорів і комп'ютерів до гробниць і соборів)⁵²⁴.

2.6. Читання як соціальне явище

Упорядкування графіки слугує, як правило, одній меті: покращенню писемної комунікації. Але для спілкування з допомогою писемних знаків необхідні два фактори - здатність автора тексту правильно закодувати своє мовлення у вигляді «ланцюжка» графічних знаків та вміння читача розкодувати, дешифрувати письмо. Ця проблема має таку ж довгу історію, як і сама писемність⁵²⁵. У різних наукових системах (наприклад, Й. Фрідріха) розрізняють кілька видів відчитування писемностей: невідома мова - невідоме письмо; відома мова - невідоме письмо; невідома мова - відоме письмо тощо. Ці ситуації мають різний ступінь складності. Перша з них - найважча, натомість останню частина дослідників (зокрема Ігор Дьяконов) пропонує називати не власне-дешифруванням, а інтерпретацією тексту.

Дешифрування тексту - непростий логічний шлях. Сюди входить палеографічна обробка тексту, впізнання графіки та її транскрипція - граматична ідентифікація мови, якою записано текст, та умовне прочитання знаків («озвучування»), фонетичне читання - розуміння лексики - читання тексту як цілості та його філологічний переклад⁵²⁶. Перехід від однієї стадії дешифрування до іншої непростий. У кожному з окремих випадків «читачі письмен», вчені зіштовхуються з труднощами різного типу. (Один зі складних прикладів - т. зв. «Фестський диск». Тут неясними залишаються навіть такі «явні», здавалось би, речі, як напрям рисункових знаків). Дешифрування - читання тексту, записаного незнаним письмом, має усі риси складного наукового дослідження. Крім того, цілком мав рацію Мішель де Серто, коли зауважував складні колізії всередині того, що зветься дешифруванням.

Читання сенсів і дешифрування літер - дві різні психологічні реальності, з якими зіштовхується навіть школяр. Власне тут, на рівні дешифрування літер, починає діяти культурна пам'ять (у вигляді пам'яті фонетичної чи фонетико-фонологічної).

⁵²⁴ Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі. Історія ідеї комунікації / Дж. Д. Пітерс; пер. з англ. - Київ: Академія, 2004. - С. 19.

⁵²⁵ Так, уже давні аккадці та вавилонці змушені були створювати систему відповідностей між шумерським та власним розумінням клинопису. Саме тоді почали створюватися перші принципи перекодування писемних знаків. Так виникли тезауруси синонімічних графічних знаків, що використовувалися у різних мовно-культурних системах. Спочатку записувалася шумерська графема, пізніше - її шумерська вимова, і, нарешті, аккадський відповідник, тобто спочатку «па- аг» (шум.) потім - його транскрипція - «КА х А» і аккадський еквівалент «Sa-tu-й» («пити»); *Saggs H.W. F. Civilization before Greece and Rome / H.W. F. Saggs. - New Haven; London, 1989.*

⁵²⁶ Пор: *Авакьянц Г. Некоторые принципы и методы применения ЭВМ в современной дешифровке исторических систем письма / Г. Авакьянц // Древние системы письма. Этническая семиотика. - Москва, 1986. - С. 30.*

Саме вона, за М. де Серто, стає посередником у віртуальному діалозі між людською свідомістю й графічною системою, яку тій доводиться відчитувати-розшифрувати. Отож, будь-яке дешифрування «розщеплене» на «писемний» і «лексичний» акти⁵²⁷. Крім того, як зауважили М. Коен і Е. Нагель, дешифрування писемних культур схоже на детективне прочитання криптограм: історик повинен вибрати логічно найімовірніший варіант інтерпретації знаків, який, на його думку, адекватно відображає мовну й позамовну реальність. При цьому він, як і кожен читач, частково логічно, а частково- інтуїтивно має віднайти «загальне значення мови конкретного документу»⁵²⁸.

Не менш складною видається й загальна психологічна структура читання як дії й процесу, що вимагає поступового засвоєння правил декодування, характерних для певного типу письма й структури мови, для якої використано писемність. У більшості концепцій йдеться про багатоступеневий процес. Одні теорії (як «модель Рубенштейна») вбачають тут перехід через квантифікацію, маркування, порівняння і селекцію знаків до впізнавання слів. Інші ж бачать ще складніший феномен. Він починається пристосуванням зору до сприймання певного типу письма й мови, проходить створення й відтворення ряду сенсорних і аудіовізуальних образів на рівні коротко- й довготермінової пам'яті, а завершується «власне-читанням». До того ж, прихильники цих концепцій наголошують, що йдеться навіть не про один, а про два паралельні процеси (візуального й звукового сприйняття)⁵²⁹. У свій час педагог Селестьєн Френе⁵³⁰ вважав, що людина має вчитися писати й читати природним методом, через роботу, засвоєння певних дій: спочатку навчившись говорити, потім - малювати, а ще згодом - копіювати рукописні і навіть друковані тексти, ілюструвати їх тощо. Поступово вона «захоплюється магією писемності», зникає до рукописного та друкованого шрифту, впізнає тексти, ще не читаючи їх, і сама робить самостійний крок у напрямку читання та писання: «Дитина уміє читати без усяких вправ. Вона з самого початку вміє читати, тому що впізнає за зображенням рукописного чи друкованого тексту вміщену там думку, ніби слухаючи здалека голоси тих, кого нема поруч», - підсумовував вчитель⁵³¹. Звісно, Френе тяжів до методичних рекомендацій, а не методологічних схем, однак його міркування мають також і теоретичну силу.

Дехто з дослідників розкладає процес чи процеси лектури на «перед-читання» (підготовку зору та інтелекту до сприйняття письма), а потім - послідовне включення орфографічних, фонологічних та семантичних процесів ідентифікації знаків. До того ж, читання рукописного тексту модифікується під час переходу до тексту друкованого. Крім того, вчені наголошують, що сама здатність читати знаки письма і навіть володіти його навиками ще не означає здатності до розуміння текстів. У цьому сенсі писемність є лише містком, що веде від візуальних образів через слова до речей та ідей, від сприймання до

⁵²⁷ *Certeau M., de. L'invention du quotidien / M. de Certeau. - Paris: Gallimard, 1990. - Т. 1: Arts de Faire. - P. 244.*

⁵²⁸ *Коэн М. Введение в логику и научный метод. - С. 449.*

⁵²⁹ *Огляд див.: Gibson E. J. The Psychology of Reading. - P. 438-482.*

⁵³⁰ *Френе С. Избранные педагогические сочинения / С. Френе; пер. с фр. - Москва: Прогресс, 1990. - 304 с.*

⁵³¹ *Там само. - С. 63.*

мислення⁵³². Зрештою, читання виявляється зворотнім боком письма (чи навіть письмом у зворотньому напрямку), або ж його передумовою та першою стадією, і навпаки - письмо веде до читання⁵³³. Водночас, щоб визначити суть читання, вчені часто звертаються до відносно простої дефініції Данііла Ельконіна⁵³⁴, який добачав тут не стільки «виявлення інформації, що міститься у тексті», як «процес відтворення звукової форми слів за їх графічною (...) моделлю»⁵³⁵. У суті ж справи, йдеться про обидва процеси, злиті в один чи один, розділений на частини.

Все це ще більше ускладнює і завдання звичайного читача, і тим більше - історика або антрополога-етнолога, який вивчає модерні й давні знакові системи. Адже, окрім іншого, він мусить задуматися над проблемою принципової співмірності чи не співмірності (перекладності/неперекладності, дешифрованості/недешифрованості) писемних культур, мов, літератур та культурних пам'ятей різних народів. Так, частково ще Вільгельм фон Гумбольд, а остаточно Бенджамен Лі Ворф, як знаємо, сформував концепцію відносно «жорсткої» мовної (культурно-цивілізаційної) відносності⁵³⁶. Згідно з нею, люди залежні від мовного (а також писемного чи символічного) досвіду тої етнокультурної спільноти, до якої належать. Представники різних соціумів кодують у мовах та знакових системах власний спосіб мислення, світогляд. Як наслідок, ці системи стають неспівмірними «колами», навіть неперехідними бар'єрами, що відокремлюють народи й цивілізації, а також перешкоджають адекватному порозумінню між ними. Натомість Едвард Сепір⁵³⁷ запропонував дещо «м'якший» варіант цієї теорії, за яким мовно-культурні бар'єри ставали напівпроникними - напівзакритими. Ця модель видається більш відповідною, коли йдеться про співставлення різних писемностей, культур та цивілізаційних досвідів.

В контексті таких труднощів відкриття давніх писемних культур та дешифрування писемностей вже само по собі встигло стати переломним винаходом інтелектуальної історії модерного часу - свідченням світоглядних змін XIX-XX ст. у ставленні до минулого. Так, Йоганнес Фрідріх зауважував, що тільки після 1800 р. європейські дослідники замість звичайного здивування давніми («догрецькими») письменами несподівано відчули необхідність декодувати й прочитати тексти Єгипту та Межиріччя: «розкриття давніх писемностей та мов, здійснене впродовж дев'ятнадцятого й двадцятого століть, відноситься до числа найбільших подвигів людського духу, і тільки тому не привертає такої великої уваги, як (...) революційні досягнення природознавства й техніки, що немає такого великого значення для практичного життя»⁵³⁸. Тому

⁵³² Див. *Adams M. J. Beginning to Read.* - P. 55-94, 105-191.

⁵³³ *Gibson E. J. The Psychology of Reading...* - P. 446-447; *Adams M. J. Beginning to Read...* - P. 375-406.

⁵³⁴ *Эльконин Д. Психическое развитие в детских возрастах. Избранные психологические труды / Д. Эльконин.* - 2-е изд., стереотип. - Москва; Воронеж, 1997. - 416 с.

⁵³⁵ Там же. - С. 326; Поп.: *Gibson E. J. The Psychology of Reading.* - P. 529.

⁵³⁶ *Whorf B. L. Language, Thought and Reality. Selected Writing of B. L. Whorf / B. L. Whorf; ed. by B. John Carroll.* - New-York; London: Massachusetts Institute of Technology, 1959. - 278 p.

⁵³⁷ *Sapir E. Language. An Introduction to the Study of Speech / E. Sapir.* - New York: Harcourt, Brace and Company, 1921. - 258 p.

⁵³⁸ *Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков / И. Фридрих; пер. с нем.* - Москва:

частина авторів науково-популярних книг не випадково формувала уявлення про вчених - дешифрувальників як про героїв модерної наукової міфології. Дії єгиптологів, ассірологів, хеттологів набували тут відтінку містичності й надприродності⁵³⁹.

Проте й побутове, щоденне читання й тлумачення текстів, поданих у звичній читачеві писемній формі, - також доволі непростий процес. Різні дослідники моделюють його по-різному. Лінгвісти та адепти теорії інформації ХХ ст. нерідко аналізували читання текстів на зразок звичайного процесу мовної комунікації. З цього погляду, процес читання - пошук інформації, відсіювання одних і сприйняття інших сигналів на кількох зорових (чи - коли йдеться про шрифт Брайля - дотикових) рівнях, на кожному з яких різні реципієнти наділяють їх іншим значенням. Все залежить від погляду та особи читача (чи псевдо-читача), зауважував Абраам Моль: сторінка друкованого тексту для мавпи - «двовимірне зображення світлових плям», для коректора - «одно- вимірна лінійна множина розміщених у рядках букв», для звичайного читача - «одномірною множина розміщених у рядках слів», для верстальника в типографії - «певний двовимірний малюнок»⁵⁴⁰. У цьому тлумаченні текст (повідомлення/повідомлення/месидж) виглядає упорядкованим набором сигналів, системою мовних одиниць: звуків, слів та речень. Автор твору використовує ці інструменти як знаки-стимули, що викликали відповідні мисленеві реакції /значення/образи/асоціації реципієнта-читача. З іншого боку, в частині концепцій читання стає логіко-дедуктивним аналізом, з допомогою якого читач поповнює свої знання про дійсність, і отже, пізнає світ.

Натомість постструктураліст Ролан Барт у <^^>⁵⁴¹ вважав, що лектура й розуміння тексту («текст-читання»), містить кілька кодів чи рівнів дешифрування: 1. На герменевтичному рівні читач формує питання до тексту і свої відповіді на них, виявляє його «загадки» і уможливує їх розкриття. 2. На семному рівні виявляється узагальнене конотативне значення (на зразок «маскулітності» чи «фемінності») фрагментів твору; читач знаходить його у цілому тексті, його «характерах, атмосфері, образах, символах». 3. Текстові «семи», у свою чергу, є репрезентантами ширшого, «символічного» коду, що забезпечує тематико-алегоричне прочитання тексту.

4. Прое(й)ретичний (акціональний) код - диктована текстом логіка дій його персонажів, яку читач підсвідомо співвідносить з реальною логікою людських вчинків.

5. Культурний (референційний) код апелює до знань, стереотипів та образів, закладених у колективній свідомості (світоглядній парадигмі) людей.

Частину цих кодів Р. Барт не наважувався структурувати, оскільки їх формують різноманітні асоціації. Зате інша частина елементарних одиниць літературного тексту, на його думку, має свої відповідники у мовних структурах. Одиницями мовлення, підкреслював вчений, є лексеми зі своїми семантичними полями. Одиницями читання, натомість, є лексії - сукупності слів, «оптимальні поля, у яких виявляється смисл тих чи інших частин тексту». Мовець, використовуючи структури вираження, породжує речення. Слухач, використовуючи

Изд-во иностранной литературы, 1961. - С. 16-17.

⁵³⁹ Див., наприклад: *Добльхвер Э. Знаки и чудеса / Э. Добльхвер; пер. с нем. - Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. - 386 с.*

⁵⁴⁰ *Моль А. Теория информации. - С. 81.*

⁵⁴¹ Див: *Барт Р S/Z / Р. Барт; пер. с фр. - Москва, 1994. - С. 101-102.*

структури розуміння, витлумачує це речення й будує своє власне «герменевтичне висловлювання». Приклад «герменевтичної фрази» Ролан Барт знаходить у тексті бальзаківського «Сарразіна». З його аналізу випливає, що тут йдеться про міні-текст - коментар, де можна знайти «герменевтеми» - відповідники елементів звичайного речення.

Натомість колишній львів'янин, уродженець Кракова Роман Вітольд Ингарден стверджував, що під час лектури читач синтезує й водночас аналізує текст (передусім художній), йдучи шляхом конкретизації й «підіймаючись» від літер та «мовно- звукового утворення», тобто звучання слів, до значення лексем та речень; звідси - до зображуваного у творі предмета, і нарешті - до конкретного виду-вигляду, в котрому цей предмет постає в уяві того, хто читає текст⁵⁴². У такий спосіб, літери та звуки стають ментальними відповідниками реальності, підкреслював учений. Водночас у феноменолого-герменевтичних та екзистенціалістичних концепціях читання стає не лише раціонально-логічною, але й емоційною діяльністю: переживанням тексту, точніше того, що він зображає. Ці ідеї, у свою чергу, перегукуються зі ще середньовічною концепцією різних рівнів (про)читання: від буквального розуміння тексту до його алегорико-символічних тлумачень. З іншого боку, нерідко наголошують на взаємозалежності між писанням та читанням. Так, Поль де Ман (Поль Адольф Мішель Деман)⁵⁴³, розглядаючи творчість Пруста, вслід за Жоржем Пуле⁵⁴⁴, вбачав у переході від «життя» до письма відповідник акту «читання, відокремленого від недиференційованої маси фактів та подій»⁵⁴⁵.

Зрештою, як на різних прикладах демонстрував семіотик й медієвіст Умберто Еко текст (зокрема художній), відразу зорієнтований на читача. Він має його, з одного боку, розшифрувати, а з іншого - пережити. Звідси - різні види гри між тим, хто читає, і тим, хто пише; гри, заснованої на множинності значень і тлумачень, закладених у словесні знаки. Звідси й функція чи роль читача: на сцені читання він виступає, нерідко, не лише актором у театрі автора, але й самостійним гравцем, а то й співавтором твору. Так виникає «інтерпретаційна кооперація», співпраця довкола тексту⁵⁴⁶.

Проте існує й інша концепція, ґрунтована на знаній думці Вільгельма фон Гумбольдта і його послідовників про те, що будь-яке розуміння тексту, повідомлення іншої людини є водночас нерозумінням. За аналогією вибудовується логіка герметично зачиненого в собі тексту, що суперечить співпраці автора з читачем: «якщо кожне читання є хибним прочитанням, жодне прочитання не краще за інше, отже усі прочитання, потенційно безконечні кількісно, є, у підсумку, однаково неправильними інтерпретаціями»⁵⁴⁷. Звісно, така точка зору занадто радикальна і, значною мірою, суперечить щоденній практиці

⁵⁴² *Ингарден Р Исследования по эстетике* / Р. Ингарден; пер. с пол. - Москва, 1962. - С. 14.

⁵⁴³ *De Man P. Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust* / P. de Man. - New Haven and London: Yale University Press, 1979. - 305 p.

⁵⁴⁴ *Poulet G. Phenomenology of Reading* / G. Poulet // *New Literary History*. - October, 1969. - Vol. 1. - No. 1. - P. 53-68.

⁵⁴⁵ *De Man P Allegories of Reading...* - P. 37.

⁵⁴⁶ *Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів* / У. Еко; пер. з англ. - Львів: Літопис, 2004. - 652 с.

⁵⁴⁷ Критика цього погляду: *Said E. W. The World, the Text and the Critic* / E. W. Said. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1983. - P. 39.

людства, в якій розуміння, нехай часткове, все-таки існує.

Однак багато механізмів читання далі залишаються (та, можливо, залишатимуться) предметом наукових дискусій. Так, нелегко визначити, наскільки великою у процесі читання та витлумачення тексту залишається первісна авторська інтенція (та й чи ця інтенція чітко артикульована й настільки стабільна і виразна, як можна собі уявити). Не менш суперечливою є проблема ролі традиції у читанні та інтерпретації творів. Одні вчені схиляються до думки що вона, як і авторський замисел, майже повністю читацьку рецепцію. Інші, навпаки, схильні бачити основну ініціативу та креативний потенціал у читацькій уяві, яка відтворює чи, може, навіть наново створює закодований у писемних знаках текст та співставляє його з контекстами свого власного емпіричного, інтелектуального та емоційного досвіду⁵⁴⁸. Важко також сказати, де починається й закінчується «герменевтичне коло» (читач - текст - читач) у розумінні Ганса-Георга Гадамера чи Мартіна Гайдеггера та наскільки раціоналізованим (чи, відповідно, ірраціональним) є процес усвідомлення прочитаного загалом. Однак очевидно, що читацька свідомість рухається від перед-розуміння тексту через роз- кодування, аналіз й осмислення текстових категорій до пост-розуміння твору (власне інтерпретації, тлумачення)⁵⁴⁹.

Іншими словами, щоб зрозуміти текст, читач вже має мати певні знання у тій сфері, про яку йдеться, щоб виробити власну інтерпретаційну стратегію для його розкодування (навіть на первинному рівні). До того ж, він не може прочитати всього на світі: ким би він не був. Для цього завжди бракуватиме фізичних можливостей, мнемонічного та інтелектуального потенціалу. Отже, людина змушена проводити селекцію текстів, керуючись своїми інтересами, естетичними смаками, практичними потребами й знаннями. До того ж, звужуючи масив інформації, читач змушений проводити повторну селекцію, відокремлюючи тексти для поглибленого читання від творів для «поверхневої» лектури. Інколи читачу/читачці слід ще до читання вибудувати цілу ієрархію компетенцій та навіть стереотипних, клішованих уявлень. Так, для історичних романів та досліджень треба мати набір загальних або спеціальних історичних знань та розуміння економічних відносин. Для інших текстів необхідне знання лише окремих подій, культурних деталей та шаблонів поведінки. Ще в інших взагалі йдеться про знання літературних типів або ж ряду текстів, до яких відсилає той чи інший твір⁵⁵⁰.

У свою чергу, читання писемних текстів стає моделлю візуального читання - оглядання, витлумачення творів образотворчого мистецтва, а також кіно й фотографії. Так, наприклад, «читання» картини у Ервіна Панофського перетворюється на три стадії аналізу: від іконографічного опису до іконологічної інтерпретації, ґрунтом яких стає, зокрема, читання літературних творів, на яких засновані сюжети картин. Водночас читання картини у концепції мистецтвознавця виглядає дуже близьким до герменевтичного відчитування тексту (від первинного/фактичного сюжету до сюжету вторинного, умовного, образного, історичного, алегоричного)⁵⁵¹. Зрештою, риси звичайного читання мимоволі перенесені

⁵⁴⁸ Див. The Postmodern Bible. The Bible and Culture Collective / [George Aichele et al.] - New Haven; London: Yale University Press, 1995. - P. 20-68.

⁵⁴⁹ Див. напр.: Rabinowitz P. Before Reading. Narrative Conventions and Politics of Interpretation / P. Rabinowitz; with a foreword by J. Phelan. - Columbus: Ohio State University Press, 1998. - 249 p.

⁵⁵⁰ Приклади див: Ibidem. - P. 21-22.

⁵⁵¹ Панофский Э. Смысл и толкование изобразительного искусства. Статьи по истории искусства /

також і на інтерпретацію світлин та кінофільмів, тим більше, що кінокартини ґрунтовані на літературних сценаріях. Отож, феноменологія читання залишається доволі широкою: від візуальної рецепції писемних знаків до логічного аналізу тексту і від нього - до переживання.

Водночас конфігурації відносин між автором, читачем (адресатом) текстів і самими текстами неоднакові. Так, наприклад, тексти поділяються на обов'язкові й необов'язкові для отримання і читання. Глибина їхньої лектури може бути різною. Так чи інакше, письмове повідомлення (будь-якого типу) слугує заміником живого діалогу між відправником і отримувачем. Водночас людина, оточена писемною культурою, має вибрати одну з ролей, яку хоче ситуативно відіграти: бути автором оригінального тексту/месиджу, стати його відтворювачем/переписувачем/копіїстом (при чому копія може слугувати як для комунікації, так і для акумуляції знань) чи залишатися пасивним одержувачем, котрий лише констатує інформацію, не реагуючи на неї⁵⁵².

Натомість впливова концепція Мішеля де Серто⁵⁵³ ґрунтувалася на доволі різкому протиставленні феноменів читання й письма. Перше з них поставало специфічною суспільною практикою, сконцентрованою на літературних текстах, а водночас фундаментальним різновидом споживання (інформації) у модерному суспільстві. Водночас автор «Винаходу щоденності» протиставляв концепцію іншої теорії - «ідеології інформування суспільства через книгу й читання»: міф Освіти був для нього лише витвором культурної політики⁵⁵⁴. Вчений намагався деміфологізувати образ писемності й письма як синоніму модернізації. Письмо ж, підкреслював М. де Серто, стало для суспільства символом влади над соціумом, а також продукцією, виробництвом економічних, політичних та наукових моделей мислення, отже - джерелом прогресивних змін. (Через це у сфері усного почали добачати лише культурну відсталість).

На протигагу цьому культуролог пропонував власну модель писання як цілком конкретного різновиду людської діяльності, сфокусованого на трьох елементах: - «білому листку паперу» - «основному просторі письма», тексті як результаті трансформування цього простору з допомогою «мовних (і графічних) матеріалів чи фрагментів»; конструюванні цього тексту як важливій практиці, покликаний змінити думку інших, а отже, суспільний дискурс. Водночас акт письма у цьому трактуванні - це «нанесення на сторінці траєкторій, які зображають слова, фрази, і, врешті, систему». У полоні такої діяльності кожна дитина, за де Серто, перетворюється на творця і картезіанського філософа. Зрештою, у цій концепції фігурує думка, особливо важлива для нашої теми: пишучи, людина не лише утверджує власні ментальні проекти чи навіть своє існування. Вона має амбіції конституювати на письмі свої зв'язки з минулим і навіть переробити саму історію. У цьому сенсі, навіть «революцію» вважають писемною, отже й літературною, практикою, - підкреслював дослідник⁵⁵⁵.

Э. Панофский. - Санкт-Петербург, 1999. - С. 56- 57.

⁵⁵² Пор.: *Рождественский Ю.* Введение в общую филологию. - С. 66-67.

⁵⁵³ *Certeu M., de.* L'invention du quotidien. - Т. 1.

⁵⁵⁴ *Ibidem.* - P. 240.

⁵⁵⁵ *Ibidem.* - P. 198-201.

2.7. Писемна культура, лектура та література: взаємозв'язки та антиномії

Читання й писання - загальні та доволі «розмиті» в сучасному суспільному дискурсі поняття. Це стосується місця писемної культури та літератури у структурі культурної пам'яті та, відповідно, в історії, котра цю пам'ять творить. З одного боку, «писемна культура» та література - терміни, які можна поширити на дуже різні явища. Так, у концепції лінгвіста Юрія Рождественського писемність асоційована з «писемною словесністю» та включає в себе багато «інститутів» та жанрів писемного мовлення. Так, дослідник виділяв нумізматичні написи (грошові штампи), сфрагіс- тичні, епіграфічні та, зрештою, палеографічні тексти. Матеріал та знаряддя письма, наголошував він, визначають якість графіки та величину самого тексту, а навіть його тематику: написи на грошах засвідчують їхню вартість, сфрагістичні написи на документах - їхню справжність; епіграфічні відображають імена речей, предметів, на які їх нанесено, слугують мітками приватної власності, або ж розповідають про померлих (надмогильна епіграфіка); нарешті - палеографічні тексти поширюються на найширше за тематикою й обсягом коло написів. За Рождественським, палеографія взагалі ставала центром писемної словесності, саме її обслуговували чисельні писемні інституції (від бібліотек, архівів, музеїв, які акумулюють тексти до канцелярій, що їх творять, а також школи й пошти, котрі їх передають). Водночас палеографія виявляється вмістилищем писемних жанрів, поділених за риторико-стилістичною ознакою: прозових, поетичних, драматичних текстів - з одного боку, і творів, (публічних) документів та (особистих послань) епістол - з іншого.

Саме у такому вигляді вони циркулюють у суспільстві між інституціями, які продукують, репродукують чи нагромаджують писемні повідомлення, але водночас забезпечують обмін писемною культурою між різними соціальними групами. Зрештою, саме історичний розвиток цієї культури у часі та просторі веде до становлення власне художньої літератури - того сегменту писемної культури, для якого характерні спеціальна селекція та обробка текстів⁵⁵⁶. Водночас «мистецтвами писемної мови» дослідник називав каліграфію й граматику, епістолографію (вміння укладати листи), дипломатику (мистецтво укладати документи), а поруч з ними - поезику та риторику, і саме крізь їхню теоретичну призму розглядав специфіку формування національних літератур. У цій схемі, як бачимо, художня література, з одного боку, виокремлюється з континууму писемної культури, а з іншого - ховається у ній.

Це стосується й частини інших культурологічних теорій. В них художня література трактується нарівні з технічною, юридичною, теологічною книжністю. Отож, термін «література» у такому трактуванні означає майже те саме, що й книжна продукція, книжна культура: набір писемних текстів, що побутують у суспільному просторі. З іншого боку, писемна культура та література як нерозривне ціле постає тут рушійною силою та запорукою існування «текстуального соціуму». Натомість філологічні літературознавчі концепції відштовхуються, радше, від протилежного. Вони наголошують на особливій естетичній цінності художньої літератури як мистецтва образного слова на противагу іншим «літературам», котрі є формами продукування й зберігання знань, а не образів. Саме цим можна пояснити насторожене ставлення філологів до прибічників т. зв. «нового історизму», які не лише паралельно прочитують літературні й нелітературні тексти, але й читають перші крізь призму других, «зрівнюють їх у

⁵⁵⁶ *Рождественский Ю.* Введение в общую филологию. - С. 50-100.

правах», «обрамлюючи» Літературу Історією⁵⁵⁷. З іншого боку, теоретики раз по раз наголошують на внутрішній присутності історії в літературі як у «письмі» та «науці». «Письмо - це дії, які історія реалізує в мові, вже опрацьованій суб'єктом» - саме так Юлія Крістева витлумачувала бартіанську концепцію писемної культури⁵⁵⁸.

Такий теоретичний різнобій відображає й концептуальні суперечності у свідомості споживачів писемної культури - навіть на побутовому рівні. В одних ситуаціях вони відокремлюють красне письменство з-поміж інших текстів (оскільки воно має більшу емоційну силу впливу на їхнє естетичне чуття та смаки), в інших - художні книги стають невід'ємною складовою потоку писемних повідомлень. І це має своє логічне підґрунтя. З одного боку, художню літературу формують лише тексти, сконструйовані за певними естетичними та риторичними правилами (чи прийомами), тексти, які мають особливу силу експресивного впливу, та (принаймні, теоретично) апелюють до сфери художньо-образного мислення. Іншими словами, у цих текстах йдеться про творення сюжетів, персонажів та їхніх атрибутів (зокрема характерів). У такому розумінні літературні твори нерідко асоціюють зі сферою підсвідомого, уявного та міфічного. Автори художніх текстів, письменники стають у цьому випадку «міфотворцями уявних світів» або ж тими, хто нотує приховані імпульси людської (індивідуальної чи колективної) психіки.

Водночас на практиці до красного письменства зараховують також тексти, автори яких цілком раціонально використовують певні сюжетні схеми, типи персонажів, вміло оперують тропами та іншими риторико-стилістичними засобами тощо. Отже йдеться не лише про, за самою природою «акцентувані», незвичні твори, породжені повністю оригінальною свідомістю, але й про логічні конструкти. Їх умовно ділять на поетичні, прозаїчні й драматичні твори, всередині яких виділяють, скажімо, поеми, балади, вірші, романи, повісті, оповідання, трагедії, комедії, мелодрами тощо. Тому існування літератури - не лише творчий порив, але й дотримання правил дискурсу, а сама вона - продукт писемної культури, яка її оточує. Іншими словами, художній літературний твір - це звичайний писемний текст, засобами словесної експресії та суспільною конвенцією виділений із загального масиву книжної культури. Він тотожний з іншими літературами (у технічному значенні того слова), але водночас Інший - і цю двоплановість необхідно враховувати.

2.8. Писемності, літератури та суспільства: формування уявлень, міфів, стереотипів

У світовому культурному масштабі й навіть на рівні одного регіону писемність та література не є, зрозуміло, чимось цілісним. Світове письменство - настільки ж витвір глобалізованої цивілізації, «світова республіка літератури» (термін П. Каза- нови⁵⁵⁹), наскільки ж панорама різних національних літератур. Це ж - з певними застереженнями стосується писемностей та писемних культур, серед яких розвивалися ці літератури. За ними, у свою чергу, стоїть етномовне розмаїття світової цивілізації..

⁵⁵⁷ Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія / П. Баррі; пер. з англ. - Київ: Смолоскип, 2008. - С. 205-213.

⁵⁵⁸ Крістева Ю. Полілог / Ю. Крістева; пер. з фр. - Київ: «Юніверс», 2004. - С. 18.

⁵⁵⁹ Казанова П. Мирова республіка літератури / П. Казанова; пер. с фр. - Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. - 416 с.

Отож, лінгвістичним мовним сім'ям відповідають, до певної міри, «сім'ї» писемностей та літературних цивілізацій⁵⁶⁰. При цьому різні мови та літератури, а також писемності, що слугують їхньою формою, помітно впливають на людську свідомість. Попри мовні й культурні універсали! (у тім числі й у писемній сфері) представники різних національних спільнот, котрі користуються мовами та писемностями різних типів, неоднаково класифікують та описують дійсність. Хрестоматійний приклад - мислення тих, для кого рідними є китайська чи японська мови та ієрогліфічні системи, порівняно з європейцями, які використовують фонетичне письмо та мови принципово іншого типу.

Це спричиняє специфіку національних літератур та писемних культур загалом (особливо помітну у час перед ХХ ст.). Тому, якщо відштовхуватися від знаної концепції Бенджаміна Лі Ворфа та її «пом'якшеного» формулювання у теорії Едварда Сепіра, можна говорити не лише про мовну відносність чи доповнюваність, але й про аналогічні явища у сфері писемної культури. Кожна з них більш чи менш «прив'язана» до певної мовної та історичної традиції і є засобом передачі її у суспільстві.

Але й всередині окремих етнічних спільнот та соціумів писемна культура, література та лектура, як і мова, сприймаються і поширюються теж по-різному. Звідси - відома теорія Б. Бернштейна, який поділив існуючі у суспільстві типи мовлення на два різновиди: опрацьований/вироблений, характерний для «середнього» класу та «обмежений», властивий представникам робітничих професій. Перший у його трактуванні наділений багатством і гнучкістю синтаксичних, лексичних (доречним використанням і розумінням абстрактної лексики), стилістичних засобів, потрібних для теоретичного, наукового способу вираження думок. Другий опирається на меншу кількість синтаксичних конструкцій, має звужений лексикон, куди входять, переважно, слова з конкретним значенням. Це веде до іншого способу побудови текстів, які у меншій мірі позначені книжністю й тяжіють до просторіччя.

⁵⁶⁰ За визначенням Тадеуша Мілевського, мовні сім'ї - це спільноти мов, морфологічні і синтаксичні елементи яких відповідають одні одним і виводяться з однієї прамови. При цьому, зауважував дослідник, нині співіснує дві етномовні карти світу: давніша, що склалася приблизно до XV ст., і новіша (переважно європоцентрична), що виникла після цього періоду. На цих уявних і реальних мапах залишилися сліди багатьох давніх й нових мовних груп: від атлантичних, тихоокеанських, палеоазіатських до індоіранських та семіто-хамітських. У їхніх межах розвинулася сітка різноманітних мов: від міштекської до китайської та японської, від турецької до ірландської. (Наприклад, у межах індоєвропейської мовної сім'ї виділяються групи індоіранських, латино-романських, германських, балто-слов'янських мов, які діляться на підгрупи (наприклад, західно-, східно- південнослов'янські мови). Ті, у свою чергу, включають мови національні (наприклад, східнослов'янська - українську, російську білоруську мови). Національні мови, у свою чергу, поділяються на територіальні діалекти, носіями яких є субетнічні групи). Мовним сім'ям частково відповідають групи писемностей: від месопотамського клинопису та єгипетської ієрогліфіки до піктографічних та ієрогліфічних писемностей індіанців Мезоамерики (з одного боку) й до близькосхідних та європейських абеток (з іншого). У колах цих та інших мов й систем письма сформувалися специфічні літературні та книжно-писемні традиції: від шумеро-аккадських до давньоіндійських, від давньогрецьких до сучасних європейських та американських.

У такому освітленні обидва способи мовлення відповідали різним стилям мислення: орієнтованому на писемну культуру еліт та детермінованому усною культурою низів⁵⁶¹.

Різниця у сприйманні, інтерпретації і вираженні повідомлень відбивається також й на соціології книжно-літературного тексту. Як зазначав ще 1930 р. Станіслав Бистронь, у соціологічному плані різні книжні тексти мають різні сфери поширення. Рівень їх сприймання визначають мовні, матеріальні, ідеологічні межі. Книга, текст функціонує у суспільстві, члени якого мають різні зацікавлення, належать до різних вікових психологічних типів груп та соціальних кіл. Тому, стверджував С. Бистронь, молодь й діти орієнтуються на інший тип текстів, аніж старші люди. Література, яка цікавить міщан, викликає менше захоплення у селянському середовищі, коло читання жінок відрізняється від кола читання мужчин, елітарна література розвивається в іншому керунку, ніж література масова тощо. Треба зауважити, що тоді, коли писалася книга Бистроня, конфігурація сприймання різних текстів була іншою, аніж на зламі ХХ - на початку ХХІ ст. Тому різниця між міським і сільським, умовно кажучи, сприйманням літератури (і культури в цілому) була досить різкою. Нині ж ситуація дещо вирівнялася, і поділ проходить, швидше, не на рівні селянського/ міщанського, скільки елітарного/масового письменства. Знаки й сфери функціонування того чи іншого можуть бути різними.

Як стверджував Абраам Моль, культура, зокрема й писемна, постійно функціонує між банальністю й новизною. Ті комбінації знаків (вербальних та графічних) та їхніх значень, які для одних є банальними (не несуть нової інформації), для інших - оригінальні (сприймаються як щось принципово нове). Це справджується й на читанні масової та елітарної літератури (у вузькому й широкому розумінні слова): те, що одним читачам здається примітивним, для інших - інформативне й цікаве. Крім того, у теорії А. Моля писемні тексти виступали лише частиною обігу масової інформації у суспільному житті⁵⁶². При цьому вчений підкреслював постійне ускладнення загальної картини руху літературної (у широкому значенні слова) інформації від відносно простої моделі автор-копіювальник і рукопис-копія, до набагато

561 Ця теорія, у якій вбачали соціологічний відповідник концепції мовної відносності Сепіра-Уорфа, викликала чимало суперечок. Наприклад, польська дослідниця Мирослава Маро-ді, користуючись результатами власних досліджень, запропонувала скореговану версію бернштейнівської опозиції між «вищим» та «нижчим» кодами мовлення. На її думку, слід говорити не про два, а про чотири різні коди мовлення. Крім опрацьованого і обмеженого, стверджує М. Мароді, йдеться також про квазі - опрацьований код, план вираження (зовнішня форма) якого відповідає особливостям опрацьованого коду, але план змісту (мислення, яке стоїть за ним) належить «обмеженому» кодові мислення. Його зворотним відображенням є код вираження інтимних почуттів, форма якого, навпаки, близька до «обмеженого» коду, зате зміст вписується у рамки «опрацьованого», «виробленого» стилю мовлення. Отже, між «писемним», книжним і «усним» стилем вираження думок з'являється ще й змішаний усно-писемний код (*Marody M. Technologie intelektu / M. Marody. - Warszawa, 1987. - S. 156.*)

562 Цікаво, що обіг культури та інформації у суспільстві вчений ілюстрував саме на прикладі писемного (навіть більше, друкованого) повідомлення та схарактеризував його візуально: як «послідовність слів, витягнутих в рядки, які розміщені вздовж траєкторії руху очей по сторінці друкованого тексту». *Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль; пер. с фр. - Москва: Прогресс, 1973. - С. 133-137.*

складнішого сучасного процесу написання, видання, редагування та розповсюдження текстів⁵⁶³. Їх доповнювали та видозмінювали аудіо- та відео- засоби її передачі. Інший бік соціології писання й читання виразив, приміром, Павло Сакулін ще в 1920-х роках. За його схемою, соціальну природу й функції літературного твору визначає кілька факторів: естетичні погляди письменника, принципи літературної школи, до якої він належить, літературне, культурне й соціальне середовище, у якому вони виникли тощо. Ці ж моменти, за критеріями «соціології літератури», діють, очевидно, не лише на рівні створення, але й і рецепції, сприймання літературного тексту.

Зрештою, як зауважував Флоріян Знанецький, автор художнього тексту і сам цей текст, переважно, є частинами соціального контексту. Так, письменник «бере участь у культурі», взаємодіючи з іншими людьми, котрі, у свою чергу, діють на нього; факти, які він описує, здебільшого, або взяті з суспільного життя, або ж у той чи інший спосіб відомі іншим. Навіть спосіб символічної репрезентації дійсності, образи та виражені в тексті авторські емоції, тільки позірно унікальні; за ними - естетичні зразки, уявлення або «почуттєві стандарти», поширені у даний час і в даному суспільстві⁵⁶⁴.

2.9. Писемність, література та історіографія: в лабіринтах наукового мислення

Згадка про людей та події у цьому контексті не випадкова. Хоча, за висловом Ролана Барта, Міф може «стирати» Історію⁵⁶⁵, проте функціонує в історичному контексті й нерідко формує уявлення про нього⁵⁶⁶. Те ж, певною мірою, стосується писемної культури. Навіть соціальна й політична історія (а тим більше - історія літератури й читання) залежать від еволюції письма, бо саме воно утримує ідеологію, виводить на публічну поверхню колективної підсвідомості те, що досі існувало лише в доволі замкнутій та обмеженій сфері усної комунікації й традиції. Зі свого боку, цивілізаційний розвиток суспільства трансформує письмо, штовхає до зміни й заміни одних писемних систем іншими.

Зв'язки між писемністю, історією, історіографією та літературою існують в кількох площинах. Зокрема тут маємо взаємодію й протиставлення наукового, академічного та художнього, «літературного» письма. З одного боку, обидва є формами й наслідками функціонування писемної культури. Обидва творить людина, яка пише. На давніших етапах розвитку писемності та культури ролі вченого та письменника нераз сумішалися в одній особі, а література виявлялася водночас наукою, і навпаки. Це демонструє генеза європейської історіографії. Історія як «дослідження» Геродота, Фукідида, Ксенофонта, Плутарха чи Тіта Лівія, Светонія і Саллюстія Кріспа - це, власне, перехід від міфології Гомера й Гесіода до художньо-літературного опрацювання «історичних» та квазі-історичних

⁵⁶³ Моль А. Социодинамика культуры. - С. 222.

⁵⁶⁴ Znaniecki F. Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój / F. Znaniecki; Й. z ang. - Warszawa, 1992. - S. 135.

⁵⁶⁵ Барт Р Избранные работы: Семиотика... - С. 121.

⁵⁶⁶ Зрештою, у Р. Барта, адепта євромарксизму, сучасна міфологія ідейно та соціально диференційована на бідні «ліві» міфи трудівників, які втратили свою «революційність», й багаті риторикою «праві» міфи панівних класів. Водночас він різко протиставляє «реальність мовлення» експлуатованих мас наскрізь міфологічному дискурсу буржуазії, котра прагне у такий спосіб втримати владу.

сюжетів. При цьому відносини античного історика з його читачем були, очевидно, специфічними. Грецький чи римський автор не займався верифікацією джерел, бо «сам був джерелом і документом»⁵⁶⁷: тим, хто сприймав його тексти, залишалося лише вірити написаному. З іншого боку, саме у руслі цієї історії зародилися основні схеми та кліше історичного нарративу. Звідси, зокрема, генетичні зв'язки між пізнішою історіографією та античною міфологією, що породила дискурси Геродота чи Фукидіда. Точніше - «єдине семантичне поле, породжене греко-римським писанням і концептуалізацією історії у геродотівсько-фукидівському сенсі»⁵⁶⁸. «Так, історія - щось більше, аніж серія приміток до цих постатей», але їхні імпульси в історичному письмі залишилися донині, - стверджують сучасні дослідники⁵⁶⁹.

Середньовічна історіографія, починаючи від Евзебія і до східноєвропейських авторів на зразок компіляторів «Повісті временних літ» чи того ж Галицько-Волинського літопису, теж була частково літературною нарацією, ґрунтованою на церковних й світських авторитетах. Водночас вона стала спробою символізувати чи алегоризувати історичні події, шукати їм аналогів у Святому Письмі. Ця традиція продовжилася й у ренесансному, бароковому та просвітительському історіописанні. Зрештою, романтична історія також була, радше, романтичною літературною історіософією. Роздвоєння письма і стилю на Історію та Літературу виникло аж у середині XIX ст. разом з позитивізмом як методом науки (з одного боку) і способом художнього зображення дійсності (з іншого). Зрештою, власне тоді виникло нинішнє уявлення про писемне джерело та архів як місце акумуляції й дослідження писемної культури.

Саме тоді з'явилася опозиція між «звичайною» людиною, яка пише, власне-письменником - творцем художніх текстів, і вченим, котрий укладає наукові трактати. Це добре підмітив Барт, коли проводив кордон між вченим, письменником і тим, хто пише автоматично, і тим, хто перебуває на «нульовому ступені письма», використовуючи письмо лише для побутового спілкування. Автор художнього тексту, твердив семіолог, прив'язаний до соціальних інститутів, таких як літературна діяльність; це вимагає від нього професійного підходу до слова. «Той, хто пише», не орієнтуючись на мистецтво, може, за Р. Бартом, вибирати між багатьма соціальними інституціями, (у тому числі й наукою), та «зобов'язаний завжди й всюди висловлювати те, що він думає»⁵⁷⁰. Письменник, натомість, може висловлювати свої думки з допомогою метафоричного, образного мовлення. Водночас зрозуміло, що Наука і Література - два специфічні різновиди писемної культури, два підходи до письма. Літературне сприйняття процесу писання передав Жан-Поль Сартр у своїх «Словах». Його образ перших занять літературою - відкриття власної індивідуальності і водночас проникнення всередину написаного та злиття з ним: «Мене породило моє писання: до цього була лише гра дзеркал; написавши свій перший роман, я зрозумів, що дитя проникло в дзеркальний палац. Пишучи, я існував, я вислизав від дорослих, але я існував лише для того,

⁵⁶⁷ *Вейн П.* Чи вірили греки у свої міфи? / П. Вейн; пер. с фр. - Львів: Каменяр, 2003. - С. 13.

⁵⁶⁸ *Kelly D. R.* *Faces of History. Historical Inquiry from Herodotus to Herder* / D. R. Kelly. - New Haven and London, 1998. - P. 5.

⁵⁶⁹ *Ibidem.* - P. 18.

⁵⁷⁰ *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика... - С. 139.

щоб писати, і коли я вимовляв «я», це означало лише: «я», що пише»⁵⁷¹. (З іншого боку, Сартр покликався на Шатобріана, який називав себе «машиною, котра пише»).

Загалом наукове письмо підкорене іншій логіці, що відобразилася і на системі наукової мови, і на зовнішній графічній формі наукового тексту. Абраам Моль спеціально виділяв наукову літературу із загального літературного потоку, визначаючи саму науку як безперервно прогресуючу систему культури. Її засобами у нього виступають спеціалізовані періодичні та книжкові видання, автори яких дотримуються окреслених «документаційно-інформаційних» правил опису та категоризації природних і суспільних явищ. Їхніми кінцевими адресатами є читачі-професіонали (у випадку вузько-спеціалізованої літератури) та неспеціалісти (у випадку науково-популярного видання). Між ними - довгий і складний цикл, який мала б пройти наукова книга чи журнал, залишаючись водночас і в межах закритої (спеціальної), і відкритої до суспільства інформаційної системи. Саме тому рецепція наукової літератури, на відміну від художнього письменства, у А. Моля сповнена парадоксів. У його тлумаченні наукова книга - «свідомство», а не «комунікація». До того ж, письмові публікації, на його думку, мають щораз сильнішого конкурента - систему усного спілкування між вченими⁵⁷².

Іншими словами, написання й читання наукової та художньої книги підкорене неоднаковим принципам. Письменник може використовувати різні засоби образності та графічно оформлювати свої тексти у вигляді т. зв. «драбинки», формувати строфи (як у традиційній поезії), вибудовувати діалоги (як у драмі чи прозі), вдаватися до просторових експериментів з текстами (як у поезограмах, фігурних віршах), деформувати написання слів, утворювати «злиті» рядки (як відображення цілісного потоку думки й свідомості) тощо. Його читач, відповідно, може мати різні завдання: від дешифрування авторських метафор до відчитування цілих слів й речень (наприклад, у словесних конструкціях футуристів).

Натомість вчений, навпаки, зобов'язаний наближати свої твердження до словесних «атомарних речень», строго фіксуючи факти, явища та зв'язки між ними. Водночас науковий академічний (а також навчальний) текст отримує специфічні атрибути, що відрізняють його від звичайного побутового повідомлення: спеціальні знаки у формулах, табличну репрезентацію знань, посторінкові чи прикінцеві примітки, а також композиційні елементи, на які поділяється текст (вступ, висновки, список літератури, розділи та підрозділи тощо). З іншого боку, частина наукових дисциплін (історія письма, палеографія, мають своїм об'єктом той культурний феномен, який їх породив: саме письмо). Це - приклад взаємопов'язаності писемної культури, елементів художньої уяви та наукового мислення. Загалом же

⁵⁷¹ Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова / Ж.-П. Сартр; пер. з фр. - Київ, 1993. - С. 403.

⁵⁷² В кінцевому ж рахунку, комунікація між авторами та реципієнтом наукової літератури, за А. Моля, може ґрунтуватися навіть на глобальному непорозумінні. Так, складна система інформаційних каналів створює «світ, насичений наукою. В цьому світі найшвидшим шляхом від творця до споживача може бути шлях помилок і дезінформації, що властиво каналам, які є довгими з погляду своєї траєкторії в інтелектуальному суспільстві і короткими з погляду часу, оскільки засоби комунікації (преса, радіо, телебачення тощо) при неминучому компромісі між швидкістю й точністю надають перевагу першій» (Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1973. - С. 237-238).

літературний й науковий текст - яскраво виражені продукти писемної культури. З одного боку, вони відрізняються один від одного та (хоч і по-різному) протиставляються стереотипії буденного мислення, а з іншого - мають власні стандарти та шаблони⁵⁷³.

Тексти частини гуманітарних наук, хоч і неоднаковою мірою, проте містять елементи художнього мислення та вираження. У цьому плані парадигми філології, філософії та, власне, історіографії є показовими. Сучасна лінгвістика (на відміну, наприклад, від філософії мови Вільгельма фон Гумбольдта чи навіть Олександра Потебні) доволі чітко відмежована від художньо-образного стилю мислення, вважається «наукою зафіксованого факту» чи «алгеброю гуманітарних наук» (як у Луї Єльмслева). Тенденції літературознавства, а тим більше - літературної критики роздвоєні. Частина літературознавчих інтерпретацій оперує схемами, запозиченими з структурної лінгвістики чи поезики. Натомість інша формує свою метамову над мовними пластами літературного тексту як його переосмислення, трансформацію та інтерпретацію. Прикладом стали навіть семіологічні студії Ролана Барта та Умберто Еко, генетично споріднені з ідеологією та естетикою літературного постмодернізму, хоч і відмежовані від нього. Водночас, як зауважив один із східноєвропейських етнологів, написання наукового тексту в різних жанрах (від статті до монографії) стало для нього «етнографічним сюжетом»⁵⁷⁴.

Схоже роздвоєння пронизує й філософський дискурс. Так письмо неопозитивістів, представників аналітичної філософії (наприклад, Рудольфа Карнапа чи Яло Хінткіки) апелює до категорій природничих наук та математичної логіки. Однак навіть афористика «Логіко-філософського трактату» та «Філософських досліджень» Людвіга Вітгенштайна репрезентує особливе, експресивне письмо. Натомість, наприклад, тексти представників німецької філософії ХІХ ст. (Гегеля, Гердера, Фіхте, Шопенгаура, Ніцше, навіть Канта) наділені усіма рисами романтичного письма, а «Буття і ніщо» Ж.-П. Сартра та «Буття і час» Мартіна Гайдеггера, філософські трактати Альбера Камю, Мішеля Фуко, Ж. Дельоза й Ф. Гваттарі самі покликані формувати образну картину світу й наділені яскравою метафорикою.

Так само амбівалентним є й історіографічне письмо. Теоретично воно також

⁵⁷³ Оригінальне та банальне у художньому й науковому текстах часто співіснують, але й часто протистоять одне одному. Як приклад можна вказати поняття парадигми із теорії Томаса Куна - сукупності стандартних зразків, понять, знань, еталонних уявлень, характерних для певної наукової спільноти у певну історичну епоху. Саме ці схеми складають інтелектуальний каркас «нормальної» науки, яка поступово еволюціонує. Поруч із тим, зауважував Кун, в історії науки можна побачити періоди «наукових революцій» (таких, як коперніканська зміна поглядів на будову Всесвіту). В їхній основі лежить радикальне переосмислення давніх й створення нових систем вираження та інтерпретації. Натомість підстава схеми Імре Лакатоса - визнання плюралізму наукового мислення, яке розвивається водночас за кількома конкуруючими «науковими програмами», кожна з яких має свої правила інтерпретації. За Карлом Поппером, розвиток науки, по суті, відображає еволюцію усіх знакових систем, отже, й письма, яке є основним носієм наукових знань. І тут і там йдеться про суспільну угоду, тільки у першому випадку вона зупиняється на рівні знаків, а на другому підіймається до рівня цілих текстів (що функціонують у межах певної наукової спільноти), які верифікуються або фальсифікуються.

⁵⁷⁴ Тишков В. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. Тишков. - Москва: Наука, 2003. - 544 с.

відмежоване від літературної парадигми. Однак візії представників макроісторичного аналізу, «філософської історіографії» чи історіософії (наприклад, схеми Шпенглера, Тойнбі чи Ясперса) та «постісторії» частково також споріднені з епічними літературними жанрами. «Сторінка за сторінкою твір читається як гігантська колекція соціологічних есеїв та афоризмів, подібностей та аналогій, яскраво висвітлених по через прийняті бар'єри історичного часу», - зауважував один з рецензентів відразу після виходу останнього тому «Дослідження історії» Арнольда Тойнбі, приписуючи такий ефект силі історичної уяви⁵⁷⁵.

Схожими атрибутами наділені й мікроісторичні студії - наприклад, «Повернення Мартіна Герра» Наталі Дейвіс. Вони також нагадують форми художньо-літературної нарації. Частково це зумовлено механізмами осмислення минулого, а частково - потребою контакту, діалогу між істориками й читачами їхніх досліджень. Це, як зауважив колись Ернст Брейзах, має різні наслідки, залежно від підходів та майстерності самого історіографа. Так, навіть блискуче написана історія внутрішньо непов'язаних між собою змін, стверджував він, створює перед читачем ефект «тисячогодинного погляду в калейдоскоп»: спочатку це захоплює, однак згодом дезорієнтує й викликає незадоволення. Проте загалом різні типи історій, підкреслював Брейзах, мають різну популярність залежно від того, наскільки майстерно історична розповідь і її тематика діє на уяву читачів: наукова історія має обмежене коло читачів, як політичний наратив вона привертає більший резонанс, проте найбільший відгомін отримує «драматична історія» (чи історія як драма) на зразок тієї, котру подано в «Іліаді» та «Одіссеї» Гомера⁵⁷⁶.

Усе це формує основні профілі взаємозв'язків між історіописанням та філологією, вивченням усного й записаного слова та самою літературною творчістю. Дійсно, у буквальному розумінні історіографія є писанням історії з усіма наслідками такої концепції. Втім, в окремих випадках дослідники минулого вживають метафору, що апелює до усної культури та вимагають не просто читати текст/документ, а прислухатися до нього⁵⁷⁷.

Водночас частина літературознавчих концепцій налаштована на побудову історії літератури за власне-історичною моделлю⁵⁷⁸. У цьому випадку історичне (як «зовнішнє» явище) стає репрезентантом літературного («внутрішньо-культурного»), і навпаки. Проте інша частина літературознавців налаштована, навпаки, на відмежування від історичних концепцій. І, навпаки, частина істориків скептично ставиться до використання художніх текстів у студіях над подіями соціального чи навіть культурного життя, вважаючи, що ті не мають репрезентативної сили і є, радше, ілюзорними образами дійсності, які створила індивідуальна уява. Отож, головна проблема - визнання чи невизнання літературного тексту документом, якому можна довіряти (з погляду істориків), а історичного підходу до

⁵⁷⁵ Toynbee and History. Critical Essays and Rewiews. - Boston, 1956. - P. 193.

⁵⁷⁶ Breisach E. Historiography: Ancient, Medieval and Modern / E. Breisach. - Chicago; London, 1983. - P. 3, 33.

⁵⁷⁷ Stock B. Listening for the Text... - 198 p.

⁵⁷⁸ Частково це бачимо на сторінках «Нової історії французької літератури», виданої 1989 р. колективом авторів за редакцією Деніса Гольє. Тут структура розповіді та інтерпретації художніх творів прикріплена, з одного боку, до дат та пов'язаних із ними історичних подій, а з іншого - до літературних жанрів, образів, концептів, напрямків, явищ мистецького життя тощо.

документів - методом, придатним до використання на літературному матеріалі.

Зв'язок між історією й літературою - сфера інтересів істориків літератури. Проте уявлення про те, чим є історія літератури (історією чи літературознавством) та чи можлива вона взагалі, залишається джерелом суперечок. Окремі автори, як Поль Вейн, скажімо, дотримуються думки, що літературна історія має бути прив'язана до історії суспільної, «інакше про її існування забудуть»⁵⁷⁹. Проте ця думка має й опонентів, котрі відстоюють автономність обох цих сфер. Історія літератури є історією, але Іншою історією, так само як літературний твір може бути історичним документом, але Іншим, специфічним документом. Власне, на такій концепції й ґрунтується більшість історій літератури. Отож, для загалу істориків історія мови та літератури становить, швидше, «план вираження», зовнішню форму, у яку вбрано історичний зміст. Проте багато історичних досліджень містять компоненти семіотичного аналізу, що пов'язує їх з філологією та граматиологією.

Водночас, наприклад, Мішель Фуко, досліджуючи історичний дискурс (як прояв однієї з дискурсивних формацій), наголошував на відмінності між традиційною та сучасною його історією. Перша, на його думку, перетворювала «пам'ятку в документ», «обертала в пам'ять» пам'ятки минулого. Друга, навпаки, трансформує «документ в пам'ятку», а саму історію - в пам'ять. При цьому філософ настоював, у суті, на семіотизації і систематизації минулого, відмови від давніх уявлень про колишні події та тексти. Історія, вважає він, мала б «розшивати» тканину документа, шукаючи в ній сукупності, послідовності і зв'язки, а у тому, що назвали слідами, - дошукуватися елементів, які треба групувати⁵⁸⁰. Проте у його власному трактуванні історичного дослідження (студіями над історією безумства та психіатрії, еволюцією тюрми й ув'язнення, поняття клініки та медичної думки, історією самої історії та науки як зміни слів та речей) минуле не тільки структуризувалося, а й незримо метафоризувалося, перетворюючись на поле дії філософського чи культурологічного розуму.

З іншого боку, класичний традиційний підручник історичної методології кінця XIX - початку XX ст. Шарля Ланглуа і Шарля Сеньобоса (його польський переклад тоді був опублікований у Львові) певною мірою орієнтувався на філологізацію історичних дисциплін⁵⁸¹. Так, його автори дистанціювалися від ерудитів початку XX ст., котрі рекомендували історикам читати все, включно з художніми романами, і на їхній підставі створювати історіографічні образи та зацікавлювати читачів⁵⁸². Проте усі допоміжні історичні дисципліни (дипломатика, епіграфіка, палеографія) в їхній схемі були не тільки споріднені з філологією-мовознавством: їхні висновки проголошувалися історією літератури. Зрештою, сама історіографія ставала різновидом літературної історії, обсяг якої розповсюджувався на «тексти-документи»⁵⁸³. Праця ж зразкового літературного

⁵⁷⁹ Вейн П. Чи вірили греки... - С. 127.

⁵⁸⁰ Фуко М. Археологія знання / М. Фуко. - Київ: Ника-Центр, 1996. - С. 10-11.

⁵⁸¹ Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос; пер. с фр. - Москва, 2004. - 305 с.; *Langlois Ch.-V* Introduction aux études historiques / Ch.-V. Langlois, Ch. Seignobos. - 2-ième ed. - Paris: Librette Hachette, 1899. - 308 p.

⁵⁸² Там само. - С. 70.

⁵⁸³ «Літературна історія - сукупність висновків, добутих критиками, котрі вивчають ... давні історичні твори, наприклад літописи, мемуари, хроніки, біографії тощо» // Там само. - С. 25; *Langlois Ch.-V*. Introduction aux études historiques. - P. 34.

історіографа, за Ланглуа й Сеньобосом, полягала у палеографічній обробці та дешифруванні й тлумаченні текстів (написаних відомими чи невідомими мовами, з допомогою знаних і незнаних графічних систем тощо) і переходу від цих текстів до фактів⁵⁸⁴. І хоч цей вчений мав бути дослідником, а не істориком-літератором, проте «зануреним» у писемну культуру, у культуру записаних та дешифрованих текстів. Звідси - класична формула французьких методологів, яку згодом часто цитували, і так само часто критикували: «історія пишеться (буквально - робиться) за документами, (...) документи - сліди, які залишили думки і дії людей, які колись жили» (чи, за іншою версією, - сліди подій)⁵⁸⁵.

Ця думка мала і прихильників, і опонентів. Адепт неогегеклівського ідеалізму Бендетто Кроче, наприклад, різко протиставляв історію-літопис/хроніку/документ живій історії - об'єктивному процесу⁵⁸⁶. У чомусь він навіть виразно заперечував цінність паперово-писемної історії як архіву минулого: «Життя - це теперішнє. Залишаються порожні слова, а порожні слова - це звуки або відповідні графічні знаки. Їх утримує разом не мисленнєвий, а вольовий акт: хтось захотів з якихось своїх мотивів зберегти їх, якими б порожніми вони не були. Документ, відірваний від життя - не що інше, як річ .сукупність звуків чи інших знаків»⁵⁸⁷. Проте «жива історіографія (і не лише історія мистецтва) у Кроче підпорядковувалася силі образного мислення, естетики як науки про вираження. Видається також, що сама історія була для нього частково втіленням всезагальної естетики⁵⁸⁸, що розвивається у часі й просторі та відображає еволюцію «філософії духа». Отож, втеча від мертвого документа тут виявилася, фактично, втечею у бік історії як художнього твору.

Поціновувач Б. Кроче, але водночас адепт традиційних методів історіописання (і водночас автор «Ідеї Європи») Федеріко Шабод (Кабод), слідом за Ланглуа і Сеньобосом, звертав увагу на писемні «знаки», якими має керуватися історик та архео-граф⁵⁸⁹. Він також закликав йти за джерелами - актовими й наративними, хроніками, біографіями, щоденниками, мемуарами, проти абсолютизації яких повставав Кроче. Ілюструючи свої тези середньовічними на ренесансними прикладами, Шабод (Кабод) закликав орієнтуватися, на атрибути «писемних останків минулого»: тип матеріалу, на якому написаний документ, палеографічні вказівники, вживані формули, системи датування, стиль (словник, синтаксис давнього тексту) і, нарешті, його зміст. Усе це, підкреслював вчений, мало допомогти правильно датувати документ та відрізнити оригінал від копії чи фальсифікату⁵⁹⁰ тощо.

Натомість дослідник античності, її освітньої системи та писемних пам'яток Анрі

⁵⁸⁴ Там само. - С. 72-73; *Ibidem*. - Р. 30-32.

⁵⁸⁵ Там само. - С. 49, 82. Див. також: *Langlois Ch-V. Introduction aux etudes historiques*. - Р. 1, 43.

⁵⁸⁶ *Кроче Б. Теория и методология историографии* / Б. Кроче; пер. с. ит. - Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. - 192 с.; *Croce B. Teoria e storia della storiografia* B. Croce. - Bari: Laterza, 1920. - 330 p.

⁵⁸⁷ Там само. - С. 12, 14.

⁵⁸⁸ *Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика* / Б. Кроче. - Москва, 2000. - 160 с. Звідси - визначення історичних студій над мистецтвом та літературою: «Історія літератури є витвором історичного мистецтва, що виникає з приводу одного чи багатьох творів мистецтва» // Там само. - С. 137.

⁵⁸⁹ *ЕabodF Lezioni di metodo storico* / F. Eabod. - Roma; Bari: Laterza, 1973. - 352 p.

⁵⁹⁰ *Ibidem*. - Р. 92-93.

Іренее-Марру (відомий також як Генрі Давінсон)⁵⁹¹ настоював, швидше, на сприйманні текстів лише як посередників у «дружній комунікації» між сучасною людиною і її попередниками (мета якої лежала і в інтелектуальній, і в емоційній, площині - у створенні симпатії до об'єкта пізнання)⁵⁹². Водночас дослідник детально зупинявся на парадоксах палеографічного дешифрування та головне - конситуативного розуміння написів (зокрема тих, які виникли на межі античності та раннього християнства, й могли мати два діаметрально протилежні тлумачення). Інша справа, що в підсумку А. Марру закликав рухатися від документа до минулого, від аналізу тексту до знання культурної тла тої епохи, в яку його створено, і від нього - до уявлень про людину, її мислення і спосіб вираження думок⁵⁹³.

Водночас «психологізація» історичного мислення, його «олюднення чи суб'єктивізація» мали не тільки своїх прихильників, але й противників-«об'єктивістів». Проте, наприклад, ще Георг Зіммель⁵⁹⁴ вимушений був констатувати психологічне підґрунтя історичного пізнання: «ми думаємо, що уявлення наші вкрай об'єктивні. Натомість це об'єктивне тут, як і всюди, - дуже загально-суб'єктивне і містить у собі лише такі відчуття, які тому лише здаються такими, що стоять поза сферою особистого, що ні одна особистість не може їх уникнути. Але у суті й ті відчуття, які створюють соціальні групи (необхідне підкорення й підвищення у соціальній групі, об'єднання заради спільної мети чи розпад через індивідуальну користь можуть бути обговорювані тільки шляхом особистого переживання відчуттів. Навіть те, що, як нам здається, ми можемо просто хапати руками, ми, у суті, можемо охопити лише душею», - заявляв філософ⁵⁹⁵.

Звідси також і проблема проблема «презентизму», пошуку «минулого майбутнього» і теперішнього минулого, та, навпаки, «архаїзації» історії, яка стала однією з під-ручникових істин (нарівні з «концептуалізацією минулого», підтримуванням зразків», «легітимізацією теперішнього, «груповим та індивідуальним минулим» тощо)⁵⁹⁶.

До того ж, у модерній історіографії орієнтація на «відчитування» писемних слідів минулого як основну рису історичного мислення завжди залишалася значною, а то й превалювала. Справді, читання знаків вирішальне і для геральдики з її набором візуальних символів, хронології, нумізматики (з її читанням аверсу і реверсу монет), не кажучи вже про палеографію (для якої головною є графіка писемних знаків). Дійсно, як зауважував Бернард Фруссарт, генеалогічні схеми та позначки (що відображають народження, одруження, смерть осіб) також можна сприймати як своєрідне «параписьмо», одиниці якого є аналогами слів та речень. Геральдичні символи навіть за виглядом нерідко близькі до піктоідеограм, до того ж, супроводжуються писемними девізами. Їхнє створення та відчитування вимагає знання та

⁵⁹¹ *Marrou H.-I. De la connaissance historique / H.-Y. Marrou. - Paris: Éditions du Seil, 1954. - 320 p.*

⁵⁹² *Ibidem. - P. 93.*

⁵⁹³ *Ibidem. - P. 108-114.*

⁵⁹⁴ *Зіммель Г. Проблемы философии истории. Этюд по теории познания / Г. Зиммель; пер. с нем. - 2 изд. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. - 176 с.*

⁵⁹⁵ Там само. - С. 34.

⁵⁹⁶ *Савельева И. Теория исторического знания: учебное пособие / И. Савельева, А. Полетаев. - Санкт-Петербург: Изд-во. «Алетейя. Историческая книга», 2007. - 523 с.*

аналізу візуальної граматики, в якій писемні (алфавітні) інскрипції доповнюють символічні візуальні повідомлення - елементи мови мистецтва. (Невипадково геральдисти ХІХ ст. репрезентували герби і як мистецькі твори, і як тексти, «записані» особливою «мовою»⁵⁹⁷. Так само нумізMATика є своєрідним відчитуванням інформації з монет (і ширше - грошових одиниць)⁵⁹⁸. Невіддільними від читання писемних знаків стали сформовані модерною добою палеографія⁵⁹⁹, епіграфіка та, зрештою, картографія й, особливо дипломатика, покликана, на відміну від палеографії, вивчати жанрові особливості, формули й кліше давніх документів⁶⁰⁰.

З іншого боку, ще наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. історики ідей та жанрів наголошували: генетично історіографія - породження літературного процесу. Так, ще автор серії книг з історичної генології Леон Левро демонстрував, як у французькій традиції середньовіччя «шансон де жест», історичні поеми, романи та хроніки, біографії через багато століть еволюції трансформувалися у романтичну, а згодом позитивістичну історію ХІХ ст. - історію Жюля Мішле, Фюстеля де Куланжа, Іппо- літа Тена, Гастона Масперо тощо. Зрештою, сам автор схилявся до ідеалу романно- позитивістичної історії, яка б залишалася настільки ж літературою, як власне історіографічною працею⁶⁰¹. Загалом у популярних на той час «всезагальних історіях історії» також формували історіософську лінію, що вела від епосу до «соціальних наук»; на цій лінії літератури переростала у власне - історіографію⁶⁰².

Проблема прочитання та розуміння «знаків історії» існує й нині. Її уявляють порізному. Одні бачать тут певний діалог (питання - відповідь), який вчений нав'язує з людиною чи суспільством минулого за посередництвом текстів. До цього так чи інакше нав'язувала ще теорія Робіна Джорджа Коллінгвуда⁶⁰³. Він виходив із концепції історика як людини, котра задає питання, що стосуються фактів (точніше - думок людей) минулого. Кожне запитання до минулого, стверджував він, мусить «виникати з стану справ», бути «розумним», мати логічну і фактичну основу. Питанню відповідає речення, яке, у свою чергу, повинно бути «правильною», адекватною відповіддю на запитання. Так виникає складний скоординований комплекс питання і відповіді, у рамках якого зароджується «істинна» інтерпретація подій.

⁵⁹⁷ *de Genouillac Gourdon H. Grammaire héraldique / de Genouillac Gourdon H. - Paris: E. Dentu, 1877. - 233 p.; Ejusdem. L' Art héraldique. - Paris: Quantin, 1899. - 304 p.; Fox-Davis A.Ch. A Complete Guide to Heraldry / A. Ch. Fox-Davis. - London, 1909. - 645 p.; Ejusdem. The Art of Heraldry. An encyclopaedia of Armory. - London, 1904. - 504 p.*

⁵⁹⁸ *Head B. V. Historia Numorum, a manual of Greek Numismatics / B. V. Head. - Oxford: Clarendon Press, 1887. - 803 p.*

⁵⁹⁹ *Prou M. Manuel de paléographie latine et française / M. Prou. - Paris: Alphonse Picard, 1892. - 403 p. Thompson E. M. Handbook of Greek and Latin Palaeography / E. M. Thompson. - London, 1912. - 343 p.*

⁶⁰⁰ *Giry A. Manuel de diplomatique / A. Giry. - Paris; New York, 1893. - 944 p. Див. також: Введение в специальные исторические дисциплины. - Москва: Изд-во МГУ, 1990. - 247 с.*

⁶⁰¹ *Levrault L. L'Histoire (évolution du genre) / L. Levrault. - Paris: Libraire Pierre Delaplane, 1904. - 156 p.*

⁶⁰² *Rosa G. Storia generale della storia / G. Rosa. - 2 ed. - Milano; Napoli, 1873. - 520 p.*

⁶⁰³ *Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Р. Коллингвуд; пер. с англ. Ю. Асеева. - Москва, 1980. - 485 с.*

При цьому історик, здебільшого, задає питання сам собі, - стверджував Р. Кол-лінгвуд, - і задає їх з певною метою: відтворити у власному мисленні хід думки людини, яка жила у минулому. Історіописання у цьому тлумаченні поставало відродженням минулих подій («Об'єкт повинен бути об'єктом такого типу, щоби він міг воскреснути. Розум історика має стати місцем цього воскресіння») ⁶⁰⁴. Саме цій меті, за Коллінгвудом, мала слугувати відповідність між питанням й відповіддю. Йшлося, отже, і про читання текстів минулого, і про їх реконструкцію, відтворення, переписування у сучасному науковому дискурсі. Проте кульмінацією в коллінгвудівській концепції ставало, власне, зближення історика з письменником-романістом. Обидва поставали творцями розповідей про події та описів ситуацій - картин, створених «апріорною уявою», з тою різницею, що історик прагне сформулювати «істинну чи правдоподібну картину речей», натомість письменник просто змальовує картину як витвір фантазії, без претензій на тотожність слів з фактами ⁶⁰⁵.

Інші учені, як логік Г. фон Врігт, розглядали історичну герменевтику крізь призму каузального пояснення (коли причина і наслідок співвідносяться між собою як експлананс/подія-причина і експланандум/подія-наслідок) - прочитання джерел ⁶⁰⁶. Проте сама ідея пояснення гуманітарного мислення з погляду метамови точних та природничих наук викликала заперечення серед істориків та філологів. Історик, стверджував Марк Блок, не записує своїх теорій з допомогою математичних символів. У його розпорядженні лише природна мова. Багато її елементів (зокрема такі терміни, як невдача, хитрість тощо), розмиті й взагалі неприйнятні (з погляду точних наук). І це зрозуміло, адже усі об'єктивні «структури» й «кон'юнктури» історичного пізнання - врешті-решт, лише «план вираження» свідомості, ментальності людей головних діячів історичного процесу, їхнього світовідчуття. Тому частина дослідників сприймала історичне розуміння через призму «вживання» у світ іншого як « Друга», як Іншої, близької й далекої водночас Істоти.

Різні підходи позначалися й на текстах історичних досліджень. З огляду на риторичну форму, підкреслював, наприклад, Войцех Вжосек, «некласична» історіографія - особливий культурний феномен, конструювання образів та картин минулого та «боротьба метафор» в його описах ⁶⁰⁷. При цьому метафора (що походить з мовної реальності та літературної образності) не суперечить науковості некласичного історіографічного опису. Це - різновид абстракції й моделювання, що формує й аналізує історичну картину минулого (чи, можливо,

⁶⁰⁴ Там само. - С. 291.

⁶⁰⁵ Там само. - С. 234.

⁶⁰⁶ Різниця між точними і соціальними та історичними науками, стверджує він, полягає у питаннях, які ставлять перед собою вчені. Інтерпретації перших, переважно, складають відповідь на питання «Чому необхідно?», тоді як пояснення других або зорієнтовані на питання «Як можливо?», або ж опиняються поза межами стандартного каузального (причинно-наслідкового) пояснення взагалі. Так, для історика руйнування міста є не просто знаком дії певних фізичних сил (чи природних стихій, тобто зовнішніх факторів), скільки виявом агресії, тактичного розрахунку, примусу або технологічного та воєнного вміння людей (факторів, які є означниками політичних, економічних, емоційних структур).

⁶⁰⁷ *Вжосек В.* Історія - Культура - Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек; пер. з пол. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - 296 с.

минулого як ментальної картини речей, подій, персонажів)⁶⁰⁸. Звісно, «некласична» історіографія є не тільки і не стільки набором об'єктивних тверджень, як прихованою іронією та сатирою, сукупністю наукових гіпотез та оцінних суджень - одне слово, як твердить В. Вжосек, - культурно та метафорично ангажованим дискурсом⁶⁰⁹.

Не дивно, що тексти істориків XIX ст., як це продемонстрував Гайден Вайт (в іншій транскрипції - Хейден Уайт⁶¹⁰), з боку форми будувалися за зразками («архетипами») Роману, Комедії, Трагедії з допомогою Синецхои та Іронії, Метафори та Метонімії, в яких - з боку змісту - проявлялися техніки Механіцизму і Контекстуалізму, Формізму і Органіцизму та ідеологічні кліше Анархізму й Лібералізму, Радикалізму і Консерватизму. Вайт помічав, що історична наука, як і художня література, додає щось до фактів минулого. Щоправда, автор «Метаісторії» відразу ж перестерігав: «поетика» виявляє «художній аспект історіографії», але не як «стиль, а як (...) постійний різновид використання мови, з допомогою якого об'єкт дослідження перетворюється в предмет дискурсу»⁶¹¹. Однак акцент на трансформації відсилав тут до винесеної в заголовок книги «історичної уяви», яка, як художня уява, також суттєво видозмінює об'єкт опису.

У перші десятиліття XX ст. помітним прикладом «охудожнення» історичної думки стала «Осінь середньовіччя» Йогана Гейзінги. Тут історичний процес перетворився на яскраву картину уявлень та емоцій, образних форм мислення («бажання прекрасного життя», «стилізація любові», «образ смерті», почуття прекрасного тощо). Набагато пізніше, Емануель Ле Руа Лядюрі наприкінці своєї історико-етнографічної монографії про еретичне середньовічне селище Монтайю (чи Монтейю) взагалі сплавив в одне ціле історію, етнологію, фольклор, писемну культуру, літературу та об'єкт своїх студій, побачивши в ньому низку художніх образів: «Монтайю - це хроніка простолюддя; це - пульс життя, повернений репресивно-моралізаторським текстом, що є однією з пам'яток латинськомовної окситанської літератури. Монтайю - це кохання П'єра і Беатріс, це стадо П'єра Морі. Монтайю - це плотський жар ... і споконвічна селянська надія на Царство небесне. Одне в іншому. Одне через інше»⁶¹².

Так навіть на рівні університетських підручників було презентовано, щонайменше, два розуміння історіографії та історичного пізнання (зокрема і в Східній Європі). Перше, попри все, презентувало історію за моделлю, ближчою до точних наук, як «суспільно-наукове знання про минулу суспільну реальність» (або ж як «знання про соціальний світ»)⁶¹³. Інше⁶¹⁴, крім того, акцентувало й акцентує на текстуальноконструктивному, наративно-подієвому, дискурсивному аспекті цього ж таки знання: «Пізнання минулого й оформлення цього знання

⁶⁰⁸ Там само. - С. 52-64.

⁶⁰⁹ Там само. - С. 180-208.

⁶¹⁰ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX / Х. Уайт; пер. с англ. - Екатеринбург, 2002. - 528 с.

⁶¹¹ Там же. - С. 11.

⁶¹² Ле Руа Лядюри Е. Монтайю, окситанская деревня (1294-1324) / Е. Ле Руа Лядюри; пер. с фр. - Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2001. - С. 498.

⁶¹³ Савельева И. Теория исторического знания. - С. 6.

⁶¹⁴ Ретина Л. История исторического знания / Л. Ретина, В. Зверева, М. Парамонова. - Москва: Дрофа, 2004. - 288 с.

в (...) усному чи писемному викладі завжди має на увазі розповідь про певні події та явища, що розкриває їх становлення, розвиток, (...) драматизм і значення. Історія як особлива форма людського знання склалася у рамках літературної творчості й зберігає з ним зв'язок донині»⁶¹⁵. Так виникає дилема строгості, емпіричності, доказовості чи, навпаки, літературності, метафоричності, «уявності» історичних текстів та знань, котра щораз частіше з'являється і в східноєвропейському науковому обігу⁶¹⁶. Водночас зрозуміло, що на практиці те, що історики вважають строгим соціальним підходом, є також і формою наративу про минуле. Зрештою, навіть у пізньорадянській марксистській історіографії йшлося про діалектику «суб'єктивного й об'єктивного» в історіописанні, і про те, що історію не можна тотально соціологізувати⁶¹⁷.

Філологи й філософи нерідко підкреслювали розповідний і навіть літературний характер історіографічного дискурсу. Саме так виникла поетика історії, критика історіографії як її особливе перечитування та інші нові способи організації знань про минуле у ХХ - на поч. ХХ ст.⁶¹⁸. Провідною тут стала, власне, доктрина наративізму та фігуративізму історичного мислення, про які найбільш акцентовано стали говорити після появи праць Гейдена Вайта⁶¹⁹. Однак частинно до цього підштовхує ще давнє розуміння різних видів нарації (оповідних структур) як різних способів розповідати чи переказувати «історії» (і, відповідно, жанрового поділу цих «історій»). Зрештою, будь-яка оповідь, у тім числі наукова розповідь про історію, справді має автора й персонажів, описує їхні дії, обставини довкола них і творить певне уявлення про події, отже, формує й певну мікроісторичну канву⁶²⁰. При цьому - навіть якщо не вдаватися до крайньої структуралістичної формалізації (як у теоріях Якова Проппа чи Альгїрдаса Греймаса) кожна оповідь ґрунтується на поширених оповідних схемах («кроках», «структурах» тощо). Невипадково, наприклад, Мішель де Серто теж прирівнював оповіді-«історії» до наукової Історії, а істориків - до оповідачів, котрі, так чи інакше, апелюють до понять і структур, «схованих у стереотипії загальних зв'язків»⁶²¹. «Позитивна» ж історія, природно, прагнула перетворити історичний текст на суто «наукове» явище, ставлячи за основу збирання і каталогізацію фактів, що є «довговічнішими» за нетривкі переживання людей.

Однак праці представників «нової історії» знову загострили проблему інтерпретації та її вираження. Їхнє тлумачення подій суттєво відрізняється від позитивістичного навіть тоді, коли ними керують (за висловом Філіпа Г аррарда) «ритуали квантифікації». (Так, праці Фернана Броделя, хоч і заповнені цифрами та вписані у рамки «довгих тривалостей», що

⁶¹⁵ Там само. - С. 9.

⁶¹⁶ Маловичко С. История как строгая наука vs социально ориентированное историческоеписание: монографія / С. Маловичко, М. Румянцева. - Орехово-Зуево: Изд-во МГОГИ, 2013. - 252 с.

⁶¹⁷ Могильницкий Б. Введение в методологию истории / Б. Могильницкий. - Москва: «Высшая школа», 1989. - 175 с.

⁶¹⁸ Див.: Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання / Е. Доманська; пер. з пол. та англ. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - 264 с.

⁶¹⁹ Там само. - С. 24-91.

⁶²⁰ Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія / П. Баррі; пер. з англ. - Київ: Смолоскип, 2008. - С. 264-283.

⁶²¹ Certeau M., de. L' invention du quotidien. - P. 134-135.

мали б бути означниками економіки та статистики, насправді звернені у бік людини та її повсякденності або ж формують панорамні картини цілих регіонів). Хоч, як зауважує Ф. Гаррард, прихильники цього напрямку не є семіотиками й вживають структуралістичні методи спорадично, їхній підхід до історичних подій, усе-таки, в чомусь близький до семіологічного. Так, і Жак Ле Гофф, і Жорж Дюбі, і Жан Делюмо, як давніше Йоган Гейзінга, звертають увагу, насамперед, на тексти та ментальні явища - ідеї і увявлення, ритуали, обряди, зафіксовані у текстах та зображеннях (тобто на продукти знакової діяльності людини), або ж бачать в історії семантичні домінанти, які допомагають зрозуміти світ минулого. Давніше Роже Шартє уже зображав історію наукою «між знанням і нарративом» та описував вагання історіографів перед «канонічними текстами їхніх колег-сусідів - істориків літератури, науки й філософії» як представників «Інших» історичних наук⁶²². Проте, так чи інакше, писемна культура стала тим інформаційним каналом, який усіх їх поєднав.

Впливи літератури, літературознавства та лінгвістики частково засвідчує лексикон сучасної історіографії, у якому присутня аксіологія та імагологія, семіотичний підхід і структуралізм, ідеальний тип та ідіографічний метод, історичний дискурс та дискурсивний аналіз, герменевтика та герменевтичне коло, біографіка, текстологія і термінологічний аналіз, дослідження топомінів та міфів тощо⁶²³. Про це свідчать також назви історичних праць другої половини ХХ ст., які несуть на собі відтінок літературної образності: «Людина перед обличчям смерті» Філіпа Ар'єса і «Смерть на Заході» Мішеля Вовеля, «Місто в облозі: страх на середньовічному Заході» Жана Делюмо» чи просто «Уява у Середньовіччі» Жака Ле Гоффа або «Час соборів» Жоржа Дюбі тощо. Загалом, поєднання історичного та художнього типів висловлювання, як зауважує Жоселін Летурно, характерне для французького історичного дискурсу й (ширше) для історичного дискурсу взагалі. Це - його особливість, що відображає специфіку історичного мислення, зорієнтованого як на констатацію й інтерпретацію факту, так і на його розуміння.

Натомість герменевтичну складову історіографії можна охарактеризувати як читання історії. Тут можна виділити, насамперед, тексти середньовічних авторів. Вони тлумачили історичний процес як реалізацію біблійних пророцтв й власних теологічних схем (як Св. Августин з його поділом на «життя до закону» - гріхопадіння - «життя під законом» - Страшний суд - «життя у Божій славі» тощо). Не менш відомі й сучасні схеми Арнольда Тойнбі, який читав історію крізь призму виклику і відповіді, «Відходу і Повернення», «розпаду й полігенезу», чи тексти Тейяра де Шардена, який бачив у ній послідовний перехід від «точки Альфа» до «пункту

Омега». У кожному з цих підходів історія, по суті, перетворюється на ряд знаків, Текст наділений Над-сміслом. Водночас Поль Рікер закликав розглядати історичний процес «як екстенсивний розвиток значень та як іррадіацію значень з багатьох організуючих центрів». Отож, наголошував він, жодна людина не може осягнути чи відчитати загального значення,

⁶²² Chartier R. On the Edge of the Cliff: History, Language and Practices / R. Chartier; tr. by L. Cochrane. - Baltimore; London, 1997. - P. 5, 13.

⁶²³ Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / [отв. ред. А. Чубарьян]. - Москва: Аквилон, 2014. - 576 с.

що іррадіює з різних локусів Історії⁶²⁴. Проте й за цими рікерівськими значеннями можна добачати відблиски «писемно-текстуального» трактування історичних подій.

Це позначилося й на підході до етнографії/етнології/культурної й соціальної антропології, місце якої в системі гуманітарних дисциплін доволі довго залишалося невизначеним. В одних випадках її зближували з антропогеографією, фізичною антропологією, в інших - з історією, ще в інших аспектах - з лінгвістикою, і навпаки. До того ж, такі топіки, як історія ментальності, (а фактично, і культурної пам'яті, читання й письма як фрагментів повсякденності) нині уявляються також складовою окремої галузі - історичної антропології⁶²⁵. Так, ряд дослідників закликав аналізувати особливий етнографічний дискурс, етнологічне письмо (чи «e^по\$гарБic» fictions, точніше «true fictions» - «правдиву фікцію») у системі літературних (чи науково-літературних) жанрів як частину специфічної виражально-експресивної традиції, створеної під час польових досліджень. «Творення (буквально - виготовлення) етнографії - кустарна, прив'язана до світського, праця письма (чи - писемна праця)» - сама ця теза Джеймса Кліффорда значною мірою сама була пронизана образністю літературного, а не наукового дискурсу⁶²⁶. У такому контексті соціальна чи культурна антропологія уявляється особливою писемною дисципліною, зародженою через діалог представників писемної культури з носіями культури усної. При цьому тексти етнологів (авторів) є (ре) інтерпретаціями текстів їхніх польових візаві (респондентів), а самі антропологи виглядають «де-маскувальниками» і «декодувальниками» усних послань мовою писемної культури, посередниками між різними цивілізаційними світами⁶²⁷.

Можна по-різному класифікувати системи письма і по-різному розміщувати їх на віртуальній мапі часу й на карті реального простору⁶²⁸. Проте історія письма та його різних форм, а також різних форм читання відбиває основні тенденції руху людського мислення⁶²⁹. Водночас, як зауважив Майкл Г арман, кожна з можливих та зафіксованих систем письма (різновиди піктографії та ідеографії, складового та алфавітного письма) та читання є

⁶²⁴ Ricoeur P. History and Truth / P. Ricoeur; tr. from fr. - Evanston: Northwestern University Press, 1965. - P. 39.

⁶²⁵ Кром М. Историчекая антропология: учебное пособие / М. Кром. - 3-е изд., испр. и доп. - Санкт-Петербург; Москва: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, Квадрига, 2010. - 214 с.

⁶²⁶ Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography / ^d. by J. Clifford, G. Marcus]. - Berkeley; Los Angeles; London, 1986. - P. 6.

⁶²⁷ Ibidem. - P. 51.

⁶²⁸ Иванов В. От буквы и слога к иероглифу. Системы письма в пространстве и времени / В. Иванов. - Москва: Языки славянской культуры, 2013. - 256 с.

⁶²⁹ При цьому мотиви змін у сфері читання й писемної культури залишаються проблемою. Частина соціологів підкреслює, що, наприклад, зміна читацьких пріоритетів - наслідок зміни смаків окремих індивідумів. Саме через це, підкреслює Ф. Знанецький, чимало літературних текстів зникло з культурного поля: люди відразу не захотіли або поступово перестали їх читати і вони стали об'єктами дослідження для обмеженого кола вчених або бібліотекарів. Проте причини того, чому окремі люди та спільноти людей перестають читати ті чи інші книги, нерідко лежать у суспільному житті, ідеології, колективній естетиці, етичних і моральних зразках. Отже, коло замикається (Пор.: Znaniecki F. Nauki o kulturze. - S. 139). Питання ж вибору чи зміни тої чи іншої системи письма також, як видається, лежить у схожій площині.

візуальними модальностями мови, кожна має власний перцептивний, і отже, інформаційний, потенціал⁶³⁰. Продовжуючи думку Джона Лайонза, Гарман наголошував, що письмо - вторинний і не завжди обов'язковий елемент еволюції мовного та мисленнєвого розвитку людства. «Цей аргумент ґрунтується на кількості (відносно небагато мов світу посідають власну писемність), на історії (письмо розвинулося відносно пізно на шляху мовної еволюції) і на логіці (усне мовлення не залежить від виникнення, чи, навпаки, від втрати, його письмової репрезентації)»⁶³¹. З такими думками можна згодитися тільки частково: письмо таки видозмінило лінію мовної і суспільної свідомості людини, спрямувавши його в інше річище.

Доречно згадати думку також А. Леруа-Гурана про те, що перехід від об'ємних картин до лінійних графічних систем, від міфографії до письма засвідчує перелом у світобаченні людини. Тому історію культури часто тлумачать як «шлях до писемності», а дописемне існування людства автоматично вважають «доісторичним». Письмо, читання, література дисциплінують людську свідомість, яка їх створила, і виступають імпульсами розвитку цивілізації. Народи або винаходять письмо, або переймають його від інших, і так переходять від примітивності до цивілізованості: приблизно такою є загальноприйнята схема культурної еволюції.

Спробуємо ескізно розглянути її крізь призму двох концепцій. Так, з одного боку, важливою для нас є теорія «світів-економік» Фернана Броделя, а з іншого - поширена в сучасній некласичній логіці концепція «можливих світів» мислення. На перехресті цих концепцій можна говорити про окремі «графічно-символічні світи (чи простори)», у межах яких жила й живе людина впродовж своєї культурної еволюції. Кожен з цих «світів» містить у собі ряд «мікрокосмів» - варіантів реалізації певного типу писемності у рамках певної культури на певному етапі її розвитку.

2.10. Східна Європа та Галичина: письмо і пам'ять

Східна Європа, і конкретно Галичина, належали, власне, до таких пограничних «мікрокосмів» світової писемної культури, з доволі специфічною тканиною культурної пам'яті, сплетеною з генетично різних фрагментів. Аналіз довгої культурної еволюції простору, на якому частково перетиналися, а частково - існували паралельно різні традиції, ставить перед дослідником чимало методологічних та практичних дилем. Окреслимо тут лише їх частину.

Першою антиномією, яку доводиться вирішувати, є опозиція між глобальним та локальним. Так, звичні уявлення про світову історію, історію Сходу Європи та окремих її частин (історію України, Польщі, Росії) і частини цих частин (як історія Галичини) нерідко важко скоординувати або пов'язати в одне ціле. Дистанція між загальноцивілізаційним, значущим для всієї світової культури, і тим, що має лише локальне значення, частково виявляється дуже великою. Умовно кажучи, географічно віддалені одні від одних і типологічно не схожі культури Анд і Карпат, і навіть Карпат та Піренеїв здаються настільки мало пов'язаними між собою, що про їхню взаємодію та порівняння майже не йдеться. Те ж

⁶³⁰ Garman M. Psycholinguistics. - P. 24-74.

⁶³¹ Ibidem. - P. 24.

можна сказати й про часову віддаль, що відокремлює, наприклад, шумерську чи давньоєгипетську писемну культуру від східноєвропейських літератур. Їхні феномени також дуже важко співставляти, не ризикуючи впасти в анахронізм. Але культурна пам'ять, писемність і цивілізація європейського Сходу усе-таки є частинами загальносвітових процесів, одним з їхніх часткових проявів чи варіантів. Тому, вивчаючи їх, ми вирішили дотримуватися схеми Александра Гейштора з його «Нарису історії латинського письма». Висвітлюючи історію латиниці від давнини до сучасності, вчений спочатку проаналізував загальну історію писемної культури, наслідком якої було винайдення абетки⁶³². І це логічно: ідея письма виникла ще до латиниці, яка склалася на фундаментах попередніх систем фіксування мовної інформації. Цієї логіки, частково, дотримуються автори багатьох текстів, присвячених історії писемності та книги. Звісно, вони нерідко виконують роль підручників, а не наукових монографій. До того ж, частина посібників, які описують генезу різних типів письма на східноєвропейському просторі, намагаються уникати надто широкого контексту⁶³³.

Однак сама послідовність осмислення теми локального через всезагальне видається нам прийнятною. Писемна культура в Східній Європі (та в Галичині зокрема), її механізми та внутрішні принципи є наслідком взаємодії різних писемних культур, які ведуть поза цей регіон, і якими вона імпліцитно пов'язана з культурною спадщиною людства. Саме тому ми вирішили рухатися від типології культурної пам'яті у різних цивілізаційних колах до її розвитку у східноєвропейському та галицькому вимірах.

Такий підхід веде до ще двох дихотомій. Одна з них - опозиція між довгими, дуже довгими тривалостями і вужчою культурно-історичною реальністю Галичини та Східної Європи XIX-XX ст. Обираючи схему, подану в наступних розділах, апелюємо до двох аргументів. Перший - теза про історичну обумовленість культурних явищ попередніми стадіями розвитку. Справді, за кожним феноменом стоїть певний ланцюжок інших явищ, речей, подій, які йому передують, або ж слугують його прообразами. У випадку галицького та східноєвропейського культурного досвіду дискусійною є, радше, сама можливість плавного, неперервного переходу від відносно секуляризованої культури перед ХУІІІ ст. до пізнішої секуляризованої культури.

У випадку Галичини справу ускладнюють також чисельні етнополітичні та цивілізаційні зміни на її землях до й після 1772 р., коли вона постала як нова реальність. Усе це веде, радше, до моделі послідовних розривів, змінюваних періодами відносної тягlostі. Ми ж виходимо з позиції, що розриви були хоч і вагомими, але не абсолютними. Крім того, вбачаємо в Галичині передусім її землі - територію етнокультурних зіткнень та симбіозу різних традицій та писемних культур. Попри зміни фізичної конфігурації та назв, якими йменували частину цих земель (Русь, Галичина, Західна Україна) в різні історичні епохи, можна, на нашу думку, говорити про певний історичний континуїтет, етнодемографічну і територіальну спадкоємність між ними. Навіть усі культурні, етноконфесійні та адміністративні зміни, війни, епідемії, депортації та переселення, обміни територіями не означають повної заміни усього населення і його спадкоємців у регіоні. Так, усі ці фактори

⁶³² *Gieysztor A. Zarys dziejow pisma lacinskiego / A. Gieysztor. - 2 wyd. - Warszawa: W-wo naukowe PWN, 2009. - 238 s. + 42 tab.*

⁶³³ *Поп.: Pietkiewicz K. Paleografia ruska / K. Pietkiewicz. - Warszawa: DiG, 2015. - 612 s.*

вели до глибоких трансформацій регіональної дійсності. Однак тяглість (навіть неповна, навіть на рівні «безмовної більшості»), лише спорадично присутньої у писемній культурі) тут усе ж таки існувала. Гіпотези цього типу інколи важко підтвердити емпірично, однак, думаємо, вони мають право на існування.

Певного обґрунтування потребує також акцент саме на XIX-XX ст. у Галичині на тлі глобальних - і локальних історичних змін. Тут виходимо з самого уявлення про історичний час і людське розуміння часу загалом. Підставовим можна вважати класичне визначення Вільяма Джемса: «відчуття минулого часу - це теперішнє»⁶³⁴. Це не означає, ніби минулого не існує (точніше, не існувало) чи воно цілком відносне й залежить лише від плінних індивідуальних відчуттів. Однак фактор присутності минулого у теперішньому й теперішнього у минулому важливий для історичного осмислення. Як знаємо, Марк Блок ще в 1940 р. обговорював дві стратегії. Одна з них полягала в тому, щоб зрозуміти минуле з допомогою теперішнього, інша, - навпаки, зрозуміти теперішнє з допомогою минулого. І те й те можливе, - наголошував він, - зокрема, завдяки писемності, яка допомагає «передачі ідей наступним поколінням, часто досить віддаленим, ... підтримуючи спадкоємність цивілізації»⁶³⁵.

Ця думка стає не лише аргументом у дискусії щодо перервності чи неперервності традиції - зв'язку між різними культурними епохами на Сході Європи взагалі й на західноукраїнських землях зокрема. Писемна культура є також формою присутності минулого у нашому часі. Натомість механізмом актуалізації цього минулого є прочитання, інтерпретація текстів, яку здійснюємо ми. Ця реконструкція уявлень, залишених минулими поколіннями, здійснюється нині, в культурній атмосфері XX ст. Зрештою, саме культура XIX-XX ст. стала середовищем формування і функціонування сучасної історіографії, крізь призму якої ми розглядаємо минулі епохи. Іншими словами, факти, події, уявлення минулого, його культурна пам'ять об'єктивно існують у вербальних, візуальних та матеріальних джерелах - слідах минулого. Проте вони отримують значення лише у контексті нашого теперішнього досвіду, в умовах інтерпретаційних та комунікативних спільнот модерної доби. Так ми конструюємо минуле з матеріалу цього ж минулого і з наших уявлень про нього. Водночас наше знання, наша історична свідомість, культурна пам'ять не є тільки продуктом теперішнього часу. Вона складається з чисельних часових нашарувань - знань, ідей, образів минулого, які ми щоразу реактивуємо.

Тож важко сказати, котра з історичних шкіл має рацію: та, яка стверджує, що минуле детермінує сучасність, чи та, яка вважає, що сучасність визначає минуле. У контексті цих дискусій нелегко навіть визначити: ми пояснюємо минуле, чи, як сформулював один з авторів, «минуле тлумачить нас»⁶³⁶. Швидше всього, процес йде в обох напрямках, і зв'язок тут взаємний. Це означає, що гетерогенний досвід історії не просто присутній в культурі XIX-XX і XX - початку XXI ст. Він існує завдяки сучасному мисленню і всередині цього мислення. Його головними (ре)конструкторами є ми - ті, хто за посередництвом джерел вступає в уявний діалог з їхніми авторами, ті, у чий пам'яті воно відтворюється чи уявляється. Писемна

⁶³⁴ Джемс У. Психологія. - С. 185.

⁶³⁵ Блок У. Апологія історії. - С. 26.

⁶³⁶ Солов'єв Е. Прошлое толкует нас. (Очерки по истории философии и культуры) / Э. Солов'єв. - Москва: Политиздат, 1991. - 432 с.

культура та матеріальна цивілізація минулого стають полями зіткнення знаків (слідів) колишніх уявлень з живими уявленнями нинішніх людей. Такий стан справ неодмінно веде до часткового анахронізму, але цей анахронізм неминучий.

Ще однією проблемою є вибір між мозаїчністю розпорошеної у джерелах культурної реальності минулого і системністю, якої вимагає її сучасне наукове осмислення. Так, слід враховувати теорію Абраама Моля та частково Мішеля Фуко про сучасність як перехід від класичної системності (або «табличного» способу репрезентації знань) до постмодерної «мозаїки» слів та фактів. Проте кожна культура є мозаїчною, строкатою, гетерогенною, і лише наше мислення упорядковує (чи намагається упорядкувати) її в ідеальну систему Людвіга фон Берталанфі⁶³⁷, для того, щоб краще проаналізувати. Це стосується й культури та пам'яті минулого: їх елементи слід збирати з окремих джерел, формуючи більш чи менш цілісну картину. Цим можна пояснити й певну асиметрію між теоретичною історією-схемою та емпіричною історією-каталогом - також, очевидно, і в контексті даного дослідження. Перша тяжить до широкого узагальнення, друга - до конкретизації та деталізації. Це, можливо, створює дещо різкий рецептивний контраст. Однак, аналізуючи теоретичний, загальносвітовий та східноєвропейський контекст проблеми, варто нагадати застереження відомого культурного антрополога Клайда Клакхона, звернені до професіоналів-читачів його праці: «...прошу пам'ятати, що коли б я включив в неї усі документальні свідчення (...), вона б розрослася до кількох томів. Якщо б я зупинявся на всіх застереженнях й покликах, інтелігентний поціновувач не добрався би й до кінця першого розділу. Нема необхідності, щоб кожне твердження було «доказаним»⁶³⁸.

Певного виправдання, можливо, вимагає дещо непропорційна репрезентація культур різних етнічних спільнот - передусім там, де йдеться про історію Галичини. Ідеальна реконструкція культури такого регіону, як Галичини, очевидно, мала б включати детальний аналіз культурної пам'яті та писемної культури усіх спільнот, які там проживали. Натомість нам довелося сконцентруватися, переважно, на розвитку руської/української культури. Водночас використано польський та єврейський джерельний матеріал, щоб, хоча б фрагментарно, показати цілу культурну систему краю. Справа не в автохтонності чи неавтохтонності, демографічній перевазі чи маргінальності, і тим більше - не в більшій чи меншій значущості одних етнічних громад порівняно з іншими. У полікультурній історії та історіографії регіону ці критерії постійно викликали гострі дискусії. Причина - фізична: обмеженість часу та книжкового простору на тлі чисельних форм існування культурної пам'яті та писемної культури, а також потенційної безконечності їхніх тлумачень.

Крім того, студії культурою Галичини змушують знову повернутися до тих методологічних проблем, про вже говорили, однак під дещо іншим кутом розгляду. Насамперед, йдеться про статус «вищості», навіть первинності писемної культури щодо усної традиції, що досить міцно утвердився у європейській культурі. Як вже було зауважено, ще у 20-х - 30-х роках ХХ ст. з ініціативи Агенора Артимовича представники Празького лінгвістичного кола заговорили про те, що писемний текст (тим більше друкований) не є відображенням усної розмови. Що це - зовсім інша культурна реальність, у якій думка інакше сегментується та регламентується, аніж в потоці мовлення. Справді, у сучасній цивілізації письмо вставляє «не приручену, усну

⁶³⁷ Див. Bertalanffy L., von. General System Theory. Foundations, Development, Applications / von. L. Bertalanffy. - New York: Geogre Braziller, 1969. - 289 p.

⁶³⁸ Клакхон К. Зеркало для человека... - С. 21.

думку» в свої рамки та диктує власні правила дискурсу, отожд, певним чином змінює мислення, світогляд людини тощо. В іншому плані можемо порівняти його з інструментом, з допомогою якого людина може дотягнутися до іншої людини - тільки в інтелектуальному, а не фізичному вимірі.

У цьому розумінні, історія уявлень та стереотипів є також історією шаблонів, закладених в писемному спілкуванні та його антиподі - усній комунікації (котра також стоїть між людиною та дійсністю, формуючи її мислення). Зрештою, письмо є підґрунтям формування суспільних інституцій та засобом утримання влади у суспільстві, одним з джерел дисциплінування колективної свідомості й контролю за нею. Отожд, читач бере до рук книгу як річ, що несе певну інформацію, і так сприймає, аналізує і засвоює її. Однак спосіб, яким він це робить, нерідко залишається «за кулісами» свідомості. Інколи на нього просто не звертають уваги. Він здається дуже буденним - таким, як окуляри для людини, котра носить їх з ранніх років. Насправді ж без читання, як і без окулярів, людина не змогла б «побачити» більшості з тих фактів, які вона вважає хрестоматійними. Після винайдення писемності читання є одним з фундаментальних феноменів культури. Ми читаємо не лише книги, паперові документи чи комп'ютерні тексти, а намагаємося «відчитувати» і картини та кінофільми, а поруч з ними - дії інших людей і навіть саму Природу. Люди живуть серед «книжної культури» або її «двійників». Тому виникає ілюзія, наче весь світ є відкритою книгою, отже - об'єктом для читання, а читання, цивілізація і культура - одне і теж.

Такий підхід, звичайно, - перебільшення. Значна частина людей в минулому і тепер не вмiла та все ще не вмiє читати навіть у прямому розумінні того слова: мисливця, який «читає» слiди звiрiв, можна назвати «читачем» хiба що метафорично. Часом він навіть не відчуває у цьому потреби, бо світ книг надто далекий від його звичайного життя. Зі свого боку, усна сфера також є інструментом, що формує структуру і лексикон категорій не лише традиційної культури (у фольклорному контексті), але й культури модерної, попри те, що вона сформована письмом та книжністю. Так писемне та усне перехрещуються, утворюючи необхідну інтелектуальну призму, без якої людина, здавалося, не мала б взагалі шансів бачити та пізнавати світ.

Далі спробуємо розглянути розвиток культури в Галичині та еволюцію ментальності її жителів крізь призми чи шкельця цих «окулярів» культури, пам'ятаючи, що, принаймні у випадку з писемністю, людина може бачити й без них.

Водночас вихідною для нас є думка, що історія культури, а також історія витворених нею уявлень в Галичині значною мірою є історією читання. Цьому не суперечить навіть те, що майже до середини ХХ ст. багато галичан залишалися неграмотними. Традиційну селянську культуру краю можна б сміло назвати територією, на якій довший час панувала усна традиція. Книга, письмо, читання у її межах були відтіснені на маргінес. Проте це не означало, ніби читання зовсім не вплинуло на свідомість неписьменних селян чи міщан. Його слід зі століття у століття ставав усе помітнішим, хоча інколи не усвідомленим, поки, зрештою, ситуація не змінилася докорінно. При цьому треба враховувати такі фактори.

По-перше, історія читання перебуває у тісному зв'язку з еволюцією науки й літератури - сфер, від яких залежить поява нових книг. Це стосується й інших культурних

явищ, зокрема образотворчого мистецтва, яке стало своєрідним заміном писемства. До того ж, читання як індивідуальний процес мало й має своїх публічних «двійників»: декламацію, інсценізацію, а згодом екранізацію літературних творів. Зрештою, на його розвиток впливало й те, що саме читали - книги чи, наприклад, газети, а якщо книги, то які: молитовники, любовні історії або детективні романи. Кожна з цих форм вимагала власної техніки й технології читання, і кожна формувала власну сферу уявлень.

По-друге, історія читання та циркулювання в Галичині була б неповною, а інколи й малозрозумілою, без аналізу цього ж процесу у Східній Європі загалом, і на «Великій Україні». Водночас не треба забувати, що галицька земля тривалий час була місцем співіснування української культури з іншими культурами, насамперед з польською. Цей факт теж не міг не впливати на формування свідомості українського автора і читача, які продукували власні тексти.

З цього погляду, історія лектури, літератури та уявлень в Галичині є також історією функціонування й зміни східноєвропейських та ширше - європейських світоглядних парадигм. Важливо є також її осмислення у синхронному зрізі та в діахронії, у площині парадигмальних (чи системних) трансформацій мислення і культури, де один синхронний зріз змінюється іншим. Парадигма чи система культури у такому аспекті є, отже, підставою функціонування та розвитку суспільного дискурсу як масиву текстів, у яких культура реалізується.

Історія культурної пам'яті та писемної культури краю - це історія суспільних інституцій, які підтримували книжну культуру (бібліотек, читалень, випозичалень книг), а також тих установ (шкіл, університетів) та суспільно-політичних організацій (просвітницьких товариств) і рухів, які спрямовували читацьку культуру в те чи інше ідейне русло. Це, зрештою, історія боротьби з неписьменністю, а водночас демонстрація взаємодії між книжною і усною традиціями. Це також доля різних соціальних середовищ, існування яких так чи інакше залежало від книги; історія літературних смаків, уподобань, якими у різний час керувалися люди різних суспільних груп. Писемна культура в Галичині пройшла довгий шлях від елітарного ритуалу, зародженого в стінах церков та княжих замків до масового книжкового фестивалю на щорічних Форумах видавців у сучасному Львові. Її історія - це історія культурного розвитку Галичини у всій її різноманітності, отже - підстава для більшого, масштабнішого дослідження, яке є справою майбутнього.

Метод, запропонований у цьому дослідженні, у чомусь нагадує «археологію знання», якій присвячена більшість праць М. Фуко - від «Слів і речей» до «Народження клініки»⁶³⁹. Для унаочнення цієї моделі можна порівняти культурний образ, зафіксований суспільною свідомістю, із квадратом ґрунту, під яким знаходяться історичні пам'ятки різних епох. З точки зору пересічної людини, такий учасок землі не є чимось надзвичайним, а становить органічну частину сучасного її ландшафту. З погляду ж геолога будь-який пейзаж є наслідком цілого ряду тектонічних змін, зафіксованих у його надрах. Для археолога ж краєвид, умовно кажучи - «ширма», яка приховує у собі культуру минулого. Щось подібне маємо із образом чи концептом. Його можна трактувати як своєрідний «клаптик» суспільної ментальності, який має кілька вимірів. У повсякденному житті, як правило, бачимо лише його

⁶³⁹ Див., напр.: *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. - Санкт-Петербург, 1994.

«горизонтальний»,

чи, за Ф. де Соссюром, синхронний зріз, тобто теперішній «вигляд». Однак при ближчому розгляді виявляється, що ця горизонталь - насправді поверхня великої діахронічної чи історичної вертикалі, на якій послідовно відклалися світоглядні зміни різних періодів. Тому і з геологічної, і з археологічної, і з семіотичної точки зору тут треба діяти приблизно однаково - рухатися зверху вниз, і, знімаючи шар за шаром, виявляти нові й нові пласти (геологічні, культурні, ментальні). Доказами їхньої присутності для археолога стають предмети побуту або ж їхні фрагменти. Для семіотика чи історика ідей цю роль виконують «атоми культури» - знаки різного типу. І той і другий реконструюють (чи, може, «деконструюють») мозаїку минулого, поєднуючи і протиставляючи знайдені елементи.

Час та обсяг наших досліджень не безмежні. Тому ці «розкопки» поширюються передусім лише на «верхні шари» суспільної свідомості, що склалися впродовж XIX-XX ст. Водночас для пояснення їхньої природи доводиться також рухатися вглиб, в діахронію, до витоків культурних категорій. При цьому слід пригадати давнє запитання Люсьєна Февра, звернене до уявних опонентів. «Невже Ви думаєте, що факти даються історії як субстанціальні сутності, більш чи менш глибоко поховані у товщині часу, і вся трудність полягає лише в тому, щоби розкопати їх, почистити і подати сучасникам при вигідному освітленні?»⁶⁴³. Справді: історико-культурні факти, про які йдеться у даній праці, - не «субстанції», хоч і матеріалізовані у книгах, газетах, рукописах праць і приватному листуванні. Це - набори знаків і їхніх ментальних відповідників - думок, з яких формуються міфи, стереотипи, уявлення, вірування, і з якими співіснують емоції, почуття та відчуття. Їх залишили по собі люди давніших епох. Вони дані, переважно, у письмових повідомленнях, які слід відчитати - у прямому, буквальному, й розширеному, переносному смислі. При цьому перевірити правильність наших припущень в окремих випадках не лише важко, але іноді неможливо: живий діалог з минулим - метафора уяви, психологічна, а не комунікаційна дійсність. Це ж стосується системності відтворення минулого: попри всі зусилля, вона завжди буде неповною. Отже, залишається лише більша чи менша подібність системи, і більша чи менша ймовірність гіпотези.

⁶⁴³ *Февр Л. Бой за історію / Л. Февр; пер. с фр. Москва: Наука, 1991. С. 98.*

РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ: СВІТОВИЙ, СВРОПЕЙСЬКИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Карта світу складається не лише зі світів-економік, про які говорив Фернан Бродель, аналізуючи матеріальну цивілізацію та капіталізм⁶⁴⁰. Справді, глобальну цивілізаційну мапу, поруч із географічними континентами та політичними «імперіями», творять також економічні світи-системи - ці, за словами Імануїла Валлерстайна, творіння епохи Модерну, продукти прогресу, капіталізму й меркантилізму⁶⁴¹. Однак її складають також старіші й традиційніші світи-культури та світи-писемності, світи- літератури. Крізь їхню призму також можна знайти і «час світу», і «ігри обміну», і «структури повсякденності». Про це непрямо говорив і сам Ф. Бродель, укладаючи (вслід за лінгвістами) «граматику цивілізацій» - географічно-культурних просторів, суспільних формацій, економічних устроїв, лінгвістичних спільнот і «колективних мислень чи психік» одночасно⁶⁴². У цьому контексті цивілізації виявлялися «наборами вірувань, страхів, неусвідомлених неспокоїв», переданих попередніми поколіннями та похованих у глибинах колективної підсвідомості. Саме ці елементи, за переконанням Ф. Броделя, найменше передаються від однієї цивілізації іншій та найбільше відрізняють їх одна від одної⁶⁴³. Продовжуючи цю думку, можна сказати, що цивілізації - це також простори раціональних колективних пам'ятей, ідей, уявлень та знаків, які їх виражають. У них можна бачити традиції, відмежовані одні від одних, але також і культурні простори, що обмінюються та контактують один з одним⁶⁴⁴. Простори настільки ж ізольовані, як і взаємопов'язані.

Звісно, тут існує певна антиномія, яку вирішити важко. З одного боку, культурні пам'яті та писемно-літературні традиції світових цивілізацій різняться так само, як і культурні пам'яті окремих регіонів, країн та етнонаціональних спільнот, що їх заселяють. Їхні просторові конфігурації змінювалися відповідно до того, як трансформувалася історична карта світу, бо вони - продукт локальних історичних процесів. Зовнішніми знаками існування різних культурних пам'ятей ставали різні мовні групи, що були їх носіями, а також писемно-літературні культури (які оформили віртуальні простори, закріпили їх у вигляді візуальних символів), а також мистецькі твори, що іншими семіотичними засобами підкреслювали специфіку локальної уяви. Мови, писемності, літератури стали елементами локальних традицій чи різних «літературних цивілізацій». Так уже з XIX - поч. XX ст. виникали, з одного боку, історії літератури, а з іншого - «літературні історії» континентів,

⁶⁴⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. / Ф. Бродель; пер. с фр. Г. Філіпчук; у 3 т. - Київ: Основи, 1995-1997. - Т. 1-3.

⁶⁴¹ Див.: Валлерстайн И. Мир-система Модерна / И. Валлерстайн; пер. с англ. Н. Проценко. - Москва: Русский фонд содействия образованию и науки, 2015. - Т. 1-2.

⁶⁴² Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель; пер. с фр. - Москва: Изд-во «Весь мир», 2008. - 552 с.

⁶⁴³ Там само. - С. 52.

⁶⁴⁴ Bentley J. Traditions and Encounters. A Global Perspective on the Past / J. Bentley, H. Ziegler. - Boston; Lisbon; London; Madrid; Mexico city; Milan; Toronto: McGraw-Hill, 2000. - 1067 p.

країн та народів⁶⁴⁵. Частина філологів схильна тлумачити обидва терміни як синонімічні, пов'язуючи їх з літературним процесом. Історики бачать у літературах, радше, продукти історичних процесів у руслі загального розвитку писемних культур. У цьому прочитанні літератури стають суспільними історіями суспільних середовищ та культурних контекстів, натомість «літературні історії» виглядають історіями культури, описаними у вимірі еволюції красного письменства. На нашу думку, історичний і філологічний підходи не суперечать один одному, а навпаки, взаємно доповнюються.

Важливим пунктом синтезу стають поняття літературної культури чи літературної цивілізації, а також літературної історії. З іншого боку, в науковому мисленні XIX-XX ст. функціонує також ідея світової (всезагальної) історії, що об'єднує часткові історії чи історичні процеси - регіональні, етнонаціональні, локальні. У сфері культурної пам'яті цю функцію виконує ідея загальної історії письма та книжності, а також історії світової літератури (історії літературної цивілізації (іншими словами - світової літературної історії)⁶⁴⁶. Іншими словами, розглядаючи частини світової мапи цивілізацій, писемностей та літератур, слід мати на увазі усю карту (чи глобус), де видно їхні проєкції. Таку модель побудовано на підставі послідовного розгляду регіональних різновидів культурної пам'яті за схемою: писемність і писемна культура - література - читання - рецепція ідей.

У цьому контексті спробуємо простежити розвиток письма як феномена загалом та описати його форми й функції в культурі локальних людських спільнот, виявити зв'язок між письмом та його «двійниками», неписемними засобами вираження думки. З цього погляду, історія письма й читання - не лише перехід від однієї графічної системи до іншої, але й зміна мислення, світогляду, відношення до реальності, до світу і суспільства трансформація текстуальної дійсності, всередині якої розвивається людство. Френсіс Фукуяма ставить питання про можливість Універсальної Історії людства й розглядав перспективи її кінця. Його візії не є надто оптимістичними: триумф капіталістичного міфу може «зупинити» історію, - твердить вчений⁶⁴⁷. З іншого боку, Карл Раймунд Поппер атакував натуралістичні доктрини в тлумаченні історичного процесу, звинувачуючи дослідників у тому, що вони формують телеологію людської еволюції, міфологічні закони історії замість законів природи тощо⁶⁴⁸. Цілком можливо, він мав рацію, коли говорив про ситуаційну логіку історії, в котрій

⁶⁴⁵ Див., напр.: *Brown E. A Literary History of Persia. From the Earliest Times until Firdausi / E. Brown. - London, 1900. - 521 p.*

⁶⁴⁶ *Literary History: Towards a Global Perspective / [ed. by G. Landberg-Wada]. - Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2006. - V. 1: Notions of Literature Across Times and Cultures; Pizer J. The Idea of World Literature. History and Pedagogical Practice / J. Pizer. - Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2006. - 190 p.; Literary History // Cultural History: Force-Fields and Tensions / [ed. by H. Grabes]. - Tübingen, 2001. - 393 p.*

⁶⁴⁷ *Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. - Москва: Полиграфиздат, 2010. - 588 с.*

⁶⁴⁸ *Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер; пер. з англ. В. Лісовий. - Київ: Абрис, 1994. - 192 с.*

не варто шукати закономірностей і яку слід описувати під селективним поглядом актуальних людських зацікавлень. Тому ми не прагнемо вписувати досліджувані феномени в рамки універсальних законів всесвітньої історії чи аксіом історії місцевої. Однак культурну й літературну мапу Східної Європи та Галичини як її частини слід, на нашу думку, розглядати з макросторичної перспективи, з огляду на генезу й подальшу трансформацію писемності, основні тенденції її розвитку.

3.1. Первісне читання: цивілізація/простір петрогліфів та піктограм

Невідомо, наскільки довго первісна людина залишалася у стані, схожому до афазії (не могла виражати думки у лінгвальній формі) чи аграфії (не могла передавати мовні і візуальні сигнали у графічному вигляді), про що колись говорив А. Леруа- Гуран. Невідомо, що стало вирішальним поштовхом для появи осмислених знаків. Ряд дослідників бачать зародження «протописма» у найдавніших петрогліфах/на- скальних малюнках. Наприклад, Д. Дірінгер виділяв «іконографічний» період історії писемності й читання. Натомість антропогеограф Фрідріх Ратцель наприкінці XIX ст. вважав появу піктограм та петрогліфів закономірним етапом розвитку людської психіки, наслідком переходу від «дитинної» до дорослої її стадії. Він стверджував, що первісна людина поводитися так само, як і сучасна дитина, котра спочатку схематично зображає предмети, а згодом переходить до інших форм вираження думок. Ратцель також твердив, що не лише сучасні йому діти, але й малописьменні дорослі можуть виразити з допомогою примітивних позначень щось більше, ніж тільки ізольовані поняття. Вчений також думав, що осмислені форми письма слід шукати також в «до-історичних» малюнках й орнаментах⁶⁴⁹. Справді, можна допустити, що доісторичні зображення Тассілі у Сахарі чи фрески Альтаміри - не лише проста фіксація фактів, але й символи, знаки, повідомлення. Інша справа, що рівень символізації у таких зображеннях доволі відносний: достеменно невідомо, де закінчується первісний реалізм і починається символіка⁶⁵⁰. Водночас окремі типи таких знаків усе ж піддаються класифікації та графічному групуванню⁶⁵¹. Частина первісних знаків, наприклад, умовні зображення стріл у тілах тварин, можна відносно легко ідентифікувати: візуальна і смислова відстань між знаком і його об'єктом є ще не такою великою. Натомість багато геометричних «символів» пов'язати з реальними предметами не так просто. Це стосується знаків у вигляді житлових споруд, трапецієподібних позначок, нанесених поверх зображення мамонтів (як у Берніфаль), квадратів, крапок та інших фігур з печери Ель Кастільйо, «галузок» біля постатей коня і тура з Ласко, нарешті, т. зв. «чоловічих» і «жіночих» символів, відомих у багатьох різних варіантах тощо. До цього можна додати чимало інших географічних символів на кіпталт розписів на азильських каменях, схематичних фігурок людей та абстрактних знаків із Іспанії, Португалії, Палестини, Сирії (позначки із Біблу), критських позначок, «лабіринтопо- дібні» петрогліфічні знаки із Каліфорнії; доісторичні символи Арізони, Багамських островів, Австралії тощо. З певними застереженнями сюди ж слід віднести й «гео- гліфи» з долини

⁶⁴⁹ Ratzel F. The History of Mankind / F. Ratzel; tr. from the German. - London; New York: Mac- millan and Co, 1896. - Vol. 1. - P. 37-38.

⁶⁵⁰ Jelinek J. Wielki atlas prahistorii czlowieka / J. Jelinek. - Warszawa, 1977. - S. 429-475.

⁶⁵¹ Про міфографію можна говорити тоді, коли малюнок має певну композицію, розміщення і поєднання зображених фігур. Так зусиллями вчених (вдалося виділити основні схеми зображення і розміщення деяких первісних знаків (стрілоподібних, гребенеподібних, драбинчастих, луко- і арбалетоподібних, деревоподібних і напівдеревоподібних тощо), а також відокремити кілька різновидів знаків - «показників чоловічого і жіночого роду» (стрілоподібні, галузкоподібні, знаки у вигляді рядів цятки, поділених на частини прямокутників тощо). Жан Ж. Знаки и символы: Энциклопедия / Ж. Жан; пер. с. фр. - Москва, 2003. - С. 142-143.

Наска (Перу) - гігантські (доступні з висоти пташиного польоту) лінії та зображення живих істот (ідентифікованих як птах, павук тощо), призначення яких усе ще залишається тільки здогадним. Первісний графізм став знаковою системою не відразу, а лише під впливом міфологічного погляду на світ. Саме тоді, за концепцією А. Леруа-Гурана⁶⁵², усередині звичайного «графізму» зароджується «символізм». З нього, у свою чергу, виникає міфографія - візуальний переклад певних сегментів якогось магіко-міфологічного сюжету. За цією гіпотезою, піктоідеографія (інша назва міфографії) була пов'язана з космічним символізмом. Цей символізм мав би бути зафіксований якоюсь невідомою нині усною традицією, означниками-репрезентантами якої і є міфограми. Такі супровідні «голосові» тексти до сьогодні, звісно, не збереглися. Тому «прочитати» первісні малюнки можна лише як групи зображень тварин (оленів, бізонів, коней тощо) та людей. Судячи з розміщення фігур, можна говорити про те, «рухаються» зображені на них об'єкти чи ні. Додаткові атрибути (предмети, розміщені біля постатей чи поєднані з ними) можуть вказувати, що йдеться про сцени мисливства, землеробства чи магічних ритуалів. Їхні розміри дають певні підстави говорити про меншу чи більшу семіотичну значущість постатей.

Проте подальше прочитання таких текстів неможливе саме через «міфографічний» характер композицій. Цей факт не виключає комунікативної функції подібних зображень. Разом з тим, він робить первісну міфографію «віртуальною». Зі свого боку, ряд вчених категорично заперечує про того, щоб відчитувати печерні малюнки як символи. Їхню позицію підтверджує думка Дейвіда Ламберта про невизначений характер на- скельних картин. Дослідники стримано ставляться до трактування зображень, створених первісними суспільствами. Інша справа, що ідея міфографії як джерела піктографічної писемності має ґрунт у фактах пізніших культур. На цій основі, зокрема, оперта концепція символічного двохвимірного орнаменту північноамериканських індіанців. Як стверджують етнологи (Ф. Боас), крім чисто формальної декоративності, тут існує ще й прихований «підтекст» зображення, корені якого лежать у міфології.

Тенденцію до реалізму у таких «напів-піктографічних» повідомленнях зрівноважує схематизація. Компромісним був погляд А. Леруа-Гурана. Досліджуючи символіко-розповідний характер наскельних композицій, він не розшифровував їх, вказуючи, що тут «неможливо витлумачити значення без знання усного контексту»⁶⁵³. Зв'язки ж між зображенням і цим контекстом могли бути дуже різними і не такими стабільними, як можна уявити сьогодні. У цих умовах думку (В. Ляхова) про «малу ємкість повідомлення» пікто-ідеограм (на фоні відносної довільності їхнього тлумачення, суб'єктивності відтворення зображення та нестабільності вжитих для цього інструментів й матеріалів) можна прийняти лише частково. Значення пікто-ідеограм могло бути як дуже широким, так і максимально вузьким. Це зумовлено специфікою первісного світобачення.

Логіка архаїчної людини чітко ділить світ за принципом дуальних опозицій (сире/ варене, своє/чуже, сакральне/профанне), але водночас «діє майже як калейдоскоп» (за Леві-Стросом). Її мислення поєднує абсолютно відмінні речі, беручи за основу зовнішні властивості та пов'язуючи їх відразу кількома паралельними ланцюжками асоціацій. Крім того, воно позначене іконічністю, невизначеністю понять та дій і насичене конкретно-чуттєвими образами, емоціями. Цим, можливо, й мотивована поява багатьох наскельних зображень. Не останню роль у виникненні первісної графіки відіграла, можливо, й віра у «чудесні знаки», якими потойбічні сили спілкуються з людиною, а також пошук прихованих зв'язків між суспільством, живою (тотемізм) і неживою (фетишизм, анімізм) природою. Невипадково Д. Дірінгер пов'язував «іконографічну» стадію розвитку письма із симпатичною магією.

Про те, як читали протописьмо, можна лише здогадуватися, застосовувавши теорію дологічного мислення та принцип партиципації людини й природи (за концепцією Люсьєна

⁶⁵² Див.: *Leroi-Gourhan A. Gesture and Speech / A. Leroi-Gourhan. - Cambridge (Mass), 1993.*

⁶⁵³ *Leroi-Gourhan A. Gesture and Speech. - P. 197.*

Леві-Брюля), чи закони первісного мислення й структурної антропології Клода Леві-Строса з його «бріколяжем», тотемічними класифікаціями та логікою конкретності⁶⁵⁴. Іншими словами, можна говорити про «співпричетність» людини з природою (у Леві-Брюля) чи інтеграцію людини з родом (у Леві-Строса) як про ключі до дешифрування - читання первісних зображень. Однак ці тлумачення, попри все, можуть залишатися тільки гіпотезами. Неясним є й образ первісних «читачів» (жерців, вождів) і методів читання наскельних повідомлень, і їхній первісний зміст. Загалом на первісному етапі розвитку культури письмо ніби «роздвоювалося» між графічною декоративністю, практичною й магичною символікою, наглядно-образною конкретністю, стилізацією та схематизацією.

Тому вияви ранньої писемності дуже різноманітні. Крім наскельної іконографії, серед них можна виділити дві великі і кілька менших груп. Насамперед, розрізняють умовні знаки (знаки роду-тотеми, знаки власності-тамги, зарубки, знаки заборони- табу тощо) та власне - піктограми. Так, до т. зв. предметного та мнемонічного письма зараховують вавпуми - пояси із раковин, якими послуговувалися індіанці Північної Америки, а також вузликове письмо, насамперед кіпу на території колишньої держави інків - Тауантинсуйю (на території нинішнього Перу). Ключову роль у вавпумі відігравав колір, котрий читали щоразу інакше: чорний - «небезпека», червоний - «війна», білий - «мир» тощо.

Знакову систему кіпу формувала довжина, кількість, взаємне розміщення та колір шнурів, причеплених до товстої мотузки. Іспанізований інка Гарсиласіо де Ла Вега в своїй «Історії інкської держави» докладно описував особливості засобу комунікації. Первинна функція кіпу (інкське «зав'язувати вузол» чи просто «вузол»), - означає він, - це фіксація чисел, кількостей. Для цього використовувалися одно- і багатобарвні нитки, колір яких позначав підраховувані речі: червона - воїнів, жовта - золото, біла - срібло. Значення безбарвних шнурів приписувалося з огляду на існуючу ієрархію вартостей: початкові позначали цінніші речі, решта - менш цінні. Детальніша інформація про перелічені у кіпу об'єкти повідомлялася з допомогою додаткових ниточок, причіплених до основних шнурів. Числа позначалися вузлами, точніше, порядком розміщення цих вузлів (одиниці, десятки, сотні тощо). Роль інтерпретаторів кіпу виконували спеціальні рахівники, «кіпу-камайю».

У системі кіпу позначалися, в основному, обчислювані речі. Тому «надінформація» про них змушувала вдаватися до специфічних уточнювачів, а також вербальних і жестових знаків: «...вони [інки] (...) записували у тих вузлах будь-яку річ, яка була результатом підрахунку цифр, аж до вказівок (...), скільки розмов та суджень висловив король. Однак (...) слова суджень чи будь-яку (...) історичну подію, вони не могли передавати вузлами, бо вони поміщені в організоване мовлення живого голосу або письмо, що не можна передати з допомогою вузлів, бо вузол називає число, а не слово», - зауважував де ла Вега⁶⁵⁵. виправити цей недолік мали значки, які відрізняли «звичайні» кіпу від «історичних» та «нарративних»: семантика ж цих знаків зберігалася усною традицією. «Навколо кіпу» існували, принаймні, три різновиди текстів елітарної культури інків. Так, кіпу-камайю і часки відповідали за фактологічне тлумачення «вузликів повідомлень». Учені філософи-амаути створювали як доповнення до «фактологічних» кіпу короткі прозово-алегоричні тексти на історичну тематику, «щоби відповідно до віку розказувати їх дітям і юнакам, і неотесаним людям полів». Аравіки доповнювали інформації кіпу короткими поетичними текстами, що співалися у час воєнних тріумфів, найголовніших свят та ініціацій. Читання кіпу входило до складу

⁶⁵⁴ Див.: Lévy-Bruhl. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures / L. Lévy-Bruhl. - 6 ed. - Paris, 1922; *Леві-Строс К. Первісне мислення* / К. Леві-Строс; пер. з фр. - Київ: Український центр духовної культури, 2000.

⁶⁵⁵ Див.: *Гарсиласіо де ла Вега, Инка. История государства инков* / Инка Гарсиласіо де ла Вега; пер. с исп. - Ленинград: Наука, 1974. - С. 232, 360.

традиційної інкської освіти, осередками якої були школи у столиці імперії. Кіпу-камайюки, аравіки та амаути мали особливий статус в інкському суспільстві. Усні тексти, які вони створювали, могли бути не просто додатком до кіпу, але й фіксуватися з допомогою вузликів.

Іспанський місіонер Блас Валера, а за ним і Г арсіласіо де ла Вега, навіть відтворили один із віршів на міфологічну тематику, знайдених «у вузлах і звітах старовинних анналів». На його підставі можна стверджувати, що кіпу використовували для запам'ятовування не лише назв конкретних предметів чи дій, але й власних імен, абстрактних понять, складних синтаксичних конструкцій мови кечуа, а також віршових розмірів та ритмів. Однак в кіпу міг бути викладений лише короткий і схематичний варіант подібної розповіді: довші тексти передавалися через усну традицію.

До того ж, важко сказати, як з допомогою кіпу могли фіксуватися епітети, метафори, синтаксичні конструкції тощо. Зовнішній вигляд вузликового письма дещо дезорієнтує європейців, яким важко знайти зв'язок між формою вузликів, відстанями між ними та закладеним у них значенням. Не дешифровані, вони залишаються, радше, екзотичними мистецькими артефактами⁶⁵⁶. Так само невизначеним залишається статус пов'язаної з культурою кечуа літературної пам'ятки - драми («Апу» Ольянтай», Уткха-Павкар, Сурімана тощо. Одні вчені бачать тут інкські тексти, інші - напів- фольклорні пам'ятки доби конкістадорів⁶⁵⁷.

Інки користувалися також іншими мнемотехнічними засобами: факельно-вогневими сигналами для попередження війни, різнокольоровими зернами квасолі («чуй»), камінцями-фішками для запам'ятовування тощо. Схожий засіб передачі повідомлень використовували також маконде з Танганьїки, зарубки на овальних дощечках були основним змістом чуринг, якими користувалися австралійські племена. Набори предметів, що складали ціле речення, використовувалися у «вогненних листах» жителів Суматри, якими висловлювалася погроза. Таку ж функцію виконували предмети (птиця, миша, жаба, п'ять стріл) у посланні скіфів до перського царя Дарія («Якщо ви, перси, не зникнете у небі, як птахи, у землі, як миші, чи у воді, як жаби, то не уникнете наших стріл!»). З цього ряду виділяються повідомлення африканців йоруба, засновані на зовнішній подібності предметів, а також їхніх назв. Саме тут, як зауважив Й. Фрідріх, було здійснено крок до створення звукового ребусу, фонетизації предметного письма.

Іншу групу протописмен складають магічні позначки - знаки для ворожіння, до яких часто зачисляють, наприклад, доісторичні «азильські камені», заповнені різноманітними зображеннями. Можливо, їхнє значення було ситуативним та випливало із змісту ритуалів, а тому нині навряд чи може бути реконструйоване, як і самі ці обряди⁶⁵⁸. Водночас вчені намагаються побачити аналогії

⁶⁵⁶ *McEwan C. Ancient American Art in Detail / C. McEwan. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 2009. - P. 70-71.*

⁶⁵⁷ *Драми і трагедії древніх инков / [пер. и сост. Ю. Зубрицкий]. - Москва: Муравей- Гайд, 1999. - 184 с. У 1970-1980-ті рр. перуанська дослідниця Вікторія де ла Хара висловила думку про існування інкського письма у формі «символічних» квасолін (вчена розрізняла 298 різних «знаків» цього типу), орнаментального «письма» на тканині (294 знаки) і спеціальних знаків на посудинах керо. Однак стверджувати про те, наскільки системним було таке письмо і чим воно відрізнялося від кіпу, сьогодні важко. У кожному разі, той же де ла Вега був переконаний у недосконалості давніх засобів передавання інформації: «але, як показує досвід, тлінні ці зусилля, оскільки [лише] письмо робить вічними справи».*

⁶⁵⁸ *Магічні обряди й ритуальний транс справді значно впливали на тлумачення схожих зображень у різних релігійних культурах, зокрема у алтайсько-саянському шаманізмі. Тут шаманський бубен був поділений на чотири сектори з допомогою двох ліній - білої (вертикальної) та червоної (горизонтальної). Вони слугували для побудови загальної моделі світу й орієнтаційної карти шамана: вертикальна символізувала «далеку дорогу», горизонтальна - «незнайомий шлях». Цю ж роль виконувала чорна дуга над двома верхніми секторами, що мала означати небо/хмари («булуг») і допомагати у «прикликанні» дощу. Сектори, у свою чергу, деталізували шлях шамана у магічному просторі, вказуючи на його чарівних помічників*

між первісним символізмом і зображальними культурами пізнішого часу⁶⁵⁹.

Власне ж піктограми передають значення («ідеї») слів та словосполучень ма-люнковим шляхом. Такі знаки мають певні переваги, бо зорієнтовані на міжкультурні універсали та не залежать від мови тих, хто їх використовує. Також вони, як правило, не закодовані, як знаки предметного чи «магічного» письма. При читанні піктографічних повідомлень/текстів їхні значення мусять або постійно зберігатися у пам'яті надавача та адресата, або здобуватися логічним чи образним мисленням, інакше комунікація стане неможливою⁶⁶⁰. Однак ці переваги обертаються суттєвими недоліками: звичайними рисунками важко передати абстрактні поняття та взаємозв'язки між ними⁶⁶¹.

(людей, тварин, рослин, астральні тіла тощо). Правий верхній сектор заповнювали символи зірок зі сузір'я Оріона «три мамалухи»), зозулі (біла фарба), ворона (чорна), горобця (синя), а також малюнки «кам пози» (знак самого шамана), «бай казино» («священна береза»), «тогус оол» («дев'ять хлопців»). На верхньому лівому секторі позначався місяць (червона фарба), сонце (синя) та Велика Ведмедиця (знову червона). Правий нижній сегмент шаманського «тексту» містив, натомість, знаки «вершника-охоронця на рудому коні» (червона фарба), «семи синіх вовків» (жовта), «дев'яти чорних псів» (чорна), ведмедя (знову чорна). Нарешті, нижній лівий сектор охоплював пікто-ідеограми змії (чорна фарба), ящірки (зелена), дошового хробака (червона) та жаби (чорна). Ключовими для ідентифікації знаків у цьому випадку є їх розміщення та колір, а також міфологічне («тотемно-анімістичне») сприймання світу. Тому можливо, що окремі наскальні зображення, (а також примітивні скульптури) є ілюстраціями певних фрагментів із тотемних міфів та розповідей, пов'язаних із образом Великої Матері (як вважав Дж. Ліндсей). Ряд дослідників «читає» їх у контексті «ритуалу встановлення містичного зв'язку між мисливцем і здобиччю» тощо. Інша справа, що до таких тверджень слід ставитися обережно. (Див.: *Потанов Л. Шаман-ський бубен качинцев как уникальный предмет этнографических коллекций / Л. Потанов // Материальная культура и мифология. Сборник МАЭ. - Ленинград: Наука, 1981. - Т. 37. - С. 124-137*).

⁶⁵⁹ Відомий дослідник сахарських зображень Анрі Лот намагався витлумачити одну із сахарських наскальних фресок («Бики на колінах»/ «Схематичні бики») через розповідь інформатора із африканського племені фульбе. Той стверджував, що зображені на фресці люди і тварини «стоять у воді», та ототожнив її з відомою серед фульбе церемонією ритуального очищення - «лоторі» або міфом, з якого вона розвивається. Відповідно були потрактовані й інші зображення: малюнок у вигляді пальців - як шестипала («шести сегмента») рука першого пастуха і водночас символ суспільної організації фульбе, тридцять три людські фігури всередині - жерці різних ступенів магічного обряду посвячення, які танцюють «змійний танок» тощо. (*Лот А. К другим Тассили. Новые открытия в Сахаре / [пер. с фр.]. - Ленинград: Искусство, 1984. - С. 115-117*). З іншого боку, специфічні відносини усної та літературної традиції та матеріальної культури в Африці дійсно залишаються однією з проблем.

⁶⁶⁰ Приклад - малюнки індіанця племені оджибва, про якого розповідає Леонард Блумфілд. Той зберігав записи священних текстів у вигляді поодиноких малюнків на листку березової кори. Ці рисунки (зображення лисиці, сови тощо) мали викликати у нього, як у оповідача, певні асоціації, пов'язані з поодинокими словами та уявленнями, на основі яких він відтворював у пам'яті цілі строфи сакральної пісні (*Блумфілд Л. Язык. - С. 313*).

⁶⁶¹ Хрестоматійні приклади піктограм - послання дев'яти північноіндіанських племен до американського президента, що передає їхнє прагнення до мирного співжиття з владою, і того ж змісту лист губернатора Тасманії до своїх підданих. Дещо схематичніші й складніші для розуміння піктограми індіанців дакота, оджибва та делаварів, що слугували для запису хронік та усних епічних творів, та піктограми народу еве для фіксації місцевих прислів'їв. Ще схематичнішим є відомий лист юкагирки, зміст якого - класичний приклад любовного трикутника чи чотирикутника. Дівчина-юкагирка тужить за нареченим, який поїхав з дому і

Загалом, простір піктографічного письма настільки ж широкий, як і матеріали, до яких воно було пристосоване (від слонової кістки, дерева, каменю до рослинних сувоїв та тканих виробів) і сфер життя, які вони обслуговували. Е. Хоффман вважав, що всі ці системи керовані приблизно однаковою ідеографічною логікою (законами метонімії, метафори, синекдохи), а також принципами застосування вербальної символіки (тотемами, племінні знаки тощо)⁶⁶².

В окремих випадках піктограми застосовували ті, хто вже користувався абеткою - християнські місіонери: так постало рисункове письмо Панами (народ куна), Перу та Болівії. На ньому записані основні правди віри, фрагменти євангельських текстів тощо. А. Леруа-Гуран стверджував навіть, що «чистої» піктографії у первісну епоху взагалі не існувало. На його думку, класичне рисункове письмо - наслідок орієнталізаційного впливу європейської цивілізації на «відсталі» племена і отже, витвір модерної доби. Важко однозначно ствердити чи заперечити цю тезу, однак піктографічний спосіб письма є частиною й сучасної шоденності. Деякі види піктограм (наприклад, частина дорожніх знаків та інших позначень) звичні для повсякденного спілкування людей XX і XIX ст. У певний момент були навіть спроби утворити на цій підставі інтернаціональне письмо, доступне всім читачам й незалежне від мовних та культурних відмінностей (К. Янсен). Проте від цієї ідеї довелося відмовитися власне через комунікативні обмеження, які несе піктографічне письмо, та через бідний репертуар понять і текстів, які можуть бути ним записані.

Проте піктографія стала слугувати одним з різновидів письма та «механізації» людських дій, у якій Чеслав Лоукотка⁶⁶³ колись вбачав головний чинник об'єднання племен в народи, «культурної еволюції мовлення», цивілізаційної кар'єри одних спільнот й занепаду інших. Безписемні мови та етноси, твердив вчений, приречені на постійну нестабільність, легку й швидку зміну форм, виродження, змішування з іншими, так само як і народи, котрі ними користуються. Звісно, поява письма веде до схематизації та застигання мовних практик під впливом фіксованої письмом традиції, однак «без письма не було б культури», категорично підкреслював він⁶⁶⁴. Сьогодні такі концепції є дискусійними (ім протистоїть теорія Юрія Лотмана про автономність, цілісність та цивілізаційну цінність безписемних культур). Водночас Вітольд Шрайбер, пишучи 1903 р. в галицькому Тернополі книгу про «Творців богів», реконструював ставлення безписемних первісних людей («дикунів») до письма «цивілізованих» народів як прояв анімізму й містицизму: «зацікавив їх лист, який відомістю, котру приніс, справив велике враження на європейців. В тім куснику записаного паперу побачили дикуни балакучу істоту, яка, не вмючи чи не хотючи дотримати таємниці, видала усе, що їй довірливо сказали»⁶⁶⁵. Звісно, це твердження - данина тодішньому науковому та популярному дискурсу. Однак трансформаційну, культуротворчу роль навіть примітивних форм писемності заперечувати не можна.

3.2. Від піктографічного до ієрогліфічного цивілізаційного простору

Окремі принципи піктографії можна побачити на «вищих» ступенях розвитку писемності. Так, застосований у предметному письмі та фразеографії «ребусний» спосіб передавання інформації склав основу двох способів письма: лого- і

закохався у росіянку. Натомість інший чоловік закоханий у неї саму, але без взаємності.

⁶⁶² Детальніше див.: *Hoffman W. J. The Beginning of Writing / W. J. Hoffman. - New York, 1895. - 253 р.*

⁶⁶³ *Лоукотка Ч. История письма / Ч. Лоукотка; пер. с чеш. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1950. - 320 с.*

⁶⁶⁴ Там само. - С. 13-17.

⁶⁶⁵ *Schreiber W. Tworcy bogow. / W. Schreiber. - Lwow; Krakow; Warszawa, 1904. - S. 13.*

мофемо(силабо)графічного. В історії культури різних народів можна побачити, як здійснювалася трансформація піктограм в ієрогліфи (знаки, здатні передавати окремі слова та словополучення), морфемо- й силабограми та навіть у фонетичні знаки, що відображали частини слів. Такі знаки вимагали вже іншого читача, зорієнтованого не лише на знання місцевої історії, міфології, але й мови тої етнічної чи етноконфесійної спільноти, якій адресований текст.

Деякі дослідники відносять до цього типу кохау-ронго-ронго - писемність, сформовану на о. Пасхи. Порядок нанесення знаків тут відносно визначений: «перевернутий бустрофедрон». Однак зовнішній «малюнковий» зміст більш як семиста знаків рапануйського письма розпізнається по-різному. Частина з них ідентифікується досить чітко. Це зображення частин людського тіла (руки - рапануйське «ріма», ноги - «вае»), людської постаті в цілому («тангута» - людина), тварин (черепahi - «хону», шура - «коре», ящірки - «моко»); різних видів риб (риби загалом - «іка», акули - «манго», тунець - «кахі» тощо), небесних тіл та природних явищ (сонця-«раа»/вогню - «ахі», зірок - «хету», води - «ваі») тощо. Ще частина знаків ідентифікується важче. Це, схематичні зображення рослин (рослина - «арехеу», «ракау», чорний паслін - «попоро», цукрова тростина - «тоа», банан - «маіка») комах (метелик - «пепе»), птахів (півень - «моа»), предметів (кольє - «веро»), людей (вождь - «арікі», жінка - «ахіне») тощо. Нарешті, ряд знаків дослідники впізнають, опираючись лише на інформацію тубільних інформаторів: знаки атрибутів («хороший» - «маітака», «спушений» - «котіа»), стихій природи та пов'язаних з ними явищ (дощу - «уа»/ хвилі - «нгару» / роси - «хупе»), соціальних структур (війська - «ноко»), імен (Хоту Матуа - легендарний вождь), частин світу (земля - «хенуа», небо - «рангі») тощо. На підставі цієї інформації науковці виділяють у тексті складні й поєднані знаки (блоки-лігатури), знаки-анagramи; бачать у ньому відображення граматичних та фонетичних структур мови тощо, а саме письмо називають або розвинутою піктографією, або ж початковою стадією ієрогліфіки. При цьому опираються на т. зв. читання Меторо - тубільця, які носять асоціативний і не-впорядкований характер. Натомість інша частина вчених (наприклад П. Бак) схильна бачити тут лише декоративні малюнки обрядового характеру⁶⁶⁶.

До перехідних систем між піктографією та ієрогліфікою зараховують також письмо мезоамериканців - ацтеків та міштеків. Ацтекські та міштекські піктограми недосконалі порівняно зі справжніми ієрогліфами. Однак вони демонстрували графічно та семантично упорядковану систему знаків, нанесених на протокниги- манускрипти. Сьогодні відомі кілька десятків рукописів ацтеків, споріднених з ними та підлеглих їм народів. Ці (подібні за формою і принципами укладання) кодекси поділяють за культурно-плеєнними ознаками на власне ацтекські, чикаланські, сапотекські (квікатекські, мазатекські шізантекські тощо). Серед них - доіспанські кодекси «групи Борджія» (шість манускриптів із Чолули), Бурбонський, Тонаматль де Аубін, Селден-I та II, Нуталь, Віндобенеснісіс, Бодлі, Коломбіно, Тулейнський рукопис Дееса, кодекс із Іанхутлані. Їх доповнює корпус ранньокolonіальних кодексів науа: «паризькі», «ватиканські», «мексиканські» «флорентійські», «берлінський», «оксфордський» рукописи. Їх зміст - повідомлення про історичні події, ритуали, міфи, переліки данини тощо.

Уже в іспанський період один із авторів-ацтеків стверджував, що доіспанські рукописи містили універсальну інформацію щодо «всіх наук, правил та звичаїв». Передача цієї

⁶⁶⁶ Див.: Buk P. H. Wikingowie Pacyfiku / P. H. Buk; tl. z ang. - Warszawa: PIW, 1983. - P. 194— 196.

інформації могла бути дуже різною. Ацтеки наносили знаки з допомогою різних фарб на лаковану поверхню кодексів із грубої тканини. Матеріал письма - агава - частково обумовлював і його форму. Центр ацтекського та міштекського письма - піктограми, малюнки. В одних випадках ацтекські та міштекські рукописи вміщували, наприклад, реалістичні зображення людей або тварин. Серед них відносно легко ідентифікуються картини буденного життя: процес навчання і покарання учнів, зображення купця, озброєних воїнів та воєнних дій. В інших їх доповнюють умовні зображення будинків (прямокутники), доріг, річок, дерев тощо. Внаслідок такого поєднання виникають сцени. Частина з них має міфологічно-релігійний характер. Таким є колоніальний кодекс Баранда зі Оахаки (XVII ст.), де бачимо зображення гігантського плазуна, людей і світил, стихій (персоніфіковані зображення сонця та вітру), небесних істот, одна з яких випускає на землю дощ, черепах, дерев, міських споруд тощо. Ще інша частина піктографічних рукописів містить історичні та генеалогічні розповіді. Подібні зображення підкорені певним схемам. Як стверджують дослідники міштекських кодексів, тут можна виділити кілька типових візуальних фраз-епізодів: ініціація/«коронація» володаря (наводиться ім'я); його весілля; родичі нареченої/нареченого; народження спадкоємця; ритуальні дії, які здійснює володар, наслідник; війни володаря; смерть володаря; коронація/весілля чергового володаря-спадкоємця тощо.

Поруч із знаками-рисунами, розрахованими на пряме впізнавання, тут вміщувалися й умовні поняттєві й фонетичні знаки (логограми), які потребували знання ацтекської мови й культури⁶⁶⁷. Така змішана писемна система не створювала стабільного зв'язку між знаками та категоріями мислення⁶⁶⁸. Так чи інакше, ацтекська й міштекська піктографія не переросла в

⁶⁶⁷ Поруч з малюнками - зображеннями людей, будівель, доріг у рукописах з'являлися також логограми - назви місяців, чисел, а також фонетичні знаки для передачі імені і топонімічних назв. При цьому були можливі варіанти. Наприклад, ім'я Ітцколатль (Ітц+колатль = «змія з ножем») могло подаватися ідеографічно у вигляді зображення людини, яка сидить і над головою якої поміщена змія і ніж. Це ж ім'я могли передавати також з допомогою звукового ребуса, системи фонетичних співзвучностей. Тоді воно зображалося знаком стріли (бо відповідне слово звучало як «ітц»), посудини («ко») та води («атль»).

⁶⁶⁸ Творці такого типу (фонетичних) знаків, за словами Й. Фрідріха, спрямовували увагу на «подібні за звучанням, але предметно не споріднені поняття». Щось схоже було і в міштекському письмі, де одні й ті ж предмети, події та імена могли зображати по-різному. Так, для позначення топоніма «гора, що димить» застосовували три знаки: у двох із них спільним було схематичне зображення диму, але гору зображали по-різному; в одному було використано взагалі відмінні від обох піктограм елементи зображення. Кістяком, що укладав елементи ацтеко-міштекського письма у текст та стабілізував різночитання, були стандартні знаки для зображення дій і процесів: «сліди» - на позначення переміщення у просторі, особливі значки біля губ персонажів, що позначали мову тощо. Абстрактні поняття також зображали з опорою на стереотипи: слово «смерть» («мікшітлі») передавали зображенням черепа, «овдовілий» - через зображення ока, з якого течуть сльози тощо. У будь-якому випадку сприймання піктографії залежало від вміння ототожнювати логограми з лексичними та фонетичними одиницями мови ацтеків, їхніми уявленнями про хронологію і міфологію. Ацтеки користувалися мовою науатль, яка належить до інкорпоруєчих мов, у яких елементи висловлювання зливаються у «слова-речення». Мистецтво письма разом з мистецтвом мови стало основою навчання в ацтекських школах - загальнодоступних *teġrosġialli* та особливо елітарних *saġtesas*, де навчали і читати кодекси, і коментувати їх, у тому числі з допомогою поезії (для цього існував також «дім пісні», «куїкаллі»). Водночас піктографічні записи ацтеків слугують ілюстрацією не стільки мирної, скільки виразно мілітарної орієнтованості їхньої культури. Див: *Leon-Portilla M. La Filosofla Nahuatl Estudiada en sus fluentes / M. Leon-Portilla.* -

ієрогліфіку і «застигли» у своєму розвитку. Так само мало відомо про ацтецько-міштецьську лектуру: їхні кодекси можна характеризувати як хроніки, натомість витончена поезія (лірика школи квітів і пісень Не-саукоїотля) опинилися поза межами піктографічної писемності, і, можливо, існувала лише в усній традиції.

Інший шлях розвитку письма у мезоамериканському культурному просторі ілюструвала писемність народу майя (точніше, племен майя-кіче, соке, лакандон, іца, какчінель тощо⁶⁶⁹). Однак про їхнє читання ми маємо лише приблизне уявлення. Вона охоплює вузьке коло пам'яток: від збережених манускриптів обрядово-календарного характеру до післяколумбійських книг пророцтв Чилам-Балам, епосу майя-кіче «Поль Вух» та драми «Рабіналь-ачі» («Воїн із Рабіналя»), хронік, записаних уже латиницею, хоч і мовою майя⁶⁷⁰.

Оригінальні майянські книги були сформовані із довгих полос матеріалу «соро» і склалися у «гармошки». Для збереження їх нерідко обтягували обкладинками із ягуарової шкіри, а також поміщали у спеціальний кам'яний футляр, придавлюючи зверху кришкою із рельєфним зображенням людського обличчя. На думку дослідників т. зв. «кнорозовської» школи, візуальне орієнтування у кодексі було іншим, аніж у звичній для європейців книзі. Цілісний текст у рукописах вміщувався і читався не горизонтально у межах сторінок, а вертикально - у рамках однієї з трьох вміщених на сторінці полос, кожна з яких «тяглася» через весь рукопис. Кодекси майя мають різну довжину та висоту. (Найдовший рукопис - Мадридський (біля 7 м), або кодекс Троано (XV ст.) - 56 листків, 112 сторінок шириною 13 та висотою 23 см). Натомість основний масив ієрогліфів майя (зокрема періоду т. зв. Давньої династії) зафіксований на пам'ятках матеріальної культури. Серед них - т. зв. Піраміда Написів, чисельні стели з календарними та власне-ієрогліфічними текстами (наприклад, т. зв. «Панель Рабів» з Паленке), настінні написи у храмах та всередині печерних поховань майя, ієрогліфи на керамічних виробках тощо. Візуально розрізняють кілька типів знаків.

Так, у «кнорозовській» системі знаки майя поділені за зовнішнім виглядом (чи «візуальним змістом») на: «малі знаки» - «недекоровані» зображення предметів; «знаки в контурі» - зображення, оточені овально-прямокутними формами та «знаки, вписані у кулак», основою яких є зображення стисненої руки; «кистьові (жестові) знаки», центром яких є «відкрита» долоня; «лицеві знаки», сформовані схематичним зображенням людських облич і голів

Mexico, 1993. - 461 p.; *Вайан Дж.* История ацтеков / Дж. Вайан; пер. с англ. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1949; *Andrew J. R.* Introduction to Classical Nahuatl / J. R. Andrew. - Austin; London: University of Texas Press, 1975. - 502 p.

⁶⁶⁹ Див.: *Рус А.* Народ майя / А. Рус; пер. с исп. - Москва, 1986; *Codi Д.* Великие культуры Месоамерики / Д. Соди; пер. с исп. - Москва: Знание, 1985. - 208 с.; *Morley S. G.* Mayové / S. G. Morley. - Praha, 1977; *Кнорозов Ю.* Письменность индейцев майя / Ю. Кнорозов. - Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963; *Ершова Г.* Майя: тайны древнего письма / Г. Ершова. - Москва: Алетей, 2004. - 295 с. Зрештою, у майських та ацтецьких гліфах добачають також твори мистецтва, символи влади, втілення суспільних уявлень (*McEwan C.* Ancient American Art in Detail / C. McEwan. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 2009. - P. 48-49, 66-67, 113, 114-115).

⁶⁷⁰ *Chrestomathie Maya d'apres la chronique de Chac-Xulub-Chen.* - Paris: Libraire de Klincksieck, 1891. - 306 p.; *El Libro de los Libros de Chilam Balam* / [trad. del Maya]. - 3 ed. - Mexico, 1972. - 212 p.; *Libro de Chilam Balam de Chumayel* / [trad. del Maya]. - Mexico, 1988. - 190 p.; Священные письменна майя. Пополь-Вух. Рабиналь-Ачи. Диего де Ланда. Сообщение о делах в Юкатане. - Санкт-Петербург: Амфора, 2000. - 351 с.; *Chrestomathie Maya d'apres la chronique de Chac-Xulub-Chen.* - Paris: Libraire de Klincksieck, 1891. - 306 p.

тварин. Далі гліфи майя поділяють на одиничні знаки й знакові комплекси, або блоки: диграми (два знаки), триграми (три знаки), тетраграми (4 знаки), пентаграми (п'ять знаків).

Проте щодо їх читання узгодженості нема. Через розбіжності у поглядах вчених у 1970-1980 рр., за класифікацією А. Руса, вже існувало кілька тлумачень майянської писемності: 1) фонетична школа трактувала знаки майя як ієрогліфи з елементами звуково-літерного письма; 2) близька до неї «радянська (тепер - російська) школа» на чолі з уродженцем Харкова Ю. Кнорозовим трактувала писемність майя як комбінацію логограм, детермінативів та фонетичних знаків; 3) ідеографічна школа бачила в ієрогліфах майя насамперед знаки - поняття та релігійні символи; 4) календарно- хронологічна школа (Е. Томпсон) вивчала систему позначення «довгого» та «короткого» циклів майянського календаря; 5) історична школа (Т. Проскурякова) досліджує писемність майя з точки зору «ієрогліфів-емблем», що позначають назви міст, їхніх правителів, соціально-політичних стосунків тощо. Різне бачення ієрогліфів майя зумовлює і різну оцінку їх писемності. Для С. Морлі це - одна з найстаріших графічних систем. Інші дослідники дають їй стриманішу оцінку, а особливі скептики взагалі говорять тільки про дуже розвинену піктографію. Не дивно, що в галицькому науково-популярному дискурсі середини ХХ ст., зокрема у томах та випусках «Української Загальної Енциклопедії», яка черпала дані про доколумбові графічні системи з європейських довідників, писемність ацтеків та майя фігурувала радше як специфічне образкове (малюнкове) письмо. Нині у випадку майяйського письма вчені схиляються, радше, до його ієрогліфічної природи, однак дискусії тривають.

3.3. Цивілізаційний простір логографо-фонетичного/ієрогліфічного письма й читання

Ще інакшим був історичний шлях шумерської та єгипетської піктографії, яка наприкінці четвертого тисячоліття до н. е. трансформувалася у нові писемні форми⁶⁷¹. Їхню еволюцію визначили особливості мови, матеріальної та духовної культури Месопотамії та Давнього Єгипту. Одним зі ключових факторів формування давньошумерського письма стала глина - матеріал, з якого виготовляли таблички. Поруч з каменем, вони слугували поверхнями для нанесення й фіксації. Найдавніші шумерські написи (зокрема - поєднання відносно чітких малюнків із схематизованими)⁶⁷². Вони також чітко показують соціальну генезу того, що згодом стало клинописним сила барієм. Його породили потреби складного урбанізованого соціуму міст-держав, якими треба було керувати, будівництва іригаційних систем і розвитку торгівлі та виробництва, що забезпечували його функціонування, та

⁶⁷¹ Хронологічно, за І. Гельбом, шумерська та єгипетська писемності були лише одними з семи найдавніших систем письма, що виникли незалежно одна від одної. До цього кола дослідник включив також прото-єламійську, прото-індійську, китайську, критську, хетську і хеттійську (*Gelb I. A Study of Writing... - P. 60.*)

⁶⁷² Наприклад, серед т. зв. урукських піктограм можна розпізнати стилізовані зображення риби, птаці, людської голови, пальми, храму - зіккрату тощо. Поруч з цим вміщені знаки непіктографічного походження на зразок D- і O- подібних фігур. Їхнє значення та гене- за досі залишаються предметом дискусій. Частина дослідників (напр., Деніс Шмандт - Біссерат) стверджує, що це - символи, які розвинулися із доісторичних зарубок, або ж зі знаків власності на печатках. Інша група вчених вважає, що між доісторичним графізмом та давньошумерською піктографією немає безпосереднього зв'язку.

відносин власності, які необхідно було врегулювати. Отож, початково йшлося про знаки-вказівки й мітки, котрі мали полегшити адміністрування, забезпечити виконання певних робіт, реєструвати товари, позначати, кому належать ті або інші предмети тощо.

Саме шумери першими адаптували письмо до матеріалу, на який наносили знаки (тобто до глиняних табличок). Поступово - задля економії часу й сил - вони максимально спростили зовнішню форму письмен. (Тут закони письма підкорилися принципам праксеології - ергономічної праці). Так первісні піктограми перетворилися в групи клиноподібних символів (клинопис). Змінилася внутрішня форма та зміст писемних знаків. Із максимально спрощених логограм, що позначали цілі слова, розвинулися знаки для фонетичних складів (фонемограми)⁶⁷³. Оскільки шумерські слова були односкладовими, то писемні знаки позначали водночас слова й склади⁶⁷⁴. Згодом звучання складу було абстраговане від звучання конкретного слова⁶⁷⁵. Водночас нашарування пікто-, лого- і фонографічного прочитання тих самих слів і полегшувало, і ускладнювало вживання, читання та розуміння клинописних знаків⁶⁷⁶.

Згодом клинопис поширився на усій території між Тигром та Євфратом. Цьому сприяли географічна й культурна близькість народів та певний ізоморфізм (необов'язково - спорідненість) мов регіону. Графічну форму шумерського письма з модифікаціями запозичили аккадці, вавилоняни, асирійці, перси, хети тощо⁶⁷⁷.

⁶⁷³ Дослідники підкреслюють, що цей процес був поступовим. Спочатку логограма одного слова ставала заміником іншої лексеми, що відрізнялася звучанням, але була наближеною за змістом. (Наприклад, знак, що первісно позначав слово «нога», почав застосовуватися для передачі споріднених слів - «стояти» та «йти». Первісний знак слова «рот» (ka), відповідно, застосовувався для лексем «говорити» (dug₄) та «слово» (inim). Це призвело до «унезалежнення» графічних знаків від значень, за якими вони були спочатку закріплені.

⁶⁷⁴ Див., напр.: *Delitzsch F. Grundzüge der sumerischen Grammatik / F. Delitzsch. - Leipzig, 1914; Канева И. Шумерский язык / Т. Канева. - 2-е изд., доп. и перераб. - Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2006. - 240 с.*

⁶⁷⁵ Внаслідок цього, приміром, комбінація клинописних графем на позначення слова «шу» - «рука» почала використовуватися для кожного складу «шу», слова «ан» - небо, божество перетворювалася у знак складу «ан» тощо. Значки могли використовувати і як самостійні слова-силаби, і як детермінативи-уточнювачі до інших знаків. Тому, зокрема, знак «куа»/»ха» - «риба» позначав відповідне слово, склад «ха», але також ставився й після назв різних видів риби як детермінатив.

⁶⁷⁶ В написах виникали неточності, зокрема фонетично різні склади ставали для писців тотожними: «пар»=«пір», «мад»=»над». Цю неточність шумери прагнули виправити, «змішуючи» знаки для складів, слів та уточнювачі-детермінативи. Через це слова нерідко дублювалися у двох різних графемах, що доповнювали й повторювали одна одну: «gestu(g)» - вуха перетворювалося на «gis-tuk+»GESTU».

⁶⁷⁷ У кожному випадку були прийняті інші правила кодування давніх знаків, заповнення їх новим звучанням і/або змістом. Такі графічно-семіотичні трансформації стали проблемою уже для асирійців та вавилонян. Шумерські слова були переважно односкладовими; асирійські та вавилонські мали три склади. Тому лексеми шумерської мови стали у новій модифікації клинопису складами. Переосмислення знаків призвело до їх семантичного переобтяження: давні значення нашарувалися на нові. Так, первісний знак «гора» позначав і давні шумерські («кур», «гін»), і нові акадські («шад», «мат») склади. Усе це робило клинописну систему хоч і

Разом з виникненням й поширенням писемності в Шумері та на всьому культурному просторі давньої Месопотамії виникла література, зародилося читання в близькому до нинішнього значенні того слова. Його найдовшими і найскладнішими текстами стали записи релігійних міфів, а також пов'язані з ними міфопоєми, передусім, поеми про Лугальбанду («Лугальбанда і Енмекар», «Лугальбанда та гора Ху-рум»), епос про Гільгамеша і двох інших героїв - Зіусудра-Унтапіштіма та Енкіду⁶⁷⁸, Теогонічна поема, знана за першими словами як «Енума еліш» («Коли вгорі»), яка описувала створення світу. Вони відомі завдяки бібліотекам можновладців, зокрема царів. Звісно, як підкреслював Генрі Вільям Сагс, відокремлення «художньої літератури» у шумеро-аккадській й вавилоно-асирійській читацькій практиці доволі відносно. Нарівні з власне літературою (міфологією та епічними текстами) читали, очевидно, також «гімни, ворожіння, королівські розпорядження, будівничі написи, медичні, хімічні і філологічні тексти», бо не відрізняли окремого красного письменства⁶⁷⁹. Тому до кола лектури жерців та правителів Давньої Месопотамії (залежно від потреб та зацікавлень входили і міфопоєми, які були й релігійними сакральними творами, і юридичні тексти (на зразок хрестоматійного Кодексу Хамурапі⁶⁸⁰), і математичні та астрономічні трактати⁶⁸¹. Водночас та література, яку можна назвати релігійно-художньою, з одного боку, відображала ментальність тих, хто писав і читав клинописом, а з іншого - спрямовувала їхню культуру у бік фундаментальних ідей та концептів: долі людини, смерті й безсмертя, песимізму та оптимізму тощо⁶⁸². Крім того, частина текстів (зокрема словники) була спрямована на вивчення клинописних систем як ключів до читання іншомовних текстів. Але лектура Давньої Месопотамії, була, судячи з усього, соціально-обмеженим явищем, хоча ця

зовнішньо максимально спрощеною (графема=набори рисок), проте складною з внутрішньо: суттєво збільшувалася кількість знаків, вони ставали полі-семічними тощо. *Mercer S. Assyrian Grammar with Chrestomathy and Glossary / S. Mercer. - London, 1921; Фридрих И. Краткая грамматика хетского языка / И. Фридрих; пер. с нем. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1952. - 199 с.*

⁶⁷⁸ *Landon S. Sumerian Epic of Paradise, the Flood and the Fall of Man / S. Landon. - Philadelphia, 1915.*

⁶⁷⁹ Цит. за: *Saggs H. W. F. WielkosC i upadek Babilonii / H. W. F. Saggs; tl. z ang. - Warszawa, 1973. - S. 344; Пор.: Ejsudem. Civilization before Greece and Rome / H. W. Saggs. - New Haven; London, 1989. Див. також: Poebel A. Historical and grammatical texts (Museum of the University of Pennsylvania. Publications of the Babylonian section IV) / A. Poebel. - Philadelphia, 1914; Fossey Ch. Manuel d'assyriologie, fouilles, écriture, langues, littérature, géographie, histoire, religion, institutions, art. / Ch. Fossey. - Paris, 1904. - Vol. 1-2; Landon S. Babylonian liturgies, Sumerian Texts from the Early Period and from the Library of Ashur- banipal; for the most Part Transliterated and Translated with Introduction and Index / S. Lan- don. - Paris, 1913; The Sacred Book and Early Literature of the East. - New York-London, 1917. - V. 1: Babylonia and Assyria; Approaches of Sumerian Literature. Studies in Honour of Stip (H.L.J. Vanstiphout) / ^d. P. Michalowski and N. Vieldhuis]. - Leiden; Boston, 2006.*

⁶⁸⁰ Див., напр.: *Тураев Б. История Древнего Востока / Б. Тураев. - Ленинград, 1935. - Т. 1. - С. 104-118.*

⁶⁸¹ *Ван Дер Варден Б. Л. Пробуждающаяся наука. Математика древнего Египта, Вавилона и Греции / Б. Л. Ван Дер Варден. - Москва, 1969; Его же. Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии / Б. Л. Ван Дер Варден. - Москва, 1991.*

⁶⁸² Пор.: *Тураев Б. История Древнего Востока. - С. 141-145.*

проблема залишається дискусійною⁶⁸³. Для більшості населення регіону основним предметом лектури були не глиняні таблички, а скульптура, настінні зображення тощо. При цьому твори мистецтва еволюціонували під впливом писемності. Вона не лише сприяла появі стел з написами, зображень відомих з міфів персонажів та й сцен, але й у дечому змінила хід візуального мислення й навіть підходи до архітектури у Межиріччі⁶⁸⁴.

Інший шлях розвитку графічних систем, письма й читання репрезентувала культура Давнього Єгипту. Найдавніші пам'ятки давньоєгипетського письма були засновані на поєднанні лого- (фразео)графії з окремими елементами фонетики⁶⁸⁵. На відміну від жителів Месопотамії, єгиптяни використовували за матеріал до письма, переважно, камінь та папірус. Останній зберігали у сувоях, що сформувало й техніку читання ієрогліфічних протокниг. Це скристалізувало й зовнішній вигляд писемних знаків. За традицією, започаткованою давніми греками, знаки єгипетського письма були поділені на три типи: 1. Ієрогліфіка («святинні знаки»). Цю назву застосовують як до системи письма загалом, так і до монументальних написів зокрема. 2. Ієратика - спочатку так називали спрощений різновид ієрогліфів, що поступово став однією із основних форм книжного письма. 3. Демотика чи ієрогліфічний скоропис - максимально схематизовані знаки ієратики, застосовані для буденних потреб. Кожен з них потребував інших навиків читання: ієрогліфіка була найбільш прозорою, натомість демотика потребувала вміння розпізнавати ієрогліфічні знаки у скорописному варіанті.

Давньоєгипетське письмо містило три основні різновиди знаків: 1. Словесні логограми. 2. Фонетичні знаки. 3. Детермінативи - уточнювачі. Походження та напрямок розвитку словесних знаків найкраще помітний при порівнянні ієрогліфіки з двома іншими різновидами письма. Так, знаки монументального єгипетського письма зберігали виразну іконічність. Вони відсилали читача не тільки до словесних знаків, а й до конкретних предметів матеріальної та духовної культури Єгипту. За класифікацією А. Г ардінера, серед 802 ієрогліфів можна ідентифікувати 26 тематичних груп. Сюди входили знаки-зображення неба, землі і води, людей (мужчин та жінок) та їхніх дій, частин людського тіла, богів, тварин та їхніх органів, дерев і рослин, будівель, зброї, землеробських знарядь, домашнього та ритуального начиння, знаків влади, їжі (різних видів хліба), інструментів письма, музичних інструментів, геометричних фігур

⁶⁸³ *Earpin D.* Lire et écrire en Mésopotamie: une affaire de spécialiste // *Comptes rendus des seance de L'Academies des Inscriptions et Belle Lettre.* - 2004. - Vol. 148. - No. 1. - P. 481-508; *Шарпен Д.* Чтение и письмо в Месопотамии / Д. Шарпен; пер. с фр. - Москва, 2009. - 323 с.

⁶⁸⁴ Невипадково частина дослідників виокремлює дописемний і долітературний період в історії мистецтва Месопотамії. Див. *Franfort H.* The Art and Architecture of Ancient Orient / H. Franfort. - New Haven; London, 1996. - P. 19-37. На тлі шумеро-аккадських та асиро- вавилонських клинописних систем розвинулися ще дві мовні та релігійно-культурні традиції - хетська (співіснувала поруч з місцевою ієрогліфікою) та перська. Обидві особливого поширення, причому перська стала згодом носієм культури зороастризму, сконцентрованої довкола «Авести».

⁶⁸⁵ Див. також: *Коростовцев М.* Введение в египетскую филологию / М. Коростовцев. - Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. - 276 с.

тощо⁶⁸⁶. Адаптація таких знаків до потреб мови вимагала, на думку, Ф. Клікса, з одного боку - диференціації зображення від поняття, з іншого - від слів та словосполучень, які це поняття виражають. Чисто логографічні знаки відсилали до звичних елементів та стереотипів людського досвіду: лексема «око» могла передаватися зображенням ока, «плуг» - плуга; іменник «старість» позначався фігурою похилої людини, дієслово «літати» - зображенням птиці з розкритими крильми тощо.

Разом з тим, як зауважив Д. Дірінгер, єгипетські ієрогліфи-логограми були по-різному наближені до денотатів - речей, котрі вони позначали. Частина з них побудована на співпадінні зображення і означуваного (знаки «хліб», «жирафа», «воїн»); частина зображала статичні об'єкти, але позначала їхні атрибути (знаки «йти», «бити»), частина через зображення предметів вказувала на категорії різного ступеня абстракції («керувати» - скіпетр, «прохолодний» - глечик, з якого тече вода). Проте вже засновник єгиптології Жан-Франсуа Шампольйон зауважував, що семантика ієрогліфів також підкоряється поезиці і риторичі давньоєгипетської мови та культури. Єгипетський писемний знак, зауважував він, отримував значення з допомогою чотирьох риторичних прийомів: 1. Шляхом метафоричної асоціації предмета та стереотипно пов'язаної з ним ознаки («Жадібність», «захланність» - крокодил, «сила» - лев). 2. Через метонімію - суміжність предметів, взаємозв'язок причини та явища (слово «писати» позначається зображенням приладдя для письма). 3. Через синекдоху, коли частина репрезентується замість цілого (слово «воювати» зображено знаком, - у якому поєднані дві руки, одна з яких тримає щит, а друга - зброю). 4. Ребусно-енігматичним (загадковим) способом, який спричинив різке розходження між значенням та зображенням і призвів до виникнення фонетичних знаків⁶⁸⁷.

Поруч з логограмами давні єгиптяни стали застосовувати й фонетичні знаки. Механізм їхньої появи хоч і нагадував процеси, що проходили у клинописних системах, проте відрізнявся від них. До цього, як твердить Г. Саггс, стимулювали дві причини. Здавалося б, принцип клинопису та єгипетського письма був аналогічним: одне слово можна було замінювати іншим, тому що до його складу входили ті ж самі звуки. Так, знак для слова ластівка» (давньоєгипетське <^т) міг використовуватися також і для лексеми «великий» (<^т). Однак, на відміну від шумерсько-месопотамських систем письма, давньоєгипетські ієрогліфи будувалися на консонантній основі: фіксувалися лише приголосні, а не голосні звуки. Крім того, склади у шумерській мові мали строго визначений склад: голосний + приголосний, і були незмінними - «кокос» - це «ше», а не «ша» чи «шу». У єгипетській писемності ситуація була іншою, як і графіка цієї мови, де слова могли мати різні форми, а голосні були змінним елементом і не позначалися на письмі.

Тому знаки на позначення приголосних могли вживатися не лише у двочлених

⁶⁸⁶ Сучасні алфавіти, навіть такі як латинський, підкреслював колись Л. Блумфілд, також пов'язані з давньоєгипетським, однак це зв'язок вже майже не усвідомлюється: («...в англійському F до цього часу зберігаються різки слимака, який зображав давньоєгипетський прототип цієї букви», - зазначав дослідник, хоча з цим твердженням можна й сперечатися).

⁶⁸⁷ Про особливості єгипетської мови див: *Murray M. Elementary Egyptian Grammar* / M. Murray. - 4 ed. - London, 1920.

сполученнях, але й самостійно, а це було певним кроком до запровадження «протофонетичного» письма. Людина поступово розкладала мовленнєвий ланцюжок на окремі звуки і співвідносила з ними окремі знаки. Наприклад, зображення ноги могло позначати звук «Ь», змії - «б». Однак розуміння письма, у якому були логограми і фонемограми (двох типів-складові та відокремлені), що могли мати і конкретні, і абстрактні значення, було нелегким. Тому виникали детермінативи: для диференціації слів, позначених тоготожними фонетичними знаками, доставляються зображення відповідних об'єктів або класів цих об'єктів. Так, слово, позначене звуковими знаками «ш-и-б» + детермінатив «рослина» означало «папірус», «ш-и-б» + детермінатив «людина» = «юнак», «ш-и-Ь» з детермінативом «сипучі тіла» = «віск» тощо (приклади В. Істріна).

Різним видам єгипетських ієрогліфів відповідали різні тексти: від урочистих написів - панегіриків, що прославляли правителів: фараонів і заупокійних текстів Книги Пірамід /Книги Мертвих до побутових записів. Вчені навіть зауважують, що після винайдення писемності й розвитку релігійного культу єгиптяни стали вкривати написами усе, що «подавало привід до письма і надавало місце»: культові речі, стіни, саркофаги, амулети-скарабеї, побутові речі та статуетки тощо⁶⁸⁸. Основними авторами таких текстів були жерці і писці, котрі, як люди писемності, мали високий соціальний статус, а замовниками й читачами - представники елітарних професій та політичних еліт та чолі з правителями Верхнього й Нижнього Єгипту.

Єгипетська лектура еволюціонувала так само, як і єгипетська мова, писемність та державність, перейшовши стадію Давнього, Середнього та Нового царства. Отож, єгиптяни різних поколінь і різних соціальних груп читали різні тексти. Водночас загальний репертуар єгипетського читання, з нинішньої перспективи, охоплював кілька найвідоміших творів. Крім гімнів богам та есхатологічних текстів, вміщених на стінах гробниць (що мали особливу цінність для релігійної свідомості єгиптян), сюди входили також твори, які нині можна назвати зародком пригодницької літератури (папірус Синухета і «Повість про того, хто потерпів корабельну катастрофу», «Повість про двох братів»), лектури чудес («Казка про пастуха» та «Фараон Хуфу і чарівники»), а також ліричні тексти (поезія Середнього й Нового царства)⁶⁸⁹.

Ймовірно для єгиптян, як і для жителів Месопотамії, художня література зливалася із богословськими, медичними, астролого-астрономічними трактатами, офіційними текстами фараонів і магічними книгами, так само як і з розповідями про минуле (а у пізній період Нового царства також і демотичних історичних романів тощо). Усі вони, так чи інакше, репрезентували знання. Натомість для тих, хто читати не вмів, заміниками ієрогліфів залишалися візуальні зображення, такі як рельєфи, розписи на стінах храмів. При цьому єгипетське мистецтво, зокрема різьблення в камені, скульптура постійно залишалася у тісному зв'язку з писемністю: написи супроводжували рельєфи, статуї та розписи. Зрештою,

⁶⁸⁸ Тураев Б. Египетская литература / Б. Тураев. - Москва, 1920. - С. 32.

⁶⁸⁹ Widemann A. Popular Literature in Ancient Egypt / A. Widemann; tr. by J. Hutchison. - London, 1902; Budge E. A. Wallis. The Literature of the Ancient Egypte / E. A. Wallis Budge. - London, 1914.

ієрогліфи на єгипетських монументах самі по собі залишалися малими витворами різьбярського мистецтва⁶⁹⁰. Писемність Давнього Єгипту стала не лише носієм культури та закладеною в ній розуміння краси, але й символом влади, інструментом бюрократії та управління державою. Як і в Месопотамії, вона була об'єктом міфологічних уявлень про божественне походження письмен (як дар бога Тота). Зрештою, на думку частини єгиптологів, ієрогліфи, які зображали істоти й предмети, в рецепції єгиптян були просякнуті магією⁶⁹¹. Натомість місцева література й лектура (у широкому значенні слова) стала джерелом поширення ортодоксальних і неортодоксальних релігійно-містичних концепцій та відповідних ідеологічно-політичних кліше⁶⁹².

Напівмістичною аурую єгипетське письмо було оточене і в сприйманні галичан. Так, в уяві Ярослава Окуневського культура країни фараонів була пов'язана саме з Ж.-Ф. Шопольйоном, Р. Лепсіусом, «тайною ієрогліфів» та давньоєгипетськими написами. Ці інскрипції він частково переказував країнам мовою соціально-історичних реалій Східної Європи та Галичини XIX - поч. XX ст. «Там знов написано на стіні одного гробівця: «Тут спочивав шамбелян королівський, займаючий серце свого пана, тайний совітник (пан тайни), маршалок двору, дорадник короля, виконавець розказів королівський наставник над всіма роботами королівськими, шеф королівської канцелярії пан Ті»⁶⁹³. Єгипетські настінні написи здавалися Я. Окуневському реліктами незвичної й помпезної релігії, відголосками її ритуалів й релігійних співів, реліктами пам'яті про колишню могутність, з якої залишилися лише фрагменти. У цьому галичанин частково мав рацію. Натомість Ришард Ганшинец в «Dziejach naszego abecadla» (Львів, 1935), з одного боку, підкреслював ребусну складність єгипетського письма, а з іншого - навпаки, хвалив єгиптян за «простоту й точність у вираженні думок: їхні малюнки промовляють безпосередністю художніх образів до всіх, є (...) прекрасними ідеограмами міжнародного характеру»⁶⁹⁴.

Суспільні функції та внутрішня структура зближували єгипетську ієрогліфіку з іншими логографічно-морфемографічними (ієрогліфічними) писемностями. У минулому й сьогодні цей тип письма репрезентує китайська ієрогліфіка, в якій також суміщено кілька типів знаків. Хоча у китайській традиції письмо розглядали як наслідок розвитку магічних практик (зокрема гадальних триграм ба-гуа), проте воно могло виводитися також і з давніх знаків власності, що згодом були удосконалені. Водночас дослідники 30-х років XX ст. добачали у ньому також вплив системи людських жестів⁶⁹⁵. За зовнішньою формою, походженням та

⁶⁹⁰ *Stevenson Smith W. The Art and Architecture of Ancient Egypt / W. Smith Stevenson; second ed. revised by W. Kelly Simpson. - New Haven and London, 1981. - P. 18.*

⁶⁹¹ *Cerny J. Religia starozytnych Egipcian / J. Cerny. - Warszawa, 1974.*

⁶⁹² Найвідоміший випадок зіткнення ортодоксальної й неортодоксальної давньоєгипетської лектури - спроба релігійної революції Аменхотепа IV, тексти Тель-Ель-Амарни, зокрема «Гімн Атону».

⁶⁹³ *Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. - Київ: Темпора, 2009. - С. 342.*

⁶⁹⁴ *Ganszyniec R. Dzieje naszego abecadla / R. Ganszyniec. - Lwow, 1935. - S.42.*

⁶⁹⁵ *Tchang Tchong-Ming B. L'écriture chinoise et le geste humaine: essai sur la formation de l'écriture chinoise / B. Tchang Tchong-Ming. - Changhai; Paris, 1937. - P. 3. Автор цієї праці, між іншим, задавав глобальне питання: чи писемність взагалі передбачає лише існування поточного*

особливостями еволюції у ній виділяють шість знакових груп⁶⁹⁶. За іншою класифікацією, у китайській ієрогліфіці існує зображальна категорія знаків, вказівні знаки, ідеограми, ідеофонетичні знаки, фонетичні і т. зв. запозичні знаки. Це не вичерпує специфіки китайської ієрогліфіки та читання записаних нею текстів. Так, китайська мова є тоною: так склад «ші» вимовлений першим тоном, означає «втрачати», другим - «десять», третім - «історія», четвертим - «справа» тощо. У графіці ж цим змінам відповідають чотири різні ієрогліфи. Однак, попри наявність звукових ієрогліфів, китайське письмо залишається логографічним і орієнтованим, швидше, на зовнішню форму знаків. Звідси - уявлення про нього як про складний набір ієрогліфів, який необхідно запам'ятати.

Водночас китайська ієрогліфіка підтримувала цілу систему імперської бюрократії та забезпечила спілкування між соціально, етнічно й географічно віддаленими групами населення. З іншого боку, акцент на каліграфії та вдосконаленні писемної культури загалом сприяв виокремленню інтелектуалів та людей книги у широкому значенні цього слова.

Простір «китайського читання» дуже широкий. Він пережив стільки ж трансформацій, скільки й сама китайська цивілізація: від книг гадань, поетичних збірників на зразок книги найдавніших поезій, «Ши-цзін»⁶⁹⁷, текстів Сун Юя, Цюй Юаня, Цзя І, Сима Сянжу, середньовічних романів і збірників чудес, класичних трактатів Конфуція і Лао Цзи, лектура яких трансформувалася у дві політико-філософські доктрини (конфуціанство й даосизм). При цьому китайська ієрогліфіка стала тою призмою, крізь яку усна традиція була сфокусована у різножанрові писемні тексти. Так виникли й китайські народні книги, що перебували на межі фольклору й книжності⁶⁹⁸. Натомість новий китайський літературний дискурс пройшов

мовлення, і чи саме воно є підґрунтям існування письмен? Він вважав, що китайська ідеографія дає, радше, іншу відповідь на це питання: писемність ґрунтується на жестиальності.
⁶⁹⁶ Зокрема, 1) ієрогліфи типу «сян - сін», «схожі за конфігурацією» із позначуваними предметами. Сюди входять легко ідентифіковані малюнки - піктограми, «фігури» («вень») справжніх об'єктів: «коло»=сонце, гілки+коріння = дерево. Ці ієрогліфи мають конкретне значення; 2) ієрогліфи «чжі-ші» також складаються з іконічних знаків, з предметних зображень. Вони позначають абстрактніші поняття - (слово «два» = дві розміщені одна над одною лінії, «слово» = стилізоване зображення рота); 3) знакові комбінації, що візуалізують культурні архетипи та асоціації: «людина» + «слово» = «вірити», «відкритий», «правдивий»; «дерево» + «рука» = «збирати», «поле» + «сила» = «фоний»; 4) «чжуань-чжу» - ієрогліфи, до яких застосовано принцип «відхилень та перестановок», оновлення первісних значень у новому контексті. Так, перевернутий знак «мужчина» може читатися як «тіло», видозмінений знак «зерно» набуває значення «приходити» тощо. 5) група «цзя - це» об'єднує знаки слів-омофонів лише за зовнішньою подібністю (часто без окресленого логічного взаємозв'язку) «гу» - «причина» замість «гу» - «давній; тощо; 6) «се-шен» - ієрогліфи, що «узгоджують значення зі звуком» і містять: а) фонетичні елементи; б) фонетичні елементи та детермінативи-«ключі» до них: «мА» = «конопля» (основне значення) <гпа + детермінатив «рука» = «терти», «ма» + дет. «земля» = «пилука» .

⁶⁹⁷ Шицзин. Книга песен и гимнов / [пер. с кит.]. - Москва: Художественная литература, 1987. - 351 с.

⁶⁹⁸ Рифтин Б. Историческая эпопея и фольклорная традиция в Китае / Б. Рифтин. - Москва, 1970. - 482 с.; *Его же*. От мифа к роману. Эволюция изображения персонажа в китайской литературе / Б. Рифтин. - Москва, 1979. - 360 с.

трансформації від текстів Лу Сіня⁶⁹⁹ до «Цитатника» Мао Цзедуна, який на довгий час став основою поширення комуністичних кліше не лише в КНР, але й у західному світі (де його читали як «Червону книжечку»). Цю книжечку замінили пізніше тексти лідерів комуністичного Китаю (починаючи з Ден Сяопіна), котрі, навпаки, заперечили цінність «Цитатника» як «книги для кожної нагоди» і кожної дискусії. Водночас популярними залишалися філологічні трактати й довідники, спрямовані, власне, на вивчення складної ієрогліфічної традиції та китайської мови. Разом із тим, дослідники зображають китайську писемну культуру консервативною, такою, що має «неперервну літературну й усну традицію». «Сюжети, що виникли у ній багато сотень років тому (...) дожили до 60-тих років нашого [XX] ст. в усному побутуванні», - стверджував, наприклад, Борис Рифтин⁷⁰⁰.

Натомість Я. Окуневський, пояснюючи галицьким читачам кін. XIX - поч. XX ст. специфіку китайської ієрогліфіки, наголошував на її несумісності з європейськими писемностями: «Отсе, - каже мені патер, що мене обводив, - найбільша трудність - підняти до слів латинських відповідну китайську транскрипцію (...). Букв у китайськiм письмі нема, а єсть знаки на повні поняття, і таких знаків єсть сорок тисяч. Нашою латинською фонетикою виразити китайські слова таки не можна (...). Для латинських букв в китайськiм язиці треба примістити тільки значків і ще може й ноти, що воно просто неможливо. Для китайського языка можна уживати лишень китайських букв, а знов для чужих слів уживати китайських знаків, то вже така трудність, що єї тяжко одоліти»⁷⁰¹.

Так чи інакше, саме китайська ієрогліфічна культура стала одним з центрів, які змінили уявлення про книгу, її форму й функцію загалом: їх трансформувало винайдення паперу та книгодрукування, що сприяло масовості і здешевленню лектури, отже, збільшенню її доступності (спочатку тільки в межах Далекого Сходу, згодом - поза ним). Водночас не слід забувати, що китайська писемність й читання співіснує з ідеографічними системами некитайських народностей, їхніх мов та літератур.

У цьому контексті слід також згадати Японію, де схематизовані китайські знаки трансформувалися у ієрогліфічно-складові (силабічні) системи: відносно легку хіра-гану («ясне, просте письмо») та складнішу катакану («японське письмо»). Загалом розвиток японського письма - шлях поступової зустрічі з китайськими ієрогліфами, їх засвоєння, трансформації, японізації китайської лектури і створення нової системи⁷⁰². Крім того, для фонетичного тлумачення китайських ієрогліфів японці застосовували ще один різновид письма, фурагану - супровідну, «бокову кану». У японській «імперії знаків» (за висловом Ролана Барта) графіка також зайняла одну з важливих позицій (звідси - мистецтво каліграфії, що згодом стали тлумачити і як живопис, і як різновид медитативної практики чи ритуалу). Однією з характерних рис давньої японської культури стала, зокрема, трансформація

⁶⁹⁹ Giles H. A. A History of Chinese Literature / H. A. Giles. - New York, 1901.

⁷⁰⁰ Рифтин Б. Историческая эпопея... - С. 7.

⁷⁰¹ Окуневський Я. Листи з чужини. - С. 271.

⁷⁰² Судо К. Японская письменность от истоков до наших дней / Кадзугаки Судо. - Москва: АСТ: Восток-Запад, 2006. - 139 с.

самурайської верстви з неграмотних «людей меча» в освічених «людей меча і пензля». Водночас японська ієрогліфічна традиція також сформувала довгий ланцюжок класичного читання.

Так, з одного боку, склалася культура еліт, заснована спочатку на читанні китайської літератури (текстів Конфуція), а згодом на створенні власних історичних творів. (Спочатку рукописних «Кодзікі», «Ніхонгі», «Дай Ніхон-сі», а згодом, через запозичену з Китаю технологію, - друкованих етичних та філософських текстів). Так само склалася й аристократична драма Но, а також різні види класичної поезії: танка, нага-ута, ренга, а згодом - хайкай/хайку як витвір елітарної писемно-риторичної культури. У європейській рецепції вона обіймає, умовно кажучи, час середньовічних та ранньоновітніх текстів на зразок антологій «Маньйосю», «Кокінсю», «Сінкокінсю», романів «Повісті про дім Тайра». Придворне читання вимагало також і мистецтва каліграфії.

Згодом на межі народної та елітарної культури, синтоїзму, конфуціанства та дзен-буддизму, но і кабукі виникла популярна література. Поруч з нею - тексти тих, кого згодом японські та європейські читачі й також включили до канону світової літератури: поетичні та філософські тексти Басьо, романістика, новелістика й поезія Сайкаку, драматургія й вірші Тікамацу Модзаемона⁷⁰³.

Згодом на тлі оригінального живопису Хокусаї, популярності хайку й танка утворилася навіть формула «досконалого» японського читання - специфічної лектури, в якій основне - вміння розгадувати лексичні головоломки, домислювати образи, відчитувати неказане, невиразне і навіть невиразальне: «Така камеоподібна витонченість вимагає і від поета, і від читача вишуканості «почуттів», вимагає існування між ними настільки відчутного взаєморозуміння, що досить декількох вибраних слів, зауваження.., досить, щоби викликати відгук, сколихнути кола симпатії в правильно налаштованому серці читача. Це - (...) звук самотнього. дзвона, який, наче протяжний спів, пронизує душу, начерк, що воскрешав у пам'яті добре знайомий пейзаж, бліде зображення тіні, що натякає на існування невидимої реальності», - писав Кеннет Кірквуд, конструюючи образ «японського ренесансу» XVII ст.⁷⁰⁴. Мінімум записаного при максимумі прочитаного - ось формула пізньосередньовічного та ранньомодерного японського письменства. Власне афористичність та енігматичність на тлі екзотичності катакани і хірагани стала приваблювати також і європейських читачів нового часу.

Натомість модерну японську культуру часто називають шляхом до модернізації і європеїзації у XIX-XX ст., зокрема й у літературному вимірі. Шкільну лектуру сучасної Японії часто поділяють на два великі періоди. Перший - час міфологізованого читання і рецепції історії до 1945 р. (з уявленнями про божественне походження країни та її імператорів, зафіксованими у читанках та підручниках). Другий - період секуляризації і пришвидшеного європеїзування.

⁷⁰³ Кірквуд К. Ренесанс в Японії. Культурний обзор семнадцатого столетия / К. Кірквуд; пер. с англ. - Москва: Главная редакция восточной литературы, 1988. - 303 с.

⁷⁰⁴ Там само. - С. 149.

З іншого боку, і в Японії, як і у Китаї, письмо, хоч і було споріднене з живописом, постійно мало конкурента у вигляді візуальних зображень, скульптур (а з ХХ ст. - аудіовізуальних технологій) тощо. Крім того, релігійні книги, їх читання та переписування тут наділяли магичною силою. Наприклад, у середньовічній японській традиції буддистські монахи, котрі перечитують «Сутру Лотоса», здатні творити дива, а сама сутра служить амулетом проти злих сил⁷⁰⁵). Водночас значну роль і в японській, і в китайській масовій культурі відіграли дешеві видання, розраховані на масового читача. Отож, і тут діяв принцип протиставлення культурного верху й низу⁷⁰⁶. Водночас під впливом європеїзації поступово змінювався історичний дискурс Японії та стала зароджуватися нова рефлексія над писемною культурою. На цьому шляху в першій половині ХХ ст., зокрема, виникла модерна візія минулого, японської культури та ідентичності, ґрунтована на принципах коБсІю - текстуального аналізу⁷⁰⁷. З іншого боку, ще у 1860-х роках зародилася модерна теорія літератури, нове, наближене до європейського, розуміння її суті (праці Цубоуті Сьойо/Шьойо⁷⁰⁸). Так склався й канон японського красного письменства літератури, який увійшов до світової літературної спадщини: від «Ман-йо-сю» (чи «Манйосю») до Ісікави Таку- боку, Кобо Абе, Ясунарі Кавабати, Кендзабуро Ое, Юкіо Місіми, Рюносюке Акугатави, Такехіко Фукунаги, Сюсаку Ендо, Харукі Мураками⁷⁰⁹. Вона вплинула також і на читачів Америки, Західної та Східної Європи (і Галичини у тім числі). Саме так з'явився японізм (стилізація під японську культуру), що поширився між європейцями. Він дійшов і до Галичини, де на початку ХХ ст. Японію розглядали також і в аспекті війни з сусідньою Росією. Тут її бачили як країну екзотичної культури з унікальною мовою, що відповідає специфічному ієрогліфо-силабічному письму: «Япанська мова то одинава в своїм роді і учені досит ще не знають, до якої громади єї зачислити (...). Япанська мова складає ся з 72 первісних коренних складів, з котрих творить слова. Тоті склади, усталені по порядку, зачинають ся так: і, ро, га, ні (...). Для тих складів суть окремі знаки на письмі, взяті у Хінців. Як у нас від перших букв цілий

⁷⁰⁵ Японские легенды о чудесах IX-XI века. - Москва: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1984. - 183 с.

⁷⁰⁶ Звісно, ця тенденція змінювалася в часі й просторі. Так, наприклад, Лу Сінґ в середині 30-х рр. ХХ ст. вказував, що жителі Шанхая особливо люблять невеликі книжечки, котрі дають можливість швидко вивчити іноземні мови або зорієнтуватися у будь-якій галузі знання. Він називав їх «перекусками на ходу», відзначаючи водночас і недоліки, і переваги швидкого читання на тлі різкого зменшення кількості книг на тогочасному китайському ринку. Проте й мешканець імператорської Японії Агутава Рюносюке також нарікав на дуже малу кількість читачів елітарної літератури порівняно з поціновувачами масового читива й поверхневого підходу до лектури. (Человек читающий. Номо Legens. Писатели XX века о роли книги в жизни человека и общества. - Москва, 1989. - С. 549, 556). (Водночас Лу Сінґ зауважував, що поява написів латинським алфавітом поруч з китайськими ієрогліфами викликала несприйняття масового китайського читача середини ХХ ст.).

⁷⁰⁷ Tanaka S. Japan's Orient: Rendering Past into History / S. Tanaka. - Berkeley; Los Angeles; London: Univesrity of California Press, 1993. - 305 p.

⁷⁰⁸ Див. *ОсадчаЮ*. Цубоуті Сьойо і реформатор японської писемності / Ю. Осадча // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. - Львів, 2011. - Вип. 54. - С. 337-347.

⁷⁰⁹ Див. Японська література. Хрестоматія / [упоряд.: І. Бондаренко, Ю. Осадча]. - Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010-2012. - Т. 1-3.

порядок звуків і письмених знаків називає ся азбука, то так порядок тих складів називає ся у Япанців ірога», - повідомляв, наприклад, популярний український календар на 1905 рік⁷¹⁰.

3.4. Цивілізація силабічного читання й письма

Серед перших повністю складових, неієрогліфічних систем письма слід назвати критський силабарій (т. зв. «складове письмо А і Б»), що зафіксував один з найдавніших діалектів грецької мови. Тут немає логограм, знаки позначали склади «приголосний+голосний». Цей принцип зберігався послідовно, тому записувалися і «неозвучувані» голосні. Так з'явилися сполуки «ко- но- со», «а- мі- ні- со» замість фонетичних «Кноссос», «Амінсос». Проте відома нам крито-мікенська культура та читання було доволі обмеженим: вона збереглася, переважно, у вигляді дуже коротких ділових документів. Отож, за словами Й. Фрідріха, критське письмо, скоріше, натякало на реальну вимову, аніж відображало її. Ця вітка писемностей не знайшла свого логічного продовження у пізнішому грецькому письмі.

Простором чисто складових писемностей залишалася також Індія. Початки її писемних систем відносять до цивілізацій Мохенджо-Даро і Харалпи. Тут збереглися печатки з прото-індуїстськими міфологічними зображеннями та написами, значення яких усе ще залишаються предметом дискусій. Натомість пізніша індійська культура стала асоціюватися зі складовим письмом. Поруч з чисельними мовами та культурами (чи всередині них) тут донині існують чисельні силабарії: крім надні-нагарі і деванагарі, що обслуговували мову хінді, тут функціонувала також бенгальська писемність, непальське письмо та графічні системи й підсистеми, так чи інакше з ними пов'язані: майтхілі, оря, ассам, кайтхі, гуджараті, махаджані, моді, такрі, догрі, чамеалі й мандеалі, ланда, кочі, сім аурі, каштаварі, телугу, грантах, каннада тощо⁷¹¹. Простір індійської лектури настільки ж складний і неоднорідний, як і сама індійська цивілізація.

Частина давньоіндійських текстів відображала концепцію сакральності письма, мови і читання, а опосередковано й ідею соціальної сегрегації кастових поділів. Писемність довгий час була атрибутом лише вищих каст давньоіндійського суспільства. Це стосувалося ведійської літератури, зокрема поділеної на мандали - гімни «Рігведи»⁷¹², а також героїчних поем - «Махабхарати» й «Рамаяни», записаних «святою мовою» - санскритом тощо⁷¹³. Альтернативою індуїстській згодом стала література буддизму - життєписи Будди, сутри, у яких викладали його вчення. Поруч з релігійною лектурою у Давній Індії читали також світські тексти: від драм Калідаси до байок «Панчатанри» і «Джатаки», а також прозових романів, що стали класичними зразками світової літератури. Актуальними залишалися також тексти індійських граматикив (зокрема, граматика Паніні), котрі вивчали графічні структури мови й письма. Так «утвердження писемності як визначальної форми культурної

⁷¹⁰ Товариш. Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1905. - Львів, [1904]. - С.158.

⁷¹¹ *Диригнер Д.* Алфавит. - С. 386-461.

⁷¹² Ригведа. Мандалы I-IV. - Москва: Наука, 1989. - С. 426-543.

⁷¹³ Санскрит. - Спб: Изд-во «Лань», 2001. - 480 с.; *Berriedale Keith A.* A History of Sansrit Literature / A. Berriedale Keith. - London, 1920.

комунікації» сформувало й саме уявлення про літературу як в індійській, так і в класичній грецькій культурах⁷¹⁴.

Водночас і тут, у полікультурному, полі-графічному і багатомовному індійському просторі важливими залишалися еквіваленти письма: храмова скульптура, багатофігурні (часто дуже натуралістичні), сцени якої слугували розгорнутими розповідями про міфологію та повсякдення. (Їх альтернативою були живописні ілюстрації у супроводі тексту, призначені для грамотних⁷¹⁵.) Натомість нове індійське читання, зокрема у XIX-XX ст., було сконцентроване довкола загальноіндійської ідеї та її ідеалів, від текстів Рабіндраната Тагора до Махатми Ганді, Джавахарлала Неру та сучасних авторів. При цьому серед жителів Індії, як частини Британської імперії, довгий час існував комплекс колоніального письменства та залежності від літератури метрополії⁷¹⁶.

До того ж, писемна/візуальна культура значною мірою сформувала і географічну мапу Індії, і її модерний книжний образ⁷¹⁷. Лише згодом нова індійська література та культура поступово здолала цю тенденцію, репрезентуючи себе спадкоємицею давньої традиції.

3.5. Світ-цивілізація фонетичного письма й лектури

«Повністю фонетичний» принцип «один знак - один звук», елементи якого зарисовувалися навіть в єгипетській ієрогліфіці, дістав кілька різних варіантів утілення. Уже перша спроба реалізації цієї ідеї (за концепцією Ф. Клікса) дала поштовх для пошуку нових систем письма. Так виник ряд західно- та північно-семітських протоал-фавітів (угаритський клинопис, протоканаанська, фінікійська, арамейська, ханаанська писемності). У колі цих цивілізацій та мов склалася схема чисто звукового письма та відносно легкої форми його упорядкування та засвоєння - абетки.

Одним із результатів практичних пошуків у сфері фонетичного читання став єврейський алфавіт. Назви букв у ньому, на думку дослідників, відповідають давній алфавітній семітській традиції: Х2:лттпи·-|:>'7Па'рОУ¹|Е)Т·^РЧ^ЛП 'і", ('алеф, бет, гімел, далет, хе, вав, зайин, хет, зет, йод, каф, ламед, мем, нун, самек, 'айін, пе, паде, коф, рещ, шин (сін), тав). Первісно цей алфавіт був орієнтований на відповідність між зображенням

⁷¹⁴ Гринцер Н. Становление литературной теории в Древней Греции и Индии / Н. Гринцер, П. Гринцер. - Москва: РГГУ, 2000. - С. 8.

⁷¹⁵ Harle J. C. The Art and Architecture of the Indian Subcontinent / J. C. Harle. - New Haven; London, 1994.

⁷¹⁶ У 1917 році Рабіндранат Тагор, вживаючи концепти місцевої традиції, з сумом констатував, що сучасні студенти, «наче під час релігійної церемонії», рухаються замкненим колом англо-американської та європейської літератури, котру письменник виразно називав чужою. «Колісниця їхньої думки, - переконував він, - ледве долає читання Мілля і Бента-ма, Карлейля, Рескіна». Натомість сам Тагор (чи його літературний герой) підкреслював, що, хоч і читав багатьма мовами, проте намагався не заглиблюватися у книги Дарвіна чи Хакслі, «і не став керманичем човна, на борту якого накреслені імена Ібсена та Метерлін-ка». Як противагу, письменник бачив себе в колі поціновувачів давньоіндійських поем. (Человек читающий. Номо Legens. Писатели XX века... - С. 530).

⁷¹⁷ Edney M. Mapping an Empire. The Geographical Constuction of British India, 1765-1843 / M. Edney. - Chicago and London: University of Chicago Press, 1997. - 458 p.

предмета, про який нагадувала літера, та звуком, з якого починалася його назва у давньоєврейській/гебраїській мові, і який став значенням букви. Звідси, очевидно, походять алфавітні назви літер: 'алеф- «бик», нун - «риба», коф- «мавпа», бет- «дім» тощо. Однак з часом відповідність між зображенням та літерами зникла, і вони стали чисто умовними знаками. Давньоєврейський алфавіт змінювався. Спочатку він був майже повністю підкорений загальносемітській писемній традиції і послідовно передавав лише приголосні, а голосні - спорадично й несистемно. Вони залишалися в усному мовленні та виявлялися при читанні вголос. Згодом, під впливом вчених-масоретів, була прийнята тиверіадська система написання, яка дозволяла з допомогою додаткових знаків послідовно фіксувати також голосні.

Причиною були дискусії довкола центрального об'єкта єврейського релігійного читання і водночас культу - сакрального тексту, що згодом був названий Біблією, а точніше - Старим Заповітом. (А також теолого-герменевтичних і ритуально-обрядових коментарів до нього: Мішни, Мідрашу, Талмуду і Зогару). З погляду критичної біблістики і сучасних літературних стандартів та генології, текст Старого Заповіту виглядає, радше, сумою різножанрових текстів (прозових та поетичних) різних авторів, котрі жили у різний час, по-різному дивилися на світ і зображали його різними художніми засобами. У дещо радикальному трактуванні його розглядають як своєрідну антологію текстів, яка стала цілістю у перспективі релігійної лектури Святого Письма - Тори⁷¹⁸. Для визнаців юдаїзму цей текст та письмо, котрим він був записаний, стали монолітними містичними об'єктами, що мали не лише надприродне походження, але й незвичайні властивості.

Звідси - створення складної системи логічного й метафоричного та алегоричного тлумачення священних текстів як фігуральних висловлювань, за якими слід бачити не лише значення, але й над-значення. (Як наслідок, виникали цілі ланцюжки коментарів і коментарів до цих коментарів)⁷¹⁹. У частині течій юдаїзму об'єктом містичних медитацій ставали і вислови Святого Письма, і самі літери, з котрих ці вислови склалися. Зокрема це стосувалося кабалістичних практик. Тоді читання літер й текстів ставало водночас і містичною, і ритуальною, і нумерологічною процедурою, пошуком інтер- текстів на кількох рівнях дерева Сефірот (Кетер, Біна, Малкут, Хесед, Хокма, Тиферет, Єсод, Малкут тощо)⁷²⁰. У такий спосіб виникла талмудична (рабіністична) література, котра довгий час залишалася одним з основних джерел розвитку єврейської культури та засобом підтримання ідентичності серед іншомовного середовища. Лише згодом її змінило світське читання. Невипадково поширення писемності серед семітських народів у Чеслава Лоукотки зображене творенням цивілізації Талмуду й Корану⁷²¹.

Традиція ісламу сформувалася довкола читання сур Корану як сакральної і чудесної книги, переданої усно-містичним шляхом. Коран, вже у назві якого було закладене читання, став текстом для покоління, в якій рахували кількість слів, віршів; відігравав роль навчального підручника для вивчення мусульманського права і теології, зразком наслідування для прозових текстів арабських письменників, інструментом

⁷¹⁸ *Alter R.* The Literary Guide to the Bible / R. Alter, F. Kermode. - Cambridge (Mass), 1987. - P. 13.

⁷¹⁹ *Ibidem.* - P. 625-646.

⁷²⁰ *Rojtman B.* Black Fire on White Fire. An Essay on Jewish Hermeneutics, from Midrash to Kabbalah / B. Rojtman. - Berkeley; Los Angeles. - London, 1998.

⁷²¹ *Лоуктока Ч.* Развитие письма... - С. 110-130.

запровадження арабської літературної мови серед носіїв різних діалектів⁷²². З іншого боку, різночитання тексту Корану спричинило поділи всередині ісламської спільноти. Водночас мусульманська культура створила розгалужену школу арабської каліграфії, ґрунтованої, з одного боку, на орнаментальній естетиці, а з іншого, - на вірі у надприродну силу писемних знаків, здатних передавати релігійні істини. Арабська каліграфія сформувала кілька основних стилів письма (маґребі, насхі/насах, куфі , тулут, талік/ насталік, райхані, рукаї, таукі, дивані, рікья, а також зооморфну каліграфію - мусанна і тугра - стилізовані написання імен правителів Оттоманської Порти. Ісламська каліграфія вплинула як на архітектурну орнаментуку, так і на релігійну уяву мусульман. У мусульманських містиків існувала власна філософія абетки, у якій назви літер означали і числа, і фундаментальні категорії релігійного мислення (напр., «аліф» - одиниця і першоелемент усіх речей, «дал» - трійка та рівновага усіх створених речей, «вав» - молитва, «за» - сім і здійснення, реалізація, «кха» - 600, добро й безсмертя, «та» - 700 та сигнал відкриття, екстазу, навернення до Бога тощо). Гарно виписані літери були предметом гордості арабських писарів та джерелом естетичних переживань читачів, навіть і в постарабській середньовічній Іспанії⁷²³. У такий спосіб слова пророка Мухамеда стали центром арабської писемної культури. Однак вони водночас поділили її на давнішу, до ісламську бедуїнську поезію та пізніші тексти арабських письменників і вчених (від Аль Масуді до Авіценни). При цьому, як зауважив Адам Мец, у час ісламського «середньовічного Ренесансу» популярними були графічні вправи з писемними знаками (вплетення їх в орнаменти, зображення рослин, інших предметів), графічно-семантичні ігри, які вважали мистецтвом: «Написати лист, що, читаний від початку є звичайним листом, але якщо прочитати його лінійки до кінця, виявиться відповіддю. Написати лист без певних літер або без артикля «аль». Або написати лист, що, прочитаний навкід, буде віршем, або... лист, що, інтерпретований на один спосіб, буде доганою, а в інший - похвалою» - таким був ідеал тогочасного арабського писання й читання⁷²⁴.

Внаслідок різнопланових контактів між цивілізаціями семітський алфавіт був запозичений давніми греками. Досі чітко не встановлено шляху, яким відбулося це запозичення. Одні дослідники вважають, що безпосередніми «донорами» алфавітного принципу були фінікійці, інші настоюють на його арамейському походженні. Для греків семітські назви букв уже не були мотивованими, зумовленими повсякденним побутом. Це були звичайні знаки, перенесені в іншу мовно-культурну традицію разом з адаптованими, проте незрозумілими назвами: «альфа, бета, гамма, дельта» тощо. Ці назви були запозичені майже без змін (закінчення -а у назвах літер, як твердять вчені, - арамейського походження).

Графічна форма була трансформована; змінилися принципи письма. Фінікійський алфавіт не позначав голосних, а лише приголосні. Невідомо, звідки у давньогрецькій писемності з'явилася ідея вокалізму - фіксування голосних звуків окремими літерами. Можливо, це було пов'язано як з внутрішньою потребою записувати слова, які починалися голосними звуками, так і

⁷²² Hitti K. P. *Dziewe Arabow* / K. P. Hitti; tl z ang. - Warszawa: PWN, 1969. - S. 109; *Курцис Е.* Європейська література... - С. 380-381.

⁷²³ *Massignon L.* *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* / L. Mas- signon. - Paris, 1922. - P. 80-83; *Курцис Е.* Європейська література. - С. 380-381.

⁷²⁴ *MezA.* *Renesans islamu* / A. Mez; tl. z niem. - Warszawa: PIW, 1980. - S. 248.

сприйманням (хибним) окремих елементів самого фінікійського алфавіту⁷²⁵. Так або приблизно так зародилася ідея «вокально- консонатного» письма у вигляді грецької абетки : А В Г Д Е Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Ε Τ Υ Φ Χ Ψ Ω . Класичний філолог Р. Г анцинец у своїх «Dziejach naszego abecadla» (Львів, 1935) спеціально наголошував революційність цього кроку. На його думку, запровадивши позначення голосних та відкинувши консонантизм, творці нової системи перевищили і «примітивну здогадність єгиптян», і синкретизм клинопису. Ці надто сміливі зміни, як дещо категорично вважав вчений, були навіть «занадто геніальними» для «примітивних греків». У свою чергу, грецький (точніше - західногрецький) алфавіт став підставою етрусської писемності, а згодом був пристосований також до потреб латинської мови.

Передримські мешканці давньої Італії, етруски (тіррени, расенна) писали з допомогою модифікованого грецького алфавіту початково (а, отже, й читали) справа наліво, а також по спіралі і бустофедроном, а згодом й зліва направо. Однак етрусські тексти наразі залишаються хоч і графічно зрозумілими та фонетично відтворюваними, але непрочитаними: незнаною залишається мова цих написів. Наприкінці 1930-х років львівський етрусолог та ректор університету Едмунд Булянда пояснював це тематичною специфікою великої (понад 9000 написів) письмової спадщини етрусків порівняно з латинською писемною культурою: «майже 80 процентів надгробних написів, тоді коли решта подає майже виключно імена власне богів, героїв чи звичайних смертних. (...) в етруських написах нема зовсім *res gestae* (чинів) королів та урядників, дипломатичних трактатів з довгими формулами присяги, бракує законів і постанов, владних ухвал, едиктів, листів, рахунків, написів на будівлях, каталогів і літературних написів»⁷²⁶. Повоєнні відкриття розширили діапазон знань про етрусків, однак проблема залишилася нерозв'язаною: тірренську культуру знаємо з настінних розписів етруських могил та з латинських джерел. Дешифровані, переважно, супровідні написи до етруського поховального «живопису» - бо можна візуально ідентифікувати його персонажів. Натомість дослідники й далі скаржаться на відсутність «етруської бібліотеки», яка б дала більше контекстів для читання.

При переході до латинської знакової системи грецький спосіб писання й читання еволюціонував: від бустофедрону, що повторював спосіб орання поля (почергово - справа наліво, потім - зліва направо) до звичного - зліва направо. Змінилася і форма, і значення літер. Окремі букви грецького письма у латинці «мультиплікувалися» - з них розвинулися нові. Так, з грецького «іпсилона» у класичному латинському письмі виникли графічні знаки Y та V, до яких потім приєдналися U та W. Окремі грецькі графеми, такі як «тета», «фі», «псі», у латинському варіанті, навпаки, зникли. До того, ж з грецькими літерами у римлян асоціювалися уже інші, спрощені, назви: «*a*, *be*, *ce*, *de*» тощо. Так (через грецьких колоністів з Кум чи за посередництвом етруської культури) була започаткована рання латинська

⁷²⁵ Так, перша буква фінікійського алфавіту - *'алеф* - у семітських мовах є гортанним вибуховим приголосним звуком. Однак, можливо, грецькі рецепієнти сприйняли «алеф» як назву, що починається голосним і присвоїли їй значення голосного звука, який існував у їхній мові - «а».

⁷²⁶ *Bulanda E. Etruria i Etruskowie / E. Bulanda. - Lwow, 1934. - S. 201-202. Див. також: Brion M. Préface // Cles-Reden S. Les Étrusque / M. Brion. - Paris: Arthaud, 1955. - P. VII-VIII.*

писемність, яка теж поступово еволюціонувала⁷²⁷.

Згодом грецьку абетку стали вважати системою «простих графічних знаків, які точніше за інші види писемності фіксували звуки мовлення», а сам процес переходу до неї - «всесвітньо-історичною ідеєю» - «прогресом у самовираженні людини, людства»⁷²⁸. Навіть сама книга Ганса Люфтінга, у котрій були виражені такі думки, була поділена на звичні розділи, марковані не звичними арабськими цифрами, а літерами абетки⁷²⁹. Такі, не позбавлені схематизму, алфавітоцентричні погляди домінують у нинішній науковій парадигмі.

3.5.1. Антична парадигма. Грецька та латинська культури започаткували європейську систему засвоєння письма й читання. При цьому, як зауважував Анрі-Ірене Марру, була розбудована кількарівнева система, грецька модель навчання читанню й письму з відповідною ідеологією вибору лектури⁷³⁰. Передусім, іншими були самі матеріали для читання та писання - папірусні книги та листки, що в побутовій практиці заміняли табличками і керамікою, на яких при цьому перший рівень освіти охоплював елементарне (стохеїчне) вивчення абетки за назвами букв (« ξ ташша1а ξ i ρ о8ке _п»), котрі водночас були назвами нот і чисел. Наступний етап охоплював читання слів, після яких переходили до текстів та хрестоматій - антологій, речитування уривків, а також суміщеного з читанням вивченням системи числення. На середньому та вищому рівні переходили до лектури класиків, філологічного-граматичного аналізу, декламування і, зрештою, до науки риторики й філософії тощо.

Репертуар шкільного читання змінювався в часі й обростав новими авторами, однак основу шкільних хрестоматій складали Гомерова «Іліада й Одиссея» і «Праці й дні» Гесіода, драматичні тексти Евріпіда (меншою мірою Софокла та Есхіла), Менандр, орації Демосфена, історії Геродота, Ксенофонта, Фулідіда, лірика Алкея, Сапфо, псевдо-Орфей, міфологічні «Агронавтики» Аполлона з Родосу тощо. На вищому, філософському, рівні, з'являлися Платон, Аристотель, Сократ і досократики.

При цьому сучасні дослідники античного світу відзначають не дуже відрадно, з їхнього погляду, особливість. Грецькі шкільні хрестоматії та енциклопедичні нариси - скаржився галицький педагог Михайло Соневицький, ввібрали в себе тільки частину старогрецьких текстів: Аристотелівська «Риторика» спричинила втрату текстів давніх риторів; філософські праці Теофаства спричинили зникнення праць давніших філософів, а Старбонові географічні студії перекрили концепції й думки багатьох географів Греції. У канонічний ряд грецьких драматургів потрапила тільки невелика їх кількість; оригінали інших заступили «змісти і витяги з творів»⁷³¹.

Латинські уявлення про письмо були сумішшю оригінальних, етруських та грецьких поглядів. Це засвідчували також і ті назви, що вживали на позначення людей книги й письма: «роезіз, роєга» означали сучасного письменника у грецькому слововжитку, натомість у

⁷²⁷ Федорова Е. Ранняя латинская письменность (VIII—II вв. до н. е.) / Е. Федорова. - Москва: Изд-во МГУ, 1991. - 240 с.

⁷²⁸ Люфтинг Г У истоков алфавита / Г. Люфтинг; пер. с нем. - Москва: «Книга», 1981. - С. 106-107.

⁷²⁹ Там само.

⁷³⁰ Marrou H.-I. Historia wychowania w starozytnosci / H.-I. Marrou; Ы. z fr. S. Los. - Warszawa, 1969. - S. 221-308.

⁷³¹ Соневицький М. Історія грецької літератури / М. Соневицький. - Рим, 1970. - С. 10.

латинській поет був спочатку писцем (зсгіба), якого згодом стали називати зсгіртог, і який лише згодом отримав конотацію небесного натхнення: «уагез» - віщун, пророк. Водночас на практичному рівні латинське письмо починалося з утилітарних написів ГУ-У ст. до н. е., нанесених початково справа наліво, хоча деякі з них були риторично стилізованими. Ці написи вказували на порівняно значне поширення грамотності у тогочасному римському соціумі⁷³². Класична ж римська наука читання починалася з переписування взірцевого алфавіту та його вивчення: від початку до кінця і навпаки⁷³³. Римські учні мали перейти рівень абecedаріїв, силабаріїв і номінаріїв, поступово «піднятися» від букв до слів і текстів. Попри всі первісні грецькі впливи, корпус римських класиків, котрих читали у латинській школі, був оригінальним: Гомера замінив Вергілій з «Енеїдою», за ним - драми Плавта, Цеція, Терентій, риторичні тексти Ціцерона і Катона, історії Тацита, Саллюстія Кріспа, Тіта Лівія, котрих належало згодом граматично пояснювати та використовувати, цитуючи, у власних текстах. Зрештою, підгунтям знання про Всесвіт і Людину слугували тексти Птоломея і Галена.

Водночас, як наголошують вчені, латинська підставова шкільна лектура замикалася у чотирикутнику, який був водночас назвою одного з римських підручників: Вергілій, Терентій, Саллюстій, Ціцерон. (Горацій, Лукрецій, Овідій опинилися поза ним). І грецька, і римська парадигми читання навчання були спрямовані радше, на літературно-риторичне, а не точне знання⁷³⁴. Це не дивно: гуманістичними стали ідеали і грецької культури та літератури, одним з центрів якого була «пайдея» чи «пайдія», і римської, осердям якої була «рієгаБ». З іншого боку, римський підхід до книги, її переписування та читання зорієнтований на практичність та економію часу. Це спричинило появу скоропису Тірона - різновиду стенографії.

Так чи інакше, еліти Греції і Риму приділяли багато уваги письму та читанню у тім вигляді, в якому воно тоді існувало, - голосній декламації читаних з сувоїв текстів, яке здійснювали читці. (Приватна лектура у цьому випадку передбачала відчитування тексту для однієї людини, публічна - для групи слухачів). Частина римських інтелектуалів, слідом за Марком Туллієм Ціцероном, прославляла читання як універсальну для всіх обставин, відносно легку, мобільну й дуже корисну для життя форму набування знань⁷³⁵. Тому не дивно, що античні письменники обурювалися, коли бачили неповагу до публічних читань. Так, Пліній Молодший описував враження зарозумілих слухачів від читання якогось чудесного твору: вони «стають глухоніми» й сидять, не проявляючи жодних емоцій, - зауважував письменник⁷³⁶. Натомість Светоній описував, як Вергілій читав свою «Енеїду»: вражена поемою Октавія, слухаючи уривок про свого сина, знепритомніла і ледве прийшла

⁷³² Brozek M. Historia literatury łacinskiej w starożytności. Zarys / M. Brozek. - 2 wyd. popr. - Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1976. - S. 13.

⁷³³ Marrou H.-I. Historia wychowania w starożytności. - S. 379-414.

⁷³⁴ Ibidem. - S. 390.

⁷³⁵ Див. Библиотека в саду. Писатели античности, средневековья и Возрождения о книге, чтении, библиофильстве. - Москва: Книга, 1985. - С. 33.

⁷³⁶ Там само. - С. 64.

до ями⁷³⁷. Пліній Молодший зображав писання й лектуру Плінія Старшого ретельну, вивірену інтелектуальну працю. Тому читають, а він щоразу робить замітки, не нехтуючи жодною книгою. З іншого боку, поруч сидить скорописець і фіксує його думки. У цьому племінник бачив секрет дивовижної працездатності свого дядька, котрий, крім власних текстів, залишив ще 160 записників - наслідків багатолітньої лектури⁷³⁸.

Проте читання античної книги було дуже індивідуальним: багато важив голос читця, його інтонація, матеріал письма, навіть почерк, яким було переписано книгу. Деякі античні автори, наприклад Лібаній, прославляли читання лише свого власного примірника манускрипту, вважаючи, що з іншої копії не могли б «відчутти» той сам твір з такою ж насолодою⁷³⁹. Водночас римські й грецькі інтелектуали намагалися привчати публіку до доброї лектури, відкидаючи масове читиво. (Так, Авл Геллій докладно описував, як ввічливо відмовив продавцю: той пропонував йому книгу, насичену сенсаційними й неймовірними, на думку письменника, тлумаченнями грецької й римської класики⁷⁴⁰). Водночас уже Платон (якщо вірити його зафіксованим на письмі діалогам) був розчарований недоліками записаного тексту порівняно з розмовним. Він підкреслював, що книжне слово потрапляє на очі дуже різним людям. Вони, як наголошував філософ, по-різному тлумачать написане, а інколи й не можуть добре зрозуміти, про що йдеться, бо не спілкуються з автором безпосередньо та не можуть задати йому необхідних питань⁷⁴¹.

Цей сюжет ілюструє парадоксальну тенденцію грецької писемної культури, яку підкреслюють дослідження Е. Хевлока. За його концепцією, грецька література й культура не просто виростає з міфологічного мислення. Вона має усну генезу, і ця «усність» у ній постійно «змагається» з літературністю та писемністю. У таких двох парадоксально суміщених вимірах існує і грецька драма. «Усна Муза (Муза усності)... вчить читати й писати, але водночас продовжує співати», - образно підсумовував вчений⁷⁴². Справді, усний міф був початком грецької культури; письмо й література у грецькій міфології були трактовані як дар богів та героїв людству. Саме в греко-римській культурі виникли зародки нового розуміння лектури й літератури.

3.5.2. Елліністичне письменство й християнізація лектури. В елліністичному світі грецька й римська писемна культура була накладена на усну культуру тих народів, яких греки вважали варварами. (У тому числі й тому, що ті не були причетні до грецької літературної традиції). Одним з продуктів культурної інтерференції грецької, римської та близькосхідної (єврейської) цивілізації стало поширення нової релігії - християнства. Воно виникло довкола усної традиції, що функціонувала у середовищі перших християн і лише

⁷³⁷ Там само. - С. 73.

⁷³⁸ Там само. - С. 59.

⁷³⁹ Там само. - С. 90.

⁷⁴⁰ Там само. - С. 85.

⁷⁴¹ Там само. - С. 15.

⁷⁴² Havelok E. A. Preface to Plato / E. A. Havelok. - Cambridge (Mass); London, 1963. - P. 115-144; Havelok E. A. The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present / E. A. Havelok. - New Haven; London, 1986.

згодом була зафіксована на письмі.

(Швидше усього, це зробили освічені представники перших іудео-християнських громад). Спочатку протохристиянське й християнське читання функціонувало у різних графічних і мовних формах, зокрема арамейській і грецькій. Після періоду катакомбного функціонування у колі перших символічних зображень й підпільного усного передання християни різних громад отримали доволі гетерогенну лектуру у вигляді Протоєвангелій від Якова, від Марії, від Никодима, тощо. Згодом церковна традиція обмежила використання цих текстів у читацькій практиці вірних, виокремивши чотири Євангелія (від Марка, Матвія, Луки та Івана), Апокаліпсис та Діяння Апостолів як канон Нового Заповіту Ісуса Христа. Ще пізніше читання частини з цих текстів стало елементом літургії. Так християнська традиція була відокремлена, з одного боку, від юдаїзму з Торою і Талмудом, з іншого боку - від античних грецьких та римських авторів, яких стали вважати «поганями», «язичниками», а згодом також і від традиції ісламу. Проте вона була й тісно поєднана з обома писемними й культурними просторами: Новий Заповіт вважали доповненням Старого Заповіту, натомість грецька мова та ідеї гностицизму, що проглядалися у Євангелії від Івана, споріднювали християнство з елліністичною культурою. Згодом дилема вибору між християнським і нехристиянським читанням стала однією з важких проблем для інтелектуалів європейського середньовіччя.

Частина ранньохристиянських авторів, разом з Тертуліаном, була схильна відкинути тексти античної традиції (зокрема Платона та Аристотеля), як такі, що суперечать Євангелію. Звідси й виникнення середньовічних палімпсестів, де новіший, християнський текст наносився поверх старого, поганського. Інша частина, як, наприклад, св. Августин Гіппонський у своїй «Сповіді», показувала, що їхні власні християнські переконання, хоч і заперечували античну культуру, проте виростили з елліністичної книжності.

Зрештою, «Сповідь» Августина стала одним з фундаментів нової теорії запам'ятовування⁷⁴³. Цей текст відтворює дуже значні «простори пам'яті», які автор проходить: від дитячого запам'ятовування слів - знаків та речей, з якими їх пов'язують дорослі, і до християнського Бога, котрий перебуває у пам'яті дорослого Августина. Історія його навернення - з одного боку, похвала читанню й писанню, з допомогою яких можна записувати й пізнавати правди віри, а з іншого - відмова від античної лектури. Так, навертаючись в християнство, автор «Сповіді» відкидав, як непотрібну, античну міфологію та пов'язані з нею літературні сюжети /«байки Енея», і вважав час, присвячений їй, змарнованим для життя. Подібним було його ставлення до книг Аристотеля, хоча майбутній єпископ гордився, що зрозумів тексти Стагірита без сторонньої допомоги, і навіть краще, аніж тогочасні філософи: «І навіть здалося мені те, щодесь біля двадцятого року життя потрапила мені до рук та книжка Аристотеля, яку називають «Десять категорій», і я, прочитавши її сам, зрозумів

її_ Навіщо ж здалося мені те все? Я виніс із того хіба що шкоду, бо думав, що тих десять категорій охоплюють все, що тільки існує»⁷⁴⁴. Натомість своїм читачам Августин

⁷⁴³ *Августин Святий. Сповідь / Святий Августин; пер. з лат. Ю. Мушака. - Київ: Основи, 1997. - 310 с.*

⁷⁴⁴ Там само. - С. 63.

пропонував проникати в тонкощі біблійної герменевтики, пояснюючи розходження в буквальних і алегоричних інтерпретаціях святих текстів. Зрештою, кінцевою метою автора «Сповіді» стало прочитання Природи як Божого твору, сповненого «матеріальних символів» та пошук Бога у людській пам'яті. Натомість сам текст Августина також був вираженою на письмі пам'яттю, якою він метафорично «переходив» у своїх богословських роздумах. «Дивись, які великі простори моєї пам'яті я перебіг у пошуках Тебе, Господи, але я не знайшов Тебе поза нею. Бо я не знайшов нічого про Тебе, чого б не пам'ятав з того часу, коли навчався пізнавати Тебе. Бо з того часу я не забув Тебе... Ти зволив оселитися в моїй пам'яті від того часу, коли я пізнав Тебе», - стверджував теолог⁷⁴⁵. Це означало новий, «неантичний», хоч і породжений еллінізмом, підхід до речей, текстів, літературних творів, читання та меморіалізації.

З іншого боку, пізньоантичний і ранньосередньовічний світ був періодом нерівномірного розвитку лектури та писемної культури⁷⁴⁶. Періоди її мінімізації (зменшення кількості пам'яток і, можливо, грамотності загалом), змінювалися часом інтенсивного формування нового європейського культурно-писемного простору. Частково елліністична цивілізація стала місцем зустрічі різних писемностей та літератур, зокрема грецької та римської з єгипетською. З іншого боку, розвиток християнства сприяв появі нових книг - латинських кодексів - поруч з давніми пергаментними сувоями, а це, у свою чергу, змінило рецепцію написаного⁷⁴⁷. Попри те, західноєвропейська середньовічна вченість ґрунтувалася на аристотелівських і платонівських текстах, тобто на витворах античного письменства.

3.5.3. Середньовічна модель читання. Якщо дещо видозмінити думку Клайва Стемпла Льюїса, можна говорити про Модель чи Ієрархію середньовічного читання, ґрунтовану, у першу чергу, та теологічних авторитетах. При цьому після 1054 р. пріоритети західно- і східнохристиянської лектури вже виразно стали різними. До того ж, у кожній з парадигм відбувалися хронологічні зміни та виникали нові локальні варіанти. Християнізація Європи означала й поширення писемності і «розмноження» алфавітів. Домінуючою тут стала латиниця - основа письма більшості європейських народів. У міру поширення християнства, «варваризації» античної культури латиниця була пристосована до мов різного типу, часто дуже далеких від латинської (як ірландська чи фінська), та одна від одної (як англійська та французька). При цьому спільна графіка приховувала й приховує глибокі внутрішні відмінності між мовами. («Англійська, - зауважував Жозеф Вандрієс, - майже немає жодної голосної, спільної з французькою; для англійської, отже, потрібні були б окремі знаки. Це викликало б множення знаків письма до безконечності»). У свою чергу, сама французька стала використовувати систему букв з діакритичними над- та підрядковими значками (accents, cedille, trema), лігатур - злитих зображень букв тощо, які відображають специфічні риси французької фонетики. Отже, зовнішня писемна уніфікація супроводжувалася також внутрішньою мовно-культурною диференціацією.

⁷⁴⁵ Там само. - С. 191-192.

⁷⁴⁶ Bowersock G. W. Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World / G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar. - Cambridge (Mass); London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. - 780 p.

⁷⁴⁷ Ibidem. - P. 345-347, 543-544.

Загалом же, саме середньовіччя, за концепцією Івана Ілліча, стало одним з переломних пунктів алфабетизації популярної культури⁷⁴⁸, де буква та література стали імпульсами утворення нового суспільства - соціуму писемного мовлення⁷⁴⁹. Соціуму, пам'ять якого була зафіксована письмом. Водночас не можна забувати ще двох ранньосередньовічних писемних традицій, що відіграли важливу роль у європейській історії і в Східній Європі зокрема. Перша - писемність готів, результатом якої став переклад Святого Письма, її винахідника - єпископа Ульфїли, зафіксована у Codex Argenteus та Codex Carolinus, Алуїновому та Амброзіанському манускрипті тощо⁷⁵⁰. Вона сконструйована на підставі грецьких зразків, з якого була взята форма більшості літер та їхні числові значення, однак з елементами рунічного алфавіту, з якого були взяті назви для частини букв⁷⁵¹. Ця писемна цивілізація не перетворилася у довготривалу традицію і не залишила оригінальних літературних пам'яток. Однак поширена у Західній та Східній Європі, зокрема, й на території сучасного Криму (де побутувала кримсько-готська мова⁷⁵²), готська культура змінила долю не лише регіону, але й континенту загалом. Саме звідси - поширений у Східній Європі та у її слов'янській частині міф ост- і вестготів як варварів і водночас трансформаторів цивілізації⁷⁵³, а також ключове значення готської культури для германістики. Цим «фактор готів» привернув увагу дослідників в Україні, а передовсім в Галичині⁷⁵⁴.

Середньовічна європейська книжна культура, література та писемна традиція були продуктами міської цивілізації, наслідком здивування й захоплення перед містами. Вони, як і монастирі, ставали сферами циркулювання манускриптів, у яких і відбувалося зародження та взаємодія інтелектуальних течій. У цьому сенсі тогочасна лектура й писемність, а також історіографія як її різновид, були міськими за походженням й частково за тематикою⁷⁵⁵. Певний час європейське середньовічне читання було релігійним та обмеженим монастирським середовищем і пергаментними кодексами. Водночас християнством у містах середньовічної Західної Європи стала розповсюджуватися ідея університету, а з нею розгалужуватися книжно-писемна культура та «агенти читання: переписувачі та видавці книг, ілюмінатори рукописів, книгопродавці та міняйли книг»⁷⁵⁶. Водночас приблизно у XIII ст., за метафоричним окресленням Івана Ілліча, яке підтримав Жак Ле Гофф, монастирська сторінка самої європейської цивілізації перевернулася, і її замінила сторінка схоластична⁷⁵⁷.

⁷⁴⁸ *Illich I.* The Alphabetization of the Popular Mind / I. Illich, B. Sanders. - San Francisco: North Point Press, 1988. - 127 p.

⁷⁴⁹ *Ibidem.* - P. 31.

⁷⁵⁰ *Гухман М.* Готский язык / М. Гухман. - Москва, 1958. - 287 с.; *Bernhardt E.* Kurzefasste Gotische Grammatik / E. Bernhardt. - Наак, 1885. - 121 s.; *Дубинин С.* Готский язык / С. Дубинин, М. Бондаренко, А. Тетеревенков. - Самара, 2006. - 147 с.

⁷⁵¹ *Гухман М.* Готский язык. - С. 30-47; *Bernhardt E.* Kurzefasste Gotische Grammatik.. - S. 118.

⁷⁵² *Ганина Н.* Крымско-готский язык / Н. Ганина. - Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. - 288 с.

⁷⁵³ *Strzelczyk J.* Goci - rzeczywistosc i legenda. - Warszawa: PIW, 1984. - 460 s.

⁷⁵⁴ *Задорожний Б.* Порівняльна фонетика і морфологія готської мови / Б. Задорожний. - Львів, 1960. - 299 с.; *Євченко В.* Готська мова. Тексти. Коментар. Словник / В. Євченко. - Житомир, 2002. - 408 с.

⁷⁵⁵ *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы / Ж. Ле Гофф; пер. с фр. - Санкт-Петербург: Александрия, 2008. - С. 160.

⁷⁵⁶ Богословие в культуре средневековья. - Киев: «Путь к истине», 1992. - С. 61.

⁷⁵⁷ *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. - С. 194.

На вершині західно-християнської церковно-літературної традиції X-XV ст., після євангельських читань та читання житій святих, опинялися латинські тексти нових авторів: Томи Аквінського і Томи Кемпійського, Франциска Ассізького, Антонія Падуанського і Петра Абеляра, Бернара Клервоського і Ансельма Кентерберійського, Алана Лільського та Йоана Солсберійського. Саме в цьому текстуальному просторі й виникли дискусії між номіналістами, реалістами й концептуалістами; суперечки між прихильниками томізму і скотизму, адептами й прихильниками «бритви Оккама»⁷⁵⁸ тощо.

Контакти греків та готів ведуть також до рунічної писемної цивілізації, що стала імпульсом для створення північноєвропейських літературних традицій. Походження рунічного алфавіту та огамічного письма, розповсюдженого на території Скандинавії, нинішньої Британії, на колишніх територіях готів тощо, вже давно збуджувало дискусії: у ньому бачили сліди фінікійського, латинського, та, зрештою, грецького впливу, а також певного самостійного розвитку. При цьому футарк (за назвами перших рунічних літер) вважали альтернативою латинської місіонерської писемності, з допомогою якої середньовічні монахи розповсюджували християнство⁷⁵⁹. Він пройшов кілька стадій розвитку: від «старшого», стандартно-архаїчного варіанту через англо-саксонський різновид до «молодшого», «датського», футарку⁷⁶⁰. Його пам'ятки, петрогліфи і написи на камені, для XIX-XXI ст. стали своєрідним символом давньоскандинавських культур та об'єктом рунології⁷⁶¹. З іншого боку, символом цієї традиції став скандинавський епос⁷⁶². Канонічний ряд з «саг про королів», «саг про єпископів», родових саг про ісландців, «саг про давні часи» та «саг про недавні події» став різновидом віршованої міфо-історіографії скандинавських народів, а згодом - формою вираження їх національної міфології⁷⁶³.

Одним з центрів цього літературного історіописання стала також Старша й Молодша

⁷⁵⁸ За схоластичною традицією, Оккам поділяв знакові системи на писемні, мовні і «ментальні». Знаки першого типу - доступні зору зображення, нанесені на певний матеріал. Другий різновид знаків - звукові сигнали, що надходять з людських уст і доступні слухові. Третій - сформульовані розумом поняття, що «за природою» позначають речі та дії і стають їхніми заміниками. Як теоретик номіналізму, він вважав, що універсали (загальні категорії мислення) існують «після речей» та підпорядковані їм. Ця позиція відобразилася у відомому твердженні, яке (у дещо зміненому вигляді) дістало назву «Оккамової бритви»: «не слід примножувати сутності без необхідності».

⁷⁵⁹ *Taylor I. Greek and Goths. A Study of the Runes* / I. Taylor. - London: Macmillan and Co, 1879. - 140 p.

⁷⁶⁰ *Looijenga T Texts and Context of the Oldest Runic Inscriptions* / T. Looijenga. - Leiden; Boston, 2003. - 377 p.

⁷⁶¹ Поп.: *Handbooks of The Old-Northern Runic Monuments of Scandinavia and England*. - London; Copenhagen; Thiele, 1884. - 281 p; *Barnes M. What is Runology, and Where Does It Stand Today?* / M. Barnes // *Futhark: International Journal of Runic Studies*. - 2013. - No. 4. - P. 7-30.

⁷⁶² *Craige W. A. The Icelandic Sagas* / W. A. Craige. - Cambridge (Mass). - New York, 1913. - 120 p.; *Old Norse Myths, Literature and Society. Proceedings of the 11th International Saga Conference* (University of Sydney, 1-7 July 2000) / ed. by G. Barnes and M. C. Ross]. - Sydney, 2000. - 589 p.

⁷⁶³ *Byock J. History and the Sagas: the Effect of Nationalism* / J. Byock // *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland* / [ed. G. Palsson]. - London: Hisarlik Press, 1992. - P. 44-59.

Едда та «Земне коло», приписуване Сноррі Стурлусону. Можливо, творений співцями-скальдами фольклорний світ саг був продуктом принципово безписемної пам'яті та культури, давньоскандинавської релігії, яку писемна культура згодом лише зафіксувала⁷⁶⁴. Проте ця фіксація могла бути не лише повторенням, але й конструюванням наново. Так чи інакше, тексти «язичницьких» саг стали частинами християнських манускриптів⁷⁶⁵. Поруч з реальною збройною інвазією вікінгів у різні регіони Європи саги та едди творили міфологію норманів - героїв й завойовників близьких та віддалених земель, а також богів давньоскандинавського пантеону⁷⁶⁶. Звідси - описи Східної Європи, зокрема Русі, куди разом з правлячою елітою проникла рунічна писемність та ідеологія саг.

Поза Скандинавією важливим сегментом середньовічної елітарної лектури залишалися хроніки та історії, праці тогочасних географів, які формували уявлення про світ тощо. На щаблях світського й (відносно) масового читання популярними були тексти лицарських епосів («Пісня про Роланда», «Пісня про мого Сіда»), поезії вагантів та цикли куртуазних романів (на зразок «Трістана та Ізольди», «Ассасен і Ніколетт» «Романа про Троянду», «Романа про Олександра», «Романа про Трою»), циклу романів про лицарів Круглого столу і пошуки Святого Грааля, підсумовані згодом у «Смерті Артура» Томаса Мелорі тощо). Зрештою, й тут залишалося місце для «низової» літератури, котра демонструвала «світ навиворіт». Інша справа, чи погляд середньовічного західноєвропейського читача був спрямований у бік «комічної» лектури, чи, радше, у сторону трагічного читання з нагадуваннями про Апокаліпсис і Страшний суд та «Dance Macabre», розповідями про постійні підступи інфернальних сил тощо.

Частина західноєвропейських інтелектуалів - духовних та світських «людей книги» - з цікавістю читала античні тексти. (Хоч античність нерідко бачили у тран-верстованій середньовічній інтерпретації). Річард де Бері у «Філобібліоні» створив плач втрачених книг, навівши цілий список дивовижних творів, які, на його жаль, не дійшли до сучасників. У їх змісті мали б бути і збірки халдейських піснеспівів, і Мойсеева магія та Ноєве землеробство, і Кадмова граматика, і Асклепіїв протиотрути, і поеми Парнасу, і Аполонові пророцтва. Водночас, покликаючись на Сенеку, де Бері переконував читачів, що читання - сама суть людського життя, а писання спосіб перемоги психіки над часом: «У книгах ми згадуємо минуле, якоюсь мірою передбачаємо майбутнє, пам'яттю письмен фіксуємо теперішнє, що тече та відпливає»⁷⁶⁷. Навпаки, у «Наслідванні Христа» Томи Кемпійського можна було вичитати, що книжкова лектура й писання власних текстів - зовсім не запорука спасіння душі, радше навпаки. Тиха й спокійна молитва скромного й простенького монаха, переконував він, набагато дієвіша, аніж слава книг начитаного автора, котрий усе одно залишається звичайним смертним.

Отож, на одному кінці середньовічного соціуму існував культ книги-манускрипту, оточеного автором, переписувачами та коментаторами (і коментаторами коментаторів). На другому ж краю соціальної реальності існувала маса людей, котрі не вміли ані читати, ані писати.

⁷⁶⁴ *Стеблин-Каменский М.* Мир саги. Становление литературы / М. Стеблин-Каменский. - Ленинград: Наука, 1984. - 246 с.

⁷⁶⁵ Див.: *Codex Frisianus. En Samling Af Norske Konge-Sagaer.* - Christiania, 1871. - 632 s.

⁷⁶⁶ *Guerber H.* Myths of the Norsemen From Eddas and Sagas / H. Guerber. - London, 1909. - 558 p.

⁷⁶⁷ *Библиотека в саду...* - С. 111, 118.

Зрештою, у ранньосередньовічній Європі неграмотною залишалася й частина еліт. Їхня культура також була цивілізацією «мовчазної більшості» (Аарон Гуревич), а уявлення про писемність і письменство формувалися на підставі зображень на стінах храмів. Образи святих, ілюстровані сцени Страшного суду ставали специфічним книгами для неграмотних, елементами візуалізованої Пам'яті. Схематичні, наповнені символічними й алегоричними атрибутами, ікони та скульптури заміняли життя святих, переказували євангельські розповіді.

Тому в культурі європейського середньовіччя сформувалися дві тенденції. Одна активно розвивала образ Книги: від Книги Судного дня, у якій міститься (і з якої буде вичитано) все - добрі і злі вчинки людини («Реквієм») до Книги Природи, світу як Книги (а водночас Мапи), лабіринту чи скарбниці візуальних символів та алегорій. В основі ж такого тлумачення лежить образ біблійної книги-сувою як збірника текстів. Саме за цією моделлю формуються уявлення про небесний книжний сувій, який розгортають чи згортають ангели, про явні (біблійні) й таємні Божі книги, наприклад, Книги Живих чи тої ж таки «запечатаної сімома печатками» книги Страшного Суду. Водночас, з погляду релігійного мислення, усі ці книги стають Біблією⁷⁶⁸.

Святе Письмо, так само як і світ, що оточує людину, містять у собі приховані натяки та майбутнє, свідчення Божої волі, які також необхідно інтерпретувати. З іншого боку, писемна фіксація, за Євангелієм, робить річ чи подію такою, яку згодом не можна відмінити; слова Святого Письма мають обов'язково збутися, їх записано у людських серцях. Зрештою, християнство стає ключем до розуміння і письма, і світу як тексту, бо дозволяє «охопити поглядом його таємницю»⁷⁶⁹. Ці думки склали основу середньовічної герменевтики - мистецтва витлумачувати тексти. Її підставою стало протиставлення «духу і букви» тексту: не все висловлене слід розуміти прямо, у його буденному значенні. Звідси запропонований Оригіном і модифікований Августином поділ на історично-буквальне («тілесне»), алегорико-типологічне, моральне («душевне») та анагогічне («духовне») тлумачення сакральних текстів. Йоаким Флорійський свого часу ще більш ускладнив цю систему, виділяючи до 15 різних значень окремих уривків Святого Письма. У колі таких проблем відбувалися й диспути між середньовічними інтелектуалами: ці дискусії також були своєрідним публічним обговоренням прочитаного. Згодом пошук прихованого значення був перенесений зі слів, що були лише знаками явищ, на самі явища, що також ставали об'єктами лектури⁷⁷⁰.

Ілюстрацією символічного світоприймання світу можуть слугувати широко знані рядки Алана Лільського: сторінкою Природної Книги для поета є звичайна троянда, яка стає дзеркалом людського життя⁷⁷¹. Підставою для середньовічної аналогії та

⁷⁶⁸ Словарь библейского богословия / [под. ред. К. Леон-Дюфруа; пер. с фр.]. - Киев: Кайрос, 2003. - С. 495-496.

⁷⁶⁹ Там само. - С. 784, 786.

⁷⁷⁰ Звісно, як зауважив ще Ервін Панофський, не все в середньовічній культурі можна вважати безпосереднім впливом книжності чи письма. Творці готичних споруд користувалися християнською символікою, котра мала книжне походження, жили поруч з творцями схоластичних теорій, однак навряд чи читали Тому з Аквіну (Богословіє в культурі середньовіччя. - С. 61).

⁷⁷¹ «Omnes mundi creatura/quasi liber et pictura / nobis est in speculum/nostrae vitae, nostrae mortis/Nostris status, nostrae sortis/fidele signaculum/Nostrum statum pignit rosa/nostri status decet glosa/nostrae vitae lectio/quaе dum primo mane floret/deffloratus flos effloret/vespertino senio».

символіко-алегоричної інтерпретації текстів могла бути мінімальна подібність між образом і зображуваним. Так, Гвідо із Пізи у своєму «Вступі та глосах до Комедії Данте» порівнював цю поему із біблійним написом «Мане, Текел, Фа-рес» («пораховано, зважено, поділено»), що з'явився на стіні перед вавилонським володарем Балтазаром. Твір Данте містить три частини: Пекло, Чистилище, Рай. Ці три частини відповідають тим трьом, що були написані на мурі - твердив Гвідо. Мане - Пекло, оскільки там «вчислено «круги та місця, де мучаться грішники. Текел - Чистилище, бо там «зважаються прогрішення», Фарес - це Рай, де «вимірюється небо», а блаженні душі та ангели поділені за їхнім статусом. Самому Данте у цьому коментарі відведена роль руки, яка, за Божим промислом, пише на стіні віщі слова. Така схема, як стверджують дослідники, відповідала замірам самого автора «Божественної Комедії», для якого цей твір був поетичним коментарем до Святого письма і містичним продовженням Біблії.

Проте «теорія всезагального символізму» (за термінологією Умберто Еко) у середньовічній культурі мала свої межі, так само як і прагнення перекласти усі явища мовою логіки. Той же Іван (Джон) Солсберійський у XIII ст. зазначав, що багато теологів вдаються до заплутаних пояснень, тому їх важко зрозуміти. Їхні тексти сповнені складних тлумачень, «здається навіть, що кожна літера абетки вагітна таємницею Мінерви», - саркастично зауважував він. Ці слова належать інтелектуалу; ще актуальнішими вони, очевидно, були для його неписьменних сучасників.

Східнохристиянське читання, оперте на грецькій мові й візантійській традиції, мало власний ряд авторитетів, починаючи від повчань анахоретів на зразок св. Симеона Стовпника до суспільних та церковних діячів (від Івана Золотоустого та Івана Дамаскина до Григорія Палами). Певний сегмент цього читання формували й тексти візантійського красивого письменства, а також історіографічної, географічної й теологічної думки, що нерідко зливалася з ним в одне ціле): від релігійної поезії

Івана Дамаскина, Андрія Критського (що формували церковний канон), Григорія Назіанзина, Романа Солодкопівця; історіографії Михаїла Пселла, Михаїла Аттїлата; текстів Йоана Малали, Прокопія Кесарійської, Комнінів, Йоанна Мосха, мемуаристики Йоана Комініата, Никити Хоніата, Євстафія Солунського до «Християнської топографії» Косми Индикоплова, романів, пов'язаних з міфом Олександра Македонського («Олександрія») та образом Дігеніса Акрїта, «Стефанїта та Іхнілата», «Варлаама та Йоасафа», повісті про чудеса тощо⁷⁷². Писемна культура Візантії

«Усі створіння світу схожі на книгу і картину: вони є нашим відображенням (дослівно: це - ми у дзеркалі), точним знаком нашого життя, нашої смерті, нашого стану і нашої долі. Наше становище зображає троянда, доречне пояснення нашого стану, наука про наше життя. Тільки-но розквітнувши раннім ранком, перекувілий цвіт опадає з настанням вечірньої старості». Натомість у східнохристиянській «теорії образів» Івана Дамаскина сама людина була лише одним із знаків надприродного втручання. У руслі такого розуміння кожна дія людини, її життя має свої відповідники - «фігури» Святого письма.

⁷⁷² Див., зокрема: Beck H-G. Kirche und Theologische Literatur in byzantinischen Reich / H-G. Beck. - München: Beck, 1959. - 835 s.; Памятники византийской литературы IV-IX веков. - Москва: Наука, 1968. - 361 с.; Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. - Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. - 480 с.; Культура Византии. Вторая половина VII-XII ст. - Москва: Наука, 1989. - 678 с.; Иоанн Малала Хронография. Книги XIII-XVIII /

формувала також сатиричні тексти, епіграми, приватну й напівприватну епістолографію, що охоплювала різні типи листів: від офіційних документів до приватних повідомлень, від конкретних побутових текстів до абстрактних і напівхудожніх послань, роздумів, трактатів, побудованих за складною риторичною схемою⁷⁷³. Зрештою, у візантійській літературі сформувався канон жанрів (від житій до повістей, слів та літописів), перенесений згодом у краї (пост)візантійської Ойкумени, у тому числі й у Русь.

І в західних, і в східних читацьких колах намагалися поборювати еретичну літературу, в якій проглядалися сліди аріанства, маніхейства, несторіанства, неоплатонізму, гностицизму, та пізніших сект на зразок вальденсів. Проте елементи неортодоксального світогляду усе одно потрапляли у суспільну свідомість: про це добре свідчив приклад «гінзбургівського» мельника Меноккіо, котрий, начитавшись різних книг, сформував власний, нехристиянський погляд на світ та його генезу. Проте так само важливими для тогочасного суспільства залишалися книги зразка «Молота Відьом» та інші подібні трактати, спрямовані проти еретиків і демонічних силі, які, на думку теологів, стояли за ними.

Революційну зміну в практиці європейського читання спричинив вихід друкованої «Біблії» Йогана Гутенберга. З виникненням й розширенням «Гутенбергівської галактики» не лише з'явилася «людина друкованої книги»⁷⁷⁴. Змінилося уявлення про те, чим є книга; збільшилася кількість її суспільних функцій. Модернізувалася рецепція давніх текстів, доступних раніше у рукописному вигляді; давніша, напів- усна культура уступила місце порівняно систематичному й масово тиражованому читанню. Змінилися форми комунікації між автором та читачем, сформувалася читацька спільнота у близькому до нинішнього значенні того слова. А це, у свою чергу, спричинило й зміну релігійних концепцій (як імпульс до розповсюдження протестантизму), і перечитування самої Книги Природи, наприклад, на рівні розповсюдження неортодоксальних концепцій Міколая Коперніка. Можливо, не усі ці зміни, які свого часу перечислила Елізабет Ейзенштейн, були насправді такими різкими, виразними, тотальними й справді революційними, однак друкарський станок таки викликав чисельні трансформації суспільної свідомості⁷⁷⁵.

Робер Мандру⁷⁷⁶ справедливо пов'язував швидкість розповсюдження книговидання зі швидкістю поширення грамотності та самоосвіти: «люди Нового часу жадібно поглинали друковане слово, що відкривало їх нові думки й нові світи. Починаючи з XVI ст., вони вчилися розпізнавати й читати швидко стандартизований шрифт, що змінив рукописний почерк. Навіть в скромному житлі ремісника... поруч з кухонною шафою чи плитою було виділене місце для «Священного Писання», «Чотирьох синів Емона»,.. «Пастушого

Малала Иоанн. - Белгород, 2014. - 200 с.; Византийские легенды. - Ленинград: Наука, 1972. - 303 с.

⁷⁷³ Византийская литература. - Москва: Наука, 1974. - С. 181-230.

⁷⁷⁴ Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги / М. Мак- Люен; пер. з англ. - Київ: Ніка-Центр, 2001.

⁷⁷⁵ Eisensten E. The Printing Press as an Agent of Change. Communications / E. Eisensten - Cambridge, 1982. - Vol. 1-2.

⁷⁷⁶ Мандру Р Франция раннего нового времени. 1500-1640. Эссе по исторической психологии / М. Мандру; пер. с фр. А. Лазарева. - Москва: Изд-во «Территория будущего», 2010. - 328 с.

календаря», «Золотої легенди» та «Роману про Троянду»⁷⁷⁷. Інша річ, як і що формувалося внаслідок осмислення різної лектури у свідомості тогочасних читачів. Так, італієць Домініко Сканделла (Меноккіо) читав книги на зразок популярних видань Біблії, збірників біблійних цитат, місяцесловів і «Розаріїв Богоматері», «Золотої Легенди», «Сну Карсавії», «Історій Страшного суду», «Декамерона», «Мандавілли» тощо. Однак багатою уявою та «своїм розумом» інтерпретуючи ці тексти, мельник дійшов до еретичних висновків, що поставили його перед інквізиційним судом⁷⁷⁸. Слід зауважити, що такий стан справ з народним читанням й лектурою друкованого слова стосувався саме Західної Європи, котра швидко сприйняла Гутенбергове відкриття.

3.5.4. Ренесанс. Ментальні трансформації відобразилися на ренесансній культурі й літературі. В одній своїй частині лектура інтелектуалів епохи гуманізму здавалася знущенням над середньовічною літературою та системою її жанрів. Представник «Північного Відродження» Еразм з Роттердаму відверто висміював теологічну герменевтику, книжну начитаність, диспути довкола книжок і теорій та письменницькі техніки свого часу, називаючи їх різновидами Глупоти. Натомість його «Похвала Глупоті» мала риси вченого трактату з характерною рубрикацією й аргументацією. Франсуа Рабле в «Гаргантюа й Пантагрюелі» пародіював богословські праці і масову літературу середніх віків, подаючи довгий список уявних «тюбінгенських книг»: від РапіюАа Decretorum до АпіМоїаігіт апітае. Іспанець Мігель де Сервантес Сааведра примушував Дон Кіхота Ламанчського читати середньовічні романи й наслідувати ідеали лицарів, тоді як решта прагматичних персонажів твору про благородного ідалго вважали за потрібне знищити давні книги⁷⁷⁹. Зрештою, змінюється теорія писемного знаку. Інколи вона набуває навіть пантеїстичних рис, як у німецького мислителя Миколая Кузанського. Він наголошував, що знаки, встановлені волею людей, (знаки природних знаків) - слова чи письмена - потребують поступового засвоєння. Знаки - це речі, піддані трансформуючій дії людської уяви, завдяки якій вони виникли. Людина намагається якомога більше абстрагуватися від дійсності, тому шукає «досконалих» символів, не схожих на

предмети зовнішнього світу. Розуміння знаків - це перехід від загального, розмитого відчуття до специфічного, видового уявлення. Словесний знак, - стверджував Кузанець, - спочатку є лише знаком звука, чутного вдалині, пізніше стає знаком говоріння (vox), людського мовлення, ще пізніше - знаком окресленої мови, і аж вкінці - самим собою, тобто знаком певного слова. Тут діє принцип «берилла» - «окулярів» розуму, що наближають предмет до людини, допомагають детальніше роздивитися його суть. У міру того, як знаки «наближаються» до людини, людська свідомість «підіймається» від почуття до «осягнення істини». Ідеальний знак - слово, у якому найкраще проявляється людський розум. Воно універсальне: «висловлювання мовця і те, що він висловлює, є слово, і поняття того, хто розуміє, і те, що він розуміє, є слово, і запис того, хто пише, і те, що він пише, є слово, і

⁷⁷⁷ Там само. - С. 101.

⁷⁷⁸ Гинзбург К. Сыр и черви... - С. 96-104.

⁷⁷⁹ Библиотека в саду. - С. 183-207.

творіння творця, і те, що він творить, є слово, (...) і знання знавця, і те, що він пізнав - також слово», - стверджував Кузанець у своєму «Компендії». Ідеалом інтерпретації та читання книг, у тому числі Книги Природи, для Кузанського стало «вчене незнання».

Усе це дійсно вело до «перекопування усієї діалектики», а отже, й лектури та її інтерпретації, як казав Лоренцо Валла. Провідним для писання, створення й інтерпретації текстів є здоровий глузд, а не формальне правило, - стверджував він. Розмішувати знаки, що відповідають думкам, можна по-різному, так само, як будувати самі думки. Способів вираження настільки ж багато, як способів розуміння і сприйняття. «Чи шлях до правильної вимови лише один, - зауважував Л. Валла, - якщо не один повинен бути шлях до письма? Ганянь (...) ті, хто пише зліва направо тих, хто робить навпаки, (...) а вони взаємно оскаржують тих. І хіба не це вони роблять, якщо заперечують саму природу вираження, що настільки полегшила нам здатність до дії, і не тільки у правописі, але майже у всіх речах. Чи, водячи коло, ми не рухаємося іноді вправо, а іноді вліво?» - запитував філософ⁷⁸⁰.

Отож, авторитети недавнього минулого здавалися менш значущими, натомість тексти античних авторів тепер вважали класикою думки. Водночас Платон, Аристотель, Цицерон і Вергілій в культурі епохи Відродження постали у «новому одязі» нових інтерпретацій. Так, Томас Мор пропагував свою «Утопію» як новий ідеал, проте його утопійці читали, переважно, античних авторів: Арістофана й Лукіана, Гомера й Евріпіда та Софокла, Фулідіда й Геродота (хоча вже у друкованих, а не рукописних варіантах). З іншого боку, Жан Боден, формуючи свій погляд на історію та історіописання⁷⁸¹, закликав читати забутих вже античних та сучасних йому авторів: від Геродота, Тіта Лівія, Таціта, Полібія, Йосифа Флавія до Йоганна Функа, Евсевія Кесарійського, Історій Жана де Тіллі, Меланхтона. При цьому він прославляв «легкість, приємність та користь історичного читання», а водночас закликав до його упорядкування.

При цьому метою корисного читання й правильного історіописання Боден вважав якнайкраще розміщення історичних текстів, подій, персоналій і місць минулого в пам'яті читачів, котрі б потім легко могли відтворити класифікації автора. «Врешті-решт було б добре, коли б усі слова й справи, достойні згадки, ми передали сховищами пам'яті, як скарби - скрині», - підсумовував він⁷⁸². Проте навіть гуманісти вважали частину античних книг мало актуальними. Нові тексти відповідають новому століттю, новому способу життя, - переконував Хуан Луїс Вівес: «Хто тепер буде за нормами Вітрувія? Хто обідає за приписами Галена? Хто оре землю за порадами Варрона чи Колумбелли?»⁷⁸³. Це відобразилося й на частині європейських книг та концепцій: Андреас Везалій переписував галенівські уявлення про анатомію людини, Міколай Копернік частково руйнував Всесвіт Клавдія Птоломея, Джордано Бруно твердив про нескінченність світів тощо. Усе це нібито

⁷⁸⁰ Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Л. Валла; пер. с лат. - Москва: Наука, 1989. - С. 365. Про читацькі преференції Л. Валли див. на с. 384-385.

⁷⁸¹ Боден Ж. Метод легкого познания истории / Ж. Боден; пер. М. Бобковой. - Москва: Наука, 2000. - 412 с.

⁷⁸² Боден Ж. Метод легкого познания истории. - С. 90.

⁷⁸³ Библиотека в саду. - С. 177.

вказувало на зміну парадигм.

Зрештою, наприклад, і «Vita Nuova» Данте Аліг'єрі поставала у новому світлі - особливо після лірики Франческо Петрарки. Сам же Петрарка настійливо рекомендував читати багато книг, зокрема античних авторів, водночас перестерігаючи, що лектура може привести не тільки до знання, але й до безумства. Водночас метафоричний Розум з його діалогів скаржився, що нові копії манускриптів не розумілися ані на каліграфії, ані на орфографії, ані на змісті того, що переписують. Переписувачі руйнують літературну спадщину давніх римлян; лише Святе письмо не піддається письмовій корозії, бо його особливо оберігають, як наголошував поет⁷⁸⁴.

Натомість «Життєписи» Джорджо Вазарі та Веспасіано да Бастіччі виводили нових героїв своєї епохи, зокрема митців. Лектура «Декамерона» Джованні Бокаччо, здавалось би, перевертала уявлення про моральні ідеали суспільства. В Англії Вільям Шекспір виводив на сцену не лише персонажів (реальних і міфічних), але і їхні пристрасті, розраховуючи на співчуття читачів/слухачів. Ті ж тенденції відобразилися у візуальній площині образотворчого мистецтва. Воно далі залишалося книгою для неписьменних, проте середньовічний схематизм і символізм уступив у ній місце натуралістичним тенденціям. Тепер його можна було не стільки читати, як відчувати, милуючись відповідністю між природним і мистецьким⁷⁸⁵.

Проте ці трансформації торкали лише поверхню ренесансної писемної культури. За змістом вона залишалася не зовсім раціоналістичною; не повністю раціоналістом був і тогочасний читач⁷⁸⁶. Герменевтика, наука прочитання земних і небесних «сигнатур» для

⁷⁸⁴ Там само. - С. 121.

⁷⁸⁵ «Алхімізм» думки вплинув і на семіотику тогочасного мистецтва. У випадку т. зв. Північного відродження він набирив готичних форм, як у живописі Босха та Бергера. У спадщині Відродження італійського ідея зовнішнього трансформізму замінена прагненням шукати емоційний та естетичний підтекст «речей», їхній внутрішній зміст.

⁷⁸⁶ Читач цієї епохи захоплюється технікою, математикою, філологією, але обґрунтовує ці науки, вдаючись до магічних, астрологічних та алхімічних уявлень. Він бачить навколо універсальну спорідненість речей (неоплатонічне «коло любові», що об'єднує предмети), а також її різновиди: емуляцію, аналогію, симпатію та антипатію. Для його свідомості усі явища взаємодіють між собою, Всесвіт є процесом, трансмутацією, метаморфозою стихій. Людина ж копіює природу, поєднуючи її елементи між собою (алхімія) та творячи різні дива (магія). Саме алхімічно-астрологічний світогляд, як твердить Паоло Мікколі, породив ренесансу семіологію та герменевтику. Дійсність Ренесансу заповнена таємничими знаками - «сигнатурами». На думку Евдженіо Гарена, тут йдеться про міфопоетичну картину діалогу людини з живою природою, «де усяка річ, будь-яка сила (..) - як єдиний голос (..), єдине слово, розлите у повітрі, де усяке слово має численні резонанси: де зірки (..) подають нам знаки і () прислуховуються до нас: де сам Універсум - це розмова, то тиха, то голосна, то на таємній мові, то у ясных словах» тощо. Читання Святих Книг доповнювалося спостереженням - «читанням Книги Природи». Проте знаки природи як тексту уявлялися герметичними, закритими. Звідси інтерес до Кабалли, містики чисел і сфер, «мистецтва» Раймонда Луллія, що встановлювало відповідності між буквами та ідеями. Не було зовсім відкинене й вчення Парацельса. Пояснення знаків і явищ у такій системі знань, зауважує П. Мікколі, підкоряється потрійній схемі: знак - зміст - подібність/аналогія.

нього - поєднання Ерудитії та Дивінації, античної традиції і християнства (це добре видно, наприклад, з трактатів Піко делля Мірандолі). Основним герменев- том, читачем і тлумачем символів у час Відродження ставав їх Знавець і Майстер: маг, астролог, алхімік, художник, поет. Невипадково читання розмаїтих «міракул» та сенсаційних дивовиж залишалося одним з популярних сегментів лектури. На рівні масового читання пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу завжди були популярними тексти на зразок розповідей про доктора Фауста (як у німецькій літературі). Водночас ренесансна лектура залишалася релігійною. Існував список заборонених книг, записаних на папському Індексі, ідеали середньовічного письменства також не були відкинуті. Це показував, наприклад, Леонардо Бруні. Він рекомендував жінкам читати священні книги, а також твори св. Августина, Єроніма, латинські переклади східних отців - Івана Златоустого, Григорія Назіанзина, Василя Великого і лише потім світських авторів - «бездоганного» за стилем Ціцерона, Вергілія, Тіта Лівія і Саллюстія Кріспа⁷⁸⁷.

У значно більшому масштабі опозицію між різними способами читання (передусім Святого Письма) виявила згодом Реформація (і її альтернатива - Контрреформація). З одного боку, вчення Мартіна Лютера й Жана Кальвіна означало новий підхід до інтерпретації сакральних текстів. Біблія, тлумачення якої в католицизмі (й православ'ї) було прерогативою теологів, у нових християнських деномінаціях ставала книгою для мирянського читання й тлумачення. Однак багато моментів споріднювали мислення прихильників Реформації (і тим більше - Контрреформації) з думками їхніх середньовічних попередників. Так, не можна забувати, що читання книг здавалося магічною діяльністю, і так її передавала тогочасна література. Звідси історія про чорнокнижника Йоганна Фауста, яку розповсюджувала народна література⁷⁸⁸, а також дивовижні книги Просперо, котрі, поруч з духом Аріелем, з'являються на віртуальній сцені «Бурі» Вільяма Шекспіра. І це не дивно: Ренесанс і Реформація частково залишалися середньовіччям.

Загалом, як давніше показав Ернст Курціус, Західна Європа знала кілька парадигм середньовічного читання, що поступово еволюціонували. Тогочасна латино- мовна література й лектура майже постійно залишалися змішаними: класичною (в античному розумінні) та канонічною, побудованою на нових християнських авторитетах. Саме тому серед авторів, яких читали, спочатку фігурували «погани» на зразок «Гомеруса», Катона чи Лукана і християни на кшталт Августина та Євсевія. Тому язичницькі письменники фігурують в «Божественній комедії» Данте, і навіть серед «шкільних авторів» Ціцерон та Езоп сусідять з ранньохристиянськими письменниками. І лише на цьому ґрунті з'явилися національні літературні канони (італійський, німецький, французький, англійський)⁷⁸⁹. У такому контексті виникло первісне уявлення про літературу як про граматико-поетичну дисципліну, частину освітньої системи⁷⁹⁰. З ним, у свою чергу, було пов'язане уявлення про книжні тексти,

⁷⁸⁷ Библиотека в саду... - С. 147.

⁷⁸⁸ Легенда о докторе Фаусте / [изд. подг. В. Жирмунский]. - Москва; Ленинград, 1958. - 575 с.

⁷⁸⁹ Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Е. Р. Курціус; пер. з нім. А. Онішка. - Львів: Літопис, 2007. - С. 59-64, 287-289.

⁷⁹⁰ Там само. - С. 52.

проти освічених людей та авторів різних типів й рангів (від власне-auctores до пояснювачів-expositores та вчителів-магістрів, отців церкви тощо⁷⁹¹). Власне середньовіччя й Ренесанс сформували образ Книги Природи/Божої Книги, книги-джеркала, людини як книги та книги обличчя тощо⁷⁹². Попри всі культурні відступи й розриви, ці та інші кліше середньовічного письменства міцно інкорпоровалися у писемну культуру пізніших віків.

3.5.5. Просвітництво і його читання. Лектуру й культуру інтелектуалів західноєвропейського Просвітництва, як правило, описують втіленням раціоналістичних тенденцій, які започаткували ще Картезій (Рене Декарт), Френсис Бекон і частково Мішель Монтень.

Книги Бекона демонстрували нове бачення зв'язку між лектурою, писанням та стереотипами, закликали боротися зі закладеними у текстах ментальними ілюзіями методами строгої перевірки слів і фактів. Як зауважують дослідники, концепція Ф. Бекона поділяє знаки на два різновиди. Знаки першого типу, - «ієрогліфи та жести», внутрішньо пов'язані з речами, які вони виражають: знаки другого, «літери та слова», чисто умовні. Для того, щоб правильно розуміти слова, ідеї та речі, які стоять за ними, люди мають позбутися шкідливих фантомів, - вважав мислитель.

Привиди роду *^dola genus*) присутні в людині від природи і знаходяться у її розумі, який вимірює усе за своїми мірками. Привиди печер *^dola specus*), замикають людей у колі індивідуальних емоцій та уподобань, сформованих освітою, колом читання, вихованням тощо. Ідоли площі *^dola fori*) викликані особливостями мови, яка спрямовує людську думку в русло стереотипних образів та тверджень. Ідоли театру *^dola theatri*) спровоковані вірою в освячені авторитетом традиції тексти. Так людське розуміння стає заручником словесних ілюзій, як у логіці Арістотеля, де знаки превалюють над фактами. Ліквідувати усі ці ілюзії можна, лише вдавшись до укладання особливих текстів: таблиць-списків, котрі б допомагали перевірити відповідність слів дійсному стану справ, як переконував Ф. Бекон.

Думку про строгий метод як необхідну складову перекладу текстів та ре інтерпретації явищ підтримував також Рене Декарт. Розуміти, як твердив він, означає сумніватися, перевіряти висловлювання, поділяти на їх частини і піддавати ретельному аналізу. Записані слова, - як вважав філософ, - здатні викликати не лише уявлення, поняття про ту чи іншу річ, але й пов'язані з нею «пристрасті». Початок епохи Декарта означав кінець постренесансної лектури Симпатій та Антипатій, Символів та Алегорій, і виникнення нової парадигми - читання Знаків і Значень. Звісно, таке визначення слід сприймати обережно. Частково це засвідчила мода на світську лектуру, зокрема на читання філософських текстів, як витісняло читання текстів середньовічної «цариці наук», теології у праці Томаса Гоббса, Джона Локка, Джоржа Берклі і Дейвіда Юма, «Думки» Блезе Паскаля і роботи Готфріда Лейбніца в Німеччині, «Історичний й критичний словник» Анрі Бейля, граматика і логіка Арно і Лансло, - усі, так чи інакше, апелювали до нового, критичного прочитання знаків/ текстів на тлі барокового й класицистичного уявлення про людину й красу. Усе залежить від контексту налаштування душі, - твердив Картезій: «Якщо одним і тим самим пером, одним і тим же чорнилом на одним і тим же папері виводити

⁷⁹¹ Там само. - С. 285.

⁷⁹² Там само. - С. 332-386.

(..) знаки, вони викликають у душі читача уявлення про бурі, битви, фурії і збуджують у нього пристрасті обурення та смутку; якщо ж іншим, але (...) схожим чином водити пером, то (...) різниця у рухах викличе (...) зворотні уявлення про тишу, мир, задоволення, і збудить пристрасті любові та радості».

Розуміння книг так само, як і вираження думок для тогочасного інтелектуала - це розміщення знань і знаків в уявній Таблиці знань і умінь. Семіотика у цю епоху стає не лише нормативною дисципліною (звідси -прискіплива увага до вербальних та невербальних знаків та нюансів їхнього вживання у салонному і політичному житті XVIII ст. З іншого боку, знаки почали трактуватися і як виразники почуттів, а також як декоративні елементи, що прикрашають людську культуру, роблять її досконалою. Така доктрина знаходить свій вираз у естетиці класицизму - драмах Расіна і поезиці Буало, з її законами сценічної дії та барокової риторичності, складному мереживі словесних і візуальних форм. Строгість висловлювання і маньєризм у сфері вираження, раціоналізм і сентименталізм були тими осями, довкола яких оберталася елітарна культура XVII-XVIII ст. Такі тенденції утілені на сторінках «Енциклопедії» Д. Дідро і д'Аламбера, побудованій за принципами емпіричної семіотики Ф. Бекона. Тут класифіковано словесні знаки, матеріальні предмети, що репрезентують різні види мистецтв і ремесел, геральдичні символи, мімічні знаки пристрастей, афектів тощо, а також їхні логічні та культурні тлумачення. Драми Расіна виводили на сцену Підсвідоме, комедії Мольєра показували новий соціальний тип: буржуа на тлі все ще аристократичного суспільства тощо. Усе це змінювало світобачення читачів, глядачів і слухачів.

У першій половині XVIII ст. стали популярними пригодницькі розповіді про те, як людина на безлюдному острові вимушено повторює увесь шлях цивілізованого людства («Робінзон Крузо» Данієля Дефо) і завуальована під казково-утопічний сюжет соціальна сатира Джонатана Свіфта («Мандри Гуллівера»), або явно іронічно-сатирична історія Тома Джонса від Генрі Філдінга тощо. З іншого боку, поруч з «дорослою літературою з'явилася дитяча (зокрема у вигляді казок Шарля Перро), що стало одним зі знаків «відкриття дитинства» (з концепції Філіпа Ар'єса), як чогось окремого від дорослого віку. Такі тексти впливали на ті соціуми, в яких і для яких були створені, але через друк також доволі швидко розповсюджувалися поза їхні межі. З іншого боку, були опубліковані твори, відразу розраховані лише на елітарне й складне читання, як, наприклад, асоціативний, пронизаний текстуальними експериментами «Трістрам Шенді» Лоренса Стерна. Свій - хоч спочатку обмежений - вплив мали також наукові тексти Ісаака Ньютона, як репрезентували світ фізичних явищ, чи Карла Ліннея, котрий пропонував власну - біологічно-ботанічну - систематику природи.

Натомість французька література й лектура XVIII ст. ще з більшою інтенсивністю стала розповсюджувати неортодоксальні ідеї: Ламетрі порівнював людський організм з механізмом («Людина-машина»); Жан-Жак Руссо пропонував концепцію повернення до первісного й справедливого стану («Соціальний контракт») та зміну систему виховання; Вольтер зі своїм «Кандідом» та «Задігом», Дені Дідро та енциклопедисти різко критикували давні й нові консервативні уявлення, намагаючись дати нові зразки знання (у вигляді «Енциклопедії») та соціальної поведінки. З іншого боку, масова брукова література все більше й більше оперувала текстами, що критикували релігію, та розвінчувала монархічну систему. Важко сказати, наскільки

така елітарна й низова лектура підготувала Велику Французьку революцію. Однак сама революція з повною заміною цінностей і своєю семіотикою (включно з назвами місяців) мала б стати також і «читацьким переворотом». Певною мірою, так і було: принаймні культуру самої Франції стали потім умовно поділяти на ту, яка існувала «за старого режиму», і ту, що розвивалася після нього.

В інших країнах Європи друга половина ХУШ - поч. ХІХ ст. асоціювалася з іншими літературними текстами, з іншим колом ідей, зокрема з естетикою сентименталізму й романтизму. Йоган-Вольфганг Гете став популярним спочатку як творець прозаїчних «Страждань молодого Вертера» з його індивідуалізмом, життєвими сумнівами і суїцидальними мотивами, а згодом - як автор фантазмагоричного поетичного «Фауста» - перечитування давнього магічного тексту на глобально-містичному рівні. Натомість Ф. Шіллер творив драматичних «Розбійників» та промував ідею естетичного виховання людства, а брати Шлегелі публікували програмно-романтичний «Антенеум». Ці тексти стали своєрідними «мітками» на тканині тогочасної культурної пам'яті, знаками трансформації писемної культури й літератури.

3.5.6. Лектура ХІХ ст.: від романтизму до позитивізму. У такому контексті виникло нове уявлення про літературні ідеали та новий тип письма/стилю/ образності. Й.-Г. Гердер зі своєю ідеєю філософії, І. Кант з епістеміологічною критикою (зокрема, «Критикою чистого розуму»), Ф. Шлейєрмахер з новою герменевтикою, Й.-Г. Фіхте, Ф.-В. Шеллінг з «Системою трансцендентального ідеалізму» та Г.-В.-Ф. Гегель з «Енциклопедією філософських наук», Вільгельм фон Гумбольдт зі своїми «Космосом», естетичними та мовознавчими ідеями, А. Шопенгауер з філософією волюнтаристизму й песимізму формували Інше, порівняно з попереднім, уявлення про людську історію та мислення. Частина цих творів балансували між філософією, історіософією та художньою уявою романтизму. Гердерівські та гегелівські візії історії можна було читати і як філософські, і як, певною мірою, літературні тексти. Згодом їх визнали каноном німецької класичної філософії, розрахованим на читача, якого цікавили кантіанські «феномени і ноумени» чи на гегельянські пророцтва про об'єктивізацію Світового духа в культурах різних народів. Поруч з тим, щораз більше книжок стали публікувати мовою точних наук: так у свідомість інтелектуалів проникали астрономічні погляди П'єра-Сімона Лапласа і економічні концепції Давида Рікардо і Адама Сміта. У 1830-х роках Огюст Конт своїми публікаціями запроваджував культ точної, позитивної науки, позбавленої метафізичних елементів.

Проте освічену європейську читацьку публіку цікавила й простіша, доступніша лектура, що захоплювала сюжетом, як романи Вальтера Скотта, подорожні враження мадам де Сталь. Ці тексти хвилювали як твори Дж. Остін або «торкалися глибини душі» як поезія Персі Біллі Шеллі чи «Чайльд-Гарольд» Байрона. З середини ХІХ ст. до списку вершин європейського красного письменства стали приєднувати томи «Людської комедії» Оноре де Бальзака, романи Стендаля (передусім трагічне «Червоне й чорне»), Віктора Гюго («Собор Паризької Богоматері», «Знедолені»), потім - «Мадам Боварі» Гюстава Флобера, романи Чарльза Діккенса з міського життя. Поступово в орбіту європейських літературних зацікавлень стали потрапляти й тексти новосвропейської/американської цивілізації: спочатку - твори Ральфа Емерсона, згодом - пронизані готичними настроями поезії й перші детективи Едгара Алана По, драматичний «Мобі Дік» Германа Меллвіла, романтична проза Натанієля Гортонна, вірші ексцентричної Емілі Дікінсон, «Листя трави» Волта Вітмена.

Ці твори, переважно, призначалися для «дорослого і серйозного» читання, бо стосувалися

кардинальних проблем людської моралі та буття людини на світі взагалі. Водночас на кінець XIX ст. вже існувала ціла низка читацьких ніш, котрі розмежовувалися й перехрещувалися. У цей сегмент писемної культури потрапили тексти для богеми та інтелектуалів: від романтизму Альфреда де Мюссе, «Квітів зла» Шарля Бодлера до поезії Артюра Рембо, Гійома Аполлінера, Поля Верлена, Стефана Малларме, богоборчих «Пісень Мальдорора» Лотреамона тощо.

Окрему нішу займали твори, розраховані на любителів пригод та історичної романістики (звідси - популярність книг Джеймса Фенімора Купера, Олександра Дюма); книги для дівчат та жінок (цьому колу читачів частково адресувалися пригодницькі романи Жорж Санд, а також жіноча проза Шарлотти Бронте, зокрема її «Джен Ейр»); дитячі книги (від казок братів Грім, Ганса Крістіана Андерсена до «Пригод Піноккіо. Історії дерев'яної ляльки» Карло Коллоді, «Серця» Едмондо де Амічіса неоднозначного, як на той час, «Пітера Пенна» Джеймса Баррі, «Чудесних мандрівок Нільса» Сельми Лагерлеф «Робінзона Крузо» Данієля Дефо⁷⁹³), і сімейна лектура, приурочена до певних свят (наприклад, Діккенсівські «Різдвяні історії»).

Дитячими чи напівдитячими/підлітковими згодом визнали також драматичні «Пригоди Олівера Твіста» Діккенса. Цікавими й складними для реципієнта залишалися «Пригоди Аліси в країні чудес» та «Аліса в задзеркаллі» Льюїса Керрала: їх можна було прочитувати і як казку, призначену для дитини, і як подорож в логіку сну та парадоксу, адресовану дорослим. До «європейського» списку з часом були прилучені американські розповіді про підлітків: «Пригоди Тома Сойера» та «Пригоди Гекльберрі Фінна» Марка Твена/Семюеля Клеменса, серія казок про чарівну країну Оз Френка Баума тощо.

Для дорослого читання призначалася наукова література, що впродовж XIX - поч. XX ст. збуджувала чималі суперечки: твори Чарльза Дарвіна про походження видів, біологія Ернста Геккеля з його дарвінізмом й «красою форм у природі»; критичний аналіз соціальної дійсності (з елементами пророцтва) у «Капіталі» Карла Маркса, емоційно-філософські роздуми про надлюдину Фрідріха Ніцше; тексти Ернста Ренана з раціоналістичними інтерпретаціями Біблії, психоаналіз Зигмунда Фрейда тощо. Інша частина тодішніх наукових книжок викликала дискусії та мала відгомін, переважно, у колі фахівців. Сюди входили психологічні роботи Вільгельма Вундта, Вільяма Джеймса «Творча еволюція» Анрі Бергсона, виданий учнями «Курс загальної лінгвістики» Фердинада де Соссюра, праці Ернста Маха і Едмунда Гуссерля з теорії пізнання, соціологія Еміля Дюркгайма та Макса Вебера, «Основи математики» Б. Рассела та А. Вайтхеда.

У середині XIX ст. виникла європейська історія дешифрування давніх писемностей у модерному розумінні того слова, розпочалася «дешифрувальна революція»⁷⁹⁴. Одними з перших, як відомо, були відчитані єгипетські ієрогліфи, згодом - клинопис. Шлях до їхнього нинішнього читання - це історія змін у модерній європейській ментальності. Спочатку ієрогліфи сприймали виключно релігійні символи (Гораполлон, Афанасій Кірхер). Це

⁷⁹³ Те, що знані мовознавці поч. XX ст. - лексикографи й граматисти Якоб і Вільгельм - стали відомими широкому читачу, переважно, через збірки казок, а не через наукові праці, засвічувало значну зміну читацького менталітету. Те ж стосувалося текстів Данієля Дефо, первісно призначених для дорослих, а не для дітей.

⁷⁹⁴ Kippenberg H. G. *Discovering Religious History in the Modern Age* / H. G. Kippenberg. - Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2002. - P. 24-35.

тлумачення підхопили пізніші прихильники окультизму: не випадково таємничий Агліє з роману У Еко «Маятник Фуко» критикує «молодих невігласів», які не зрозуміли «справжнього» таємничого сенсу єгипетських знаків і заклали у них «профанный» смисл. Вирішальним фактором у цьому випадку стала білінгва - двомовний греко-єгипетський Розетський камінь. Заслуга його дешифрувальника, Жана-Франсуа Шампольйона, у тому, що той зумів правильно ідентифікувати фрагменти єгипетського тексту (зокрема обведені картушами імена володарів) з відповідними місцями грецької частини напису та зі словами коптської мови, яку вважали нащадком давньоєгипетської. Це, у свою чергу, дозволило прочитати решту тексту.

Одним з визначальних методів прочитання забутих систем довго залишався лише «ребусно-загадковий» спосіб. Цим принципом користувався, зокрема, дешифрувальник давньоперського клинопису Георг Гротенд. Він сконцентрував увагу на двох моментах: грецькій транскрипції власних імен давньоперських царів та на синтагматиці тексту (повторенні груп знаків, що позначали титули володарів). Однак повну картину клинописної системи письма допоміг реконструювати кількомаовний наскельний Бегістунський напис, який розшифрував Генрі Роулінсон. Третій з класичних прикладів прочитання давньої графіки - уже в контексті математики середини ХХ ст. - дешифрування критського лінійного письма. Тут були застосовані алгебраїчні методи Аліси Кобер, яка шляхом формального аналізу виявила повторювані групи знаків, що за своїм місцем у тексті могли бути закінченнями слів. На цій підставі інший дослідник, Майкл Вентріс, вибудував координатну сітку сполучуваності знаків. Зусиллями елініста Дж. Чедвіка ця сітка, у свою чергу, була накладена на граматичні конструкції грецької мови, а це дозволило наповнити графеми конкретним фонетичним та лексичним значенням. Отож, історія прочитання давніх написів й забутих писемних систем повторювала інтелектуальну історію середини ХІХ-ХХ ст.

Водночас ще на зламі ХVІІІ і ХІХ ст. стали з'являтися чисельні книги з історії писемності та книги, автори яких намагалися простежити еволюцію графічних знаків від зарубок і татувань аж до модерних алфавітів. Особливу увагу читачів у цих популярних, нерідко багато ілюстрованих, виданнях, було звернено до рисункового письма та ієрогліфів (як спадщини первісних культур і цивілізацій Давнього Сходу) та різних типів орієнтальних та західних алфавітів - як модерної, особливо прогресивної форми письма. Так, зокрема, пропагували пантографію (як в однойменному томі Едмунда Фрая ще з 1799 р. чи граматографію - порівняння давніх та новітніх «абеток» чи систем письма загалом)⁷⁹⁵.

Частина писемностей пов'язували з античним та середньовічним символізмом, втрачену мову якого також пропонували відчитувати й відроджувати. Так читачеві адресували видання, що висвітлювали історію книги, манускрипту як цілісного культурного явища, та її семіотику, зокрема друкарські знаки та емблеми. Зрештою, ці історії поглиналися історіями модної наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. «психології символічного». Еволюцію письма («інтелектуальних символів») розглядали як перехід від ментальності первісної людини, котра користується знаками, безпосередньо доступними для відчуттів («піктографічні символи») до

⁷⁹⁵ *Ballhorn F. Grammatography. Manual of Reference to the Alphabets of Ancient and Modern Languages / F. Ballhorn. - London: Trubner and Co, 1861. - 76 p.*

знакових систем модерного суспільства, для якого мислення стає важливішим за безпосередню рецепцію («метафоричні та фонологічні символи»). Загалом же, як зауважив згодом Сайрус Герцль Гордон⁷⁹⁶, «хоч саме дешифрування можна вважати значним досягненням західної культури, його значення, передусім, - в тих літературних пам'ятках, які завдяки дешифруванню (...) змогли прочитати»⁷⁹⁷.

Але писемна культура, що стала модернізуватися у XIX ст., була спрямована у майбутнє. Винахід і розповсюдження телеграфу вимагали знання не лише звичайної абетки, але й азбуки Морзе, яка трансформувала літери у набори коротких та довгих сигналів. Власну систему сигналізації мали також моряки, залізничники, а з розвитком автомобілізму - й регулювальники вуличного руху. Усі ці нові системи (разом з шрифтом Брайля для сліпих) формували альтернативу старій писемній культурі. Вона ж сама мала рухатися в ногу з часом.

Водночас з'являлися посібники, автори яких апелювали до «втраченого мистецтва читання й письма». Західноєвропейські та американські автори XIX - початку XX ст. акцентували на різних техніках скриптири й лектури. Вони вимагали дотримуватися стандартів акуратного й гарного почерку, вміння ритмічно й мелодійно читати поезію та укладати вірші за правилами поезики; наполягали на логічно впорядкованій, вдумливій лектурі з ретельним конспектуванням прочитаного. Укладачі схожих книг прагнули сформувати читацьку публіку чи спільноту, презентували читання й письмо як особливу емоційно-експресивну діяльність, заохочували до бібліофільства та колекціонування рідкісних книг й давніх рукописів, розповсюджували уявлення про читання як розкіш й задоволення тощо.

Натомість письменники та вчені часто нарікали на конформізм й мінливість читацьких смаків та на прагматизм книгорозповсюджувачів. З одного боку, в літературі й мемуаристиці використовувався образ автора, котрий, навіть залізаючи в борги, намагався видати свою першу книгу, на яку згодом не міг знайти читачів. З іншого, - у текстах з'явилася тема квазі-читання, де книга ставала лише предметом купівлі-продажу, а не носієм інформації, етичних чи естетичних вартостей. Так, Стівен Лікок у 1916 р. з сарказмом описував канадський книжковий магазин, де всім відвідувачам активно продавали дві переоцінені книги, яких насправді не збиралися читати ані покупці, ані сам продавець. («Читацька публіка»). У такий спосіб образ ідеального читача й читання нейтралізувався образом реальної лектури. Те ж стосувалося й образу автора та письменницької і журналістської діяльності: картина писання (й читання) як натхнення тут сумішалася з поглядом на письмо й лектуру як на вимушену працю, яку слід виконувати задля заробітку.

На такому тлі сформувалася модерна писемно-рукописна культура Західної Європи і Америки. З одного боку, тут і надалі приділяли велику увагу каліграфії, а згодом - різним системам стенографічного письма. Їх вважали підставою для успішної суспільної кар'єри, зокрема в адміністративній сфері, та підтримували всіляко вміння гарно й чітко писати. Водночас повсюдність і повсякденність друків також вплинули на рецепцію писемної культури. Уже з кінцем XVIII - початком XIX ст. стали поширюватися різні проекти механізації індивідуального

⁷⁹⁶ Гордон С. «Забытые письменна». Открытие и дешифровка / С. Гордон; пер. с англ. - Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2002. - 224 с.

⁷⁹⁷ Там само. - С. 11.

писання, які закінчилися конструюванням друкарських машинок, що змінювали темп письма й уніфікували його форму. Модерна техніка (винахід трамваїв, поїздів, автомашин та літаків, а згодом - перших телефону й телеграфу) з одного боку, змінила саме розуміння того, як має відбуватися комунікація у новому суспільстві. Прискорений технічний прогрес трансформував розуміння того, що таке автор («геній, пророк, дух» чи «працівник літературної справи») і чим є література (проявом цього «духа» чи просто однією з форм писемної культури)⁷⁹⁸. Водночас існувала й дискусійна графологія. У другій половині XIX - на початку XX ст. зв'язок між письмом та душею, почерком та індивідуальністю людини, їх схильностями, імпульсами, прихованими інстинктами був не лише однією з засад психології, але популярним методом витлумачення вчинків. Письмо виражає людину в усій її повноті, дозволяє розгадати її минуле та майбутнє: таким було загальне спрямування більшості графологічних трактатів. Вони ставали відповідниками книжок з хіромантії (ворожіння з руки) або посібниками з хірографії (гадання з письма). Адепти цієї доктрини наголошували, що - незалежно від засобу нанесення графічних знаків - самі ці знаки є безпосередніми та унікальними для кожного відбитками індивідуальності. На цьому ґрунтувалися усі графологічні класифікації. Скажімо, почерк з виразними кутами мав виражати рішучий, активний, суворий, нервовий характер, натомість заокруглений почерк повинен був би вказувати на протилежний тип людини - схильної до радощів та задоволення від дійсності. Так само різними характерами мали наділятися носії почерків, похилених наліво, направо й прямих почерків⁷⁹⁹.

У XX ст. графологію як чисту характерологію піддали критиці. Проте вона залишилася елементом криміналістики. Підґрунтям судово-медичного аналізу стало те, на чому закінчувалася графологія та каліграфія: атрибути почерку (його опрацьованість, складність, переважаюча форма та напрям, нахил, розгін, натиск темп рухів), його вікові зміни (розвиток почерку з шкільної лави до старечого віку), трансформації при нервових захворюваннях, алкогольних та наркотичних змінених станах свідомості, генетичні аспекти письма (почерки родичів), можливості його імітації тощо. Саме ці - об'єктивно-фізіологічні ознаки стали підставою сучасної судово-медичної експертизи графічних знаків⁸⁰⁰. Проте образний підтекст, апелювання до уяви, інтуїції та підсвідомих психологічних структур в модерному графологічному аналізі усе одно залишаються. Водночас поява винаходу братів Люм'єр - кінематографа у вигляді «німого кіно» створила ще одного, поруч з театром, конкурента писаному слову.

3.5.7. XX століття: писемна культура в епіцентрі революцій. Атмосфера зламу

⁷⁹⁸ Детальніше див.: *Segeberg H. Literatur im Technischen Zeitalter. Von der Frühzeit der deutschen Aufklärung bis zum Beginn der Ersten Weltkrieg* / H. Segeberg. - Darmstadt, 1997.

⁷⁹⁹ *L'art de juger du caractère des hommes sur leur écriture.* - Paris, 1816; *Henze A. Die Chirogrammatomanie* / A. Henze. - Leipzig; 1862; *Howard C. Graphology* / C. Howard. - Philadelphia, 1922. - 230 p.; *Ebertin E. Praktisches Lehrbuch der Graphologie und Charakterbeurteilung* / E. Ebertin. - Breslau, 1913. - 170 s.; *Crepieux-Jamin J. Praktische Lehrbuch der Graphologie* / J. Crepieux-Jamin. - Leipzig, [б/р.]. - 356 s.; *Ejusdem. Handwriting and Expression* / J. Crepieux-Jamin; transl. from fr. - London, 1892. - 242 p.; *Downey J. Graphology and Psychology of Handwriting* / J. Downey. - Baltimore, 1919. - 142 p.; *Smith J. Applied Graphology* / J. Smith. - London, 1920.

⁸⁰⁰ *Томилин В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма* / В. Томилин. - Москва: Медицина, 1974.

століть, а потім двадцяте століття зі стрімким наростанням інформації лише підсилили строкатість європейської та європейсько-американської літературної продукції і лектури. З одного боку, в перших десятиліттях нового століття з'являлися нові літературні тексти, що відбивали нові ідеї, наприклад, концепцію потоку свідомості, бергсонізм, фрейдизм. Наприклад, багатотомний роман «У пошуках втраченого часу» Марселя Пруста та «Улісс» Джеймса Джойса вимагали читача, здатного оцінювати й розгадувати складне мереживо алюзій. Читач «Процесу» Франца Кафки мав звикати до абсурдного й парадоксального світу, в який потрапляє «маленька людина». Абсурд, проте в іншій формі, читач бачив у «Нудоті» Жана-Поля Сартра. Натомість той, хто розгортав «Синів і коханців» (1913) чи особливо «Коханця леді Чаттерлі» (1928) Дейвіда Лоуренса, переживав шок через те, що текст ламав рамки суспільної моралі: даремно цей роман після публікації був визнаний забороненим і непристойним. У той же час «Сага про Форсайтів» Джона Голсуорсі (1922), кількатомні епопеї Теодора Драйзера та Синклера Льюїса спрямовані до читача, який любив розлогу епічну розповідь у стилі кінця XIX ст.

З іншого боку, нове письмо (у літературному сенсі того слова) проникало і в науковий повоєнний дискурс у дуже різних формах: від простого, майже афористичного «Логіко-філософського трактату» (1921) Людвіга Вітгенштейна⁸⁰¹, «Логічної структури світу» Рудольфа Карнапа (1928), філософського, а водночас публіцистичного «Бунту мас» Хосе Ортеги-і-Гассета до максимально ускладненого «Буття і часу» (1927) Мартіна Хайдеггера.

Важливою темою європейської літератури і читання європейців (частково й американців) стала Велика (Перша світова) війна. Уже в 1914-1918 рр. цей глобальний збройний конфлікт обріс масивом публікацій: від нарисів історії війни до більших чи менших літературних творів, чимало з яких прославляли героїв тієї чи іншої воюючої сторони. Закінчення війни мало дуже різні літературні проєкції: від глорифікації перемоги у конфлікті⁸⁰² до відчуття пережитого жаху та розчарування від втрачених для людства років. Зрештою, антивоєнна риторика здомінувала, зокрема, після появи романів Еріха Марії Ремарка «На західному фронті без змін» (1929) та «Три товариші» (1936) - книг про знищене на війні й занепащене після неї покоління. На американському континенті його відповідником став твір Ернеста Хемінгвея «Прощай, зброе!» (1929). Поповнювалося також і дитяче читання (зокрема, у 1926 р. з'явилася книга Алана Александра Мілна «Вінні Пух і всі-всі-всі»).

Поруч з тим, особливо після публікації у 1925-1926 рр., а згодом перевидання у 1930 р. книги «Майн Кампф» Адольфа Гітлера антивоєнні мотиви отримали свого антипода -

⁸⁰¹ Читання і підходи до власних текстів у цього філософа - яскраве свідчення «радикальної» лектури. З одного боку, вчений провокативно наголошував, що, займаючись філософськими дослідженнями, не читав Платона та інших класиків, натомість надавав перевагу детективам. Натомість у післявоєнних «Логічних дослідженнях» (1953) Вітгенштейн заперечував власні думки з «Логіко-філософського трактату».

⁸⁰² Наприклад, у спеціальному двотомному альбомі, що висвітлював героїзм французької армії, одним з авторів якого став, зокрема, майбутній маршал Франції і керівник режиму Віші Анрі - Філіпп Петен.

промілітарну риторичу. Вона підсилася програмним для нацистів «Міфом ХХ ст.» (1930) Альфреда Розенберга, а після приходу Гітлера до влади у Німеччині 1933 р. - чисельними антикомуністичними й антисемітськими публікаціями. До цього додалася масована кампанія нищення літератури, котра, на думку представників націонал-соціалізму, була ідеологічно, морально й расово шкідливою - декадентською, матеріалістичною, демократичною тощо. Звідси - публічне ритуальне спалення текстів Генріха Гайне, Генріха Манна, Зигмунда Фрейда, Карла Маркса, Карла Каутського, Еріха Марії Ремарка, Еріха Кестнера тощо. Такий підхід до книг і читання мав значний вплив на формування суспільних настроїв, які опосередковано спричинили Другу світову війну. Водночас міцнішала культура кіно. З німого воно стало звуковим та кольоровим, і все більше поглинало територію писемної культури (пройшовши шлях від міміки Чарлі Чапліна, гри Грети Гарбо, Марлен Дітріх до Вів'єн Лі з епічної екранізації «Розвіяних вітром» Маргарет Мітчелл у 1939 р.).

У післявоєнні роки, натомість, популярними серед західноєвропейських інтелектуалів стали книги французьких екзистенціалістів: Ж.-П. Сартра з його «Дорогами свободи», Альбера Камю з «Чумою» та «Чужим». Особливе місце у повоєнному читанні зайняв текст Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» (1943), який одні розглядали як казку, а інші - як екзистенціалістський твір. Ці книги об'єднувало те, що їхні автори були учасниками антинацистського руху Опору, що теж підсилювало читацький інтерес. На цьому тлі у Франції зростала й мода та твори «лівих» та комуністичних авторів: від Андре Мальро до Мао Цзедуна з його афоризмами і Лева Троцького з його «перманентною революцією». Натомість в колишніх державах Осі, зокрема в Німеччині, спільнота інтелектуалів розділилася на тих, котрі читали й розповсюджували, умовно кажучи, Юргена Хабермаса і його теорії соціальної комунікації, і тих, які й надалі захоплювалися Мартіном Хайдеггером, що колись мав пронацистські переконання, та його «Вступом до метафізики». Зрештою, праця Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» (1945) відкрито протиставляла англійську школу наукового й філософського письма та читання німецькій, звинувачувала прихильників наукової мови Гегеля у шарлатанстві, заплутаності і підміні точних понять порожніми метафорами.

Ці дискусії продовжувалися і в 50-60-х роках ХХ ст. Водночас з'явилися тексти структуралістів («Синтаксичні структури» Ноама Хомського у 1957 р., «Структурна антропологія» Клода Леві-Строса у 1958 р.), а потім і постструктуралістів (Мішеля Фуко, Ролана Барта з його «Міфологіями», Юлії Крістєвої з «Полілогом», «Письмо і відмінність» Ж. Дерріди, неопсихоаналістичні праці Жака Лакана, «Постмодерна ситуація» (1984) Ліотара), неопозитивістів (таких як засновник загальної теорії систем фон Бергаланфі чи Рудольф Карнап) і тих, хто притримувався протилежних поглядів - прихильників еволюційної теорії Тейяра де Шардена («Феномен людини», 1953) адептів філософської герменевтики Ганса-Георга Гадамера («Істина і метод», 1960) та Поля Рікера тощо. Трансформувалася також образ історії і, відповідно, історіографічний дискурс. Під впливом французької школи «Анналів» ще з довоєнного часу популярності набув не лише сам журнал під такою ж назвою, але й праці тих, кого вписували у традицію цього напрямку (від Шарля Сеньобоса, Марка Блока, Люсьєна Февра до Жоржа Дюбі, Ж. Делюмо, Жака Ле Гоффа та кількох поколінь їхніх учнів).

Змінилося й філологічне читання. Європейські та американські літературознавчі тексти пройшли еволюцію від праць на зразок до робіт Цветана Тодорова, Ролана Барта, Юлії Крістевої, Жана Женнета, робіт Ж. Дюбуа, А. Греймаса, рецептивної естетики Ганса Роберта Яусса чи «Демона теорії» А. Компаньона. Натомість французьку лінгвістичну лектуру ХХ ст. формували спочатку довоєнні праці Фердинанда де Соссюра, Шарля Баллі, А. Доза, Ф. Брюно, Гюстава Гійома, а у другій половині століття - їхніх наступників (як, наприклад, Люсьєн Теньєр, а потім Клод Ажеж і його послідовники), американську - праці Л. Блумфілда і Г. Глісона, роботи Ноама Хомського та його синтаксичної школи тощо. Різні кластери точного наукового дискурсу займали тексти Альберта Ейнштейна з його теорією відносності, Нільса Бора, Г. Гейзенберга, Г. Сельє, Норберта Вінера, зрештою, класичні томи з основ математики, опубліковані колективом французьких вчених під псевдонімом Ніколя Бурбакі.

На тлі дискусій про метод пізнання дійсності розгорталися літературні суперечки довкола творів Сімони де Бовуар (зокрема її «Мандаринів» і «Другої статі») і того ж таки Жана-Поля Сартра (від «Мух» до «Буття і ніщо»), творців «Нової хвилі», «Нового роману», а потім - «нового нового роману» (Алена Роб-Грійє, Наталі Саррот, частково - Жана Марії Гюстава Ле Клезіо, Маргеріт Юрсенар); adeptів театру і роману абсурду (Ежена Йонеско з його «Лисою співачкою», Семюеля Беккета з його «Уотом»). Проте бурхливі суспільні дискусії викликали тексти, далекі від експериментальних, однак такі, що за різними критеріями суперечили прийнятим нормам поведінки та моралі: від «Лоліти» Володимира Набокова до «Над прірвою в житті» Джона Селінджера чи «Привіт, смутку!» Франсуази Саган. Частина творів, сформованих у руслі постмодернізму, були побудовані якраз на грі з літературними цитатами, персонажами і стереотипами суспільної свідомості. Приклад - твори Умберто Еко, котрий водночас і досліджував літературну уяву та читацький феномен («Lector in fabula») у семіотичному вимірі, і грав зі свідомістю власних читачів («Ім'я Троянди», «Бавдоліно», «Острів напередодні», «Маятник Фуко»).

На рівні ж масової лектури популярними залишалися, зокрема, пригодницькі й детективні книжки: від творів Агати Крісті з місс Марпл та Еркюлем Пуаро до Жоржа Сіменона з його комісаром Мегре та Е. Стенлі Гарднера, який виводив на літературну сцену адвоката Перрі Мейсона. Інтенсивний розвиток технологій, натомість, сприяв появі й популярності фантастичних романів Рея Бредбері («Марсіанські хроніки»), Айзека Азімова, Артура Кларка. Ці тексти, з одного боку, збуджували уяву, а з іншого, - здавалися новими пророцтвами. На межі фантастики й дитячої літератури залишилася також амбітна епопея Джона Толкієна «Володар Перстенів», що формувала образ міфічної країни як особливої реальності.

Видозмінювалася й дитяча лектура. Одним з імпульсів для цього стали, зокрема, твори Астрід Ліндгрєн («Мію, мій мію», «Брати Лев'яче Серце», «Роня - донька розбійника», «Знаменитий детектив Бломквіст»). Наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. лінію читання для дітей у європейсько-американському культурному просторі (й поза

ним) видозмінювали Джеремі Стронг та особливо Джоан Ровлінг з серією книжок про Г аррі Поттера.

Такі процеси викликали нарікання частини інтелектуалів. Хосе Марія Салаверрія ще на початку ХХ ст. наголошував, що книги, які визнають «класичними», насправді «вбивають» інші тексти, що існували перед ними. Зрештою, стверджував автор, навіть тексти, визнані «безсмертними» (включно з текстами Гомера чи Сервантеса), рано чи пізно забудуться. («Трагедія у бібліотеці», 1919). Відомий медик і філософ Альберт Швейцер вважав модерний розвиток лектури й писемної культури занепадом культури на догоду технології. Так, у його сприйманні «Робінзон Крузо» виглядав гуманнішим, аніж тексти пізнішого часу. Поширення ж масової літератури А. Швейцер оцінював як відмову від глибинності та етики на користь поверховості й зовнішньої ефектності. «Театр уступає місце кабаре, а серйозна література - розважальній. Журнали й газети змушені щораз більше миритися з тим фактом, що вони можуть подавати щось читачу лише в максимально доступній формі. Порівняння середнього рівня нинішньої періодики й періодики шістдесятилітньої давнини показує, як сильно пресі довелося змінитися у цьому аспекті», - нарікав лікар у 1960 р.⁸⁰³

Поруч з трансформаціями читацьких практик та смаків змінювалися також уявлення про них та дотичні образи читача й письменника, читання й писання, книги та бібліотеки тощо. Це помітно хоч би з того, як сприймали власну лектуру й письмо автори літературних творів, діячі культури та вчені Західної Європи ХХ ст. Тут домінувало кілька основних образів чи загальних місць. Зокрема, читання характеризували як непереборну пристрасть, жадібне поглинання/споживання будь-яких друкованих текстів. Шервуд Андерсон у 1924 р. зізнавався, що колись читав «усе, що потрапляло під руку» (від Вальтера Скотта, Волта Уїтмена, Г арріет Бічер-Стоу до дешевих романів). У цьому контексті книги ставали інтелектуальною «їжею», точніше - «харчем для фантазії»⁸⁰⁴. З іншого боку, формувалася образ письма й читання як фізичної та розумової роботи.

Автори усіляко стимулювали читачів переходити від пасивної до активної лектури. У 1972 р. Альберто Моравія називав першу лише механічним фізичним актом, вправою, близькою до простого споглядання написаного: читач, звичний до нецікавих книжних шаблонів і стереотипів, просто констатує їх наявність, не докладаючи жодних зусиль для дешифрування тексту. При цьому він відмежовував добрі, по-справжньому «написані», оригінальні за змістом книги та книги «надруковані», тиражовані й типізовані⁸⁰⁵. Звідси також - виокремлення першої улюбленої книжки (казок Андерсена) та першої зі захопленням прочитаної книги, зміст та сама назва якої залишається незрозумілою для маленького читача (у тексті Антуана де Сент- Екзюпері з 1941 р.)⁸⁰⁶. Тому більшість письменників заохочували до «вдумливого», «глибинного», розважливого, емоційно насиченого, навіть відповідального читання книг («Якщо я читаю, я відповідальний за своє читання», - підкреслював Жан Кей-

⁸⁰³ Швейцер А. Культура и этика. - С. 42-43.

Москва: Про-

⁸⁰⁴ Цит. за: Человек читающий. Homo legens. Писатели ХХ века... - 2 изд. гресс, 1990. - С. 570.

⁸⁰⁵ Там само. - С. 275.

⁸⁰⁶ Там само. - С. 227.

роль⁸⁰⁷). Частим мотивом для письменників ХХ ст. стало також традиційне зізнання у любові до книг, особливе виокремлення часу, відданого бібліотекам, як кращих років життя; репрезентація читача як «друга», співбесідника, співтворця та кінцевого адресата усіх літературних текстів.

З іншого боку, Жан Кокто зображав читання цікавих книг боротьбою між автором, який формує оригінальний канонічний текст, та читачем, котрий, «зливаючись» з текстом, прагне його перекроїти за своїм розумінням. Письменник був переконаний, що читач насправді прагне «читати себе», а не чужі думки⁸⁰⁸. Тієї ж думки був і Макс Фріш: на його думку, досконалі, викінчені тексти насправді найбільше денервують читача, бо не містять незаписаних думок⁸⁰⁹.

Письменники використовували образ читача, повністю зануреного у «паперовий світ» книг та відірваного від реального світу - людини, якій книга заміняє дійсність. Такими рисами наділений Валеріано Баліччі - персонаж оповідання Луїджі Піран- делло з 1909 р. Зі свого боку, Герман Гессе всіляко підкреслював «магію книги», апелюючи до картини ідеального, зачарованого писемного світу. (Зрештою, Йозеф Кнехт з «Гри в бісер» живе власне у такому закритому книжно-музичному світі ідей, котрий має мало спільного з зовнішнім світом речей). Попри це, автор «Степового вовка» наполягав на задоволенні, яке дає читання й навіть володіння книги та, підкоряючись традиції, акцентував пізнавальну силу лектури. Натомість Кейроль говорив навіть про певну заміну ролей між автором, читачем й персонажем. Він мав на увазі, фактично, ідеальну книгу життя, у якій автор та читач стають персонажами⁸¹⁰.

Усе це відповідало уявленням про зразкового бібліофіла і навіть бібліофага - людину, котра щоденно живе книгами та знаннями, колекціонує їх та естетично насолоджується ними як текстами і предметами матеріальної культури, і навіть «пожирає їх». Стефан Цвейг йшов іще далі, повністю ототожнюючи книги зі знаннями, метафорично називаючи їх «воротами у світ»⁸¹¹. За цим канонам у В'єтнамі Вулф було сформованого образ любителя книг як світського аскета, відірваного від суспільства дивака, а водночас і його протилежність - образ сповненого життя, динамічного «справжнього читача»⁸¹².

Проте постійним побажанням авторів ХІХ-ХХ ст., спрямованим до читачів-початківців, залишалося часте перечитування класичних текстів («більшість (...) великих романів потребують, щоби їх перечитували з самого початку», - акцентував Франсуа Моріак у 1956 р.⁸¹³). Західноєвропейські письменники також поширювали образ ідеального читання, ґрунтованого на традиціях класичної освіти. Як приклад, А. Моруа наводив постать свого вчителя Алена, який постійно перечитував сформований й обмежений набір книг (від Тацита до Огюста Конта і від Ромена Ролана до Пруста й Кіплінга), фіксує найменші деталі у багатотомних зібраннях творів улюблених авторів. Саме таке, глибинне, деталізоване, інтенсивне, а не екстенсивне читання, як

⁸⁰⁷ Там само. - С. 243.

⁸⁰⁸ Там само. - С. 226.

⁸⁰⁹ Там само. - С. 466.

⁸¹⁰ Там само. - С. 244.

⁸¹¹ Там само. - С. 433.

⁸¹² Там само. - С. 365.

⁸¹³ Там само. - С. 210.

підкреслював Моруа, й забезпечує справжню освіченість⁸¹⁴.

Певний підсумок цих концепцій запропонував Умберто Еко. Він зазначав, що в культурі існують дві пари уявлень: образ ідеального автора та читача та образ емпіричних читача й письменника. У свою чергу, серед ідеальних читачів Еко відокремлював тих, хто цікавиться самою історією-сюжетом літературного тексту (що- читачів) і стратегією, способом розгортання цього сюжету (читачів-як). До того ж, його уявні читачі розміщені на різних рівнях. Ті, хто насолоджується лише змістом розповіді, опиняються на першому («гастрономічному») рівні, ті ж, хто подивляється манеру її конструювання, авто засоби - стають читачами вищого (естетичного) рівня. Зрештою, підкреслює семіотик, саме читання у рецепції читача та автора може мати різну мету: від насолоди до потіхи та здивування⁸¹⁵.

Показовою історією індивідуального читання, у якій були сплавлені різні уявлення про лектуру ХХ ст., став автобіографічний есей Жана-Поля Сартра з його «Слів». Він формував образ дитини, яка виростає серед книжок й спочатку інстинктивно вимагає власних книг, згодом інстинктивно починає імітувати читати, і нарешті, стає повноцінним читачем (переважно - німецької та французької класики). Так у Сартровому дискурсі послідовно з'являються образи радості від першої озвученої книги (чи закладених у ній ідей) під час чужого читання вголос, відкриття нових слів завдяки читанню (та супутньому розгляданню ілюстрацій) книг. Письменник їх персоналізував, використовуючи метафору писемної душі, а водночас образ книги як зібрання ідеалів-прототипів, відображенням яких стають недосконалі речі довколишньої дійсності: «Жили там люди і звірі, кожен сам по собі: гравюри були їхньою плоттю, тексти - їхньою душею, їхньою єдиною сутністю, за мурами ... будинку блукали самі лишень невиразні копії, котрі більшою чи меншою мірою наближалися до прототипів»⁸¹⁶.

Дитяча лектура в пам'яті Сартра зливалася з «ілюзорним» дитячим письмом: «Ніщо мене так не обурювало, як мої власні закарлюки, миготіння яких нагадувало блудні вогники. Це було втіленням уявного. Піймані в пастку пойменування (...) проникали в їдальню і залишалися там бранцями навіки, втілюючись у знаки; я повірив, що в нашкрябаних сталевим дзьобиком пера закарлючках мої вигадки перетворюються на реальність»⁸¹⁷. Проте саме цей графічний обман, зрештою, переріс у письменницьку діяльність - діяльність активну й суспільно-ангажовану.

Справді, імперативи щодо письма й писання у Західній Європі ХХ ст. часто були категоричними. Так, Мішель Бютор наголошував: писати - означає діяти. Сам Ж.-П. Сартр також підкреслював прямий зв'язок між писанням художніх текстів й політичною ангажованістю. Натомість Італо Кальвіно взагалі презентував літературу й читання ареною ідеологічної боротьби між реакцією й революцією, підкреслюючи, однак, усю складність такого протистояння. Усе залежить не лише від автора, але й від суспільного використання написаного. З одного боку, наголошував він, текст «реакційного» автора може слугувати «прогресивним» ідеям, з іншого - твір «прогресивного» письменника можуть «нейтралізувати» і навіть використати на свою користь

⁸¹⁴ Цит. за: Человек читающий. Homo legens. - С. 212.

⁸¹⁵ Там само. - С. 286-301.

⁸¹⁶ Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова.. - С. 406.

⁸¹⁷ Там само. - С. 400.

консервативні середовища⁸¹⁸. Так літературне письмо періодично опинялося в епіцентрі читацьких політичних баталій.

Особливим сегментом західноєвропейської літератури й лектури стало постколоніальне читання й письмо, а також писемна культура т. зв. «третіх країн». Останню репрезентувало, наприклад, письменство Латинської Америки. Як наслідок контактів європейських літератур з місцевою усною традицією, воно повернулося до Європи, фактично, аж у XX ст. у формі екзотичних текстів Габрієля Гарсії Маркеса чи Алехо Карпент'єра. Натомість сам Маркес як письменник сформувався на читанні латиноамериканської й американської масової літератури, європейських класиків літератури, а навіть на марксистських текстах. До його індивідуального літературного канону ввійшли і Біблія, Софоклів «Едіп-цар», і «Щоденник зачумленого міста» Данієля Дефо, і «Міссіс Деллоуей» Вірджинії Вулф, і поезія Рембо, Валері, Неруди, Рубена Даріо, і романістика Вільяма Фолкнера, Кондрада, Хемінгвея, Кафки та Сент-Екзюпері і «Тарзан» Берроуза тощо⁸¹⁹. Натомість Маркесові тексти («Полковникові ніхто не пише», «Триста років самотності», «Осінь патріарха») сформували власного європейського читача, привабленого химерним поєднанням образів «магічного реалізму».

У цей же час Алехо Карпент'єр надавав перевагу революційному дискурсу «класової солідарності», джерелом якого стала Куба Фіделя Кастро, проте з симпатією відкидався про комікси («Пригоди П'єда Нікле», «Пригоди Тарзана»), у яких добачав паралелі з давніми мексиканськими рукописними кодексами, захоплювався науковою фантастикою, загалом бестселерами у різному значенні того слова тощо. Зрештою, він заявляв, що засноване на системній гуманітарній освіті читання XIX ст. у другій половині XX ст. замінилося «змішаним» читанням, де наукова й науково-популярна книга опинилася у ніші художньої літератури. На полицях книгарень від Лондона до Мехіко, переконував А. Карпент'єр у 1972 р., белетристика опинилася поруч з книгами про історію Давнього Межиріччя, Греції та Мезоамерики. «Усі люди мого покоління читали Фрейда, Карла Юнга, Лакана (...), Маркса, Енгельса, Грамші..., кібернетика, точні науки, дослідження космосу. захоплюють усе покоління», - стверджував письменник⁸²⁰. На цій амальгамі знань й стилів, певною мірою, вирости його власні літературні тексти («Зачарована Гватемала»), які, врешті, ввійшли до канону світової літератури⁸²¹.

Водночас канонічними для Європи впродовж XIX-XX ст. стали кілька основних літературних канонів. Так, наприклад, класичний англійський канон включав тексти авторів різних епох, напрямків, дискурсів, різних етнічних спільнот та ідеологічних орієнтацій. Сюди ввійшли Джон Скеттон, Крістофер Мерлоу, Філіп Сідней, Вільям Шекспір, Джон Донн, Джон Мільтон, Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Вільям Гарвей, Джона Локк, Александр Поп, Семюель Джонсон, Данієль Дефо, Генрі Філдінг,

⁸¹⁸ Там само. - С. 280.

⁸¹⁹ Там само. - С. 610-614.

⁸²⁰ Там само. - С. 624.

⁸²¹ Складність латиноамериканського читання XX ст. відображала також релігійна лектура цього регіону. Її продуктом стала, зокрема, теологія визволення, у якій біблійний наратив несподівано отримав соціально-марксистські конотації. (Звідси - популярність текстів Фра Бетто, зокрема книг-інтерв'ю з Фіделем Кастро).

Джонатан Свіфт, Лоренс Стерн, лорд Байрон, Джон Кітс, Вільям Ворлдсворт, Вальтер Скотт, Персі Біссі Шеллі, Редьярд Кіплінг, Роберт Льюїс Стівенсон, сестри Бронте, Вільям Теккерей, Томас Гарді, Джейн Остін, Оскар Вайльд, Джон Голсуорсі, Генрі Джеймс; Джозеф Конрад, Вірджінія Вульф, Бернард Шоу, Джеймс Джойс, Олдос Гакслі, Грехем Грін, Джорд Орвелл, Томас Еліот, Джон Бойтон Пістлі, Айріс Мердок, Чарльз Персі Сноу, Ентоні Берджерс, а водночас постколоніальні Вівіадхар Сурейпрасад Найпол і екзильний та переслідуваний за неортодоксальні релігійні висловлювання Салман Рушді⁸²².

В один ряд були поєднані середньовічні, ренесансні, елізабетянські, вікторі-анські, едвардіанські тексти, преромантичні, романтичні і постромантичні, реалістичні, постреалістичні, модерністичні і постмодерні тексти, автори яких керувалися різними естетичними принципами та адресували їх різним читачам. Зрештою, на популярному рівні англійській літературі принесли славу детективісти: автор пригод Шерлока Холмса й доктора Ватсона (а також популяризатор спиритизму) Артур Конан-Дойл, творець патера Брауна Честертон і відома образами Еркюля Пуаро та міс Марпл Агата Крісті.

Частина їхніх текстів стала відомою у цілій Європі (на континенті), натомість інша складала спадщину Британських островів. Це ж стосувалося, наприклад, французької літератури, в канон якої увійшли як «Пісня про Роланда», романи Кретьєна де Труа «Роман про Троянду» та «Асасін і Ніколетт», тексти і Франсуа Війона, Жоахіма Дю Белле і поетів Пляяди, Ронсара, Декарта, Мішеля Монтеня, барокового Дю Барта⁸²³, так і твори Вольтера (Франсуа Марі Аруе), Дені Дідро, Альфреда де Вінї, Анрі де Ламартіна, Лярошфуко, Жана-Жака Руссо.

Згодом до них долучили класичні тексти XIX-XX ст.: від Віктора Гюго, Теофіла Готье, Шарля Бодлера, Оноре де Бальзака і Стендаля, Емілі Золя і Густава Флобера, Альфреда де Мюссе, Франсуа Моріака, Анрі де Монтерланта, Артура Рембо, Поля Верлена, Поля Елюара, Марселя Пруста, Гійома Апполінера, Поля Валері, Жоржа Бернаноса, Жана Жіроду, до сюрреалістів (Андре Бретон), ексзистенціалістів (Антуан де Сент-Екзюпері, Альбер Камю, Жан-Поль Сартр), феміністок (Сімона де Бовуар), «християністів» (П'єр Тейярд де Шарден, Сімона Вейль), та постмодерністів (Наталі Саррот, Ален Роб-Грійє, Жан-Марі Гюстав Ле Клезіо, Мішель Бютор, Жорж Перек). У постмодерному просторі виникло нове уявлення про письмо та й саму абетку як про об'єкт інтелектуальної гри, спосіб класифікації слів, речей та ідей. Так її репрезентував, зокрема, Ролан Барт у первісно писемних «Фрагментах мови закоханого»⁸²⁴ та Жіль Дельоз у циклі усних телерозмов, які згодом були переведені у субтитри, а ті - у стенограму («Алфавіт» Жілі Дельоза з Клер Парне). І тут і там латинська (в оригіналі) та кирилична (у перекладах) абетка слугувала різновидом сегментації, упорядкування й витлумачення інтелектуальної дійсності.

Французьке письменство поширювалося на франкофонні регіони (Квебек у Канаді), колишні колонії (Алжир, Магриб, країни Чорної Африки тощо). Крім того,

⁸²² Laroque F. Histoire de la littérature anglaise / F. Laroque, A. Morvan, R. Regard. - Paris: PUF, 1997. - 828 p.

⁸²³ Berthelot A. Littérature. Moyen Age-XVIe siècle: textes et documents / A. Berthelot, F. Cornilliat; Dirige par H. Mitterand, Introd. de J. Le Goff. - Paris: Nathan, 1988. - 511 p.

⁸²⁴ Барт Р. Фрагменти мови закоханого / Р. Барт; пер. з фр. - Львів, 2006. - 283 с.

читання французької літератури підсилювала також театральна традиція (від Расіна, Корнеля і Мольєра до нового театру Єжена Йонеско, Жана Жене), а також кіно ХХ ст.: від перших фільмів «Пате» до «нової хвилі» Жана-Люка Годара, Клода Шаброля, Луї Маля, Франсуа Трюффо. Тут літературна популярність мала й має дуже різні виміри. Наприклад, серед жіночої частини читацької публіки Франція довгий час асоціювалася з Жорж Санд, а потім - з Франсуазою Саган; серед любителів пригод - з Жулем Верном та Олександром Дюма, а також з авторами «Фантомаса» П'єром Сувестром і Марселем Аленом, серед поціновувачів детективного жанру - з Жоржем Сіменоном та частково з його попередником, творцем Арсена Люпена Морісом Лебланком. Водночас, як зазначають дослідники, літературна і читацька спільнота Франції, зокрема у другій половині ХХ ст., зазнала впливів англійського, італійського, іспанського, російського, польського і німецького письменства: поезії Томаса Ейлоута та Гарсії Лорки, прози Діно Буццаті, Джеймса Джойса, Робера Мюзіля, Дж. Селінджера, Хорхе Луї Борхеса, Олександра Солженіцина, Володимира Набокова, Вітольда Гомбровича, театру Бертольда Брехта тощо⁸²⁵. Це лише підкреслювало синтетичний та еклектичний характер європейського читання та літературного простору.

Значною мірою успіх західноєвропейської книги та преси у цей час забезпечували, поруч з іншими факторами, ілюстрації⁸²⁶. Вони слугували додатковими інформаційними каналами, емоційно наближали книгу до читачів, сприяли її кращому сприйняттю й розумінню та приваблювали естетично⁸²⁷. Не дивно, що один з популярних французьких журналів ХІХ - першої половини ХХ ст. мав назву «Illustration». Цей «універсальний часопис», як і багато інших, ґрунтувався на принципі: текст та рисунковий контекст (Див.: *Illustration. Journal Universel. - Paris: Dubochet. 1843. - Т. 1. - 438 p.*)

Невипадково перечитування французької (і світової) літератури наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. пов'язували з малюнками Густава Доре. Дослідники тогочасної книжки всіляко вихваляли «візонера й реаліста, комічного й трагічного спостерігача й інтуїтивіста, комплектного й комплексного митця», та перелічували книги, які набули нового смислу завдяки його ілюстраціям: Біблія, твори Рабле і «Пекло» Данте, казки Перро і «Пригоди барона Мюнхаузена», «Дон Кіхот» Сервантеса і поеми Теннісона, «Байки» Лафонтена і «*Rolando furioso*»⁸²⁸. У такому вигляді класику європейського красного письменства читали також і в тогочасній Східній Європі. Тут ілюстрації Доре вже від початку були сприйняті класичними. У середині ХХ ст. тексти стали популяризувати також і у вигляді коміксів, які максимально спрощували сюжет і сам процес читання, перетворюючи написане у специфічну неопіктографію. Згодом рисунки в книгах стали доповнювати, а потім витісняти фотоілюстраціями. Тепер саме вони слугували знаками вірогідності сказаного у тексті, відсилаючи читача від віртуальності символу до реальності світу.

Зміну читацьких й авторських уподобань та політико-ідеологічних орієнтацій еліт

⁸²⁵ *Bersani J. La littérature en France depuis 1945 / J. Bersani, M. Autrand, J. Lecarme, B. Vercier. - Paris; Montreal; Bruxelles; London; Lausanne, 1970. - 863 p.*

⁸²⁶ Див.: *Thévenin L. Les étapes des livre / L. Thévenin, G. Lemerrie. - Paris: Hachette, 1922. - 208 p.*

⁸²⁷ *Ibidem. - P. 151-206.*

⁸²⁸ *Ibidem. - P. 202.*

упродовж «довгого XIX», XX та початку XXI ст. на глобальному рівні засвідчували присудження Нобелівських премій. Так, лауреатами літературних премій Шведської академії стали дуже різні за стилем та ідеологічними й естетичними пріоритетами письменники та мислителі. Серед них були ті, тексти яких читали впродовж відносно короткого періоду і тільки на певному культурному просторі, і ті, тексти яких дістали набагато ширше визнання у часі та просторі: від Сюллі-Прюдона, Теодора Моммзена, Фредеріка Містрала, Редьярда Кіплінга, Ромена Роллана, Моріса Метерлінка, Г. Гауптмана, Вернера фон Гейденстама, Кнута Гамсуна, Анатолія Франса, Томаса Манна, Грасії Делледи, Анрі Бергсона, Роже Мартена дю Гара до Германа Гессе, Томаса Еліота, Андре Жіда, Вільяма Фолкнера, Бернтранда Рассела, Франсуа Моріака і Вінстона Черчіля, Міхеля Анхеля Астуріаса і Габрієля Гарсії Маркеса, Шмуеля Агнона та Сола Беллоу, та зрештою, Єльфріде Єлінек, Орхана Памука, Грети Мюллер тощо.

У добу інтернету такий список, сплетений з дуже різних творів і тенденцій письма, частково слугує підставою для формування матриці глобалізованого читання. Водночас віртуальні тексти, прочитані й створені уже в комп'ютерній реальності, поступово стають альтернативою звичній книжній лектурі, створюючи новий варіант писемної культури.

І це закономірно, бо впродовж XX ст. трансформувалося саме ставлення до письма. З винаходом друкарської машинки, а згодом і комп'ютера, писання поступово стало набиранням літер на клавіатурі. У цьому ж руслі сформувався й популярний образ історії писемності, її впливу на розвиток людства⁸²⁹. Це відтіснило на другий план каліграфію: мистецтво краснописання стали сприймати тепер як різновид дизайну, елемент мистецької творчості, а не потребу щоденного життя. Гарне письмо з необхідності стало декорацією. Так стали трактувати і латинську готику, і кириличний рукописний шрифт, і японські та китайські ієрогліфи⁸³⁰. Стало змінюватися уявлення про самі шрифти, якими друкувалися книги, про те, як мають бути сконструйовані їхні форми в контексті сучасної урбанізованої і технологізованої культури⁸³¹. Революціонер у галузі модерних шрифтів Ян Чіхольд категорично констатував недосконалість майже усіх шрифтів, порівнював працю шрифтовика з роботою столяра й відразу наводив власний ідеал: «Функціональний й гарний шрифт - це алфавітні знаки благородних та виразних пропорцій, без ознак деформації. Кожен

⁸²⁹ Жан Ж. История письменности и книгопечатания / Жорж Жан. - Москва: АСТ: Астрель, 2005. - 224 с.

⁸³⁰ Див., наприклад: *Harris D. The Art of Calligraphy* / D. Harris. - London; New York; Stuttgart: Dorling Kindersley, 1995. - 128 p.; *Waddington A. The Creative Calligraphy. Sourcebook* / A. Waddington. - London; New York, 1996. - 144 p.; Каллиграфия. Рукописные шрифты Запада и Востока. 45 проектов с пошаговыми объяснениями / [под общ. ред. проф. Р. Кле-минсона; пер. с англ.]. - Москва: Контэнт, 2008. - 223 с.; *Kanp A. Эстетика искусства шрифта* / А. Капр. - Москва, 1979; *Таранов Н. Искусство рукописного шрифта: учебное пособие* / Н. Таранов. - Москва: Изд-во МЛИ, 1991. - 156 с.; *Богдеско И. Каллиграфия* / И. Богдеско. - Санкт-Петербург: Агат, 2005. - 176 с.

⁸³¹ *Чихольд Я. Образцы шрифтов. Руководство с примерами шрифтов для дизайнеров, графиков, скульпторов, граверов, литографов, издательских работников, типографов, архитекторов и студентов художественных училищ* / Я. Чихольд; пер. с нем. Л. Якубсон. - Москва: Изд-во Студии Артемия Лебедева, 2012. - 248 с.

шрифт підкоряється певним законам. Але ці закони не повинні задля чистої декоративності спотворювати характерний вигляд двадцяти п'яти літер абетки⁸³². Саме на такому ґрунті, зрештою, стали будуватися нові, модернізовані шрифти, у тім числі ті, які сконструював Чіхольд.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що впродовж історичного розвитку писемної культури й створені у їх контексті літературні традиції стали символами, атрибутами цивілізацій, які їх створили. Так, Єгипет почав асоціюватися з давньоєгипетською ієрогліфікою та «Повістю про Сінуха», цивілізації Месопотамії - з клинописом та «Епосом про Гільгамеша», Китай - з китайськими ієрогліфами та літературою (від «Шицзін» до сучасних авторів), доколумбова Мезоамерика - з ацтекською й міштекською піктографією, філософією нагуа, ольмекською й майяською ієрогліфікою та «Пополь Вухом»; Європа - з алфавітним фонетичним письмом й літературною традицією від «Іліади та Одиссеї» до постмодерністів тощо. Світові писемні та літературні традиції, з одного боку, співіснували та взаємозбагачувалися, а з іншого - конкурували в часі й просторі, витісняючи одна одну. Прикладом поступового витіснення однієї системи іншою стало, зокрема, поширення алфавітно-фонетичного письма через Фінікію й Грецію на ті території, де перед тим домінувала пікто- та ідеографія (наприклад, на землі давнього Єгипту та з іншого боку, - давньої Америки). Як правило, такі зміни були викликані зовнішніми історичними факторами етноцивілізаційними соціальними трансформаціями. Зникнення держав давньої Месопотамії, Персії та давнього Єгипту спричинило й завмирання клинописних систем та єгипетського ідеографічного письма. Відкриття й завоювання Америки, натомість, викликало знищення місцевих американо-індійських цивілізацій, і як наслідок, локальних піктографічних та ієрогліфічних традицій. Однак сучасний світ далі залишається місцем зустрічі й контакту фонетично абеткового письма (епіцентром розповсюдження якого стала Європа), близькосхідної ієрогліфіки (Китай, Корея, Японія) та побутової піктографії/іконографії як глобального феномена. Водночас виникнення й експансія заміників писемної культури (телеграфу, телефону, телевізії, інтернет-технологій) трансформувало сферу її вживання. Писемність стали вважати способом швидкого, економного й ефективного фіксування інформаційного потоку, що оточив людину ХХ-ХХІ ст. У його межах сформувався новий тип культури (і писемної культури теж), на яку вплинули нові технологічні можливості та постіндустріальні форми економічного життя (зокрема - сітка мережевих підприємств)⁸³³. Нова цивілізація, як зауважив Мануель Кастельс, стала реваншем «чуттєвої, не рефлексивної комунікації» над «благородним алфавітним мисленням», що відгородило людство від «аудіовізуальної системи символів та рецепцій»⁸³⁴. «Галактика Гутенберга», - твердив мислитель, - поступово уступила місце «Галактиці Маклюєна» (який аналізував гутенбергівські досягнення на тлі сучасних реалій). Справді, середовище сучасної людини ще з кінця ХХ ст. - середовище комп'ютерних мереж та електронних ЗМІ, «з яких приходять

⁸³² Там само. - С. 14.

⁸³³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. под научн. ред. О. Шкаратана. - Москва: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.

⁸³⁴ Там само. - С. 314.

більшість наших символічних стимулів»⁸³⁵. Саме в цьому контексті й виник потік інтернет-постів та блогів, в якому злиті журналістські репортажі й побутові замітки, наукові, науково-популярні й художні, академічні й неакадемічні тексти й стилі письма, а знакові енциклопедії й словники XIX-XX ст. («Лярусс», «Літтр», «Робер», «Брокгауз», «Британніка», «Вебстер» тощо) уступили місце Вікіпедії та Вікісловнику. Зміна ставлення до письма й читання означає й інше відношення до знання та оточуючої реальності.

З іншого боку, письмо стало повсюдним атрибутом постіндустріального урбанізованого простору: «Г азети, журнали, проспекти, афіші, анотації до лікарств., книги, словники, щорічники, дисертації, географічні карти, дрібні оголошення. Телетайпи, комікси, білети, меню, вітрини книжкових магазинів і агентства з нерухомості. І всі неонові вивіски, де біжать і мигають слова, літери, які дряпаються на вивіски й падають з них» - таким постав образ міста в уяві одного з сучасних авторів⁸³⁶. Звісно, сучасна писемна культура (чи цивілізація) нерідко слугує засобом впливу на людську свідомість, інструментом пропаганди, яка поширює «ідеологічно правильні зразки ідей чи систему «ортопраксії», якщо скористатися елементами концепції Жака Еллюля⁸³⁷.

Однак через неї поширюються й нейтральні концепції, необхідні для щоденного спілкування та співіснування у суспільстві. Загалом сучасна «комунікологія (комунікаційна теорія і практика), попри її зосередженість на аудіовізуальних носіях, залишається граматиологією (теорією та практикою писемності, а також літератури)⁸³⁸. Водночас Іван Ілліч та Баррі Сандерс у 1988 р. справедливо підкреслювали, що вони (і, очевидно, люди їхнього покоління) є «дітьми книги», поруч з якою існує також тиша, мовчання докнижної культури⁸³⁹. Натомість в сучасному інформаційному світі писемність стає й симулякром/різновидом симуляції⁸⁴⁰. «Вона - породження моделей реального без оригіналу й реальності: гіперреального»⁸⁴¹. Ці слова Жана Бодрийяра цілком можна віднести до значної частини сучасної писемної культури. Проте вона й надалі формує простір нинішньої цивілізації, заповнює, обмежує й оформлює його.

3.5.8. Східна Європа: письмо й читання на перетині цивілізацій. Тенденції світового розвитку писемності та читання не минули й тієї території, яку в добу Просвітництва назвали Східною Європою. Водночас на цьому пограниччі цивілізацій розвиток культурної пам'яті, писемної культури й літератури зокрема мав свою специфіку.

Варто прийняти думку тих дослідників, що вважають, що Центрально-Східна, а особливо Східна Європа - це території, на яких християнство поширилося відносно пізно.

⁸³⁵ Кастельс М. Информационная эпоха. - С. 322.

⁸³⁶ Цит за: Жан Ж. История письменности... - С. 133.

⁸³⁷ Ellul J. Propaganda. The Formation of Men's Attitudes / J. Ellul; tr. from the fr. by K. Kellen and J. Lerner. - New York: Vintage Books, 1973. - 320+VII p.

⁸³⁸ Див.: Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji / [red. E. Kulczycki, M. Wendland]. - Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2012. - 270 s.

⁸³⁹ Illich I. The Alphabetization of the Popular Mind. - P. 127.

⁸⁴⁰ Детальніше див.: Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. - Москва: Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. - 240 с.

⁸⁴¹ Там само. - С. 5.

Цей регіон був відносно пізно охоплений писемною культурою у двох варіантах: латинському (за яким стояло західне християнство) і кириличному (східнохристиянському). Таке твердження веде до тези, що Східна Європа була акцептором, а не донором християнського письменства. У середньовіччі народи, які тут замешкували, прийняли готові форми, кліше, і з їх допомогою творили власну традицію. Звісно, тут існували дохристиянські культури, і, можливо, власні форми протописьма й писемної комунікації як носії колективної пам'яті. Однак зараз важко окреслити їх форму та суть.

Приклад - слов'янський сегмент східноєвропейського культурного простору. Проблема походження письма у слов'ян остаточно не вирішена. З різних джерел відомо, наприклад, про форми слов'янського графізму та символіки у дохристиянський час. Переважно йдеться про кілька різновидів «руських» письмен. Сюди входять знаки, зафіксовані арабським мандрівником Ібн-ель-Надімом без будь-якого звукового пояснення; повідомлення Чорноризьця Храбра про «черти» і «різи», якими користувалися руські «язичники», згадки про застосування письма у дипломатиці раних київських князів (можливо, використання скандинавських рун).

На цьому ґрунті в наукових середовищах кін. XIX - поч. XX ст. спалахнула полеміка довкола існування чи не існування т. зв. слов'янських рун. Вона докотилася до Галичини, де у ній були задіяні відразу кілька вчених - від А. Малецького та Романа Завілінського до Яна Лецієвського⁸⁴². Спочатку дискусії викликали т. зв. «мікожинські камені», на яких буцімто рунами були нанесені слов'янські написи (на зразок «Prowe»). Одні дослідники були переконані у їхній автентичності і, розвиваючи міф колишньої слов'янської величі, доводили слов'янське походження рун і виводили їх назву від дієслова «різати», що викликало насмішки опонентів⁸⁴³. Згодом адепти цієї теорії стали обережнішими, розмежовуючи «помилки» («штирійські шоломи», «бам-берзький Чорнобог», «семиградська золота чаша», гданська урна), «фальсифікати» («новострільські камені», пшильвицькі бовваники), написи сумнівного походження (наконечники, сокрики, ножі з псевдо-рунічними написами) та «автентіку» (артефакти зі свастикою, ледницька фігурка краківська медаль і ті ж «мікожинські камені»), на яких нібито відчитували староцерковнослов'янські слова.

Прихильники таких концепцій намагалися знайти місце «словянським письменам» між старшим, молодшим та англійським футарком і таємними, магічними рунами. Їхні висновки були доволі оптимістичними: «факт, що слов'яни мали рунічні знаки з написами, які є читабельними й зрозумілими. Написи ті є слов'янськими, бо польськими, чеськими словацькими і руськими»⁸⁴⁴. На їх підставі автори навіть виводили цілу систему слов'янського рунічного письма зі знаками та числами⁸⁴⁵. Інші вчені, як старійшина галицьких польських філологів Антоні Малецький, відразу запідозрили, що «камені

⁸⁴² *Zawilinski R. Kwestya run slowianskich ze stanowiska lingwistycznego / R. Zawilinski. - Krakow: Druk Wl. Anczyca i spolki, 1883. - 18 s.; Lieciejewski J. Runy i runiczne pomniki slowianskie / J. Lieciejewski. - Lwow; Warszawa, 1908. - 207 s.*

⁸⁴³ *Zawilinski R. Kwestya run slowianskich... - S. 18.*

⁸⁴⁴ *Lieciejewski J. Runy i runiczne pomniki slowianskie... - S. 194.*

⁸⁴⁵ *Ibidem. - P. 196-207.*

мікожинські» - насправді неавтетичні, й вказували їхні писемні джерела. Поступово міф, під вплив якого ще в середині XIX ст. потрапив Іван

Вагилевич, розвіявся: «слов'янські рунічні написи» виявилися або непорозумінням, або підробкою.

Пізніше були запропоновані символіко-пиктографічні інтерпретації давніх орнаментів і знаків на домашніх виробках (напр., солярних знаків тощо). Так, Борис Рыбаков⁸⁴⁶ настоював на власних варіантах прочитання малюнків т. зв. «лепесівської гадальної вази», «ромашківського та «черняхівського» глечиків, посудин з Войськового та Кам'янки на Дніпрі. На його думку, ці візерунки були схематизованими знаками місяців дохристиянського календаря, календарними «чертами і різями» поган⁸⁴⁷. Однак даних, які б підтверджували або заперечували таке тлумачення, на сьогодні нема. Знаки на посудинах так само добре могли бути календарем, як і орнаментом. Важко ствердити й наявність чи відсутність дохристиянських графічних знаків у пізнішій глаголиці. Походження кирилиці та глаголиці пов'язується, насамперед, із діяльністю християнських місіонерів Кирила (Константина) і Методія Солунських. За агіографічною схемою, вони були покликані розповсюджувати між «поганами» текст Євангелія та необхідні богослужбові книги. Для цієї потреби слід було запровадити письмо, що відповідало особливостям мови місцевого населення.

Ця схема характерна для ранньосередньовічної цивілізації: єпископ Ульфила винаходить абетку для готської мови, Месроп Маштоц - для вірменської тощо. У випадку «солунських братів» - св. Кирила та Методія йшлося про одночасне творення літературної мови та абетки, яка б цю мову відзеркалила. Старослов'янська мова, що постала внаслідок їхньої діяльності, була книжним конструктом - відповідником рідного для місіонерів солунського наріччя. Однак навіть щодо вигляду створеної Кирилом (Константином) абетки нема єдиної думки. Існує кілька концепцій, кожна з яких у свій спосіб обґрунтовує першість однієї з двох абеток - кирилиці або глаголиці. Нині важко доказати, яка з них виникла на початку, творцем якої з них був, власне, Кирило Солунський, та як їх первісно називали. Можливо, вони були проектами двох різних церковних місій, одна з яких була провізантійською і тому використовувала грецьке письмо, а інша - ні, і тому взяла за основу іншу писемність. Версії походження обох абеток з грецького письма з пізнішою трансформацією однієї з них у своєрідний тайнопис, як і запозичення нинішньої глаголиці з давніх східнохристиянських азбук, коптської чи сірійської («сурського письма») й далі конкурують між собою. Їх важко однозначно підтвердити чи заперечити. Як наслідок, частина дослідників вважали кирилицю й глаголицю різними відгалуженнями грецької абетки⁸⁴⁸.

⁸⁴⁶ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / Б. Рыбаков. - Москва: Наука, 1987.

⁸⁴⁷ Там само. - С. 164-194.

⁸⁴⁸ Пор.: Taylor I. Alphabet / I. Taylor. - London, 1883. - V. 2. - P. 195-207; Дирингер Д. Алфавит / Д. Дирингер; пер. з англ. - Москва, 1963. - С. 550-562; Фридрих И. История письма / И. Фридрих; пер. с нем. - Москва, 1979. - С. 144-145. Інші, ж, навпаки, підкреслювали новаторський характер глаголиці (Истрин В. Возникновение и развитие письма / В. Истрин. - Москва, 1965. - С. 427), її графічну ергономічність. (Йончев В. Шрифътът през вековете / В. Йончев. - София,

Справді, зовнішньо кирилиця є видозміненим грецьким письмом. До того ж, вона графічно простіша від глаголиці, яка справляє враження зовсім іншої знакової системи. Цей факт викликав різні інтерпретації. За однією з них, глаголиця - це: 1) грецьке письмо, спеціально ускладнене у силу зовнішніх обставин; 2) наслідок запозичень із близькосхідних графічних систем; 3) пристосована до нових обставин архаїчна система слов'янського письма («теорія протоглаголиці»). Ряд вчених схильний бачити проблему в синтетичному світлі. «Глаголицю складено на зразок грецької, латинської та східних азбук, кирилицю - безперечно, - за грецькою», - зауважив свого часу Микола Грунський. «Синтетична» глаголична азбука виявилася менш довговічною, ніж кирилична, хоча далматський («кутастий») її різновид проіснував у Хорватії аж до ХУІІІ ст. У цій частині слов'янського світу ще на зламі ХІХ і ХХ ст. проходили дискусії про співвідношення етноконфесійних ідентичностей з глаголичною писемністю. Зрештою, тут вона відіграла роль письма церковних книг, якому слід було навчатися. В інших частинах Слов'янщини та регіонах Австро-Угорщини, у тім числі в Галичині, глаголицю сприймали як екзотичну графічну систему й частину слов'янських старожитностей⁸⁴⁹. Пам'ятками глаголичної літератури й лектури стали, зокрема, церковнослов'янські рукописні богослужбові книги (Ассеманієве Євангеліє, Зографське Євангеліє та Зографський палімпсест, Марійське Євангеліє, Синайський псалтир та Синайський молитовник, Київські та Віденські глаголичні листки міссалу, уривки Клоца, Рильські, Охридські та Празькі фрагменти) тощо, а також хорватські друки пізнішого часу: «Місал за римським обрядом» 1483 року, «Глаголичний місал» 1494 р., «Загальна сповідь» 1496 та підручник для плебанів 1507 р., житіє святого Єроніма 1500 р. Поширення ж кирилиці відобразило поділ слов'янських земель на «православні» (південні та східні), де вона функціонує донині, і «римо-католицькі», що користуються модифікованими алфавітами на підставі латиниці.

Простір середньовічної писемної культури в Східній Європі складався поступово. Так, майбутню чеську писемну культуру у цей час презентували, крім, ймовірно, мораво-панонських Київських глаголичних листків, житія засновників слов'янської абетки - Константина-Кирила і Мефодія, «Легенда про св. Вацлава» та численна літургична література (від Вишеградського й Реймського Євангелій до Краківських глаголичних листків). Простір світської чеської літератури й лектури (записаної латинським письмом) поступово розширювався від лицарських романів (на зразок «Алекса́ндреїди»), історичних текстів (на зразок римованої «Далімілової хроніки») до проповідей на зразок «Постілли» Яна Гуса, діяльність якого провокувала релігійні дискусії, вплинула на формування концепцій неортодоксальних «чеських братів» (зокрема Петра Хельчицького) і поезій (світських та духовних на зразок гімнів Яна Благослава), та книги пригод

1975. - С. 153-173) тощо. Зрештою, Жозеф Вандрієс у 20-х роках ХХ ст. взагалі ставив обидві слов'янські абетки вище за латиницю з її варіантами та називав «алфавіт Кирила й Мефодія» «справжнім шедевром» (*Vendryes J. Le Langage. Introduction linguistique a l'histoire / J. Vendryes. - Paris, 1921. - P. 385*).

⁸⁴⁹ Див., напр: Je li Glagolica pravo svih Hrvata? - Zadar, 1904. - 238 p.; D. G. P.: Contro il glagoli- to. Alcune osservazioni. - Zara, 1900; *Bercic I.* Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pis- menj za citanje ckrvenich knih / I. Bercic. - Praha, 1860; *Vajs J.* Rukovet hlalolske paleografie. Uvedem do knizniho pisma hlalolskeho / J. Vajs. - Praze, 1932; *Ягич И.* Глаголическое письмо // Энциклопедия славянской филологии / И. Ягич. - Санктъ-Петербургъ, 1911. - Вып. 3: Графика у славян. - С. 51-262. (Див. також: *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur. - Wien, 2000; Glagoljica i hrvatski glagolizam. - Zagreb-Krk, 2004*).

Вацлава Вратіслава. Зрештою, саме у пізньосередньовічній

Чехії сформувалася ранньомодерна педагогічна лектура Східної (і не тільки) Європи, центром якої стала «Дидактика» Яна Амоса Коменського тощо.

Гуситський рух став стимулом для розвитку чеської мови та виокремлення чеської орфографії з середньовічної латинської писемної культури. Як вказують дослідники, старочеська писемна культура пройшла три стадії розвитку. На першому етапі (від X до XIII ст.) вона розвивалася у руслі стандартної латиниці. Згодом її замінила модифікована (дифтонгована) латинська орфографія у старшому та молодшому варіантах, що домінували (орієнтовно) від початку XIV до початку XV ст. Саме тоді виник діакритичний правопис, головним імпульсом якого стала «Orthografia Bohemica», яку приписували Яну Гусу⁸⁵⁰. Тут, крім звичних латинських, з'явилися нові - діакритизовані літери, котрі згодом характеризували чеську абетку: а, ё, l, о, й, у - на позначення відповідних голосних, t', п, с, s, z, г - на позначення приголосних тощо⁸⁵¹. Це стало відрізнити чеську абетку від інших латинських орфографічних систем.

Культурні процеси у середньовічній Східній Європі вплинули й на розвиток польської писемності та «літературної культури». Польська писемна культура⁸⁵² первісно існувала в латинському графічному та мовному вигляді, і пройшла шлях від хронологічних записів на полях книг до Хроніки Аноніма Галла, Хроніки Вікентія Кадлубка та Флоріанського псалтиря (пам'ятки, пов'язаної з читацькими уподобанням королеви Ядвіги), книги цистеріанського монастиря у Хенрикові з елементами польської мови та ін. Поза тим, середньовічну польську лектуру формували й тексти з історії, зокрема багатотомний твір Яна Длугоша, хроніка Яна з Чарнкова тощо. У пізньосередньовічній і ранньомодерний час до цього ряду додалося «поетичне читання» Міколя Рея, Яна Кохановського, львів'ян Шимона Шимоновича, Бартоломія Зіморевича; тексти Каспера Твардовського, Мацея Сарбевського, Вацлава Потоцького.

На зразкового читача - шляхтича були розраховані «сарматські» тексти Станіслава Оріховського - Роксолана, сатира Кшиштофа Опалінського чи спрямований на еліти «Дворянин» Лукаша Гурницького. Нішу релігійного читання у Речі Посполитій зайняли, зокрема, проповіді, промови й життя святих Петра Скарги, котрі згодом стали вважати зразковими. Польське середньовічне історичне чи історіографічне читання доповнили хроніки Мацея Меховіти, Мартина Бельського, Мартина Кромера, Мацея Стрийковського. Ці літературні традиції розвивалися у руслі західного християнства та латинського письма, формуючи культуру Латинської Слов'янщини (Slaviae Latinae). Натомість вирізнення польського письма з латинської орфографічної системи приписують Станіславу Заборовському, автору друкованого латиномовного трактату «Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utulissimus (1514-1515)». Саме з цього моменту почалося діакритичне вирізнення польської орфографії, що вплинуло на читання як минулих, так і майбутніх польських текстів. Зокрема в ній з'явилися такі літери, як і поруч зі звичним l,

⁸⁵⁰ Mistra Jana Husi Ortografie Ceska / [vydal Aloys Voytech Sembera]. - Ve Vidni, 1857. - 48 s.

⁸⁵¹ Ibidem. - S. 10.

⁸⁵² Історичне та історико-культурне тло: *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. - 752 с.

^, ç поруч зі звичними а та е, о поруч з о, буквосполуки sz, cz, szcz, ch тощо⁸⁵³.

Західне християнство репрезентувала також угорська література й писемна культура, що належала до сфери латиниці. Її середньовічними пам'ятками були, зокрема, хроніки: *Gesta Нипшаготт*, *Gesta Ниппогит* й *Нипшаготт*, *КереБ* кгопіка (СИГопіеоп рісіит) тощо. Згодом, у пізнє середньовіччя й ранній новий час цей ряд доповнили переклади та оригінальна поезія (Балінт Балашші, в творчості якого вбачали впливи Данте й Петрарки; Шебештьєна Тіноді, котрого презентують укладачем пара фольклорних текстів, Петера Ілошваї), релігійні твори Петера Пазмані, моделлю яких стали тексти Роберта Белларміна тощо. На початку ХУІІІ ст. з'явилися й великі історіографічні синтети угорської історії (зокрема, багатотомна праця Іштвана Катони) і перші історії угорської літератури.

Балканський літературний масив Сходу Європи формували болгарська і сербська книжно-літературна традиція, записана, переважно, кирилицею і глаголицею. Поруч з грецькими, болгарські й сербські книги сприяли утворенню культури православної Слов'янщини (Іауіа От&оёоха). Найдавніший пласт болгарський писемної культури⁸⁵⁴ склали, зокрема, й відомі нині рукописні релігійні тексти представників кирило-мефодіївського оточення (наприклад, св. Климента Охридського) та Преславської книжної школи: *Савина книга*, *Супрасльський збірник* (Супрасльська мінея), *Добромирське тетраєвангеліє*, *Охридський апостол*, космогонічний «Шестоднев» Івана, *Екзарха Болгарського* та численні перекладні повісті (зокрема, *Александрія*, *Варлаам і Йоасаф*), збірники афоризмів-«дамаскини», апокрифи, і зрештою, знаний трактат про письмена (апологія абетки) *Чорноризця Храбра* тощо. Фактор турецької присутності зіграв негативну роль: болгарська книжність на довгий час зберігалася не стільки у самій Болгарії, як поза нею. Відродженням болгарської книжності на тлі відродження Болгарського царства (Другого Болгарського царства) у ХІV-ХУ ст. стали діяльність й тексти *Евфимія Тирновського* і проповідника сакральної орфографії *Константина Філософа* (Константина Костенечкі), київського митрополита *Григорія Цамблака*, а також тексти *Владислава Граматика*.

Давня сербська література й лектура також репрезентувала світ слов'янського письма та східного християнства візантійського обряду. Тут книжна культура довгий час концентрувалася довкола релігійного читання (звідси - *Мирославове*, *Влканове*, *Вуканове* чи *Симеонове* та *Нікольське євангеліє*), житійної (зокрема життя св. *Стефана Немані*) та перекладної літератури, відомої з болгарських джерел. *Хорватська* (чи *протохорватська*) писемна культура також пройшла складний шлях - від глаголичних написів (*Башчанська плита*) і кодексів до латинських за абеткою поезій й драм *Г* *анібала Луцича*, *ренесансних текстів Марка Матулича*, що розвивали біблійні теми («*Юдита*», «*Сюзанна*») та *антитурецькі мотиви* («*Молитва проти турків*», «*Туга міста Єрусалима*» тощо), а згодом - *барокових та класицистичних авторів*, що репрезентували ментальний світ латинської Слов'янщини.

⁸⁵³ *Lisowski T.* Ideografizacja polskiego pisma a interpretacja historycznojęzykowa, czyli co wiemy o dawnym systemie graficznym / *T. Lisowski* // *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique.* - *Krakow*, 2004. - Fasc. 60. - P. 17-27; *Nowak F.* Pogląd na temat pisowni polskiej od XIII do 1939 r. / *F. Nowak* // *Mazowieckie studia humanistyczne.* - 2008. - No. 1-2. - S. 149-160.

⁸⁵⁴ *Загальна історія регіону: Чорній В.* *Історія Болгарії* / *В. Чорній.* - *Львів: Паіс*, 2007. - 402 с.

Середньовічна румунська (молдаво-влахська) писемна культура та література, хоч і не була слов'янською, певний час існувала у формі церковнослов'янських текстів та кириличної абетки. Саме так були написані румунські грамоти, пов'язані з руськими середньовічними канцеляріями. Через слов'янську традицію в Румунію потрапили й рукописні тексти богослужбових книг (Воронезький, Скейський псалтир, псалтир Хурмузакі). Церковнослов'янською була й перша друкована у Молдаво-Влахії літургічна книга Макарія 1508 р. На цьому етапі лектура регіону була, радше, змішаною: русько-волоською чи волосько-руською. (Невипадково й перші молдавські літописи створювалися кирилицею, хоча поруч з ними збереглися й записані латинкою молдаво-німецькі та молдаво-польські хроніки. Натомість ренесансна література майбутньої Румунії зазнавала то руських і барокових польських⁸⁵⁵, то грецьких впливів (Алеку Векареску). Власне ж румунська латинська писемна традиція ґрунтувалася на запровадженні нових (діакритизованих) літер (Аа, §§, тощо). Вони відрізняли й відрізняють її у лабіринті неолатинських абеток.

Формування й диференціація середньовічної й ранньомодерної руської писемної традиції настільки складна, як історія самої Русі. Важко сказати, чи існувало слов'янське протописмо перед її хрещенням. Нелегко сказати також, наскільки широко використовували, наприклад, руни у варязькому (норманському) «руському» середовищі та поза ним. Так, на території сучасної Волині було знайдено спис з написом на старшому футарці, датований готським періодом, а поблизу Дніпра - рунічні написи, як відносять до епохи вікінгів. У першому випадку йдеться про знахідку біля Ковеля з написом, який читають «tilaros» або «E(?)lardis», вагаючись між готською та іллірійською мовою. У другому - про рунічний камінь з о. Березань, знайдений у 1905 р., що розшифровують як поховальну інскрипцію: «Krani kerthi half thisi iftir kal fi laka sin» («Грані зробив курган цей по Карлу, своєму товаришеві»). Як руни інтерпретовано також зображення на керамічному фрагменті з Лепесівки, графіті на стіні кам'яної могили в Мелітополі; відносно довгими є також кілька рунічних написів зі Старої Ладogi⁸⁵⁶. Однак загальна картина рунічної присутності на руських землях все ще неясна.

Натомість зрозуміло, що писемність у кириличному вигляді проникла на Русь разом із запровадженням християнства після 988 р. Так ці території конфесійно та цивілізаційно (а також політично) ввійшли до сфери впливу візантійської Ойкумени з її літературно-писемною спадщиною. До неї входили канонічна церковна та світська поезія, а також корпус прозових текстів: богословських трактатів (догматичних, полемічних, екзегетичних), агіографічної літератури (патериків та житій), проповідницьких текстів,

⁸⁵⁵ Наприклад, у літописанні та поетичній творчості Мирона Костіна, текстах його попередників та наступників - Григоре Уреке, котрий вчився у Львові, та Йона Некулче, Дімітріє Кантеміра тощо. Див. приклади сприймання цієї традиції з XIX ст.: Chrestomatie roumanie. Textes imprimés et manuscrits du XVI-me au XIX me siècle. Specimens dialectales et de la litteratures populaire / Accompagnes d'une introduction de M. Gaster]. - Leipzig; Bucarest, 1891. - Т. 1-3; *Negruzzi J. Geschichte des Rumanischen Schriftums bis zur Gegenwart* / J. Negruzzi, G. Bogdan. - Leipzig, 1892. - 238 s.

⁸⁵⁶ Див. дет: *Мельникова Ю. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Тексты. Перевод. Комментарий* / Ю. Мельникова. - Москва, 2001.

хронік, (риторичних та епістографічних праць, географічних описів, граматик, словників, медичних, зоологічних ботанічних, астрономно-алхімічних книг тощо⁸⁵⁷.

Згодом на руських землях почала поширюватися власна писемна культура, знаками якої стали різні типи залізних, бронзових, кістяних писал та матеріалів для письма⁸⁵⁸. На руських просторах розповсюджувалися місцеві церковнослов'янські кириличні манускрипти, релігійна і світська лектура візантійського зразка, котру поширювали впродовж X-XI ст. (серед особливо помітних книг за оформленням та важливістю руських книг виділяють зокрема, Остромирове Євангеліє (1056/1057 рр.), Ізборники Святослава (1073 та 1076 рр.), Мстиславове Євангеліє, Евсевієве Євангеліє, Онежський Псалтир, Фьодоровське Євангеліє тощо.

Поруч з ними середньовічні руські читачі (принаймні представники знаті, котрі замовляли рукописи) могли читати перекладну літературу: від «Бесід» Григорія Двоєслова та повісті про Стефаніта й Іхнілата до Хроніки Григорія Амартола. Руські автори почали формувати й нові тексти: від великих хронологічних компендіумів (передусім літописного зводу, відомого як Повість Временних літ, автором якого в Хлебніковському списку названий Нестор) до «Повчань» Володимира Мономаха, «Ходінь» ігумена Данила, «Слів» Кирила Туровського і Києво-Печерського Патерика. Як правило, у цьому контексті згадують бібліофілство Ярослава Мудрого: про це свідчить літописний панегірик князю як меценату й поціновувачу релігійної писемності, прославлення самих книг і їхнього читання як «розмови душі зі святими й пророками». Стиль мислення та (переважно релігійну) ментальність давньоруського читача частково можна реконструювати з пограничних записів на сторінках манускриптів. Водночас, як свідчать графіті на стінах Софії Київської, Спаса на Берестові, новгородські берестяні грамоти й інскрипції на побутових предметах, писемна культура Русі не обмежувалася книжно-релігійною (як у богословській літературі) чи воєнно-політичною (як у літописах) тематикою. Вона відображала також особливості щоденного життя й матеріальної культури мешканців різних князівств.

Монголо-татарська навала та знищення культурних центрів Русі, зокрема Києва, суттєво загальмувала розвиток писемної культури. Водночас вона поступово підсилила політичні та етнокультурні й етномовні різниці між різними регіонами Руської держави, які існували, очевидно, ще у додержавний, племінний час. Пізніший розділ колишніх руських земель лише підсилив цю тенденцію. Так на середньовічному й ранньомодерному східнослов'янському просторі виникли три писемні сфери: (прото) українська література земель Русі, котрі згодом були інкорпоровані у Річ Посполиту і тісно пов'язана з нею (прото)білоруська писемна культура (тих, кого називали «руссю», і «литвою»), а також (прото)російська література Московського князівства (а потім - царства). Крім того, руська мова й писемність певний час була розповсюджена й поза східнослов'янським середовищем,

⁸⁵⁷ *Krumbacher K.* Geschichte der bysantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453). Zweite Auflage / K. Krumbacher. - München, 1897. - 1193 s.

⁸⁵⁸ Див. *Возний І.* Писала XII - першої половини XIII ст. з території Південно-Західної Русі / *І. Возний* // Сумська старовина. - 2013. - № 41-42. - С. 5-14. *Терський С.* Про писемність в містах західної Волині X-XI ст. (за археологічними даними) / *С. Терський* // Наукові записки. - Львів, 1996. - Т. 5. - Ч. 1. - С. 74-95.

поширюючись на Велике князівство Литовське - з одного боку, і Молдаво-Валахію - з іншого.

(Прото)українська (довгий час - руська) писемна культура, літературна й читацька парадигма, що ґрунтувалися на давньоруській/давньоукраїнській мові⁸⁵⁹ та давньоруській (київській) книжній традиції княжої доби (чи, за Дмитром Чижевським, - літератури монументального стилю) пройшла інший шлях формування. У післямонгольський час в колі найбільш помітних писемних пам'яток опинилися спочатку грамоти, а згодом релігійні тексти, в яких відобразилися руська(українська) літературна мова: Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, учительні Євангелія, Нягівські повчання чи Нягівська постілла тощо⁸⁶⁰.

Потім, у ренесансну та барокову добу, її змінила численна друкована та рукописна лектура: полемічні тексти Івана Вишенського, Христофора Філатета, Герасима Смотрицького, Йова Борецького, Захарії Копистенського, Іпатія Потія, теологічні тексти й поетичні фрагменти Кирила Транквіліона Ставровецького, поетичні та філософські праці Касіяна Саковича, проповідництво Йоанікія Гаятовського, книги «чудес» та житійна література («Патерикон» Сильвестра Косова). Її репрезентували й віршовані збірки принагідних повчальних текстів, навіть енциклопедій щоденного життя (на зразок текстів Климентія Зіновієва) та «фігурна» поезія Івана Величковського, літописи (від Львівського й Острозького літописців до т. зв. козацького літописання - літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Самовидця, Хроніки Феодосія Сафоновича). Багато текстів тогочасного письменства були писані церковнослов'янською, і ще більше т. зв. «простою мовою», котра мала польський синтаксис, руські, польські, латинські та церковнослов'янські лексичні складові.

Саме цю писемну традицію намагався поширити у Західній Європі «Іван Ужевич слов'янин» (походження якого досі викликає дискусії) у латинській «Граматиці словенській»⁸⁶¹. Тут, зокрема, він показував читачам не лише церковнослов'янську друковану абетку, але й скорописні руські літери, якими «писарі звичайно пишуть від руки листи, зобов'язання, привілеї і багато чого іншого при потребі». Далі автор граматики розповідав, що для навчання дітей застосовують «обернену абетку», котра «краще закріплює обізнаність зі знаками» серед хлопчиків. До того ж, твердив І. Ужевич, у писарському середовищі використовують змішаний алфавіт, «у якому одні й ті ж самі літери зображають кілька разів, по-різному, для досконального розуміння слов'янських рукописів». Зрештою, він подавав зразки повного і скороченого («титлованого») написання текстів, а також пояснював читачеві слов'янські позиційні особливості їх вживання, латинські

⁸⁵⁹ Див. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; пер. С. Вакуленка, А. Даниленка. - Харків: Акта, 2002.

⁸⁶⁰ Див., зокрема: Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. - Київ: Наукова думка, 2001. - 702 с.; *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. - Варшава, 1930. - Т. 1-2; Няговские поучения. The Niagovo Postilla. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с ввводной статей Ласло Деже / [под ред. и с пред. А. Золтана]. - Ниредьхаза, 2006. - LXXIV, 225 с.

⁸⁶¹ Грамматика слов'янська І. Ужевича. - Київ: Наукова думка, 1970. - 112 с.

транскрипції»⁸⁶².

Отож, руський слухач Сорбонни пропонував мешканцям європейського Заходу щось на кшталт невеликого палеографічного (чи квазі-палеографічного) рукописного довідника. Писемна культура тогочасної Русі справді мала кілька графічних «ніш», призначених для публічного вживання (наприклад, у актових книгах, документах, трактатах), та приватної практики, зокрема в епістолографії (у її діловій і щоденно- побутовій формі). При цьому публічні рукописні тексти, на зразок актових книг, ставали своєрідними збірниками почерків та стилів писарів, котрі змінювали один одного⁸⁶³. Це свідчило не лише про поширення грамотності, але й про стильово-жанрову різноманітність писемної культури та її стандартів у щоденному житті: від духівниць-заповітів, купчих, інвентарів, угод, обліків, розписок до побутових послань⁸⁶⁴. Водночас частина української книжно-писемної традиції XVII і XVIII ст. була записана не руською чи церковнослов'янською, а латинською та польською мовами.

Латинськими, зокрема, були філософські, риторичні й поетичні курси, які читали викладачі Києво-Могилянської академії. Тут можна простежити пункти перетину польської/латинської/католицької писемної культури з руським/кири- личним/православним письменством. Так, наприклад, латинська «Поетика» Митрофана Довгалевського⁸⁶⁵ демонструвала західний бароковий підхід до графіки й письма як засобів втілення віршової техніки чи віртуозності. Так у його трактаті опинилися вірші-ребуси, «які виражають кожну букву... подібними знаками», емблеми, символи та ієрогліфи, у яких вірш ставав супроводом або поясненням алегоричного малюнка; онограматичні, змієвидні, зворотно-«ракові», кефаліно- мастичні, геральдичні, піфагорійські, числові чи кабалістичні вірші, хроностихи й вірші-лабіринти тощо⁸⁶⁶.

В усіх таких текстах графіка була елементом гри: її співвідносили з символічними числами, нею формували просторові фігури - і все для того, щоб письменник і читач могли «насолодитися» не лише змістом, а й формою писаного слова. Це наочно підтверджувала й ребусна поезія Івана Величковського⁸⁶⁷, який закликав читачів довго й уважно роздумувати над своїми віршами: «А прето, ласкавий чи- тельнику, если хочеш отнести утіху, долго поймуй їх, і если би ся котроя штучка здала до поймованя при трудноу, слушная річ, єдного і другого призвавши, сполне ся помишляти», - напоумляв автор⁸⁶⁸.

Натомість філософські курси викладачів Київської академії були прямим наслідком читання не лише грецьких філософів, а й латинських теологів - схоластів та неосхоластів та

⁸⁶² Там само. - С. 5-12.

⁸⁶³ Див., напр.: Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. - Київ: Наукова думка, 1986. - С. 13-16.

⁸⁶⁴ Пор.: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). - Київ: «Наукова думка», 1976. - 416 с.; Приватні листи XVIII ст. - Київ: Наукова думка, 1987. - 175 с.

⁸⁶⁵ Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний) / М. Довгалевський; пер. В. Маслоука. - Київ: Мистецтво, 1973. - 436 с.

⁸⁶⁶ Там само. - С. 244-295.

⁸⁶⁷ Величковський І. Твори / І. Величковський. - Київ: Наукова думка, 1972. - 192 с.

⁸⁶⁸ Там само. - С. 71.

західних мислителів ХУТ-ХУШ ст.: від Аристотеля, Галена, Гіппократа до Томи з Аквіну Оккама, Скота та Суареса, Коперніка, Галілея, Декарта, Бойля, Бореллі тощо⁸⁶⁹. Невипадково, наприклад, у бібліотеці Стефана Яворського, крім Святого Письма та католицьких і протестантських коментарів до нього, книг святих отців, творів Іннокентія Гізеля, Сильвестра Коссова, зберігалися твори Гомера та Езопа, Сенеки, Діогена та Аристотеля, Томи з Аквіну, Томи Кемпійського, Дунса Скота, Торквемади, Петра Скарги, Альвареза, польська релігійна поезія, католицькі трактати з етики, збірники латинських афоризмів, латинські енциклопедії, навіть «Фрашки» Яна Кохановського тощо⁸⁷⁰.

На цьому тлі викладач натурфілософії, поетики й ораторського мистецтва Теофан Прокопович у своїх латинських текстах розвивав західну теорію пам'яті як частину риторичного мистецтва. Невипадково він рекомендував не просто читати промови вголос, але й для кращого запам'ятовування розміщувати їх за початковими літерами, доповнювати позначками, або ж мандрувати подумки в описані місця тощо⁸⁷¹. Його пам'ять - пам'ять книжної людини, вихованої на грецькій культурі, але інтегрованої у світ латинської книжності. Виразом цієї спрямованості став добір книжок у Прокоповичевій бібліотеці. Він збирав й читав філологічні, логічні, риторичні, математичні, астрономічні, географічні, медичні, хімічні політичні, книги Цицерона, Вергілія, Плутарха і Овідія, Скалігера, Меланхтона і А. Кірхера, Еразма Роттердамського і Яна Амова Коменського, Лоренцо Валлли і Мойсея Маймоніда, Декарта і Бойля, Кеплера і Галілея, Гуго Гроція і Ніколо Макквівеллі, Джіроламо Кардано і Я. Бернуллі, Мартіна Лютера, Ф. Бекона і Т. Кампанелли, Стрийковського, Оріховського, Яна Длугоша тощо⁸⁷².

Мовно й конфесійно змішаний книжний світ з акцентом на латинській мові, античності та Західній Європі пропонували не лише у Києві XVII-XVIII ст. Книгозбірня Острозької слов'яно-греко-латинської академії (наскільки можна судити на підставі нинішніх реконструкцій) містила, очевидно, не лише православні книги з бібліотеки А. Курбського та видання Мелетія Смотрицького, але й базельські видання Цицерона та Евріпіда, грецько-латинський словник Калепіна, чеські й польські переклади Біблії тощо⁸⁷³. Натомість Харківський колегіум XVIII ст. диспонував поруч з російською пресою та книгами, також і текстами Катулла і Про- перція, Овідія, Федра і Езопа, Апулея і Гесіода, Помпонія, а водночас Гассенді, Бавмейстера, Декарта, Ф. Бекона тощо⁸⁷⁴. Все це не свідчило про «прогресивність» світогляду тогочасних руських інтелектуалів: вони, усе ж, помітно

⁸⁶⁹ Див. *Кониський Г.* Філософські твори: у 2 т. / Г. Кониський. - Київ: Наукова думка, 1990. - Т. 1-2; *Яворський С.* Філософські твори: у 3 т. / С. Яворський. - Київ: Наукова думка, 1992. - Т. 1.

⁸⁷⁰ *Маслов С.* Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. - Киев: Тип. М. Т. Меймандера, 1914. - 162 с.

⁸⁷¹ *Прокопович Ф.* Філософські твори / Ф. Прокопович. - Київ: Наукова думка, 1979. - Т. 1. - С. 408-411.

⁸⁷² *Прокопович Ф.* Філософські твори / Ф. Прокопович. - Київ: Наукова думка, 1979. - Т. 3. - С. 373-442.

⁸⁷³ *Мицько І.* Бібліотека Острозької Академії / І. Мицько // Острозька академія ХУІ-ХУІІ ст. Енциклопедія. - Острог, 2010. - С. 33-35.

⁸⁷⁴ *Ніжинець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. Сковороду і Харківський колегіум / А. Ніжинець. - Харків: Прапор, 1970. - С. 91-93.

відставали порівняно з західноєвропейськими колегами і навіть наслідували їх. Водночас воно було знаком інкорпорованості їхньої культури в тогочасний східноєвропейський культурний простір, зокрема й за польським посередництвом. Не дивно, що частина ранньомодерної православної та унійної релігійної літератури була написана польською мовою Речі Посполитої.

Завершальною чи навіть кульмінаційною стадією досекулярної української літератури вважають творчість Григорія Сковороди⁸⁷⁵, котрого справді не можна повністю вписати ані в давню, ані в новітню українську літературну традицію. Його мовний та знаковий світ був новаторським та симбіотичним, так само, як спосіб фіксації релігійних уявлень, у яких, наприклад, Христос прирівнювався до Епікура. Водночас тексти Сковороди були інтерпретаціями Біблії, людини й світу як знакових кодів⁸⁷⁶. На підставі власного символізму та алегоризму Г. Сковорода формував концепцію дійсності як Книги («Алфавіт чи Буквар Світу»)⁸⁷⁷.

Звідси також і сквородинський підхід до читання Святого Письма («Поминайте жену Лотову»), довкола якого мала концентруватися уся лектура⁸⁷⁸. Так, філософ не рекомендував читати різномірних книг, а саму Біблію студіювати герменевтично, з оглядом на закладені в ній заповіді та моральні ідеали: «Коли в Божих книгах читаєш: пияцтво, наложництво, кровозмішування, амури і подібне, не мешкай на Со-домських цих вулицях, але проходи, не задумуючись на них, і на шляхах грішних не стій. Адже Біблія не до цих вулиць, а лише через ці вулиці веде тебе в Вишні сторони і Чистий край». Загалом, лектура Біблії у трактуванні філософа ставала дорогою до Воскресіння, Пасхи⁸⁷⁹. Тексти Сковороди частково опиняються між латинською та слов'яно-грецькою писемною культурою й літературною традицією. Проте, як давніше відзначали дослідники, частина образів та уявлень, зафіксованих у Сковороди («Пізнай самого себе» тощо), були споріднені з ідеями, які висловлювалися у тогочасній книжності, зокрема в часописах. Інша справа, що ця спорідненість була, здебільшого, формальною⁸⁸⁰. Натомість інша частина ідей споріднювала дискурс слобожанця з українським письменством давнього й середнього періоду.

Проте давнє українське письменство функціонувало й у світі власних уявлень, образів та штампів. Його типовим виявом можна вважати, наприклад, віршову рукописну енциклопедію та збірку прислів'їв Климентія Зіновієва⁸⁸¹. Ця книга мандрівного ченця пронизана бажанням каталогізації через версифікацію. Описуючи теслів, бондарів, шаповалів, кумів і старостів, козаків, старих дідів і їхніх дружин, куховарок та втікачів монах моралізував, оцінював та описував

⁸⁷⁵ Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / Г. Сковорода; за ред. проф. Л. Ушкалова. - Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2001. - 1400 с.

⁸⁷⁶ Див., напр.: Софронова Л. Три мира Григорія Сковороди / Л. Софронова. - Москва: Изд-во «Индрик», 2002. - 464 с.

⁸⁷⁷ Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. - С. 645.

⁸⁷⁸ Там само. - С. 779-778.

⁸⁷⁹ Там само. - С. 794.

⁸⁸⁰ Ніженець А. На зламі двох світів. - С. 41.

⁸⁸¹ Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновієв; підг. тексту І. Чепіга. - Київ: Наукова думка, 1971. - 392 с.

строкатий довколишній світ. Водночас (як і Данило Братковський у друкованім «Світі, по частинах розглянутім»), Зіновіїв творив окрему реальність, ґрунтовану на книжних стереотипах. Звідси - окрема увага до письма, вміння читати й писати. Так, чернець віраджував неписьменних дорослих вчитися письму й читанню (бо це - малоперспективно): «А з фундаметов ... азбучних ніт ся не поимет; токмо зтрату часу, и даремний труд обоймет». Проте Климентій відстоював фундаментальну роль писемності в соціумі. Без неї, наголошував він, зникли б і священники, і саме християнство; натомість нео-свічені люди оточують письмо забобонами, які Зіновіїв намагався дезавуювати: «І знову мовят през письменних западеться світ // щоб тои сам запался, а того и по сей час ніг. Зачим перестанте простаки писмо блюзнити // Бисте ся не могли в пропасть вічну потопити»⁸⁸². Отже, стереотипи писемної культури були для монаха антидотом від усних пересудів. З цього погляду, саме «віршований» лексикон Климентія, а не філософія Сковороди може слугувати типовим дзеркалом давньої української книжної культури. (Інша справа, що тексти Сковороди також були відомими й популярними. Навіть Тарас Шевченко пригадував свої перші писемні спроби як переписування «Сковороди» і «Тріє царіє со дари»).

Окремою проблемою історії української культурної пам'яті та писемної культури залишається походження епічних текстів, билин та дум, та їх приналежності до давнього і середньоукраїнського письменства. У випадку билин проблема подвійна. З одного боку, вони були поширені переважно на території сучасної Росії і записані там доволі пізно, хоча за змістом апелювали до київської традиції княжої доби⁸⁸³. Їх літературна генеза не до кінця прояснена: у них можна добачати як фольклорні тексти, так і залишки напівкнижної літератури - «дружинної поезії», яка, у свою чергу, могла бути сплавом місцевої слов'янської та скандинавської традицій. На це частково вказують клішовані формули, вживані у билинах. У випадку дум дискутується, здебільшого, їхнє книжне чи усно-народне походження. При усіх нюансах здається, що висловлена ще Павлом Житецьким теза про літературне походження мови, ритміки та метафорики дум від середньо-української поезії ХУП-ХУШ ст. є доволі вірогідною⁸⁸⁴. Справді, чимало літературних штампів, якими користувалися виконавці дум, вказують на зв'язок цих текстів з тогочасною книжністю. Отож, і тут фольклорна образність була оформлена за літературними зразками.

Слід наголосити на неоднорідності руського досекулярного літературно-культурного простору. Прикладом цього стала давня писемна культура Закарпаття, чи, як визначали у Галичині ХІХ - поч. ХХ ст., Угорської Русі. Тут, як вказували дослідники, також побутували чисельні збірки житій святих, проповідей, апокрифічних текстів, монастирських хронік (від «Данилівського», Нягівського та інших учительних евангелій, «Тереблянського пролога» і «Торунського збірника», «Мукачівського літопису» до Ужгородського, Колочавського, Сокриницького, Літманівського збірників)⁸⁸⁵. Складнішим для аналізу залишається дискурс місцевого полеміста кінця ХУІІ - по-

⁸⁸² *Зіновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті. - С. 180.

⁸⁸³ Книга о юевских богатыряхъ. Сводъ 24 избранныхъ былинъ древне-кіевского эпоса. - Санкт-Петербург, 1876.

⁸⁸⁴ *Житецкий П.* Мысли о народных малорусскихъ думахъ / П. Житецкий. - Киев: «Киевская Старина», 1893. - 249 с.

⁸⁸⁵ *Микитась В.* Давня література Закарпаття / В. Микитась. - Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. - 252 с.

чатку XVIII ст. Михайла Андрелли, в письмі якого дослідники бачили сліди читання Захарії Копистенського, Івана Вишенського, Петра Могили, Йоаникія Г алятовського, а водночас і релігійних опонентів - Йосифа де Камеліса і Матіаша Шамбора. Нині маємо кілька поглядів на його етноконфесійну ідентичність та творчість: від тих, де тексти М. Андрелли вписані у контексті української літератури, до тих, де вони постають угроруськими, карпаторусинськими чи руснацькими⁸⁸⁶.

Натомість проторосійська (московська, згодом - руська) літературна традиція виросла з текстів Північно-Східної Русі. Тут склався свій ряд лектури. Його формували житія, «історії», літописи та сказання, повісті-протобіографії, притчі, подорожні нотатки, апокрифи, полемічне листування: від Новгородського і Тверського літописання, «Повісті про Петра й Февронію Муромських», «Історії про Казанське царство» через «Домострой», «Повість про Горе-Злощастя», «Життя Александра Невського», повістей про Савву Грудіцина, Єрша Єршовича, Фрола Скобеєва, до «Задонщини», «Ходіння за три моря» Афанасія Нікітіна, апокрифічного листування Івана Грозного з дисидентом Андрієм Курбським, старообрядницьких текстів та незвичного за рівнем індивідуалізованості «Життя протопопа Аввакума». Писемна культура Московського царства, що еволюціонувала від рукописної до друкованої книжності, ідеологічно перебувала у колі дещо модернізованих образів та уявлень поствізантійського кола. Навіть спроби вийти за ці рамки, як у випадку Аввакума, будувалися на елементах переосмисленої візантійської спадщини.

Лише у ХУП-ХУШ ст., зокрема під впливом реформ Петра Першого, а також за втручанням київських руських інтелектуалів (Феофана Прокоповича, Стефана Яворського), мова, дискурс і коло читання тих, кого тепер стали офіційно називати російськими вченими, помітно трансформувалася і «вестернізувалася». Крім того, «великоруська» література у цей час зазнала значного українського («малоруського») лексичного та граматичного впливу. Водночас було започатковано різкі орфографічні та графічні (перехід на гражданський шрифт) реформи, а водночас виправлення богослужбових книг. Вони спричинили розрив з давнішньою традицією (що викликало появу старообрядців, котрі користувалися давніми церковними книгами дониконівського друку) та змінили мовні практики тепер уже жителів Росії. Натомість сформована у ході петровських реформ «гражданка», як згодом зауважували дослідники, водночас і модернізувала східнослов'янський писемний простір, позбавивши його грецьких «ксі», «псі», а також давніх «юсів», і зробила його російськоцентричним⁸⁸⁷. Однак у такий спосіб російська культура з її кирилицею та гражданкою стала платформою протиставлень західного алфавіту та слов'янської «азбуки», літери та букви, яку наділяли додатковими числовими й фігуративними значеннями. Звідси - «писать мыслите»/«писати мисліте» (від М), «ходить фертом» від Ф - «ферт», «ротик фитою» (від назви однойменної букви) тощо. Загалом кириличне письмо в російській культурі набуло ідеологічного значення: не тільки підкреслювало її візантійську генезу, але й

⁸⁸⁶ Пор.: Там само. - С. 149-219; *Неменский О.* Конфессиональная и этническая идентичность автора в полемических сочинениях Михаила Оросвиговского Андреллы / *О. Неменский // Studia Slavica et Baicalica Реігоріїіапа. Петербургские славянские и балканские исследования.* - 2010. - № 1. - С. 33-56.

⁸⁸⁷ *Кримський А.* Нарис історії українського правопису до 1927 р. // Його ж. Твори в 5 т. - Київ, 1973. - С. 289.

протиставляло західній (латинській) цивілізації⁸⁸⁸.

Саме так сформувався новий літературний канон, нові наукові, публіцистичні та поетичні стандарти, нові російські тексти Михайла Ломоносова, Василія Тредіяковського, Антіоха Кантемира, Александра Сумарокова, Гавриїла Державіна, Василія Капніста, Дениса Фонвізіна, Александра Радіщева, Ніколая Карамзіна, Михайла Хераскова тощо⁸⁸⁹. Частина їхніх текстів (твори Тредіяковського, Ломоносова, Державіна, Хераскова) була розрахована на класицистичного читача та формувала образ нової просвітительської Русі/Росії. Інша частина авторів і текстів, як, наприклад, «Недоросль» Фонвізіна, іронізували над реальностями нового суспільства. Ще інші, як «Мандрівка з Петербурга в Москву» О. Радіщева, стали прикладом дисидентського письма й протиставлення системі, яка нагадувала автору «чудище обло, стозовно і лайй»⁸⁹⁰.

Складнішою на цьому тлі є історія білоруської писемної культури, що в своєму давньому та середньому періоді багато в чому перетиналася, а то й співпадала з українською, російською, польською, частково болгарською та литовською літературною традицією. Це стосувалося і зовнішнього вигляду графіки, і, частково, її стилістики, мови та змісту, писемно-культурні традиції яких були помітні у документах Великого Князівства Литовського⁸⁹¹. (Звідси - «Літописець великих литовських князів» і Су-прасльський літопис, хроніка Бихівця, писань Григорія Цамблака і тексти Франциска Скорини, «Пісня про зубра» Миколая Гусовського, вірші Андрія Римші і тексти Симона Будного, Іпатія Потія тощо)⁸⁹². Зрештою, до певного періоду можна було говорити про існування українсько-білоруського письменства, хоча мовні відмінності у текстах українців та білорусів (відомих також під етнонімом «литвини») були давніми.

Наприкінці ХУІІІ - на початку ХІХ ст. ситуація в Східній Європі та її літературі стала мінятися. Настав час творення літератур, ґрунтованих на понятті модерних політичних націй. Водночас політична карта регіону різко трансформувалася. Після трьох поділів перестала існувати Річ Посполита, поляки з «державної нації» стали «нацією без держави». Відповідно змінився й статус польської літератури та її ідеологія. Конструювання нової польської політичної нації літературними засобами співпало з формуванням міфу давньої Польщі та мотивом втраченої державності. Цими імпульсами - повністю або частково - пронизаний і

⁸⁸⁸ Кириллица - латиница - гражданка: кол. монография / [отв. ред. Т. Шмелева]. - Великий Новгород, 2009. - 340 с. (Невипадково у додатку до спеціальної монографії російських авторів, присвяченій абетковій проблемі, бачимо набрані дореформенним шрифтом «азбучний лексикон та паремійник», «алфавітну ідіоматику», а серед спеціальної лексики виділені «кирилофоб» та «кирилофобія»).

⁸⁸⁹ Див. Русская литература ХVІІІ века. Хрестоматия. 1770-1778. - Москва, 1979.

⁸⁹⁰ Тому його тексти активно пропагувалися у радянському дискурсі, зокрема в УРСР: Радіщев А. Путешествие из Петербурга в Москву / А. Радіщев. - Киев: Веселка, 1984.

⁸⁹¹ Груша А. Беларуская кірылічная палеаграфія: Вучэбны дапаможнік для студента у гістарычнага факультэта / А. Груша. - Мінск: БДУ, 2006. - 142 с.; Груша А. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец ХІV - первая треть ХVІ в.) / А. Груша. - Минск: Беларуская навука, 2015. - 465 с.

⁸⁹² Клімау І. П. Старажытная беларуская літаратура ХТ-ХУ! ст.: эпохі і постаці / І. П. Клімау. - Мінск: [б. в.], 2010. - 212 с.

«Пан Тадеуш» А. Міцкевича, у якому виразно проглядався наполеонівський міф, і ностальгічні образи Вінцентія Поля, і пройнята ідеєю «короля-Духа» творчість Юліуша Словацького, і тексти на «шляхетсько-міщанську» тематику Людвіка Кондратовича, і біблійно-бунтарські ремінісценції Корнеля Уейського. Спектр польської прози був також різноманітним, призначеним для різних читацьких аудиторій. Наприклад, «повість для народу» княгині Ізабеллі Чарториської «Пілігрим в Добромили» подавала все необхідне для популярного читання: від елементів побожності до біографій польських королів та порад для селян⁸⁹³. Натомість Юзеф Ігнаці Крашевський намагався створити цілісний ідеальний образ славного минулого, що вилилося у серію історичних романів. У багатьох випадках, як наприклад, у «Теці станьчика» літературна форма насправді була алегорією політичних ідей.

Під кінець XIX - на початку XX ст. - уже в інших умовах - коло тем та ідей польської літератури ще більше розширилося: від белетризованої історії християнства («*Quo vadis*») та історії Речі Посполитої («Трилогія» Генрика Сенкевича) до текстів Болеслава Пруса і «Селян» Владислава Реймонта; від традиції до Адама Асника і поезики «Молодої Польщі» з демонічним Станіславом Пшибишевським. Після Першої світової війни та відновлення Польщі як держави різниця між традицією і модерном у польській літературі стала ще більшою. «Скамандр» (з Ярославом Івашкевичем, Яном Лехонем, Юліаном Тувімом), варшавська «Квадрига» (зокрема, Константи Гальчинський) і краківські авангардисти (наприклад, Юліан Пшибось) та футуристи (Александр Ват, Бруно Ясенський) пропонували творити «іншу» літературу. Водночас значна частина письменників залишалася при давніх парадигмах. Отож, польський читач мав вибрати між експериментом і патріотизмом зразка XIX ст.

Друга світова війна ліквідувала усі ці дискусії. На літературну й лектурну сцену на довгий час ввійшов соцреалізм, який змусив і письменників, і публіку писати й читати за новими, ідеологізованими стандартами. Добрим соцреалістичним читанням вважали, наприклад, тексти Казимира Брандиса чи Януша Пшимановського, Віктора Ворошильського, Ванди Василевської. З іншого боку, в опублікованій наприкінці 1950 р. книзі⁸⁹⁴ Владислав Спасовський рекомендував самоукам читати, як «підставові» тексти Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна, Йосипа Сталіна. Далі автор пропонував дуже строкату додаткову лектуру: від Платона до Бокля, Андре Бергсона і Жана Гійо, Вацлава Налковського, Людвіка Кшивіцького та Петра Кропоткіна, Людвіга Фейєрбаха і Августа Бланкі, Карла Каутського та Олександра Богданова, Джона Ріда⁸⁹⁵. Третій рівень читання у цій системі зайняли автобіографії та життєписи «суспільних революціонерів» (від Спартака і Бруга до Желябова, Перовської, Косцюшка, Сунь-Янсена і Людвіка Варинського), учених і філософів (від Епікура й Діогена до Лелевеля, Коперника, Спінози), творців літератури й мистецтва (від Мікеланджело до Міцкевича, Пушкіна, Герцена, Барбюса, Ромена Ролана), реформаторів педагогіки (від Локка до Песталоцці), мандрівників (від Кука до

⁸⁹³ *Czartoryska I. Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wiejskie / I. Czartoryska. - 2 wyd. - Warszawa, 1820.*

⁸⁹⁴ *Spasowski W. Zasady samokształcenia / W. Spasowski. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1959. - 232 s.*

⁸⁹⁵ *Ibidem. - S. 95-99, 126.*

Цілоковського), а також Руссо, Монтеня, Маколея, Рескіна, Тена, Мішле⁸⁹⁶.

Ще один пласт читання, за Вл. Спасовським, мали формувати белетристичні тексти «майстрів» від Шекспіра до «Батьків та дітей» Тургенєва і «Війни й миру» Толстого; від Гомера до Мільтона й Данте та Бокаччо; від Джека Лондона до Еп-тона Сінклера, Дідро, Шолохова та Еренбурга. Поруч з тим, читачам пропонували студіювати книги з «поезії любові» від Соломона до Міцкевича й Шеллі і «теорії любові» від Енгельса й Бебеля до Дарвіна тощо⁸⁹⁷. На тлі такої еkleктичної і не зовсім канонічної, як для соцреалізму, лектури, автор пропонував ригористичні правила читання: спочатку уважно переглядати нові книжки, потім «планово й обережно» вибрати належні тексти, а пізніше гортати «без упереджень», розважно, вникливо, поволі, пов'язуючи з попередньо прочитаним, з життям та досвідом⁸⁹⁸.

З іншого боку, польським читачам пропонували праці про те, як слід логічно аналізувати й розуміти книги у контексті «прагматичної логіки» Казімежа Айдукевича, праксеології Тадеуша Котарбінського, дидактики В. Оконя тощо. Одна з таких книг про читання книг⁸⁹⁹ мала власні правила лектури: її рецепти слід було уважно прочитати, призначаючи на це приблизно годину часу на день, зазначаючи питання на її маргінесі, звертаючись до словників та довідників. Далі книгу рекомендували читати ще і ще, щораз звертаючись до її змісту, систематично повторюючи і поповнюючи знання, вирішуючи поставлені у ній проблеми на базі логічних постулатів, як пропонувала сама книжка. Як наслідок, ідеальний читач мав відтворити з пам'яті її зміст у порядку, який запропонував автор⁹⁰⁰. Отож, йшлося про інтелектуальне дисциплінування читача. Тексти такого типу були відносно ідеологічно нейтральними і навіть апелювали до категорій, небажаних в тогочасному СРСР.

Частина польських письменників та есеїстів (від Станіслава Лема, Збігнева Герберта до Славоміра Мrojeка, Тадеуша Ружевица, Віслави Шимборської, Корнеля Філіповича) зберігала дистанцію від соціалістичного реалізму. Її дотримувалися й ті, хто писав пригодницьку прозу для молоді (як Альфред Шклярський), чи детективи - «кримінали» (які публікували у серіях «під псом», «під пістолетом», «під ключем» і які стали основою масового читання)⁹⁰¹.

⁸⁹⁶ Ibidem. - S. 147-150.

⁸⁹⁷ *Spasowski W. Zasady samokształcenia...* - S. 152, 157.

⁸⁹⁸ Ibidem. - S. 178.

⁸⁹⁹ *Ptaszynski W. Jak rozumiec ksi^zk^ z ktorej si^ uczymy. Wskazania logiki / W. Ptaszynski.* - Warszawa: Ludowa Spoldzielnia Wydawnicza, 1962. - 288 s.

⁹⁰⁰ Ibidem. - S. 17-22.

⁹⁰¹ Особливості елітарного читання у ПНР передавали книжкові роздуми Ярослава Івашкевича з 1959 р. Письменник розвивав ідею книги як «листа автора читачу», а водночас наголошував, що для молодого поляка лектура починається з «Трилогії» Сенкевича або з «Трьох мушкетерів» Дюма. Власну бібліотеку він ділив на історичну, музичну та поетичну частину. Водночас Я. Івашкевич підкреслював, що, попри все, любить читати польських міжвоєнних авторів (у тім числі маловідомих) та письменників початку ХХ ст. на чолі з Станіславом Пшибишевським. (Человек читающий. - С. 487-500). Зрештою, у тогочасній польській літературі й есеїстиці помітною була й поети́зація письменницької діяльності як магічного ремесла. Цю ідею розвивала, передовсім, «Алхімія слова» колишнього львів'янина Я. Парандовського.

Натомість кінець 1980 - початок 1990-х років та наступні десятиліття стали, з одного боку, початком повернення польських довоєнних та еміграційних літературних та культурних авторитетів (від Вітольда Гомбровича, Юзефа Вітліна, Анджея Хщюка до Єжи Гедройця). З іншого - цей період були часом читання Чеслава Мілоша, Віслави Шимборської, Кароля Войтили (Івана-Павла II), Яна Твардовського тощо. Зрештою, вони стали часом появи нових популярних письменників, котрі репрезентували модерний польський дискурс (від Мануелі Гретковської, Анджея Стасюка до Ольги Токарчук та Стефана Хвіна).

Помітну роль у формуванні слов'янського простору східноєвропейської книжної культури XIX-XX ст. відіграла також чеська і словацька літератури. Тексти Яна Коллара, Йосефа Юнгманна, Павла Шафарика і В. Ганки, Йосефа Добровського, Людо-віта Штура, Франтішека Палацького, Карла Махи, по суті, сформували слов'янську чи панслов'янську ідею західного типу, що розповсюдилася поза межі тогочасних чеських і словацьких етнічних територій. Певною мірою, цю ідею також несла проза Алоїза Ірасека. Натомість твори Святопулка Чеха, Яна Неруди, Яна Врхліцького символізували нові обрії західнослов'янського дискурсу, а пізніші експерименти модерністів першої половини XX ст. ще більше розширили спектр ідей чеської літератури. Водночас поза новоутвореною міжвоєнною Чехословаччиною найбільшого розголосу набули «Пригоди доброго солдата Швейка» Ярослава Гашека, які сатирично описували Австро-Угорщину та Першу світову війну, і тексти Карела Чапека. Між чеською, австрійською та єврейською літературними традиціями опинилися тексти іншого жителя Праги - Франца Кафки. Однак Друга світова війна й тут внесла свої корективи: повоєнна Чехословаччина орієнтувалася на концепцію «БийоуаЕНіуа» та соцреалізм. Лише період після 1989 р. приніс в країну (відокремлену від Словаччини) читання емігрантської та дисидентської літератури (зокрема Ярослава Сейферта, та особливо Вацлава Гавела, котрий став президентом посткомуністичної Чехії).

Вплив південнослов'янського письменства на східноєвропейський літературний дискурс у модерну й постмодерну був змінним. Так, наприклад, у першій половині XIX ст. великої популярності набула діяльність сербського просвітителя Вука Степановича Караджича, який, у свою чергу, намагався розбудити чи сконструювати історичну пам'ять та ідентичність сербів на підставі народних епічних текстів про боротьбу з турецькими завойовниками. Натомість, у середині - другій половині XX ст. відомими стали, наприклад, тексти хорвата Мірослава Крлежі з його антивоєнними текстами після Першої світової війни, Іво Андрича з його «Мостом на Дрині»⁹⁰², Меші Селімовича (з його ісламським екзистенціалізмом, «Дервішем та смертю» та «Фортецею»), а також новітніх сербських постмодерністів: Данила Кіша, Мілоша Црнянського, Мілорада Павича, Міодрага Булатовича тощо. Певний вплив на формування уявлень про культуру й літературу цього регіону мала також нова історична пам'ять про балканський котел як територію авторитаризму, шовінізму, насильства та етнічних чисток під час війн 1990-х років

⁹⁰² Сам Іво Андрич на початку 1950 р. зображав кожного письменника «пророком істини - величезної людської правди» та закликав авторів, попри все, писати без надмірної оглядки на «уявного читача 2038 р.», сміючись з творчості й лектури: «я сміюся над власним текстом, але водночас й над тим, що було написано сто років назад й буде написано сто років після нього, над кожним словом і виразом, але також над кожним читачем» (Человек читающий... - С. 514).

на теренах колишньої Югославії⁹⁰³. Проте на тлі розпаду Югославії кінця XX ст., цим простором чітко пройшла межа латинським письмом і католицькою вірою хорватів та кирилицею і православ'ям сербів і, зрештою, мусульманською культурою частини мешканців регіону (зокрема Косово). Натомість болгарська література з Іваном Вазовим, Христо Ботевим, Любеном Каравеловим у XIX ст., і наприклад, Славом Крїстовим Карас-лавовим у XX ст. не мала на такого поширення на Сході Європи, хоча й впливала на його інтелектуальне життя. Слав Крїстов Караславов у 1984 р. ескізно накреслив метафоричну історію болгарського письменства як історію пробудження ідей. У його трактуванні переклади Кирила й Мефодія «обезсмертили досвід» болгар, «Історія славеноболгарська» Паїсія Хїландарського стала «скиданням мусульманської чадри з болгарської культури», «Життя та страждання грїшного Софронія» Софронія Врачанського - міні-історією болгарських страждань, «Лїсний мандрівник» Г. Раковського - заклик до бунту проти гнобителів, зрештою, поезія Христо Ботева - символом боротьби й перемоги над загарбниками тощо. При цьому автор «Солунських братів» прославляв «всюдисущу книжно-писемну культуру» як вмістилище основних антиномій людської цивілізації («зброя і ласка, пісня й удар, крик і посмішка»), а водночас як носія миру і «великих істин»⁹⁰⁴.

Окрему долю мали неслов'янські літератури Сходу, Східної Європи. Так, румунське письменство - тепер уже в графічній формі латиниці - у XIX-XX ст. прославилось, передовсім, поезією Міхая Емінеску - у XIX ст. і в меншій мірі - чисельними романами Чезара Петреску в XX ст. До румунської писемної культури нерідко вписують і тих, хто перебував на межі інших культур, проте в центрі літературної цивілізації XX ст.: зокрема французькомовних Трїстана Тцара, Ежена Йонеско (з його «драмою абсурду»), Еміля Чорана, німецькомовного Пауля Целана. У такий спосіб частина ідей румунського писемного світу опинилася у світі інших літератур і навпаки.

Так само неоднаковою є й рецепція угорської літератури модерної доби: від поезії Шандора Петефі та епічної «Трагедії людини» Імре Мадача у XIX ст. до модного на початку XX ст. у німецькомовному світі Ференца Мольнара, а згодом і прозаїка Магріта Кафкки та особливо філософа й літературознавця Дьєрдя Лукача. У першій половині XX ст. Лайош Надь скаржився на те, що читач в Угорщині надає перевагу популярним текстам локальних авторів перед творами Сомерсета Моєма чи Льва Толстого. Загалом Надь змальовував типового реципієнта книжної культури поці- новувачем літературних стереотипів: «добра література читачеві не потрібна, читач любить (...) загальні місця, шаблони, дурниці, неймовірні і, тим самим, непотрібні історії, відхід від дійсності, обмани - навіть у книгах на медичні теми бездарні поради знахаря він ставить вище за об'єктивність добросовісного й розумного автора», - категорично заявляв він⁹⁰⁵. Проте, звичайно, ідейний світ високої угорської літератури й культури прямо чи опосередковано вплинув на формування східноєвропейського культурного клімату модерного часу.

На північному сході Східної Європи впродовж XIX-XX ст. домінувала російська

⁹⁰³ Ballinger P. *History in Exile. Memory and Identity at the Border of the Balkans* / P. Ballinger. - Princeton; Oxford: Princeton University press, 2003. - 328 p.

⁹⁰⁴ Человек читающий. - С. 510-511.

⁹⁰⁵ Там само. - С. 473.

література та культура. Вона пережила глобальну зміну, прийнявши західні естетичні стандарти, по-своєму трансформувавши їх та знову спрямувавши на Захід Європи. Загалом російська література та лектура цього часу стала доволі складним комплексом. Він охоплював широкий діапазон книг, журналів, назв та ідей: від лубчного Бови до Бальмонта⁹⁰⁶, від ідей Герцена й Толстого до «антигерціністської» й «антитолстовської» літератури, від нігілізму та літературного комунізму Чернишев-ського до текстів, які глорифкували монархію.

При цьому в частині популярних російських текстів проглядалися панславистичні концепції, образ «народу-богоносця», який колективною волею («миром»), змінює хід світової історії; картина боротьби Бога і його антипода в таємничій людській душі, образи «нігілістів», «маленької людини» у нетрях «великого суспільства» тощо.

На тлі цих концепцій сформувалася канонічна схема російської лектури. Так у письменстві XIX - початку XX ст. виділяли літературу «золотого віку», куди ввійшли: Олександр Пушкін з «Євгенієм Онегіним», Михаїл Лермонтов з «Демоном» та «Героєм нашого часу», Іван Гончаров з «Обломовим», Іван Тургенєв з «Батьками й дітьми», Микола Гоголь з «Мертвими душами», Олександр Грибєєдов з «Лихом з розуму», Фьодор Достоевський зі «Злочиним і карою», «Братами Карамазовими» та «Бісами», Лев Толстой з «Війною й миром» та «Анною Кареніною», Антон Чехов з «Вишневим садом», Олександр Герцен з «Хто винен?» та, зрештою, Миколай Чернишевський з його «Що робити?». Частина читачів-інтелігентів початку XX ст. орієнтувалася на літературу «срібного» часу: від символізму Дмитрія Мережков-ського, Зінаїди Гіппіус, Валерія Брюсова та Федора Соллогуба, Олександра Блока до футуризму Володимира Маяковського та Велимира Хлебнікова, акмеїзму Анни Ахматової, та Осипа Мандельштама, імажинізму Сергея Єсеніна. До цього списку класичного російського читання згодом були додані й тексти філософів кінця XIX - поч. XX ст., відомих неортодоксальним трактуванням релігійності: Володимира Соловйова, Васілія Розанова, Павла Флоренського, Сергія Булгакова, Льва Шестова, Миколая Федотова, Семена Франка, Густава Шпета.

Водночас у «реальній» народній лектурі, розповсюдженій на просторах царської імперії, переважали, швидше, «легкі» романи для міщанства та зошитові детективи, апокрифічні й сектантські видання тощо, на що постійно скаржилися інтелігенти. Значну вагу серед читачів далі посідало так зване «відречене читання», поширене ще в дореволюційний час⁹⁰⁷. Натомість на початку XX ст. і в часи революцій популярними стали також тексти з апокаліптичними сюжетами, (які наприклад, поширювали сектантські групи на зразок т. зв. «хлїстів», і які формували альтернативну релігійність)⁹⁰⁸. По суті, в літературній традиції схрестилися два стереотипні образи, які, на думку Дж. Беллінгтона, були незримо присутніми у російській писемній та духовній традиції: образ ікони та дзвону як містичного символу християнства Святої Русі і сокири та гармати - інструментів важкої селянської праці і водночас знаряддя насильства, війни та терору під

⁹⁰⁶ Дет. див.: *Рейтблат А.* От Бовы к Бальмонту и другие работы по социологии русской литературы / А. Рейтблат. - Москва: Новое литературное обозрение, 2009. - 448 с.

⁹⁰⁷ Пор.: *Отреченное чтение в России ХУП-ХУШ веков* / [отв. ред. А. Топорков, А. Турилов]. - Москва: Индрик, 2002. - 584 с.

⁹⁰⁸ *Эткинд А.* Хлыст: Секты, литература и революция / А. Эткинд. - 2 изд., сокр. - Москва: Новое литературное обозрение, 2013. - 644 с.

час революцій і бунтів⁹⁰⁹. Часткові приклади цього можна знайти навіть у поемах Олександра Блока та Сергея Єсеніна - свідків російської революції 1917 р. та післяреволюційних років.

Водночас на елітарному рівні російського красивого письменства серед читачів та письменників стали модними книги, що відображали естетику імажинізму (як у того ж С. Єсеніна), або ж словесно-візуальні експерименти, як у «драбинках» Владіміра Маяковського і російських футуристів, або в «заумній» мові поезій Веліміра Хлебникова. Так, емігрант Владімір Набоков у споминах⁹¹⁰ ділився враженнями від свого кольорового слуху і синестетичного сприймання літер, який відчув ще в дитинстві під впливом числових асоціацій матері. При цьому в його читацькій пам'яті з'являлася роздвоєність між світом кирилических (російських) і латинських (англійських) букв: «Щоби чітко визначити забарвлення літери, я повинен букву посмакувати, дати їй набухнути або випромінитися у роті, поки уявляю її мисленевий образ. Цікаво, що російська, інакописна, але ідентична за звуком, буква відрізняється тьмяним тоном порівняно з латинською. Чорно-буру групу складають: густе, без галльського глянцю; А, досить рівне у порівнянні з рваним R; Р, міцне каучукове Г, Ж, що відрізняється від французького J, як гіркий шоколад від молочного; темно-коричневе, відполіроване Я», - розкривав свої писемно-смакові та кольорові емоції автор скандальної «Лоліти» та «Захисту Луїзіни»⁹¹¹. Так він сигналізував свою приналежність не лише до російського, але й світового літературного простору.

Однак лише частина російської лектури була власне російською. Інша частина масового та елітарного читання в Росії припадала на переклади іншомовних авторів. Це, зрештою, вплинуло на формування модерної російської літературної цивілізації. Так, місцеві історичні романи першої половини XIX ст. виникли як наслідування текстів Вальтера Скотта⁹¹². Наприклад, Ф. Достоєвський читав, поруч з Гоголем та Карамзіним, передусім Бальзака, Гюго, Вольтера, Дідро, Руссо, що, зрештою, визначило і його власний дискурс, згодом такий популярний на Заході⁹¹³. Невипадково Іван Бунін описував власний читацький досвід як симбіоз читання Біблії, текстів з історії та культури античності, творів Шекспіра, Гете, Грибоедова, Гоголя, Лермонтова і Толстого: «Пів життя прожив у неіснуючому світі (...), пов'язавши себе з Авраамом та Ісааком, з пелазгами та етрусками, з Сократом і Юлієм Цезарем, Гамлетом й Данте, Гретхен і Чацьким, Собакевичем і Офелією, Печорінін і Наташею Ростовою»⁹¹⁴. Схоже поєднання літератури Заходу та Росії помітне й у дискурсі ніцшеанця, а згодом творця соцреалістичної доктрини Максима Горького (Алексея Пешкова). Навіть у середині 1920-х автор «Пісні про Буревісника» стверджував, що його світ формують образи Отелло і Гамлета, Ромео і Горіо, Карамазових і Домбі, мадам Боварі й Анни

⁹⁰⁹ *Беллінгтон Дж.* Ікона і топор. Опыт истолкования русской культуры / Дж. Беллінгтон; пер. с англ. - Москва: Рудомино, 2001. - 879 с.

⁹¹⁰ *Набоков В.* Другие берега / В. Набоков. - Москва: Книжная палата, 1989. - 288 с.

⁹¹¹ Там само. - С. 28.

⁹¹² Див.: *Альтшуллер М.* Эпоха Вальтера Скотта в России. Исторический роман 1830-х годов / М. Альтшуллер. - Санкт-Петербург: Академический проект, 1996. - 336 с.

⁹¹³ Див.: *Бэлнеп Р. Л.* Генезис «Братьев Карамазовых». Эстетические, идеологические и психологические аспекты создания текста / Р. Л. Бэлнеп; пер. с англ. - Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. - 264 с.

⁹¹⁴ *Человек читающий.* - С. 30.

Кареніної (отже, читання Шекспіра, Бальзака, Достоевського, Діккенса, Флобера, Толстого тощо)⁹¹⁵.

Ці тенденції загальноросійського читання відобразила й лектура інтелігентів на периферії тогочасної Росії, зокрема й на територіях нинішньої України. Наприклад, Володимир Короленко у 1912 р. зізнався, що з дитинства перебував під впливом дуже строкатої лектури. Перші кроки у читанні по складах майбутній письменник робив на текстах Ю. Коженювського, натомість юнацьке читання В. Короленка охоплювало переклади з тогочасної європейської та північноамериканської масової лектури (творів Олександр Дюма, Ежен Сю, Фенімор Купер, Рокамболь) та особливо - романів Чарльза Діккенса з його «Домбі й сином»⁹¹⁶.

Революція 1917 р. змінила парадигму російського читання. З одного боку, вона стала спробою ревізувати і перебудувати форму й зміст писемної культури, зробити її «здобутком простого народу», зокрема, перетворивши публічний простір міст на простір робітничо-селянського читання тощо (такі тези проголошували, В. Маяковський, Д. Бурлюк). При цьому, як патетично підкреслював Олексій Толстой, змінився також і російський читач: з мізантропічного, нігілістичного, містичного, споживача будь-яких літературних текстів радянський режим намагався сформуванати нового «справжнього» читача - руйнівника старого ладу з «волею до життя» та відсутністю будь-якої культури (sic!)⁹¹⁷. На цьому тлі у післяреволюційні роки розвивалася відносно аполітична література російського авангарду з його словесними експериментами та заумною мовою (В. Хлебніков, Д. Хармс⁹¹⁸).

Уже на рівні писемної радянська влада принесла розрив з давньою російською орфографією. З неї усунули ті елементи, які найбільше прив'язували письменство до церковнослов'янської за формою і дореволюційної загалом традиції: літеру «ять», написання «твердого знака» (ъ) в закінченнях іменників. Натомість після реформи 1917-1918 рр. на короткий час запровадили окремі новації, які в чомусь зблизили російський правопис з українським фонетичним (включно з м'яким знаком, який згодом, все ж, усунули)⁹¹⁹.

Проте він таки не став чисто фонетичним. Крім того, радянська влада намагалася розповсюдити майже на всьому просторі колишньої Російської імперії (сфері впливу російської писемної культури) комуністичні ідеї. Для цього слід було побороти неграмотність, а це виявилось непросто. Мовознавець Лев Щерба скаржився, що графічна нотація текстів у російській мові «дуже недосконала» у принципі. Тому не можна бути впевненим, чи, наприклад, писемні віршовані тексти навіть освічений читач вимовляє так, як того хотів автор. Для цього вчений пропонував власні, додаткові позначки для читання. Водночас, аналізуючи російську орфографічну реформу, дослідник несподівано закликав не

⁹¹⁵ Там само. - С. 28.

⁹¹⁶ Там само. - С. 17.

⁹¹⁷ Там само. - С. 51-52.

⁹¹⁸ *Жаккар Ж.-Ф.* Даниил Хармс и конец русского авангарда / Ж.-Ф. Жаккар; пер. с фр. - Санкт-Петербург: Академический проект, 1995. - 471 с.

⁹¹⁹ Пор. *Грот Я.* Русское правописание / Я. Грот. - 2 изд. - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1885. - 148 с.; Дет. див.: *Григорьева Т.* Три века русской орфографии (XVIII-XX вв.) / Т. Григорьева. - Москва: Элипс, 2004. - 456 с.

захоплюватися фонетичним принципом як основою правопису, бо це має «неправильні» соціальні наслідки. (Росіяни стали вважати, що слід «писати так, як хочеш», а не так, як має бути згідно з мовною нормою). При цьому Л. Щерба зауважував, що давня орфографічна традиція відривала вивчення живої мови від засвоєння традиційного правопису, хоча й сприяла механізації письма. Натомість нові, радянські, методи поширення грамотності багато в чому були безсистемними⁹²⁰.

Зрештою, дуже різновимірним (і навіть різнографічним) залишався й російсько-радянський літературний процес 1920-х років, в контексті якого академік писав свої тексти. Однак кінцевим продуктом радянської літературної системи 1920-1930 рр. став соціалістичний реалізм та літературний канон, котрий вимагав «правдиво відображати суспільне життя», «вражаючі перетворення» у процесі будівництва комунізму (згодом - розвиненого соціалізму). Цей канон був розповсюджений на республіки СРСР, а після Другої світової війни - на держави «соціалістичного табору». Він вимагав уже цілком окресленого автора й читача - друга, товариша, творця та реципієнта штучно сконструйованих ідеологем ленінізму та сталінізму. Такий зсув був наслідком соціальної трансформації літературної спільноти та радикального реформування суспільних уявлень про роль красного письменства під тиском нової ідеології та політики ВКП(б). Тепер в читацькій та письменницькій сфері почала домінувати «літературократична», по суті партократична, номенклатурна модель. Через перерозподіл влади її центром стали тексти «політично ангажованої літератури», натомість література «позакласова», неідеологізована була відтіснена на маргінес або взагалі усунута з ужитку⁹²¹.

Так утворився канонічний ряд «російської радянської літератури» та її творів, які мали стати зразками для письменників інших країн: від Максима Горького («Мати»), Ніколая Островського («Як гартувалася сталь») Михайла Фадеева, Дмитрія Фурманова, Михайла Шолохова («Тихий Дон», «Піднята цілина») до Валентина Катаєва, Олександра Твардовського тощо. Він став об'єктом всесоюзного, а згодом і загальносоціалістичного пошанування, прикладом для наслідування⁹²². Однак соцреалістична селекція, як зауважив Михайл Берг, спричинила примітивізацію та інфантилізацію російського радянського письменства (а також інших літератур СРСР та, певною мірою, країн соціалістичного блоку). Через закритість радянської літературної системи, її детермінізм, насиченість стереотипами багато текстів, створених у Радянському Союзі (навіть неофіційних, дисидентських), відразу виглядали анахронічними на тлі західноєвропейських аналогів. Це викликало згодом слушні

⁹²⁰ Щерба Л. Избранные работы по русскому языку. - Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. - С. 26-44.

⁹²¹ Берг М. Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе / М. Берг. - Москва: Новое литературное обозрение, 2000. - 352 с.

⁹²² Так, Юрій Смолич у своїх «Розповідях про неспокій» шкодував, що перші спроби Островського були україномовними. Коли б не місцева письменницька бюрократія, підкреслював письменник, «епопея революції» могла стати частиною української радянської літератури. Це, очевидно, піднесло б статус УРСР та її письменства як зразкового у рамках цілого соцреалістичного канону (Смолич Ю. Розповідь про неспокій тривас / Ю. Смолич. - Київ: Радянський письменник, 1969. - Част. 2. - С. 14).

інвективи критиків: «Інноваційна бідність, таких начебто різних творів, як «Тихий Дон» та «Доктор Живаго», стає чіткішою, якщо співставити епопею Шолохова з опублікованим за десять років до неї «Уліссом» чи книгами Борхеса, які вийшли у світ майже одночасно з «Тихим Доном» (...). А «Доктора Живаго», який відтворює писемну людину XIX ст. у невідповідних їй обставинах століття XX - з традицією «нового роману» Наталі Саррот і Роб-Грійє чи «Лолітою» Набокова», - зауважив М. Берг⁹²³. Звісно, радянській парадигмі ще з 1920-х років протистояла література російської еміграції (від мемуарів до філософських текстів Миколая Бердяєва). Однак вона ані не була художньо та ідеологічно цілісною (її складали і тексти прихильників монархізму, і лібералів), ані не мала значного впливу всередині Радянського Союзу, бо була нелегальною. (До того ж, навіть російські тексти В. Набокова не втішалися такою ж популярністю на Заході, як англійські).

Поруч з російським літературним каноном сформувався й змішаний канон «літератур народів СРСР». Його творці часто механічно поєднували тексти дуже різних літературних традицій, створені у різні епохи: «Калевала» й поеми Фірдоусі, Хафіза і Сааді; твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Михайла Стельмаха, Олеса Гончара, Якуба Коласа, Янки Купали, Василя Бикова, Алеся Адамовича, Шолома-Алейхема та Кости Кетагурова, Муси Джаліля, Чінгіза Айтматова, Расула Гамзатова, Фазіля Іскандера. Поруч існувала дисидентська література (від текстів Олександра Солженіцина, Варлама Шаламова, Євгенія Гінзбург, Бориса Пастернака з «Доктором Живаго», до творів Васілія Гроссмана («Живі й мертві»), Володимира Дудінцева тощо), однак вона була, у суті, маргінальною, як і література емігрантів.

Після 1991 р. поступово склалася нова парадигма російського читання, у якій сумістилася пізньорадянська традиція (твори Віктора Астаф'єва, Валентина Распутина) і постмодернізм (від Віктора Пелевіна до Євгенія Грішковца). З іншого боку, в радянську та пострадянську традицію гуманітарного читання входила, наприклад, лектура текстів Дмитрія Ліхачова, Алексея Лосева, Ніколая Реріха, Ніколая Гумільова, кожен з яких репрезентував інший тип російського дискурсу. З різних - передовсім політичних та мовних - причин російська лектура багато в чому визначила культурний клімат Східної Європи XIX і XX ст. і, попри сучасні конфлікти, далі суттєво впливає на формування сучасної української лектури.

Класична східноукраїнська література XIX ст. також розвинулася, по суті, у культурному середовищі Російської імперії, хоча й на противагу йому. Її канонічний ряд неофіційно сформувався як протиставлення великоросійській чи загальноросійській словесності, а офіційно - як її регіональний різновид. Проте навіть на тлі таких подвійних концепцій виникли і «Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, і тексти Євгена Гребінки, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка⁹²⁴, а потім - твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова.

Початок нової української літератури («Енеїду» Котляревського) прийняли за чергове перечитування античної класики («Енеїди» Вергілія) у руслі «низинної» (карнавально-ярмаркової) лектури та аналогічних російських спроб Осипова. Однак ця книга, як і сентиментальна

⁹²³ Берг М. Литературократия... - С. 39.

⁹²⁴ Нахлік С. Українська романтична проза 20-60 рр. XIX ст. / С. Нахлік. - Київ: Наукова думка, 1988. - 318 с.

«Наталка-Полтавка» і написаний в руслі вистав для народу «Москаль-чарівник», стали згодом імпульсами для диференціації українського літературного дискурсу з-поміж інших⁹²⁵. При цьому іншого значення набуло і генетично давньоримське коріння «Енеїди»⁹²⁶.

Частину текстів Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, так само як російськомовні твори Миколи Гоголя спочатку вважали втіленням малоросійської ідилії, гумору чи, навпаки, готики. Вони частково підтримували усні етностереотипи українця («хохла», в кращому випадку - «козака»), росіянина («москаля»), єврея, цигана тощо і формували регіональний міф Малої Русі. Натомість, поезія Шевченка та проза Куліша спрямовували козацьку міфологію в зовсім інше русло, яке утверджувало уже не локально-«православну» (як у «Тарасі Бульбі» М. Гоголя), а українську ідентичність.

До того ж тексти та сама лектура П. Куліша уже виразно пов'язували нову українську літературну традицію зі світовою класикою (тексти Вальтера Скотта і «Чорна рада», роздуми над хуторною філософією та читання «Космосу» Гумбольдта тощо)⁹²⁷. Проте українська (малоруська) мова та ідентичність ставали небажаними з погляду державних структур Російської імперії. Це означало також вилучення з читацького обігу «не дозволених» видань, починаючи від творів Шевченка й Костомарова і рукописних текстів «кирило-мефодіївців» у 1847 р.⁹²⁸ Українські книги будь-якого характеру стали розглядати як потенційно підозрілі, українофільські. Крізь цю призму влада довгий час сприймала також звернення інтелігентів про невідповідність поширення грамотності серед українських селян російською та про необхідність поширення літератури народною (південноруською) мовою на противагу «польській» літературі й пропаганді⁹²⁹. Навпаки, ще у 1860-х роках українські тексти сприймали як знаряддя не лише української, але й польської антицарської агітації серед селян, розповсюдження «соціалістичних» поглядів, поширення «сепаратистських» ідей (відокремлення Малоросії від Росії) тощо⁹³⁰. В уявленні, наприклад, Миколи Каткова поява українських видань в російському мовному просторі початку 60-х років XIX ст. була свідченням ідейної «корозії», початки якої від добачав у Галичині. Тому для простонародного малоруського читання на теренах Російської імперії пропонувалася змішана російсько-малоруська лектура «виключно для навчання» й без «політики».

У такому несприятливому контексті в східноукраїнських середовищах періодично виникала проблема правопису, доступного українському читачеві. Певний час українську писемну культуру підтримувала «максимовичівка». Цей правопис, який вжив для запису «малоруських» пісень Михайло Максимович⁹³¹ зберігав «ять» для позначення українського

⁹²⁵ *Нахлік С.* Творчість Івана Котляревського. Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання / С. Нахлік. - Львів, 1994. - 68 с.

⁹²⁶ *Неборак В.* Перечитана «Енеїда» (спроба сенсорного прочитання «Енеїди» Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія) / В. Неборак. - Львів: ЛВІШ- Астрон, 2001. - 282 с.

⁹²⁷ *Нахлік С.* Пателеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: наук. монографія / С. Нахлік. - Київ: Український письменник, 2007. - Т. 1-2.

⁹²⁸ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): зб. док. і матеріалів. - Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. - LXII, 810 с.

⁹²⁹ Там само. - С. 33-37.

⁹³⁰ Там само. - С. 39-40, 52.

⁹³¹ Малоросійскія песни, изданныя М. Максимовичемъ. - Москва, 1827. - 233 с.

«і», літеру «ы» - для позначення «и», вживав традиційне «ъ» в закінченнях іменників, використовував графеми «ё» (замість «йо, ьо») та е, а також

0 (о з дашком) - для позначення водночас етимологічного о та і, яке постало на його місці в українській мові. Водночас, наприклад, Іван Котляревський, Євген Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, а згодом навіть і Шевченко дотримувалися трансформованого для українських потреб російського правопису з малоруською вимовою. Згодом у писемній культурі з'явилася нова опозиція: між «кулішівкою» та офіційною «ярижкою». Як відомо, «Записки о Южной Руси»⁹³², П. Куліша і його «Грамотка», а згодом також

1 «Основа» стали публікуватися кулішевою орфографією, яка відрізнялася від інших (відсутність «ы» та «ятя», однак збереження «ъ» як м'якого знака, використання «е» та «є», широке застосування літери «і»), а водночас відомо з «максмовичівки» «ё» і, навпаки, латинського «§» як «г». З певними модифікаціями, частину яких ввів сам Куліш, цей правопис прийняла частина інтелігенції. Натомість у період царювання Олександра III замість «кулішівки» з'явився її державний антипод - «ярижка» з активним використанням літери ы («ери»), яку Куліш усунув зі своєї абетки. З одного боку, вона виразно прикріплювала «малоруську» мову до «загальноруського» простору. Проте навіть виразний її опонент Борис Грінченко у певний момент мусів визнати, що через скільну освіту українські селяни відносно легко читають тексти офіційним правописом, натомість «кулішівку» їм читати нелегко. Тому саме «ярижка» стала засобом наближення української книги до східноукраїнського села. Однак у всіх відношеннях - етносоціальному та лінгвістичному - така система була неприйнятною⁹³³.

У таких умовах формувалася початково змішана лектура тих, хто згодом сам став творити українську літературу та культуру. Так, Михайло Старицький пов'язував своє дитяче читання з книгами про Олександра Суворова та Фрідріха Великого з дідової бібліотеки та навчанням грамоти у дядя⁹³⁴. Його досвід початково був роздвоєний між буквами «по гражданському», якими слід було читати світські книги, «гарними й великими літерами» й «слово-титлами» з богослужбової літератури та літерами-складами церковнослов'янської абетки («Я вже склади всі знаю: буки- аз - ба, віди- аз - ва, (...) і потрійні: віди - рци- аз - вра, добро- люди- аз - дла, (...) і разом хутко: ба, ва, га, да.»⁹³⁵). Водночас читання книг про Суворова і Фрідріха у цьому контексті було невинуватим, бо відсилало до «імперської» історичної пам'яті діда, котра стала і частиною пам'яті онука: «Його минуле було повне широких громадських картин і високого інтересу. із його розповідків й урізались мені тільки в пам'ять . пишні учти за Катерини, білі парики, Суворов та інші вельможі, а далі, що цариця віддає люд на бійку панам. З найбільшим захватом дідуньо говорив про Олександра «благословенного» і про «Отечественную» війну, проте й Наполеона не кляв, а взивав тільки дурнем, що пішов на Москву, а не повернув на Вкраїну»⁹³⁶.

⁹³² Куліш П. Записки о Южной Руси / П. Куліш. - Санкт-Петербург, 1856-1857. - Т. 1-2.

⁹³³ Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. - С. 293.

⁹³⁴ Старицький М. Зо мли минулого (уривки спогадів) / М. Старицький // М. Старицький. Твори: у 8 т. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 8. - С. 364-384.

⁹³⁵ Там само. - С. 371

⁹³⁶ Там само. - С. 382.

Згодом письменник став формувати власну - уже свідомо українську - писемну культуру та культурну пам'ять. Звичайно, як згадував згодом М. Старицький у російськомовних споминах про Миколу Лисенка⁹³⁷, йому та його однодумцям довелося писати тексти російською, оскільки серед інтелігенції українську вважали «мужицькою» мовою. Крім того, його юнацька лектура складалася з російських перекладів «Робін- зона Крузо» Д. Дефо, «Айвенго» Вальтера Скотта, і «Графа Монте-Крісто» О. Дюма, Є. Сю, О. де Бальзака, а також голосного читання «жорстоких романів» та російських поетів, зокрема О. Жуковського, а також «поважної» російської періодики (поруч з «Журналом для юношества» - «Отчественные записки», «Современник»)⁹³⁸.

Визначальними для свого українства письменник вважав, що цікаво, саме «Записки о Южной Руси» і «Чорну Раду» Панька Куліша. Натомість тексти Шевченка й Котляревського здавалися юному М. Старицькому лише тлом для розвитку української літератури (чи літератури малоруською мовою): «Перший, звичайно, заторкував мене глибоким змістом та красою вірша, але за формою й лексикою цей вірш наближався до народної пісні (...) Котляревський же смішив мене своїм гумором, але не будив навіть думки про можливість написати цією мовою щось високе, серйозне, що могло б зобразити усі тонкі вигини думки й найменші відтінки барв художньої картини (...) І раптом - роман! Історичний роман!»⁹³⁹.

Лише згодом коло української літератури у лектурі молодих Старицького та М. Лисенка розширилося й поглибилося: вони передплатили «Основу», захоплено читали Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, а водночас намагалися перекладати «малоросійською» тексти російських класиків⁹⁴⁰. Усе це, очевидно, привело й самого М. Старицького до української поезії, трилогії про Богдана Хмельницького, роману про Устима Кармелюка: текстів, які видозмінювали козацький міф і робили його зразком для наступних поколінь українських читачів. Водночас разом з Марком Кропивницьким та Іваном Тобілевичем (Карпенком-Карим) М. Старицький формував усний варіант української літератури, в якому мова і сюжети писемної культури були перенесені на сцену «театру корифеїв» («Ой не ходи, Грицю», «Циганка Аза», «Чорноморці», «Не судилось», «За двома зайцями» тощо). Натомість для Панаса Мирного (Рудченка), чий роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила») згодом став знаковим, значну роль відіграли поезії та прози російських авторів: М. Лермонтова, П. Фета, І. Тургенева, М. Пом'яловського, М. Салтикова-Щедріна. Його увагу привертав також М. Гоголь, у «Мертвих душах» якого Рудченко вбачав типи «малоросійських панів» тощо. Згодом це підкреслювали радянські дослідники, сприймаючи за знак проросійських літературних симпатій⁹⁴¹.

Однак сам романіст наголошував значний емоційний вплив творів І. Нечуя-

⁹³⁷ Старицький М. К біографії Н. В. Лысенка (воспоминания) / М. Старицький // Старицький М. Твори: у 8 т. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 8. - С. 385-427.

⁹³⁸ Там само. - С. 392, 396.

⁹³⁹ Там само. - С. 398.

⁹⁴⁰ Там само. - С. 410.

⁹⁴¹ Панас Мирний. Життя і творчість в фотографіях, ілюстраціях, документах / [укл. Є. Радченко, О. Володарець]. - Київ: Радянська школа, 1984. - С. 19.

Левицького «у часи. молодого смутку та. туги довелось мені дві невеличких книжечки добути. То були. «Рибалка Панас Круть» та «Дві московки». Наче хто бризнув цілющою водою на моє серце, і зцілив болячі виразки, що в йому нили! Наче ясне сонце, роздерши чорні хмари, виприснуло на волю і залило увесь світ яскравим сяєвом, освічуючи непримітну серед людського життя стежечку і вказуючи мені на неї як на той шлях, яким треба простувати, щоб знайти для себе і втіху, і корисну роботу»⁹⁴². Письменник підкреслював, що його уявлення про Україну сформувалися значною мірою під впливом збірок М. Номиса, творчості Сквороди, Шевченка, Котляревського, Квітки- Основ'яненка, які «мужичу мову призначували до літераського вжитку»⁹⁴³. (Цікаво, однак, що свій щоденник Мирний вів російською, а не українською мовою).

З іншого боку поетеса та культурна діячка Христя Алчевська, так само як Олена Пчілка та інші, навіть у нелегких умовах розгорнули широку програму народного читання. (Звідси поява бібліографічних довідників Алчевської «Что читать народу?», просвітницька діяльність Олени Пчілки, зрештою, вихід українських книг в Росії тощо). Цю ж місію підсилювала діяльність «Громад» в Центральній Україні, скерована на формування народної лектури, котра б поєднувала існуючий стан з ідеальними уявленнями про українську справу. Це вдавалось не завжди і не у всьому. Володимир Самійленко згадував свою діяльність у Києві на початку 1880-х років саме як укладання «Читанки» чи «Хрестоматії» для народу («Веселки», яку, однак, деформували вимоги цензури. Цензори змусили русифікувати правопис, і книгу не хотіли читати ані в Галичині, де вона була опублікована, ані в Росії, де її таки не пустили в світ»⁹⁴⁴).

На противагу цьому українські діячі намагалися розповсюджувати селами невеликі комплекти книжок для «базового» читання, що поєднували світські та релігійні сюжети: «крім «Кобзаря» та оповідань Квітки, Стороженка, Марка Вовчка та Івана Левицького-Нечуя, кілька брошур із географії, про небо та землю, оповідання з Святого Письма, оповідання про комах, «Грамотка» Куліша, дрібні оповідання белетристичні»⁹⁴⁵. При цьому галицькі видання довгий час залишалися малопоширеними, що звужувало й так нешироку гаму українського читання в містах та селах. Однак народне українське читання в Центральній Україні поволі розширювало свій діапазон. Хоча цензурні обмеження на українську книгу та заборонні заходи уряду (Валуєвський та Емський укази), суттєво звужили її тематичний спектр у царській Росії, проте не змогли зупинити формування цього дискурсу, а отже формування української культурної пам'яті на цій території.

Революція 1905 р. сприяла літературній, культурній та ідеологічній лібералізації, частковій українізації і зближенню східноукраїнської та західноукраїнської писемних систем. (Саме тому з'явилися «Три питання нашого правопису» Б. Грінченка, покликані усунути різниці між західно- та східноукраїнською орфографією). Почали публікуватися ґрунтовні

⁹⁴² Цит. за: Там само. - С. 21.

⁹⁴³ Там само. - С. 20-21.

⁹⁴⁴ Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х рр. XIX ст. / В. Самійленко // Самійленко В. Твори: в 2 т. - Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958. - С. 390-490.

⁹⁴⁵ Там само. - С. 393.

граматики української мови, як, наприклад, підручник А. Кримського⁹⁴⁶. Призначений «для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я» він, фактично, був різновидом історичної граматики української мови. Загалом же наприкінці XIX - у перших десятиліттях XX ст. східноукраїнські громадські діячі намагалися орієнтувати своїх читачів на галицькі видання. Так, сам Борис Грінченко у 1906 р.⁹⁴⁷ звертав увагу інтелігентів Центральної України на львівські видання: «Літературно-науковий вісник», та «Літературно-наукову бібліотеку» з творами українських письменників (від Франка, Кобилянської, Кобринського до Куліша, Єфремова, Мордовця) та перекладної літератури (від Шекспіра, Гомера, Данте й Калевали до Міцкевича, Тургенєва і Г аршина, від Каутського до Масперо тощо); томами Записок НТШ, «Жерел до історії України-Руси», «Матеріалів до української етнології», «Етнографічного збірника», «Історії України-Руси» М. Гру-шевського; книжок «Просвіти» і Руського Педагогічного товариства, політичної преси (від «Діла до «Землі і волі»)⁹⁴⁸.

Натомість погляди на малоруську/українську літературу та її долю у Центральній Україні серед українських інтелігентів у XIX ст. можна було окреслити двома точками зору: Миколи Костомарова та Михайла Драгоманова. Перший показував її російському читачеві як щось, що лише зароджується. В його презентації малоруська література виглядала проявом «чисто русского, своенародного» письменства. Водночас у минулому, твердив М. Костомаров, воно кожен раз міняло свою мовну форму (староцерковнослов'янську на руську, і зрештою, на «малоруську»), проте залишалося окремим від великоруської. При цьому коло малоросійських текстів, до яких звернувся М. Костомаров у 1842 р., було, природно, ще дуже малим: «Енеїда» Івана Котляревського як поєднання дуже класичного змісту з «дуже романтичною формою малоросійської мови», вірші Петра Гулака-Артемівського як продовження пародійного начала, «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка як вираз українського жіночого характеру, зрештою, рання поезія Тараса Шевченка, на яку Костомаров дивився крізь призму образів серця, душі і «дитячої чистоти»⁹⁴⁹. Натомість Михайло Драгоманов, який вже бачив далеко ширші рамки української літератури, дивився на неї у перспективі літератури великоруської, малоруської та галицької. При цьому його погляди, з одного боку, були дуже чіткими й категоричними, а з іншого - двозначними. Так, наприклад, М. Драгоманов закликав українців (зокрема і в Галичині) робити українське, письменство «європейським», при цьому орієнтуючись й на кращі зразки російської літератури⁹⁵⁰.

Вчений пропонував водночас не фетишизувати кирилиці, толерувати латиницю у

⁹⁴⁶ *Крымский А.* Украинская грамматика / А. Крымский. - Москва: Типография В. А. Гатцук, 1907.

⁹⁴⁷ *Грінченко Б.* Народні вчителі і українська школа / Б. Грінченко. - Київ: Видання «Громадської думки», 1906. - 54 с.

⁹⁴⁸ Там само. - С. 12-15. При цьому автор порівнював, наприклад, «Літературно-наукову бібліотеку» з популярними на той час європейськими аналогами: німецькою «Universal-Bibliothek», французькою «Bibliothèque nationale», італійською «Biblioteca classica economica» тощо.

⁹⁴⁹ *Костомаров М.* Обзор сочинений, написанных на малороссийском языке / М. Костомаров // Костомаров М. Твори: у 2 т. - Київ: Дніпро, 1967. - С. 375-392.

⁹⁵⁰ *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Драгоманов М. Літературно-критичні праці: в 2 т. - Київ: Наукова думка, 1970. - Т. 2. - С. 312-367.

писемній культурі (звідси, можливо, його близький до сербського женеvський правопис) та відчувати «вселов'янську вартість» російської мови, яка стала одним з осередків розповсюдження кириличного письма у Східній Європі. В його уявленнях українська література мала шанси розвитку тоді, коли виражала прогресивні (зокрема громадсько-соціалістичні), а не консервативні національні цінності: «найліпше, що було написано на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка писане було, власне, таким же способом, як і твори російських письменників від Пушкіна до Гоголя, а (...) все, писане національством, виходило мертвим»⁹⁵¹. У якомусь сенсі, М. Драгоманов частково прагнув поєднати (прогресивно) російську візію з тогочасною європейською, і на цьому ґрунті збудувати модель розвитку української літератури та писемної культури.

На цьому тлі хоч і не в Росії, а поза нею, (зокрема на галицьких землях), з'явилися друком твори Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Володимира Самійленка, Агатангела Кримського, зрештою, Михайла Драгоманова та Михайла Грушевського. Ці тексти сформуvalи кістяк східно- та західноукраїнського читання кінця XIX - поч. XX ст. Інша справа, що на певних етапах розвитку української літератури її активних читачів у «підросійській Україні» було доволі небагато. Так, за споминами Агатангела Кримського, у Києві 1880-х років лише три родини з кола інтелігенції (Лисенки, Косачі, Старицькі) «користувалися українською мовою не тільки в літературному вжитку, а вона проймала все життя»⁹⁵². Володимир Самійленко додавав до цього списку родину Василя Карачевського-Вовка, Христі Вовк та Павла Житецького, проте це не надто розширювало коло київських українізованих сімей.

Прикладом інтенсивного ерудиційного читання серед східноукраїнських інтелігентів злам століть може слугувати лектура (а також письменницька, наукова та перекладацька діяльність) самого Агатангела Кримського. Поліглот-сходознавець, за власними зізнанням, читав усіма слов'янськими мовами, французькою, італійською («газети й научні книжки» - іспанською, на рівні загального розуміння - португальською тощо), німецькою й англійською (гірше, за його словами, голландською і датською, і лише шведські книжки вважав недоступними для читання), класичними (грецькою й латинською, а «філологічно» - санскритом), перською та її діалектами, афганською, старо- і новоарабською, гебрайською, арамейською, турецькою й татарською⁹⁵³.

Невипадково серед поетичних перекладів А. Кримського, які він пропонував українському читачеві, були твори перської літератури: Рудакі, Дакікі, Кісаї, «Шах-наме» Фірдоусі, Авіценна, «Рубайят» Омара Хайяма, поезії Сааді, Джалаледіна Румі, Хавіза. Як вчений, А. Кримський популяризував, крім перської («Хафіз та його пісні», «Перський театр»), також турецьке й арабське письменство, його секулярну й коранічну традицію («История арабов и арабской литературы, светской и духовной»), «Романсеро» Генріха

⁹⁵¹ Там само. - С. 328.

⁹⁵² *Кримський А.* Із спогадів щирого друга / А. Кримський // Кримський А. Твори: в 5 т. - Київ: Наукова думка, 1973. - Т. 2. - С. 687.

⁹⁵³ *Кримський А.* До Б. Д. Грінченка / А. Кримський // Кримський А. Твори: в 5 т. - Київ: Наукова думка, 1973. - Т. 5. - Кн. 1. - С. 367.

Гейне. У такому руслі, зрештою, з'явилися і його власні прозові твори для інтелігенції («Андрій Лаговський»), та «орієнталізуючі» поетичні тексти («Пальмове гілля»), які формували міф Сходу в тогочасній українській літературі.

Як неодмінний секретар післяреволюційної ВУАН А. Кримський детально проаналізував шлях української писемної культури до першої половини ХХ ст. крізь призму її орфографії («Нарис історії українського правопису до 1927 р.»). Ще на зламі ХІХ та на початку ХХ ст. дослідник звернув увагу на уснонародні форми культурної пам'яті (фольклор) та поширювану на ярмарках дешеvu масову лубочну літературу українською мовою 1880-х років (друковану як у Києві, так і в Москві). Ці видання для Кримського стали прикладом мовно-культурної та сюжетної суміші (зокрема поява переважно традиційних селян, козаків та кобзарів) на тлі відносно якісного оформлення: «Правопис (...) найнеможливіший: тут плутають і кулішівку, «мало-росийский» правопис урядовий («ярижку»), і правопис російсько-етимологічний, і тільки природне українське чуття підкаже, як читати туку плутанину. Тим часом це чи не єдине постійне читання нашого народу.», - переживав учений, закликаючи галичан та наддніпрянців творити альтернативну лубочній популярну лектуру⁹⁵⁴. Так дослідник спрямовував читачів не лише на вершини світового письменства, але й у низини регіональної книжності.

Натомість, наприклад, оригінальні співомовки Степана Руданського, до яких звертався й сам Кримський, репрезентували чи відтворювали низову народну культуру та ярмаркову літературу, навіть травестували у її стилі сюжети світового письменства. Як наслідок, його оригінальні тексти були насичені і романтичним ліризмом, і популярними серед селян стереотипами єврея, москаля, цигана, священника/попа тощо (нерідко з сюжетами, які на той час вважалися непристойними), а також апокрифічними мотивами. Її, зокрема, відтворювали «Байки світові в співах», що імітували лірницькі пісні, а також сюжети, взяті з «небесних листів» («Сон Богородиці» - «п'ятниці» - «наука Божа»). Комізм і пародія цього типу частково поширювалася з оригінальних текстів Руданського до «Енеянки» Вергілія, «Омирової війни жаб з мишами», перекладених поруч з «Демоном» М. Лермонтова⁹⁵⁵. Усі ці специфічні риси творчості поета добре розуміли як видавці творів О. Руданського⁹⁵⁶, так і ті, хто згодом популяризував його «веселі вірші» серед «народу» в краї та на еміграції. Вони, зокрема, спеціально відокремлювали вірші, присвячені «повчальним», на їхню думку, образам-стереотипам національних груп⁹⁵⁷. Така інтерпретація народної літератури як романтичної і напівгумористичної була доволі звичною для кінця ХІХ - початку ХХ ст.

Натомість знаний своїми прореволюційними симпатіями Павло Грабовський у 1894 р. пропонував творити «прогресивні» бібліотечки для народу, котрі мали включати не так тексти з української історії («Історія України-Руси», «Історія письменства русько-українського»), як брошури з гострих соціальних та політичних питань («Стан

⁹⁵⁴ Його ж. Етнографічні й інші українські видання московських лубочників рр. 1888-1893 / А. Кримський // Кримський А. Твори: в 5 т. - Київ: Наукова думка, 1973. - Т. 3. - С. 362-379.

⁹⁵⁵ Пор: Руданський С. Твори: в 3 т. / С. Руданський. - Київ: Наукова думка, 1973. - Т. 2.

⁹⁵⁶ Твори Степана Руданського. - Львів: Просвіта, 1912-1914. - Т. 1-3.

⁹⁵⁷ Див., зокрема: Повна збірка веселих віршів Степана Руданського. - Джерсі Сіті: Свобода, 1915. - 284 с.

селянства українсько-руського», «Стан робітників русько-українських», «Загальні умови життя російського», «Справжні причини бідкування людського і як йому зарадити» тощо)⁹⁵⁸.

Водночас поет і громадський діяч різко виступав проти популярних і призначених для масового читання тоді перекладів творів Льва Толстого та подібних текстів, які пропагували толстовство: «на мою думку, то марнування і часу, і сил, і коштів, нехай ті видання будуть шедеврами, голодному та холодному байдуже про ті шедеври. Люд наш мучиться питаннями віри,... а ми подаємо йому художні іграшки... Такі книжки тільки більш затуманюють голови люду, і без того затуманені - ба й не самому людові; частина інтелігенції російської отарою посунулася за тими книжками та думками; ... такий вплив ми вважаємо шкідливим ... і додаємо у ньому знаменник патологічного руху на деякий час»⁹⁵⁹. Поруч з тим, Грабовський закликав українських інтелігентів зробити народну літературу засобом поширення соціально-громадського просвітництва серед «українців усіх партій»⁹⁶⁰.

У той же час Михайло Коцюбинський підкреслював складність свого читацького шляху⁹⁶¹. Письменник наголошував, що почав читати рано, і те «читання перевернуло його світогляд». При цьому частина книг (праці Людвіга Фейербаха, зокрема «Номо homini deus» та соціал-утопістські роботи Шарля Фур'є, які рекомендував якийсь «прогресивний» священник), ще у дитинстві змінили релігійність хлопця на вільнодумство. Згодом ці ідеї стали Коцюбинському чужими. Але він пережив іншу світоглядну зміну: несподівано для оточуючих почав говорити українською, а під впливом «Основи», текстів Марка Вовчка, Тараса Шевченка став, як зізнавався, українцем уже свідомо. Проте у власне літературних смаках та письменницьких преференціях Михайло Коцюбинський, певною мірою, знову залишався «роздвоєним». З одного боку, він наголошував, що вирішальний вплив на нього мали саме західноєвропейські автори (Ібсен, Метерлінк, Кнут Гамсун, Іонас Лі, Стріндберг, Артур Шніцлер, Арне Гарборг тощо). Зацікавлення «європейцями», може, найкраще передалося у вигляді «Intermezzo», і частково - у «Тінях забутих предків». Однак реалізм «Fata Morgana» також вказував на ці захоплення. Твори ж письменників-слов'ян, стверджував М. Коцюбинський, його цікавили менше, хоча відразу зазначав, що дуже любить Достоєвського, з великим інтересом читає тексти Івана Франка, Василя Стефаника, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Богдана Лепкого та Володимира Самійленка. Водночас М. Коцюбинський був одним з тих, хто розкривав й процес писання своїх текстів. В уяві письменника акт письма набував риси і звичайної роботи, і «творчої лихоманки» водночас: «я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках, все виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, коли все обдумаю. Пишу на аркушиках поштового паперу щільно, виправляю лиш мову робочим чорнилом - і робота готова», - зізнавався

⁹⁵⁸ *Грабовський П.* Лист до молоді української / П. Грабовський // *Грабовський П.* Вибрані твори: у 2 т. - Київ: Дніпро, 1985. - Т. 2. - С. 49.

⁹⁵⁹ Там само. - С. 50.

⁹⁶⁰ Там само.

⁹⁶¹ *Коцюбинський М.* Твори: в 3 т. / М. Коцюбинський. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 3. - С. 253, 305-306, 311-312, 338.

прозаїк⁹⁶². (Водночас він звертав увагу й на спосіб роботи інших письменників, зокрема І. Франка, якого застав за писанням «Мойсея» та плетінням сітей для рибалки).

При цьому М. Коцюбинський, поруч з іншими авторами, також надавав перевагу читанню для інтелігенції перед лектурою для народу, зазначаючи, що в освіченої людини зовсім інші зацікавлення, аніж у «простого» читача: «Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатої не лиш на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя»⁹⁶³. По суті, попри селянську тематику частини текстів, творчість Михайла Коцюбинського була спрямована у бік інтелектуальної лектури. Водночас він добре усвідомлював, що не може присвятити себе красному письменству. Писання та читання художніх текстів були для нього лише формою дозвілля для державного чиновника, який має справу, передовсім, з документами⁹⁶⁴.

Натомість Агатангел Кримський за приклад якісного українського читання ХІХ - і початку ХХ ст. ставив, зокрема, Ларису Косач (Лесю Українку). Він з подивом відзначав, що лише для написання двох творів («У катакомбах» та «Адвокат Маркіян») вона перечитала цілий ряд книг з історії первісного християнства: від фахових дисертацій до грецьких і латинських джерел: «Якби який-небудь приват- доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми»⁹⁶⁵.

Творчість та епістолярій самої Лесі Українки справді вказують на значний масштаб її читачьких (та перекладацьких) зацікавлень. Письменниця не лише слідувала за галицьким й наддніпрянським, чи навіть російським письменством, з яким зіштовхувалася на щодень. Ще в одному листів до брата з 1889 р. вона окреслювала коло авторів та книг, які мали б, на її думку, сформувати основу «європейської» української бібліотеки, цікавими для галичан та наддніпрянців, для народу та інтелігенції: тексти Жермени де Сталь, Джонатана Свіфта, Генріха Гейне, а також Гете, Сервантеса, Бомарше, Мольєра, Петрарки, Шеньє, Леопарді, Гольдони, Жорж Санд, Байрона, Бальзака, Леконта де Ліля, Руссо, Надсона, Некрасова, Сирокомлі, Сенкевича, Словацького, Пушкіна, де Мюссе, Тургенєва, Гаршина, Гюго, Доде, Діккенса, Лонгфелло, Флобера, Гончарова, Короленка, Достоевського, Міцкевича⁹⁶⁶. Сумніви поетеси викликав тільки надто натуралістичний Гі де Мопассан та П'єр Бурже.

У такий спосіб Лариса Косач прагнула укласти збірку текстів зразкового східно-європейського читача українською мовою. Інша справа, що такі проекти були зреалізовані (переважно в Галичині) в менших масштабах та різними авторами. Проте сам список демонстрував неабиякі інтелектуальні горизонти та потреби «жіночого читання» у Центральній Україні. Добре помітним був інтерес письменниці до давніх східних літератур та писемностей, зокрема єгипетської, що знайшов свій вираз також і в її поезії. Щоправда, тут єгипетські ієрогліфи з

⁹⁶² Там само. - С. 254.

⁹⁶³ Коцюбинський М. Твори: в 3 т.. - С. 255.

⁹⁶⁴ Там само. - С. 306.

⁹⁶⁵ Кримський А. Из спогадів щирого друга. - С. 689.

⁹⁶⁶ Українка Л. До М. П. Косача / Л. Українка // Українка Л. Твори: у 10 т. - Київ: Дніпро, 1965. - С. 25-30.

картушами асоціювалися з безликою тиранією володарів-фараонів та з клішованою риторикою безмежної влади: «Я, цар царів, я, сонця син могутній / собі оцю гробницю збудував, / щоб славили народи незчисленні, / щоб тямали на всі віки потомні імення». Далі в крузі збитий напис, / І вже ніхто з нащадків наймудріших / царського ймення прочитати не може / Хто збив той напис, чи сперечник-владар / чи просто час потужною рукою, то невідомо. Дивним візерунком / багато слів пописано край нього / про славу безіменного владаря / змальовано царя славетні вчинки». («Напис в руїні», 1904). Зрештою, написаний ще наприкінці 1880-х й виданий уже після смерті Лесі Українки, у 1918 р. підручник з історії народів Сходу показував також її (популярні серед тодішньої інтелігенції) орієнталістичні зацікавлення, вписані у рамки «східного міфу», зокрема, міфу східних літератур (наприклад, індійських Вед)⁹⁶⁷.

Молоде ж покоління східноукраїнських читачів, котре репрезентував Юрій Смолич, встигло пройти ідейно-читацьку еволюцію ще перед Першою світовою війною. Дитинство письменника, як згадував він сам, пройшло за читанням Майн Ріда, та популярної російської літератури (від «Ниви» до «Газети-копійки»), яка оточувала хлопця. Проте свою зустріч з писемною культурою він описував як копіювання текстів «Князя Серебряного» О. Толстого, «Дон Кіхота» Сервантеса і «Вершника без голови» Майн Ріда та як нездійснене створення роману «Юрій Немо, малолітній Шерлок Холмс». Гімназійні роки Ю. Смолич описував уже крізь призму української (недозволеної) лектури⁹⁶⁸: «Національне усвідомлення нашого покоління починалося з читання забороненої української книжки чи демонстративного вживання української мови і призводило до захоплення Шевченком, а там і до своєрідного ходіння в народ, дарма що з народництвом.... давно вже було покінчено»⁹⁶⁹. На цьому тлі остаточно зарисувався канон української літератури, хоча довкола нього все ще тривали дискусії. Короткий період Визвольних змагань та існування УНР, її об'єднання з ЗУНР (коли й було, зокрема, опубліковано підручник Лесі Українки та низку інших видань) був наслідком також і літературних імпульсів, котрі формували українську ідею в останніх десятиліттях ХІХ - на початку ХХ ст.

Утворення Радянської України сформувало нову культуру читання, що теж мала різні виміри. Перший з них реалізувався у «Червоному Ренесансі» - політиці українізації, передусім у 20-х роках ХХ ст. «Коренізація» виявилася, зокрема, у спробах ліквідувати масову неграмотність з допомогою української книги. Цьому слугували й мовно-правописні реформи, які ініціювало ВУАН ще на початку 1920-х⁹⁷⁰. Суперечки довкола графіки й орфографії були підсумовані правописом 1928 р., котрий підтримав Микола Скрипник. У ході дискусії, що велася перед його впровадженням, група діячів запропонувала перевести українську мову з абетки «на латинський алфавет». Опоненти цього погляду - навіть у партійних колах, - певною мірою, вагалися. З одного боку, вони відразу побачили тут небезпеку радикального «європеїзму» - засудженого уже на той час «хвильовізму» та «шумськізму». З іншого, опираючись на досвід і запровадження латинського письма для тюркських мов Середньої Азії, його противники визнавали, що латинка була б

⁹⁶⁷ Українка Л. Стародавня історія східних народів / Л. Українка. - Катеринослав, 1918. - 255 с.

⁹⁶⁸ Смолич Ю. Розповідь про неспокій... - Част. 2. - 283 с.

⁹⁶⁹ Там само. - С. 61.

⁹⁷⁰ Найголовніші правила українського правопису. Передрук з київського видання 1921 року. - Рівне на Волині, 1921. - 32 с.

оптимальною і для української.

Однак у підсумку перемогла концепція швидкої радянзації через ліквідацію масової неграмотності. Тому знану вже людям кирилицю було визнано звичною, практичнішою і рідною: «Правильно, ... що латинська абетка значно спростила б український правопис, - стверджував М. Скрипник у 1927 р., але автори тої пропозиції не зважили найголовніше, що мільйони (...) уже знають нашу звичайну абетку. Отже, справа не в тому, щоб переучувати людей, що вже знають звичайну абетку, на новий алфавет, а в тому, щоб якомога скоріше навчити писати тих, що ніякої абетки не знають»⁹⁷¹. Скрипник також відкидав надмірну етимологізацію іншомовних назв, котрі мали б вказувати їх первісну форму на письмі. Це, - стверджував він, - йшло б в розріз з мисленням селян та робітників - основних користувачів правопису: «правопис пишеться не лише для учених, а для мільйонів робітників і селян, ... і вони хочуть уміти читати, писати, виявляти свої думки на письмі, а не провадити історично-археологічні розвідки при написанні кожного свого слова. Бо може філологи і знають, що «лантух», «плуг», «базар» - слова чужого походження» і тому ті слова, на їхню думку, треба писати на той чи інший кшталт, але ж селянин працює не над словом «плуг», а самим плугом і садить картоплю, залишаючи ученим-філологам продумувати, звідки вона походить.»⁹⁷². Зрештою, партійний діяч чітко визначив саму функцію орфографії як засобу соціалістичного (чи комуністичного) державного будівництва: «Хай під проводом пролетаріату правильно пише історію свою український трудящий нарід»⁹⁷³.

Важливим сигналом акцептації правопису, що також свідчив на користь його прийнятності для поділеної кордонами української спільноти, стала також реакція львівського НТШ та культурних діячів Закарпаття. Вони погодилися підтримати нову орфографію і, як зауважив тоді Агатангел Кримський, перестали «держатися желе- хівки», прийнявши «урядово оформлену» кулішівку. Згодом систему нових написань поширили, зокрема, «Норми української літературної мови» Олекси Синявського та правописний словник Г. Голоскевича⁹⁷⁴.

Українізація писемності проявилася й у формі самобутнього варіанта радянської літератури. Її сліди були помітні у футуристичних та панфутуристичних словесних експериментах. Особливо помітною на цьому тлі була візіопоезія чи поезомалярство Михайла Семенка, де вірші ставали геометричними фігурами, таблицями, в яких були вписані літери («Каблепоема за океан», «Моя мозаїка» тощо)⁹⁷⁵. Поруч з ними розвивалися спроби конструювання різних напрямків нової (пролетарської чи селянсько-пролетарської) літератури й лектури у прозових, поетичних та драматургічних текстах Василя

⁹⁷¹ Скрипник М. Підсумки правописної дискусії / М. Скрипник // Вісті ВУЦВК. - 1927. - 19 червня.

⁹⁷² Там само.

⁹⁷³ Там само.

⁹⁷⁴ Див. перевидання: Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. - Стейт Каледж, Па: Вид-во «Життя і Школа», 1967. - 363 с.; Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. - 9 вид. - New York, 1962. - 451 с.

⁹⁷⁵ Семенко М. Вибрані твори / М. Семенко. - Київ: Смолоскип, 2010. - 687 с. Див. також: *Ilnytzkij O. Ukrainian Futurism 1914-1930. A Historical and Critical Study* / O. Ilnytzkij. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1997. - 417 p.

Еллана-Блакитного, Андрія Хвилі, Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Дмитра Загула, Євгена Плужника, Майка Йогансена, Володимира

Сосюри, неокласика Михайла Зерова та однодумців (Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського, Павла Филиповича), прозі Григорія Косинки, «енгармонійній» поезії раннього Павла Тичини тощо.

Таке розмаїття, з одного боку, викликало жваву літературну дискусію довкола того, ким має бути письменник, якою має бути література, і на якого читача вона має розраховувати. Тут думки розділилися. Радянський авангард 1920-1930 рр., який спочатку зображали революційним мистецтвом, став суперечити вимогам тоталітарного суспільства⁹⁷⁶. Частина письменників схилилася до активної пропаганди радянської ідеології. Інша, натомість, приховано опиралася її шаблонам та стереотипам й намагалася іноді в підтексті подати читачам елементи «національного» дискурсу⁹⁷⁷.

Це формувало суміш читацьких уподобань, у якій поєднувалися «психологічна Європа», тогочасна східноукраїнська «Просвіта» (яких різко протиставляв Микола Хвильовий-Фітільов), та радянська Росія чи навіть Азія. Так, з одного боку, українські пролетарські письменники та критики (як вони самі себе називали) апелювали до лозунгів Комуністичної Партії, текстів Леніна, Сталіна (а певний час - також і Троцького та Бухаріна). Проте їх захоплював футуризм, образні та словесні експерименти «типового анти-романтика» Джеймса Джойса, «Улісс» якого, наприклад, аналізував Олександр Лейтес⁹⁷⁸. Коментуючи текст цього роману, критик дуже чітко виразив читацькі сподівання і їх парадоксальної реалізації у творі («його вражаюче значіння в тому, що він зовсім не вражає»), але водночас вважав автора геніально майстерним⁹⁷⁹.

З іншого боку, М. Хвильовий, котрий агітував за європеїзацію української літератури, пропонував у своїх памфлетах характерний читацький еkleктизм, поєднуючи та протиставляючи, наприклад, Теофіла Готье, Леконта де Лілля, Болдера, Флобера, Ожье, Жеромського, Лопе де Вегу, а водночас Плеханова й Троцького, Фрейда та Шпенглера. Зрештою, він наголошував, що черпав свої знання з книг російського літературного критика Олександра Воронського, текстів з теорії історичного матеріалізму Ніколая Бухаріна, праць В. Ульянова-Леніна, Льва Троцького, Дмитрія Добролюбова, Віссаріона Белінського, «За двадцять років» Ніколая Бельтова (Г. Плеханова), книжок про войовничий матеріалізм, а поруч з ними - з тих же робіт Освальда Шпенглера та Зигмунда Фрейда⁹⁸⁰. Такий набір був характерним для часу й середовища, у якому жив письменник.

Сучасник Хвильового Микола Куліш, натомість, зіставляв ідеали радянських авторів з реаліями утопічного робітника (пролетарія)-читача, на якого вони орієнтувалися. Він

⁹⁷⁶ Серс Ф. Тоталітаризм и авангард. В преддверии запредельного / Ф. Серс. - Москва: Прогресс-Традиция, 2004. - 336 с.

⁹⁷⁷ Сенік Л. Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності / Л. Сенік. - Львів: Академічний експрес, 2002. - 239 с.

⁹⁷⁸ Лейтес О. Джеймс Джойс / О. Лейтес // Ваплітанський збірник. - Торонто: Мозаїка, 1977. - С. 197-199.

⁹⁷⁹ Там само. - С. 198.

⁹⁸⁰ Хвильовий М. Твори: у 2 т. / М. Хвильовий. - Київ: Дніпро, 1991. - Т. 2. - С. 437.

зауважував, що «незміцнілий український пролетарський читач» насправді може бути малокультурним, навіть малограмотним. Проте бульварність і пересічність пролетарського письменства, твердив М. Куліш, його лише відстрашуватиме і той перестане читати книжки загалом. Натомість освіченіші читачі будуть зневажати українську книгу як менш вартісну, - переживав драматург. Він звинувачував своїх товаришів по перу, що ті повторюють кліше дореволюційних книг для «народного читання» (в Кулішевій транскрипції - «Єрусланів Лазаревичів», «руських песельників», «Бов-королевичів», іншими словами, - «міщанської халтури»). Проте в підсумку дискусії письменник пропонував, як альтернативу «жовтій» лектурі, видавати масовими (мільйонними) тиражами «класиків марксизму в галузі пролетарської естетики та пролетарського літературознавства»⁹⁸¹.

Водночас автор експериментальних за змістом та формою «Маклени Граси», «Патетичної сонати» та «Народного Малахія» (з його апокаліптичними візіями та ідеями) добре розумів реалії масового (зокрема селянського) україномовного читання в УСРР. В ескізах з «педагогічних» мандрівок українськими селами та інших публіцистичних текстах Куліш виразно демонстрував значну культурну роздвоєність доби Червоного Ренесансу. В своїх українських нарисах він намагався переконати читачів, що Радянська влада намагається «вирівняти мову українську з мовою руською»⁹⁸², і це позитивно позначається на писемній культурі республіки: вона українізується так само, як і місцевий державний апарат.

Проте в російських «вчительських» подорожах початку 1920-х М. Куліш показував потужну консервативність традиції, якої дотримуються селяни та їхні вчителі. Зрештою, сама дійсність протистоїть новим (комуністичним) формам усунення неписьменності. Так, в одному з сіл подорожній бачить наглухо забиту дошками й повністю забуту хату-читальню. На цьому тлі письменник вважав позитивною навіть діяльність дореволюційного «земського вчителя», який «поставив народні читання з туманними картинками і тим прославився на весь уїзд. Читав, звичайно, про Олексія, чоловіка Божого. (...) за своєю ініціативою зібрав велику духовно- моральну бібліотеку. ... Чи скоро прийде новий вчитель, який відкриє хату-читальню, оживить її, мертву та збере, хай невелику, червону бібліотечку?» - скрушно запитував М. Куліш⁹⁸³. У контексті масової неграмотності, з якою не могли справитися нові ліквідатори неписьменності, письменник та його однодумці позитивно зображали і типових народних учителів, і вчителів, які вірили в Бога, і прихильників «жовто-синьої» «Просвіти». Проте так само сильним, за спостереженнями М. Куліша, був опір українізації серед частини інтелігентів та селян, котрі й далі вважали українську неprestижною. «Недаром же один селянин, почувши, що син читає український буквар, сказав: «На бісового батька посилать дітей в школу, коли їх там навчають мужицької мови. Хіба то наука? Як раньше, то добре було, бо походить дитина у школу, почне читати і так чеше по панському, що мало чого й добереш!» - передавав письменник селянську логіку 1920-х⁹⁸⁴.

Диспропорції лектури помітні й в дискурсах інших східноукраїнських письменників

⁹⁸¹ *Куліш М.* Твори: у 2 т. - Київ: Дніпро, 1990. - Т. 2. - С. 468-472.

⁹⁸² Там само. - С. 414.

⁹⁸³ Там само. - С. 368.

⁹⁸⁴ Там само. - С. 406.

1920-1930-х рр. Так, Павло Тичина намагався змоделювати своїх читачів, точніше - читачок, які пишуть листи автору («Листи до поета»). Перша, яку поет вважав зразковою, оточена віддзеркаленнями класичного письменства («Еллади карта, Коцюбинський, / на етажерці лебідь»). Саме вона глибоко розуміє та переживає його поезику («ще як над книжкою поезій / сміялася, ридала»). Друга - зорієнтована на реалізм («У Вас у книжці неживе, // а тут живе, сміється») та народництво, і вважає ідеалом лише Шевченкову поезію, котра «промовляє до емоцій: «А все ж таки у Вас не так, // Не так, як у Тараса. // Про все в Вас есть: і за народ, / і за недолу краю. // А як до серця те узять - // Даруйте, я не знаю». Остання з читачок взагалі мислить тільки категоріями пролетарської поезики, і хоч визнає «силу та потенційний комунізм» письменника, цілком не сприймає Тичиних образів: «Нещасна, жалка ж та рука, // Що тріолетами годує // Робітника»⁹⁸⁵. По суті, саме у такому читацькому оточенні поетові справді довелося працювати.

Так, власна лектура диктувала йому ідеальні образи культурної, цивілізованої Східної Європи, зокрема Росії, які знищувала жорстока воєнна дійсність. «І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв: // Росіє, Росіє, Росіє моя! // Стоїть сто-розтерзаний Київ, // і двісті-розтерзаний я», - писав поет після масових вбивств україномовних киян військами М. Муравйова⁹⁸⁶. Суспільна дійсність виявилася цілком протилежною тим образам, які розповсюджували ранні вірші П. Тичини, і невдовзі він майже повністю прийняв ритміку та ідеологічні шаблони радянської літератури. Навіть більше - письменник став одним з продуцентів нових стереотипних образів та нової літературної пам'яті, у якій головну роль стали відігравати, наприклад, спомини Олесі Кулик про початки колективізації («Пісня трактористки»).

Тепер заклики до знищення «божеволіючих, конаючих» панів / буржуа («Всіх панів до дної ями // Буржуїв за буржуями / Будем, будем бить») стали доповненням «позитивних» ідеологем на зразок «Партія веде», інтернаціоналізму («Чуття єдиної родини»), і навіть пізнішого героїчного образу народу «червоних українців», котрі борються з «тевтонцями» («Я утверджуюсь»). Зрештою, Тичина став інтерпретувати навіть імена вождів революції крізь призму «сакральної герменевтики», додаючи за буквами нову містику: «Ленін! Всього лиш п'ять літер, / А скільки енергій!» (Ленін). Сам поет став виразно асоціювати себе зі «співцем нового дня».

Інший його сучасник, автор поеми «Галілей» Євген Плужник, хоч також використовував комуністичні ідеологеми, надавав перевагу естетиці «тихого» писання і читання (зокрема атласів та історико-мистецьких праць Ріхарда Мутера: «Інколи копаюся у Мутері / Та в пікет з одним знайомим граю») на тлі поетичних книг сучасників, у тому числі П. Тичини: «І такий я злидений увесь, / І убого мені, убого...// І Тичина, І Рильський, й Олесь./ І нікого-нікого.» («Галілей») ⁹⁸⁷. З іншого боку, Є. Плужника приваблювало незвичне на тлі радянської лектури коло ідей та читання неокласиків, зокрема Максима Рильського та Миколи Зерова («Їх меншає - я знаю тільки двох/ Аматорів, кому цікаво й досі, / Чим і коли

⁹⁸⁵ Тичина П. Поезії / П. Тичина. - Київ: Радянський письменник, 1977. - С. 55-57.

⁹⁸⁶ Там само. - С. 51.

⁹⁸⁷ Плужник Є. Поезії / Є. Плужник. - Київ: Радянський письменник, 1988. - С. 154, 168.

уславивсь Архілох, // Кого Алкей уславив на Лесбосі»⁹⁸⁸. Й справді - М. Зеров, з одного боку, готував новому читачеві античну лектуру в вигляді антології, яка включала тексти Вергілія, Горация, Проперція, Овідія, Марціяла⁹⁸⁹. У власній поезії він змальовував творців класичної літератури як ідеальних класиків та формував екзотичний образ стародавніх писмен як слідів колишніх цивілізацій: «Та обеліск в розпеченій блакиті.., / Та на червоній вивітреній плиті / Герогліфів плутаний узор»⁹⁹⁰. Проте одним з центрів читання й писемної культури для Миколи Зерова залишалася нова українська література та її канон («Від Котляревського до Ви-нниченка»⁹⁹¹). При цьому його характеристики історії української літератури, зокрема її галицької частини, були доволі різкими тоді, коли йшлося про «галицьке і галицько-українське літературне відродження» середини XIX ст. Тут виникав традиційний образ «відірваної від решти українських земель» занепакої Галичини, писемна культура якої розщеплюється між полоно- й австрофільством та поглядами «Руської Трійці», народною й «недолугою» книжною мовою та літературою.

Інтерпретація української літератури «від Зерова» перегукувалася з її прочитанням у Сергія Єфремова, для якої вона була віддзеркаленням історії визвольно- національної ідеї (і загалом «ідей, а не книг») та народницького принципу громадського слугування письменства народові у напрямку «від фольклору до Хвильового»⁹⁹². Сам С. Єфремов був прикладом автора й читача, опозиційного радянській культурі й літературі та відданого класичній українській лектурі XIX - початку XX ст., а також виведеним на її підставі ідеалам. Відданість ідеї і опозиційність, зрештою, стали причинами загибелі вченого. Проте традиційне, класичне читання було поширене й серед молодих письменників УСРР. Це непрямо підтверджували навіть комічні випадки. Наприклад, Юрій Смолич, розказуючи про Юрія Яновського, згадував, що, ведучи «величезну колимагу фіата» у міжвоєнне колгоспне село «Хохландії», вони асоціативно (хоч і сатирично) порівнювали автомобіль з зовсім «нерадянським» літературним твором: «прозвали ми нашу машину «Камо грядеші», бо вона весь час обламувалась, а прізвисьце шофера було Сенкевич»⁹⁹³.

Поруч з тим, в УРСР розвивалося й нове, «пролетарське» читання та письменство. Його формування та еволюцію можна продемонструвати на прикладі Володимира Со-сюри. Пізніший автор ліричних творів та «Червоної зими», за власними зізнаннями⁹⁹⁴, у дитинстві та молодості сформувався під впливом принагідного читання. У списку відтвореної з пам'яті його юнацької лектури був популярний «Вершник без голови» Майн Ріда, твори Густава Емара, а також російські переклади інших пригодницьких книжок - наприклад, повістей

⁹⁸⁸ Там само. - С. 242.

⁹⁸⁹ Зеров М. Антологія римської поезії: Катулл-Вергілій-Гораций-Проперцій-Овідій-Марціал / М. Зеров. - Київ: Друкарь, МСМХХ [1920]. - 84 с.

⁹⁹⁰ Зеров М. Камена / М. Зеров. - Київ: Час, 1990. - 76 с.

⁹⁹¹ Його ж. Лекції з історії української літератури / М. Зеров. - Торонто: Мозаїка, 1977. - 271 с.; Його ж. Українське письменство XX ст. Від Куліша до Винниченка. Лекції, нариси, статті / М. Зеров. - Дрогобич: Відродження, 2007. - 568 с.

⁹⁹² Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. - Київ: Феміна, 1995. - 688 с.

⁹⁹³ Смолич Ю. Розповідь про неспокій. - С. 104.

⁹⁹⁴ Сосюра В. Третя Рота: роман / В. Сосюра; укл.: С. Гальченко, В. Сосюра. - Київ, «Радянський письменник», 1988. - 359 с.

Жуля Верна та детективів («сищиків»)⁹⁹⁵, а також популярно-наукові книжечки на зразок «В тумане тисячелетий» і перекази Старого Заповіту. Останній в уяві В. Сосюра асоціювався, радше, з героїчною пригодницькою книгою. При цьому вона викликала доволі незвичні асоціації з радянським письменством: «написана, як роман про блукання єврейського народу. Я ці шукання з боєм і ордами філістимян можу порівняти з «Залізним потоком» Серафимовича. Тільки там іще величніше»⁹⁹⁶. Саме книги, за спогадами письменника, формували світ його уяви як противагу матеріальному життю на тогочасній Донеччині: «Я страшенно полубив книжки. Вони мені давали той світ, у якому одмовила доля. Я плавав з капітаном Немо на підводному човні, був в'язнем на повітряному кораблі божевільного вченого, ганявся за злочинцями з Натом Пінкертоном, був під землею і в зоряних світах, полловав на індіанів на далекому Заході і в тропічних лісах гойдався на ліанах над мутними водами, повними алігаторів й невідомих тварин»⁹⁹⁷.

Більше того, В. Сосюра вважав, що писемна культура стала для нього віртуальним заміником родини: «Книжки замінили мені товаришів і ласку матері, вони влили нові барви в мою душу, і вона зацвіла ярко і любовно під сяйвом звільненої думки. Вони дали мені крила й майбутнє, розкрили мені огненні ворота, повні золота й крові». З іншого боку, майбутній письменник підкреслював силу кінострічок з Астою Нільсен, Максом Ліндером: їхній перегляд ставав полегшеним еквівалентом читання⁹⁹⁸. Саме на цьому тлі зародилася гама художніх образів поета, у чиїх текстах революційні лозунги («робітничої рани») схрестилися з ліричними, а згодом - і патріотичними мотивами. Звідси, з одного боку, ідеалізований образ революції і громадянської війни («Червона зима»), навіть радянських органів безпеки (поема «ДПУ»), поруч з національними сюжетами («Любіть Україну»), героїзацією Івана Мазепи тощо.

Водночас українські письменники 1920 - початку 1930-х років (навіть ті, хто згодом зазнав репресій) чітко декларували своє марксистське читання. Так, Майк Йогансен в автобіографії хронологізував власне захоплення комуністичною лектурою, змішуючи в ній канонічні й неканонічні згодом тексти: «З 1918-го ... року ... почав читати марксистські книжки: читав Плеханова, Маркса, Енгельса, Кавтського, Гільфердінга, а далі переважно Леніна»⁹⁹⁹. Німець за походженням, український письменник навіть агітував німецьку молодь поєднувати читання комуністичної й технічної літератури: «Читайте Маркса й хімію, коли ж // Ще раз переконаєтеся: Ліб- кнехт!» («Комуна»). Зрештою, у його текстах з'являвся образ ще одного особливого артефакту писемної культури: синього зошита померлої сестри, у якому реферат з історії слов'янства, перевірений професором М. Кульбакіним, несподівано переходить у любовний лист-розповідь про збройну боротьбу німецьких комуністів, які мріють «скинути Крупіїв» («Сестра / Загальний зошит»). Навіть радянська та індустріалізація географічного простору в дискурсі М. Йогансена перетворювалася на аналог

⁹⁹⁵ Там само. - С. 74-75.

⁹⁹⁶ Там само. - С. 55.

⁹⁹⁷ Там само. - С. 80-81.

⁹⁹⁸ Там само. - С. 82.

⁹⁹⁹ *Йогансен М. Поезії / М. Йогансен.* - Київ: Радянський письменник, 1989. - С. 174.

книгописання: «Як літери електрики, як ліхтарі / Стоять слова над мапою Союзу / І світять... І пише в книгу піль за твором твір / Колишніх і теперішніх пшениць» («Ремонт Землі») ¹⁰⁰⁰. Отож, і в цьому випадку література стала носієм ідеологічної утопії, хоча вона мала ще зовсім не типовий соцреалістичний вигляд.

Те ж стосувалося й аналізу самої літератури у міжвоєнному радянському дискурсі. Її яскравим прикладом стали тексти Володимира Коряка, Агапія Шамрая, Олександра Дорошкевича, а також лектура, до якої вони відсилали читачів. Так, В. Коряк пропонував, може, найрізкіший варіант марксистського трактування красного письменства ¹⁰⁰¹. Воно поставало однією з «надбудов» над соціально-економічними формаціями (первісним суспільством чи родовим побутом і способом виробництва, раннім і пізнім феодалізмом, торговельно-промисловим та фінансовим капіталізмом, і, врешті соціалізмом) та ділилося на «добржужазну» й «буржужазну» добу. Натомість теоретична й фактографічна складова концепції В. Коряка походила з різношерстої за складом лектури кінця XIX - перших десятиліть XX ст. Частина цієї літератури та її ідей була сформована якраз у західному культурному просторі: порівняльно-історичні студії релігії Френка Байрона Джеймсона, аналіз ритуалів переходу, тотема й табу у трактуванні Арнольда ван Геннепа; «Початки поезії» Френсиса Бертона Гаммера, нариси з історії всезагальної літератури Фердинанда Де ля Барта, психологія народів Вільгельма Вундта, праці Люсьєна Леві-Брюля з примітивної ментальності, історія французької літератури Гюстава Лянсона, «Робота й ритм» Карла Бюхера, «Золота гілка» Джеймса Фрезера тощо. Натомість в іншій частині Корякового читання й цитування ці тексти сусідили з «Україною ірредентною» Юліана Бачинського, дослідженнями Володимира Охримовича, працями Дмитра Донцова, та Євгена Маланюка й Івана Огієнка, Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Михайла Драгоманова, Михайла Возняка, Федора Вовка, Кліма Поліщука, Бориса Якубського, Павла Филиповича і роботами Володимира Леніна, Вацлава Воровського, Анатолія Луначарського, Дмитра Затонського, Грігорія Гастева ¹⁰⁰². Отож, марксизм тут зустрічався з націоналізмом та з «буржужазними» теоріями, проти яких В. Коряк виступав в основному тексті. Тому до списку потрапила частина авторів, яких згодом в Радянській Україні визнали або буржужазно-реакційними діячами, або ворогами народу та викреслили з літературного канону (від Пантелеймона Куліша до Володимира Винниченка).

Для УРСР зразка 1920 - початку 1930 рр. таке суміщення було відносно нормальним. Подібні тенденції простежувалися в інших концепціях українських радянських авторів цього часу. Так, Олександр Дорошкевич ¹⁰⁰³, аналізував розвиток письменства в Україні також на тлі економічних відносин та суспільних настроїв, релігійних поглядів тощо. Однак підставою аналізу для нього стали, власне, літературні тексти, ідеологічні шляхи їхніх авторів тощо. І хоча пошук «революційної тематики» для Дорошкевича був важливим, однак не основним. Ряд літературних

¹⁰⁰⁰ Там само. - С. 165.

¹⁰⁰¹ Коряк В. Нарис історії української літератури. Література передбуржужазна / В. Коряк. - 2-ге вид., змінене. - Харків: Держвидав України, 1927. - 434 с.; Його ж. Нарис історії української літератури. Література буржужазна / В. Коряк. - Харків: Держвидав Україна, 1929. - 620 с.

¹⁰⁰² Коряк В. Нарис історії української літератури. Література передбуржужазна. - С. 5-55, 431-434.

¹⁰⁰³ Дорошкевич О. Підручник історії української літератури / О. Дорошкевич. - 4 вид. - Київ: Книгоспілка, 1929. - 351 с.

текстів, які автор подавав для читання, був доволі характерним. Так, він пропонував одночасно майже протилежні схеми історії літератури та окремих її постатей: М. Грушевського, С. Єфремова, М. Зерова - з одного боку, та В. Коряка і А. Шамрая, Андрія Річицького, І. Айзенштока, М. Плевака, - з іншого. Серед художніх текстів він подавав класичних уже на той час Котляревського, Шевченка, Франка, Куліша. (Причому більшість - у виданнях «Книгоспілки» та ДВУ, що, відповідно, означало післяреволюційне осмислення творчості класичних авторів)¹⁰⁰⁴. Проте Олександр Дорошкевич рекомендував читати і збірки творів «комсомольських» письменників, і твори Антона Крушельницького, Володимира Винниченка, Григорія Чупринки та Богдана Лепкого, котрі згодом з різних причин були усунені з вжитку. Водночас критик захоплено підкреслював унікальність «збудованої на руїнах Малоросії» УСРР як єдиного джерела майбутньої української літератури й майбутнього українського мистецтва загалом: «Тільки тут твориться здорове, багатонадійне, багатофарбне, вселюдське, бо воно твориться новими суспільними класами і во ім'я світового соціалістичного майбутнього»¹⁰⁰⁵. Так історія літератури закінчувалася Утопією.

Інший критик, Агапій Шамрай¹⁰⁰⁶, назагал притримувався тої ж «соціально-літературної» схеми, що й Володимир Коряк. Однак він бачив серед нової писемної культури рудименти старої, аж до реліктів середньовічної літератури й візантійської традиції. Саме з її неофіційним розповсюдженням вчений пов'язував простестно-містичні рухи 1920-х роках у Радянській Україні: «...можна сказати, що й досі, десь по глухих закутках Республіки, є чимала кількість читачів, що захоплюються апокрифічним «Сном Богородиці», з захопленням вислуховують історії про «Песиголовців» з повісті «Олександрія» (І хто знає, яку роллю відіграла ця літературна тисячолітня традиція в отсих численних чудесах, що луною прокотилися в 1924 році на Поділлі й Волині (Калинівське чудо). Легенди, що зв'язані з цим чудом, є не що інше, як різні варіації на апокрифічний «Сон Богородиці»), - стверджував автор радянського підручника¹⁰⁰⁷. Водночас для нього самими ідеалами ставали «Винниченко в прозі» та «Шевченко в поезії».

Різновекторність та строкатість візій літератури й писемної культури в міжвоєнній Радянській Україні підкреслював також галицький сучасник - Ярослав Гординський¹⁰⁰⁸. Ззовні, з-за Збруча, він бачив цілу низку протилежних за змістом рецепцій, які намагаються об'єднати у пролетарській літературі та марксистській критиці. Неокласики, романтики, прихильники революційної естетики, наголошував він, намагаються об'єднати в одне ціле «масове» та індивідуальне сприймання літератури, і так чи інакше звертаються до проблеми її читача. Це, твердив Я. Гординський, породжує стереометрію поглядів: «У зв'язку з цим постає на всю ширинь проблема читача - і вперше в історії української критики глядять на (...)

¹⁰⁰⁴ Там само. - С. 332-339.

¹⁰⁰⁵ Там само. - С. 331.

¹⁰⁰⁶ Шамрай А. Українська література. Стислий огляд / А. Шамрай. - Харків, 1928. - 229 с.

¹⁰⁰⁷ Там само. - С. 13.

¹⁰⁰⁸ Гординський Я. Літературна критика підсоветської України / Я. Гординський. - Львів; Київ, 1939. - 125 с.

твір триплщинно: з боку автора, самого твору і читача»¹⁰⁰⁹. З іншого боку, він вважав, що проблема вибору літературних зразків (і отже, зразкової лектури) в українській критиці вже вирішена «на користь найвищих здобутків світової культури (Західня Європа - з азійськими й американським впливами)»¹⁰¹⁰. Більше того, галицький критик відзначав, що українські марксистки явно чи приховано опираються на ідеї й тексти класичної естетики XIX ст. (передусім німецької), зокрема В. фон Гумбольдта, Вільгельма Вундта, а також О. Потебні, Вільяма Джеймса, Зигмунда Фрейда та Е. Гуссерля, Оскара Валь-целя, Густава Фрайтага¹⁰¹¹. Натомість орієнтація на російське красне письменство в літературі УРСР, спроби витворити на цій підставі альтернативний (соцреалістичний) канон здавалися Я. Гординському регресом, «епігонством», «сліпотою на історичну дійсність». Галичанин вважав, що такі спроби приречені на провал. (Інша справа, що праця самого Гординського, видана весною 1939 р., згодом стала втіленням галицьких ілюзій щодо СРСР та УРСР).

Ситуація з читанням та культурною пам'яттю в УРСР справді була складною. Нова писемна культура, яку назвали «пролетарською» протистояла як релігійній візантійській традиції, до якої звикло селянство, так і дискурсу давніших українофілів, але, зрештою, «розколювалася» сама (на адептів Плугу, ГАРТу, ВУСППу, ВАПЛІТе тощо). З іншого боку, навіть «пролетарський» літературний дискурс М. Куліша, Хвильового, частини членів ВАПЛІТе, як зауважив Любомир Сенік, стали формою опору новій системі культурної пам'яті, котра почала інтенсивно насаджуватися.

Натомість одним з чинників, який розколов східноукраїнську традиційну культуру й культурну пам'ять, була, на думку Вільяма Нолла, колективізація¹⁰¹². Його інформатори - прості селяни - стверджували, що перед колективізацією уособленням грамотності на селі був «піп», а селяни читали давніші видання «Кобзаря», церковні книги та масові видання на зразок «Не любо, не слухай, брехать не мішай», виданих ще «до царської війни» тощо¹⁰¹³. Зміст цих книг в уяві селян 1920-1930 рр. підлягав значним модифікаціям, у рамках історичних і етнічних стереотипів: «В старих людей був ще старий-престарий «Кобзар», він товстий, але там стішком написано. Там усе написано і про Вільшани, і про жидків, а тепер викинули, все переробили», - твердив один з респондентів В. Нолла¹⁰¹⁴. Для іншого селянина зміст тогочасної лектури для селянського дозвілля зводився до небилиць, близьких до текстів С. Руданського: «Як прийшов, то в карти грає, або книжечку. А в тій книжечці пишеться, як батька на світі не було, а дід з сином хазяйнували. Та індіками орали, та індиків доїли (...) Так написано»¹⁰¹⁵.

Натомість під час та після колективізації сільські бібліотеки, клуби та хати-читальні, а

¹⁰⁰⁹ Там само. - С. 108.

¹⁰¹⁰ Там само. - С. 109.

¹⁰¹¹ Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. - С. 17-34.

¹⁰¹² Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / В. Нолл. - Київ: Центр досліджень усної історії та культури «Родовід», 1999. - 557 с.

¹⁰¹³ Там само. - С. 539.

¹⁰¹⁴ Там само. - С. 542.

¹⁰¹⁵ Там само. - С. 539.

також школи стали централізовано пропагувати й розповсюджувати радянські книги й газети, передусім російською мовою. Лікнеп, який запроваджували разом з колективізацією, селяни нерідко сприймали також за щось примусове, що нищить дотеперішній уклад життя. І вчителі, і учні намагалися звести до мінімуму контакти з незвичною і незручною для них писемною культурою. Неграмотні селяни психологічно засвоювали її вкрай важко і обмежувалися тим, що могли ставити підпис: «Навчилися розписуватися - і харашо. Одна ходила, та заставили палочки писать, то з неї піт побіг», - згадував один з сільських вчителів письма¹⁰¹⁶. У той же

час колишні адепти східноукраїнського «просвітництва» у 1930-х роках були піддані репресіям і після цього намагалися знищувати свої колишні приватні бібліотеки, щоб не бути запідозреними «в українізації»¹⁰¹⁷.

Отож, відносний плуралізм підходів у 1920-х формувал привабливий образ активного письменницького життя, творчого «читацького буму» в УРСР. З іншого боку, як зазначав уже тогочасний партійний керівник Д. Лебідь, а вслід за ним сучасні російські дослідники¹⁰¹⁸, українізація чи коренізація викликала боротьбу двох культур: сільської та міської, української та російської. Перша стала витіснити другу¹⁰¹⁹. Однак коренізацію згорнули, а розкуркулення, політичні репресії, голод 1932-1933 рр., репресії супроти інтелігенції остаточно знищили давню, селянську, й нову, українізовану, культурну пам'ять Східної й Центральної України.

До кінця 1930-х років послідовники соцреалізму в УРСР остаточно витіснили і неокласиків, і футуристів, і навіть тих, хто прагнув радикального запровадження пролетарської ідеології в літературі. Репресії 1937 р. спричинилися до знищення цілої плеяди авторів (таких як Євген Плужник, Майк Йогансен, Сергій Єфремов, і навіть той сам Володимир Коряк), книги яких тепер вилучалися з обігу, а імена викреслювалися з історії літературного процесу та літературознавства. Те ж стосувалося й мовно-лінгвістичного спектру української радянської культури. Офіційною методологією, що формувала погляди на писемну культуру, тут поступово стала «яфетидологія» або «основи нового вчення про мову» академіка Миколи Марра. У його «матеріально-палеолінгвістичній» візії письмо ставало і «старим ворогом та злим суперником мовлення», і формою виробництва, віддзеркаленням ручної (!) й звукової мови, та її чотирьох «основних елементів» («sal, yon, bel, goш»). При цьому «великим гончарем письма й мови» у М. Марра виявлявся «жовтневий революційний порив, жовтнева революційна творчість» та Радянський Союз як «безприкладний науковий творець в області мов і писемностей»¹⁰²⁰. Ці погляди швидко стали загальнообов'язковими і були механічно перенесені на український ґрунт. Аж до дискусії 1950 р. такі уявлення суттєво впливали на теоретичне осмислення культурних процесів, спрощуючи й вульгаризуючи наукову картину світу.

Водночас існували потужні зовнішні чинники (у вигляді радянської цензури, зокрема

¹⁰¹⁶ Там само. - С. 540.

¹⁰¹⁷ Там само. - С. 357.

¹⁰¹⁸ Борисёнок Є. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы / Є. Борисёнок. - Москва: Изд-во «Европа», 2006. - 256 с.

¹⁰¹⁹ Там само. - С. 145-153.

¹⁰²⁰ Марр Н. Избранные работы / Н. Марр. - Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. - Т. 2. - С. 352-392.

Головліту), які цьому сприяли. Навіть на українізаційному етапі масова література та лектура Радянської України вже була роздвоєною. Одну її частину складали тексти українських письменників та переклади закордонних класичних творів. Іншу формували пропагандистські матеріали, зокрема антирелігійна та антикапіталістична, а згодом - і антинаціоналістична чи «антифашистська» література. У 1930-х замість українізації керівництво УРСР стало запроваджувати доктрину русифікації, а відносна множинність інтерпретацій поступово замінилася повним домінуванням комуністичної ідеології. Це суттєво вплинуло на літературний репертуар: його ідеалом тепер стали соцреалістичні тексти на зразок «Бур'яну» Андрія Головка.

Водночас треба наголосити, що читач і письменник УСРР/УРСР 20-30-х років ХХ ст. хоч і знав тексти західноукраїнських авторів (наприклад, Василя Стефаника чи Ольги Кобилянської), проте був відокремлений від них не лише державним кордоном, але й міцною стіною міфів та ідеологем. Зустріч двох кардинально різних парадигм читання відбулася лише осінню 1939 р. Тоді ж західноукраїнське письменство стали вписувати у радянський літературний дискурс. Не дивно, що письменники з Радянської України стали описувати мешканців ново приєднаних земель крізь призму звичних для себе літературних типів та сюжетів.

Ці тенденції лише посилювалися після Другої світової війни, коли УРСР вже остаточно, хоч зі змінами, залишилася у кордонах 1939-1941 рр. Фактично, у повоєнну літературу перекочували усі ідеї радянської літератури 20-30 років ХХ ст. та партійної доктрини, разом з новою темою «героїчного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні» та акцентом на виробничій тематиці, образом життя колгоспного селянства тощо. Цих стандартів мали дотримуватися всі: від Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана, навіть Остапа Вишні (гуморески якого стали дуже популярними) до Михайла Стельмаха, Андрія Малишка, Олесея Гончара, Павла Загребельного тощо. Інша справа, що частина творів цих письменників радянської епохи («Собор» Олесея Гончара, «Диво» Павла Загребельного) не вписувалася в ідеали соціалістичної лектури. Це не означало, що ідеї та уявлення українських радянських письменників у післявоєнний час вписувалися лише в офіційний канон. Зрештою, частину авторів було взагалі важко у цей канон включити. Наприклад, залишалося не зовсім зрозумілим, куди можна вмістити, наприклад, сліпого письменника-символіста Василя Єрошенка, який читав і писав шрифтом Брайля, до того ж на есперанто, російською та японською, а походив з російсько-українського культурного пограниччя. Одні намагалися міфологізувати його як україно-японсько-російського письменника, інші - навпаки, добачали у нім космополітичного есперантиста поза кордонами культур, мов та писемностей. (Лише згодом у Львові (!) з'явилася вулиця В. Єрошенка як людини, пов'язаної з Україною). Проте ідеологічні орієнтири письменника також залишалися доволі нечіткими: одні вважали його близьким до еміграційних середовищ, інші - представником радянського літературного руху¹⁰²¹.

У багатьох випадках рамки ідеологічного та літературного були доволі розмаїтими. Так, наприклад, формувався світ ідей і читання поета й академіка АН УСРР Максима Рильського. Його поетична творчість пройшла кілька ідеологічно різних етапів: від неокласики та неоромантики до соцреалізму (вірші про Володимира Леніна, Йосифа Сталіна тощо), і знов до

Ю25 *Єрошенко В.* Квітка справедливості. Легенди, казки, нариси, вірші, статті / В. Єрошен-ко. - Київ: Молодь, 1969. - 261 с.

вигаданої лірики останнього періоду творчості («Голосіївська осінь»). Натомість в полі зору читацьких інтересів Рильського опинилися класичні тексти європейської літератури, яку він перекладав: «Сід» Корнеля, «Федра» Расіна, «Орлеанська дівка» Вольтера, «Мистецтво поетичне» Ніколя Буало, вірші Альфреда де Мюссе; «Пан Тадеуш» «Конрад Валленрод» і балади та сонети Адама Міцкевича, поезія Юліуша Словацького Леопольда Стаффа, Юліана Тувіма; «Король Лір» й сонети Вільяма Шекспіра, поезія Йогана Вольфганга Гете, Генріха Гейне, Міхаїла Емінеску, Ярослава Врхліцького; сербський епос зі збірки Вука Караджича. Інша справа, що в літературно-критичному дискурсі письменника ці тексти - згідно з ідеологічними схемами - поділялися на тексти про дожовтневу та українську радянську літературу, літератури народів СРСР і «зарубіжну літературу». І хоча частина читацьких оцінок М. Рильського вкладалися в окреслені ідеологічні рамки, проте більшість з них мали зважений, не пропагандистський характер.

Схожим був дискурс представника післявоєнного українського соцреалізму/соціалістичного романтизму Олесея Гончара - автора «Прапорноносців», «Тронки» та «Людини й зброї»¹⁰²². Сам Гончар стверджував, що виховався на класичній українській літературі: спочатку - лише Шевченків «Кобзар», згодом - тексти Панаса Мирного, Архипа Тесленка, Івана Франка, Лесі Українки, ще пізніше - Гоголя, Толстого, Достоевського, і врешті - письменників УСРР 1920-1930 рр., які формували і його письмо. «Пам'ятаю, як при місячному світлі читав надруковані великими шрифтом повісті Андрія Головка, ніби напосні чаклунським зіллям, захоплювався оповіданнями Григорія Косинки», - зізнавався О. Гончар¹⁰²³.

Письменник, як багато інших, також намагався примирити традиційне (народницьке за походженням) і частково соцреалістичне бачення української літератури та її канонічних постатей. Українська радянська література у його рецепції 1970-1980-х років ставала продовженням класичного українського письменства, а водночас вписувалася у «до- і післяжовтневу літературу народів СРСР»: твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Степана Васильченка подавали в одному ряду з текстами Миколи Гоголя (котрий слугував прикладом «україно-російської дружби»), Ф. Достоевського, Івана Тургенева, Максима Горького, Льва Толстого. Книги Юрія Яновського, Андрія Малишка і Остапа Вишні, Василя Симоненка і Григорія Тютюнника, Юрія Смолича співставляли з творами Миколи Тихонова, Чінгіза Айтматова, Алесея Адамовича, Янки Бриля, Максима Танка, Юхана Смуула. При цьому, О. Гончар акцентував на «емоційній пам'яті» літератури, пояснював різницю між дорадянським та радянським соцреалістичним письменством (що «оспівало людину в її революційній розкутості»), але водночас виступав проти штампів «виробничої романістики», вважаючи їх шкідливими для читачів та письменників¹⁰²⁴.

Представники ще молодшого покоління письменників намагалися вийти за межі штампів соціалістичного канону. Автор експериментальної поезії Іван Драч одну з своїх збірок літературознавчих статей 1983 р. назвав «Меч духовний» - за аналогією до ранньомодерного теологічного твору Лазаря Барановича. У ній він пропонував «змішану» лектуру: від нового

¹⁰²² Гончар О. Письменницькі роздуми / О. Гончар. - Київ: Дніпро, 1980. - 314 с.

¹⁰²³ Там само. - С. 232.

¹⁰²⁴ Там само. - С. 246-247.

прочитання Григорія Сковороди до інтерпретацій віршів вірменського поета Паруйра Севака (Казаряна), який писав про геноцид вірмен 1915 р. Це означало, що, попри ідеологічні рамки, цензуру та самоцензуру, простір читання українських інтелектуалів 1960-1980-х рр. не був повністю детермінований політичною системою та її вимогами.

Альтернативою офіційному став дискурс частини «шестидесятників» (Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Микола Лукаш та Григорій Кочур - як перекладачі) та дисидентів (Василь Стус, Іван Світличний, Ігор та Ірина Калинці, Михайло Осадчий - у художніх текстах, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Масютко, Валентин Мороз - у політичній публіцистиці та есеїстиці).

Поділеною на офіційну, напівофіційну та нелегальну українська лектура та література залишалася аж до 1991 р. На цьому тлі згодом сформувалася нова «піс-лячорнобильська бібліотека/література» (термін Тамари Гундорової) і вужче - піс-лянезалежницька література, що охопила широкий спектр текстів: творів Василя Герасим'юка, Ігоря Римарука, Петра Мідянки, Андрія Куркова, Олега Лишеги, Юрія Андруховича, Костя Москальця, Віктора Неборака, Галини Пагутяк, Марії Матіос, Оксани Забужко, Юрія Винничука, Тараса Прохаська, Дмитра Білого до творчості Івана Андрусяка, Ірени Карпи, Маріанни Кіяновської, Мар'яни Савки, Дарії Сироїд, Олени Галети, Ірини Старовойт, Тимофії Гавриліва, Любка Дереша. Ця амальгальма текстів - нерідко дивовижне поєднання пострадянського та не-радянського дискурсів, і саме у тому її специфіка. З одного боку, різні категорії читачів орієнтуються (відповідно) на тексти «вісімдесятників», «дев'яностників» та «двотисячників». З іншого боку, сучасний український читач та критик має вибирати між різними жанрами та видами письма (від неофутуризму до міфологізму), а також між різними регіональними літературними школами: від східноукраїнської та київської/київсько-житомирської до галицької.

Фактично ж, віртуальну карту культурної пам'яті Східної Європи та українських земель ХІХ-ХХ ст. можна уявити багатовимірним акумулятором різних, віддалених у часі й просторі писемно-літературних традицій, кожна з яких принесла власні елементи, знакові сюжети й персонажі¹⁰²⁵. У певному аспекті її культура - наслідок інтерференції багатьох елементів різних літератур: від боротьби за безсмертя в шумерському «Епосі про Гільгамеша» до ідеї метаморфоз у текстах Овідія, війни довгого повернення додому у текстах Гомера й Джойса, образу куртуазної любові у середньовічному романі, любовних драм з текстів Флобера й Стендаля, підсвідомого комплексу з грецьких міфів, Софоклового «Царя Едіпа».

У дискурсі сучасного читача так чи інакше присутні мотиви злочину й кари з текстів Ф. Достоєвського, війни й миру з творів Л. Толстого, дедукції Конан-Дойлівського Шерлока

¹⁰²⁵ Див.: Все шедевры мировой литературы в кратком изложении. Сюжеты и характеры. Зарубежная литература древних эпох, средневековья и Возрождения: Энциклопедическое издание. - Москва: Олимп, ООО «Издательство АСТ», 1998. - 848 с.; Все шедевры мировой литературы в кратком изложении. Сюжеты и характеры. Зарубежная литература XX века. Энциклопедическое издание. - Москва: Олимп, ООО «Издательство АСТ», 1997. - Кн. 1. - 832 с.; Все шедевры мировой литературы в кратком изложении Сюжеты и характеры. Зарубежная литература. - Москва: Олимп, ООО «Издательство АСТ», 1996.

Холмса і психології «Сірих клітинок» Еркюля Пуаро Агати Крісті, і детективного постмодернізму персонажів «Імені Троянди» Умберто Еко; образи героїв на зразок Одиссея, Сіда, Роланда чи навіть Тарзана, та потвор на кшталт Майнрінкового Голема, Франкенштейна чи Дракули Брема Стокера, чарівної країни Оз Баума і Задзеркалля Керолла; фантастичних неземних світів Рея Бредбері, Станіслава Лема чи Айзека Азімова тощо. Одним з наскрізних мегакодів цього простору, що цементує систему літературних доповнень і противаг, є Біблія. З її сюжетами й мотивами: створенням світу, завітом і жертвоприношенням Авраама, Содомом і Гоморою, єгипетською неволею, виходом з Єгипту, неопалимою купиною, манною з неба, водою з каменю, блуканням в пустелі, таблицями заповідей в руках Мойсея (у Старому Заповіті)¹⁰²⁶, народженням Месії, вищеємською зіркою, поклоном волхвів, чудами, притчами і Нагірною проповіддю Ісуса Христа, образами Розп'яття, Воскресіння і Вознесіння (у Новому Заповіті).

Водночас сюди, у Східну Європу, проникли й образи літератур з арабського світу (переважно - як «казки Шехерезади» чи картина дуже багатого Багдаду), китайського письменства (з образами мандаринів, максимами Конфуція і Лао Цзи), японського самурайського міфу, навіть фрагменти мезоамериканських літератур та культур (переважно - як оповідь про Кортеса, Малінче/Малінчін, загибель Монтесуми і ацтецької імперії, поруч з уявленням про шоколад, томат, какао, нефрит і маїс). В елітарній і масовій культурі вони взаємодіють та взаємодоповнюються, утворюючи складний концептуальний лабіринт.

Саме у такому взаємному переплетенні літературних течій та ідей й сформувалася література, лектура та інтелектуальна атмосфера Галичини - пограниччя різних культурних ойкумен на мапі Східної Європи. Писемна традиція краю, який у 1772 р. став називатися Галичиною, кілька разів переривалася чи різко видозмінилася. Так, у час Галицько-Волинського князівства тут домінувала кирилиця і письменність візантійського зразка. Від неї залишилися відносно небагато пам'яток: літургійні книги, графіті на стінах храмів, грамоти та Галицько-Волинський літопис - частина більшого літописного зводу, у якій йшлося, переважно, про династію Романовичів. Невідомо, чим зумовлена скупість писемних середньовічних текстів на цих теренах. Швидше усього, не лише зовнішньою інвазією татар на Русь у XIII ст. Можливо, до цього спричинилася сама будова культурної пам'яті й ментальність тогочасного руського соціуму, насамперед його еліт, серед яких ця культура функціонувала. Книга, інтелектуальне життя для них важили менше, ніж меч, тобто війна за розширення своєї території.

Після XIV ст. галицько-волинські землі (як Русь) поступово опинилися під польським політичним й адміністративним впливом, і, врешті решт, були інкорпоровані у складі Речі Посполитої. У цей період кирилична руська писемна культура отримала серйозних конкурентів: латиницю і польську літературу. Руська спільнота краю опинилася у дещо парадоксальній ситуації. З одного боку, вона прагнула зберегти вірність кирилиці й візантійській богослужбовій традиції і навіть боролася за неї. З іншого - опинилася під дуже

¹⁰²⁶Пор.: ФрайН. Великий код. Біблія і література / Н. Фрай; пер. з англ. І. Старовойт. - Львів: Літопис, 2010. - 362 с.; Kugel J. L. The Bible as It Was / J. L. Kugel. - Cambridge (Mass): Belknap Press, 2000. - 680 p.

сильним впливом польських культурних та літературних зразків, які несли з собою латиниця. У стані такої конкуренції руський та польський, (а також єврейський) соціуми застала поступова експансія друкованої книги, яка стала витісняти рукописну культуру і змінювати форми читання та писання.

Попри те, що кількість літературної продукції на цих територіях нібито збільшувалася, проте вона залишалася літературою для внутрішнього вжитку польської та руської громад. Сфера її культурного впливу була порівняно обмеженою рамками Східної Європи, Речі Посполитої, а то й самої Русі. Місцевий читач мав справу не стільки з творенням нового, як з повторенням поствізантійського та західноєвропейського культурних зразків. Єврейську ж книжність сприймали як замкнену у власній гебрайській літературній та сакральній традиції. Водночас у ранньомодерну добу писемність вийшла поза межі монастирських стін, і коло писемних людей стало ширшим, Проте грамотність, писемність, література залишалася, передовсім, синонімом міської культури.

Після поділу Польщі 1772 р. австрійська адміністрація принесла нові форми культурної пам'яті, не пов'язані із традиціями Речі Посполитої. Цей розрив співпав з відмежуванням досекулярної й секуляризованої культури. Проте ще на початку XIX ст. серед русинів та поляків Галичини помітні дві протилежні тенденції. З одного боку, вони свідомо чи несвідомо користувалися давньою книжною традицією, отже, домодерний світогляд «вклинювався» у модернізовану дійсність. З іншого - давня писемна культура стала для них чужою, вони змушені були її наново відкривати. Натомість експортована з Відня книжність, певною мірою, сприяла соціальним змінам - зокрема, формувала місцеву бюрократію й інтелігенцію, а частково й духовенство.

Також XIX ст. породило рефлексію над феноменом письма й читання. Однією з тез, з яких виходила українська, польська та єврейська інтелігенція, було протиставлення безграмотності й грамотності серед місцевого населення. Його пов'язали з атиутопією Галичини - «нафтового Ельдорадо» й периферійної провінції, характерною рисою якої є злиденність та неосвіченість населення. Проте письмо, писання та вміння читати трактували двояко. З одного боку, у ньому - бачили «світло», з допомогою якого можна було б вивести з «темноти» селян та міщан, дати їм знання, покращити побут. Проте інтелігенти настоювали й на тому, що в масово безграмотному галицько-руському селянському соціумі писемність слугує інструментом владного насильства та маніпуляцій в руках освічених людей. (Під ними русини нерідко розуміли польську аристократію й буржуазію та єврейських торговців та корчмарів). Диктат письма, твердили вони, дозволяє обраховувати, заганяти в борги, підтасовувати результати виборів.

Навчання читанню й письму викликало неоднозначні реакції. В селянському середовищі його нерідко сприймали як непотрібну трату грошей та зусиль, а писемних людей - як тих, хто має певну владу і статус, але, по суті, «нічого не робить», не займається продуктивною працею. Острах збуджували також методи навчання. Так, з одного боку, каліграфію (вміння гарно писати) розглядали не лише атрибут добре освіченої людини, а також зразкового урядника-бюрократа, що навчає педантичності, акуратності, точності, виробляє поставу тіла, дисциплінує людину, робить частиною злагодженого суспільного механізму. (До того ж, діловодство XIX-XX ст. довго залишалося рукописним.) З іншого

боку, процес набуття навичок письма й читання у галицьких школах нерідко асоціювався з тілесними карами та не завжди давав сподіваний ефект. (Як у творах Івана Франка «Schönschreiben», «Оловець» та «Грицева шкільна наука»). Водночас серед польських, українських та єврейських інтелігентів, урядників (канцеляристів) поширилася також думка про те, що письмо має відповідати «духові й темпові часу». Звідси - популярність різних систем стенографії. Саме каліграфія та стенографія сформували стандарти рукописної культури краю XIX-XX ст.

Проте форма й зміст письма не лише об'єднували, але й роз'єднували галицьку інтелігенцію. Вони виступали символами різних культурних, етнічних та частково конфесійних традицій: кирилиця - знаком «руськості» й східного обряду, латиниця - символом «польськості» й західного обряду (а її готичний різновид вказував також на німецькомовний світ, в орбіті якого опинилася Галичина). Гебрайська графіка, що відповідала їдишу та іудаїзму, сигналізувала присутність в галицькому соціумі євреїв. Проте й всередині цих писемних спільнот не завжди існувала ідеологічна єдність. Прикладом стали «азбучні війни» між русинами/українцями Галичини різних культурних та політичних орієнтацій. З одного боку, вони мали вигляд протистояння кириличного та латинського алфавітів. У середині XIX ст., коли ця дискусія актуалізувалася, з'явилися як прихильники, так і противники переходу русинів на латинську графіку. Проте як наслідок, латиницю асоціювали з польською культурою, а перехід на неї - з втратою національної ідентичності. Інша форма азбучного протистояння (розповсюджена у другій половині XIX ст.) була орфографічно-ідеологічною. Вона поділила руське суспільство на «твердих» і «м'яких», прихильників етимологічного правопису та фонетичної орфографії.

Як наслідок, одна з цих ліній - етимологічна, - привела частину своїх adeptів до москвофільства, переходу на російську мову та орфографію, а інша - фонетична - до вираження української національної ідеї та вживання українсько-руської народної мови. У цьому розумінні польська писемна спільнота була ціліснішою: схожі дискусії були для неї не такими актуальними. Складнішою виглядала ситуація єврейської спільноти: євреї користувалися і німецькою мовою (та готичним шрифтом); їдишем, який мав німецькі та слов'янські мовні елементи, але власну графіку; польською мовою з відповідним орфографією.

Іншою проблемою стала взаємодія писемної й усної традицій. Прикладом цього слугував, наприклад, тогочасний епістолярій. Так, з одного боку, існувало поняття зразкового листа, яке подавали у спеціальних збірниках - тзв. «листівниках» або «зразкових секретарях», написаних за всіма правилами доброго тону, літературного мовлення і соціальної субординації. (Тут було чітко регламентовано, зокрема, ієрархія звертань до адресатів: від членів імператорського двору до товаришів та близької родини). Дотримання цих шаблонів формувало образ адресанта як людини, котра вміє тактовно поводитися в суспільстві та здобути прихильність людей тощо. Поруч із цим у суспільстві функціонував народний лист. Він нерідко був відображенням поточного діалектного, а не літературного мовлення, переплетінням літературної риторики й фольклору.

Сфера читання також була диференційованою. Простір лектури поділяли на дозволу літературу, яку рекомендували для шкільного, університетського, приватного й професійного читання, і на літературу небажану, неофіційну, навіть заборонену. В коло першої входили, тексти, апробовані світськими (у тому числі державними) та духовними/сакральними авторитетами;

книги, які передавали «еталонні», зразкові знання. У суспільстві, де етноконфесійний чинник довгий час залишався одним з профілюючих, на вершку цієї ієрархії ставили релігійне читання (біблійні тексти, житія святих, молитовники), частково - проповідей, пастирських листів. До числа дозволеної входило й широке коло художньої та наукової літератури - насамперед тієї, яка не відходила від парадигми загальноприйнятих поглядів на суспільні, моральні чи релігійні теми (наприклад, романи виховання, популярні історичні романи тощо).

До списків забороненої/небажаної літератури потрапляла та, яку в католицьку середовищі вміщували на церковних індексах «заборонених» книг (таких, наприклад, як книги Ч. Дарвіна чи Е. Геккеля; книги, які містили неортодоксальне трактування релігійних доктрин або заперечували їх цілком). Сюди ж входили тексти, які вважали антидержавними (ті, що ображали особу членів пануючої родини), політично небезпечними (у Галичині - література польських конспіраторів, згодом соціалістична/ нігілістична тощо), частково - бульварно-сенсаційні видання тощо. Певну частину текстів вважали призначеною лише для дорослих, а не для дітей та юнацтва (сюди включали різні тексти: від щоденних газет до новел Гі де Мопассана).

Крім того, літературу поділяли на масово-популярну, (книги для народу на зразок щорічних календарів чи місійних книжечок), та високе письменство - літературу для еліт чи літературу для літератури. Між цими рівнями розміщувалося читання текстів, які формували канон руської (української) та польської літератури (твори А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського; Т. Шевченка, І. Котляревської, М. Шашкевича, згодом - І. Франка та Л. Українки). Їх розглядали як імпульси для пробудження й розвитку національної ідентичності. Роль релігійної книги в духовному житті галичан була доволі значною. Вона слугувала засобом для збереження літургійних практик, передачі канонів і догм, а водночас ареною для їхнього обговорення, трансформації та модернізації - особливо на тлі прогресуючої секуляризації соціуму. Водночас й сюди проникли неортодоксальні, апокрифічні елементи.

Історію читання та писання на пограниччі, яким була Галичина XIX - першої половини XX ст., можна розглядати і як приклад певних інтелектуальних досягнень, успіху цього регіону, і як ілюстрацію його парадоксів та антиномій. Конкуренція й взаємодія різних культур та літератур - польської, української, єврейської мала б породити дуже незвичну амальгальму ідей і текстів, котра могла б вплинути принаймні на інтелектуальний клімат Центрально-Східної Європи. Такий вплив існував, але тільки частково. Так, для «зовнішніх», не-галицьких читачів важливими ставали тексти, які не вписувалися у їхні світоглядні парадигми Галичини, як-от твори Л. Захер-Мазоха, згодом Йозефа Рота, Бруно Шульца. Вони вийшли з Галичини, сформувавшись під її впливом, але реально чи віртуально прагнули втекти звідси. Причина цього - в ілюзорній полі культурності австрійської провінції, в якому національні світи майже не перетиналися, або ж існували паралельно. Ментальність та культурна пам'ять мешканців регіону змінювалися під впливом зовнішніх цивілізаційних імпульсів чи викликів, розвивалася у фарватері західноєвропейської інтелектуальної та літературної традиції. Проте Галичина виступила й донором ідей. Цілий ряд чільних теоретиків та істориків письма, писемної культури й літератури XX ст. (зокрема І. Гельб, Д. Дірінгер, Е. Спайзер, Р. Інгарден, А. Артимович) так чи інакше були пов'язані з галицькою традицією. Загалом, книга та читання були важливими чинниками формування культури Галичини. Важливими, хоч не єдиними.

Так регіон став територією, на яку через писемну культуру, літературу розповсюджувалися

(експортувалися) зафіксовані культурною пам'яттю «чужі», зовнішні міфи, уявлення, стереотипи, ідеї. Частина цих ідей мала географічно й культурно західну («латинську» - польську та німецько-австрійську, але також французьку, англійську, італійську, іспанську) генезу. Інша частина мала, навпаки, східне коріння («грецьке/ православне», зокрема російське) походження. На різних часових відрізках мешканці регіону (українці, поляки, згодом - росіяни), читаючи відповідні тексти, сприймали і західні, і східні ідеологічні, естетичні, етичні парадигми, і на цьому ґрунті формували свої світогляди, етнічні ідентичності, менталітети, літературні традиції тощо. Особливим на цьому тлі був статус галицької єврейської культури, яка, крім власних елементів близькосхідного походження, стала у різних пропорціях і на різних етапах також і акцептором західно-та східноєвропейських культурних категорій. Водночас розширювалися культурні контакти; з кінця ХХ ст. Галичину охопили також гло-балізаційні процеси. Як наслідок, у читацький простір галичан потрапило широке коло нових текстів - продуктів віддалених у часі й просторі писемних цивілізацій: від шумерської та єгипетської до китайської й японської і аж до мезо-, північно-й латиноамериканських.

Привнесені ззовні писемно-дискурсивні практики та ідеї ж стали ґрунтом для текстів самих жителів краю. У такий спосіб вони не лише повторювали чужі уявлення, а й конструювали й передавали іншим власні погляди, ставали їх творцями. Культурна пам'ять усіх етнічних спільнот регіону розвивалася, умовно кажучи, за правилами неевклідової геометрії: вона існувала у паралельних площинах, що в окремих точках перетиналися. Таку ситуацію зумовлювали соціальні та етнополітичні реалії й уявлення, породжені модерною історією краю. Саме тому культурні й писемні традиції регіону були «напівзакритими» одна для одної. З іншого боку, за певним винятком, вони відомі, переважно, у межах Східної Європи, і лише частково (зокрема завдяки міграції населення) проектувалися на західноєвропейську й американську культуру.

При цьому хронологічно пізніші пласти зафіксованих у писемній культурі краю уявлень поступово стирали чи перекривали собою давніші. Так, досвід Другої світової війни, другої половини ХХ ст. - початку ХХ ст. перекрив рецепції, що існували у міжвоєнний час й наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Загалом же історичний досвід та культурна пам'ять Галичини ХІХ-ХХ ст. увібрали в себе й трансформували досвід регіону до ХУІІІ ст. У такий спосіб, нині саме вони слугують світоглядним горизонтом та ментальною призмою, крізь які жителі краю сприймають минуле. Натомість основним вмістилищем й дзеркалом цих трансформацій, а також засобом творення й передачі нових інтерпретацій і традицій залишаються писемні тексти.

РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ГАЛИЧИНУ В КУЛЬТУРНО-ПИСЕМНОМУ КОНТЕКСТІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Коли йдеться про історію, в уяві, зазвичай, виникає ланцюжок дат, подій і фактів. Однак кожна подія, факт і дата - лише поверхневі пласти історичного процесу. В його глибині лежать людські вчинки, емоції та уявлення - елементи, що формують мислення, ментальність чи світогляд, диктують поведінку індивідуумів і суспільств загалом. Так міф перестає бути звичайною вигадкою чи порожньою фразою, якою можна легковажити. Він виявляється чимось набагато більшим: призмою, крізь яку люди сприймають навколишню реальність, знаряддям, з допомогою якого вони прагнуть її змінити, і, зрештою, новою реальністю, яку людина будує навколо себе, щоб оборонися від навколишнього світу і забезпечити собі відносний комфорт. Міфологія у всіх її різновидах стає «хребтом» культури, довкола якої потім нарощуються «м'язи цивілізації». Такий погляд має своїх прихильників та противників, однак людина живе у світі міфів так само, як і у світі будинків, вулиць, площ і парків. Перший заповнює її думки і емоції, другий формує простір навколо; але обидва мають одні й ті ж першоджерела: суспільство та індивіда, які живуть в просторі та часі (отже, - в історії).

Під міфом Галичини, як правило, мають на увазі комплекс уявлень, що оточували й оточують її територію у свідомості людей XIX - поч. XXI ст. «Легенда галицького краю» - продукт сучасної культури, витвір модерної доби, а саме поняття/концепт «Галичина» - спадщина австрійського періоду в історії регіону. Проте ця земля й перед тим слугувала територією міфу - простором сприймання й продукування уявлень. Її простори стали теренами поширення усної та писемної культури, розповсюдження фольклорних і літературних текстів та образів. Водночас сам регіон був (напів) уявним простором, відображеним у літературній та частково усній традиції. Отож, видозмінюючи концепцію Франко Моретті, можна говорити і про писемну культуру й літературу на галицьких просторах, і про галицькі простори у літературі. При тім, ці різні виміри тісно пов'язані¹⁰²⁷.

Водночас це - лише поверхня проблеми. Кожен з міфів Галичини є своєрідною «пірамідою» зі своєю власною архітектурою, і дзеркалом тої епохи, в яку її створили. Якщо запозичити археологічну термінологію, то галицький міф можна порівняти з давньою мексиканською пірамідою. Таке порівняння виглядає екзотичним лише ззовні. Частина цих ступінчастих споруд побудовані одна над одною. З першого погляду, існує одна велика цілісна будівля. Проте насправді всередині неї приховані кілька різних пірамід неоднакової

¹⁰²⁷ Поп.: *Moretti F.* Atlas of the European Novel. 1800-1900 / P. Moretti. - London; New York; Verso, 2007. - P. 3.

конфігурації, споруджених різними поколіннями в різні епохи. Поступово більшість з них перетворили на опори для головної - верхньої - піраміди. Однак колись кожна з цих опор була цілком самостійною спорудою. Те ж саме з Галичиною - краєм, територіальні обриси, політико-адміністративна приналежність й назва якого кілька разів змінювалися. Кожне покоління будувало довкола цих змінних елементів свою міфологію, опираючись на давнішу традицію, але за власним ідеологічним проектом. Тому впродовж історії її образ обріс не одним, а багатьма різними міфами, надбудованими один над одним. Усі вони, певною мірою, стали ґрунтом для сучасної візії Галичини. У цій площині між ними можна бачити певну тяглість, яка робить кожен попередній міф підмурівком наступного. Водночас кожному з «галицьких міфологій» можна розглядати як цілком окремий, незалежний витвір суспільної ментальності, характерної лише для певної історичної доби.

4.1. Генеза: образ «Прото-Галичини» у культурі середньовіччя та ранньо-модерної доби

Перші прототипи пізнішого міфу Галичини слід шукати у культурі княжого періоду. Насамперед в уявленнях про Галицьку землю, її роль і місце серед інших руських територій. Чітку картину цієї візії сьогодні реконструювати непросто, оскільки у давній руській мові не існувало терміна, адекватного нинішній «Галичині». Тексти ХП-ХІІІ ст. фіксують прикметники на зразок «галичский»/«галицький», словосполучення «Галичина (могила)» поруч з нечасто фіксованим іменником «галька/ «галиця», котре зазвичай визначають як «галка» і прикметником «галичъ», який трактують як «галчиний», а також ойконім «Галичъ» як назву княжого міста та його жителів - «галичанъ», «галичанинъ» і «галичанка», а також прикметники «галицький» і «галичкий». (Поруч з тим, у текстах вжите ще й дієслово «галити» - «радіти», та іменник «галеніє» - «радість»). Однак тут, ймовірно, йдеться про омонімію, а не про смислову спорідненість)¹⁰²⁸. Детальніше про сприймання та інтерпретацію слова «Галичъ/галичъ» та його похідних у середні віки нині відомо небагато.

Писемні середньовічні повідомлення у текстах на зразок «Повісті Времених літ» і Київського літопису, які стосуються територій пізнішої Галичини, уривчасті й зведені переважно до констатації фактів¹⁰²⁹. Літописцям, для яких Галич, Перемишль чи Теревовля не були «центрами ойкумени», йшлося про княжий етос і мораль загалом, а не про локальні проблеми або образ Галицької, Перемишльської чи Теревовельської землі.

Справжні зародки галицького протоміфу можна побачити аж в Галицько-Волинському літописі, насамперед у його галицькій частині. Проте й тут все не так просто - зокрема, через природу самого тексту¹⁰³⁰. Так, перша частина Галицько-Волинського

¹⁰²⁸ Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятни- камъ / И. Срезневский. - Санкт-Петербургъ, 1893. - Т. 1 - Ст. 509; Тимченко С. Историчний словник українського языка / С. Тимченко. - Харків; Київ, 1930. - Т. 1. - С. 503-504.

¹⁰²⁹ На роль більш-менш цілісного «галицького тексту» в цих літописних зводах може претендувати «Повість про осліплення Василька Теревовельського». Проте його смисловим центром є передусім історія гріха, підступної змови, жертвою якої став один з руських князів. У такому вигляді цей сюжет втрачав свій локальний колорит.

¹⁰³⁰ Він був частиною Іпатського зводу, який, на думку Антона Генсьорського, писали різні

літопису - по суті, історія повернення батьківської спадщини Романа Мстиславовича у руки його спадкоємців - Данила і Василька Романовичів. Тому спочатку Галич та Галицьке князівство тут постають в малопривабливому світлі. Це - територія, яка після загибелі Романа стає не просто чужою, але й небезпечною для його дітей і жінки, й вони змушені звідти тікати. Літопис також не приховує давнього антагонізму між князем, його нащадками й галицькими городянами/боярами Галича. Як наслідок, він постійно використовує образ «безбожних, невірних, нечестивих галичан», які приводять у своє місто «чужих» князів і не впускають «законних володарів»¹⁰³¹. Не дивно, що в трактуванні руських хроністів Галич виглядає джерелом політичної нестабільності, а його жителі - нелояльними підданими. (Це не означає, однак, що літописці нібито протиставляють русь і Романовичів Галичу та галичанам на етнічній підставі. Літописцями йдеться, радше, про політичну підпорядкованість земель). Тоді, коли Галицька земля опиняється під повним контролем Романовичів, її мешканців описано як «своїх», відданих Данилові і Василькові, городян. Галичани, нарешті, визнають сюзеренітет волинських володарів над своєю територією і стають їхніми «духовними дітьми»¹⁰³².

Образ Галицької землі зливається з образом династичної (галицько-волинської) держави Романовичів. Невипадково війська князів Данила й Василька в тексті літопису зображені об'єднаними силами галичан і волинян (як «галичане і вольїнці»). Крім того, вплив галицько-волинських володарів поступово поширився й на інші руські землі. Тому літописцям було важливо підкреслити, наприклад, що Данило Романович - насамперед правитель «цілої Русі», а не окремих князівств. «Галиць-кість» волинського за походженням князя у такому контексті відходила на другий план. Ключову роль галицької спадщини у боротьбі за державу Романовичів згодом затінило й заснування, поруч з давніми, нових адміністративних центрів¹⁰³³.

книжники, наближені до різних князів і, відповідно, під різними кутами зору. Так, на думку дослідників, автори Галицького літопису дійсно були пов'язані з місцевими княжими центрами, зокрема з Галичем та Перемишлем. Проте не відомо, були ці здогадні автори місцевими чи, навпаки, уродженцями середньовічної Волині. У багатьох випадках можна здогадуватися, що версії літописних подій формувалися не в Галичі, а поза ним (наприклад, у Любомлі, Володимирі тощо). Див.: *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори) / А. Генсьорський. - Київ, 1958. - С. 32.

¹⁰³¹ Не менш складними виглядають образи Галича та Русі загалом у джерелах середньовічної Угорщини, під протекторатом якої ці землі певний час перебували у вигляді «Руського королівства». Див., зокрема: *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук; відп. ред. Л. Войтович. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. - 495 с.

¹⁰³² «...и бившу же ему третий день в Галичи... любяху же и гражане... . Они же въскликнувшє рѣкоша яко: «Се есть дрѣжателъ нашъ, Богомъ даный» и пустишася яко діти ко отцу и яко пчелы къ матці, яко жажуши воды к источнику («і був він на третій день в Галичі, любили ж його горожани ... Вони ж, скликнувши, сказали: “Це - державець наш, Богом даний”»), і пустилися до нього, як діти до батька, як бжолы до матки, як спрагли воды до джерела» // *Галицко-Вольнская летопись. Текст. Комментарий. Исследование* / [под. ред. Н. Котляра]. - Санкт-Петербург, 2005. - С. 105.

¹⁰³³ Так, у дискурсі літописця Данила Галицького, врешті-решт, починає домінувати образ Холма:

Звісно, у літописному тексті маємо згадки й про інші менші й більші гради, поселення тогочасного Галицького князівства: Коломия, Зудеч, Толмач, Тисьмяниця, Перемишль, Ярослав, Перевереск, Любачів, Подтелич, Сянік, Синеводско, Звенигород, Теребовль, Микулин, Василів, Онут тощо. Поза тим, у літописі маємо слід давнішого «галицького міфу». Це - згадка про Галичину могилу. Її подано у специфічному контексті: бояри приводять в Галич Мстислава пересопницького, проте не дають йому вокняжитися, а лише насміхаються з цього володаря, показуючи йому туж таки Галичину могилу замість самого міста: «Узяли ж галичани Мстислава ..., і прийшов він до Галича, і не досяг нічого. Ілля ж Щепанович вивів його на Галичину могилу, вишкірившись, сказав йому: «Княже! Вже на Галичиній могилі посидів еси, то ж і в Галичі княжив еси». Сміялися ж з нього, і вернувся він у Пересопницю. Пізніше розкажемо про Галичину могилу і про Галич, звідки він почався»¹⁰³⁴. Отож, маємо лише натяк на якісь давні перекази, уявлення, та, можливо, ритуали, пов'язані з Галичиною могилою і самим Галичем. Їх докладний опис давньоруський автор відклав «на потім», але так і не доніс до читача. Тут можна, звичайно, будувати якісь здогади, проте повністю реконструювати цей «галицький міф» без додаткових джерел нині важко, а то й неможливо.

Однак і саме визначення того, що належить розуміти під княжою/середньовічною Галичиною, в пізнішій історіографії також не надто чітке¹⁰³⁵. Для літописців, очевидно, важливими були саме ці міста, а не велике ціле у вигляді Галичини й Волині. Проте для сучасних історіографів однією з домінуючих є, власне, картина об'єднаної під правлінням Романовичів Галичини й Волині (в окремих текстах навіть Галичо-Волині) у вигляді Галицько-Волинського князівства (у частині досліджень - Галицько-Волинської держави)¹⁰³⁶.

Отож, ідея середньовічної Галичини поглинута, принаймні, трьома ідеями. Перша з них - образ окремих князівств-земель, насамперед Галицького, які поступово інтегруються довкола

автор не просто описує, а й прославляє це місто. Не випадково інший княжий град - Львів - перший раз згадано у зв'язку з пожежею в Холмі; решта ж згадок про центр майбутньої Галичини з'являються у контексті монголо-татарських нападів, об'єктом яких він став.

¹⁰³⁴ Галицько-Волинская летопись... - С. 80.

¹⁰³⁵ Так, що «Прото-Галичину» (чи Руське королівство, яке в окремих роботах фігурує як «королівство Галичини») відмежовують від Володимирії - Волині (отож, від таких центрів, як Белз, Луцьк-Луческ, Володимир, Холм), позначаючи її територію міськими центрами, розташованими вздовж Дністра, Сяну та Вислоку (Сянок, Галич, Теребовля, Звенигород, Львів, Перемишль, Самбір, Ярослав тощо). Див., зокрема: *Magosci P Galicia. A Historical Survey and Bibliographical Guide* / P. Magosci. - Toronto; Buffalo; London, 1983. - P. 51.

¹⁰³⁶ У свою чергу, це князівство (чи державу) розглядали дwoяко. З одного боку, у ній бачили відносно цілісні володіння Романовичів, обмежені ріками Яселка, Вислок, Сян, Вепр та містами Коросно, Ряшів, Щебрешин, Верещин, Воїнь на заході, річками Бугом, Володавкою, і Верхньою Прип'яттю та городами Верещином, Стоп'є, Угровськ, Кам'янець на півночі, Прип'яттю, Стиром і Горинню та містами Чорторійськом, Пересопницею, Дорогобужем на сході. Водночас всередині бачили майже постійну межу між галицькими (такими як сам Галич, Любачів, Голі Гори, Плісеньск чи Львів) і волинськими (такими як Володимир, Белз, Бужськ, Крем'янець, Тихомль) містами. З іншого боку, територію, яку займали галицькі міста, відносили до різних земель: власне Галицької, Перемишльської, Теребовельської, Звенигородської тощо. Див. детальніше: *Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство* / І. Крип'якевич. - 2 вид. - Львів, 1999.

певного політичного та релігійного центру. Сюди ж, певною мірою, можна залічити також ідею Галицької єпархії¹⁰³⁷. Друга - ідея протегованого

Угорщиною Руського королівства, що в історичній пам'яті частково зарисовувало й обриси майбутньої Галичини. Третя - концепція держави Романовичів та королівства «Галичини й Володимирі», що нібито об'єднує в один політичний та культурний простір землі Галичини й Волині, але водночас диференціює, навіть протиставляє їх. Так чи інакше, у титулах частини руських та східноєвропейських середньовічних володарів бачимо словосполучення на зразок «*Rex Galiciae et Lodomeriae*», «*rex Gallicie et Lodomerie*». У такий спосіб, на рівні латинської термінології на землях Русі з'явився (свідомо скалькований чи несвідомо створений) двійник західної (іспанської) *Gallacie - Galiciae* (*Gallicense Regnum, Reino de Galicia; Reino da Galiza*). Це згодом викликало ряд різночитань та непорозумінь, оскільки руську *Galiciae* прочитували як іспанське королівство з центром у Компостеллі¹⁰³⁸.

Наприкінці XVIII ст. саме Галицько-Волинське чи Галицько-Володимирівське князівство стало тим уявним конструктом і політичним претекстом, на підставі якого зародився образ чи ідея австрійської Галичини.

Запад середньовічних князівств та інкорпорація її земель до середньовічної Речі Посполитої призвели до змін у рецепції галицьких земель. Новий образ цієї території виник уже в новій культурній ситуації, в генетично іншій культурі. У ньому можна виділити кілька варіантів.

Витоки цієї парадигми можна знайти уже в середньовічних західних джерелах, автори яких бачили Русь на відстані, а не з середини. Наприклад, портулан - навігаційна карта Анджеліно Дульсєрта 1339 року (сконструйований, ймовірно, на підставі інформації «з других рук») давав жителям західної Європи досить розмиту картину регіону¹⁰³⁹. З одного боку, тут бачимо «Полонію», з іншого - «Рутенію», а між ними - наділений особливим прапором Львів - «місто Лева», схарактеризований як один з пунктів на шляху торгівців прянощами. Польське літописання перед інкорпорацією галицьких земель також бачило в них сусідню, але чужу, а інколи навіть ворожу для себе, територію. Водночас уже в текстах хроністів XIII-XIV ст. помітна виразна тенденція: Галичина та Волинь нерідко постають васальними територіями, сюзеренами яких є польські володарі. З іншого боку, давні межі об'єднаного Галицько-Волинського князівства, а частково й розмежування окремих князівств Галичини й Волині лягли в основу територіальних меж Руського воєводства¹⁰⁴⁰.

¹⁰³⁷ *Скочиляс І.* Заснування Галицької єпархії в середині XII століття: спроба нової інтерпретації проблеми / *І. Скочиляс // Studia z dziejow i tradycji metropolii kijowskiej XII-XIX wieku* / [red. A. Gil]. - Lublin, 2009. - S. 151-179; *Його ж.* Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус / [наук. ред. Я. Дашкевич]. - Львів: Вид-во УКУ, 2010. - XXIV+832.

¹⁰³⁸ Іншим складним, але водночас цікавим, є питання «Галича після Галича» - рецепції спадщини давнього князівства у Молдаво-Влахії. Див.: *Скочиляс І.* Галич після Галича: Пони́ззя (Русо-Влахія) у XII-XIV століттях та утворення Молдавського князівства / *І. Скочиляс // Княжа доба: Історія і культура.* - Львів, 2011. - Вип. 5. - С. 29-72.

¹⁰³⁹ Кольорову вкладку-репродукцію «русського» фрагменту цієї карти див.: *Книш Я.* Від уділу до «найблагословеннішої столиці королівства» / *Я. Книш // Історія Львова: у 3 т.* - Львів, 2006. - Т. 1: (1256-1772). - С. 56-57.

¹⁰⁴⁰ Воно ввійшло до Малопольської провінції (*Poloniae Minor*) і, в свою чергу, охоплювало

У цей період колишне королівство «*Lodomeria*»/ «*Lodome-rie*» стало лише частиною давньої історії Руського воєводства. У пізньосередньовічній та ранньомодерній Європі акцентували на іспанській Галісії. Саме її намагалися освітати й міфологізувати іспанські автори нарівні з Францією, Італією, Алеманією (Німеччиною), Богемією, Унгерією (Угорщиною), Грецією, Вірменією, Англією тощо¹⁰⁴¹. На сході Європи залишилася лише Русь (в руському варіанті також «Россія»). Західну рецепцію цього терену передають трактати 70-80-х років XV ст., які написав виходець з тієї ж таки Русі Юрій Дрогобич (Юрій Котермак, Георгій з Русі). Зафіксовані у його книгах пророцтва стосуються насамперед італійських міст, меншою мірою - Франції, Іспанії, Угорщини та Польщі загалом; галицькі землі формують периферію цієї астрологічної ойкумени. Реальна «земля, де лежить Русь» у свідомості Дрогобича - частина Польського королівства, тоді як Русь астрологічна - територія, небесним знаком є Овен¹⁰⁴². Натомість у «Прогностичному судженні на 1483 рік» Русь асоціюється зі Львовом та Дрогобичем. Ці два міста згадані поряд з Краковом, Познанню, Будою, Неаполем, Сілезією і Калабрією¹⁰⁴³. Зрештою, навіть така згадка було декларацією локального патріотизму автора «Прогностикону»: якою б не була його етнічна ідентифікація, він підкреслював, що походить саме з Русі.

Пізніший приклад - погляд Бартоломія Зіморовича у його «Потрійному Львові». Цей львівський міщанин уже дивився на колишню «Прото-Галичину» очима Речі Посполитої. Давня історія Русі для нього була водночас і чужою, і своєю: «ненавиділи її як чужу, а віддавали іншим як свою.... поляки віддавали Русь, як свою, у посаг, надзвичайно радіючи з чужого добра»¹⁰⁴⁴. Історія руських земель для нього - частина Іншої історичної традиції. Так, етнонім «русь, россія, россяни», (що поширювався насамперед на жителів галицьких та волинських земель) в трактуванні Б. Зіморовича походить від слова «розсіяний». Він поміщав жителів Русі в один ряд з їхніми міфологічними родичами: сарматами, роксоланами, вандалами і готами, а тоді переходив до власне-слов'янського походження русів¹⁰⁴⁵. Отож, Русь в уяві Зіморовича набула рис напівстепового, напівкочового краю, спадкоємниці дикої Скіфії-Сарматії¹⁰⁴⁶. Не дивно, що Володимир Великий для нього - завойовник чужих градів, який «у поляків переможною зброею

Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Галицьку і Холмську землю (що підлягала іншій юрисдикції). Територіальні межі (які частково збігалися з давніми), зокрема, відокремлювали цю Русь від Сandomirського й Краківського воєводства (на заході) та від Люблінського, Белзького й Волинського воєводств на півночі, Волощини (по Черемошу) й Подільського воєводства (на сході), Угорщини (по Карпатах) тощо. *Gloger Z. Geografia historyczna ziem Dawnej Polski / Z. Gloger. - Krakow, 1900. - S. 211-223, 214.*

¹⁰⁴¹ Див., напр.: *Sagrario de Molina B. Descripcion del Reyno de Galicia y des las cosas notables del / B. Sagrario de Molina. - Madrid, 1675. - P. 7.*

¹⁰⁴² Див.: *Дрогобич Ю. Роки і Пророцтва = Дрогобыч Ю. Годы и Пророчества / Ю. Дрогобич; пер. з лат. - Харків, 2002. - С. 250.*

¹⁰⁴³ Там само. - С. 157.

¹⁰⁴⁴ *Зіморович Б. Потрійний Львів /Leopolis Triplex / Б. Зіморович; пер. з лат. - Львів, 2002.*

¹⁰⁴⁵ Там само. - С. 34.

¹⁰⁴⁶ Польсько-вірменський хроніст повсякчас наголошував, що «руси» споріднені з грубими, нестримними, войовничими племенами, але, на відміну від них, відмовилися від кочового способу життя. Саме таким Зіморович бачить початок Русі, її заселення: «одні руси, прийняті при народженні генієм сонця, твердо трималися своїх осель, ... поверталися, на свою Русь, навіть яж до провінції, ... і якщо спочатку були гамаксовіями (кочівникам), що подорожували у плетених візках, то невдовзі там з жалюгідних халуп підносилися поселення і села, а з них містечка і міста» // Там само. - С. 32.

забрав Перемишль, Червень та інші менші містечка Мечислава»¹⁰⁴⁷. Розподіл Русі на князівства, міжособну боротьбу між ними львівський автор пояснював дикістю й бурхливістю руського характеру¹⁰⁴⁸. Тож приєднання галицько-волинських земель до Польської Корони стало для автора приборканням «східної дикості».

Нову «Червону Русь» Зіморович розглядав як людина свого етнокультурного середовища. З його погляду, під опікою «орла Лехії» роз'єднані руські землі міняють своє етнічне обличчя і водночас наново інтегруються, стають одним адміністративним цілим: «Русь перейшла на право, ім'я і народ польський, розірвана раніше на Львівське, Галицьке, Перемишльське, Володимирське і Белзьке князівства. Вже звідтам, як провінція і вотчина королівства, розподілена на намісництва, префектури, території і округи»¹⁰⁴⁹. Проте ставлення до Русі у Зіморовича постійно двоєке. У руслі мотиву поєднання християнських народів Русь Б. Зіморовича постає нерозлучною «родичкою» Польщі. Тому він використовує шаблонну формулу «святого й нерозривного» зв'язку руських і польських земель: «так, як раніше ціла Русь без Польщі не могла довше міцніти, так і тепер обидві, пов'язані між собою, не зможуть розлучитися без взаємного знищення»¹⁰⁵⁰.

Однак поруч з міфом вічної гармонії польський автор вміщував і антиміф. Він підкреслював непогамованість своїх руських співмешканців, їхню схильність до роздорів, а місцевим селянам закидав приховане поганство¹⁰⁵¹. Союзниками поляків, які «цивілізують Русь», у Зіморовича стають німці. Саме вони, на думку польського хроніста, перетворюють «релігійно деморалізований» і етнічно різношерсту територію на католицький край. Саме німці, підкреслював він, передали жителям Русі ідеальні приклади релігійного пієтизму, організованості, чіткості і субординації в публічному житті, поваги до старших й подружньої вірності у сім'ї¹⁰⁵². Отож, у зображенні Зіморовича галицькі землі були водночас і батьківщиною поляків, невіддільною частиною Речі Посполитої, і особливою «землею різних народів», частиною колишніх руських володінь - «не зовсім Польщею».

Уявленням про подвійну - польсько-українську - Червону Русь керувався й Себастьян Кльонович у своїй «Роксоланії». На ментальній мапі поетової уяви галицькі території - це, насамперед, осередки міської культури. Кожен з них у тексті Кльоновича репрезентований по-своєму. Центром усієї Русі для нього є Львів¹⁰⁵³. Для Кльоновича - це місто польських костелів, замків і кам'яниць, в якому живуть також вірмени і «руси». Цю ж модель поет приховано переносить на більшість довоколишніх міст, з тою різницею, що їх він характеризує, переважно, в афористичному стилі¹⁰⁵⁴. Загалом, на поетичній карті

¹⁰⁴⁷ *Зіморович Б.* Потрійний Львів... - С. 32.

¹⁰⁴⁸ Там само. - С. 33.

¹⁰⁴⁹ Там само. - С. 46.

¹⁰⁵⁰ Там само. - С. 49.

¹⁰⁵¹ Там само. - С. 34.

¹⁰⁵² Там само. - С. 64.

¹⁰⁵³ *Кльонович С.* Роксоланія / С. Кльонович; пер. з лат. М. Білика. - Київ, 1987. - С. 66.

¹⁰⁵⁴ Так, Буськ у його трактуванні пов'язаний виключно з Бугом, який омиває це місто; «давній» Сокаль - з храмом на честь Діви Марії і водночас з натяком на «сумну поразку»; «уславлений» Белз - з резиденцією воєводи та специфічною природою («місто, постале // серед багнистих

кльоновичевої Роксоланії зі Львовом за широтою опису конкурують лише Замостя, Кам'янець та Київ, а з Перемишлем - Холм¹⁰⁵⁵. Водночас Русь для поета асоціюється, в першу чергу, не з містами. Це - простір безіменних сіл, лісів і гір, майже неосвоєний край вепрів, ведмедів, птахів і риби. Йому відповідає й образ місцевих жителів - руських селян. Для польського міщанина ці люди настільки ж незвичні, як і їхні звичаї¹⁰⁵⁶. Інші червоноруські інтелектуали також дивилися на Червону Русь- Сарматію крізь призму селянського міфу. Невипадково у тогочасній польській поезії цього регіону стає популярною тема «русських панн» - ідеальних жительок утопічного села. Її бачимо і у «Селянках нових руських» (1663) того ж Бартоломея Зіморовича, і у «Роксоланках, або руських паннах» (1634) Шимона Зіморовича, і у «Селянках» Симона Симоніда (Шимона Шимоновича). Тут усюди фігурує буколічна ідилія: щаслива сільська дійсність на тлі чарівної природи, жіночої краси, кохання і магії. При цьому «сарматський» текст накладав на реальність Червоної Русі античну маску.

Так, селянки у Шимоновича вдаються до руської ворожби та заклинань, щоб привернути чоловіка. Водночас, оспівуючи звичайні верби, вони постійно згадують Афіну Палладу і метаморфози античних героїв¹⁰⁵⁷. У Шимона Зіморовича «русські панни» співають хвалу Купідону й Венері, прагнучи, щоб їхня пісня покинула грецький Крит (!), подолала Татри та вирвалася у Дике Поле¹⁰⁵⁸. Зрештою, руські селянки й селяни у текстах цих поетів носять красномовні (квазіантичні) імена¹⁰⁵⁹. Отож, Русь у поетичному дискурсі адептів сарматизму роздвоюється на прекрасну Італію, що існує тільки в поетичній уяві, і реальність,

місцин»), Дрогобич - з видобуванням соляної ропи. Лише Перемишль виглядає дещо особливим: це - «Прометеева твердь», омита хвилями «солодкого Сяну» й освячена присутністю двох єпископів

¹⁰⁵⁵ Там само. - С. 69-74.

¹⁰⁵⁶ Це - неголені попи з довгими бородами, сільські повитухи, які вірять у забобони, похоронні плакальниці, які ритуально голосять за покійниками. Навіть руські діти, - підкреслює поет, - незвичні: змалечку живуть суворим «спартанським» життям та більшість свого часу проводять у лісі й дичавіють. Натомість дорослі русини, переконував читачів автор «Роксоланії», стійко дотримуються строго посту, шанують побратимство та годують душі невірників. Руські пастухи у його зображенні - безстрашні: ризикуючи життям, зрізають з високих дерев гілля омели, виготовляють особливий сир - бринзу, грають на сопілках і танцюють кровожерні танці з ножами. Зрештою, образ типового руса чи русинки у Кльоновича набував магійного виміру: він спеціально зазначив, що Русь багата на чаклунів та чаклунок. Звідси й легенди про закоханих Федора і Федору, серцевиною якої була віра в чари та приворотне зілля.

¹⁰⁵⁷ Див.: Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI - поч. XIX ст. - Київ, 1984. - С. 43-51.

¹⁰⁵⁸ Там само. - С. 61.

¹⁰⁵⁹ Наприклад, Ліцинда, Помозія, Ціцерина, Леперула, Берентіс, Постилла, Майорана, Марантула, Наїс, Елеонора, Янелла, Павенція, Амарант, Ципарис, Іполіт, Аурелій, Евзєбій, Симеон, Андроник, Анієль, Леонардій, Йолас тощо. Разом з цими ідеальними позачасовими героями у текстах польських поетів з'являються постаті з реальними або ж близькими до реальних руськими іменами: Галина, Тиміш, Олекса, Мар'яна, Рожина, Палагна, Лідихна. Проте і в їхніх діалогах грецькі та римські міфологеми змішані з реаліями тогочасної Русі. Наприклад, згадки про напади татар на Покуття та спогади про ординських бранців і бранок сусідять тут зі «мемуарами» про Ефейську святиню, Орфея, Адоніса тощо. Так поети намагалися поєднати італійське з червоноруським: невинно один з ідилічних співаків у Бартоломея Зіморовича прагне прищепити італійський розмарин у покутських садах. Там само. - С. 95.

яка прихована всередині цієї Квазііталії. Саме тому в розмові між героями «Роксоланок» Шимона Зіморевича все ж присутня неназвана, проте впізнавана, столиця Роксоланії - Львів. Це не означає, що ранньо- новітні інтелектуали ідеалізували Русь та її головне місто. (Так, волинянин Данило Братковський виразно іронізував з іміджу тогочасного Львова)¹⁰⁶⁰.

Отож, термінологічно колишня *Galiciae et Lodomeriae* стала тепер називатися Роксоланією, Сарматією, Руським воєводством, просто Руссю, Рутенією або Червоною Руссю чи Рутенією (*Russia Rubra, Ruthenia Rubra*), або ж - коли йшлося про власне руські тексти - Руссю та Росцією. Складнішою була проблема ідентифікації її мешканців. Частина з них розглядала себе етнімічною руссю, інша частина, хоч етнічно не була руського походження, географічно й навіть культурно ідентифікувала себе з Руссю - краєм, у якому виросла. Проте образ цієї Русі/Рутенії/Сарматії/Роксоланії в свідомості її мешканців був водночас і утопічним, і реалістичним. Він залишався таким аж до розпаду Речі Посполитої, хоча на той час міф «процвітаючого Руського воєводства» уже втратив актуальність.

4.2. Образ Галичини у культурі XIX - першої половини XX століття

З приєднанням колишніх земель Давньої Речі Посполитої до Австро-Угорщини ситуація з уявленнями зазначала значних змін. Насамперед, назва нової провінції, утвореної на місці Руського воєводства, тобто Галичини нав'язувала до русько-угорських середньовічних зв'язків. Йшлося про австрійську політико-історичну міфологію, автори якої спробували використати існування середньовічного «королівства Русі»/«*Regnum Galiciae et Lodomeriae*» у складі Угорської корони як претекст до анексії частини територій¹⁰⁶¹. Назва нової - первісно маловідомої (й не надто потрібної) Відню - провінції, початково була сконструйована німецькою - як калька з давнього латинського словосполучення «*Galiciae et Lodomerie*»: «*Königreich Galizien und Lodomerien*». Згодом ця калька з'явилася у польській транскрипції: «*Galicja*». Складнішою була доля адаптації «*Galizien (und Lodomerien)*» у руському середовищі. Спочатку руською вважали форму «Галич», і лише згодом - «Галичина». Ця форма, у свою чергу, ще пізніше отримала різну латинізовану транскрипцію (*Haluczyna, Halucyna, Haluchyna*).

Нелегко однозначно відповісти на питання, чим було створення Галичини і Володимирі у межах Г абсбургської імперії 1772 р. у ментально-ідеологічному вимірі. Через двадцять років після інкорпорації нових земель Крістіан Енгель розглядав її як логічну трансформацію частини Давньої Речі Посполитої з «воєводствами Брацлав, Поділля, Київ, Волинь, Белз, Брест, Галицька земля, Холм, Сянок, Перемишль» на підставі існування давнього «князівства/королівства Галича й Володимира». Отож, заснування нової провінції виглядало нібито реконструкцією цього давнього стану, спробою відновити в нових умовах значний за розмірами та населенням (як «пів Франції чи Німеччини») край¹⁰⁶². Зрештою, ведучи читача через усі періоди «князівства Г алича і

¹⁰⁶⁰ Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковський. - Луцьк, 2004. - С. 258-259.

¹⁰⁶¹ Про зародження й розвиток австрійського і пост-австрійського міфу Галичини див.: *Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. - Stanford: Stanford University Press, 2010.*

¹⁰⁶² *Engel Ch. Geschichte von Halitsh und Wladimir bis 1772 / Ch. Engel. - Wien, 1792. - Т. 1. - S. 5-6.*

Володимира», австрійський автор намагався доказати основне: історичну закріпленість титулу «володаря Galliciae et Lodomeriae» саме за угорськими правителями, а отже, й справедливість претензій Австро-Угорщини до цих земель¹⁰⁶³.

Отже, для імперського центру приєднання Галичини було територіальним розширенням володінь, знаком зростання могутності, і навіть відновлення несправедливо відібраного середньовічною Польщею спадку угорських королів. Освоєння цього простору було водночас відкриттям «справжнього нового світу», населеного дивними для австрійців тубільцями-сарматами з незрозумілими звичаями, ідеологічними, політичними та релігійними аспіраціями. Саме так сприймали Галичину представники родини Габсбургів, котрі першими її відвідали, зокрема імператор Йосиф II¹⁰⁶⁴.

Важко сказати, що сприяло популярності нової назви краю та його ідеї серед нових і старих жителів регіону: асоціації з давніми, але майже забутими, середньовічними реаліями чи співзвучність зі званою іспанською Галісією¹⁰⁶⁵. В нових умовах вона стала символізувати розрив зі спадщиною Речі Посполитої, і нібито апелювала до руської історичної свідомості, яка на цей момент, однак, не була вже так прив'язана до образів княжої Галичини чи Волині. Етимологію таких топонімів, як Галич наприкінці XVIII і впродовж XIX-XX ст. витлумачували неоднозначно. Частина дослідників виводили його, власне, від слова «галка» та реконструйованого *гал - чорний, інша - від польської лексики hala «високогірне пасовище» та української лісової «прогалини» - «світлого місця в лісовому масиві», і навіть з готської «hallus» 'гора', латинської «hals» сіль, умовного Галиці, який мав бути похований у Галичиній могилі, гори Галич, навіть від геродотівських «галізонів», кельтських «галатів» тощо. Зрозуміло, що назва краю була напівсимволічною, оскільки у склад новоутвореної провінції колишня Володимирія/Волинь, фактично, не ввійшла. Водночас сюди були прилучені території колишнього Краківського герцогства, котре почали сприймати як нову, Західну Галичину. Тепер до списку «галицьких» потрапили не лише колишні землі Русі на зразок Кросна чи Сянок, але й Бохня, Вадовіце і, зрештою, сам Краків. Звісно, у Давній Речі Посполитій торговий Львів був партнером торгового Кракова. Однак з погляду історичного престижу Кракова з Вавелем, Мар'яцьким костелом та Сукенницями його прилучення до новоствореної Галичини зі Львовом як столицею було, радше, кроком вниз у його адміністративній кар'єрі. Прихована конкуренція

¹⁰⁶³ Ibidem. - Т. 2. - S. 189-190.

¹⁰⁶⁴ Wolff L. The Idea of Galicia... - P. 13-16.

¹⁰⁶⁵ Див. також: Пастернак Я. Звідкіля назва Галич? / Я. Пастернак // Студентський Прапор. - Львів, 1944. - Ч. 1. - С. 9-15; Дослідники вказують і на існування «Галичан» на Берестейщині, російського Галича Мерського і Галаца над Дунаєм. Не менш складною та дискусійною виглядає й історія символіки Галицької землі, включно з його гербом - чорною галкою. (Див., напр.: Гоян І. Старі концепції і нові джерела до вивчення символіки Галича і Галицької землі / І. Гоян, І. Коваль // Етнос і культура. - Івано-Франківськ, 2011/2012. - № 8-9. - С. 80-87). Кожна з цих символіко-семантичних інтерпретацій змінювала сприймання ойконіма «Галич» та його походних: в одних випадках виникав образ «соляного міста», в інших - гербового ворони-галки, ще в інших - натяки на кельтське чи готське (неслов'янське походження) назви, а отже, й населення тощо.

Львова з Краковом була помітна й пізніше, у добу галицької автономії. Водночас краків'яни поступово стали ідентифікувати себе з галичанами.

До складу Королівства Галичини й Володимирії певний час входила й Буковина, а це теж змінювало обриси і сприймання краю. Тут процес проходив, радше, у зворотньому напрямку: буковинці поступово здобувалися на власну ідентифікацію, водночас культурний зв'язок між Галичиною (як донором) й Буковиною (акцептором) залишався постійним. Особливо важливим він став згодом для представників руського та українського руху, котрі виділяли, з одного боку, Галицьку та Буковинську Русь, а з іншого - Русь Угорську. Топографічно-статистичну картину провінції подавали також земельні кадастри: Йозифінська (1785-1788) й Францисканська (1819-1820) метрики, які стали формою офіційного фіксування місцевої топоніміки, назв містечок та сіл¹⁰⁶⁶. Загалом географічний та географо-політичний образ нової провінції залишався змінним та неоднозначним. Водночас він тісно пов'язувався з таким інтелектуальним продуктом Просвітництва, як поняття Східної Європи чи Східної частини Європи.

Спочатку Галичину не трактували надто прихильно. Навпаки, нова провінція здавалася досить екзотичною і незвичною для освічених людей периферійною колонією. Приблизно так її презентував ще Франц Краттер у 1786 р. Навіть у малюнках на шмцитулі його анонімного двотомного нарису про Галичину було зображено не надто приємний образ краю¹⁰⁶⁷. Так, висвітлюючи його історичну генезу, Краттер підкреслював також і територіальну різношерстість провінції Галичина, наголошував він, виводиться князівства Галича й Володимира, насправді спроектована на історично різні землі Малопольщі (територій Кракова, Сандомира й Любліна), частини Холмщини, частини Белзького воєводства, Червоної Русі з Галицькою землею, і частини Поділля та Волині.

Так сконструйована Галичина, пояснював Краттер читачам, межує з Холмщиною та Люблінщиною, королівством Польським та Буковиною, а також з Угорською короною. Її обрамлюють кілька річок: Сян, Прут, Дністер, Буг, Дунаєць і Вислок. Серед особливостей - також Карпатські гори з багатими лісами та покладами корисних копалин. Для повного образу Краттер також подавав сучасну йому схему адміністративного поділу краю на шість округів, серед яких: Львівський/Львів (Бережани, Броди, Жовква), Белзький (Сокаль, Замость, Томашів), Галицький/Галич (Заліщики, Тисмениця, Галич), Самбірський/Самбір (Дрогобич, Ясло, Перемишль) тощо. Зрештою, автор подавав статистичні параметри краю, порівнюючи результати 1776 і 1780 рр. (і особливо акцентуючи на зміні пропорцій між християнським та юдаїстичним населенням краю)¹⁰⁶⁸. Його взагалі цікавила етнічна

¹⁰⁶⁶ Йозифінська (1785-1788) й Францисканська (1819-1820) метрики. - Київ, 1965.

¹⁰⁶⁷ Перший том праці попереджувала сцена, де чоловіка бив монах та сценка поклоніння цілої групи невідомих людей чийомусь зображенню. Натомість другий том ілюструвала картина, що показувала п'янство ченців, і те, як побожна мати б'є дочку доволі великим дубцем. Зрештою, у самому тексті книги край було описано як досить дивну напівцивілізовану територію вчених, бюрократів, амбітної шляхти, бідних селян й греко-католицьких ченців і євреїв. *Kratter F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beytrag zur Staaristik und Menschenkenntnis / F. Kratter. - Leipzig, 1786. - Band 1.*

¹⁰⁶⁸ Ibidem. - S. 131-144.

строкатість цих земель з огляду на їх походження. Він стверджував, що Галичина - первісно частина руської держави, яка згодом стала угорською (за адміністративним підпорядкуванням), а ще згодом - польською, та зрештою - австро-угорською. Її населяють, крім поляків римо-католиків, також екзотичні русини (або руснаки), що відрізняються від поляків мовою та греко-католицьким обрядом, вірмени караїми (у такій послідовності) тощо. Зрештою, це - край польської шляхти, історію та характерні риси якої австрійський автор намагався викласти окремо, додаючи до цього анекдотичні історії¹⁰⁶⁹. Загалом Галичина Франца Краттера поставала дуже своєрідним, віддаленим від Відня краєм з незвичною, змішаною культурою та історією. Уже в цій орієнталізуючій картині можна було побачити як міф, так і антиутопію.

Частиною Східної Європи («у дзеркалі її життя») зображав польсько-руську «Галицьку землю» («кіп раїгїѡш КсѢІсо-гиББиѢ») також чех Карел Зап¹⁰⁷⁰. Для нього Галичина починалася не стільки у її столиці, як у маленьких містечках та передмістях: від Винник через Жовківський край з Куровичами, Перемишлянами, Бережанами, Станиславівщиною та Коломийщиною з Монастириськами, Тисменицею, Галичем, Богородчанами, Тлумачем тощо. Край руських селян та польської шляхти, єврейських торгівців - таким поставала Галичина з Запового тексту перед чеськими читачами XIX ст. Водночас про Галичину чехи могли дізнатися також і з дописів Івана Вагилевича, котрий подавав її територією бойків та гуцулів, і зі статей особливо авторитетного Павла Шафарика «Про землі, звані «Бойки», в якій вчений намагався простежити зв'язок між назвою «бойи» у Константина Багрянородного, і чеськими та сербськими територіями¹⁰⁷¹. Водночас, проте, він згадував також і «русинських Бойків, що сидять у Східній Галичині від витоків Дністра у горах та полях на побережжі аж над Прут, у Самбірському, Стрийському, у низинних частинах Станіславського і Коломийського обводів» та аналізував їхні назви й самоназви¹⁰⁷². З іншого боку, І. Вагилевич та П.-Й. Шафарик репрезентували цей край і як землю незвичних своїм мистецтвом гуцулів¹⁰⁷³.

Ще іншу картину нового для австрійців краю подав представник місцевої аристократії граф Еварист Анджей Куропатницький в анонімно опублікованій ще у 1786 р. (і перевиданій у 1858 р.) перемишльській «Географії Галичини»¹⁰⁷⁴. Його призначений для польськомовного читача текст починався з сумнівів у тому, як належить тлумачити давню історію краю та якою є генеза термінів «Галичина» та «галичани». Наприклад, автор роздумував, яка різниця між біблійними «галатами», іспанськими «ЮаІ Ісіуапаті» чи, врешті, «Halyczanami» або «^aI^апаті». При цьому він зізнався, що історія Лодомерії - ще більш неясна, до того ж, цей

¹⁰⁶⁹ Ibidem. - S. 154-188.

¹⁰⁷⁰ Zap K. Cesty a prochazky po Halicke zeme / K. Zap. - Praha, 1863.

¹⁰⁷¹ Safarik P. J. O zemi gmenovane Bojky / P. J. Safarik // Casopis Ceskeho Museum. - Praha: Nakladem Ceskeho Museum, 1837. - S. 23-36.

¹⁰⁷² Ibidem. - S. 29.

¹⁰⁷³ Vahylevyc J. Nuculove, obyvatele vychodniho pohorja karpackeho / J. Vahylevyc // Casopis Ceskeho Museum. - Praha, 1838. - Roc. 12. - S. 475-498; Ibidem. - Praha, 1839. - Roc. 13. - S. 45-68.

¹⁰⁷⁴ Kuropatnicki E. Geografia albo dokladne opisanie krolestw Galicyi i Lodomeryi / E. Kuropatnicki. - 2 wyd. - Lwow, 1858.

край - віртуальний, бо не має своєї столиці та не існує окремо від Галичини. Водночас, окреслюючи межі сучасної йому австрійської провінції, Куропатніцький наголошував на тому, що це насправді - частина колишньої Речі Посполитої і ще давніших руських князівств, однак поділена за іншими принципами. Невипадково за північними кордонами Галичини у нього проглядаються давні межі між белзьким та волинським воєводством («і тут від городка до Володимира, колись столиці Лодомерії - далі поза Броди, Збараж, Озоховські, ріка Підгірці тепер відмежовує»)¹⁰⁷⁵.

Галичина й Володимирія Е. А. Куропатніцького - це два королівства, два князівства (освенцімське та заторське) зі своїми гербами, а також 18 циркулів (позначені не гербами, а лише печатками). Проте навіть загальна кількість мешканців, цього краю, «в якому секрет є душою уряду», також залишається невизначеною (2 800 000 чи 3000000 осіб, - скаржився він)¹⁰⁷⁶. Водночас автор намагався коротко описати кожен циркул, його природні багатства й основні міста, зазначаючи, чи ведуть до них муровані дороги. Загальна картина краю залишалася своєрідною: він наповнений лісами, урожайними ґрунтами, будівельним каменем, плодовими деревами, стадами коней, пасіками, однак мурованих доріг тут все ще мало, і частина з них в часи Куропатніцького були лише «паперовими». («Дорога мурована має йти від Львова до Бродів, від Львова на Зборів до Кам'янця», - зазначав географ, описуючи, наприклад, Бродівський циркул)¹⁰⁷⁷.

У дещо іншому контексті Галичина з'явилася й, наприклад, на сторінках книги Станіслава Плятера (1825). Цей автор вже виразно акцентував на неоднорідній, штучній конструкції краю. Галичина (Gallicya), - твердив він, - край двоякого походження, наслідок прилучення Малопольщі до Червоної Русі¹⁰⁷⁸. Галицький край в уяві Плятера асоціювався з кількома основними ріками, які для галичан стали, певною мірою, символічними («західними» Віслою, Дунайцем, Віслоком та «східними» Дністром, Прутом, Стриєм), горами - «Карпатами-Татрами», що спричинили доволі строгий клімат («морози деколи до 25 градусів Реомюра доходять»), - твердив географ¹⁰⁷⁹. Далі він відзначав зміни у назві та структурі новопризначеного краю: те, що від 1809 р. Галичину і Лодомерію стали називати лише Галичиною, і те, що з 1777 р. сюди включали ще й Буковину. Це, треба сказати, дещо ускладнювало загальну картину знань про цю територію, яка на той час окреслювалася із півночі Краківським князівством і Королівством Польським, з півдня - Угорщиною, на сході - Волинською, Подільською та Молдавською губерніями, і на Заході - австрійською частиною Сілезії/Шльонська. За багатьма параметрами образ Галичини був, на думку Плятера, непропорційним, з багатьма позитивними й негативними рисами: Західна Галичина, зокрема Мисленицький та Бохенський округ (обвід, циркул), були густозаселеними на противагу малолюдній Стрийщині у східній частині краю, і ще менш заселеній у середині XIX ст. Буковині. Крім того, з дев'ятнадцяти циркулів - сім польських, натомість дванадцять - руських на чолі зі столицею краю Львовом (Львівський,

¹⁰⁷⁵ *Kuropatnicki E. Geografia albo докладne opisanie... - S. 2.*

¹⁰⁷⁶ *Ibidem. - S. 6.*

¹⁰⁷⁷ *Ibidem. - S. 79.*

¹⁰⁷⁸ *Plater S. H. Jeografia wschodniej cz^sci Europy czyli opis krajow przez wielorakie narody slawianskie zamieszkanych obeymncy Prussy, Xi^ztwo Poznanskie, Szl^sk Pruski, Galli- cy^, Rzeczpospolit^ Krakowsk^, Krolestwo Polskie, i Litw§ / S. H. Plater. - Wroclaw, 1825. - S. 79.*

¹⁰⁷⁹ *Ibidem. - S. 80.*

Жовківський, Перемишльський, Бережанський, Самбірський, Стрийський, Тернопільський, Чернівецький тощо). Галичина у дискурсі С. Плятера поставала також краєм сірчаних мінеральних вод (Велічка, Шкло, Любінь, Трусковичі/Трускавець) та «залізних купелів» (Броди), корисних копалин (від заліза на Стрийщині й міді коло Сянока до вугілля у Львівському циркулі та солі (у Велічці й на Коломийщині) тощо. «Це також край не надто якісної худоби, - повідомляв Плятер, - галицький кінь не такого доброго роду, яким би міг бути при кращім догляді, так само як і рогата худоба і вівці не такі розмножені, як у інших краях»¹⁰⁸⁰. Далі у тексті зображена мішана галицька людність, переважно русини «греко-уніати» (2 млн) і поляки римо-католики (1 млн 480 тис.) та юдеї (300 тис.).

В очі географу кидалася також соціальна й національна неоднорідність розселення мешканців. Він підкреслював, що з Західної Галичини поляки є водночас селянами, міщанами та шляхтою, на сході краю - лише міщанами й шляхтою. При цьому С. Плятер чітко характеризував окремі стани: галицьких селян вважав переважно за бідноту, польських міщан - за переважно малозаможних. Локальну шляхту (велику, середню й малу) автор географічного нарису Східної Європи наділяв позитивними й водночас негативними чеснотами (гостинність, ввічливість, відвага і відраза до праці) та відзначав, що галицькі магнати, на відміну від інших, живуть не у містах і містечках, а по селах. Проте лише місцевих євреїв він називав справжніми «панамі торгівлі й усього промислу»¹⁰⁸¹. Центром галицької торгівлі стає у Плятера Львів - місто, що в часі контрактів зосереджує довкола чужоземців. Водночас Галичина поставала тут краєм, що здійснив значний цивілізаційний стрибок: від території майже без значного промислу - до краю, що випереджував інших густою сіткою комунікацій. (На цьому тлі тогочасна Буковина виглядала прогресуючою, однак все ще мало розвинутою землею).

Натомість у релігійних та адміністративних колах Ватикану та Відня Галичина початку ХІХ ст. стала відомою й через перипетії довкола фундування унійної Г а-лицької митрополії¹⁰⁸².

Візії Галичини першої половини ХІХ ст. змінювалися також залежно від того, з якого місця на її мапі спостерігачі оглядали край: зі столичного Львова - осідку трьох митрополитів, з менших містечок чи з сіл. Так, наприклад, оточення єпископа Івана Снігурського дивилося на церковне й світське життя Галичини з Перемишля, в якому бачило важливий духовний центр русинів/українців усєї провінції. У своїй писемній культурі вони намагалися зафіксувати пам'ять про локальні події у місцевому контексті¹⁰⁸³. Його центром слугувала постать Снігурського на тлі перемишльської єпархії з її знаковими місцями:

¹⁰⁸⁰ Ibidem. - S. 83.

¹⁰⁸¹ Ibidem. - S. 85.

¹⁰⁸² Аналіз різних поглядів: *Паславський І.* Галицька митрополія: Історичний нарис / І. Паславський. - Львів: Сполум, 2007. - 128 с.; *Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807-1808 років: зб. док. / [упоряд., вступна стаття та коментарі В. Ададурава]. - Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2011. - LVIII+190 с.*

¹⁰⁸³ *Меморія перемишлян. Єпископ Снігурський в літературі перемиського бідермаєру / [вступ та упоряд. В. Пилипович]. - Перемишль, 2009. - 136 с.*

Перемишль з кафедрою й замком, «Страшевичі, де бив Спас», Сяном - «рікою, що відділяє землі руські». Так виник справжній «руській Сіон», духовний центр місцевого соціуму - підкреслювали панегіристи: «Там всі з Перемишля стани / Зідуть ся на пишний пир / Стануть в ряду крилошани, / Сянік, Жовква і Самбір»¹⁰⁸⁴. У такий спосіб, хоч не офіційно, формувалася альтернатива столичному Львову - образ культурної столиці руської Галичини середини ХІХ ст. Зі свого боку, А. Могильницький у новорічному зверненні до членів Руської Матиці 1849 р. протиставляв реальність, сплетену з образів античної літератури (Парнас, Іда, Стікс, Скамандр, Еридан, Троя, Дельфи) галицькій дійсності. Саме її поет вважав достойною захоплення навіть порівняно з чудесними міфічними територіями: «Нащо ся дерти, де Парнас і Іда / Богів престоли, під облак сягають, / Сли хребет, боки нашого Бескида / Красов багато природи сіяють?» (...) / Нащо бродити в Ска- мандрі, Цефісі, / В намулах Стікса, в вирах Еридану, / Сли чисті струї, і в Дністрі, і в Тисі / і в норах Пруту, і джерелах Сяну?». Так формувався образ рідної землі, і, відповідно, локальний патріотизм.

Натомість книга Іполіта Ступницького, також присвячена географії Галичини, подавала вже інакшу картину краю¹⁰⁸⁵. Автор не просто констатував факти, але й намагався прославити об'єкт своїх студій чи компіляцій. Для нього Галичина - одна з найбільших провінцій Г абсбурзької монархії, друга за величиною після Угорщини. З погляду автора, давні назви територій, з яких була сформована провінція, вимагали розлогих коментарів. Червона Русь/Руське воєводство виглядало для І. Ступницького фактичним попередником Галичини, натомість давнє Поділля - тільки її частиною (Тернопільщина й Броди), так само як Покуття (Коломийський округ) та Лодомерія (Сокаль і околиці). До історичних (чи архаїчних) у розумінні сучасників Ступницького відносилися уже й утворення на зразок князівств Освенціма і Затора та поєднання Галичини з Буковиною (гористою Дакією), так само, як і королівство Краківське.

Мишили для автора цього географічного нарису був образ краю, що складався з 20 циркулів-обводів. Тепер його формували 75 повітів, «установлених у кожному місті та значнішому містечку». Провінція, як підкреслював географ, має визначені природні межі: Карпати - на півдні, Віслу - на півночі, Збруч - на сході і р. Бялу - на заході. Її клімат географ характеризував як поміркований, дуже здоровий і позиточний для рослин, але водночас змінний та прикрий для непристосованих чужинців. Зі сторінок книжки провінція поставала краєм лісів, гір, рік (численні притоки яких він детально перелічував), озер і мінеральних джерел. До того ж, Галичина Іполіта Ступницького була значно більша демографічно, ніж цей край у рецепції його попередників: біля 5 300 000 осіб, чотири мільйони з яких автор зараховував до автохтонів, а решту - до прибульців, які, однак, уже адаптувалися, й сприймали Галичину своєю батьківщиною. При цьому географ зображав галичан відносними довгожителами: стандартний вік від 60-80, але часто навіть до 100 років¹⁰⁸⁶. Водночас він бачив перед собою край, у якому активно вирубуються ліси і зменшується кількість

¹⁰⁸⁴ Memoria перемишлян... - С. 54.

¹⁰⁸⁵ Stupnicki H. Galicya pod wzgl¹dem topograficzno-geograficzno-historycznym / H. Stupnicki. - 2 wyd. - Lwow, 1869.

¹⁰⁸⁶ Ibidem. - S. 4.

тваринного світу. Проте він задоволено змальовував Галичину як перехрестя кількох трактів - місцевих та міжнародних шляхів¹⁰⁸⁷.

Його Галіція - усе ще не край, що продукує власні вироби, а територія торгівлі, що залишається сферою впливів вірмен та євреїв. Галичина І. Ступніцького - провінція, населена поляками, русинами, німцями, євреями і караїмами, вірменами, угорцями, циганами і навіть буковинськими ліпованами тощо. Водночас географ доволі різко протиставляв різні етнонаціональні спільноти краю, підкреслюючи засадничу різницю між селянином із Західної та Східної Галичини навіть на рівні психології: «Землероб у західній частині повністю відрізняється від землероба східної частини Галичини. Польський селянин має жвавий, русин же - меланхолійний темперамент. Якщо тамтой завжди веселий, свавільний і занадто сміливий, той, навпаки (...) замислений і покірний у своїх вчинках», - підкреслював він. При цьому характер руських селян Галичини у Ступніцького виглядає набагато привабливішим. Це - втілення доброти й працьовитості, яке ніколи нікому не годен зашкодити, тоді як польські селяни із Західної Галичини можуть, на його думку, стати також і деструктивною силою, що провокує «найбільші нещастя». Водночас географ намагався захистити галицьких селян від звинувачень чужоземців, підкреслюючи, що, попри зовнішню вбогість і недалекість, вони насправді щасливі, фізично витривалі й хоробрі та надаються на найкращих захисників австрійської вітчизни¹⁰⁸⁸.

Проте далі Іполіт Ступніцький підкреслював, що й ця єдність населення у Галичині також відносна, бо має багато локальних варіантів. В його уяві мешканці краю поділялися на власне - русинів, поляків-мазурів, краков'яків, гуралів і гуцулів, а також молдаван. У цьому ряду гуралі й гуцули, на відміну від русинів і мазурів, виглядали подібними за характером, але відмінними у фізичних рисах та матеріальній культурі. Водночас, шукаючи генезу цієї етнічної топографії краю, Іполіт Ступніцький малював досить своєрідну картину галицької історії до початку правління Франца Йосифа І. Для нього історія Галичини починалася з княжих часів, з тим, що спочатку виглядала роздвоєною на історію польської та руської Галіцій, які згодом об'єднуються під пануванням польських володарів. Натомість утворення австрійської Галичини поставало тут лише переходом польських територій під контроль Австрії в силу претензій угорської корони. У такий спосіб різні епохи формування краю зливалися в один, майже неперервний, континуум. Отож, візії цього автора були доволі оптимістичними.

Майже у той сам час Карл Еміль Францоз описував Галичину та Буковину як «Напів-Азію»¹⁰⁸⁹. По суті, це було доволі логічно: для мешканця Західної й Центральної

¹⁰⁸⁷ Віденського (через Сонч-Ясло-Сянок-Самбір-Стрий-Станіславів-Коломия-молдавський кордон), російського (Львів-Золочів-Броди), семигородського (Чернівці-Золочів-Молдавія), угорського (Львів-Стрий-Сколе-Мункач/Мукачів), варшавського (Львів-Жовква-Рава Руська-Белжець), тернопільського (від Золочева через Заліщики до Молдавії), бережанського (від Підгайчик до Станіслава) тощо. При цьому І. Ступніцький гордився, тим, що через цілий край (від Кракова до Чернівців) край оперізує залізнична колія, що також свідчило про прогрес у розвитку краю. (Ibidem. - S. 15-16).

¹⁰⁸⁸ Ibidem. - S. 22.

¹⁰⁸⁹ Franzos K. E. Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galicien, Bukowina, SudruBland / K. E. Francos. -

Європи Галичина лежала десь далеко на Сході, на напівцивілізованому кордоні з варварським степом, азійськими просторами. Це - частина австрійського державного організму, яка все ще потребувала культурного освоєння і здавалася дикою, не прирученою їй, отже, чужою¹⁰⁹⁰. Зрештою, австрійський погляд на ці землі довгий час залишався роздвоєним. Наприклад, Райдмунд Кайндль описував край як Карпатську землю, на якій, з одного боку, проживають симпатичні та незвичні гуцули, а з іншого - простежуються сліди німецької культурної присутності до і після 1772 р.¹⁰⁹¹. Взагалі далека від імперських центрів територія часто видавалася австрійським бюрократам та літераторам щасливою й нещасною водночас¹⁰⁹².

Для чехів, підданих Австро-Угорщини, Галичина була доволі цікавою провінцією імперії, яку доволі детально вивчали, особливо у другій половині XIX ст. Одним з пропагандистів краю у цей час став Франтішек Ржегорж. Він зображав його, передусім, у ракурсі Покуття, Гуцульщини й гуцулів, їх мистецтва та вірувань. Так, Покуття у нього поставало забутою, проте екзотичною землею навіть на тлі усєї Галичини, що зберігає давню автохтонну культуру: «нема мальовничішого закутку в галицькій Русі над Покуття; світ про нього мало що знає, тому та загублена країнка ніби створена, щоб зберегти своє етнографічне обличчя для майбутнього». Навіть назва цього краю здавалася Ржегоржу втіленням вірувань давніх поган про роль кута в хаті. Він детально описував покутські околиці, ретельно перелічував усі притоки Пруту, Стрия і Ломниці, а також розповідав історію краю з його «головним містом» (Коломиєю), та «пам'ятними містечками» (Снятином й Городенкою)¹⁰⁹³. Найцікавішими для Ржегоржа і його читачів залишалися гуцули - різновид «дрібних карпатських народців, (...) котрі зберегли доброту серця та народні знання»¹⁰⁹⁴. Тут дослідник теж широко описував географічні деталі гуцульського краю, детально перераховуючи гуцульські села і містечка (від Ворохти до Надвірної), ліси, річки (Прут та Черемош) з притоками, шляхи. Центральними для чеського автора були самі жителі краю з оригінальним поділом часу (років і днів), поглядом на святих (Юрія, Іллю, Василя), особливими зв'язками з рослинним царством тощо. Кожен гуцул у Ржегоржа поставав прогностиком, «точнішим, ніж календар», злитий з усім довкіллям. Це, разом з ілюстраціями гуцульського народного промислу, які він згодом подав до наукового словника Й. Отта, також формувало уявлення про незвичний галицький край як територію гір. Зрештою, Франтішек Ржегорж залишив по собі систематичний опис не лише «гуцульських Карпат», але й селянської Галичини кінця XIX ст., її вірувань, уявлень та матеріальної культури. Це відобразилося у його рукописних

Leipzig, 1876.

¹⁰⁹⁰ *Franz K. E.* Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galicien... - S. XIV-XVI.

¹⁰⁹¹ *Kaindl R. F.* Geschichte der Deutschen in der Karpaterländer / R. F. Kaindl. - Gotha, 1907. - Т. 1.

¹⁰⁹² *Klanska M.* Daleko od Wiednia: Galicija w oczach pisarzy niemiechojezycznych 1772-1918 / M. Klanska. - Crakow: Universitas, 1991; *Cybenko L.* Galicia miserabilis und/oder Galicia felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur / L. Cybenko. - Lwiw; Wien, 2008.

¹⁰⁹³ *Rehor F.* Pokuti. Príspevek k slovenske vlastivede / F. Rehor // Slovansky sbornik. - Praha, 1887. - S. 38-41, 67.

¹⁰⁹⁴ *Ejusdem.* Üzemi Huculuv / F. Rehor // Slovansky sbornik. - Praha, 1884. - R. 3. - S. 290-297; 351-360.

подорожах краєм, які супроводжували деталізовані малюнки місцевостей та артефактів¹⁰⁹⁵.

Наприкінці XIX ст. загальний образ провінції у чеській колективній пам'яті відображали, власне, спеціальні статті Оттової енциклопедії. У них (пером того ж таки Ф. Ржегоржа) подана історія самого Галича - старої княжої столиці, що була предметом боїв між руськими князями, й нового містечка, цікавого своїми караїмами¹⁰⁹⁶. Після того чеський читач знаходив на сторінках енциклопедії дуже детальний аналіз цілої провінції - «королівства й коронних земель на північно-східній частині передлитавської половини Австро-Угорської держави»¹⁰⁹⁷. Ця стаття зі статистичним таблицями, мапою, ілюстраціями місцевих етнографічних типів, чисельною літературою предмета, формувала географо-геологічний, гідрографічний, геодезичний, на адміністративно-політичний образ краю, показувала його температурне, ботанічне, зоологічне розмаїття, територіальний поділ, «мінеральні багатства» (у тім числі - «петроолію», нафту, видобуток якої на той час вже тривав 30 років). Демографічна Галичина поставала територією міст і містечок: від Львова з тогочасними 127 тис. населення до Самбора, Золочова, Бережан, Борислава, які тоді ще не подолали 10-ти тисячного бар'єру. Етнічно ж Галичина зображена краєм «поляків, русинів-малоро сів, євреїв і колоністів», вододілом котрої є Сян. Конфесійно - землею польських римо-католиків, руських греко-католиків, вірмено-католиків, німців-католиків й протестантів та євреїв: хасидів і «цивілізованих *deutsche Juden*».

Галицька історія (передусім середньовічна) у чеських текстах була історією руською, а сама Галичина - територією, яку Казимир Великий «відлучив від решти Русі». Прихід на землі колишньої Русі Австро-Угорщини поставав у двоякому світлі: як позитивне «наведення порядку» і як негативна германізація й централізація. Сучасну ж провінцію зображали територією педагогічної конкуренції між польськими організаціями на чолі з *Macierz[^] Polsk[%]* польськими Товариствами Сташиця, Школи Людової та руською Просвітою, і *Обществом імені Качковського*. У цьому розрізі край виглядав, власне, територією розповсюдження різних за тематикою часописів (від політики до гумору й белетристики), книжок для народу та шкільних підручників. При цьому чеські автори зауважували, що русинських шкіл у провінції - «більше ніж половина». При цьому Галицьку Русь (та Галицько-Руську Матицю в енциклопедії Отта (завдяки, очевидно, Ф. Ржегоржу) було описано ще й окремо. Проте книговидавничим центром, джерелом книжної культури, провінції у виданні виглядав Краків. Натомість промисл Галичини в Оттовій енциклопедії зображали, переважно, народним/сільським ткацтвом, кошикарством, швацтвом, гончарством, «дерев'ярством», міським ремісництвом і невеликою частиною товарної промисловості. Провінцію змальовували також краєм, покритим залізницями на перетині шляхів Фердинанда, Карла Людвіка й галицької «трансверсальки».

Універсальна географія Європи Елізеє Реклю¹⁰⁹⁸, матеріали до якої давали також місцеві автори, зображала Галичину (разом з Буковиною) невід'ємною частиною

¹⁰⁹⁵ Дет. див.: *Kaleta P. Cesta do Halice Frantisek Rehor a poznani zivota vychodni Halice ve druhe polovine 19.stoleti / P. Kaleta. - Olomouc: Vorobia, 2004. - 270 s.*

¹⁰⁹⁶ *Halic // Ottův slovník naučný. - Praha; J. Otto, 1893. - T. 2. - S. 771.*

¹⁰⁹⁷ *Ibidem. - 1896. - T. 10. - S. 771-788.*

¹⁰⁹⁸ *Reclus E. Europe. The Earth and its Inhabitants / E. Reclus. - New York: D. Appleton and Company, 1883. - Vol. 3: Austria-Hungary, Germany, Belgium and the Netherlands. - 504 p.*

Австро-Угорщини, але також «австрійською Польщею та Рутенією». «Це, - переконував Е. Реклю, - країна гір, Бескидів і Карпат з доволі строгим кліматом (за винятком околиць Тернополя)»¹⁰⁹⁹. Західна (польська) Галичина у цьому тексті виступає територією бідних селян, які хворіють на *Placa Polonica*, занесену на ці території татарами у XIII ст., а особливо гуралів. Східна частина краю асоціювалася тут з територією рутенців, серед яких виділені селяни, жителі більших міст і ходячкової шляхти. Її населення все ще вагається між польською та руською мовою, греко- та римо-католицизмом, - підкреслював автор чи автори. Русини на цих сторінках фігурують як (буквально) червоно-росіяни, проте відносні, бо «говорять діалектом, що відрізняється від московського та (...) різняться від них звичаями». Тут, серед гір, вони зберігають свої давні вірування, але водночас стороняться цивілізації та освіти.

Рутенців Реклю поділяв й географічно на близьких до Лемберга бойків, подолян з околиць Тернополя і гуцулів зі Східних Карпат. Саме вони, деморалізовані горілкою, бідні та волелюбні водночас виглядають найцікавішою для автора частиною галичан- русинів, яких він описує крізь призму звичних стереотипів: поетичні, музикальні, гостинні, але водночас пристрасні. Галичина виглядає тут краєм євреїв, у чомусь схожим на Палестину (як єврейські міста географ подавав Броди та Дрогобич), а також караїмів Галича, котрих розміщено між євреями та давніми татаро-монголами. Загалом Галичина з її Краковом, Львовом, Стриєм, Бродами, Підволочиськом, Коломиєю, Бережанами, Станіславом, Тисменицею виглядала екзотичним пунктом на шляху із Західної Європи до Росії й Азії, промисловість якої - все ще в зародку¹¹⁰⁰.

Згодом британка шотландського походження Мені М'юріел Дові на сторінках книги подорожей з характерною назвою «Дівчина в Карпатах»¹¹⁰¹ також зображала Галичину дивною територією з нестабільною історією та політичною реальністю. Саме історична динамічність та поліетнічність здавалася американці цікавою на тлі сучасної малозначущості та маргінальності австрійської провінції. Минуле краю вона уявляла собі калейдоскопом сенсаційних пригод. Так, вона підкреслювала, що вже сама його назва змінювалася більше десятка разів «впродовж останніх семи чи восьми століть». Авторка твердила, що перед нею - «мало практичні» землі, на які, однак, у різний час претендували Росія, Польща, Угорщина й Австрія, і які називають своєю батьківщиною одночасно русини, поляки, євреї та гуцули (*sic!*). До того ж, ці етнічні спільноти у різний час намагалися витіснити одна одну на такій відносно малій території, замешкуваній спочатку «русинською расою», потім перенаселеною євреями, колонізованою і завойованою поляками тощо. Центром уваги у тексті стали спочатку наділені специфічним характером, незвичним способом життя гуцули. Відомості про них письменниця черпала з читання того ж таки Карла Емілія Францоza, доповнюючи власними спостереженнями.

Невипадково мандрівка туристки містами та містечками Галичини тут починається зі заснованої Коломаном (!) атракційної й багатобарвної в її очах гуцульської Коломії, продовжується Делятином, Космачем, Жаб'єм, Микуличином, «єврейським»

¹⁰⁹⁹*Reclus E.* Europe. The Earth and its Inhabitants. - P. 114-121.

¹¹⁰⁰*Ibidem.* - P. 121-124.

¹¹⁰¹*Dowie M. M.* A Girl in the Karpathians / M. M. Dowie. - New York: Cassel Publishing Company, 1898. - 301 p.

Косовом тощо. Територія міст і містечок на сторінках книги постає майже східним простором з екзотичними костюмами гуцулів та євреїв, місцевою керамікою, незвичними готелями «de Russie» (!), горами й Черемошем, «карпатськими гайдамаками», місцевими землеробами й таємничими чужинцями, «шекспірівськими сюжетами», але також збідненою галицькою їжею (постійна кулеша, хліб, сир, яйця, масло), нужденністю, хворобами тощо. Зрештою, Галичина для дівчини в Карпатах - земля незвичних мов та орфографічних систем, до яких слід звикати, яким слід вчитися. Англійська, якою вона послуговувалася, тут була малознана, натомість поширені німецька, польська та «малоруська».

Відповідно, це - край імен, назв, топонімів, фраз, які важко вимовити і адекватно передати на письмі: Jura, Varvara, Dmytro, Pop Iwan, Fedor, Maryjka, Hrycio, Ulsia, Andryj, Paraska, Novella. Smotriz, Szpuci (Schpitce), Czernagora, Dziembronia, ^licz, polonina, postoli, rolesha, gazdynia, panna, koni, pop, gazda, plat, «Slawa» «Так», «Nu» «Dobra noc», «Dobry Dzień», «Boze pomahaj» тощо. Комінкація мандрівниці з місцевими жителями також проходить через мистецтво, літературу та пам'ять: вона намагається змальовувати місцевих мешканців, як П'єр Лоті чи Торо - своїх персонажів. Ситуації навколо неї розвиваються, як «у романах Степняка та Достоевського»; вона подорожує з книгами Герберта Спенсера та «Жерміналем» Емілія Золя.

Події та краєвиди навколо викликають у пам'яті дівчини цілі фрагменти англійських поем, які вона шепоче; її відчуття ведуть до грецької філософії фантазму тощо¹¹⁰². Навіть лектура галичан тут включена у сітку їхніх обрядів. Саме так авторка нарисів описувала, наприклад, незвичне і цікаве для вух авторки руське читання «червоної вельветової» Біблії асоціюється з загадковою похоронною церемонією¹¹⁰³. Зіткнення з іншим типом письма та мовою стало для авторки галицькою пригодою й випробуванням нарівні з гірськими мандрівками на конях¹¹⁰⁴. Галичина виявилася територією, де панують складніша від англійської польська мова та, відповідно, алфавіт з додатковими літерами, який слід вивчати довше, як англійський. Однак, як повчала читачів авторка «Дівчини в Карпатах» - коли людина вивчає цю абетку, то, на відміну від англійської, відразу та назавжди засвоює й вимову¹¹⁰⁵.

Мандрівниця опинилася у трикутнику мов та графік, бо мусіла вивчати, крім усього, ще й руську, яку вважала легшою, музикальнішою й витонченішою за польську. Натомість українське письмо видавалося англійці незвичним, бо тут вживали «російських літер замість латинських»¹¹⁰⁶. Тому Дові намагалася, як могла і вміла, транскрибувати чи англізувати місцеві русько-гуцульські вирази, однак робила це нерідко у польській формі, яку чула всюди доokoла (звідси - Black Czeremosz (Cheramoosh)). Місцеві гуцули, міф яких особливо подобався авторці, у її трактуванні виявлялися мішаниною рас та характерів (слов'янського та кавказького), а їхня лексика - відображенням римського завоювання цих земель: тому звертання «Leginju!» видавалося калькою латинського «Легіонере!»). Проте після «карпатського повітря» та «візантійської» етнографічної й мовної екзотики англійська письменниця спішила «повернутися до цивілізації»: її текст закінчувався образом «чудового» Кракова - великого міста королів та аристократії.

¹¹⁰² Ibidem. - P. 186-187, 189, 191.

¹¹⁰³ Ibidem. - P. 203.

¹¹⁰⁴ Ibidem. - P. 194-195.

¹¹⁰⁵ Ibidem. - P. 118-119.

¹¹⁰⁶ Ibidem.

Для місцевої інтелігенції та духовенства австрійська Галичина виглядала не завжди привабливо. Наприклад, Валер'ян Калінка зазначав, що Австрія насправді приєднала до себе кілька воєводств зруйнованої Речі Посполитої, подаючи їхні детальні кількісні характеристики й ретельно простежуючи адміністративні зміни аж до 1853 р., коли він писав свій текст. При цьому священик скаржився на непевність австрійських статичних даних щодо загального обсягу території Галичини, ані кількості її мешканців. Натомість на підставі власних обрахунків Калінка доходив висновку, що мешканці нововиниклої Галіції сплачують монархії на 50 мільйонів злотих більше, аніж сплачували їхні предки Давньої Речі Посполитій, їхні доходи були більшими. Зрештою, саме при колишній Польщі на території теперішньої Галичини, як підкреслював автор, народилися люди, що стали знаковими постатями польської культури. Навіть давнє шкільництво здавалося Калінці у чомусь кращим, аніж нове, ранньоавстрійське.

Натомість образ Галичини під австрійським пануванням асоціювався для автора з узагальненою картиною нещасного галицького містечка і навіть великого міста: «Сумний вигляд містечок в Галичині. Переповнені роями євреїв, брудні, рідко коли бруковані, з постійним болотом по ринках та вулицях, які хіба заледве кількатижнева суша очищує; з дерев'яними дімками властивої архітектури, мають теж властиву систему в укладі вулиць і площ. Майже в кожному знаходиться величезний ринок, котрий, здається, був колись вибрукований, але каміння з часом запалися, трава на них росте (...). Дещо інший колорит мають більші міста. Ті перепопнені німцями та урядниками, мають нетутешню фізіономію. Доми муровані кількоповерхові, будовані без смаку, на зразок австрійських будівель. Назагал, чим більше місто (за винятком Кракова), тим менше у ньому польськості», - зауважував В. Калінка¹¹⁰⁷. Такий образ типової Галичини, радше, відштовхував.

Водночас писемна культура й література ХІХ ст. формувала й відносно привабливий образ галицького містечка. Наприклад, Яків Головацький у своїх мандрівних записках, з одного боку, описував несподівані трансформації галицьких сіл у «дерев'яні містечка»-ярмаркові осередки¹¹⁰⁸, але фіксував і модернізацію повітових міст: «хто бачив Стрий десять років тому, той сьогодні не впізнає його. Нема ані сліду дерев'яної ратуші, що стояла на самому майдані, з обідраною стріхою, напівзігнила й похилена. Ринок тепер гарно вирівняний, висипаний дрібним річковим піском, а при домах вимощений камінням, обабіч зустрічаються одноповерхові муровані будинки замість давніх єврейських будиночків з підгнилими дерев'яними підмурівками. Вулиці теж вирівняні й посипані піском. Тут міститься повітовий уряд, магістрат, нормальні школи, старий латинський костел, червону вежу якого видно здалека (...). Єврейська синагога, гарно збудована на зразок храму Соломона, краща від костьолу і дивно мене вразила»¹¹⁰⁹. У цьому трактуванні типові містечка ставали предметом місцевої гордості, яку демонстрували на сторінках книг.

Критичним супроти нової Галичини був Филип Свистун. Він, як зрештою, і його старші однодумці (Денис Зубрицький, Ізидор Шараневич, і зрештою, Яків Головацький) бачив у новій

¹¹⁰⁷ *Kalinka W. Galicya i Krakow pod panowaniem austrijackem / W. Kalinka. - Krakow: Spolka Wydawnicza Polska, 1898. - S. 55.*

¹¹⁰⁸ Подорожі в Українські Карпати: збірник. - Львів: «Каменяр», 1993. - С. 46.

¹¹⁰⁹ Там само. - С. 32.

провінції колишню територію «русских», спольшену у вигляді Руського воєводства і ще раз трансформовану австрійською бюрократією. Загалом русофіли наполягали на терміні «галицько-руський»/«галицко-русский» для окреслення цих територій та їхнього населення. Звідси - назва праці Антона (Антонія) Петрушевича «Сводная галицко-русская літопись», виданої Галицько-Руською Матицею (Львів, 1874-1897).

Не випадково, розгортаючи історію прилучення колишніх земель польської корони до Австро-Угорщини, представник москвофільської історіографії майже відразу трансформував (і політизував) твердження Енгеля: «Галичина є властиво руський («русский») край, і уряд Росії може досить легко вимагати його повернення на тій підставі, що тут володарювали потомки великих князів»¹¹¹⁰. З іншого боку, уся книга Ф. Свистуна була пронизана однією ідеєю: показати, що сучасна йому Галичина - це власне, і є Прикарпатська/Червона Русь, «поставлена на сторожі південно-західних окраїн Русі», яка в нових обставинах й під новим пануванням усе одно залишається стійкою до зовнішніх викликів та здатна ще довго виконувати свою культурну (і, ймовірно, політичну) місію¹¹¹¹.

Інші претензії до Галичини Юліус мав Станіслав Щепановський, який використовував образ галицької нужди («nędza Galicyi»). Промисловець демаскував позитивний образ краю часів автономії, протиставляючи йому картину збідованої, відсталого, малоосвіченої провінції, не надто врожайної землі. «Кожен її кілометр мусить вижити 60-64 і навіть 80 людей, які живуть з рільництва», - твердив Щепановський, однак відзначаються меншою продуктивністю праці, аніж у розвинених країнах¹¹¹². Проте доходи й заощадження галицьких міщан та продуктивність їхньої праці теж дуже низькі, підкреслював він. Загалом, у більшості економічних показників, за винятком залізниць, Галичина С. Щепановського займає останнє місце серед європейських регіонів¹¹¹³. Спосіб життя мешканців краю видавався промисловцеві фатальним: їх косять хвороби, а харчування галичан виглядало дуже неякісним: «...немає краю на цілій земній кулі, де б гірше відживлялися» (як підкреслював автор, тільки алкоголю й тютюну тут споживають більше, ніж деінде)¹¹¹⁴. Недобір фінансовий, недобір живності, суспільний недобір/неграмотність населення (19 % процентів тих, хто вміє читати й писати, в Галичині супроти 52 % в Угорщині) - такі невтішні ознаки бідного регіону С. Щепановський добачав всюди. Водночас він пропонував новий образ краю - економічно реформованої та фінансово сильної Галичини майбутнього. Саме на це була спрямована його книга.

Досить часто консервативною, відсталою та навіть реакційною різні автори кінця XIX - поч. XX ст. зображали Галичину кінця ХУШ - початку XIX ст. Її реалії вже стали історією, яку необхідно було пояснювати галичанам другої половини XIX ст.¹¹¹⁵. (При цьому частина досліджень та популярно-наукових нарисів, що походили з польського середовища, акцентували на різкому переході від «своєї» Речі Посполитої з її шляхетською демократією

¹¹¹⁰ Свистунъ Ф. Прикарпатская Русь подъ владѣемъ Австрш / Ф. Свистунъ. - Львовъ, 1895. - Ч. 1. - С. 26.

¹¹¹¹ Там само. - Ч. 2. - С. 738-741.

¹¹¹² Szczepanowski S. Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. - 2 wyd. - Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. - S. 3.

¹¹¹³ Ibidem. - S. 17.

¹¹¹⁴ Ibidem. - S. 25.

¹¹¹⁵ Так, чимало документів, які галицькі селяни кінця XX ст. вважали «стародавніми» й на яких формувалася їхня історична пам'ять, походили власне з ранньоавстрійського часу.

до чужої німецької й абсолютистської Галичини)¹¹¹⁶.

На початок ХХ ст. критична чи навіть «демаскаторська» (як її назвала В. На-йдус) література стала навіть доволі популярною. Ця концепція протистояла міфів Галичини як польського чи українського П'ємонту, який, навпаки, змальовував край місцем небачених можливостей для розвитку культури та економіки національних спільнот¹¹¹⁷.

Не можна забувати й образ Галичини як небезпечної території під час «галицької різни» 1846 р., а згодом - як бурхливої землі галицької «Весни народів» 1848 р., що завершилася неабсолютистською реакцією. Саме на цей час особливо випуклою стала ідея поділу краю на дві частини (руську та польську), якої вимагала Головна Руська Рада у Львові. З польського боку, натомість, постійним було переконання, що Східна Галичина загалом була споконвіку польською землею: «Дванадцять східних обводів Галичини, названих давніше Червенськом, Червоною Хробацією, Хорвацією (...), які пізніше назвали Червоною Руссю, первісно замешкувані слов'янськими племенами, за свідцтвами найдавніших і нових історіографів, були від непам'ятних часів, ще у Х столітті, частиною польської держави»,¹¹¹⁸ - категорично заявляв один з польських авторів, повторюючи думку багатьох тогочасних інтелігентів. Натомість руські/українські географи у другій половині ХІХ ст. чітко стверджували існування іншої уявленої спільноти - етнографічної Руської землі чи, у пізнішій версії, України-Руси, західною частиною якої ставала якраз Галичина¹¹¹⁹. Цікаво, що, наприклад, Григорій Величко 1897 р., у популярному виданні формував уявлення про Україну/Руську землю, оперуючи розмірами галицької території і підкреслюючи, що ціла українська земля «є близько 14 разів більша від Галичини, а значно більша, бо у дві Галичини, від царства австрійського»¹¹²⁰. Це сприяло тому, що українці могли гордитися своєю Руссю. Однак суперечність між польською та руською візією Галичини вже було підставою конфлікту, що розколював галицький соціум.

Краєм з багатьма проблемами Галичину зображали й польські наукові видання початку ХХ ст., зокрема двотомна «Галичина» Францішка Буяка¹¹²¹. Її автор відштовхувався від тези, що Галичина є «дуже спізненим за всіма параметрами краєм»¹¹²². Але вчений був переконаний, що Галичина - частина Польщі, яка має географічно вигідне розташування й «відкриті дороги для комунікації» з іншими регіонами Європи: Росією, Шльонськом, Моравією й наддунайською Австрією, Румунією тощо. Попри те, дослідник вважав її лише рільничим регіоном серед промислово розвинутих країв, а славою Галичини називав, переважно, сіль, нафту

¹¹¹⁶ Див., зокрема: *Lozinski W. Galiciana. Kilka uwag z pierwszych lat historii galicyjskiej*. W. Lozinski. - Lwow, 1872; *Ejusdem. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku* / B. Lozinski. - Lwow, 1913; *Sznür-Peplowski S. Galiciana. 1778-1812* / S. Sznür-Peplowski. - Lwow, 1896.

¹¹¹⁷ *Najdus W. Szkice z historii Galicji* / W. Najdus. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1958. - Т. 1 - С. 5.

¹¹¹⁸ *Dąbczanski A. Wyjasnienie sprawy ruskiej* / A. Dąbczanski. - Lwow, 1885.

¹¹¹⁹ Див., напр.: Доктор географії Григорій Величко / [за ред. проф. О. Шаблія]. - Львів, 2012. - С. 58-116.

¹¹²⁰ Там само. - С. 58.

¹¹²¹ Див., зокрема: *Bujak F. Galicya* / F. Bujak. - Lwow; Warszawa, 1908. - Т. 1: Kraj. Ludnosc. Spoleczenstwo. Rolnictwo. - 562 s.

¹¹²² *Ibidem*. - С. 6.

та озокерит¹¹²³. При цьому Буяк наголошував, що насправді Галичина/Галіція історично, економічно й культурно зорієнтована на північ і захід, Віслу й Балтійське море, а не на Дністер (іншими словами, край, прив'язаний до польського етнокультурного простору). Як підкреслював науковець, геологічно це - територія, що поєднує «сарматські» низовини з карпатським високогір'ям. Проте типовим галицьким пейзажем Ф. Буяк вважав поєднання засіяного лану, луки та пасовища. Крім того, щоб заінтригувати читача, вчений не лише наголошував, що на лінії Краків-Львів-Тернопіль галицький клімат стає щораз «гострішим». Він також твердив, що Галичина має не чотири, а шість пір року: крім літа, осені, зими і весни ще два сезони - «шаруги» перехідні між осінню й зимою та зимою й літом. З іншого боку, Буяк характеризував Галичину як край нерегульованої водної стихії (річок, які не раз завдають суттєвої шкоди людям)¹¹²⁴.

Зрештою, професор переконував, що йдеться про найбільш густозаселений регіон Австро-Угорщини з етнічно строкатим населенням (польська більшість Західної Галичини та тлі різношерстя Східної: сім «гірських» руських/українських повітів, 17 змішаних русько-польських зі значною перевагою русинів і 22 - з вагомою польською меншістю та львівський обшар з чисельною перевагою поляків тощо)¹¹²⁵. При цьому, наголошуючи на суспільно-політичній та економічній вторинності галицьких русинів порівняно з поляками, Ф. Буяк побоювався, що через розвиток міцніючого українського руху по обидва боки Збруча ситуація в Галичині може докорінно змінитися на користь українців («Галицької Русі») і поляки мусять враховувати ці сумні для них перспективи. Тому науковець закликав польську спільноту Східної Галичини використовувати «оборонну» тактику, щоб встановити чіткі межі розвитку руського руху на «спільній землі»¹¹²⁶.

Надання автономії краю, з одного боку, мало бути символом нової візії регіону у політиці центральної влади у Відні. Фактично ж, як згодом виявилось, під виглядом автономних структур (зокрема Галицького сейму) сформувалися своєрідна квазідержавність - замітник втраченої Давньої Речі Посполитої для польського населення краю. Тому для українців автономія Галичини згодом стала виглядати ширмою, за якою приховувалися політичні домовленості Габсбурзького двору з місцевими польськими суспільними елітами. Натомість поляки усе одно бачили себе підданими монархії, а не володарями на власній території, та вважали, що центральна влада готова сприяти власне їхнім конкурентам, тобто українцям. Проте, як виглядає, у політичній уяві Відня другої половини ХІХ ст. справді важливішим був образ польської, а не української Галичини. (Зокрема, через більшу впливовість та політичну активність польських кіл). Лише на початку ХХ ст. імператор та його оточення (під впливом соціально-політичних рухів в краю) стали змінювати своє ставлення до галицького українства та добачати в ньому силу і водночас можливу лояльну опору для власної політики. Проте загалом, попри економічну підтримку краю та його політичне уса-мостійнення, промислово нерозвинена й небагата Галичина для Відня довгий час не була пріоритетом. По суті, лише прикордонний статус регіону на тлі поступового загострення австрійсько-російських відносин зробив його стратегічним плацдармом, від якого, певною мірою, залежала безпека й цілісність цілої держави Габсбургів.

¹¹²³ Ibidem. - S. 26.

¹¹²⁴ Ibidem. - S. 12, 19, 20, 30-40.

¹¹²⁵ Ibidem. - S. 71-72.

¹¹²⁶ Ibidem. - S. 87, 94.

Натомість Юліан Бачинський у своїй «Україні Ирреденти» змальовував трагедію Галичини, яка несподівано опинилася у новому для себе капіталістичному світі. Дороги, що поєднали Галичину з Австрією та рештою модернізованої Європи, як заявляв він, насправді зробили її неконкурентною, селянською. Віч-на-віч з індустріальним світом край повинен змінити своє обличчя й не бути більше територією патріархального рільництва¹¹²⁷. Водночас потреба в розвитку, як прогнозував Ю. Бачинський, змусить Галичину (як віденську «колонію») домагатися федералізму. Це завдасть вирішального удару по австрійському централізмі, головною опорою якої є, власне, Галичина та її провінційність¹¹²⁸. При цьому Австрія мала б стати федерацією народів, а не національно-змішаних країв. Тому автор «Ирреденти» заявляв, що Галичина чи колишня Галицька Русь має воз'єднатися з Волинню, Поділлям, Новоросією і Малоросією, утворивши нову державу, «Україну для себе» - велику, політично незалежну від «Кавказу аж по Сян»¹¹²⁹. Отож, ідея економічної критики Галичини привела українського соціал-демократа до уявного на той час перекроювання політичної мапи Східної Європи, однією з центральних осей якої мала б стати Галичина.

Доповненням, але й протилежністю краю виглядала культурно поєднана з ним Буковина. Саме в такому руслі галичанин Степан Смаль-Стоцький описував буковинський край¹¹³⁰. Першим прообразом цієї землі для нього була молдавська Русь. Однак вчений вказував, що на самому початку на ці території поширювалася «власць галицьких князів», потім - болгар, і лише в останню чергу - «волохів» чи слов'яно- волохів. Північна Буковина у його концепції поставала чисто руською територією. Вона поступово опинилася під впливом молодого молдавського князівства, котре, однак, теж залишалось частково руським, пов'язаним з «Руссю-Україною», а до 1400-х років - з галицькою митрополією. Так під пером С. Смаль-Стоцького вимальовувався образ «Молдавської Руси» - землі культурної темноти, «вогня й меча», «густої мраки невіжества»; іншими словами - дикості. В ієрархії автора буковинська Русь до ХУІІІ ст. опинилася на найнижчому шаблі порівняно з «українською Руссю» ХУ-ХУІІІ ст., і навіть менш розвиненою Руссю галицькою та угорською.

На цьому тлі приєднання Буковини до Австрії виглядало її порятунком, відтворенням не тільки розірваного руського простору, але й цивілізації, простору писемної культури взагалі. Буковина поставала краєм «вікового сну», «безчуттєвнї маси» якого слід було навчати «таки від самої азбуки»¹¹³¹. Перешкодою для цієї культурно- цивілізаційної місії С. Смаль-Стоцький бачив конфесійний чинник. Буковина була певний час поєднана з Галичиною, а водночас відірвана від неї вірою. Саме це, як наголошував вчений, сприяло формуванню негативних шаблонів мислення серед місцевої людності. Натомість «цивілізування» в його візії означало водночас поширення позитивних галицьких впливів на відсталій регіон: «В зле зрозумілім православ'ю виділи буковинські Русини довгий час свою

¹¹²⁷ Див.: Бачинський Ю. *Ukraina irredenta* / Ю. Бачинський. - 3 вид. - Берлін, 1924. - С. 8.

¹¹²⁸ Там само. - С. 42.

¹¹²⁹ Там само. - С. 97.

¹¹³⁰ Смаль-Стоцький С. *Буковинска Русь. Культурно-історичний образок* / С. Смаль-Стоцький. - Чернівці, 1897. - 295 с.

¹¹³¹ Там само. - С. 12.

народність, свій добробут, і для того навіть ніби освічені Русини були (а почасти є ще і нині) крайніми сепаратистами культурними, хотіли би становити якусь осібну Русь. Але чим більше ширить ся на Буковині освіта, тим ясніше почуває ся братня зв'язь із галицкою і прочою Русею»¹¹³².

Саме крізь призму австро-угорсько-галицько-руських впливів С. Смаль-Стоцький розглядав розбудову Буковини на нових засадах: заснування шкіл, перетворення Чернівців з села у місто, збільшення населення тощо. Водночас вчений підкреслював радикальну зміну лектури буковинців як запоруку їхнього поступу. На момент приєднання до Австрії, як акцентував він, у монастирських школах читали молдавські й руські богослужбові книги, вчили навиків письма, граматику, історію церкви «із книги «Камень преткновенія», скорочену Плятонську теологію тощо»¹¹³³. Після приєднання коло місцевої лектури та писемної культури суттєво розширилося: від нових напів-німецьких і волоських шкільних підручників до нової руської літератури з меншими чи більшими галицькими впливами. Водночас вчений бачив численні перешкоди на цьому шляху, зокрема, масове поширення німецьких, волоських і псевдо-руських (православних церковнослов'янських) книг у першій половині XIX ст. При цьому негативним фактором для С. Смаль-Стоцького ставала й перспектива колонізації міст і містечок Буковини поруч з Галичиною¹¹³⁴.

Але оновлення буковинського шкільництва у другій половині XIX ст., розповсюдження читалень, книжечок і газет було для нього приводом до оптимізму («само мужицтво закладає читальні, читає»). Це - край Чернівецького університету, Осипа Федьковича та «Руської бесіди», Руської Міщанської Читальні, українського, волоського, німецького політичного життя (та відповідно конкуренції) тощо. Ці організації виглядали водночас здобутком галичан, які створили на Буковині аналоги власних інституцій. Проте різниця між обома краями залишалася, і її підкреслювали навіть персонажі літературних текстів. Так, для галичан буковинська земля залишалася територією німецької мови й культури: «Я, бачите, родом з Галичини, та не вчилася там по-німецьки, а тут, на Буковині, прийдеш в яке товариство, то всі лиш по-німецьки шваргочуть, а ти сиди й дивися та мовчи», - скаржилася героїня буковинки Євгенії Ярошинської¹¹³⁵. Це робило регіон «напівзачиненим» для галицької культурної експансії.

Те ж стосувалося частково й т. зв. Угорської Русі з «Унгаром» (Ужгородом) і «Мункачем» (Мукачевим) як осередками культурного життя. Так, Володимир Гнатюк, досліджуючи розповсюдження духовних пісень на цих теренах, підкреслював тісний зв'язок регіону з Галичиною аж до початку XIX ст. З одного боку, він наголошував, що галицькі русини навчалися в угорсько-руських школах, священники з Галичини ставали парохами на цих теренах, а місцеві інтелігенти, навпаки, ставали достойниками у Львові. Натомість XIX ст., на думку В. Гнатюка, навпаки, радикально погіршило ситуацію: тепер Угорська Русь у його візії ставала поділеною на «мадяронський» й москвофільський табори територією

¹¹³² Там само. - С. 14.

¹¹³³ Там само. - С. 26.

¹¹³⁴ Там само. - С. 46.

¹¹³⁵ Ярошинська Є. Твори / Є. Ярошинська. - Київ: Дніпро, 1968. - С. 113.

угорської мови й культури, (у місті) та землею єврейських корчм (на селі). У такому баченні Закарпаття зображали повністю відірваним від Галичини, української книги й національної самосвідомості. «Виссаному і зруйнованому народови тепер не до просвіти», - скрушно заявляв В. Гнатюк у 1902 р.¹¹³⁶. Отже, навіть попри спільне перебування в Австро-Угорській монархії, йшлося про більшу, аніж у випадку з Буковиною, закритість Угорської Русі супроти галицьких культурних впливів.

Натомість Галичину кінця XIX - початку XX ст. місцеві жителі рекламували як дивовижне поєднання традиції, консерватизму й навіть відсталості зі швидким розвитком та прогресом. Тоді провінцію описували вже як індустріалізований край, у якому розвиваються промисли та ремесла¹¹³⁷, і отже, модернізується саме суспільство. Принаймні, таку картину репрезентували на загальноімперському рівні перед вибухом Першої світової війни¹¹³⁸. При цьому частина центральних видань, присвячених Галичині, її історії та пам'яткам, зображали її польською провінцією чи провінцією з польським культурним та політичним обличчям. В одній з таких публікацій, що вийшла спеціальним додатком до віденського ілюстрованого часопису «Reise und Sport»¹¹³⁹, розповідь про край супроводжували фотографії Леона (фон) Білінського, Адама Голуховського, Міхала Бобжинського, Юліуша Лео, Владислава (фон) Длугоша, Венцеля (фон) Залеського. Щоправда, релігійну Галичину у виданні репрезентували постаті митрополита Андрія Шептицького та Юзефа Теодоровича, але основними для читача були, швидше, фото кардинала Адама Сапегі та Юзефа Більчевського тощо. Проте саму Галичину тут зображено територією двох культур - латинської і візантійської, західної й східної. Генезу Галичини у цьому контексті вбачали у майже постійній взаємодії польської та руської культур - ще з середньовіччя та ранньоновітньої доби.

Водночас «відродження» назви давнього руського князівства (Галич) для нової провінції «по 426 роках» її деактуалізації, а тим більше перенесення її на Краків з його традиціями, було для авторів, радше, яскравим виявом антипольського австрійського бюрократизму. Невипадково культурним осередком Галичини тут стає не столиця краю, а Краків з його Вавелем. У такій перспективі Львів/Лемберг опинявся начебто на другому місці, хоча більшість фактів та подій власне-галицької історії була зосереджена саме на ньому. Не дивно також, що вміщений тут етнографічний опис краю починався з опису його польської спадщини, натомість русини виглядали «другим народом» Галичини. (Поруч з тим містився детальний і барвистий опис гуцулів як особливо екзотичної етнічної групи Карпатського регіону). Правда, паралельно у книзі був опублікований етнографічний нарис Олександра Барвінського про українсько- руський сегмент в Галичині. Тут автор, хоч і непрямо, подавав альтернативну історію, виводячи руську спільноту краю від племен бужан,

¹¹³⁶ Гнатюк В. Угроруські духовні вірші / В. Гнатюк // ЗНТШ. - Т. XLVI. - С. 5-6.

¹¹³⁷ Див. *Bujak F. Galicya* / F. Bujak. - Lwow; Warszawa, 1910. - Т. 2. Цікаво, що наприкінці своєї книги дослідник скаржився на те, що в Галичині не цікавляться, не читають ані не концентрують в якісь книгозбірні статистичні та економічно-господарські матеріали, що затемнює загальну картину суспільного становища у краю для історика (*Ibidem*. - S. 509).

¹¹³⁸ *Wirtschaftliche Zustände Galizien in der Gegenwart*. - Wien and Leipzig, 1913.

¹¹³⁹ *Galizien. Seine Kulturelle und Wirtschaftliche Entwicklung*. - Wien, [1912]. - S. 9, 16, 40.

подолян тощо. Зрештою, тут же Галичину репрезентували і як землю, населену євреями. Водночас еволюція адміністративного розвитку краю в очах авторів ілюстрованого збірника виглядала доволі чіткою й логічною: від первісної організації Галичини й Володимирії як вияву централізму при Марії Терезії, до появи Міністерства Галичини у Відні, «галицької резолюції» 1868 р. і автономізації краю під впливом польських політичних чинників тощо. З іншого боку, такі видання намагалися подати Галичину не лише центром літературного, музичного чи політичного життя (передовсім польських мешканців краю), але й нафтовим краєм, місцем розвитку мінеральної та солевидобувної промисловості, краєм курортів тощо.

Одним зі засобів пропаганди регіону було творення галицької ідентичності. Поляки, українці, євреї початку ХХ ст. добре знали, що вони - галичани, або ж галицькі русини, галицькі поляки, галицькі євреї. Це робило їх «іншими» і в межах монархії, бо маркувало провінційне походження, і в межах уявних спільнот-етнічних груп, бо теж робило носіями локальної ідентичності. Інколи галичан трактували і як окремий соціум, в якому етнонаціональні риси витіснені територіальними, а національна свідомість - австролялізмом. Зокрема австрійська влада стала творити (а місцеві жителі - приймати) галицьку ідентичність як одну з опцій у виборі між вже існуючими польською, єврейською та руською з її видозмінами («русько-українською» чи українофільською, «русько-російською» чи русофільською, «русько-польською» чи полонофільською) ідентичностями. Так, у «Великому світі Цаповичів» Яна Ляма¹¹⁴⁰ галичанами чуються австрійські бюрократи та кар'єристи: русин і русофіл Йоганн де Кашуба фон Сарафанович і частково згерманізований, а частково сполонізований чех Вацлав-Венцел Прецлічек. Саме він стає зразковим типом «утилітарного галичанина», декларуючи німецькою, що кожен у провінції повинен користуватися рідною мовою, «бо цього зичить собі високий уряд і також місцева людність, а я то мушу знати найкраще, бо є галичанином (ein Galizianer)»¹¹⁴¹. Після Першої світової війни галицька ідентичність, з одного боку, зберігалася, а з іншого - розпалася (як і сама ідея автономної чи й незалежної Галичини) наприклад, на львівську та краківську (серед польського населення). В українських середовищах її замінило відокремлення від польської ідентичності і певне протиставлення «новим» українським ідентичностям - волинській та холмській, які з'явилися разом з утворенням міжвоєнної Польщі. Для (колишніх) галичан вони репрезентували «нижчий» рівень української та польської національної свідомості, бо довший час перебували у складі Російської імперії.

Для прихильників руського (українського та, частково, русофільського) руху кінця ХІХ - початку ХХ ст. ідеологічно важливим був образ Галичини/Halycyna та Галицької Русі. У цій доктрині вона протистояла сполонізованій Галіції/Galicyi - частині уявної майбутньої Польщі й відрізнялася від урядової Galizien - реальної провінції Австро-Угорщини. Так сприйнята Галичина поставала місцем релігійної дискримінації, латинізації та колонізації русинів: такий імідж краю намагалися розповсюдити також і в німецькомовному¹¹⁴² та

¹¹⁴⁰ Lam J. Wielki swiat Capowic / J. Lam. - Krakow: Wyd-wo Literackie, 1976. - 175 s.

¹¹⁴¹ Ibidem. - S. 149.

¹¹⁴² Kupczanko G. Die Schicksal der Ruthenen / G. Kupczanko. - Leipzig, 1882; Die österreichische Politik gegen die Ruthenen. - Wien, 1900.

англомовному¹¹⁴³ світі.

Руські діячі, як Григорій Купчанко, пояснювали своїм прихильникам: австрійська Галичина - це первісна Хорватська/Слов'янська держава, що після приєднання до Русі почала називатися Червоною Руссю, а ще пізніше стала самостійною державою, Галицьким князівством. Цю державу Купчанко зображав історичною константою, що існувала і під руським, і польським та угорським правлінням, і під орудою новгородсько-руського князя Мстислава Удатного. (Це автоматично вело до зв'язків з майбутньою Великоросією). Її пізнішу історію автор описував як приневолення, колонізацію та релігійну асиміляцію у межах Речі Посполитої, а останній етап - як приєднання «бідної, темної, пониженої, знищеної» Галицької Русі до Австрії, в якій вона, зрештою, знову потрапила під польське панування¹¹⁴⁴. Водночас Галицію/Галичину, де, за його словами, польське населення поступово збільшувалося, а українське зменшувалося,¹¹⁴⁵ Купчанко зображав гористою, лісною й не надто врожайною територією руських («русских») етнографічних груп (покутян, коломийців, гуцулів/горян, подолян, бойків, лемків) - селян, культурно і територіально диференційованих залежно від округу (Снятинського; Коломийського, Косівського, Станіславівського; Чортківського, Тернопільського, Золочівського, Львівського, Сяноцького тощо)¹¹⁴⁶. У цьому контексті галицький руський соціум поставав спільнотою селян/музиків, міщан і священників (поруч з урядниками, професорами-учителями, церковними співаками, ремісниками)¹¹⁴⁷. Натомість явні представники москвофільського руху творили образ Галичини як одного з панславістичних осередків та джерел розповсюдження православ'я в регіоні, репрезентували її частиною Малої або Південної Русі й стверджували, що «Русь Галицка, Угорська, Київська, Московська, Тобольська ... есть одна і та ж сама Русь»¹¹⁴⁸.

У Росії також обговорювали проблему Галичини як землі, історично «спорідненої» з імперією. Поступово в уяві російських політичних кіл викристалізувався образ суміжної території - Галичини чи Галичини - регіону, на який слід розповсюджувати свій ідеологічний і релігійний вплив, політичну й фінансову присутність. Кінцевою метою мало б стати приєднання «несправедливо відірваної» Галичини до Росії. Ідея Галичини як місця, де поляки пригноблюють руських, була домінуючою, хоча Василій Кельсієв у другій половині 1860-х років попереджував російських читачів: «якщо надумують розпитувати поодиночі галичан в Австрії про те, до чого довели їх зусилля поляків й духовенство римської церкви, вони, само собою, будуть говорити зовсім не те, що сказано мною»¹¹⁴⁹. Сам Кельсієв описував австрійський край як територію з гарною, але зовсім колонізованою столицею (Львовом), й бідними провінційними містечками та селами, де живуть «хлопи, ієреї та євреї».

¹¹⁴³ Birkbeck W. J. Religious Persecution in Galicia (Austrian Poland) / W. J. Birkbeck. - London, 1912.

¹¹⁴⁴ Купчанко Г. Галичина и еи рускй жители / Г. Купчанко. - Відень, 1896. - С. 6-28.

¹¹⁴⁵ Там само. - С. 37.

¹¹⁴⁶ Там само. - С. 48- 84.

¹¹⁴⁷ Там само. - С. 48-49.

¹¹⁴⁸ Стенографическій отчетъ изъ судебной росправы по ділу Ольги Грабарь и товарищей. - Львовъ, 1882. - С. 80.

¹¹⁴⁹ Кельсієв В. Галичина и Молдавія / В. Кельшевъ. - Санкт-Петербургъ, 1868. - С. III— IV.

Прикладом цього для росіянина став Перемишль - «місто в дуже гарній долині, але дуже й дуже маленьке», в якому він бачить, переважно, євреїв, а також дуже бідних довколишніх селян. Так у пам'яті російського мандрівника залишилася нужденна країна, причиною якої він вважав згубний вплив хронічних неврожаїв та 300 тис. представників галицького єврейства (sic!)¹¹⁵⁰.

Частина уявлень про стан та статус краю в Росії були інспіровані діями українського напрямку. Скажімо, Михайло Грушевський описував провінцію як зону українсько-польського протистояння та пояснював ставлення місцевих українців до адміністративної та національної автономії краю. Тут історик характеризував «Гали-цію» як провінцію, що межує з Російською імперією і довго живе в умовах конституційної реформи, що, однак, не впливає на неї позитивно: «Галичина («Галиція») прославилася крайніми зловживаннями, збоченнями конституційних форм, крайнім напруженням національної боротьби, що паралізує усякий національний та культурний її рух», - стверджував професор¹¹⁵¹. Вчений репрезентував усю історію Галичини кінця XIX - поч. XX ст. як «голосний протест проти підміни національно-територіальної автономії автономією областей, складених з різноплемих територій і відданих у безконтрольне розпорядження пануючим національно-класовим групам»¹¹⁵².

Натомість українські письменники Наддніпрянщини, так само, як західноєвропейські туристи, шукали в галицькій дійсності екзотику, що відрізняла її від тої, до якої вони звикли. Ще в дискурсі романтизму землі «підросійської України» виглядали козацькими територіями або ж залишками «запорозької вольниці». Натомість Галичину під кінець XIX - на початку XX ст. стали сприймати землею гуцулів (рідше - лемків)¹¹⁵³. Саме Гуцульщину всіляко рекламував своїм українським і російським знайомим Михайло Коцюбинський: «Який це дивовижний, майже казковий куточок, з густо-зеленим горами, з вічно шумними гірськими ріками, чистий й свіжий, ніби вчора народжений. Костюми, звичаї, весь уклад життя гуцулів - номадів, котрі проводять усе літо зі своїми стадами на вершинах гір настільки своєрідні та гарні, що чуєш себе перенесеним у якийсь новий, невидимий світ», - повідомляв письменник Максима Горького у 1910 р.¹¹⁵⁴. Натомість у листі Коцюбинського до Євгена Чикаленка вже наступного, 1911 р. Гуцульщина асоціювалася з періодичною ізоляцією від світу та величною природою, а гуцули поставали приховано нехристиянським населенням, майже повністю злитим з цією ж природою. «Нарід наскрізь поганський, що живе серед різnorodних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні номади, вони так тісно зв'язали своє життя з своєю худобою (маржиною), що творять одну сім'ю. Само

¹¹⁵⁰ Там само. — С. 11.

¹¹⁵¹ Див. напр: *Грушевський М.* Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи / М. Грушевській. — 2 изд. — Санкт-Петербургъ, 1907. — С. 5.

¹¹⁵² Там само. — С. 73.

¹¹⁵³ Див.: *Бикова Т.* «Верховино, світку ти наш...»: гуцульський текст української літератури першої третини XX століття / Т. Бикова. — Київ: Четверта хвиля, 2015. — 424 с.

¹¹⁵⁴ *Коцюбинський М.* До Максима Горького / М. Коцюбинський // *Його ж.* Твори: у 3 т. — Київ: Дніпро, 1965. — Т. 3. — С. 395.

християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства»¹¹⁵⁵. Ті ж формули, хоч і в іншій формі, письменник наводив і Олексію Пешкову (Максиму Горькому)¹¹⁵⁶. Після появи «Тіней забутих предків» вони стали певним стандартом оцінки Гуцульщини й гуцулів (а частково й Галичини та галичан загалом) в українському письменстві.

Натомість Гнат Хоткевич підтримував водночас різні уявлення: як бандурист, розповсюджував козацький міф у Галичині, а як творець гуцульського театру поширював міф Гуцульщини не лише назовні, але й у самій руській Галичині чи Галицькій Русі. Проте галицькі гастролі цього театру, що ґрунтувався на відносно невеликих громадських датках і державній підтримці, не викликали у письменника позитивного образу невеликої і мало урбанізованої сільської та містечкової провінції: «Галичина - це ж так ніби одно велике село. Скупими крапочками то там, то там побризкано було містечками, та й то якими? Населення їх складалося з великого відсотку євреїв, далеко меншого поляків і нікчемного русинів. Коли про Львів, столицю Русі, говорилося, що ... Львів - то місто українське, назви вулиць польські, а будинки всі єврейські. Коли таким був Львів, то що вже говорити про Монастирська, Отинії et setera? Вони надаремне носили різні назви. Їх би просто можна назвати по імені одного містечка коло Бродів - називається Ozydow. От по таких містечках їздить театр. Та, зрештою, скільки їх загалом було, тих містечок, коли вся Галичина територіально тільки трохи перевищала Харківську губернію, уявім собі і в наших умовах трупу, скажім, Кропивницького, яка не сміла б виїздити за межі Харківської губернії», - намагався письменник пояснити свою ситуацію згодом, у 1932 р., київським читачам (які так і не побачили його статті)¹¹⁵⁷.

До того ж, на уявній мапі «маленької Галичини» Г. Хоткевич репрезентував Гуцульщину територією неосвіченості, найменш знаним, «занедбаним, кутом з найбільшою кількістю анальфabetів і з найменшим процентом організацій»¹¹⁵⁸. Тут вона асоціювалася з демонічними силами, легендарним Довбушем, гірськими людьми, верхами і корчмами, гуцульськими царинками та спокійними гуцульськими конями, верхи на яких можна писати; таємничою Перкалабою, Білим та Чорним Черемошами, віддаленими селами і Станіславовом, застиглими у локальній пам'яті мандаторами, Юріштанами/Юрішками, «вписаними важкими письменами в історію Гуцульщини». Зрештою, всі ці образи й мікробрази зливалися в єдину картину «читання повісті гір», в образ «землі рідної, гірської України» («Жаль за горами») тощо.

З іншого боку, під впливом адептів москвофільського руху Галичину на території Російської імперії намагалися подавати не як австрійську Galicien польську Galicyju чи галицьку Україну, а як Карпатську чи Підкарпатську Русь. Так, Іларіон Свенціцький на початку ХХ ст. скрупульозно зібрав усі звістки росіян про «Австрійську Русь» (маючи на увазі, щоправда, угорську, буковинську, і галицьку її частини). З його тексту випливало, що

¹¹⁵⁵ Коцюбинський М. До Максима Горького. - С. 441.

¹¹⁵⁶ Там само. - С. 439.

¹¹⁵⁷ Хоткевич Г. Твори: у 2 т. / Г. Хоткевич. - Київ: Дніпро, 1966. - Т. 2. - С. 565-566.

¹¹⁵⁸ Там само. - С. 494.

російські мандрівники та військові бачили в австрійському краї, з одного боку, ту ж Русь, а з іншого - упорядковану за німецьким порядком провінцію, кращу, ніж землі Російської імперії: «Галіція здавалася нам, росіянам, незрівнянно багатшою (...) і кращою за наші сусідні губернії: містечка і міста забудовані добре, вулиці вимощені, країна прорізана шосе, у селах хати просторі, чисті, усі вибілені, селяни одягнуті чистіше й очевидно заможніше, ніж у нас. Усе це робило дивне враження і нехотячи виникало питання, чому у нас гірше», - така цитата із заміток М. Ліхутіна показова для книги І. Свенціцького. (Хоч автор мав тоді протилежну мету: показати благотворний вплив Російської імперії на відродження місцевого руського руху)¹¹⁵⁹.

Водночас до Галичини стали прикладати модель польського та українського П'ємонту - центру національного відродження. Це уявлення еволюціонувало. Так, анонімний автор 60-х рр. XIX ст. критично відповідав своїм опонентам, які пропонували картографічну візію Східної Європи, де Галичину було подано частиною Російської імперії: «Польща, якщо має бути, то буде без французької мапи і російський ауспіцій, бо Росія - не П'ємонт, а Галіція - не Ломбардія»¹¹⁶⁰. Проте згодом асоціація Галичини з П'ємонтом стала однією з наскрізних не лише у суспільно-політичній, але й в історіографічній думці та історичній пам'яті українців і поляків¹¹⁶¹. Складнішим виглядає питання про те, чим була на цей момент Галичина для німців/австрійців - з одного боку, та для євреїв - з іншого. Для перших Галичина була, переважно, місцем їхньої праці, а для частини - місцем асиміляції з місцевим, переважно польським, населенням. Для других - місцем їхнього проживання в іншомовному та іншокультурному оточенні. Водночас у певному сенсі Галичину стали сприймати природною частиною території східноєвропейського єврейства¹¹⁶². (При тому, що окремі галицькі містечка, такі як Броди, Жовква, Дрогобич, Самбір були значною мірою єврейськими).

Велика війна кілька разів змінила сприймання Галичини. На її початку галичани ще підкреслювали свою відданість Австрійській монархії, виступаючи у якості «тирольців Сходу». Натомість під час російської окупації 1914-1915 рр. і наступів 1916 та 1917 рр. на Галичину/Галицію/ Галичину у російському політичному дискурсі її зображали новою провінцією Російської імперії - слов'янською землею, визволеною з-під австрійського ярма. Водночас впродовж 1914-1915 рр. галицькі землі опинилися у складі Галицько-Буковинського губернаторства (що чисто механічно співало з початковою австрійською ідеєю об'єднання Галичини й Буковини). У його складі виділялися Львівська, й Тернопільська, а згодом також Чернівецька й Перемишльська губернії¹¹⁶³.

¹¹⁵⁹ Свенцицкий И. Материалы по исторш возрождения Карпатской Руси / И. Свенцицкий. - Львовъ, 1905. - Кн. 1. - С. 13.

¹¹⁶⁰ Co mowi Galicya o nowej mappie pod titulem: Europa w roku 1860. - Lipsk, 1859. - S. 14.

¹¹⁶¹ Див., напр.: Buszko J. Galicja 1859-1914. Polski Piemont? / J. Buszko. - Warszawa 1989; Ciara S. Galicja Piemont polski, Piemont ukraiński / S. Ciara // Kwartalnik polonicum. - 2008. - No 7. - S. 3-13; Treichler M. «Polnisches Piemont»? Die Autonomie Galiziens innerhalb Cisleithaniens und das polnisch-ruthenische Verhältnis in Galizien / M. Treichler. - München, 2013.

¹¹⁶² Cüm J. Geschishte der Juden in Lemberg / J. Caro. - Krakau, 1894.

¹¹⁶³ Дет. див.: Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) / А. Бахтурина. - Москва: РОССПЭН, 2004. - 388 с.; Ее же. Политика Российской империи в Восточной

Проблемою для нової влади залишалася «польськість» Західної Галичини та східногалицьких міст, однак російська візія мала виразний ідеологічний напрямок: Східна Галичина - це Галицька/Підкарпатська/Червона Русь, яка має бути інтегрована в етнічну Росію¹¹⁶⁴. Натомість В. Уланов у 1917 р. описував Галичину як «природне і етнографічне продовження нашого Південно-Західного краю (Волинської і Кам'янець-Подільської губерній). Частини Галичини, що примикають до руського краю (Полісся, Опілля і Поділля) у ґрунтовому та господарському відношенні повністю співвідносяться із сусідніми з ними російськими губерніями»¹¹⁶⁵. Він також метафорично зображав Галичину населеною «спорідненим племенем», землею, яка «проникає» на Захід, до Кракова та вклинюється у польські етнічні території¹¹⁶⁶. Водночас, як застерігав він, зі Заходу на цю руську територію насувається польська колонізаційна експансія¹¹⁶⁷. Проте, як правило, російські автори вважали Галичину в етнічному плані руським морем (складеним з горян і подолян, гуцулів та бойків), серед якого «тонуть острівці» польського, єврейського та караїмського населення¹¹⁶⁸.

Один з поширювачів такого погляду Дмитрій Вергун бачив у Галичині віддзеркалення Русі - Росії і навпаки - у Великоросії вбачав «дзеркало» княжої Галичини, зокрема на географічному й топографічному рівні: «Крім Галича, існує в Прикарпатській Русі цілий ряд інших міст, що мають своїх тезок в Росії. Так, наприклад, галицький Перемишль, стольний град князя Володимира, має брата в Перемишлі Калужської губернії. Сусіднє місто на Сяні, Ярослав, побудований тим же великим князем Ярославом Мудрим, що й Ярославль на Волзі. Є ще кілька Звенигородів, Городків, Городищ - усі пам'ятки спільної історії руського Прикарпаття з рештою Русі»¹¹⁶⁹.

В інших тогочасних текстах (зокрема виданих під егідою журналу «Украинская жизнь») ¹¹⁷⁰ Галичину як «самостійну країну» також зображали державним утворенням княжих часів, родоначальником якого виступав Володимир Святославович. Водночас прихильники цього напрямку підкреслювали, що уже в XIII ст. Київ та Галич належали до різних культурних світів - східного, візантійського та західного¹¹⁷¹. Далі історію краю описували уже як історію провінції польської та австрійської держави, хоча період конституційної реформи і галицької автономії зображали часом розквіту української Галичини¹¹⁷². Натомість автори, які орієнтувалися на Великоросію, доволі детально

Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина. - Москва, 2000. - С. 78-108.

¹¹⁶⁴Червонная Карпатская Русь - часть единой неделимой Руси: отчет о деятельности Киевского отделения галицко-русского общества // Киевское отделение галицко-русского общества. - Киев: [б. и.], 1915. - 64 с.

¹¹⁶⁵Улановъ В. Галиція в ся прошломъ и настоящемъ / В. Улановъ. - Москва, 1917. - С. 2.

¹¹⁶⁶Там само. - С. 2-3.

¹¹⁶⁷Там само. - С. 4.

¹¹⁶⁸Там само. - С. 8.

¹¹⁶⁹Вергунъ Д. Что такое Галиція? / Д. Вергунъ. - 2 изд. - Петроградъ, 1915. - С. 20.

¹¹⁷⁰Галичина, Буковина, Угорская Русь. - 2 изд., доп. - Москва: Задруга, 1915. - 281 с.

¹¹⁷¹Там само. - С. 47.

¹¹⁷²Там само. - С. 56.

змальовували Галичину та її історію у роздвоєній перспективі. Так, професор Н. Ястребов, з одного боку, підкреслював, що вона, як щось цілісне, склалася лише в австрійський період з різних воєводств Речі Посполитої. Однак вчений використовував і термін «стара Галичина» на позначення тої історичної реальності, яка існувала перед 1772 р. та zarazом пророкував майбутнє «Галіції» після російського завоювання: «вона і фактично і юридично буде «виділена» з Австрії і возз'єднана з Росією, а дві її частини - західна, польська і східна, руська (малоруська), у тій чи іншій формі будуть «відділені» одна від одної»¹¹⁷³.

Натомість книга В. Лагова з 1915 р. репрезентувала Галичину уже як російську губернію - «свою» Галичину на протигагу австрійській Галіції. З перших сторінок автор стверджував, що цей «старий російський край» - навіть не звичайна провінція, а «ціла держава і за своїми розмірами, і за кількістю населення, і за багатствами, і навіть за своєю тисячолітньою історією»¹¹⁷⁴. Цю історію Лагов подавав у вигляді ряду етапів: прилучення хорватського Галича до Руської держави, самостійність Галичини наприкінці XI ст., її розквіт при Романовичах у XIII ст., занепад у XIV ст. польське засилля аж до XVIII ст., «австрійське ярмо» після 1772 р. з коротким руським відродженням у XIX ст. в боротьбі з «українським тиском» і «тріумфальне злиття Галичини з рештою неозорої Росії»¹¹⁷⁵. Сам край автор описував, наголошуючи на його природних (ліси) і мінеральних багатствах: покладах солі, вугілля та нафти. Він також акцентував на польській домінації в регіоні, на тому, що місцеві «руські» дуже добре знають польську, перебувають під німецьким впливом і лише високоосвічені інтелігенти читають російську літературу, вважаючи її «своєю»¹¹⁷⁶.

Водночас В. Лагов етнічно диференціював Галичину, відокремлюючи у ній «найчистішу масу руського населення» (східна частина до «Львівського меридіану»). Натомість гуцули у його зображенні - не слов'яни; «підприємливі й малорослі» бойки також виглядають окремим народом, як і лемки, теж відокремлені від «справжніх руських». Загалом жителі Галичини у Лагова поділялися на «сільських галичан, котрі люблять Росію»; поляків, які у сільській місцевості зливаються з руськими; галицьких поміщиків, які ворогують з руськими селянами та пригноблюють їх. Окреме місце у цій класифікації зарезервоване для галицьких євреїв, які, у свою чергу, поділяються на сільських, фанатичних і заскорузлих у неграмотності, і освічених та грамотних жителів. Крім них, Лагов бачив серед галичан переважно сполонізованих німців-«штабів» і циган, які не піддаються асиміляції¹¹⁷⁷. Загалом, уся Галичина здавалася авторові сільською й «малоросійською за пейзажем; краєм невеликих і невіразних містечок, які відрізняють від сіл лише кількістю євреїв»¹¹⁷⁸. Культура й література краю, на його думку, також були дуже локальні й нецікаві (за винятком Франкових творів). Навіть густоту залізничних доріг в

¹¹⁷³ Ястребовъ Н. Галиція накануне Великой Войны 1914 года / Н. Ястребовъ. - Петроградъ, 1915. - С. 142.

¹¹⁷⁴ Лаговъ В. Галичина. Ея история, природа, населеніе, багатства и достопримечательности / В. Лаговъ. - Петроградъ, 1915. - С. VII.

¹¹⁷⁵ Там само. - С. 2-7.

¹¹⁷⁶ Там само. - С. 41.

¹¹⁷⁷ Там само. - С. 55.

¹¹⁷⁸ Там само. - С. 60

Галичині російський автор уважав нераціональною: частина з них, мовляв, проведені не там, де належалося б¹¹⁷⁹. Столиця краю, Львів, Лагову подобалася: єдиним недоліком міста він вважав відсутність річки. Доволі позитивно росіянин характеризував також частину інших міст Галичини, додаючи водночас, які з них зайняла російська армія. Зрештою, основною метою його книжки була презентація нових територій імперії імперському читачеві.

Натомість Е. Тураєва-Церетелі та Єлена де Вітте романтично описували лісисті Карпати - край, заселений руськими людьми - поліщуками(8Іс!), бойками, гуцулами, жителями Коломиї тощо. Авторки досить детально знайомили читачів з історією середньовічної і ранньомодерної Галичини, (причому високі кургани на території краю були трактовані тут «пам'ятки по богатирах»). До цього були додані незвична мапа «царства Галицько-Володимирівського» та путівник, що зосереджував увагу росіян на «руських» місцях Галичини - Львова, Перемишля, Коломиї, й особливо Галича з його Галичиною могилою¹¹⁸⁰. (Водночас тоді ж Галичину й Буковину зображали краєм гір та мистецтва¹¹⁸¹).

Втім, навіть пізніше, у 1917 р., представники російської інтелігенції все ще вважали, що найкращим виходом для всієї Галичини було б її нове «визволення» російськими військами: «від перемоги росіян галицькій русини й поляки можуть чекати виконання своїх заповітних бажань: поляки - об'єднання Польщі, русини - братнього прийому й таких умов свого існування, за яких могли б вилікуватися важкі недуги цього страждальця-народу»¹¹⁸². Водночас галицькі москвофіли та частина представників російської еміграції розповсюджували образ Галичини-Галиції як частини Карпато- Росії - регіону, що складався з Галицької, Буковинської та Угорської Русі, і був логічним продовженням уявного континууму «від Карпат до Камчатки». При цьому - у стилі панславістичних ідей - вони репрезентували Карпати загальнослов'янською прабатьківщиною, а Галичину - постійним предметом суперечки між Руссю та Польщею¹¹⁸³. Проте плани остаточної інтеграції краю у Росію не були реалізовані.

Після 1915 р. українці, поляки, німці та євреї й далі використовували звичні інструменти й способи опису краю. Звичайно, тогочасна картина регіону, зокрема в українських текстах, вписувалася в образ «Галицької Руїни» - знищеної Східної Галичини¹¹⁸⁴. Проте, з іншого боку,

¹¹⁷⁹ Там само. - С. 68.

¹¹⁸⁰ *Тураєва-Церетелі Е.* Галицкая Русь в ся прошломь и настоящемь / Е. Тураєва-Церетелі, Е де Вітте. - Москва, 1915.

¹¹⁸¹ *Лукомский Г* Галиция в ее старине: очерки по истории архитектуры ХІ-ХУІІІ вв. и рисунки Г. Лукомского / Г. Лукомский. - Петроград: Издание Т-ва Р. Голике и А. Вильборг, 1915; Народне мистецтво Галичини й Буковини. Народное искусство Галиции и Буковины и Земскій Союзъ въ 1916-1917 гг. войны. - Киевъ, 1919. - 63 с.

¹¹⁸² *Уланов В.* Галиція в ся прошломь. - С. 47-48.

¹¹⁸³ *Аристовъ Ф.* Карпато-русские писатели. Изследование по неизданнымъ источникамъ / Ф. Аристов. - Москва, 1916. - Т. І. - С. 1.

¹¹⁸⁴ *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914-червень 1915 / І. Петрович. - Львів, 1915; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле / Д. Дорошенко. - Львів: Червона Калина, 1923. - Част. 1: Галицька руїна 1914-1917 років; *Мазур О.* Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.) / О. Мазур, І. Патер // Вісник національного університету «Львівська політехніка». - Львів, 2007. - № 584: Держава і армія. - С. 44-55.

українці та поляки прагнули на цьому тлі сформувати образ Галичини нової, повоєнної. Частина польських авторів, як Александр Щепанський, далі наполегливо розвивала ідею економічної модернізованої Галичини/ Galucyi - одного з найбільших збірників фінансованих заощаджень та покладів нафти (з яких, однак, користають лише закордонні консорціуми)¹¹⁸⁵. Натомість у політичному плані польські суспільні діячі щораз частіше стали критикувати довоєнний устрій Галичини, вимагаючи замість автономії її «усамостійнення». Таким, принаймні, бачив її майбутнє Казимир Бартошевич. Він розглядав історію Галичини як австрійського політичного проекту, виділяв у ній час абсолютизму, конституційний період та доходив висновку, що край потребує незалежності більшої або такої ж, як Хорватія. Крім того, автор вимагав свободи комунікації між польською Галичиною та Королівством Конгресовим як символу єдності одного народу (відповідаючи варшавській критиці Галичини як відсталого, консервативного і лояльного до Австрії польського краю)¹¹⁸⁶.

Натомість австрійський проект, а згодом акт «виокремлення» Галичини та утворення Польського королівства 5 листопада 1916 р., що, фактично, визнавав її польську приналежність, викликав спротив українських політичних еліт. Тому українці, зокрема представники віденської еміграції, все активніше розповсюджували ідею української Галичини, яка мала б відіграти ключову роль у реалізації українського політичного проекту. Така Галичина разом з територіями тогочасної Південно-Західної Росії мала стати частиною майбутньої України. Вони підкреслювали, що землі Східної Галичини, нинішні провінції австрійської держави, є насправді частинами України (на чому наголошував ще Юліан Бачинський та його сучасники) або ж галицькою, угорською та буковинською «історичними країнами»¹¹⁸⁷. У цьому контексті Галичину подавали як центр культурного й майбутнього політичного життя не тільки в австрійській Русі, але й у масштабах усіх українських земель¹¹⁸⁸.

Чужоземці й далі розглядали Галичину майже у передвоєнному ракурсі. Так, наприклад, подавав край Александр Гуттри, описуючи його як специфічний багатоетнічний регіон, в якому поруч живуть русини, поляки і євреї. Водночас він розвивав думку про зустріч двох культур - латинської та візантійської, детально описував австрійські державні структури в краю, а також його основні міста, зокрема Львів, підкреслюючи наслідки війни, яка на його очах змінила давню реальність¹¹⁸⁹. Натомість український географ Степан Рудницький, котрий видав свою книгу тоді ж, що й Гуттри, презентував Галичину вже частиною України - і на рівні фізичної географії, і в антропогеографічному вимірі¹¹⁹⁰. При цьому вчений мусів доводити німецьким читачам, що, попри статистичні дані, Східна

¹¹⁸⁵ Szczepanski A. Rozwoj przemyslu Galicji: (dotychczasowe drogi i wytyczne na przyszłosc) / A. Szczepanski. - Lwow, 1916. - S. 43.

¹¹⁸⁶ Bartoszewicz K. Dzieje Galicji, jej stan przed wojn[^] i «wyodrebnienie» / K. Bartoszewicz. - Warszawa; Lublin; Lodz; Krakow, 1917.

¹¹⁸⁷ Про еволюцію цих поглядів див: Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття / І. Райківський. - Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2012. - 932 с.

¹¹⁸⁸ Лозинський М. Галичина в життю України / М. Лозинський. - Відень, 1916.

¹¹⁸⁹ Guttry A. Galicien. Land und Leute / A. Guttry. - München; Leipzig, 1916.

¹¹⁹⁰ Rudnyckyj S. Ukraina. Land und Volk. Eine gemieffassliche Landeskunde / S. Rudnyckyj. - Wien, 1916. - S. 27-38, 133-134.

Галичина є етнічно та конфесійно українською (62 % - українців супроти 25 % поляків і 12 % євреїв), подаючи детальну статистику співвідношення українців та поляків в окремих округах¹¹⁹¹. Зрештою, він чітко наголошував, що австрійська Русь, і зокрема Галичина, виступає національним П'ємонтom для решти українців¹¹⁹². Все це чітко вписувалося в ідеологію українського руху в краї, бо його представники бачили Галичину саме у загальнонаціональному вимірі - однією з головних проекцій майбутньої державності.

4.3. Уявлення про край у міжвоєнний час

Закінчення Великої війни співпало з утворенням Західно-Української народної республіки. Підставою її виникнення була переконаність в українському характері Галичини і в тому, що саме вона стала тим П'ємонтom, який швидко прогресував, хоча його розвиток й загальмувала Світова війна¹¹⁹³. Утворення ЗУНР ще раз переформувало уявлення про край. Тепер він входив до українського державно-політичного організму, що мав охоплювати підавстрійську Русь/Україну: Східну Галичину по Сян разом з Лемківщиною, а також Буковину (Чернівці, Сторожець, Серет) та українську частину Угорщини. Цю територію, яку окреслювала «Проклямація Української Народної Ради» від 19 жовтня 1918 р., було поділено на 40 повітів (Станиславів, Перемишль, Дрогобич, Самбір, Долина та ін.) зі столицею у Львові¹¹⁹⁴. Після 22 січня 1919 р. - проголошення Акту Злуки ЗУНР фактично перетворився на ЗОУНР (Західні області УНР)¹¹⁹⁵.

Однак на той момент нове утворення вже було поважно загрозеним: поразки на українсько-польському фронті скорочували територію ЗУНР, роблячи її столицями після Львова, Тернопіль, Станиславів, Бучач, Чортків, Заліщики. (До того ж, у час боїв виникли й зовсім не передбачувані проекти, наприклад, русофільської Лемківської республіки на Заході Галичини, в якій українці певний час бачили польську та чеську інтриги¹¹⁹⁶). При цьому впродовж воєнних дій розглядалися різні варіанти нового українсько-польського поділу Східної Галичини: питанням суперечок був, зокрема, Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Однак згодом усі ці варіанти зникли. Зрештою, українську владу в Галичині було ліквідовано, а її місце зайняли адміністративні структури, які ввійшли до складу відродженої Польщі з центром у Варшаві. Після негативного для українців наслідку українсько-польського протистояння 1918-1919 рр. термінологія та риторика обох сторін також змінилася.

¹¹⁹¹ Ibidem. - S. 143-144.

¹¹⁹² Rudnyckij S. Ukraina. Land und Volk... - S. 206.

¹¹⁹³ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 / А. Крезуб. - 2 вид. - Нью-Йорк, 1966. - С. 5.

¹¹⁹⁴ Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. - Львів: Видавнича фірма «Олір», 1995. - 368 с.; Макарчук С. Українська республіка галичан / С. Макарчук. - Львів: Світ, 1997; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. - Львів, 1999. - Ч. 2-3. - С. 132-193; Західно-українська народна республіка 1918-1923. Ілюстрована енциклопедія. - Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008.

¹¹⁹⁵ Див.: Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917-1921 рр. / М. Литвин. - Харків: Фоліо, 2015.

¹¹⁹⁶ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. - С. 52.

У міжчасі (1920) внаслідок наступу більшовицьких військ на східних теренах колишньої східної Галичини виникла Галицька соціалістична радянська республіка, що охопила Сокальський, Терехівський, Чортківський, Бережанський, Бродівський, Бучацький, частково - Радеківський повіти. Радянська влада подавала цю формацію як інтернаціональну територію соціальної справедливості (звільнення робітників й селян від «польсько-поміщицького гніту»), та мала в планах її розширення далі на решту східногалицьких земель, включно зі Львовом. Радянську Галичину розглядали частиною простору, який мала охопити світова революція та новий соціальний лад, а водночас шляхом, котрий веде представників нового ладу в Східну й Центральну Європу¹¹⁹⁷. Натомість їхні супротивники розглядали цю територію як окуповану більшовиками частину ЗУНР/Східної Галичини¹¹⁹⁸.

Майже весь цей час галицькі українці використовували щодо власних земель термін «Галичина», хоч і в різних варіантах та комбінаціях. Зокрема це стосувалося періоду певної невизначеності перед рішенням Ради Послів 1923 р. В українських книгах, де йшлося про польсько-українську суперечку за край, його називали (тимчасово) окупованою Галицькою Україною, що потерпає від польських звірств¹¹⁹⁹. «Східна Галичина представляє як одно велике цвинтаріще. Куди не глянеш, де не поїдеш, скрізь бачиш руїну, гроби, хрести, покраяні окопами та шанцями поля. Тут і там по дорогах і вулицях бачиш людей зі сумним, пригнобленим виглядом їх лиць», - зауважував тоді Осип Мегас¹²⁰⁰.

З іншого боку, дипломатичні поразки українців у боротьбі за приналежність Східної Галичини були частково зумовлені вчинням польських географів (зокрема Євгеніуша Ромера та його однодумців) подати чітку й зрозумілу представникам інших країн мапу польських претензій в регіоні. Так, зокрема, польські науковці намагалися статистично довести вагомість римо-католицької людності у краю¹²⁰¹, підкреслювали його «історично польську» етнічну природу тощо. Невипадково одна з брошур, яку підготували у 1919 р., була названа в мілітарному стилі: «На захист Східної Галичини» (<^ obronie Galicyi Wschodniej») й стала засобом лінгво-картографічної війни ідей між поляками та українцями¹²⁰².

Польські інтелігенти міжвоєнного часу, наприклад Тадеуш Бой-Желенський, описували Галичину з ностальгією, але крізь призму невидимої конкуренції між фаворизованим столичним Львовом та зубожілим, але свідомого своєї старовинності й аристократичної традиції Краковом: «От яким щасливчиком був Львів! Австрія зробила його, лихо знає, за які заслуги, столицею (...). Розміщений у величезній палаті краю, яка становила його природний доплив, у врожайній

¹¹⁹⁷ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.) / Б. Тищик. - Львів, 1970.

¹¹⁹⁸ Верига В. Галицька соціалістична радянська республіка (Перша більшовицька окупація Галичини) / В. Верига. - Нью-Йорк, Торонто, Париж, Мельбурн: НТШ, 1986. - 202 с.

¹¹⁹⁹ Мегас О. Трагедія Галицької України. Матеріяли про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919, 1920 / О. Мегас. - Вінніпег, 1920.

¹²⁰⁰ Там само. - С. 5.

¹²⁰¹ Pawlowski S. Ludność rzymsko-katolicka w rusko-polskiej cz[^]sci Galicji / S. Pawlowski. - Lwów, 1919; Поп.: Römer E. Rocznik polski. Tablice statystyczne / E. Römer, I. Weinfeld. - Kraków, 1917.

¹²⁰² Hibel K. Wojna na mapy, wojna na słowa. Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie mi[^]dzywojennym / K. Hibel. - Wien, 2014. - S. 84, 89-95.

подільській землі, мав на додаток поблизу на окрасу нафту! Отже, Львів (у порівнянні з Краковом та Галичиною, яку в міру збирила Австрія) кипів життям (...). Тому Львів дивився поблажливо на тихий і бідненький Краків, тоді як Краків, з вершин свого культурного блиску дивився на Львів, ніби підупалий великий пан на нувориша-доробкевича»¹²⁰³.

У 1919-1920 рр. українські дослідники (як Володимир Геринович) почали активно поширювати власний образ Східної Галичини - економічної, етнічної та географічної одиниці в контексті об'єднаної України чи українського «етнічного організму». Водночас вони наголошували, наприклад, що на польському етнічному кордоні «український організм» (зокрема у Галичині) постійно відступає, а польський повсякчас територіально поширюється. (При цьому, наприклад, Мирон Кордуба у 1921 р. говорив про сумні для українців статистичні тенденції на тлі зростання кількості галицьких поляків)¹²⁰⁴. Водночас вчені акцентували на економічному потенціалі краю, який при сприятливих умовах міг би забезпечити його автономне існування. Зокрема дослідники зображали Галичину географічною країною Європи унікальною, покладами нафтової ропи, солі, озокериту, мінеральних джерел.

Підхід до цих питань відрізнявся залежно від того, по якій бік Збруча перебували українські науковці. Так, ті, хто писав в умовах УСРР/УРСР, зображали Галичину природно багатим, але визискуваним краєм: «розвиток нафтового промислу галицького Підкарпаття - це одна довга трагедія українського підкарпатського селянина і робітника. Економічні й суспільні відносини кинули трудящі маси в обійми капіталу, який їх немилосердно експлуатує», - стверджував В. Геринович на сторінках «Червоної правди» 1921 р.¹²⁰⁵.

Натомість Степан Рудницький у виданому тоді ж львівсько-віденському дослідженні¹²⁰⁶ доводив рацію існування самостійної Галичини як тимчасової форми української державності. Він намагався переконати зневірених читачів, що, видобувшись «з-під польського панування», край сам здатен забезпечити себе усім необхідним: тут розвинене хліборобство, огородництво й садівництво (сільське господарство), вугільна й нафтова промисловість тощо. При цьому Рудницький оптимістично розглядав перспективи краю, стверджуючи, що «Галичина має більше ріллі, як Бельгія, Голландія й Швейцарія разом», торф'яних запасів «вистачить на ціле століття для опалу й промислу Української Галичини», сам регіон - «одно велике нафтове поле 10000 км. простору», видобуток озокериту тут має всесвітні масштаби¹²⁰⁷. До того ж, він зображав Галичину «надійним вікном» - потенційною країною-транзитером між європейським Заходом та Сходом¹²⁰⁸.

Загалом Рудницький (у світлі тогочасної економічної кон'юнктури) аналізував нафтову

¹²⁰³ Цит. за: (Boy) Zelenski T. Znaszli ten kraj?... i inne wspomnienia / (Boy) T. Zelenski. - Gdansk: Tower Press, 2001. - S. 3.

¹²⁰⁴ Див.: Професор Володимир Геринович / [за ред. О. Шаблія]. - Львів, 2008. - С. 94-95; Кордуба М. Вибрані статті / М. Кордуба. - Тернопіль, 2011. - С. 145-151.

¹²⁰⁵ Професор Володимир Геринович. - С. 124.

¹²⁰⁶ С. Р. Економічні основи галицької державності / С. Р. - Львів; Відень, 1921. Републікація праці: Академік Степан Рудницький / [за ред. О. Шаблія]. - Львів, 2007. - С. 354-365.

¹²⁰⁷ Академік Степан Рудницький. - С. 356.

¹²⁰⁸ Там само. - С. 365.

промисловість Галичини поряд із нафтовидобуванням Росії, США, Індії та Румунії, Німеччини, Японії¹²⁰⁹. Тоді географ уважав, що Галицька Держава може стати інвестиційно привабливою карпатською Швейцарією, яка може конкурувати зі Швейцарією альпійською¹²¹⁰. Водночас учений підтримував також ідею соборності України, тезу єдності Києва та Львова (вважаючи, однак, що створення Галицької Держави як невеликого й слабкого, але «клаптика рідної території» мало б стати першим етапом соборницького проекту¹²¹¹). При цьому вчений розважував навіть географічне розташування майбутньої столиці Західної України/Галичини, вибираючи між Галичем та Станіславовом, та вважаючи, що Львів може бути лише значним культурним центром краю¹²¹². Загалом, на початку 20-х років ХХ ст. науковець зображав Галичину щитом перед російською та польською домінацією¹²¹³.

Натомість у цей час Василь Панейко під впливом більшовицьких проєктів розглядав Галичину й Україну в перспективі іншої геополітичної реальності: об'єднання східноєвропейських держав¹²¹⁴. Втілюючи радянофільські концепції, Панейко скептично ставився до можливостей утворення не лише самостійної Галичини, але й її автономії у складі Польщі. Порятунком чи визволення Східної Галичини він бачив лише в «оружній силі, яка зі сходу насунеться на Варшаву і на Збруч». Цією силою, за Панейком, могла б стати навіть «російська» в основі військово-політична федерація народів Східної Європи, що сягатиме від Чорного до Білого морів - союз «держав української, великоруської, литовської та ін.»¹²¹⁵. У візії В. Панейка Галичина потенційно виявлялася не частиною незалежної України, ідею якої він різко критикував, а співтворцем набагато масштабнішого за розмірами політичного цілого - євразійської імперії З'єдинених Держав Східної Європи, що втілилася у формі СРСР. Тут, на думку Ігоря Соляра, можна бачити своєрідне передбачення подій 1939 р., коли західноукраїнські землі були прилучені до УРСР¹²¹⁶.

Однак у середині 20-х років ХХ ст., після міфологізованого державною пропагандою «дива над Віслою», такі проєкти ще виглядали утопічними: Східна Галичина була інкорпорована до Польщі. Мотиви її приєднання були різними (серед них - уявлення про цю територію як невід'ємну складову Давньої Речі Посполитої). На рівні офіційної термінології існували лише «східні воєводства Польщі»: Львівське, Станіславівське й Тернопільське. Зокрема рішення

¹²⁰⁹ С. Р Нафта Східної Галичини / С. Р. - Відень, 1922. - С. 6-7.

¹²¹⁰ Там само. - С. 58.

¹²¹¹ Академік Степан Рудницький. - С. 366-372.

¹²¹² Там само,

¹²¹³ Він вважав, що такі нові слов'янські країни, як Чехія, можуть бути зацікавлені в утвердженні української галицької державності з територіальних міркувань; такі як Югославія можуть бути прецедентом для її утворення, балтійські держави (Литва, Латвія й Естонія) могли б отримати у Галицькій державі союзника у протистоянні з відродженою Польщею. Зрештою, доводив географ, навіть неприхильна цій ідеї Румунія могла б використати виникнення окремої Галичини на свою користь.

¹²¹⁴ *Панейко В.* З'єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. - Відень, 1922.

¹²¹⁵ Там само. - С. 17.

¹²¹⁶ *Соляр І.* Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України. 1923-1939 / І. Соляр. - Львів, 2011. - С. 158.

польського Сейму від 3 грудня 1920 р. трансформувало колишню Східну Галичину. Згідно з ним, наприклад, Львівське воєводство охопило територію від Львова, Бібрки, Добромиля, Дрогобича, Яворова, Городка, Рудок, Самбора, Сокаля, Стрия, Жовкви, Мостиськ до Перемишля, Жешува, Ярослава, Ліська, Пшеворська, Кросна й Ланцута, Тарнобжега, Кольбушової й Цешанува. Станіславівське воєводство охоплювало не лише Станіславів, Богородчани, Городенку, Калуш, Коломию чи Косів, але й Стрий, Турку та Жидачів. Натомість Тернопільське поширювалося на Тернопіль, Броди, Бережани, Борщів, Бучач, Гусятин, Зборів, За-ліщики, Теревовлю, Радехів, Підгайці тощо. При цьому майже вся польська Західна Галичина ставала Краківським воєводством.

Проте в ментальності поляків переміг історіософський образ краю, складений з популярних міфологем. Неофіційними назвами регіону серед міжвоєнної польської громади стала «Червенська земля» - від згадок про літописний Червен; але передовсім - «Східна Малопольща» - від середньовічної Малопольщі, «продовженої» тепер на схід. Натомість назва Галичина/Galicyna, яка відсилала до недавнього австрійського минулого та середньовічного руського князівства, стала небажаною. Ще категоричнішими польські чинники були супроти назв «Західна Україна» та «українець» стосовно галицького краю. Офіційна державна доктрина та ідеологія польських національних сил переконувала, що в колишній Східній Галичині не було і немає жодної «України». При цьому, як показала Катажина Гібель, сама назва цієї частини польської міжвоєнної держави еволюціонувала і поширювалася серед окресленого кола польських політичних партій (від PSL «Piast» до Klubu Narodowego Zjednoczenia Ludowego) та не мала строго ustalеної мовної та орфографічної форми (від wschodnia Malopolska до Wschodnia Malopolska). До того ж, її конкурентами слугували також «Земля Червенська», а також менш визначені «креси»¹²¹⁷. При цьому одним з засобів підтримки та поширення ідеї «Східної Малопольщі» як етнополітичного проекту мала слугувати власне книжно-писемна культура, а її опорними пунктами - усі острівці польськості на цій території, «бо кожен костел, народний дім, польська школа та кожен морг польської землі у польських руках - то гранітні зруби сили польської на кресах. Кожна книжка, газета польська, кожна лекція і пісня польська - то доозброєння поляків, які замешкують цю землю, моральною силою і переконаністю у неподільності польських земель, то, зрештою, - твердий ґрунт, на якому завжди знайде опору і допомогу польський воїн у часі війни», - стверджували незадовго до воєнного лихоліття місцеві діячі польського Товариства Народної Школи (TSL), звертаючись до селян¹²¹⁸.

Водночас прихильники польської візії Галицької землі (Станіславівщини) експлуатували щодо цієї території літописний (руський за походженням) хоронім «Червенські городи» поруч з локальною метафорою «Золотого шляху» як синоніму з Покуття¹²¹⁹. При

¹²¹⁷Hibel K. Od «Maloposki Wschodniej» do «Ukrainy Zachodniej». Geneza, rozwój oraz zakres funkcjonalowania w języku polskim nazw geograficznych odnoszących się do «Galicji Wschodniej» w latach 1918-1939 / K. Hibel // *Slavia Orientalis*. - 2012. - Nr. 4. - S. 475-510.

¹²¹⁸Sietnicki J. F. O. N. a Malopolska Wschodnia / J. Sietnicki // *Nasza Praca*. Tygodnik dla wsi (Lwow). - 1938. - 13 lutego.

¹²¹⁹Złoty szlak. Kwartalnik poświęcony kulturze Ziemi Halickiej. - 1938. - Rocznik 1. - Zeszyt 1. - 80 s.

цього використовували образи середньовічних війн, перемог та твердинь на східних польських кордонах. Вони формували своєрідний образ минулого краю та його політичної генези: «Золотий шлях - то назва, яка про цю землю незлічені будить спомини. вікопомної хвилини, коли в половині XIV ст. Казимир Великий, звільнивши Галицьку Русь з-під татарського ярма, переможний свій спис спер об лісні пущі волоської Буковини. Тою дорогою обшар землі цієї Русі, що належить до давніх, лехітських «червенських городів», замкнутий Дністром, щитами Карпат й «стіною», тобто волоською границею, перейшов тоді з-під влади галицьких князів під володіння Польщі, творячи найдалі на Схід просунуту його частину»¹²²⁰.

Однак навіть на тлі міфологізації боротьби за давню «Червенську землю» чи «Львів і Східну Малопольщу» 1918-1919 рр. тогочасні польські автори вже не виокремлювали Галичину як якийсь особливий регіон. Всі воєводства подавалися у загальному ряду з іншими (з тим, що у Львівському воєводстві поляки, за офіційними переписами, становили 58 %, у Тернопільському - 49 %, у Станіславівському - 22 % населення)¹²²¹. Вони губилися у загальнопольському контексті й з'являлися тоді, коли йшлося, наприклад, про солеваріння у Дрогобичі, кам'яну сіль у Калуші й Стебнику, залізничний міст через Прут у Яремчі тощо¹²²². На цьому тлі продовжувалася польсько-українська боротьба за етноконфесійну статистику на провінції, яка велася ще до Першої світової війни.

Її прикладом може слугувати Самбірський повіт. Так, у першому десятилітті ХХ ст. кількість його населення (107 393), з одного боку, поступалася близькому Дрогобицькому повіту (171 042), але випереджувала недалекий повіт Рудки (77 246) та майже вдвічі переважала повіт Старий Самбір (60 675). За віровизнанням, що покривало національну ідентифікацію, на цій території налічували 32 788 римо-католиків (поляків), 65 453 греко-католиків (русинів, тобто українців) і 8 829 представників юдаїзму (євреїв). Водночас 44 801 з них вважали мовою повсякденного спілкування польську, 61 272 - руську (українську), і 1 312 - німецьку. За цими критеріями, у 15 гмінах повіту переважали поляки (римо-католики), натомість у 72 - українці (греко-католики) й лише в одному - євреї (визнавці юдаїзму). У 20-30-х роках ХХ ст. чисельні пропорції змінилися мало. У 1921 р. перепис населення зафіксував загальну кількість населення у 105 020 осіб, з яких виділив 61 914 греко-католиків (українців), 33 889 визнавців римо-католицизму (поляків) та 8 854 «старозаконних» (євреїв). Через десять років ще один перепис населення стверджував, що місто й повіт населяли вже 133 814 осіб, серед яких 43 583 римо-католиків (поляків), 78 504 греко-католиків (українців) і 11 258 представників «мойсеєвого визнання» (євреїв).

Самбір у міжвоєнний час був невеликим, скромним за розмірами містом, з 25 000 мешканців (з перевагою усе ж польських жителів). Водночас навіть у статистиці міста й повіту існувала українсько-польська конкуренція. Так, польські дані міжвоєнного часу нав'язували думку про збільшення польської присутності на цій території. Українці ж, опираючись на дані греко-католицьких шематизмів, навпаки, наголошували на загальній перевазі українського населення і його зростаючій присутності в регіоні. Так, самбірський адвокат Володимир Гуркевич

¹²²⁰ Czołowski A. Od redakcji // Ibidem. - S. 7.

¹²²¹ Malicki A. Jak pracujemy w Polsce. Podręcznik do nauki geografii / A. Malicki, J. Piątkowski, W.

Zinkiewicz. - Warszawa; Lwow, 1935. - S. 41.

¹²²² Ibidem. - S. 87.

у 1931 р. (із застереженнями) підкреслював, що українське населення на Самбірщині збільшилося з 31 705 осіб у 1830 р. до 54 815 осіб у 1930, тоді як кількість поляків у цей час становила 19 712, а євреїв - 7 046 (на тлі 4 500 українців, 11 500 поляків і 6 000 євреїв у самому Самборі). Отож, етнотомографічна мапа краю засвідчувала, з погляду українців, їхні законні права на його територію.

У рецепції політичних еліт тогочасної Польщі (зокрема однодумців Юзефа Пілсудського) міжвоєнну Галичину/Східну Малополюшу розглядали як неспокійний, не надто розвинений промислово, етнічно різнорідний та небезпечний регіон з сепаратистськими настроями, за яким слід наглядати, «утихомирюючи» українські радикальні рухи. (Звідси - пацифікаційні акції 1930 р.). З колишнього Галичиною були пов'язані представники та очільники Польщі 1930-х років, зокрема Ігнаці Мос-ціцький та Едвард Ридз-Смігли, котрі сприймали її як невід'ємну частину Польщі, «завжди вірну» національній ідеї. Водночас міжвоєнна «ліва» думка (як польська, так і українська) залишала край за ширмою своїх інтересів. «Результат масштабних класових битв», за марксистською термінологією В. Найдус, для польського населення вирішувався на землях колишнього Конгресового королівства з «великою буржуазією» і «бойовими традиціями пролетаріату». «Відстала Галичина зі своїми слабким пролетаріатом і не чисельним робітничим класом на довгі літа в нашому письменстві була зіпхнута у тінь. З'являлися лише спомини провідних галицьких діячів: Леона Білінського, Ігнаці Дашинського, Генрика Діаманда, Владислава Студницького», - зауважувала дослідниця робітничого руху в Польщі¹²²³.

В українських середовищах 20-30 років ХХ ст. вагалися щодо того, як належить називати край: Західною Україною, Галичиною чи навіть галицько-волинськими землями. На останнє словосполучення накладалися дві тенденції. Перша - бажання підтримувати пам'ять про Галицько-Волинську державу, якою її описували тогочасні історичні дослідження¹²²⁴. Друга - проектування давньої ситуації на нову, у якій місце Буковини, що відійшла Румунії, зайняла Волинь, котру прилучили до Польщі (у такий спосіб, парадоксально «реалізувався» австрійський проект Галичини й Во-лодимирії). Під таким кутом зору розглядав ситуацію в регіоні Євген Храпливий¹²²⁵. Його підтримували також інші географи, згруповані, зокрема, довкола Володимира Кубійовича. Ще з австрійських часів в краю вже існував специфічний образ офіційної «Во-лодимирії». Наприклад, вже у першому томі «Матеріалів до українсько-руської етнології» 1899 р. Мирон Кордуба вмістив статтю про писанки з «Галицької Волині», окреслюючи її етнографічний простір тодішнім Сокальським, Кам'янецьким (Кам'янка-Струмилівським), Равським, Жовківським, Брідським повітами та північною частиною Золочівщини¹²²⁶.

Однак сприймання приєднаних після Першої світової війни «не галицьких» Волині й Полісся, а також Холмщини серед галицьких українців та поляків залишалося неоднозначним. Так, українці дійсно бачили у цих територіях відродженої Польщі символічне відновлення єдності українських середньовічних територій. Теоретично це означало також збільшення українського

¹²²³ *Najdus W. Szkice z historii Galicji...* - S. 9.

¹²²⁴ Див.: Галицько-Волинський літопис / [пер. Т. Коструба]. - Львів, 1936. - Ч. 1-2.

¹²²⁵ *Храпливий Є.* Сільське господарство Галицько-Волинських Земель / Є. Храпливий. - Львів, 1936.

¹²²⁶ *Кордуба М.* Писанки на Галицькій Волині / М. Кордуба // Матеріяли до українсько-руської етнології. - Львів, 1899. - С. 169-210.

населення на теренах, які в польській уяві були «східними кресами», «Східною Малопольщею», «Червенськими городами». Так підсилювалася позиція «Західної України» як противаги цим ідеологемам. Крім того, Волинь і Полісся набували статусу архаїчної, предковичної землі, території з реліктами давнього фольклору та матеріальної культури. Так цю землю зображала Леся Українка перед Першою світовою війною у «Лісовій пісні», так її згодом змальовував Улас Самчук у «Волині». Водночас для самого Самчука, як він зізнавався згодом, Галичина та міжвоєнний Львів були далекими, але привабливими центрами «Просвіти» та інших патріотичних установ, середовищами української книги та культури, землею Франка тощо. Саме їх ще хлопцем він волів бачити наприкінці 1920-х років.

Крім того, Львів та Галичина асоціювалися у його свідомості з грізним дон-цовським «Вісником», «Дзвонами», але особливо з газетою «Діло»: «Ця газета, цей формальний офіціоз партії УНДО, а фактичний офіціоз усього західного українства своїм виглядом, формою, змістом і духом дуже пасував до будови, у якій він кожного дня, крім неділь, появлявся і розходився по всій землі цього простору» («На білому коні»¹²²⁷). З іншого боку, Самчук наголошував на специфіці свого «постросійського» виховання й читання¹²²⁸. Проте саме у Львові, в католицькому середовищі «Дзвонів» з'явилася Самчукова «Волинь», котру невдовзі переклали польською, і яка спровокувала загальнопольську літературну дискусію про право на цей регіон¹²²⁹.

У цей спосіб Галичина поставала не лише країною національних проєктів, трансльованих на Волинь і Полісся, але й ретранслятором самого образу Волині у загальнопольському масштабі. Зрештою, у польському сприйнятті також утвердився образ цього краю як землі незвичної польської культури¹²³⁰. Проте у польській етнополітичній уяві Полісся й Волинь були чітко відокремлені від руської Галичини. Ці території входили до складу відмежованих від неї Волинського та Поліського воєводств. Тут, як наголошували офіційні чинники, були інші конфесійні та етнічні конфігурації, інша ментальність, зрештою, інші видання, спрямовані на регіональні проблеми «постросійських» територій, наприклад «Ziemia Wolynska», «Rocznik Wolynski». Їхню історію показували як приклад служіння (Давній) Речі Посполитій. Національну ідентичність місцевих жителів також зображали мішаною, у кожному разі не українською або майже не українською.

Усе це підсилювало різниці між галицькими й волинськими українцями і впливало на взаємне сприйняття. Проте такі ж відмінності, хоча іншого плану, існували й між польським

¹²²⁷ Самчук У. На білому коні. Спомини і враження / У. Самчук. - 2 вид. - Вінніпег: Видання Товариства «Волинь», 1972. - С. 100.

¹²²⁸ Лектура волиняка-інтелігента, який потрапив у середовище міжвоєнного Масарикового університету в Празі, розподілялася між українською літературою, Блоком, Єсеніним, Гумільовим, Ромено Роланом, Люїсом Сінклером, Томасом Манном, Роже Мартеном дю Гаром, Маргарет Мічтел, Гунаром Гундарсоном і романом Роберта Грейвса «Я. Клавдій». «Читалися писання Ганді, і Клемансо, і Муссоліні, і Масарика, і Бісмарка, і Бюлова, і Форда, і Едісона. Пригадує і Шпенглера, і Ортегу і Гассета, і Бергсона, і Бердяєва. Читалося багато всуміш для збільшення і загострення знання, для сприйняття і засвоєння стилю і взагалі для розбудови того, що зветься інтелектом», - згадував У. Самчук (Самчук У. На білому коні. Спомини і враження. - С. 14).

¹²²⁹ Там само. - С. 101.

¹²³⁰ Pietkiewicz Cz. Kultura duchowa Poliesia rzeczywistego / Cz. Pietkiewicz. - Warszawa, 1936. - 459 с.

населенням обидвох земель, Так, Галичина з погляду Волині залишалася католицьким поставстрійським краєм, тоді як Волинь з погляду галичан була православною постросійською землею, в якій слід наново розвивати національну й конфесійну свідомість місцевих українців та поляків. Фактично ж, у галицькій міжвоєнній рецепції вона поставала такою ж, як інші землі Конгресового королівства: знищеною царатом і культурно та цивілізаційно відсталою. Відповідно, сприйняття Галичини очима «полішуків та волиняків» було теж роздвоєним між захопленням та недовірою. (Це ж, певною мірою, стосувалося також жителів Буковини, що тепер стала румунською, та відокремленого Закарпаття, на яке політично претендували повоєнна Чехословаччина та Угорщина. Тут теж Галичину сприймали і з надією, і з осторогою).

Схожі вагання у назвах та уявленнях побутували і в тогочасній УСРР - УРСР. Галичину в радянській парадигмі співвідносили з Австрією та називали одним з її найзанидбаніших кутків імперії, аграрною країною, в якій зберігся феодалізм¹²³¹. З іншого боку, її вважали «Західною Україною», яка потенційно мала б возз'єднатися з Україною Східною, радянською. Носіями цієї ідеї стала літературна група «Західня Україна» (1925-1933) у Радянській Україні та Комуністична Партія Західної України (що трансформувалася з Комуністичної Партії Східної Галичини).

Як Західну Україну цю територію частково подавали й творці Української Загальної Енциклопедії, розуміючи під тим «усі землі, які не входять до УСРР», у тому числі Галичину. Водночас «власне Галичину» вони визначали як «колишню основну частину галицько-володимирської держави», простір, що обіймає 55 тисяч квадратних кілометрів, східна межа якого - Збруч, південна - хребет Карпат і По-прад, західна - Вислок і Сян, на північ - Буг та Стир. Цю територію зображали геологічно неоднорідною (Карпати і Горгани, Карпатське Підгір'я, великі низи у районі Самбора, височини Розточчя тощо)¹²³². Історію краю творці міжвоєнної енциклопедії подавали як перехід від політично неясних (між Києвом і Краковом) хорватських та дулібських племен через галицько-володимирівську державу Романовичів аж до австрійського коронного краю зі змішаним українсько-польським населенням. Проте розвиток австрійської Галичини на сторінках УЗЕ зображали історією українського руху, його боротьби з москвофілами та польськими діячами. Її вважали часом тріумфу (утворення ЗУНР) та поразки (Рішення Ради послів від 1923 р.) без перспектив автономії. На довершення, українські вчені окреслювали міжвоєнну Галичину «країною різких суспільно-економічних контрастів», які негативно впливають на становище «трудового населення» (недостатньо розвинена промисловість, лихварство по селах, малопотужні банки, менша, аніж в Радянській Україні, сітка залізниць, що провокує еміграцію). Отож, соціальний образ краю, який подавала українська енциклопедія, був песимістичним: «З одного боку - виставне життя земельних великих власників, торговельної і промислової верстви (Борислав), перетяження краю урядничо- бюрократичним елементом і непродуктивною верствою всякого роду посередників, а з другого - страшне перелюднення

¹²³¹Коряк В. Нарис історії української літератури / В. Коряк. - Харків, 1929. - Т. 2. - С. 330.

¹²³²Галичина // Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання. - Львів; Станіславів; Коломия, 1930. - С. 710-718.

на селі, наймовірне, як на аграрну країну, спро-летаризування селянства, безробіття і надзвичайно низький рівень життя»¹²³³.

Серед укладачів польських міжвоєнних енциклопедій, зокрема варшавських, «Galicja» як історичний феномен чи пережиток привертала таку ж увагу, що й іспанська «Galicja». Наприклад, одне з видань словника Артца зображало Галичину коронним краєм Австрії, утвореним з земель, заборонених у Польщі. Її австрійську назву тут інтерпретували як перекручену форму слова «Галич», події після 1918 р. описані як природне повернення краю до Польщі. У цей же час нову міжвоєнну назву краю (Східна Малопольща) на сторінках енциклопедії було визнано «неслушною»¹²³⁴. Проте на практиці, як уже було зауважено, цей термін набув доволі значного поширення, насамперед, у польській спільноті східних воєводств міжвоєнної Польщі. Окреслення ж цих територій як «Червенської землі» не було таким розповсюдженим, хоча під такою назвою у Львові у середині 1930-х років виходив науковий часопис¹²³⁵.

Проте їх розглядали у перспективі розвитку та уніфікації «Польщі А» з «Польщею В», до якої їх, власне, й включали. Тоді колишні галицькі території (Львівське, Тернопільське й Станіславівське воєводства) поставали частиною «східних земель» польської держави в комплексі з українськими й білоруськими теренами Полісся та Віленщиною (Новогрудським, Віленським, Поліським та Волинським воєводствами)¹²³⁶. Натомість їх гористу частину (зокрема Гуцульщину та Лемківщину) польські видання буквально перед самим початком війни включили до т. зв. «гірських земель Речі Посполитої». Однак через світовий збройний конфлікт це окреслення не набуло практичного застосування, залишившись книжним «унікумом»¹²³⁷.

Дещо іншою була картина міжвоєнної Галичини, її міст, сіл та містечок у єврейській рецепції. Тут її розглядали, зокрема, крізь призму тих місцевостей, де єврейська спільнота становила значну частину чи й більшість населення. Одним з символічних пунктів єврейської Галичини/Східної Малопольщі традиційно залишалися прикордонні Броди - містечко, де християни склали меншість порівняно з представниками Мойсеевої віри. В їхній уяві Броди, як колишній пункт на межі Російської й Австро-Угорської імперій, були «зрівняні (...) з великими торговими центрами Центральної Європи. Багаті торговельні фірми, великі закордонні представництва, величезні склади, торговий і ярмаковий рух - ось вираз матеріальної й духової потуги єврейських Бродів. Завдяки торговельним правам зайняли Броди провідне становище серед єврейства околиці, а досить швидко згодом - і серед єврейства усієї Речі Посполитої Польської», - стверджував Давид Вурм¹²³⁸ у спеціальній

¹²³³ Там само. - С. 718.

¹²³⁴ *Arct M.* Nowoczesna Encyklopedia Ilustrowana / *M. Arct.* - Warszawa, 1938. - S. 397.

¹²³⁵ *Ziemia Czerwenska.* - Lwow, 1935. - Rocznik 1.

¹²³⁶ Див. *Rocznik Ziem Wschodnich i kalendarz m rok 1937.* - Warszawa, 1936. - 327 s.; *Rocznik Ziem Wschodnich 1938.* - Warszawa, 1937. - 263 s.; *Rocznik Ziem Wschodnich 1939.* - Warszawa, 1938. - 255 s.

¹²³⁷ *Rocznik Ziem Gorskich* / [red. *W. Pawlewski*]. - Warszawa, 1939.

¹²³⁸ *Wurm D.* Z dziejow zydostwa Brodzkiego za czasow dawnej Rzeczpospolitej Polskiej (Do r. 1772). - Brody: Nakladem gminy wyznaniowej zydowskiej, 1935. - 118 s.

книзі, присвяченій містечкові¹²³⁹.

При цьому, малюючи образ міста як торгового центру й «австрійського Єрусалиму», осередку книжної культури Талмуду й Тори, в якому діяли «великі апостоли гаскали», автор проектував колишню могутність міста на міжвоєнну сучасність та «кресові» перспективи. «Тільки в сучасній добі уряд Польської Речі Посполитої зі-ніціював акцію розширення міста і створення з т. зв. «Великих Бродів» - важливого економічного та культурного осередку на Східних Кресах», - задоволено підсумовував Вурм¹²⁴⁰. В уяві місцевих поляків та українців циркулював інший образ Галичини як краю малих містечок (наприклад, Дрогобича, Самбора чи Стрия¹²⁴¹). Їхню історичну славу (як, зрештою, й Бродів) зображали, переважно, фактом давнішого й відносно недалекого («австрійського») минулого. Однак у міжвоєнній сучасності цілий регіон виглядав сукупністю звичайних адміністративних одиниць, метафоричним «заслуженим, але сірим працівником» унітарної держави.

Натомість галицькі москвофіли й далі розповсюджували образ Галичини-ГаліціїУ«Галицкой Руси» як «карпато-руських земель», які піддалися «австрійському насильству» під час Першої світової війни, та маніфестували їхню єдність з рештою земель. При цьому вони вважали протоформою Галичини якраз Червеські городи та розділяли міжвоєнну Галицьку Русь (від Збруча до Горлиці) на дві частини: східну - Галичину і західну - Лемківщину. (В ідеологічному плані прихильники галицького міжвоєнного москвофільства зображали Галицьку Русь ареною протиборства руської та української ідей)¹²⁴². У такому руслі дискусії довкола політичної та етнічної приналежності колишньої Східної Галичини тривали усі 20 і 30-ті роки ХХ ст. Кожна зі сторін намагалася довести правоту своїх претензій і, здебільшого, відкидала бачення іншої. По суті, лише єврейська візія краю, хоч і була частково «розпорошена» у польській, залишалася відносно нейтральною. Крім того, сіоністичний рух та його ідеологія здобували усе більше прихильників. Тож на тлі зростаючого напруження на європейському континенті третя (1919-1923), четверта (1924-1931), та п'ята (1931-1940) алії (хвилі переселення до Палестини) давали галицьким євреям все виразнішу альтернативу перебуванню в небезпечній Галичині - можливість вийти поза рамки замкненого кола етнополітичних суперечностей та стереотипів.

4.4. Регіон і його образ у Другу світову війну

Однак початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р., а згодом події 17 вересня 1939 р., коли Червона армія перейшла Збруч і вступила на територію Польщі, спричинили не лише розпад міжвоєнної Польщі, але й частковий поділ тих територій, які називали Галичиною, Східною Малопольцею чи Червеською землею. Більша частина Східної Галичини разом зі Львовом була приєднана до УРСР як Західна Україна (у частині текстів 1939 р. фігурувала, правда, також і «бувша (колишня) Західна Україна»), хоча цей термін став охоплювати також Волинь, а згодом і Північну Буковину. На прилучених «радянських» галицьких територіях виокремили Львівську, Станіславівську, Тернопільську та Дрогобицьку області. Натомість колишні галицькі

¹²³⁹Ibidem. - S. 2.

¹²⁴⁰Ibidem. - S. 64.

¹²⁴¹Див. Stryj (monografia) // Samorz^d miejski: Miesi^cznik. - 1926. - Pazdziernik. - S. 619645.

¹²⁴²Ваврикь В. Справка о русскомъ движении в Галичине съ библиографіей за 1929 годъ / В.

Ваврикь. - Львовъ, 1930. - С. 1-2, 4.

Перемишль, Сянок, Ярослав опинилися в німецькому Генерал-Губернаторстві. Кожна зі сторін репрезентувала «свою» частину поділеної Галичини краєм, визволеним від «неефективного польського панування». При цьому радянська офіційна пропаганда наголошувала на соціальному й національному визволенні краю, який пережив «торжество історичної справедливості», возз'єднавшись зі своєю правічною батьківщиною - (Радянською) Україною та дістав захист від зовнішніх ворогів у вигляді «могутньої сім'ї народів» - СРСР.

«Возз'єднані українці» Галичини у дискурсі центральних союзних органів виглядали екзотичними громадянами СРСР. Наприклад, етнограф Дмитро Зеленін у спеціальній статті¹²⁴³ презентував читачам Галичину й Волинь як частину давньоруської держави («древнерусского государства») - Червенську або Червону Русь, назва якої «відповідала фізичним властивостям ... багатой й гарної країни». «Латинізовану Галицію»/Галичину Зеленін пов'язував з іменем руського («русського») Галича та називав головною частиною приєднаних до Радянської України земель. Давню історію регіону «в крайньому південно-західному куті древньої Русі» він вважав боротьбою з «чужими» польською та угорською державами, але водночас й поступовим політичним уподібненням Галицько-Волинського князівства до західних соціумів, що робило його іншим на тлі решти руських територій. Подальші долі краю у тексті російського дослідника виглядали конфліктом «народних українських мас» - місцевих «русських» руських чи руснаків - з поляками та Давньою Річчю Посполитою. Кінцевий результат цієї боротьби вчений описував як фіаско, майже повне зникнення місцевої української писемної культури та літератури: її замінив фольклор, що підтримував руську ідентичність. Австрійську політику в новоутвореній провінції етнограф описував як підступ: влада хотіла розсварити росіян та українців і тим «обезсилити Російську імперію».

Проте у цьому підступі Зеленін побачив позитивні зрушення: право галицьких українців займати державні посади в Австро-Угорщині, заснування уніатської духовної семінарії, заснування руських кафедр при Львівському університеті тощо. З іншого боку, науковець зображав літературну мову галицької русі початку XIX ст. «язи- чієм» - смішним «воляпоком», наслідком полонізації та непорозумінням з погляду російської мовної свідомості. У цьому світлі не лише діяльність «Руської трійці», але й перехід Якова Головацького (та його наступників, зокрема Осипа Мончаловського) на позиції москвофільства (зближення з «російською московською культурою») виглядало логічним та «об'єктивно корисним» протестом проти суцільної полонізації. Однак подальшу історію Галичини у XIX - на початку XX ст. вчений описував якраз як поступову перемогу полонізаційних тенденцій, перехід влади в руки «польських панів». Нарешті, існування галицьких земель у міжвоєнній Польщі Дмитро Зеленін подавав як перетворення їх у надзвичайно бідну аграрну країну, де польські осадники захоплювали в українських селян найкращі землі, а влада проводила проти них каральні експедиції. У цьому контексті прихід радянської влади у Західну Україну виглядав радісним історичним моментом.

¹²⁴³Зеленин Д. Воссоединенные украинцы / Д. Зеленин // Советская этнография: сб. статей. - Москва; Ленинград, 1941. - С. 3-20.

Жителів західноукраїнських територій російський етнограф поділяв на дві великі групи: близьких до «радянських волинян», однак «бідних і темних» жителів рівнинних територій та мешканців гір - бойків, лемків та особливо гуцулів. Саме гуцулів Дмитро Зеленин зображав «найвідсталішими серед всіх слов'янських народів», але дуже оригінальними. Водночас радянський вчений намагався заперечити західну генезу горян і несподівано доводив, що гуцульська народна культура, зокрема вишивка, насправді споріднена з орнаментами «волзьких марійців», а мова та фольклор спільні «з великорусами крайньої Європейської Півночі». Елітарну культуру українців Галичини, її письменство етнограф розглядав крізь призму наукової та літературної творчості Д. Зубрицького, Я. Головацького, І. Франка, М. Возняка, В. Гнатюка, В. Шухевича, З. Кузеля, Ф. Яворського, Ф. Волкова (який «багато писав російською», Василя Стефаника, «Бордуляка, Щурата та ін.». Логічним же вінцем їхніх ідей стаття проголошувала життя трудящих «під великим знаменом Леніна-Сталіна»¹²⁴⁴.

Інші радянські вчені також намагалися показати спільність мистецтва галицьких українців (передовсім гуцулів з їхніми писанками, вишивками, сирними баранчиками, керамікою) з російським мистецтвом - зразковим для тогочасного СРСР¹²⁴⁵. У цьому сенсі, «возз'єднання» 1939 р. зображали втіленням культурної пам'яті росіян, «теплих споминів» билин про «Красный Галич», галицький народ та віковічну любов до нього¹²⁴⁶. Натомість у тексті ще одного етнографа Петра Богатирьова Західна Україна поставала землею опришків та опришківського руху¹²⁴⁷. Однак, проаналізувавши у близькій до функціонально-структуралістичної манері не лише опришківські, але й антиопришківські й нейтральні тексти з Гуцульщини, П. Богатирьов, хоч і знайшов мотиви соціального протесту, однак не ідеологізував їх. Галичина для нього залишалася тереном польових досліджень й теоретичних роздумів. Для знаного російського та словацького функціоналіста цей регіон слугував дуже сприятливою територією дискурсів та сюжетів про легендарного персонажа, Довбуша та його «розбійників»- побратимів. Вони ж мали слугувати підтвердженням теорій дуже різних вчених: від А. ван Геннепа до Володимира Гнатюка. Тому П. Богатирьов закликав своїх колег їхати в Галичину, на землю усно народної творчості, де можна апробувати й перевірити різноманітні концепції. Тут він бачив широкі перспективи: «На місці, у Західній Україні, ми можемо вивчати усі зміни, котрі відбуваються у розповідях, від сухого протокольного оповідання про опришків до високо поетичних і фантастичних оповідань - казок та легенд. На місці можемо повірити та виправити ті «закони» й постулати про зміни саг і легенд, які запропонували у своїх дослідженнях Розьєр, Фробеніус, Беніньї, Аксель Ольрик. (...) Нарешті, це дослідження на місці ще живого фольклору допоможе нам висвітлити й загальні питання про створення та зміни казок та билин», - оптимістично підсумовував учений¹²⁴⁸.

Радянські географи підходили до нових областей спочатку доволі обережно: на початках їм бракувало інформації. В підручнику географії для середніх шкіл Ніко- лая Баранського за 1939

¹²⁴⁴ Зеленин Д. Воссоединенные украинцы. - С. 16.

¹²⁴⁵ Динцес Л. Историческая общность русского и украинского народного искусства / Л. Дин- цес // Там само. - С. 21-58.

¹²⁴⁶ Там само. - С. 57.

¹²⁴⁷ Богатирев П. Фольклорные сказания об опришках Западной Украины / П. Богатирев // Там само. - С. 59-80.

¹²⁴⁸ Там само. - С. 79.

р.¹²⁴⁹ з'явився лише короткий вступ про «розпад польської держави», інкорпорування «звільненої Західної України» до СРСР, нові кордони з Німеччиною, котрі проходять територіями «колишньої польської держави». Крім того, до списку областей УРСР були додані Дрогобицька, Львівська, Станіславська і Тернопільська з їхніми центрами¹²⁵⁰. Однак якусь точнішу інформацію про ці території в основний текст автор долучити не встиг. Навіть на картографічному рівні простежувався різнобій. Одна з мап підручника показувала УРСР з Львовом, Станіславом і Тернополем, Перемишлем і Бориславом. Разом з Луцьком, Ковелем, Рівним ця територія була виокремлена й репрезентована «Західною Україною», тобто діставала особливий картографічний статус¹²⁵¹. Натомість на мапі промислових центрів Радянської України у шкільному посібнику все виглядало так, як до війни: крайніми позначеними пунктами республіки тут зображені Кам'янець-Подільський й Шепетівка¹²⁵².

На цей момент радянська шкільна наука відставала від стрімкого розвитку подій. Проте у 1939-1941 рр. Західна Україна стала предметом дослідження для радянських геологів під керівництвом Натана Биховера. Вони формували образ багатого на корисні копалини краю уже як частини Радянського Союзу. Зрештою, в шкільному географічному атласі 1941 р.¹²⁵³ Станіславів, Дрогобич, Львів, Тернопіль були позначені як радянські міста уже без будь-яких відокремлень. Галичина/Західна Україна тут зображена територією міст та містечок (від Львова до Стрия, Калуша, Болехова, Городенки, Долини, Коломиї, Надвірної, Яворова, Ходорова, Рави-Руської, Борислава, Городка й Сокаля, Бережан і Чорткова), що лежить на Волинсько-Подільській височині. З умовних позначок можна було висувати, що її вважають відносно густозаселеною територією бойків та гуцулів, на якій видобувають нафту, але водночас зоною деградованих чорноземів, що межує з «областю державних інтересів Німеччини»¹²⁵⁴. Натомість письменники зображали Західну Україну, переважно, пригнобленою панамі в минулому та радісною й звільненою в сучасності.

Однак домінуючою у тогочасному дискурсі стала схема, яку розвивав перший ректор Білоруського державного університету Володимир Пичета¹²⁵⁵. У його трактуванні, як і в концепції Д. Зеленіна, історія Західної України та Білорусії була укладена в історіософсько-телеологічну схему: середньовічне Галицьке і Володимиро-Волинське (sic!) князівство - боротьба жителів західноукраїнських та західнобілоруських земель з Литвою й «панською Польщею» - протистояння з «гнобителями» у ХІХ ст. - Повернення під владу «панської Польщі» - «соціальне й національне визволення» після 1939 р. Тут

¹²⁴⁹ Баранский Н. Экономическая география СССР. Учебник для 8 класса средней школы / Н. Баранский. - Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1939. - 360 с.

¹²⁵⁰ Там само. - С. 275.

¹²⁵¹ Там само. - С. 276.

¹²⁵² Там само. - С. 279, 285.

¹²⁵³ Географический атлас СССР для средней школы. - Москва: Главное Управление Геодезии и Картографии при СНК ССР, 1941. - 44 с.

¹²⁵⁴ Там само. - С. 2, 12-14, 26.

¹²⁵⁵ Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. - Москва: Соцэргиз, 1940. - 136 с.

Галичина/«Галицкая Русь» поруч з Західною Білорусією та Західною Волинною поставала споконвічно руською (руською) землею, етнічно єдина з рештою Русі. Початком Галичини для В. Пічети поставало Галицьке князівство - спочатку як окрема політична одиниця, і згодом у єдності з Волинським. Це об'єднання автор зображав багатою державою з розвиненим сільським господарством, яка, однак, зазнала поразки й була захоплена польсько-литовськими сусідами. Ранньомодерна історія регіону у книзі поставала, з одного боку, постійним зростанням національного гноблення й економічної експлуатації з боку шляхти, а з іншого - участю «західних українців та білорусів» у козацьких війнах XVII ст.

«Захоплення Австрією Галицької Русі у 1772» у тексті В. Пічети асоціювалося з прихованим володарюванням польських панів, на яке Галичина відповідала селянськими повстаннями. Тінь польської загрози у «феодалній Австрії» білоруський історик урівноважував картиною національного відродження галицьких українців, появою літератури з національно-визвольними мотивами, формуванням літературної мови на народній основі тощо. Усе це, стверджував Володимир Пічета, допомогло їм у відбитті «польської агресії» в австрійській Галичині. Міжвоєнний край у тексті радянського історика виглядав жертвою польської експансіоністської політики, спрямованої проти Радянського Союзу, територією «великого польського землеволодіння» та крайньої селянської нужденності й пацифікації, а галицькі села - «місцем смерті, а не життя», мешканцям яких постійно загрожувала в'язниця.

У такому контексті прилучення цих територій до Радянського Союзу виглядало звільненням від панського ярма, а водночас побудовою «національної за формою й соціалістичної» за змістом культури¹²⁵⁶. Книга В. Пічети була настільки ж історичною, як і пропагандистською (невипадково до неї додані звернення Червоної армії до населення Західної України й Білорусії, постанови Народних зборів Західної України тощо). Крім того, як дослідила Наталія Юсова, її підставою була ідеологема давньоруської народності, територією поширення якої поставала також і Галичина¹²⁵⁷. Навіть більше, приєднання регіону стало черговим поштовхом до розвитку радянського історичного міфу про спільну етнічну колиску руських/руських зі Львова й Галича та Суздаля й Володимира¹²⁵⁸. Насправді ж процедура швидкої й безапеляційної радянзації галицького краю в контексті сталінського тоталітаризму чітко вказувала, що його, як інші ново-радянські території не воз'єднували, а приєднували до Радянського Союзу з усіма наслідками такого підходу. Однак час «воз'єднаної» з УРСР й поділеної між СРСР та Німеччиною Галичини не тривав довго.

У 1941 р. німецько-радянська війна принесла нові зміни в географічне та політичне сприйняття краю. Вихідною, очевидно, стала думка верхівки нацистської Німеччини, яка окупувала край, зокрема Адольфа Гітлера та його оточення, яке вважало Галичину давнім

¹²⁵⁶ Там само. - С. 126-127. Симпатично, що відповідальність за початок події вересня 1939 р. у книзі В. Пічети покладалася на «польських правителів, котрі в умовах господарської руйни, голоду, гноблення мас й загального народного незадоволення почали війну з Німеччиною» // Там само. - С. 126.

¹²⁵⁷ Юсова Н. Генезис проблеми давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930 - перша половина 1940 рр.): монографія / Н. Юсова. - Вінниця: ТОВ, 2005. - 545 с.

¹²⁵⁸ Там само. - С. 249.

австрійським краєм¹²⁵⁹, хоча й з польським та українським населенням. Тому німецька влада застосувала до неї давню назву, щоправда, включивши до складу Генерал-Губернаторства й перетворивши у «Distrikt Galizien» (Дистрикт «Галичина»), який межував на півдні з Угорщиною, а на сході - з Райсхкомісаріатом «Україна». Місце радянських областей (Львівської, Станіславівської, Тернопільської та Дрогобицької) тепер зайняли структури, схожі на міжвоєнні польські громади та волості (Landgemeinde), а також bezirk/бецирки та округи/повіти, окружні повітові староства (Kreishauptmannschaft)¹²⁶⁰, та «виділені міста», у тому числі Львів як центр дистрикту¹²⁶¹. «Міська округа Львів» стала головною у Галичині¹²⁶². Однак столицею Генерал-Губернаторства був Краків; отже, ситуація зі столицями стала оберненою до тієї, що існувала перед 1918 р. До того ж, багато назв повітових староств було подано у польській транскрипції (Kreishauptmannschaft Brzezany, Kreishauptmannschaft Czortkow, Kreishauptmannschaft Tarnopol). Львів знов, як до 1918 р., трансформувався у Lemberg. Станіславів фігурував як Stanislau, ^ломня - Kolomea тощо.

Такий адміністративний поділ (зокрема «краківська» субординація краю) разом з транскрипцією місцевих назв викликали незадоволення галицьких українських політичних діячів, які 30 червня 1941 р. у Львові проголосили відновлення своєї державності. Вони бачили Галичину в складі іншої цілості - соборної України, і навіть намагалися поширити цю владу та ідею на території східних і центральних територій колишньої УРСР. Однак ці плани були дуже швидко згорнуті, структури - знищені, а весь проект виявився ілюзорним. Українські політики доволі швидко стали вважати, що німецька адміністрація насправді зробила Галичину лише «п'ятим польським дистриктом Генерал-Губернаторства», яке початково в назві містило згадку про «колишні польські терени». Водночас навіть у тому, що нова частина Генерал-Губернаторства (приєднана після 1941 р.) використовувала українську назву «округа» замість «повіту», у старій (польській) його частині, добачали ілюзію українізації краю¹²⁶³.

Загалом українські громадські діячі розглядали тогочасну Галичину крізь призму парадоксу. З одного боку, вони бачили, що брутальність й насильство розповсюджується також і на цей регіон. З іншого - вважали, що в колоніальній політиці нацистів дистрикт посідав специфічне місце: «на долю Галичини припав окремий статус. У широкому вахлярі німецької політики вона зазнавала іншого, лагіднішого трактування», - згадував згодом Кость Паньківський¹²⁶⁴. Він пояснював таке трактування парадоксальною психологією самого фюрера Великонімеччини та його однодумців: «Гітлер, як колишній австрієць, знав галицьких чи, радше, «австрійських русинів». Він ненавидів їх із щирої душі та мав для них (...) тільки слова погорди. (...) Здається, той факт, що Галичина була колись частиною австрійської держави, відогравав

¹²⁵⁹ «Unternehmen Barbarossa»: Zum historischen Ort der deutsch-sowjetischen Beziehungen von 1933 bis Herbst 1941 / [hrs. bis G. Foerster]. - München: Oldenbourg, 1993. - S. 15.

¹²⁶⁰ Нараховувалося від 13-ти до 11-ти таких округ (у 1943 р.)

¹²⁶¹ Див., зокрема: *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина, (1941-1944): Історико-політичний нарис / В. Офіцинський. - Ужгород: Гражда, 2001. - 143 с.

¹²⁶² *Паньківський К.* Від держави до комітету / К. Паньківський. - 2 вид. - Нью-Йорк; Торонто, 1970. - С. 81.

¹²⁶³ *Паньківський К.* Від держави до комітету. - С. 80-81

¹²⁶⁴ *Його ж.* Роки німецької окупації / К. Паньківський. - Нью-Йорк; Торонто, 1965. - С. 12.

корисну роль в трактуванні Галичини й галицьких українців»¹²⁶⁵. Водночас усі добре розуміли, що Галичину, разом зі Буковиною та Одещиною (Трансїстрією) та Карпатською Україною, за планом нацистів насправді було відрізано від решти колишніх українських територій¹²⁶⁶. І це не дивно: попри думки окремих представників нацистської еліти, їх переважно сприймали просто як окуповані східні території, а не як частину якоїсь, навіть майбутньої, самостійної української держави.

Проте саме тоді ж було опубліковано «Історію Галичини» Богдана Барвінського, що акцентувала на неперервності історії та українському характері краю¹²⁶⁷. З іншого боку, на самому початку 1940-х років, серед італійських союзників Німеччини у певних середовищах поширювали образ великої України, а галицький край зображали його складовою частиною. Цей регіон репрезентували як живу частину України, слава якого припала на XIII ст. і який з XV ст. чинив опір польському культурному наступу. «Також і в Галичині, де польська домінація прямо й особливо сильно відчувалася, українські дух і форма не мутували і не деформувалися», - стверджував, наприклад, один з італійських авторів у 1941 р.¹²⁶⁸. При цьому він добачав місію незалежної України (й Галичини зокрема) у тому, що вона протистоїть «Азії», забезпечує баланс сил та пророкував їй велике майбутнє у «Новій Європі». Проте реальність німецької окупації краю перекреслила ці проекти уже у тому ж таки 1941 р. Попри вагання, які існували серед політичних еліт нацистської Німеччини (частина з них не виключала підтримки українських політичних аспірацій, натомість інша категорично відкидала таку думку) перемогло, очевидно, сприйняття Галичини як території, яка має належати передовсім німцям, котрі її колись вже цивілізували, а тепер завоювали. Місцевому населенню була відведена, радше, другопланова й підданча роль.

Решта тогочасних уявлень про край, були, як видається, лише почасти правдою, а частково тільки елементом ментальної матриці, яку підтримувала нацистська пропаганда. Натомість німецька влада намагалася використати галицький міф в українському середовищі, зокрема у 1943-1944 рр., коли було зініційовано утворення дивізії «Галичина». Саме на цьому тлі з'явилася книга Фердинанда Лянга, де було не лише простежено історію українського руху в Галичині та підкреслено роль ЗУНРу, але й наголошено, що галицькі українці самі називають себе «Галичанин» («Галичанин») ¹²⁶⁹. Німецький автор зображав солдатів галицької армії борцями за власну державність й потенційними союзниками німецької армії у протистоянні зі спільними ворогами (Польщею та Радянською Росією)¹²⁷⁰. Частина українців сприйняла німецькі акції як символ надій на нове відродження України. Проте доля дивізії, як відомо, була драматичною, оскільки у планах нацистів вона виконувала роль «живого щита» для сил вермахту. Загалом німці сприйняли (та використовували) дистрикт не лише як частину Рейху, а як віддалену колонію, на якій

¹²⁶⁵ *Паньківський К.* Роки німецької окупації... - С. 12-13.

¹²⁶⁶ *Паньківський К.* Від Комітету до Державного центру / К. Паньківський. - Нью-Йорк, 1968. - С. 36-37.

¹²⁶⁷ *Барвінський Б.* Коротка історія Галичини продовж тисячоліття 907-1941 / Б. Барвінський. - Львів, 1941.

¹²⁶⁸ *Bondioli R.* Ucraina. Terra del Pane / R. Bondioli. - Milano, 1941. - P. 59.

¹²⁶⁹ *Lang F.* Die Ukrainer Galiziens in Kampf um die Aufrichtung des ukrainischen Staates / F. Lang. - Berlin, 1943. - S. 96-97.

¹²⁷⁰ *Ibidem.* - S. 253-258.

розгорнули акцію екстермінації «небажаних» народів, а вже в 1942 р. перетворили Галичину на «край, вільний від євреїв» Цибебітеї). Це спричинило кардинальні зміни в поліетнічній історії краю та в уявленнях про нього. Старий образ Галичини - землі українців, поляків та євреїв, які живуть і конкурують між собою, став минулим.

4.5. Уявна картина Західної України в радянську добу

1944 р. в регіон знову повернулася радянська влада. Це означало ліквідацію дистрикту «Галичина» й повернення західноукраїнських областей (Львівської, Тернопільської, Станіславівської (згодом - Івано-Франківської), Дрогобицької, яку потім розформували), районів, і їхніх меж, які частково співпали з тими, що існували у 1939-1941 рр. Після остаточного розмежування українсько-польського кордону Перемишль, Ярослав, Сянок та землі довкола остаточно перейшли до складу повоєнної Польщі. Цей переділ спричинив розходження вже серед політичних еліт з обох сторін, котрі брали участь у переговорах з демаркації кордонів. Так, частина представників Польщі на чолі з В. Грабським у 1944 р. вимагали від СРСР встановити державний кордон на схід від Львова. Частина польських комуністів ще перед тим вірила, що радянське керівництво готове поступитися територією на користь своїх союзників¹²⁷¹. Натомість інші вважали цю позицію нереалістичною, такою, що загрожує польсько-радянським відносинам, та приймали пропозицію радянського уряду встановити кордон «за лінією Керзона». Окремі радянські функціонери, зокрема Микита Хрущов, навпаки, зверталися до Сталіна з пропозицією провести кордони західніше цієї лінії, включивши до неї Холмщину, а також частину колишніх галицьких територій, зокрема Ярослав¹²⁷². Проте Ялтинська конференція 1945 р. остаточно узаконила нову демаркаційну лінію, беручи за основу, зокрема, приєднання Західної України до СРСР станом на 1939-1941 рр.

Такий розподіл територій, як знаємо, викликав незадоволення і серед галицьких українців, і серед галицьких поляків; частині тих та інших довелося покинути свої домівки в рамках репатріації. Поляки далі воліли бачити у складі власної держави Львів та колишню Східну Галичину, натомість українці скаржилися, що від них забирають також галицькі Надсяння та Лемківщину. Певний період цей край сприймали як «Закерзоння» (зокрема представники українського збройного підпілля, які до кінця намагалися відстояти українськість цих територій). Однак поступово переселені з цих територій (котрі вони тепер уже вважали Польщею) українці стали сприймати «своєю землею» нові місця проживання на Україні - зокрема, на тій же колишній Східній Галичині¹²⁷³. Натомість в уявленнях нового польського уряду ці терени вже були польськими землями, які необхідно очистити від «банд

¹²⁷¹ *Зашкільняк Л.* Політика польської влади щодо українців в 1944-1947 рр. / Л. Зашкільняк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - Львів, 2007. - Вип. 2: Депортації 1944-1951. - С. 167.

¹²⁷² *Wawryniuk A.* Wchodnia granica Polski w latach 1944-1948 na przykladzie Poludniowo- Wschodniej Lubelszczyzny [Електронний ресурс] / A. Wawryniuk. - Режим доступу: <http://zamosc.ap.gov.pl/wp-content/uploads/2013/11/007-046-Wawryniuk.pdf> (дата звернення 04.05.2015).

¹²⁷³ *Боднар Г.* «Там було добре і тут є непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі / Г. Боднар // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - Львів, 2007. - Вип. 2: Депортації 1944-1951. - С. 20-36.

УПА». Наслідком такої політики стала акція депортації місцевого українського населення - акція «Вісла» 1947 р. Згодом інкорпоровані в ПНР колишні галицькі землі в різний час входили до Жешувського (1946-1975), Перемишльського і Жешувського (1975-1998), Підкарпатського (від 1999) воєводств Польщі. Своєю чергою, радянська влада системно проводила репатріацію польського населення із західних областей України. Все це докорінно змінило етнічне обличчя та межі краю й означало фактичний кінець Галичини як територіальної й демографічної цілості, сформованої в австрійський час.

Проте в свідомості українців та поляків й далі існувало роздвоєння між старим міфом про Східну Галичину і новою реальністю, в якій опинилися колишні території австрійської провінції. З одного боку, по обидва боки кордону її сприймали лише як історичну назву. Зрештою, так само історичною у радянському контексті сприймалася навіть назва «Західна Україна». У повоєнний час офіційний дискурс надавав перевагу таким термінам, як «західні області УРСР (Радянської України)» у межах Південно-Західного економічного району УРСР (що охоплював Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Тернопільську, а також Рівненську, Чернівецьку, Житомирську, Волинську області). Водночас в історичній та етнографічній літературі використовувалися окреслення на зразок «західноукраїнські землі» (наприклад, у збірнику Інституту суспільних наук «З історії західноукраїнських земель», що виходив у 1957-1960 рр. і недавно відновлений). Це окреслення було доволі популярним в українській та російській версіях¹²⁷⁴. Регіон називали також (українським) Прикарпаттям¹²⁷⁵, Українськими Карпатами¹²⁷⁶. Проте колишня назва коронного австрійського краю («Галичина») в текстах на історичну тематику також фігурувала (поруч із Буковиною та Закарпаттям)¹²⁷⁷. Інша річ, що її тлумачили як історизм.

Наприклад, Український радянський енциклопедичний словник (УРЕС), пояснював, що «Галичина» як штучна назва українських і польських територій виникла лише після 1772 р.¹²⁷⁸. Родовід Східної, української, Галичини укладачі словника виводили з

¹²⁷⁴ Див., напр.: *Мазурок О.* Города западноукраинских земель эпохи империализма / О. Мазурок. - Львов, 1990.

¹²⁷⁵ Див., напр.: *Копчак С.* Населення Українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період / С. Копчак. - Львів: Вища школа, 1974. - 186 с. Автор цього дослідження називав українським Прикарпаттям і княжу Галичину й Волинь, і територію Сяноцького, Самбірського, Станіславського, Коломийського адміністративних округів австрійського періоду. При цьому у його книзі раз по раз натрапляємо на словосполучу «Галичина і Прикарпаття» (С. 10, 29). Див. також: *Художники Прикарпаття. Художники Прикарпаття. Artist of Subcarpathia: Альбом* / [автор тексту та упоряд. Р. Дреботюк]. - Київ: Мистецтво, 1989. - 254 с. Тут «Прикарпаття - край давньої й багатой культури» виступало синонімом «західноукраїнських земель» (С. 7).

¹²⁷⁶ Див.: *Гошко Ю.* Населення Українських Карпат XV-XVIII ст.: Заселення. Міграції Побут / Ю. Гошко. - Київ: Наукова думка, 1976 - 203 с.; *Природа Українських Карпат.* - Львів, 1968.

¹²⁷⁷ *Класова боротьба селянства Східної Галичини 1772-1848 рр.: документи і матеріали.* - Київ: Наукова думка, 1974 - 596 с. *Стеблій Ф.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. / Ф. Стеблій. - Київ, 1961. 184 с.; *Кравець М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / М. Кравець. - Львів, 1964; *Компанієць І.* Становище трудящих Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. / І. Компанієць. - Київ, 1960 тощо.

¹²⁷⁸ Галичина // Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. - Київ, 1966. - Т. 1. - С.

канонічної на той час концепції давньоруської народності, генезу якої, у свою чергу, провадили від місцевих дулібів та білих хорватів. Ще одним територіальним попередником Галичини тут виступали давньоруські князівства (передовсім Галицько-Волинське). Далі історія регіону ставала історією боротьби з іноземними поневолювачами та соціальними експлуататорами («польськими й українськими феодалами та буржуазією»), виразниками якого ставали опришки, а згодом - міський пролетаріат. Культурне й політичне життя галицьких українців XIX - поч. XX ст. читачам подавали крізь призму звичних кліше: адепти Г абсбургів (народовці), агенти царської Росії (москвофіли), українські буржуазні націоналісти (Союз Визволення України). Суспільно-культурне життя галицьких «трудящих мас та передової інтелігенції» зображалося постійною орієнтацією на Росію. Галичина після Першої світової війни у радянському тлумаченні виступала ареною могутнього визвольного руху, ініційованого «Великою Жовтневою Соціалістичною революцією». Натомість ЗУНР була трактована буржуазно-націоналістичним проектом (на противагу «народному» Дрогобицькому збройному повстанню 1919 р.).

Міжвоєнний час українські радянські історики описували як окупацію Східної Галичини «буржуазно-поміщицькою Польщею», противагою якої, знову ж таки, зображали комуністичний рух за соціальне визволення та «возз'єднання з Радянською Україною». (Натомість приєднання Західної України до СРСР у вересні 1939 описували порятунком місцевого населення від фашистської окупації). Воєнну Галичину на сторінках енциклопедії було зображено територією радянського партизанського руху, а післявоєнний край - місцем «соціалістичних перетворень», боротьби радянської влади («народу») з «куркульством та націоналістичними бандами», а пізніший час - періодом посиленої індустріалізації регіону. Так утверджувалася радянська схема галицької чи західноукраїнської історії¹²⁷⁹.

Вона перекочувала і в літературний дискурс. Так, наприклад, Антон Шмигельський у поетичній «Галичині» (1946) формував образ краю «на велелюдному розпутті», який зазнає утисків звідусюди, від представників різних етносів»¹²⁸⁰. Його нищать «татарські огирі», «кляють» польські й угорські королі, на нього нападають тевтонські «лицарі-пси». Тому поет-радянфіл пропонував досить несподівану поетичну етимологію самої назви краю: «З усіх-усюд кривава галич / Сюди зліталась, навісна / Немов на те тебе й прозвали - Галичина»¹²⁸¹. Йому протистояла відносно радісна картина Червоної Русі, котра опирається напасникам пліч-о-пліч з «братями» киянами й новгородцями. Однак довоколишні «хижаки» видирають її з «рідного тіла» й кидають то в «крулевські кігті білого орла», то в «царські пазури». Джерелом надії у Шмигельського постійно залишається «напрямок на схід» - до Москви, військ Богдана Хмельницького, Північної Пальміри з Шевченком і Чернишевським, та, зрештою, радянської

412-413.

¹²⁷⁹Окремою проблемою радянської історіографії було термінологічне окреслення княжої прото-Галичини, яку в радянський час називали «Галицько-Волинським князівством», уникаючи терміна «держава», до якого схилилися деякі західноукраїнські вчені, особливо еміграційні історики-державники. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. - 2-ге вид. - Львів, 1999. - С. 9. Пор.: Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. - Нью-Йорк, 1958.

¹²⁸⁰Шмигельський А. Стяги над Карпатами. Поезії / А. Шмигельський. - Львів, 1962. - С. 4348.

¹²⁸¹Там само. - С. 43.

держави. В пізнішому агітаційному вірші «Ріки Возз'єднання» (1949) радянський письменник формував образ дорадянського краю-тюрми «Було трударям тут затісно і вузько, - / Межа, загорожа, в'язниця, кордон. / Це їм - Талер- гофи, Береза Картузька, / І звичай джунглів їм дано в закон». Його антитезою стала шаблонна вже світла картина щасливої землі, яку інтегрує комуністична ідея: «Та ленінська правда, як сонячний пломінь, / Без панської візи кордон перейшла, / І нас пригорнула у матернім лоні / Возз'єднана крєвна Радянська земля. / Вже нас не розлучать ні ріки, ні кручі, / Дороги братерства між нами лягли, / А Збруч, і Дністер, І Черемош кипучий / Річками Возз'єднання ми нарекли»¹²⁸².

Але поруч інколи уживалися й незаідеологізовані варіанти, як наприклад, у колективній монографії з нібито радянізованою назвою «Торжество історичної справедливості» що пропонувала доволі об'єктивну й багатомірну версію розвитку Західної України впродовж сторіч (тобто в руслі концепції безперервності історії краю)¹²⁸³. Вона була присутня і в етнографічних дослідженнях, хоч і в дещо невизначеному статусі. Тут Карпатський регіон (фактично ту ж Галичину) поділяли на етнографічні субрегіони. Передовсім йшлося про Гуцульщину (територію субетносу - гуцулів та їхнього говору), яку обмежували Верховинським, частинно - Надвірнянським, Косівським районами Івано-Франківщини та півднем Чернівецької (Путильщиною) й Рахівським районом Закарпаття та обмежували ріками Лімницею, Тересвою, Берестянкою, Бистрицею й кордоном з Румунією¹²⁸⁴.

Поруч з цим, на карті Прикарпаття виділяли територію іншого субетносу, бойків, та їхнього говору - Бойківщину, яку поширювали на Турківський, Сколівський, південь Стрийської, захід Рожнятівського, Долинського, Міжгірського та частини Дрогобицького, Старосамбірського, Великоберезнянського районів Львівської області¹²⁸⁵. Дещо в тіні екзотичних Бойківщини та Гуцульщини опинялося Поділля та Наддністрянщина. Водночас Лемківщина та Надсяння опинилися поза межами радянського Прикарпаття і, фактично, були ігноровані. Ці уявлення добре відображав й туристичний образ краю у радянському краєзнавчому дискурсі. Так формували образ цілих міст та мікрорегіонів: наприклад, Борислава та Дрогобича, а також інших і містечок та сіл. На сторінках краєзнавчої літератури з пропагандистським ухилом вони поставали містами революційної боротьби робітників з експлуататорами до Другої Світової війни, місцями трударів-нафтовиків (як Борислав), а водночас свідками боротьби ворогів («бандерівців») з комуністами й комсомольцями у повоєнний час.

У частині путівників туристичні шляхи Галичиною повністю чи частково пролягали місцями, важливими з погляду комуністичної пропаганди¹²⁸⁶. Так формувалася подвійна

¹²⁸² Шмигельський А. Стяги над Карпатами... - С. 13-14.

¹²⁸³ Торжество історичної справедливості. - Львів: Вид-во Львівського університету ім. І. Франка, 1968.

¹²⁸⁴ Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. - Київ: Наукова думка, 1987. - С. 2527.

¹²⁸⁵ Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. - Київ, 1983. - С. 27-28.

¹²⁸⁶ Наприклад, радянський туристичний путівник маршрутом Львів-Одеський замок, попри те, що його назва апелювала до середньовічної та ранньоновітньої історії («Відгомін віків») на обкладинці та на внутрішньому розвороті містив не зображення замку в Олеську, а пам'ятник бійцям Першої кінної дивізії Будьонного по дорозі до нього. Тому й розповідь про давньоукраїнську/давньоруську культуру Плісненська та Олеська у такому путівнику переривалася оповідями про перебування у цих містах Червоної армії у 1920 р., описами

краєзнавчо-туристична мапа регіону: в одному її вимірі існували старовинні пам'ятки мистецтва, народної архітектури й побуту, натомість в іншому - місця радянської бойової слави. До того ж, частина міст, містечок й сіл колишньої Галичини була перейменована з огляду на радянську ідеологію. Це вплинуло й на їхнє сприйняття та краєзнавче трактування.

Як наслідок, наприклад, з'явилися нариси про колишню Жовкву як Нестерів, з акцентом на повітряній битві російського льотчика біля міста, або навіть ранішого перебування в його околицях Петра I тощо. Путівники також змушені були конструювати новий образ колишнього Станіслава - радянського Івано-Франківська, Крис-тинополя - радянського Червонограда, а також відомих у XIX - на початку XX ст. сіл, таких як Жаб'є (у новій парадигмі назв - Верховина) чи Нагусвичі (с. Івана Франка). В інших випадках довкола населених пунктів виникала нова міфологія, яку також передавали туристичні путівники. (Наприклад, підкреслювалося значення робітничої генези таких міст, як Борислав чи Червоноград). Зрештою, окремі містечка, як заснований у 1965 р. Новояворівськ, первісно - Янтарне, справді вписувалися в образ робітничого поселення.

Проте образ Радянського Прикарпаття був сфокусований не лише довкола індустріалізації регіону, а й екзотичної гуцульської культури, образу самих Карпат. Цю ж ідею розвивали туристичні путівники, що пропонували відвідати суміжні регіони, такі як Закарпаття й Буковина. Кожен з них у радянському дискурсі мав власні стереотипні атрибути (як наприклад, «сонячне Закарпаття» з його Ужгородом та Мукачевим, в культурі яких тепер підкреслювали слов'янське, а не угорське історичне коріння). Поєднані з Галичиною у рамках спільної австро-угорської історії, ці регіони у міжвоєнний час опинилися у складі різних держав. Тому радянська пропаганда постійно акцентувала на тому, що тільки СРСР зміг поєднати роз'єднані колись етнічні українські території у складі Прикарпатсько-Закарпатського культурно-туристичного обширу. При цьому в радянській туристичній й довололатуристичній літературі підтримувався образ Галичини як «рідного краю». Невипадково наприкінці віртуальних тридцяти шести мандрівок «отчим краєм» (тобто Гуцульщиною) Роман Федорів у книзі нарисів «Колиска з яворового дерева» несподівано звертався до читачів: «Не даю вам ніяких порад, якими так часто заповнюють ваші рюкзак, говорю лиш одне: «Не ходіть по своїй землі туристами, ходіть по ній господарями і синами. І слухайте, як виспівують матері біля колісок з яворового дерева. Щасливої вам дороги!».

У такому ж ракурсі Галичину стали показувати також радянські путівники західноукраїнськими містами. Їх рекламували радянським мандрівникам як музеї під відкритим небом, маючи на увазі передовсім Львів. З іншого боку, наприклад, мистецтвознавчі мандрівки Україною Юрія Логвина підсилювали уявлення про Галичину як особливий край, в якому, з одного боку, багато пам'яток міської та елітарної культури (як архітектурний ансамбль того ж Львова), а з іншого - багата гама об'єктів народної і сільської культури (зокрема - чисельні дерев'яні храми). На цьому тлі було сформовано кілька різнопланових образів регіону, залежно від того, куди пролягали запропоновані радянським туристам маршрути.

Так, на Львівщині в путівниках середини 1980-х років подорожнім рекомендували кілька мандрівок різними напрямками: через Львів на Буськ, Олесько, Броди і Золочів, зі

місцевих пам'ятників В. Леніну, радянським воїнам-визволителям періоду Другої світової війни тощо.

Львова на Самбір, Старий Самбір і Турку, зі Львова на Миколаїв, Стрий, Жидачів, зі Львова на Городок і Мостиська тощо. З іншого боку, частина шляхів, які пропонували місцеві краєзнавці у 60-80 ті роки, були не територіальними, а тематичними, інколи з доволі метафоричними назвами («По Львівській Швейцарії», на «Львівську Сахару», до княжого Звенигорода. Окремі маршрути вели також у Сколівські Бескиди (Сколе, Славське, Тухля тощо). Вони мусіли поєднувати радянську і дорадянську візії регіону, посилаючи туристів шляхами Івана Франка, Маркіяна Шашкевича, Осипа Маковея і водночас «по місцях дії партизана розвідника М. Кузнецова», «по місцях рейду партизанських з'єднань шукаєвців» чи «по місцях рейду Червоного козацтва 1920 р.» тощо. Постійно актуальними залишалися й карпатські маршрути від Коломиї й Косова до Яремчі, Болехова, Бурштина й Делятина. Натомість у 60-80-х роках ХХ ст. серед українських дисидентів та наближених до них західноукраїнських інтелігентів були розповсюджені мандрівки неофіційними маршрутами галицького краю, наприклад тою ж Гуцульщиною. Зокрема ряд видатних представників тогочасної інтелігенції Заходу та Сходу України (Іван та Надія Світличні, Іван Драч, Софія Караффа-Корбут, Роман Крип'якевич, Іван Гречко) за ініціативою Богдана Гориня у липні - червні 1963 р. організували «карпатський рейд» рядом знакових і водночас екзотичних для туристів місць, таких як Надвірна, Манява, Малиновище, Гута, гора Сивуля, Рафайлів, Тямениця, Боярин, полонина Рівна, Ворохта, Дземброня, Жаб'є, Криворівня, Микуличин, Коломия тощо.

Водночас пам'ять про Галичину у формі «GaHcja» далі, як архаїзм, продовжувала існувати у польському історичному дискурсі. У польській масовій культурі він навіть поступово де актуалізувався. У наукових працях Галичину зображали економічно відсталим регіоном та ареною робітничого руху, осередком поширення соціалізму в Польщі (як у працях Валентини Найдус)¹²⁸⁷, але також одним з центрів розвитку польської освітньої системи в австрійській час¹²⁸⁸. Зокрема промотором «галицьких» студій й образу Галичини у соціалістичній Польщі стали колишній львів'янин Антоні Кнот та ряд інших краківських і вроцлавських авторів, наприклад, Кароль Левицький, Станіслав Гродзиський, Контанти Гжибовський тощо¹²⁸⁹.

¹²⁸⁷ Najdus W. Szkice z historii Galicji / W. Najdus. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1958-1960. - Т. 1-2.

¹²⁸⁸ Mozdzen S. Ustroj szkoły sredniej w Galicji i proby jego modernizacji w latach 1848-1884 / S. Mozdzen. - Wroclaw, 1974. - 151 s.

¹²⁸⁹ Galicyjskie wspomnienia szkolne / [wyd. A. Knot]. - Krakow: Wyd-wo Literackie, 1955; Pamiątki spiskowcow i wizerunków galicyjskich. 1832-1846. - Wroclaw, 1954; Grzybowski K. Galicja 1848-1914: historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii / K. Grzybowski. - Krakow, 1959; Pamiątki urzędników galicyjskich / [przygot. I. Homola i B. Lopuszanski]. - Krakow, 1978; Grodziski S. W. Krolestwie Galicji i Lodomerii / S. W. Grodziski. - Krakow: Wyd-wo Literackie, 1976. Див. також: Menz M. Recepcja Galicji we wspolczesnej historiografii polskiej / M. Menz // Sensus Historiae. - 2014. - Vol. 16. - No 3. - S. 75-101. Дещо меншою була увага польської наукової спільноти до «Rusi Czerwonej» як частини давньої Речі Посполитої. Однак і цю концепцію підтримували, з одного боку, дослідники старопольської літератури, а з іншого - історики, наприклад, Маврицій Горн. Зрештою, перевидання праць Владислава Лозінського (таких як «Prawem i lewem») також закріплювало в уяві поляків образ цієї «Прото-Галичини ранньомодерного часу».

«Давня Галичина» була також об'єктом фундаментальної соціоісторичної та джерелознавчої праці Романа Роздольського, написаної у 30-ті роки у Львові, але виданої аж у 60-ті роки ХХ ст. у Варшаві¹²⁹⁰. Низка праць польських вчених, а також художніх творів, які видавалися у ПНР, зображали галицький край неповторною Гуцульщиною (як Станіслав Вінценз) чи «Львовом та Південно-Східними землями» (Зофія Курзова). У формулах такого типу проглядався концепт «кресів» - колишніх окраїн Польщі, сфер пограничної культури.

У формі «Галіція» термін намагалися зробити актуальним також і в контексті польсько-радянської (чи російської) співпраці. Наприклад, «австріяцьку Галіцію» зображали «природним союзником» польського народу (населення Королівства Польського) у боротьбі з царатом¹²⁹¹. У цій же мовній формі Галичину подавали в російських та російськомовних текстах радянського часу¹²⁹². Наприклад, В. Малкін, видаючи у Львівському університеті 1957 р. книгу про російську літературу в історії краю, презентував його і як Західну Україну, і як Галичину-Галіцію, розповсюджуючи цю назву і на ранішу Русь. (При цьому було помітно, що автор так чи інакше приймав точку зору галицьких русофілів)¹²⁹³. Зрідка, однак, до російськомовних текстів проникала й українська назва краю - «Галичина» (зокрема завдяки зусиллям українських авторів)¹²⁹⁴. Проте загальна картина австрійської (а в радянському варіанті - також і польської) Галичини при цьому змінювалася не суттєво. Її зображали пригнобленим, експлуатованим краєм «трудящих» робітників та селян, остаточно визволеним тільки через возз'єднання з УРСР й запровадження радянської влади. На цьому тлі в дискурсі соціалістичних країн з'являлася, наприклад, тема боротьби галицьких селян та робітників за соціальне і національне визволення. (У польському варіанті її репрезентувало, наприклад, повстання Якуба Шелі, натомість в українському - опришківський рух на Прикарпатті, історію якого вели з ХУШ аж до середини ХХ ст.). У такий спосіб творилася радянська (і ширше - соціалістична) міфологія краю, релікти якої помітні і в пострадянський час.

4.6. Галичина в діаспорі: образ краю в культурі еміграційних середовищ

Східна Галичина залишилася об'єктом історичної пам'яті польської та української політичної еміграції, а також євреїв, які уникли знищення в час Голокосту й покинули край. Українське діаспорно-еміграційне сприймання регіону у різних середовищах було неоднаковим й мало за собою відносно тривалу традицію. Його рецепція змінювалася в часі, починаючи від перших еміграційних хвиль.

¹²⁹⁰ *Rozdolski R. Stosunki poddancze w dawnej Galicji / R. Rozdolski. - Warszawa, 1962. - Т. 1-2.*

¹²⁹¹ *Galicja w Powstaniu Stycznowym. Галиция в восстании 1863 года. - Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1980. - S. V, XX.*

¹²⁹² *Гошко Ю. Г. Восточная Галиция в начале XIX века (по материалам Тернопольщины): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. / Ю. Г. Гошко. - Киев, 1958. - 15 с.; Безсонов С. Архитектура Западной Украины / С. Безсонов. - Москва: Изд-во Акад. архитектуры СССР, 1945. - 95 с. (У цій книзі згадка про Західну Україну на титулі була суміщена з розділом «Галиция XV-XVIII веков» всередині).*

¹²⁹³ *Малкин В. Русская литература в Галиции / В. Малкин. - Львов: Изд-во Львовского университета, 1957.*

¹²⁹⁴ *Свежинский П. В. Крестьянское движение в Галичине 1905-1907 гг.: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук. / П. В. Свежинский - Львов, 1953. - 17 с.*

Так, наприкінці XIX ст. руські священники мали сумніви щодо «галицької культури», яку несли за океан місцеві селяни: «Поки селянин наш тримав ся свого порога, не чувствовали мы, як дуже есть вонь з огляду на горожаньску свою появу задофаныи; доперва коли вонь (...) запрезентовавъ себе съ галицкою своєю культурою инным народамъ, стати намъ мусило за него соромно. О Індіаняхъ індіанських прерій не мали мы николи выского понятия (...). Нашъ мужикъ зоткнувъ ся и съ ними, и поровнане галицкою его культуры съ поверховою культурою дикуновъ не вийшло въ его користь», - констатував на першій шпальті перемишльський «Прапор» у 1898 р. (Ч. 5). Однак емігранти середини XX ст. сприймали та пропагували Галичину інакше, аніж заробітчани кін. XIX - початку XX ст. Вони вважали її країною, до якої рано чи пізно мали повернутися. Прикладом цього були, наприклад, вірші Григорія Олійника, який виїхав до Америки у 1907 р.¹²⁹⁵. Автор детально описував поневіряння під час подорожі: переїзд до Вигоди, далі - до Львова і Кракова, ще потім - виїзд за океан. При цьому селянин описував й власні спомини про рідну землю. Однак вона у нього названа не Галичиною, а Україною чи «старим краєм». Це - територія важкої, виснажливої праці з ранку до ночі, земля вічних неврожаїв («нераз прийдут такі жнива - нема що збирати. А коли йде весна - нема що сіяти»), селян - боржників та євреїв-лихварів, від яких утікають заробітчани. Проте і в Америці їх також очікує нелегка доля, тож Олійник мріє вернутися назад, в Галичину, щоб ще раз «скупатися в Дністрі»¹²⁹⁶. Як бачимо, напівфольклорний образ старого краю тут досить невизначний.

Зі свого боку, американські працедавці галицьких селян спочатку доволі слабо уявляли географію та політичне становище краю, звідки ті прибули. Тож практично усі вихідці з Галичини - українці, поляки, євреї - ставали на новому континенті «галіціанерами», яких представники інших етносів уявляли собі окремою спільнотою та нерідко пов'язували зі скандалами, бійками, навіть бандитизмом. Проте згодом формулювання «galician» закріпилося за галицькими євреями (у тому числі як протиставлення до євреїв-«литваків»).

Водночас частина діаспорних суспільних діячів (зокрема українських та польських) намагалася подати емігрантам власний образ старого краю. Так, українські інтелігенти через видання «Просвіти» та Руського (згодом Українського) Народного Союзу репрезентували Галичину частиною австрійської держави, акцентували на її українському характері. Прихильники соціалістичних ідей, навпаки, наголошували на «темних» сторонах життя в Австро-Угорській монархії, критикували імперську державну систему та подавали «старий край» місцем експлуатації трудових мас та арену українсько-польського протистояння. (З іншого боку, «прогресивна» Галичина у свідомості українських діаспорних соціалістів початку - першої половини XX ст. асоціювалася, наприклад, з Мирославом Січинським та його адептами).

Натомість русофільські організації у США та Канаді (зокрема такі, як «Лемко- Союз» чи «Союз русских братств») перенесли у Новий світ уявлення про «Галицьку Русь» як арену боротьби «україноманів» і поляків з тими, хто відстоює «загально- руські ідеї». У міжвоєнний час українські еміграційні видання (у Чехії, Німеччині, США, Канаді)

¹²⁹⁵ Емігрантські вірші галицького селянина Григорія Олійника / [упоряд. О. Зілинський]. -

Торонто: Кобзар, 1972.

¹²⁹⁶ Там само. - С. 49.

розповсюджували образ Східної Галичини як краю, який незаконно відібрала польська сторона, та наголошували на утисках, котрі зазнає місцеве українське населення «під Польщею».

Після Другої світової війни українські та польські політичні емігранти залишали вже зовсім іншу Галичину/Західну Україну/Східну Малопольщу, аніж та, яка існувала у міжвоєнне двадцятиліття. На кінець 50-х років ХХ ст., коли стало зрозумілим, що нової війни та нового (післяЯлтинського) переділу світу не буде, втікачі з регіону стали розглядати повернення у рідний край як малоімовірну перспективу другої половини ХХ ст. Згодом вони поступово освоїлися з думкою, що Галичина для них втрачена надовго або й назавжди. Образ нового радянського Прикарпаття був для багатьох з них майже цілком чужим, навіть ворожим.

Тому представники діаспорних середовищ намагалися зберегти, законсервувати у пам'яті наступних поколінь образ передвоєнної Галичини. Серед іншого українські земляцтва стали активно видавати збірники споминів про окремі регіони краю, укладаючи ментальну карту: Дрогобиччини - «землі Івана Франка», Перемишльщини - «західного бастиону України», Бережанщини - «землі Богдана Лепкого», Надбужанщини, Угнівщини та етнорегіонів (Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини тощо).

Погляд на радянську Галичину, який повоєнні емігранти передавали наступним поколінням, був роздвоєним. З одного боку, він ґрунтувався на досвіді західних українців 20-40 років ХХ ст. (і навіть галичан початку ХХ ст.), коли вони жили поза УРСР. З іншого боку, емігранти змушені були корегувати довоєнний дискурс так, щоб узгодити його з післявоєнною реальністю. Тому вони, зокрема, перевидавали книги, де Прикарпаття (Карпатська Верховина) поставало інтегральною частиною українського етнографічного простору («від Сяну по Кубань»), без вказівок на конкретну державну приналежність земель у повоєнні часи.

Наприклад, у перевиданій на правах шкільного підручника «Початковій Географії України» Степана Рудницького частина Галичини поставала Карпатським регіоном - «єдиною верховиною, де український народ живе споконвіку». При цьому географія української Галичини тут залишалася довоєнною: Лемківський Бескид (з Ужгородом - столицею Закарпатської Лемківщини), Бойківський Бескид (з Туркою й Сколе) тощо¹²⁹⁷. У руслі передвоєнної світоглядної парадигми виглядали образи жителів цього регіону: бойки і тухольці як хлібороби, вбрані «в цвітасті костюми» верховинці-гуцули, а також їхні знакові місця: Косів, Кути, Вижниця, «серце Гуцульщини - Жаб'є» тощо¹²⁹⁸. Не менш архаїзованою наприкінці 50-х років ХХ ст. у тексті виглядала й картина Прикарпатської України (місто Ярослава Мудрого - Ярослав, «княжа столиця» і «одне з найстарших міст України» Перемишль, Самбір, пов'язаний з постаттю Петра Сагайдачного, Борислав з покладами нафти та Дрогобич з «рафінеріями», «новий» Станиславів, старовинна Коломия; «осередок українського молочарства» Стрий, «соляний Калуш», і зрештою, Галич як

¹²⁹⁷ Рудницький С. Початкова географія України / С. Рудницький. - Нью-Йорк; Філадельфія, 1957. - С. 119-122.

¹²⁹⁸ Там само. - С. 125-127.

залишок давньої Галицької держави та родоначальник «великої землі» - Галичини¹²⁹⁹. Ці характеристики, разом із зображенням типових мешканців Прикарпаття - підгорян ставали основою нового галицького міфу, що виник у діаспорі.

З іншого боку, науковці української діаспори прагнули сформувати свій, новий образ віддаленого й покинутого краю. Такою, наприклад, була картина Галичини в «Енциклопедії українознавства», яку в середині 50-х років ХХ ст. запропонував Володимир Кубійович¹³⁰⁰. Тут Галичину було змальовано «історичною країною» зі змінними, хоч і характерними, географічними обрисами. Так, підкреслював автор, вона лежить у найвужчому місці «чорноморсько-балтійського помосту», пов'язана ріками з обома морями - Чорним і Балтійським, однак не з Придніпров'ям, і «лежить периферично до України». Водночас західне і межеве щодо українських просторів становище Галичини дає їй шанс захиститися від кочовиків, інтегрує в європейську (західну) культуру, підкреслював Кубійович. Проте віддаленість від Дніпра, у його уявленнях, була також історично негативною щодо Галичини, оскільки та опинилася у тіні таких подій, як козаччина. Розглядаючи її територію історично первинним утворенням, географ наголошував на постійних трансформаціях її кордонів. На думку Кубійовича, вони не змінювалися лише у Карпатах, натомість на всіх інших напрямках постійно «флюктували», залежно від державної приналежності та геополітичних поділів (князя Галичина - Руське воєводство - Королівство Галичини і Лодомерії - ЗУНР - міжвоєнна Польща - Німеччина - СРСР тощо). Геологічно Галичина уявлялася також сплетеною з ряду дуже різних краєвидів та країв: Карпати, Надсяння, Прикарпаття, Розточчя, Опілля, Поділля, Покуття, Надбужанщина, Волинсько-Холмська височина). Інший автор, Ярослав Пастернак, намагався подати не лише історію, а й передісторію Галичини, виводячи її з палеоліту. Натомість у власне історичному аспекті укладачі Енциклопедії українознавства (зокрема І. Витанович) бачили, наприклад, в княжій Галичині «забороло християнського світу» в боротьбі з татарами і продовження київської державної традиції; у Руському воєводстві, натомість, лише плацдарм для нападів шляхти на територію козацтва, Галичину і Володимирію у складі Австрії - арену «довголітньої боротьби українців з поляками». Період між двома світовими війнами в цьому дискурсі виглядав руйнуванням, а не відбудовою краю, включення Галичини до Радянської України - наслідком терору з боку комуністичної влади. Дистрикт Галичина був описаний територією суворого окупаційного режиму, і по суті, лише ЗУНР поставала реальним втіленням ідеї української Галичини.

Крім того, автори енциклопедії 1955 р. вважали, що внаслідок «етнічної експансії» Галичина перед Другою світовою війною була сполонізована набагато більше, аніж інші частини України. (Отже, її український характер майже повністю нівелювався). Натомість після Другої світової війни край у їхньому сприйнятті був уже цілком іншим: майже цілковита відсутність польського і єврейського населення (які тут окреслювалися «колишніми національними меншостями»), українізація латинників, і значна присутність росіян. Економічний розвиток Галичини також підпадав під певну історіософську схему.

¹²⁹⁹Рудницький С. Початкова географія України... - С. 127-128.

¹³⁰⁰Галичина // Енциклопедія українознавства: у 10 т. Словникова частина. Перевидання в Україні. - Львів, 1993. - Т. 1. - С. 343-355.

Українські дослідники описували його як вкрай повільну й неефективну модернізацію, який заважали постійні війни і перехід краю з рук в руки. Навіть відносно покращення економічного становища «за Австрії», підкреслювали вони, не дало сподіваних результатів. Міжвоєнне двадцятиліття («за Польщі») лише поглибило кризу. При цьому повоєнна Галичина виступала тут у доволі двозначному світлі: економічне зрівняння з Центральною та Східною Україною одночасно описували і як позитивне (індустріалізація), і як негативне (колективізація) явище. Проте загалом присуд для краю був тут доволі невтішним: занедбаність і неправильне використання природних ресурсів.

Довоєнну Галичину, як і її діаспорну «проекцію» (тобто еміграційне середовище) критикували також за те, що звідти нібито розповсюджувалася специфічна (галицька) ментальність, неприйнятна для мешканців інших регіонів. Частково ця критика походила ззовні, зіштовхуючи східняків (тих, хто емігрував зі Східної та Центральної України), частково волиняків та власне галичан. Проте всередині галицької української діаспори вона була амбівалентною.

Прикладом стало «Г аличанство» - трактат Миколи Шлемкевича¹³⁰¹, присвячений особливій «душевно-расовій відміні серед українців», «галицькому типу». (Автор поділяв українство на два різновиди: Східну Україну, яка орієнтується на Київ, і Західну, котра оглядається на Львів). На сторінках цього есе галичан відчутно критиковано за містечковість, дрібничковість, периферійність, надмірну амбіційність тощо. Водночас, як не дивно, автор добавав у цих негативних рисах позитивний бік. Галичани, наголошував Шлемкевич, прихильники «раціонально-обмеженого», лояльного до закону, неризиковного підходу до усіх справ, і цим відрізняються від «іраціонально-стихійних» мешканців Сходу України.

Населення українського Заходу в М. Шлемкевича виглядало біднішим уявою, сірішим, патріархальним, традиційним, звиклим до одноманітнішого життя, ніж східні українці. Висновок був безапеляційним: галичани - спільнота/плем'я «організованої пересічі». Це - наслідок історичного тиску, який спричинив соціальну й культурну мімікрію жителів краю, вважав М. Шлемкевич. («Ми розуміли галичанство як вислід століттями продовжуваного тиску духового і соціально-політичного, який витворив зрівняну, раціональну пересіч, систематично здавлюючи все, що виростало понад неї»¹³⁰²). Саме тому, переконував філософ, галичани мають зректись претензій на лідерство у загальноукраїнській спільноті і зайняти нішу звичайних виконавців «київських» проектів («Наша роль служебна, і наше завдання помагати при раціональному оформленні ідей і починів багатої й обильнішої ними Східної України, Києва»). З іншого боку, у діаспорному дискурсі Галичина існувала і як «Західна Україна»¹³⁰³.

¹³⁰¹ Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич. - Нью-Йорк; Торонто, 1956.

¹³⁰² Слід зважити на специфіку мислення філософа, котрий прирівнював католицизм галичан з марксизмом на Східній Україні, вважаючи один і другий засобом дисциплінування суспільства й тиску на нього.

¹³⁰³ Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і заходу (1772-1918) / М. Стахів. - Скрантон, 1958. - Т. 1-2; Його ж. Західня Україна: збройна і дипломатична оборона в 1918-1923 рр. / М. Стахів. - Скрантон, 1959-1961. - Т. 1-6; Західня Україна під большевиками / [упоряд. М. Рудницька]. - Нью-Йорк, 1958.

При цьому оцінка її ролі у загальноукраїнському культурному та політичному процесі була різною. Проте більшість діаспорних авторів відводили їй одну з провідних ролей у творенні нової української ідентичності та культури¹³⁰⁴.

Польські еміграційні середовища кінця 40-80-х років ХХ ст. творили власний міф колишньої Східної Малопольщі - частини Східних кресів, відібраних від Польщі внаслідок Другої світової війни. Вони не сприймали ані радянського, ані україно-центричних візій регіону. У центрі його «ностальгійної географії» знаходився Львів. Довкола нього була створена міфологічна аура міста, завжди вірного Польщі. Водночас ця міфологема була розповсюджена й на решту колишніх галицьких містечок. Зокрема цьому сприяла творчість Анджея Хціока, в уяві якого Галичина ставала Великим Королівством Балаку, де використовують особливе койне. Цей простір охоплював Львів, Дрогобич, Самбір, Стрий, Станіславів, Тернопіль, Куликів і ставав метафоричною «Місяцевою Землею» - фактично, «Землею на Місяці», близькою і водночас дуже далекою в географічному та історичному вимірі. Водночас міфологія «кресів» здобула досить багато прихильників серед польської еміграції.

Ще іншою бачили Галичину євреї, які вижили під час Шоа. У їхніх пропам'ятних книгах край поставав передовсім регіоном малих містечок (Броди, Стрий, Глиняни, Турка, Самбір), більшість назв яких поставала у польській або їдиш транскрипціях. Єврейське сприймання краю осілювало між польською та австрійською рецепціями. Наприклад, Стрий в уяві тих, хто пережив Голокост, виглядав географічним пунктом на мальовничому південному сході Східної Малопольщі поблизу Карпатських гір, розташованим біля р. Стрий - живописної «діадеми» довколишнього пейзажу. Важливим елементом пам'яті про це містечко у єврейському дискурсі стала також залізниця, прокладена за часів Франца-Йосифа I, що сполучала Львів-Лемберг з Будапештом. Довкола Стрия єврейські автори бачили іудейські спільноти Миколаєва, Роздола, Журавна, Соколова, Жидачева, Болехова та осередки нафтового промислу Дрогобич, Борислав і Східницю, які також асоціювалися з єврейським підприємництвом¹³⁰⁵. Водночас ця картина була преамбулою для розповіді про кінець галицького єврейства у час Другої світової війни. З цього моменту Галичина ставала для колишніх польських євреїв мертвою та порожньою. Зрештою, у їхній повоєнній історіософії вона слугувала лише одним з тих місць, де розвивалася ідеологія сіонізму, одним з перехідних пунктів на шляху до основної мети - остаточної «алії» й повернення у «землю обітовану».

Загалом, тим, хто вимушено покинув край після 1944-1945 рр., Галичина уявлялася втраченою територією, з тою різницею, що українцям та полякам вона здавалася землею, на яку ще можна вернутися. Для євреїв же вона була місцем травми і трагедії, землею страшних спогадів, яких краще уникати.

4.7. Галичина на ментальній карті Центрально-Східної Європи кінця ХХ - початку ХХІ століття

Падіння «залізної завіси», що відокремлювала Східну Європу від Заходу, викликало нову переоцінку ролі західноукраїнських земель на карті континенту. Їхній образ був специфічним ще у радянські часи. Післявоєнний антирадянський рух збройного опору,

¹³⁰⁴ Див., напр.: *Шерех Ю.* Галичина у формуванні нової літературної мови / Ю. Шерех. - Мюнхен, 1949.

¹³⁰⁵ Seifer Stryj. - Tel Aviv, 1962. - P. 55.

дисидентський рух 60-80 років ХХ ст., підпільне (після ліквідації у 1946 р.) існування Греко-католицької церкви уже створювало насторожене ставлення до мешканців Західної України. Зокрема місцевих інтелігентів та українських жителів загалом розглядали як прихованих «антирадянщиків», «западенців» за світоглядом і навіть потенційних «бандерівців» у ставленні до радянської влади. Зрештою, саме національне пробудження західних українців/галичан наприкінці 1980 - на початку 1990-х рр., їхні протестні акції стали одним зі стимулів для відкритого проголошення гасел української незалежності та виходу з СРСР, що викликало трансформацію тогочасної УРСР у пострадянську республіку Україну. Ряд акцій цього часу (наприклад, «Українська хвиля» 22 січня 1991 р.) мали на меті, з одного боку, відродити образ західноукраїнської державності початку ХХ ст., що виникла на території Галичини, а з іншого - виразити соборницькі сподівання галичан від злуки ЗУНР і УНР¹³⁰⁶. Це відображало дві тенденції, що панували тоді серед жителів краю: бажання задемон-струвати специфіку свого регіону і водночас підкреслити його значення як духовного центру незалежної української державності.

На цьому тлі знову стали щораз частіше вживати термін «Галичина» та формувати міфологію нерозривності між пострадянською, міжвоєнною та австрійською історико-культурними парадигмами регіональної історії. Проте навіть для багатьох українських інтелектуалів це стало «віднайденням» чи повторним винайденням Галичини як географічного та історичного поняття. Радянський час тепер поставав епохою, в якій словесне апелювання до «галицькості» було незанимаючим, небажаним, навіть забороненим. Натомість відмова від цього табу здавалася визволенням від «радянськості», «совковості». Символічне «повернення до Галичини» місцеві українці стали вважати поверненням до «рідних коренів», терапією колективних психологічних комплексів, упереджень та стереотипів комуністичного минулого.

У такому контексті жителі регіону намагалися формувати новий локальний патріотизм та нову чутливість до нового культурного ландшафту: «Моє покоління не знало слова «Галичина». Ми казали «Західна Україна». Зрештою, й досі так говоримо, щоб виглядати політкоректно, щоб нас не обізвали бандерівцями чи западенцями. Ми борсаємося у купі псевдоісторичного сміття, осліплі від приниження і почуття провини, хоча нікому нічого не винні. Ми не кращі і не гірші. У нас є коріння, яке все ще міцно тримається за цю землю, найбільшим багатством якої є сіль і кров. Сам-бір, Бібрка, Броди, Мостиська, Доброміль, Нагуєвичі, Белз, Щирець, Підбуж, Уріж, Судова Вишня, Журавно, Рава-Руська. Ейфелеву вежу і міст закоханих у Венеції завжди знайдеться кому описати, але краще подивитися на ці занепалі й спустошені міста і села Східної Галичини як на своє, рідне, без ностальгії й зневаги», - вже по багатьох роках стверджувала письменниця Галина Пагутяк¹³⁰⁷.

Рецепцію нового «відкриття» Галичини та її минулого засвідчувала, зокрема, її трилогія Олекси Чинилука (псевдонім Олександри Черпіти) «Галичина - terra incognita»¹³⁰⁸. Водночас

¹³⁰⁶ Муравський О. «Українська хвиля»: відлуння злуки ЗУНР і УНР / О. Муравський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. - Львів, 2009. - Вип. 18. - С. 87-92.

¹³⁰⁷ Пагутяк Г. Сентиментальні мандрівки Галичиною / Г. Пагутяк. - Львів: «Піраміда», 2014. - С. 8-9.

¹³⁰⁸ Чинилук О. Галичина - terra incognita: Роман у фрагментах / О. Чинилук. - Львів: Червона калина, 1992. - 318 с.; *Його ж.* Галичина - terra incognita-2: Роман у фрагментах / О. Чинилук. -

ставлення до краю у пострадянську епоху мало три варіанти чи іпостасі: а) ностальгія за австрійською (частково - польською) добою його історії та їх ідеалізація; б) критицизм супроти галичанства й бажання від нього відмежуватися та в) відсторонений об'єктивний аналіз. Після 1991 р. термін «Галичина» ставав щораз популярнішим. Його почали активно вживати в історичних дослідженнях (як, наприклад, у монографіях Миколи Кугутяка та Олексія Сухого¹³⁰⁹). Галичина перетворилася на знаковий бренд і в мас-медійному просторі Західної України. Зокрема його охоче використовували у науковому та журналістському середовищі Івано-Франківщини. Крім науково-красназничого журналу, під такою назвою тут з'явилася також газета, обласне телебачення й радіо («FM Галичина»). Дискурс останнього, певною мірою, виразила книжка Тараса Прохаська «FM Галичина». Тут західноукраїнські землі проголошувалися територією тотальної Іншості: «Західна Україна - край, де щось інше - на кожному кроці. Природні умови посіченого ландшафту творять унікальну ситуацію, де кожне село і кожне місто - інше. Інші люди, інші будівлі, інша мова, інші навіть ліси, вода і трави. Тут вміщається різність кількох країн.. Але тут ніколи не почуватимешся зовсім чужим. Бо наш кусень території - це павутина й мереживо. На цій землі неможливо торкнутися однієї волосіні, щоб не спричинити коливання іншої», - стверджував письменник¹³¹⁰.

Формування нового міфу Галичини в західноукраїнському середовищі 1990-2000-х років пройшло доволі складний шлях. Одним із перших симптомів зацікавлення «галицькістю» стало заснування Галицької асамблеї - об'єднання (у вигляді сесійних засідань) «демократичних» рад народних депутатів трьох областей Західної України (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської), у лютому та вересні 1991 р. Центром цієї короткотермінової інтеграції став Львів як колишня галицька столиця, а головними постулатами - економічна та культурно-історична «сплавленість» трьох галицьких областей. Був навіть короткочасно створений Галицький економічний центр. Прикметно, що їх ініціатором виступав В'ячеслав Чорновіл, котрий постулював свою східноукраїнську та соборну ідентичність. Асамблея декларувала принципи, які мали пришвидшити вихід України зі складу СРСР, а при цьому підкреслювала специфіку галицького (львівського) політичного центру як противагу київському. Цей політичний проект, що проіснував недовго, згодом оцінювали по-різному: і як імпульс до проголошення української незалежності, і як офіційний вияв галицького сепаратизму, і як трамплін для політичного зростання самого В'ячеслава Чорновола. Проте генеза схожих проектів була частково закорінена в уявленні про Галичину як український П'ємонт, перенесену на реалії кінця ХХ століття.

Натомість у середині 1990-х та на початку 2000-х років статус Галичини на ментальній мапі України став не дуже визначеним. З одного боку, вона залишалася генератором нових культурних і політичних проектів. До того ж, галичани політично позиціонували себе основними поборниками ідеї української незалежності. З іншого боку, міграція частини колишніх галицьких (західноукраїнських) суспільних діячів до Києва стала симптомом того, що саме українська столиця у візіях галичан була справжнім політичним, адміністративним та

Стрий: ДП «Укрпол-2», 2005. - 213 с.; *Його ж.* Галичина - terra incognita-3: Незалежність: Роман у фрагментах / О. Чинилук. - Львів: Каменяр, 2007. - 191 с.

¹³⁰⁹ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.) / М. Кугутяк. - Івано-Франківськ, 1993. - 200 с.

¹³¹⁰ *Прохасько Т.* FM «Галичина» / Т. Прохасько. - Івано-Франківськ, 2001. - С. 44.

культурним центром нової України. У новій українській державі Галичина відчувалася, радше, маргіналізованою. Її фінансовий та промисловий потенціал виявився набагато нижчим за економічні потужності Центру, Сходу та Півдня України. Крім того, національна рецепція української державності, яку підтримувала значна кількість галичан/наддністрянців/жителів Західної України, не знайшла підтримки в східних регіонах держави (як наслідок, її відкинув тогочасний Президент Леонід Кучма¹³¹¹).

Політичну історію України в післякучмівський час (після 2004 р.) стали розглядати як ідеологічне та електоральне протистояння Галичини (Західної України) та Донбасу (Східної України), а також Півдня України й Криму, ціною якого була влада над Центральною Україною. Так, зокрема, вибори Віктора Ющенка на Президента України й протистояння зими 2004-2005 рр. (Помаранчева революція) були оцінені як перемога західноукраїнської (галицької) та частково - центральноукраїнської моделі розвитку України, тоді як його поразка на наступних виборах у 2010 р. - навпаки, як перемога узагальненого «Донбасу» над «Галичиною». Події 2013-2014 рр., названі Єврореволю-цією або Революцією гідності, у цій схемі виглядали новим реваншем «галицької» візії України. (Натомість воєнні події 2014-2015 рр. на сході України виглядають, навпаки, прикладом мобілізації не лише Західної, але й Центральної та Східної України).

Новий, пострадянський міф Галичини став формуватися ще на тлі економічного, демографічного і політичного дисбалансу між Заходом і Сходом України у 1990-2000 рр. Інтелектуальним підґрунтям для його творення стали ідеї середовища, згуртованого навколо часописів «Поступ/Робі-Поступ» та «І». Початково нова «ідея Галичини» була, з одного боку, протиставленням до ідеї пострадянської України як частини новоутвореної співдружності незалежних держав, а з іншого - альтернативою польській «Юаісір». Проте і в тому, і в тому випадку її розглядали як синонім європейської ідентичності чи приналежності до культури Центрально-Східної Європи, хоча ця візія пережила ряд трансформацій.

На тлі ейфорії у передчутті нового, XXI ст., серед західноукраїнських інтелігентів почастішали спроби постмодерної гри з поняттями «Галичина» чи «Українське Підкарпаття», де серйозне сприймання було перемішане з іронічним. Найвідомішими серед них були тексти знаного уже на той час Юрія Андруховича. Так, наприкінці 1990-х письменник говорив про «постмодерний» характер Галичини як симулякра, видава чи карикатури-ілюзії - навіть у сприйманні мешканців сусідніх регіонів. У цей час Галичина для Андруховича - зневажена, маргіналізована провінція. При цьому письменник спеціально провокував мешканців краю, всяко підкреслюючи його історичну неприродність: «Галичина - наскрізь штучна, зшита докупи білими нитками псевдоісторичних домислів і політиканських інтриг. Тисячу разів мають рацію ті, котрі стверджують, ніби Галичина є всього тільки стоп'ятдесятилітньої давності вигадкою кількох австрійських міністрів. Ман'єристично-солодкавою ідеєю-фікс певних законспірованих стратегів, які свого часу задалися химерною метою продовжити Європу ще трохи далі на Схід. Європи в них не вийшло, натомість утворився такий собі

¹³¹¹Невипадково, наприклад, зубожіння краю наприкінці 1990-х західноукраїнські медія трактували як намагання президентського оточення маргіналізувати й принизити Галичину.

буфер, свого роду «санітарна зона»¹³¹².

При цьому він нібито протиставляв «штучну» Галичину як культурний феномен «автентичному» Полісся, доводячи його природність і простоту до абсурду («сокирна автентика», «комуністична понурість» тощо). На цьому тлі письменник показово реконструював «поліський погляд» на Галичину, нанизуючи одна за одною її негативні визначення й означення (частково шаблонні, частково - авторські): «польська галюцинація», «географічний доважок», «безкореневий простір», «батьківщина масонства і марксизму», «плагіат наймертвотнішого об'єкта»; «надута», «манекенна», «лялькова», «фальшива» спільнота, що «змовилася» зі світовими силами зла і прагне знищити саму ідею України, і навіть «смердючий звіринець» покручив, химер та п'яниць. Об'єктом насмішок у тексті нібито ставав також інтелектуальний потенціал краю (точніше, «повна неспроможність регіону породити якісь ідеї»), його містечковість, удавана європейськість, а водночас «імморалізм» та пристосуванство жителів регіону - «міщан»; їх показність, помпезність й надмірна, але вдавана манірність («цілування ручок і клямок з так і невизбутим селянським прищмокуванням») тощо. Проте насправді так Ю. Андрухович намагався гіперболізувати і водночас висміяти закиди, адресовані галичанам. Тому, роблячи логічний зигзаг, він стверджував, що Галичина - це його остання територія, яку необхідно обороняти, і чітко ідентифікував себе з нею.

Ведучи читача лабіринтами парадоксальної логіки, автор «Останньої території», Юрій Андрухович констатував поступове зникнення Центральної Європи - перспективи її розпаду на країни, що ввійдуть у НАТО та ЄС, і території, які опиняться у «слов'янському союзі». Це, як стверджував він, означає віртуалізацію Галичини, але й перетворення її у чисто постмодерний проект. Ознаками регіону есеїст вважав його підкреслено «постмодерні» цитатність, руїни як симулякри/знаки полікультурності, її «людський хаотизм», виразний міфологізм і навіть провінційність. Уявна Галичина - «провінція цивілізації» у трактуванні Ю. Андруховича стає центром світу: «це така провінція, де кожен знає, що він насправді перебуває в самому центрі, бо центр є ніде і всюди водночас, а тому з вершин і низин власної робітні може цілком спокійно дивитися на все інше включно з Нью-Йорком чи якоюсь Москвою». Зрештою, саме ця земля як втілення постмодернізму і «ущелина між тисячоліттями» в інтерпретації письменника стає його «останньою територією», частиною його «Я» («це дуже вразлива територія, це сама дійсність, але вона твоя»).

Не менш міфологізованими в трактуванні Ю. Андруховича стали також Карпати і Прикарпаття¹³¹³. Це - не лише територія, де зіштовхнулися латинська й візантійська цивілізації (чи, у метафоріці XXI ст., «імперія московської попси» і західна культура), а складний конгломерат світів - геологічних, біологічних, культурних. Зрештою, суть Карпатського регіону митець бачить у музиці краю, яка, на його думку, над міфами та стереотипами, «перебуває поза всіма хронічними конфліктами і стереотипами. Її сюжети мандрівні, а персонажі універсальні. Безумовно, цієї музики ніколи б не було на світі, якби не

¹³¹² Андрухович Ю. Час і місце, або Моя остання територія [Електронний ресурс] / Ю. Андрухович. - Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Юрш-Андрухович/20262/Час-і-місце-або-Моя-остання-територія> (дата звернення 6.04.2015).

¹³¹³ Андрухович Ю. Саграібо^іа-Со8торьНса [Електронний ресурс] / Ю. Андрухович. - Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Юрій-Андрухович/19991/Саграібо^іа-Со8торьНса> (дата звернення 5.03.2015).

Карпати. Можлива і зворотна залежність: не було б Карпат, якби не ця музика. Усе інше - взаємні претензії, атаки, загарбання, асиміляції». Отож, у дискурсі письменника цього періоду бачимо хоч іронічно-гротескне, але прославлення Галичини.

Загалом у письменницькому й журналістському середовищах Львова, Івано-Франківська, Тернополя 1990-х та навіть початку 2000-х років ставлення до Галичини як культурного феномена було двозначним. З одного боку, галицькою спадщиною гордилися. Невипадково члени письменницької групи «Бу-Ба-Бу» («Бурлеск - Балаган - Буфонада») - Юрій Андрухович, Віктор Неборак, Олександр Ірванець фотографувалися на тлі ще австрійської «Мару GaKcyi»¹³¹⁴.

Проте вони й критикували галицьку міфологію. Так, Віктор Неборак намагався реінтерпретувати тексти-візії Василя Герасим'юка - два послання міфічного Дмитра з Кутів до галичан. Перше з них було подане у вигляді заповіту помираючого карпатського дивака-віщуна своїм краянам. Приміряючи на себе функцію священика («я відправляв богослужіння в усіх автобусах на всіх дорогах Галичини»), Дмитро з Кутів перед смертю метафорично намагається позбавити краян страху «перед божевільними і привидами» («Перше послання Дмитра з Кутів до галичан»).

Натомість у своєму «посмертному» посланні поетичний пророк фактично звинувачував жителів краю у патріотичному та релігійному лицемірстві. Він заявляв, що у потойбічній Книзі Мертвих немає національних героїв та інших цінностей, якими гордяться галичани: «Країна мертвих старша від країни живих, там немає Галичини, там нема героїв, дарма ваші герої все забрали з собою». При цьому Герасим'юк різко протиставляв минуле й нинішній стан краю. Його жителі, підкреслював він, зробили своєю «народною традицією» алкоголізм: «Виносили ви своїх покійників, // їхніми домовинами // тричі стукали // о пороги їхніх домівок... Чому нині кладете в труну горілку?». Поет зображав вихідців з краю заробітчанами - гастарбайтерами, котрі заради грошей готові відкинути моральні норми: «Голови дітей ваших померлих // ви покривали вовною, // а чим покриваєте голови // ваших байстрюків на базарах Європи?». Зрештою, релігійність часів підпільного існування греко-католицької церкви - звертався до галичан уявний пророк - замінена тепер показовою побожністю: «Коли мордували вашу церкву, // ви збиралися докупити в темному лісі і молилися.// А що нині чините в храмі? // Ви поставили свою правду про Спасителя // понад самого Спасителя». У такому контексті пророча візія майбутнього краю ставала апокаліптично-похмурою:

Сніг іде із одного неба
і вкриває до Божої весни
нашу Галичину,
прекрасну, як передсмертна посмішка.

(Василь Герасим'юк. «Друге послання Дмитра з Кутів до галичан»)¹³¹⁵.

У свою чергу, Віктор Неборак витлумачував ці слова як моральний імператив, на який слід орієнтуватися. Інакше, застерігав він, Галичина як проект зазнає поразки: «Яка це (...)

¹³¹⁴ Неборак В. Введення у Бу-Ба-Бу. Хронопис кінця тисячоліття / В. Неборак. - Львів: ЛА «Піраміда», 2015. - С. 68-69, 84-85.

¹³¹⁵ Цит. за: Плерома - Василь Герасим'юк [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/herasymjuk.htm> (дата звернення 07.05.2015)

галицька спокуса - вважати своє трактування істини важливішим від самої Істини! Якщо ми, галичани, і далі будемо любити лише вибірково, прощати лише за вигодою, носитися зі своїми грішками як з особливим місцевим шармом, гордувати ближніми, величатися надуманими міфологемами, не помічаючи, що діється реально у нас під носом і з нами самими - то Галичина незабаром зникне як ще одне українське марення»¹³¹⁶.

Загалом, з одного боку, у 1990 - на початку 2000-х років Галичина здавалася інтелектуалам останньою територією українських традицій, форпостом, що опирається русифікації. Ці концепції поширювала масова пісенна культура («Комуною скалічена, стоїть моя Галичина. І поти житиме Вкраїна, доки живе Галичина» тощо). З іншого боку, чітким було й усвідомлення того, що довоснну Галичину реконструювати неможливо, а пострадянська Західна Україна має інші цінності:

«Минуло понад півстоліття, відколи Львів як столицю української галицької культури, як культурне місто європейського взірця остаточно підрубали під корінь, коли на цих теренах інтелігенція зникла як важливе явище», - констатував свого часу Олександр Кривенко («Галичина, або еліта галицька»). Ці слова, вміщені у провокаційній «Енциклопедії нашого українознавства» (1998, 2003) Олександра Кривенка та Володимира Павліва віддзеркалювали загальний тон тогочасного дискурсу авторів: прихильний до «справжньої галицької інтелігенції», критичний супроти міщанського «галичанства» та його міфів.

Таким само критичним супроти нової Галичини був досить неоптимістичний погляд ззовні, який виражає, наприклад, Іван Дзюба: «Нині й Комарно, як і вся Галичина, вже не те, що було. Чого не донищили катаклізми другої половини 20-го століття й «зрілий соціалізм» - донищує «дикий капіталізм». Містечка й села Галичини стають ще однією Атлантидою - з тих, яких накриває Дев'ятий вал великого світового обездуховлення. Фізично вони, звичайно, існують, а деякі навіть «розбудовуються», як і вся Україна, - але вже в іншій якості, поступово, але неухильно переймаючи всі найкращі здобутки цивілізації: пиятику, розпусту, наркоманію, втрату доброзвичайності»¹³¹⁷.

Водночас, починаючи з 2001 р., серед інтелігенції стали циркулювати ідеї галицької автономії¹³¹⁸. Проте адепти такого погляду також відчували певну роздвоєність. З одного боку, вони усвідомлювали незворотність змін, що виникли після Першої та Другої світових воєн, а також того, що покоління представників «передвоєнної Галичини» поступово сходять зі сцени історії. Звідси - уявлення про неї як про Атлантиду (за аналогією до образів Анджея Хцюка), яка поволі, але невпинно й неминуче зникає під пластами часу. Водночас вони прагнули

¹³¹⁶ *Неборак В.* Введення у Бу-Ба-Бу. - С. 195.

¹³¹⁷ *Дзюба І.* Ольга Іванівна Левенець, з Пеленських [Електронний ресурс] / І. Дзюба. - Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_16/16-13.htm (дата звернення 15.03.2014).

¹³¹⁸ *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. - Київ: Критика, 2005. - С. 281-282. Паралельно проглядалася навіть ідея нового адміністративного переформування регіону. Зокрема, за однією з версій, автономну Галичину мали б формувати не існуючі три (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська), а чотири західноукраїнські області, включно з відродженою Дрогобицькою, яку було ліквідовано ще у 1959 р. При тім простежувалася певна закономірність: пропаганда автономістських поглядів посилювалася тоді, коли в політичному дискурсі центральної влади у Києві домінували непопулярні серед галичан концепції, зокрема, наголос на «східному» (проро- сійському) політичному векторі.

реконструювати міф щасливої Галичини, поруч з габсбурзьким міфом. Наприклад, у львівській кав'ярні «Під синьою фляшкою». Її стали рекламувати як відтворення романтичної доби, коли Галичина «ще не була приєднана до Радянської України». «Під синьою фляшкою» час зупинився не лише для речей, але й для рецептів приготування напоїв та страв, які були найбільш популярними в народів, що населяли Австро-Угорську імперію», - повідомляли ресторатори¹³¹⁹.

Новий галицький міф поступово отримав кілька варіантів, зокрема іконографічний та вербальний. Частково їх реалізував художник Володимир Костирко, зокрема в оформленні кафе «Під синьою фляшкою», а також «С-Кіюкаї» (на львівській площі Ринок та вул. Валовій відповідно). У його картинах персоніфікована Галичина поставала досить часто в середньовічних лицарських обладунках (або вбранні), але водночас у фантасмагорично-анакронічному художньому контексті. Вона з'являється у вигляді цариці в кольчугі з позолоченим німбом, яка сидить на троні з розгорненою книгою - ймовірно, символом мудрості та освіченості («Золота Галичина», 2009). В іншому варіанті королева на троні тримає в руках оголений меч - символ сили й рішучості, а її супроводжують герби: галка і золотий лев («Персоніфікована Галичина», 2006). Ще в одному різновиді Галичина, у супроводі дитятка з гербом, тримає в руках не лише повернутий вістря донизу меч, але й прапор з синьо-жовтими барвами («Галіція», 2003). Костиркова Галичина постає й у вигляді королеви (?), котра годує левеня (середньовічний Львів), перед яким стоїть сакралізований художник/ святий Лука («Святий Лука малює Львів», 2005). Іпостасю Галичини у трактуванні художника є рішуча володарка - символ культури й цивілізованості, яка звертається до своїх опонентів як до хамів, примушуючи їх впасти на коліна. У міфологічному ряді візуальних образів з'являється навіть «Галіційська хустка»/«Юаісіу'8ка ИіБіка» - травестія «Хустки святої Вероніки», спроектованої не на християнський апокриф, а на габсбурзький міф: задумана жінка в чорному тримає в руках полотно із зображенням «доброго цісаря» - імператора Франца - Йозефа I. Зрештою, на одній з картин митця міф середньовічної Галичини (поданий через постаті закутих у панцирі лицарів) накладається і на міф України (синьо-жовтий прапор), і на міф дивізії «Галичина» (?) (штандарт з золотим левом на синьому тлі, ручна граната на столі тощо). Прикметно, що Костиркову іконографію Галичини супроводять латиномовні написи на кшталт назви краю у специфічній транскрипції Galicija.

Водночас під псевдонімом «Стас - Роланд Перфецький» Володимир Костирко розповсюдив текстуальну версію галицької міфу, точніше міфу Галицької історії, подавши його спочатку під провокуючою назвою «Справжня історія королівства Галичини». Тут Галичина як «батьківщина білих хорватів» поставала первісним оплотом християнства та європейської культури, натомість зовнішні щодо неї сили - київські та волинські володарі, татари тощо - навпаки, виступали агресорами, які зазіхають на галицьку ідентичність. Ознакою європейськості середньовічної Галичини, її особливого статусу у цьому тексті слугував також (значною мірою, історично обґрунтований) атрибут «королівство», а не «князівство».

Ідею Галичини у контексті середньовічної європейської цивілізації підкреслювали й картини митця, де галичани зображені середньовічними лицарями на кшталт хрестоносців («Галичани у Хрестовому поході»). Зрештою, проект «(Великої) Галичини» як альтернативи

ізгз під Синьою Фляшкою [Електронний ресурс]. - Режим доступу: Бїр://у.Му.иа/саіа^/ food/kafe/pid-sinoyu-plyashkoju.html (дата звернення 15.03.2014).

«Великої України» у Костирковій інтерпретації виникнув, за словами самого митця, після його перебування у Польщі, коли він розчарувався в українському проекті¹³²⁰. Через це художника стали називати також і «міфотворцем Галичини»¹³²¹. Цю репутацію він підтвердив і в метафоричній картині «Ковчег Галичина», де край зображений у вигляді людської постаті з гербом-галкою в руці й німбом на голові (що робить її схожим на американську статую Свободи) в оточенні символічних тварин (левів, турів, оленів, однорогів), які тримають герби галицьких міст. (Зрештою, ціла композиція також мала виконувати роль емблеми для політичного проекту)¹³²².

При цьому частина прихильників галицької ідеї постійно балансували між проектами галицької автономізації як «форми євроінтеграції» чи європеїзації України та ідеєю соборності як форми вияву української національної свідомості. Тому, з одного боку, місцеві інтелектуали пропагували проекти, котрі підкреслювали галицьку своєрідність та європейську традицію навіть на рівні ритуалів. Такою стала, наприклад, карнавалізована щорічна церемонія вручення «Галицького лицаря» та вибору «Галицького короля» у 2000-х роках¹³²³. Незалежно від цього, концепт «галицький лицар» був доволі популярним не лише в публіцистиці, але й у науковій літературі¹³²⁴, і мав вже певну історію.

При цьому промотори галицької ідентичності розглядали свої проекти водночас як форму активізації ідеї української соборності. Так, Тарас Возняк наголошував на існуванні особливого регіонального психологічного типу - галичан, сформованих довколишнім культурним ландшафтом та габсбурзькою міфологією. При цьому «класичним галичанином» у тлумаченні львівського культуролога ставав саме житель Галичини австрійського часу. Натомість сучасну Галичину есеїст окреслював як ефемерний, позаінституційний, неформальний, гетерогенний і з мовного, і з етнографічного погляду феномен. Однак, на

¹³²⁰Космолінська Н. Влодко Костирко: арт-портрет на тлі міста [Електронний ресурс] / Н. Космолінська. - Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/7922> (дата звернення 16.03.2015).

¹³²¹Ворон Б. Володимир Костирко: Міфотворець Галичини [Електронний ресурс] / Б. Ворон. - Режим доступу: <http://artes-almanac.in.ua/art/articles/kostyrko.html> (доступ 17.03.2015).

¹³²²Гутик О. У ковчезі - тури й однорози.. [Електронний ресурс] / О. Гутик. - Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/news/80861> (дата звернення 17.03.2015)

¹³²³Оголошено галицьких лицарів 2002 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/info-ukr/lycar2002-ukr.htm> (дата звернення 18.04.2015). Знаменно, що на певному етапі конкурсу мав дві номінації: «Галицький лицар» і, власне, «Галичина», а також кілька історичних домінувань («Найпопулярніша постать Галичини ХХ ст.», «Найпопулярніша постать 2000-х рр.», «Честь і гідність Галичини»). Поруч з тим, акція мала кілька різних номінацій (наприклад, «Науковець», «Меценат» тощо. Див.: Акція «Галицький лицар». Найпопулярніша особа - 2000 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://postup.brama.com/001214/204_8_1.html (дата звернення 18.04.2015). У такому вигляді церемонію певний час широко рекламували як один з варіантів галицької ідентифікації, а одночасно й нагородження видатних постатей краю. Див.: Не перевелись ще лицарі у Галичині! У княжому місті відродився конкурс гідних і амбітних - «Галицький лицар» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lycar.org.ua/ne-perevelis-shhe-litsari-u-galichini> (дата звернення 18.04.2015).

¹³²⁴Див., напр.: Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900-1920 років у контексті історії України / Р. Матейко. - Тернопіль: Принтер-інформ, 2002.

переконання Т. Возняка, саме цей невлонимий феномен потребував негайної ревіталізації як об'єктивна реальність: «нова самоідентифікація себе як галичанина в Україні не тільки потрібна - вона є нашою щоденною реальністю, з якою ми стикаємося чи то виїжджаючи на день, чи на постійно до Києва, чи шукаючи за чимось, що є звичним. І це переформатування не може оминати ні овиду, ну околу, ні традиції. Починаймо зі свого дому», - стверджував дослідник і громадський діяч¹³²⁵.

Однак у частині випадків культурологічні ідеї галицької автономності були переміщені у політичну площину. Цьому сприяло, зокрема, протистояння різних моделей розвитку української державності. Так, наприклад, у 2004-2005 рр., напередодні й після перемоги Помаранчевої революції у проросійських середовищах стала поширюватися думка про те, що Галичина є «чужою» для України. Зокрема, цю думку розповсюджував Микола Струтинський, який, фактично, повторив і загострив тези радянського повоєнного дискурсу. Він категорично ототожнював галичан з діячами ОУН Степана Бандери й навіть називав їх «етномутантами», які, «маскуючись під українців», виконують завдання міфічної Америки з розколу України на кілька держав. Однією з ключових думок, які подавали від імені ветерана радянських силових структур, була також теза про дотаційний/паразитарний характер Галичини, котра нібито існує лише за рахунок східноукраїнських регіонів, а водночас становить загрозу для російськомовних громадян держави. Як висновок, російськомовним читачам пропонували два варіанти виходу із ситуації: «кращий» - відокремлення Галичини і відносно «гірший» - її автономізація у складі України, однак з різким зменшенням впливу на загальноукраїнському рівні¹³²⁶. Ідею «галицької загрози» для Сходу України було використано й на агітплакатах до президентських виборів 2004 р.¹³²⁷. Така візуалізація була націлена на різкий поділ виборчого електорату, що зрештою, частково відповідав тогочасним політичним симпатіям.

Згодом поляризація думок простежувалася на зламі десятиліть, у 2009-2010 рр. З одного боку, широкий негативний резонанс серед галичан викликали заяви Дмитра Табачника, котрий у російській пресі, принагідно торкнувшись тему приєднання Східної Галичини до УРСР у 1939 р., змальовував Галичину «ворожою» до України й Росії¹³²⁸. На цьому тлі він, ідентифікуючи себе з жителями Центральної, Східної й Південної України, робив категоричний висновок: «галичани практично не мають нічого спільного з народом Великої України ні в ментальному, ні в конфесійному, ні в лінгвістичному, ні в політичному

¹³²⁵ *Возняк Т* Феномен галицької ідентичності [Електронний ресурс] / Т. Возняк. - Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/phenomen_gal_ident.htm (дата звернення 19.04.2015).

¹³²⁶ Галичина - не Украина, галицийские националисты - не украинцы. Последнее интервью Н. В. Струтинского [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/ukrstor/bezprava-kniga2-10.5.html> (дата звернення 19.04.2015).

¹³²⁷ На одному з них під виглядом листівки від Віктора Ющенка було розповсюджено віртуальний поділ України на три сорти, першим з яких була, власне, колишня Галичина, натомість третім, найнижчим - Східна й Південна Україна.

¹³²⁸ *Табачник Д.* От Риббентропа до Майдана [Електронний ресурс] / Д. Табачник. - Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/353329> (дата звернення 19.04.2015).

плані. У нас різні вороги і різні союзники...». При цьому галичани було зображено виключно агресивними, не толерантними до «народів Східної України».

Вони готові навіть вдаватися до масових вбивств, - наголошував автор цієї концепції, - щоби лише нав'язати власні правила гри. Створивши такий негативний образ галичанина, Дмитро Табачник бачив порятунок від Галичини у «виправленні минулих помилок». Він вважав, що у 1939 р. регіон треба було приєднати до СРСР на правах автономії, а в 1945 р. - повернути Польщі¹³²⁹. Схожу тезу згодом повторили інші прихильники проросійського вибору, зокрема Олесь Бузина, сформулювавши її в зворотному порядку («Україна - не Галичина») і пропонуючи «повернути» Галичину у «Русь» чи «русский мир»¹³³⁰. Така позиція викликала протести інтелектуалів Західної України, які вбачали у цьому провокування загальнодержавного розколу.

Згодом Д. Табачник змушений був пом'якшити власні оцінки галицького фактора в українській історії. Зокрема в інтерв'ю львівським журналістам він змалював доволі позитивний образ Галичини: до позитивів регіону політик тепер зараховував те, що край «врятував українське православ'я у пізньому середньовіччі», що саме тут сформувалася справжня міська цивілізація та збереглася українська культура «зразка ХІХ ст.». Водночас міністр досить двозначно потрактував власні симпатії й антипатії до Західної України, вважаючи її жителів носіями «націоналістичного тоталітаризму та нетолерантності»¹³³¹.

На протилежному полюсі цього ідеологічного протистояння звучали тези того ж Юрія Андруховича, який тепер був радикальнішим у висловлюваннях. Він скаржився на державну маргіналізацію Галичини, на те, що її євроінтеграційні ініціативи не знаходять підтримки у загальноукраїнському масштабі. Письменник доказував, що галичани як «індивідуалісти» та східняки - «колективісти» мають різний менталітет. Як наслідок, він висловлював тезу, обернено-симетричну до тої, яку відстоювали його опоненти: Андрухович стверджував, що для європейської України «чужими» стануть Крим і Донбас¹³³². Це викликало дискусію як у східно-, так і у західноукраїнському інтелектуальних середовищах. Водночас письменник чітко заявляв, що і галичани, і мешканці Сходу України мають право ідентифікувати себе українцями, отже, належать до однієї спільноти.

При цьому автор «Московіади» та «Дезорієнтації на місцевості» опинився в епіцентрі гострих дискусій про «галицький сепаратизм». Зокрема його (як частину інших галицьких інтелектуалів) зарахували до «дезінтеграторів країни». При цьому прихильників автономізації чи

¹³²⁹ Табачник Д. От Риббентропа до Майдана.

¹³³⁰ Бузина О. «И галичанин, и схи́дник должны мучиться в комфортных условиях» [Електронний ресурс] / О. Бузина. - Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2012/02/07/084527-3>.html (дата звернення 19.04.2015).

¹³³¹ Мокрик Д. Дмитро Табачник: Галичина врятувала православ'я в Україні [Електронний ресурс] / Д. Мокрик. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?dmitro-tabachnik_galichina_vryatuvava_pravoslavyya_v_ukrayini&objectId=1114091 (дата звернення 20.04.2015).

¹³³² Юрій Андрухович. «В Украине галичанин не может стать Президентом» [Електронний ресурс] / Ю. Андрухович. - Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/life/interview/jurij-andruxovich-v-ukraine-halichanin-ne-mozhet-ctat-prezidentom.html> (дата звернення 20.04.2015).

«особливого шляху Галичини» саркастично зображали заручниками утопічного галицького міфу. Так, журнал «Тиждень» карикатурно поміщав їх за картою України на крихітному льодовому острові під назвою «Земля Франца-Йосифа», на якому могли вміститися лише табличка-вказівник «Lemberg» та портрет «Доброго Цісаря». Їх називали носіями «львівсько-магістратного» мислення, що ставить дрібничкові інтереси регіону понад загальноукраїнські проблеми, і під європейськими гаслами підштовхують державу до розпаду¹³³³.

Опоненти цього погляду з галицького боку, навпаки, настоювали на тому, що «галицький сепаратизм» також є міфом, яким лякають мешканців Сходу й Півдня України¹³³⁴; натомість їм йдеться про створення плацдарму, звідки можна розпочати європеїзацію і модернізацію цілої держави. При цьому вони акцентували на загальній поразці «Галичини» і її проєктів на загальноукраїнському рівні. Проте прихильники такої думки стверджували, що регіон має відчутти свою місію й обирати власну стратегію між моделями Баварії (що символізувала тут інновації й модернізацію) та Провансу (символу відсталості та етнографізму)¹³³⁵.

Натомість представники ліберального бачення історії та культури краю намагалися критично проаналізувати сучасний галицький міф та його реальні можливості. Так, Василь Расевич у публічному дискурсі нагадував, що галицькі українці (як «русини») ще у XIX ст. стояли на перехресті вибору своєї ідентичності і могли свого часу стати як поляками, так і росіянами¹³³⁶. У цьому й інших текстах він переконував читачів, що галицька ідентичність - поняття, адекватне лише для австрійської доби, коли власне й виникла назва «Галичина» у сучасному значенні того слова, а галицький міф нерозривно пов'язаний з міфом Габсбургів¹³³⁷. До того ж, вказував дослідник, галицький міф первісно сформувався не в самому краї, а поза ним¹³³⁸. Він наголошував, що насправді провінція була штучним, а не природним, багатокультурним, але не мультикультурним утворенням, яке мало свій початок у 1772 і кінець у 1918 р., і в якому згодом домінувала не толерантність, а нетерпимість до інших.

Повторне народження краю під тою ж назвою автор відніс до 1941-1944 рр., акцентуючи, що це - німецько-нацистський проєкт, який категорично не можна приймати за

¹³³³ Лосев І. Галицькі дезінтегратори [Електронний ресурс] / І. Лосев. - Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/71721> (дата звернення 20.04.2015).

¹³³⁴ Микитин А. Галицькі міфи. Міф 1: Галицький сепаратизм [Електронний ресурс] / А. Микитин. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?galitski_mifi_mif_1_galitskiy_separatizm&objectId=1043863 (дата звернення 20.04.2015).

¹³³⁵ Баган О. Майбутнє Галичини: Між «Баварією» і «Провансом» [Електронний ресурс] / О. Баган. - Режим доступу: <http://www.dontsov-nic.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=630> (дата звернення 20.04.2015)

¹³³⁶ Расевич В. Галицькі русини могли стати частиною і російської, і української, і польської нації [Електронний ресурс] / В. Расевич. - Режим доступу: http://www.2000.ua/v-nomere/svoboda-slova/ekspertiza_svoboda-slova/vasil-rasevich-galitskie-rusiny-mogli-stat-chastju-i-msskoj-i-ukrainskoj-i-polskoj-natsii_arhiv (дата звернення 20.04.2015).

¹³³⁷ Расевич В. У пошуках Галичини [Електронний ресурс] / В. Расевич. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?v_poshukah_galichini&objectId=1104994 (дата звернення 20.04.2015).

¹³³⁸ Расевич В. Історія міфу Галичини [Електронний ресурс] / В. Расевич. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?istoriya_mifu_galichini&objectId=1052561 (дата звернення 20.04.2015).

основу будь-якої «галицької» традиції. Натомість період радянзації Західної України у цій рецепції став часом кінця Галичини і «галицькості», її табуїзування, зокрема як синоніма національного відродження. («Це був період, коли слово «галицький» стало засобом іншування, а для всіх охочих зробити кар'єру - родовим прокляттям. Уявна Галичина докорінно змінюється: вона перестає бути українським плацдармом, натомість перетворюється на магніт для ласих поживитися матеріальними благами зі всього Радянського Союзу»). За цією схемою, виник великий часовий розрив між галицькою традицією та спробами її сучасної реконструкції. Тому ті інтерпретації, у яких край ідеалізували й робили архаїчним, науковець та публіцист аналізував як «фантазії на тему Галичини», яку наділено казковими рисами¹³³⁹. Він виступив проти проєктів «відродження Галичини», назвавши їх політичними маніпуляціями архаїчної ідеї, котра давно стала лише історичним фактом. При цьому В. Расевич визнавав, що концепт Галичини стає модним і цікавим, але передовсім серед західних науковців-істориків та культурологів, які бачать тут лише об'єкт для академічних студій. Думку про фіксування галицької культури/літератури як окремого феномена саме австрійської доби підтримав, зокрема, також і Юрко Прохасько¹³⁴⁰ та ряд інших дослідників історії краю XIX - першої половини XX ст.

Події 2013-2015 рр. спричинили, з одного боку, вирок соціологів про «смерть галицького сепаратизму» у настроях жителів регіону. За їхніми даними, мешканці краю не бачать його ані окремим суб'єктом федерації у рамках можливої федеративної України, ані самостійним утворенням, ані регіоном у складі іншої держави (наприклад, сусідньої Польщі)¹³⁴¹. Крім того, частина сучасних політологів наголошує, що новітні галицькі рухи не підпадають під категорію сепаратистичних, а є лише маніфестацією «легкої регіональної окремішності»¹³⁴².

З іншого боку, впродовж останніх років виникли Рух відродження Галичини, Українська галицька асамблея й Українська галицька партія, Європейська галицька асамблея, програми яких водночас і близькі, і неподібні. Зокрема засновники Руху відродження Галичини (РВГ) у 2014 р. вважали, що, будучи туристично привабливим, край (зведений тут до «Львова і Карпат») знову стає таким, яким був перед Другою світовою війною - багатонаціональним і багатокультурним. Вони пропонували ідею «галицького ренесансу» - формування «понад-національної і понад-релігійної спільноти галичан, розвиток місцевого

¹³³⁹ *Расевич В.* Фантазії на тему Галичини [Електронний ресурс] / В. Расевич. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?fantaziyi_na_temu_galichini&objectId=1331727

(дата звернення 20.04.2015).

¹³⁴⁰ *Прохасько Ю.* Чи можлива історія «галицької літератури»? / Ю. Прохасько // Історії літератури: зб. статей / [упоряд. О. Галета, С. Гулевич, З. Рибчинська]. - Київ: Смолоскип; Львів: Літопис, 2010. - С. 1-30; *Його ж.* Можлива історія «галицької літератури» / Ю. Прохасько // Там само. - С. 2-8.

¹³⁴¹ Соцдослідження: галицький сепаратизм помер [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lvivexpres.com/news/2014/12/29/65888-socdoslidzhennya-galycky-yparatyzm-pomer> (дата звернення 20.04.2015).

¹³⁴² *Ткачук Т.* Галицький локомотив на сепаратизм не тягне [Електронний ресурс] / Т. Ткачук. - Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/index.php?q=node/16359> (дата звернення 20.04.2015).

патріотизму без поділів патріотів за ознаками національного походження чи віросповідання, створення громадянського суспільства в регіоні»¹³⁴³.

Ідеологи цієї спільноти пропонували власні спроби означення чи переозначення Галичини як культурної категорії («Галичина як окремий усесвіт»), крізь дуже індивідуальних, синкретичних, а подекуди й дуже okazіональних асоціацій: «Галичина - це я, моя сім'я, родина, друзі... Це - когут, що наганяє день з середмістя і прапрудідова маринарка на півзотлілій світліні, геліоцентричні забудови давніх містечок і ошадлива газдовитість (...). Це прикордонна варта Європ і цивілізацій. Це - міти, посіяні в Карпатах і пониззі»¹³⁴⁴. Окремі прихильники цього дискурсу дійшли до радикальних концепцій, твердячи, наприклад, що галичани - окрема нація з власним ареалом та державотворчою традицією, яка тягнеться від архаїчних білих хорватів.

Такі ідеї - продукт суб'єктивної уяви. Проте вони мають певні відповідники в іншому, колективному не менш радикальному, русинському проекті, зокрема у тому вигляді, якого йому надав проф. Пол Магочі (Павло Магочій). Постулюючи існування «(карпато)русинів» як «народу нізвідки», він, з іншого боку, вказував і на їхнє галицьке коріння. Отож, русини як «новий східнослов'янський народ», у трактуванні Магочія, генетично ставали певним відповідником «галичан», поширеним поза межі Галичини¹³⁴⁵.

Зі свого боку, маніфест Української Галицької Асамблеї - Української Галицької партії (2013-2014) також акцентував на специфіці регіону і необхідності трансформувати Україну, почавши з Галичини. Активісти цієї новоствореної партії констатували, що регіон перетворено «в резервацію» й відсунуто «на маргінес» української політики. Натомість край було репрезентовано таким, де найкраще збережені традиції демократичного соціуму, а також відповідні цінності («за нами, Галичанами, столітній досвід безперервної розбудови громадянського суспільства - жертвовної праці кількох поколінь для розвитку громадських, освітніх, кооперативних, спортивних та інших організацій»¹³⁴⁶).

Водночас адепти цієї політичної сили наголошували, що не прагнуть перетворити усіх

¹³⁴³ Про Рух. Рух відродження Галичини (РВГ) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://halychyna.org/about.html> (дата звернення 20.04.2015).

¹³⁴⁴ *Монастирський Д.-Я.* Галичина: Означення [Електронний ресурс] / Д.-Я. Монастирський. - Режим доступу: <http://halychyna.org/2014/09/23/galychyna-oznachennya.html> (доступ 20.04.2015)

¹³⁴⁵ *Магочій П.* Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / П. Магочій; [пер. з англ. С. Біленький; комент. до іл. В. Падяк]. - Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. - 120 с. Слід наголосити, що думка про галицьке походження Карпато-Росії у повоєнний час розвивалася у діаспорних русофільських чи пострусифільських середовищах: *Pysch S. Short History of Carpatto-Russia / S. Pysch; tr. of A. Yurkovsky.* - New York, 1973. - P. 8-9. Водночас ідея населеної «русинами» історичної Карпатської Русі, що об'єднувала Галичину, Закарпаття, Буковину і нинішню Східну Словаччину, стала популяризуватися в Росії. У цій концепції нинішніх галичан - галицьких українців стали називати «Іванами, які не пам'ятають свого коріння», бо забули давню «русинську» ідентичність. Див., напр.: *Лукиных Г* Карпаторусській збірник / Г. Лукиных. - Пермь, 2009. - С. 6.

¹³⁴⁶ Українська Галицька Партія [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Галицька_Партія (дата звернення 21.04.2015).

українців на галичан та не вимагають для своїх краян окремих привілеїв, а просто намагаються «європеїзувати» (на підставі християнської ідеології) спочатку окремих регіон, а через нього - усю державу: «Якщо у Галичині ми створимо достойний український проект з пріоритетом вічних, Божих цінностей, тоді й відбудеться Україна. Нехай вона спочатку відбудеться на обмеженій території, але після цього вона пошириться дуже швидко. Тільки тоді Галичина зможе як локомотив втягнути цілу Україну до євроатлантичної спільноти, де панує повага до гідності кожного і верховенство права (...)»¹³⁴⁷.

Ідеологічний конкурент цієї партії, Європейська Галицька асамблея (а також її форум - дискусійний клуб «Митуса»), виразніше задекларував концепцію галицької автономії як шляху, що веде до євроінтеграції. У певний момент думки про федеративний устрій України у цьому середовищі звучали доволі чітко й безпосередньо¹³⁴⁸. Концепцію цієї партії розвинула, зокрема, есеїстика та публіцистика Володимира Павліва, присвячена пошукам «трансцендентної Галичини» у реаліях сучасних західноукраїнських областей. При цьому автор пошуків добре усвідомлює, що реалізація його проектів опиняється у просторі між «неможливим та небажаним», а сама Галичина - «чарівна країна, якої немає»¹³⁴⁹. Водночас край окреслено «найбільш цілісним і самодостатнім регіоном» України¹³⁵⁰. У такому ракурсі регіон зображено каркасом «швидкісної», модерної «України-А», яка рухається у бік європейських структур на протипагу традиційній, патріархально-поствізантійській «Україні-Б»¹³⁵¹. Проте інколи тут проглядається й образ галичан (точніше - Галичан) як «народу», звідусіль оточеного етнічними стереотипами¹³⁵². На цьому тлі сформовано образ краю, насильно відірваного у 1939 р. від Європи й кинутого в орбіту «руського мира». Цей край, стверджує Володимир Павлів, необхідно знову вернути до «європейського дому»¹³⁵³. Імідж регіону прихильники цього погляду прагнуть спроектувати й на минуле, зокрема, перевидаючи й розповсюджуючи «Історію королівства Галичини» як альтернативу існуючій у науці версії подій¹³⁵⁴.

Схожі проекти мають також свої медійні втілення, що використовують ідею культурної інсулярності, політично-автономного чи навіть самостійного існування

¹³⁴⁷ Українська Галицька Партія [Електронний ресурс].

¹³⁴⁸ Див., зокрема: Павлів В. Я галицький автономіст, а цілісність Української держави для мене менш цікава [Електронний ресурс] / В. Павлів. - Режим доступу: [bііp://poletika.com.ua/news-93919.html](http://bit.ly/poletika.com.ua/news-93919.html) (дата звернення 21.04.2015).

¹³⁴⁹ Павлів В. У пошуках Наїусупу / В. Павлів. - Львів, 2012.

¹³⁵⁰ Його ж. Галичина як авангард української євроінтеграції [Електронний ресурс] / В. Павлів. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?galichina_yak_avangard_ukrayinskoyi_yevrointegratsiyi&objectId=1326146 (дата звернення 21.04.2015).

¹³⁵¹ Його ж. Україна двох швидкостей [Електронний ресурс] / В. Павлів. - Режим доступу: <http://www.octpib.info/Blog.aspx?IdArticle=505> (дата звернення 20.04.2015).

¹³⁵² Його ж. Хто не любить галичан? [Електронний ресурс] / В. Павлів. - Режим доступу: <http://www.octpib.info/Blog.aspx?IdArticle=561> (дата звернення 20.04.2015).

¹³⁵³ «Галичину пора повернути в Європу» - Володимир Павлів [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/galychynu_pora_povernuty_v_yevropu_vo1odymyr_pavliv_157744.html (дата звернення 20.04.2015).

¹³⁵⁴ У Львові перевидали «Історію королівства Галичини» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?u1vovi_perevidali_istoriyu_korolivstva_galichini&objectId=1330780 (дата звернення 20.04.2015).

Галичини (інформаційний інтернет-портал «Острів Галичина»), або ж (навіть графічно) підкреслюють його своєрідність, відсилаючи читача до колишніх кордонів краю («Збгас/ Збруч»).

Критики галицьких проєктів розглядають їх як антиісторичні та інспіровані ззовні, а тому намагаються нейтралізувати¹³⁵⁵. Інша частина аналітиків, навпаки, підкреслює замкнений і нереалістичний, навіть ігровий характер таких планів. Вони іронізують над галицькою ідеєю як фантастичним конструктом, Утопією, прагненням створити новий «міжнаціональний» етнос за моделлю Дж. Толкієна: «уявлена Г а- личина - це країна гобітів. але чомусь ніхто у наш час не хоче бути гобітом.»¹³⁵⁶. Об'єктом сарказму нерідко виступає також декларована європейськість мешканців Західної України, яка насправді виявляється різновидом пострадянських уявлень про Європу. Прихильники такого погляду наголошують на значній різниці між ідеалами, прагненнями та реальним станом справ у регіоні¹³⁵⁷.

З іншого боку, частина інтелектуалів підкреслює, що Галичина справді ніколи не існувала як окремий історичний суб'єкт і що вона, значною мірою, була і залишається ментальним конструктом. Проте, за метафоричним виразом Андрія Павлишина, у цьому йдеться про своєрідний концепт/«мисле-вірус», який може втілитися у дуже різних формах, але наділений загалом позитивним потенціалом: «Галичанство сьогодні - це відкритість до європейського Заходу, а водночас глибока вкоріненість у християнській традиції, природна націленість на структури громадянського суспільства, але конче в поєднанні із демократичними практиками та дискурсом правової держави, перевага форм високої культури (...) Може трапитися і так, що мислевірус Галичини породить небачену мутацію, нову якість, про яку нічого ще не сказали нині футурологи», - підкреслює есеїст¹³⁵⁸.

Однак на рівні побутової ментальності жителів краю ці дискусії відбиваються мало. З одного боку, мешканці регіону, переважно, ідентифікують себе з Галичиною, називають галичанами, інколи також згадують про події австрійського та польського часу. Проте переважна більшість з них отожднюють себе з Україною як єдиною державою. Натомість на рівні буденної матеріальної культури назва «Галичина» стала вигідним брендом для розмаїтих акцій, установ та організацій¹³⁵⁹. Образ щасливої й давньої багатокультурної Галичини використовують також і в

¹³⁵⁵Круглий стіл «Галицький сепаратизм: причини, витоки та загрози» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lounb.org.ua/index.php/2010-12-13-13-53-17/22-measures/472-8ГП1> (дата звернення 21.04.2015).

¹³⁵⁶Косак Д. Хроніки галицьких гобітів. Халтура сучасного націєтворення [Електронний ресурс] / Д. Косак. - Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?hroniki_galitskih_gobitiv&objectId=1333889 (дата звернення 21.04.2015).

¹³⁵⁷Тимчук Ю. Трошки Європа, але трошки зацофана [Електронний ресурс] / Ю. Тимчук. - Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/15584> (дата звернення 21.04.2015).

¹³⁵⁸Павлишин А. Галичина як мисле вірус [Електронний ресурс] / А. Павлишин. - Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/1449> (дата звернення 21.04.2015).

¹³⁵⁹Зокрема для таких різних акцій, як міжнародний фестиваль молодих виконавців «Молода Галичина», спортивних (баскетбольна команда «Галичина») чисто бізнесово-економічних проєктів (нафтопереробний комплекс «Галичина» і автосалони «Галичина-авто»), продуктова лінія «Галичина», охоронно-адвокатська компанія «Галичина» і сільськогосподарська компанія «Галичина-Захід» / Halwest, агроцентр «Галичина» і туристична «Тур-Галичина», гуртівня будматеріалів та господарських товарів «Азов-Галичина», львівський ресторан

туристичному бізнесі¹³⁶⁰. Їх альтернативою стають неофіційні альтернативні мандрівки, які демонструють не лише «світлий», але й «тіньовий» образ галицького краю. Такі, наприклад, вийшли з-під пера Галини Пагутяк («Сентиментальні мандрівки Галичиною», 2014). З одного боку, маршрути письменниці пролягають довкола її рідного села Урожа, Добромиля, в якій перенесена дія одного з її романів, а з іншого - ведуть зі Львова до інших галицьких міст і містечок (Самбора і Дрогобича, Городка і Комарна, Бібрки і Бродів, Миколаєва і Борислава). Ці (заплановані й спонтанні) мандрівки творчої людини супроводжені суб'єктивними враженнями від місцевостей, їхніх пам'яток та мешканців. Туристична Галичина в уяві й дискурсі Г. Пагутяк фігурує у двозначному світлі. З одного боку, вона всіяна цікавими пам'ятками (закинутими замками, костелами - свідками польського та австрійського періоду в історії). Проте ці пам'ятки занедбані, зведені до рівня буденних, нікому не потрібних речей. Так само сірою здається авторці емоційна атмосфера у містечках, через які вона проходить. Водночас у письменницьких подорожах простежується й оптимізм: сподівання на те, що місцеві мешканці змінять своє відношення до дійсності, перебувають історичну пам'ять на підставі уявлень про багатокультурність краю та зроблять свої містечка привабливішими для мандрівників.

Частина сучасних польських туристичних матеріалів, а також споминів про мандрівки нинішньою Галичиною, репрезентує край нейтрально, натомість інша емоційно наголошувала на довосенному минулому, його занедбаних і зруйнованих пам'ятках як повністю «чужих» для місцевих жителів. Схожу думку підтримала також частина туристів, котрі шукали на Західній Україні слідів єврейської культурної спадщини. Цей погляд найчіткіше виразила гостро дискусійна книга Омера Бартова про забуті чи витерті з пам'яті й з історичного середовища галицьких українців сліди єврейської присутності у регіоні («Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine», 2007).

Однак насправді теперішня «українська Галичина» поширюється лише на колишню Східну Галичину, а фактично - на Західну Україну радянського зразка, без таких центрів, як Перемишль, Ярослав, Сянок, що нині перебувають у складі Польщі. Характерною є географічна рецепція регіону після 1991 р. в українському та польському

«Галичина»). Частина з них апелюють також до образу європейської перспективи (дитячо-юнацький футбольний клуб «Halychyna Lviv», тернопільський «^tel Halychyna» або австрійської історії краю та використовують його іншу назву (соки «Galicia», злкогольні напої «Galicia Distillery») тощо.

¹³⁶⁰ Так на ментальній і реальній мапі Галичини окреслено нові маршрути. Одні з них апелюють до нової історичної пам'яті («Стежками УПА», Всеукраїнські змагання з пішохідного туризму «Стежками героїв» тощо). Інші, натомість, ґрунтуються на спробах реконструкції «Щасливої Галичини», зокрема, як «нафтового Ельдорадо» кінця XIX - поч. XX ст. Наприклад, один з туристичних проєктів пропонує мандрівникам пройти маршрутом нафтового промислу та мінеральних вод, починаючи від колишнього «Ойл-Сіті у Бориславі - Бориславці з побудовою скансенів у Східниці (Дрогобич - Борислав - Східниця - Нагуєвичі - Ясениця Сільна - Станіла - Доброгостів). Водночас такі мандрівки мали б репрезентувати ці околиці як місця, пов'язані з Іваном Франком (Нагуєвичі, Дрогобич) та Бруно Шульцом (Дрогобич), та як свідки минулого з пам'ятками народної дерев'яної архітектури (Меденичі, Попелі, Сілець, Лішня, Новий Кропивник), німецькими колоністами (Коросниця, Рівне), а водночас з єврейськими мешканцями та Голокостом (Лішня) тощо.

дискурсі. Так, для українських географів Галичина - одна з етнічних земель, як у дискурсі Федора Заставного¹³⁶¹. Тут термін «Галичина» спочатку було потрактовано історично й розповсюджено на основну масу західноукраїнських земель: не тільки на сучасні Львівську, Івано-Франківську та більшу частину Тернопільської, але й на Чернівецьку область. При цьому землі південно-східної Польщі описано як колишню частину Галичини. (Крім того, етимологію назви краю у цьому підручнику майже однозначно виведено від латинського «гальс» - сіль).

Географ фіксував сучасну Галичину лише як Львівську, Івано-Франківську й Тернопільську області. При цьому регіон тут був зображений у двох площинах. Історичну Галичину подано, фактично, як Червону Русь, зокрема і як «первісний центр українського книгодрукування» XVI ст.¹³⁶² Сучасну ж Галичину дослідник вважав найбільш національно однорідним регіоном України, де проживає 10,5 % її населення, але водночас (за винятком Тернопільщини) і виробляється дуже мало, (порівняно з рештою держави) продукції на людину. Крім того, галицькі терени поставали сукупністю етнографічних територій: Західного Поділля, Гуцульщини, Бойківщини, Покуття і Верховини¹³⁶³. В економічному й адміністративному плані вона губилася за територіальним поділом на області та економічні райони (Південно-Західний і Карпатський з центром у Львові), а також землі (такі як Західна Україна)¹³⁶⁴.

Образ Галичини кінця XX ст. виглядав доволі неоднорідним. Зрештою, уявлення про її структуру у географічному, історичному, етнологічному та мовно-діалектологічному аспекті все ще доволі розмите та повне неузгодженостей. Загалом, на початку XXI ст. його розглядають як мовно-етнографічний «над регіон», з гетерогенною будовою¹³⁶⁵. Так, історично до галицького діалектного простору входять лемківський та надсянський говори, які зараз територіально «розсіяні» по нинішній Україні та Польщі. У Польщі також опинилася частина Західної Бойківщини¹³⁶⁶. Натомість, крім бойківського, гуцульського та наддністрянського говору¹³⁶⁷, частина колишньої Галичини охоплює території

¹³⁶¹ *Заставний Ф.* Географія України: у 2 кн. / Ф. Заставний. - Львів: Світ, 1994. - С. 333-336.

¹³⁶² Там само. - С. 335.

¹³⁶³ Там само. - С. 353.

¹³⁶⁴ Там само. - С. 357, 370-373.

¹³⁶⁵ Детальний й багатомірний аналіз проблеми див.: *Ястремська Т.* Діалектний простір Галичини: говірки української мови / Т. Ястремська // *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2011. - С. 55-106.

¹³⁶⁶ Див.: *Лесів М.* Українські говірки в Польщі / М. Лесів. - Варшава, 1997; *Рабій-Карпінська С.* Бойківські говірки: зб. статей / С. Рабій-Карпінська. - Перемишль, 2011; *Пшеторська-Овчаренко М.* Мова українців Надсяння / М. Пшеторська-Овчаренко. - Перемишль, 2007.

¹³⁶⁷ *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. - Львів, 2008. При цьому термін Наддністрянщина, як синонім Галичини на противагу Наддніпряниці, завжди вживався спорадично і вважався умовним. (*Хобзей Н.* У просторах воєнного часу. Про першу світову війну в записах для «Атласу української мови» / Н. Хобзей // *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2011. - С. 269-270.

південно-волинських чи волинсько-подільських говірок, і є частиною волинського етнографічного й фольклорного простору. Водночас жителі цих територій, з огляду на історичну пам'ять, ідентифікують себе не з волиня-ками, а з галичанами. Схожа ситуація також з колишніми мешканцями Підляшшя та Холмщини, котрі після примусової репатріації, також стали мешканцями колишньої Галичини. До того ж, ново-галичанами (принаймні формально) стали й колишні жителі східних районів України, а також Росії та інших республік СРСР. Частина з них почала вважати себе якщо не галичанами, то, принаймні, «западнцями» - жителями Західної України. Це ще більше розмило уявлення про те, хто є чи мав би бути галичанином, а хто - ні.

Складною є й сучасна релігійна тождність жителів колишньої Галичини. Довгий період «войовничого атеїзму», заборона й переслідування УГКЦ після 1946 р., повоснні переселення православних за вірою жителів Холмщини та Підляшшя, міграція вихідців з Волині та Полісся, колишніх мешканців Східної і Центральної України, Росії, зменшення кількості католиків латинського обряду та визнаців юдаїзму зробили Галичину не лише католицькою, а й православною та протестантською територією. З іншого боку, після 1991 р. греко-католицизм й далі залишається однією з визначальних рис регіону на релігійній мапі України.

Усе це провокує також і наукові дискусії, які, щоправда, мають вузький, елітарний характер. Так, предметом суперечок серед українських вчених залишається можливість чи неможливість перенесення термінів «Галичина», «галицький» на період перед 1772 і після 1918 р. у наукових дослідженнях. Тут існує кілька варіантів. Частина авторів говорить лише про середньовічну чи «княжу Галичину» як еквівалент, наприклад, «Галицько-Волинського князівства». Натомість у пізньосередньовічному та ранньоновітньому контексті регіон фігурує як «Русь», «Руське воєводство» тощо. Проте частина авторів поширює австрійську термінологію також і на цю епоху¹³⁶⁸. Це ж стосується, наприклад, і міжвоєнної доби в історії, дослідники якої переважно говорять про Західну Україну, однак інколи розглядають її як нове («польське») поєднання Галичини з Волиню¹³⁶⁹.

У публічному дискурсі сучасних українців також має опозиції «довгої» і «короткої» версії історії, а отже, звуженого й розширеного трактування самого поняття про цей край. Так, в інтернет-ресурсах користувачам пропонують нерідко саме «довгу і розширену» візію історичного розвитку нинішніх територій Західної України та південно-східної Польщі, які згодом стали Галичиною. Їх генезу ведуть від знахідок бронзового та залізного віку (кельтських - за одними джерелами і слов'янських - за іншими) зі слідами аланського, сарматського, гунського, аварського перебування.

Далі уявна ранньосередньовічна Галичина накладається на координати земель довкола Перемишля, приєднаних королем Святополком до Великої Моравії, і червенських городів, що переходили з польських до руських володінь, і зрештою, з Галицько-Волинським князівством.

¹³⁶⁸ Пауто В. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В. Пауто. - Москва, 1950; *Пір-ко В.* Галицьке село наприкінці XVII - в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі / В. Пірко. - Донецьк, 2006. - 148 с.; *Ко-рогодина М.* Кормчая книга в Галиции XVI - нач. XVII века / М. Корогодина. - Санкт-Петербург, 2015.

¹³⁶⁹ Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939) / І. Васюта. - Львів: Каменяр, 2006 - 335 с.; *Його ж.* Галицько-волинське село між світовими війнами / І. Васюта. - Львів: Каменяр, 2010. - 507 с.

Історія «пізньосередньовічної Галичини» у популярному викладі ототожнюється з історією Руського воєводства¹³⁷⁰. Зрештою, Галичина нової доби ідентифікується з королівством Галичини й Володимирі, що постає територією німецької колонізації, великої економічної міграції, реформ, а водночас землею бідності та неосвіченості та україно-польських конфліктів¹³⁷¹. Натомість міжвоєнна Галичина постає у цій схемі колонізованим об'єктом колонізаційної політики II Речі Посполитої, час «совітів» (1939-1941) зображений періодом «радянської анексії західної України», масових розстрілів і депортацій, так само як час терору в «дистрикті Галичина» (1941-1944). Радянський період в історії галицьких земель після 1944 р. така схема характеризує як час поновлення тоталітарного режиму, табу-їзації Галичини. Натомість час після здобуття незалежності край постає територією загальноукраїнських надій та європейських амбіцій, однак наділеною надлишковим альтруїзмом до інших і невмінням відстоювати власні інтереси¹³⁷².

Не менш дискусійними в наукових середовищах залишаються й такі проблеми, як, наприклад, генеза локальних субетносів та їх зв'язок з ранньосередньовічними білими хорватами, а також з Руссю чи, навпаки, з давньопольськими племенами. Зокрема це стосується історії Перемишля, вперше (поруч з Червенем) згаданого Повістю временних літ під 981 р. у контексті походу Володимира Святославовича «на ляхы» (як місто, що - за контекстом - належить власне цим «ляхам»). Питанням для нинішніх історіографів залишається етнічна ідентичність та адміністративна приналежність тогочасних жителів міста. Якщо для польських істориків запис у руському літописі майже автоматично означав «автохтонно-польську» приналежність міст і земель довкола них, то у розумінні українських дослідників «ляська» ідентичність цих територій залишається сумнівною. Якщо перші схильні бачити тут частину лендзян, котрі опиняються в залежності від Київської Русі, то другі розглядають ці ж землі як первісну домену східнослов'янських племен білих хорватів і дулібів¹³⁷³. Це, з іншого боку, породило уявлення про «білохорватську» генезу цієї частини Русі і її особливе місце серед решти руських територій¹³⁷⁴.

До цього додаються також суперечки з російськими вченими, які навіть у радянський час нерідко розглядали регіон як Галицько-Волинську (чи просто Галицьку) Русь, трактуючи його нейтрально або ж як частину загальноруського простору. Частково цим породжене також неоднозначне нинішнє ставлення російських інтелектуалів та політиків до галицького краю. У ньому суміщені, принаймні, три візії регіону, що нерідко суперечать одна одній.

¹³⁷⁰Галичина [Електронний ресурс]. - Режим доступу: Бїр://ик^ікіре4іа.ош/шкі/Галичина (дата звернення 24.04.2015).

¹³⁷¹Королівство Галичини та Володимирії [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Королівство_Галичини_та_Володимирії (дата звернення 25.04.2015).

¹³⁷²Галичина [Електронний ресурс].

¹³⁷³Див., напр.: *Ісаєвич Я.* Перемишль і Перемиська земля: Перші сторінки історії. / Я. Ісаєвич // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. - Перемишль; Львів, 1996. - С. 6-15.

¹³⁷⁴*Войтович Л.* «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії. / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 2004. - Вип. 8. - С. 38-45; *Майоров А.* Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. Майоров. - Санкт-Петербург, 2006; *Его же.* О происхождении этнонима хорваты: историко-этимологические заметки / А. Майоров // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2006-2007. - Вип. 15. - С. 55-61.

Водночас ці рецепції переживають певну еволюцію.

Хронологічно перша з них побутувала ще в часи СРСР, заснована на тезі про Західну Україну чи «Советское Подкарпатье» як радянську територію, цілком закономірно «возз'єднану» з УРСР у 1939 р. Однак після подій кінця 1980 - поч. 1990-х років ця картина зазнала суттєвих змін. Схоже, якраз з цього часу Західну Україну, і зокрема Галичину, стали сприймати як фактор, який перешкоджає російсько-українському зближенню. Одним з подразників для російської суспільної думки було, зокрема, нове використання уявлень про Галичину як П'ємонт українського відродження. У сприйманні частини російських аналітиків Галичина, навпаки, виступає «Вандеєю», що відтягує Україну у хибному політичному напрямку.

Тому натяки на галицький месіанізм сприймаються тут з негативним підтекстом і з виразним застереженням, що активація старих стереотипів може мати погані наслідки для краю: «Давнє порівняння з П'ємонтом зараз багато в чому звучить, як шаблонна туристична реклама чисельних «швейцарій», «парижів», «венетій» і «пальмір». Проте інколи львівські політики не проти нагадати про особливу роль Галичини. Якщо вони стануть настоювати на цьому «месіанстві», то цілком ймовірно знайдеться ще якийсь претендент на роль «П'ємонту». Тим більше, що областей в Україні не менше, аніж в Італії»¹³⁷⁵. (Цікаво, однак, відзначити, що цей текст супроводжують поклики на німецький путівник Кука по Галіції і Лодомерії, на присвячені Галичині статті Михайла Драгоманова та Івана Франка, а також на тексти сучасних київських та львівських дослідників).

Популярні російські інтернет-ресурси (зокрема Вікіпедія) також формують особливий образ Галичини, іноді доволі деталізований. Так, російським читачам запропоновано розлогий природно-ландшафтний та геологічний опис краю, його клімату, річок, адміністративного поділу тощо. Водночас такі тексти пронизують виразні тенденції, що спрямовують подібні статті у певне ідеологічне русло¹³⁷⁶. Історія Галичини-Галиції тут починається з «древнерусского государства», православних жителів якого у складі Королівства Польського стали полонізувати й окатоличувати. Національне життя русинів у австрійській Галіції й Лодомерії в цьому контексті виглядає прагненням до трактування історії «Галіції як частини загальної історії Русі на підставі національної єдності російського («русского») народу та єдиної для усієї Русі («від Карпат до Камчатки») літературної мови. Так одним з синонімів руської Галичини стає Товариство ім. Михайла Качковського. Проте водночас цей край на початку ХХ ст. зображено джерелом небезпечного для Російської імперії «галицького (українського) сепаратизму». У такому трактуванні кульмінацією історії Галичини стає її тимчасове приєднання до Росії у 1914-1915 рр. (хоча його і трактують як «російську окупацію» краю). Натомість Західноукраїнська народна республіка постає у двоякому світлі. З одного боку, російські автори нібито симпатизують галицьким українцям у протистоянні з поляками (які «залили кров'ю (...) галичан Львів у 1918 р.»). Однак УГА виглядає

¹³⁷⁵ *Неоглот*. П'ємонт или Вандея? [Електронний ресурс] / Неоглот. - Режим доступу: <http://libereia.gerodot.ru/neoglot/piemont.htm> (дата звернення 26.04.2015).

¹³⁷⁶ Галиция [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Галиция> (дата звернення 26.04.2015)

для них джерелом постачання на Схід України команди «деструктивних» галичан - «бригади, котра стала скарбницею українізаторських кадрів Скрипника, Любченка, Хвилі і Кагановича (sic!), які безпошадно. руйнували двоєдину культуру України і несли відповідальність за голод 1932-1933 р. (sic!)». Міжвоєнна Галичина/Західна Україна/Східна Малопольща у такому дискурсі постає територією диверсійної діяльності УВО-ОУН. Натомість дистрикт «Галичина» несподівано стає «найспокійнішою з окупованих німцями територій», а водночас плацдармом для дій українських колаборантів і знищення єврейського населення. Зрозуміло, що післявоєнна Західна Україна виглядає передовсім краєм боротьби з оунівським підпіллям, а водночас зоною масових депортацій. Повоєнну («сучасну східну Галіцію») репрезентовано як край, більшість в якому формують українці та росіяни.

Водночас у політичних середовищах Росії функціонує концепція Галичини як території, яку варто повернути Польщі, визнавши недійсним її приєднання до України. Знаменно, що у цьому плані російська політична візія Західної України розщеплювалася. З одного боку, її усю стали подавати як колишню частину Східної Європи, котра історично мала б належати різним державам (наприклад, Буковина - Румунії, Закарпаття - Угорщині тощо). Водночас стереотип «головного антиросійського регіону» був закріплений саме за Галичиною. Парадоксально, але на цьому тлі продовжує існувати також образ забутої Галицької Русі, мешканці якої втратили свою «первісну» (руську, тобто російську) ідентичність, котру належить відродити.

На образ Галичини у сучасній Польщі такі дискусії впливають мало. До 1990 р. міф Галичини й «східних кресів» був, значною мірою, витіснений з польської суспільної свідомості. Він фігурував лише в наукових дослідженнях та мемуарній літературі, і часом переплітався то з образами Червоної Русі, то з уявленнями про Східну Мало-польщу та боротьби з українцями за Східну Галичину. Однак навіть після повторного «відкриття втрачених земель» для колективної підсвідомості поляків, він фактично, залишився, радше, у сфері історичної пам'яті та наукових студій.

Так, на зламі 1990 - на початку 2000-х років у промоції тих територій, що колись входили до складу Галичини, простежувалися дві різні тенденції. Одним авторам йшлося про те, щоб подати власний край як перспективний майбутній євро регіон (Підкарпаття) без колишніх історичних пов'язань та підтекстів¹³⁷⁷. Інші, навпаки, згадували Галичину, але не завжди у позитивному контексті. Так, наприклад, у 1995 р. історію Перемишльщини описували за схемою: Червенські городи - короткий період Галицького князівства - час процвітання Перемишльської землі в Короні Польській. Галичина з цієї схеми випадала як щось чуже і непривабливе, як розрив в історії польської державності: «То австріяки надали цим землям назву Галичини, нав'язуючи так до давнього Галицького князівства, щоби вимазати з пам'яті людей Королівство Польське. І власне Галичина стала синонімом біди, культурної відсталості («зацо-фаності»), міграції за океан. Це - давно минулі часи»¹³⁷⁸.

Проте тоді ж відбувається й повторна міфологізація Галичини у польській науці, есеїстиці та

¹³⁷⁷ Podkarpackie powiaty. The Podkarpackie Powiat. Panorama regionu. Panorama of the Région. - Rzeszow: Kolor, b.r.w.[1998] - 86 s.

¹³⁷⁸ Budzinski T. Ziemia Przemyska / T. Budzinski . - Olszanica: Wyd-wo Bosz, 1995. - S. 6 (Strony nienumerowane).

публіцистиці. Так, польські інтелектуали намагаються відродити уявлення про Галичину як «польський П'ємонт» та загалом колишню польську територію. Одні автори вибрали для цього дещо іронічний, хоч загалом сентиментально-ностальгічний тон. Так, для Мечислава Чуми і Лешка Мазана галицький дискурс поставав «австрійською балаканиною» - сумішню екзотичних міфологем, персоналій та реалій¹³⁷⁹. У їхньому тексті Галичина виглядала світом грязюки та «андрусів» - міських злочинців, «антихриста зі Збруча» (Збруцького ідола); австрійського печива (пішінгерів, кремівок та кайзерок), меморіальних гір - «копців», чоловічих бакенбардів, галицької нужди, «галицьких романів століття» та автомобільних клубів, світом давнього Львова та Кракова, світом Г абсбургів, «цісарсько-королівської» титулатури, придворних аудієнцій при віденському дворі, розкішних і просто оригінальних, але непотрібних предметів. Частина галицьких реалій було подано крізь призму дійсності кінця ХХ ст.: наприклад, ярмарки як «галицькі супермаркети»¹³⁸⁰. Однак загальна оцінка Галіції і Лодомерії тут була доволі чіткою. На думку авторів, це - назва загарбаних Австрією земель Речі Посполитої, «інкубатор польської незалежності», одна з найбільших, але водночас найубогіших та найменш розвинених провінцій, «Голіція і Глодомерія»¹³⁸¹. Зрештою, не можна забувати, що Галичина ХІХ ст. у польській історичній свідомості стала асоціюватися також і з «галицькою різнею» 1846 р.

Натомість польські історики та філологи намагалися проаналізувати історію Галичини з більш відсторонених та об'єктивних позицій, однак також як частину історії Польщі. Так, книга Збігнева Фраса «Galicja» не випадково вийшла у серії «A to Polska własnie»¹³⁸². Ця багато ілюстрована монографія давала реалістичний та багатосторонній образ галицької дійсності з 1772 по 1918 р. Проте закінчувалася вона, власне, перетворенням реальної Галичини у міф для майбутніх поколінь. Його поширення та популярність польський дослідник логічно вбачав у польсько-українській війні 1918-1919 рр. та в неспіхах міжвоєнної польської демократії. На цьому ґрунті, підкреслював З. Фрас, зростає габсбурзький міф, а разом з ним й нове уявлення про Галичину. Хоча усі формальні атрибути давньої провінції були ліквідовані, зауважував він, її уявна картина жила далі: «У суспільній свідомості пам'ять про Королівство Галичини й Володимирі, коронний край ц.-к. монархії залишилася значно довше, перероджуючись з часом в образ щораз більш ідеалістичної країни гармонії й щастя, країни мирного співжиття етнічних, релігійних і суспільних груп, з якою недосконала і ускладнена сучасність ледве чи могла рівнятися»¹³⁸³.

Натомість польські енциклопедії після 1990-х років вже чітко розрізняли омографи: автономну іспанську «Galicju»-Галісію і східноєвропейську «Galicju»- Галичину - «поточну назву земель Давньої Речі Посполитої під австрійським забором» зі столицею у Львові, в якій вирішальну роль відігравало польське зем'янство. Водночас з 1918-1923 рр. Галичину автори енциклопедичних довідників подавали

¹³⁷⁹ Czuma M. Ausriackie Gadanie czyli Encyklopedia Galicyjska / M. Czuma, L. Mazan. - Krakow, 1998.

¹³⁸⁰ Ibidem. - S. 143.

¹³⁸¹ Ibidem. - S. 145.

¹³⁸² Frasz Z. Galicja / Z. Frasz. - Wroclaw: Wyd-wo Dolnosl[^]skie, 2003. - 298 s.

¹³⁸³ Ibidem. - S. 277.

уже як інтегральну частину відродженої польської держави¹³⁸⁴. В суспільній думці постсоціалістичної Польщі продовжувала існувати й концепція «довгої Галичини». З одного боку, вона розповсюджується лише на колишню австрійську провінцію, існування якої обмежене чіткими хронологічними рамками, з іншого - виходить за неї. Про цю територію говорять і як про територію, на якій розвивалися Червенські міста, і як про частину Русі, і як про складову Польського королівства, і у контексті розвитку Другої Речі Посполитої та німецької окупації, і зрештою, як про землі, розділені між повоєнними Польщею та Україною. При цьому, репрезентуючи Галичину багатокультурним, багатонаціональним і багатомовним регіоном, польські автори говорять також і про її «етнографію»¹³⁸⁵.

В інших варіантах польських розповідей про історію Східної Галичини виділяється, наприклад, «Австрія» (період від 1772 до 1918 рр.), Західноукраїнська народна республіка, польсько-українська боротьба за край, вирішення проблеми Східної Галичини державами Антанти, її існування у II Речі Посполитій, і «три окупації»: перша радянська (1939-1941); німецька (1941-1944), друга радянська і остаточне приєднання до СРСР (після 1944)¹³⁸⁶. Водночас польські тексти, присвячені картографічному та адміністративному образу краю, подають також диференційований аналітичний погляд, розрізняють Стару/Східну Галичину (1772-1795) й «Нову Галицію», що включала Краків. Автори такої візії відокремлюють постійні й «ситуативні» галицькі міста (Замосць, Кельце, Люблін, які були в складі Галичини дуже короткий час), а також такі, як Краків, що приєдналися до краю пізніше, але існували у його складі до самого кінця провінції. З цього погляду, «найбільш галицьким» містом ставав Львів - регіональна столиця¹³⁸⁷.

Натомість організатори недавньої краківської виставки «Міф Галіції» (10.01.2014-08.03.2015) з Міжнародного центру культури потрактували її як повністю віртуальний для поляків, майже казковий об'єкт - видиво, ілюзію, знак, до якого нині можна добирати будь-які значення. Вони протиставляють польське, ігрове розуміння Галичини як чистого символу українській рецепції, довкола якої точаться інтелектуальні баталії і тривають політичні спекуляції. Проте у їхньому дискурсі бачимо й певний стимул для тих, хто таки відчуває себе носієм галицької ідентичності: «Галіція - міфічна країна? Торгова марка, з допомогою якої можна продати усе? Кожен має інші уявлення на тему Галіції. Особливо важлива вона в Україні, де стала знаряддя політичної гри... Галіції уже нема. Зникла з карти Європи у 1918 р. разом з розпадом Австро-Угорської монархії, провінцією якої була. Але далі існує у свідомості колективної пам'яті теперішніх мешканців цього регіону. Це - уявний простір, з яким вони відчувають

¹³⁸⁴ Galicja // Encyklopedia PWN. - Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 2008. - Т. 1. - S. 399-400.

¹³⁸⁵ Galicja (Europa Srodkowa) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Galicja_%28Europa_%C5%9Arodkowa%29 (дата звернення 31.03.2015).

¹³⁸⁶ Galicja Wschodnia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Galicja_Wschodnia (дата звернення 31.03.2015).

¹³⁸⁷ Krolestwo Galici i Lodomerii z Wielkim Ksi[^]stwem Krakowskim i Ksi[^]stwem Oswi[^]cimia i Zatoru [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://archive.today/20130711112556/mapyregion.blogspot.com/2011/08/krolestwo-galicji-i-lodomerii-wraz-z.html> (дата звернення 31.03.2015). Частина інтелектуалів сучасного Кракова та Жешува прагнуть відродити локальний патріотизм і галицьку totoжність як маркер, що відрізняє їх жителів Варшави чи Лодзі. Так, зрештою, сформувалося уявлення про Краків як «справжнє» втілення «польської Галичини» та заміну утраченої для Польщі «львівської Галичини».

емоційний і психологічний зв'язок. Міф Галіції далі формує їхню тотожність»¹³⁸⁸. Ці слова, а також поширення відповідних атрибутів (наприклад, майок з галицьким гербом - галкою, й написом: «Я - з Галіції») свідчать про намір розбудити хоч і віртуальну ідентичність, заповнити вже опустілий знак («Галичина») новим змістом. Лексема «^аИда» у сучасній Польщі дійсно слугує вигідним брендом: так називається цілий ряд бізнесових проєктів: фірм, ресторанів тощо. З іншого боку, лише частина з них розвиває «міф щасливої австрійської Галичини» (точніше - Галіції), однак поширеність назви вказує на її популярність.

Ще інакшою постає візія краю поза цими дискусіями, у масовій культурі, літературі та дискурсі країн Центральної й Західної Європи. Звісно, вона копіює частину стереотипів, що склалися у польсько-українсько-російському вузлі взаємовідносин, але й намагається дещо вийти за межі «слов'яноцентричної» рецепції регіону. Так, в популярних англійських інтернет-ресурсах Галичина фігурує як історичний та географічний регіон Східної Європи, генетично пов'язаний з невеликим Галицьким князівством. При цьому автори акцентують на зв'язках між Галичиною та населеною русинами Руссю-Рутенією. Основна увага у цій схемі сфокусована на середньовічній Галичині й Волині, польсько- українських суперечках про край у II Речі Посполитій. Проте сама австрійська Галичина, історія якої подана тут лише як фрагмент, слугує насправді основою і тлом, на якому власне і твориться уявлення про край, населений поляками, русинами-українцями і євреями. Водночас цей регіон репрезентовано як польськомовний¹³⁸⁹.

В іншій версії колективного дискурсу історія Галичини спочатку сфокусована на «угорсько-слов'янських» чи слов'яно-угорських початках краю. Галицько-Волинське князівство з'являється тут як «Червона Русь», а згодом Галичина фігурує як складова Великого Князівства Литовського. Натомість австрійський період в історії краю постає часом соціальних, економічних та конституційних реформ, що змінюють його обличчя. При цьому чітко відокремлено три періоди власне галицької історії: час від 1772 до 1815, від 1815 до 1860, і врешті, від 1860 до 1918 р., з окресленням зміни атрибутів, суспільних інститутів та територіальних обширів краю. Далі ця схема галицької історії акцентує на польсько-українських конфліктах від 1918 до 1939 рр., українських проєктах (з одного боку) та Голокості (з іншого) у німецькому дистрикті «Галичина», і нарешті, на остаточному, «після-ялтинському» зникненню колишніх обрисів краю з карти Східної Європи¹³⁹⁰.

В англійських популярних версіях історії, опертих на книзі Нормана Дейвіса «Європа», Галичина зображена найбільшійою не лише в Австро-Угорщині, але й у цілій Європі XIX ст. територією¹³⁹¹. Слід зауважити, що сучасний інформаційний простір

¹³⁸⁸ O wystawie. Mit Galicji [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mck.krakow.pl/exhibitionPage/o-wstawie-2> (дата звернення 30.03.2015).

¹³⁸⁹ Galicia (Eastern Europe) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Galicia_%28Eastern_Europe%29 (дата звернення 30.03.2015).

¹³⁹⁰ History of Galicia (Eastern Europe) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Galicia_\(Eastern_Europe\)](http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Galicia_(Eastern_Europe)) (дата звернення 30.03.2015).

¹³⁹¹ Poverty in Austrian Galicia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Poverty_in_Austrian_Galicia (дата звернення 30.03.2015).

Інтернету дає англomовному читачу/користувачу розгалужену сітку категорій, які так чи інакше покриваються поняттям Галичини або пов'язані з ним: «Русь», «Галицько-Волинське князівство» чи «королівство Русь», «Малопольща», «адміністративний поділ Галичини і Лодомерії», «Буковина» тощо.

До цього ж ряду входять також знання про дистрикт Галичина, а водночас і про Галицьку Радянську республіку(!), видатні персоналії, пов'язані з регіоном тощо. Важливою складовою цього дискурсу є доля галицьких євреїв, знищених Голокостом та «галіціанерів»-емігрантів. З іншого боку, у семантичному полі історії Галичини опиняються звістки про масові вбивства польського населення під час Другої світової війни. Усе це пов'язує англomовні Інтернет-тексти з «деревом категорій» польської Вікіпедії. З різними варіаціями схожу інформацію повторюють також угорські¹³⁹², німецькі, французькі, італійські та іспанські популярні інтернет-ресурси. У більшості з них край репрезентований за схемою: топомінічний та урбаністичний образ регіону: його адміністративний поділ, основні міста, історія. Водночас в німецькому та романському мовному світі акцент робиться на тому, щоб відокремити й відрізнити іспанську та австрійську східноєвропейську Галичину на орфографічному та фонетичному рівнях: Galizien vs Galicien; Galicie vs Galice, Galitzia vs Galicia в іспанських текстах¹³⁹³.

Дещо відокремлені у цьому плані єврейські енциклопедичні тексти. Так, частина уявлень про втрачену через трагедію Голокосту Східну і Західну Галіцію-Галичину ґрунтувалася на пропам'ятних енциклопедіях, виданих ще в 1980-х¹³⁹⁴. Там цей край поставав землею травми і трагедії. Поруч з тим, Галичину в сучасних єврейських довідниках трактують передовсім як територію шtetлів, містечок та міст, де євреї становили значний відсоток чи навіть більшість мешканців (Броди, Борислав, Жешув, Бучач і Коломия). У сучасних єврейських уявленнях це - територія поширення хасидизму (Белз чи Чортків) і руху Гаскалі¹³⁹⁵. Зрештою, в дискурсі

¹³⁹² Galicia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://hu.wikipedia.org/wiki/Gal%C3%ADcia#1815-t.C5.911_1860-ig (дата звернення 30.03.2015).

¹³⁹³ Galizien [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://de.wikipedia.org/wiki/Galizien>; Galicie [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Galicie> (дата звернення 30.03.2015); Galizia (Europa Centrale) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://it.wikipedia.org/wiki/Galizia_%28Europa_centrale%29 (дата звернення 30.03.2015); Galitzia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://es.wikipedia.org/wiki/Galitzia> (дата звернення 30.03.2015).

¹³⁹⁴ Pinkas hakehillot Polin: entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasdam ve-'ad le-ahar Sho'at Milhemet ha-'olam ha-sheniyah. - Jerusalem: Jad Vashem, 1980. - V. 1-2.

¹³⁹⁵ Galicia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Galicia> (дата звернення 30.03.2015). Створення австрійської Галичини тут постає процесом анексії земель Давньої Речі Посполитої, розформування традиційних для неї єврейських спільнот й створення нових, позбавлених давніх прав та інституційних важелів. Період галицької автономії, навпаки, виглядає часом емансипації місцевих єврейських общин, пожвавлення й розширення їхнього культурного життя. Якщо ранньоавстрійська єврейська Галичина зображена орієнтовано на австрійські/німецькі зразки у мові та культурі, то єврейське життя у автономній Галичині виглядає переорієнтуванням на польські культурні й життєві моделі. Сама ж історія краю у цей час постає водночас періодом зростання антисемітизму і зміцнення єврейських інституцій. Натомість період приєднання Східної Галичини до Польщі у такій інтерпретації стає часом колонізації і секуляризації місцевих

сучасних дослідників єврейський образ Галичини вкладається у формулу «незакінченої пам'яті», що відсилає водночас і до трагічних сторінок історії краю у Другу світову війну, і до синдрому забуття про галицьких євреїв у повсякденній культурі сучасних мешканців Західної України¹³⁹⁶. З цього погляду, нинішня Східна Галичина - територія майже неознакочених у публічному просторі, зруйнованих або напівзруйнованих синагог й кіркутів, інших публічних єврейських місць у Бібрці, Великих Мостах, Жовкві, Самборі, Львові, Сокалі тощо¹³⁹⁷.

Водночас у західноєвропейській та американській науці поширений образ Галичини як колоніального чи постколоніального утворення, яке слугує моделлю мультикультурного простору і етнічної взаємодії на екзотичному Сході Європи. Кожен з цих складників, крізь призму яких описують Галичину (колоніальний/постколоніальний статус, полікультурність, етнічна взаємодія), має свою специфіку. Так, уявлення про колоніальність чи постколоніальність Галичини як периферійної провінції, яку створила фантазія метрополії (Відня), частково вписані у постструктуралістичну модель орієнталізму Едварда Саїда.

У такому сенсі, Галичина постає не просто краєм з цілою палітрою різномовних назв, які збивають з пантелику. Це - територія історичних парадоксів та антиномій, які добре схоплює погляд здалека. Пам'ять про неї, на думку сучасних дослідників, - специфічна, багатоярусна й навіть алогічна: «За іронією, ця пам'ять вміщає в собі сцени погрому і багатоетнічності, Ягелонський університет і Товариство імені Шевченка, Михайла Грушевського і Міхала Бобжинського»¹³⁹⁸. Такою ж постає і культура Галичини. Зрештою, сам регіон виглядає також і класичним прикладом втілення незвичних виявів маргінальності та «колоніальної фантазії», що народилася «у тіні імперіалізмів»¹³⁹⁹.

Проте саме цей момент здається дуже привабливим для дослідницьких проєктів: і тих, які досліджують «Галичину у Відні»¹⁴⁰⁰, і тих, які студіюють «Відень у Галичині», і тих, хто хотів би поєднати обидва підходи, подивляючись культурне розмаїття віддаленої австрійської провінції. Проте навіть у сучасній австрійській рецепції Галичина уже сприймається як цікавий дослідницький об'єкт, на якому можна випробувати різні евристичні моделі («mental mapping», «lieux de mémoire», гендерні студії, дискурсивний аналіз, мікроісторія, «студії пограниччя», дослідження міграції та історія мови), студії на регіональній літературній традиції, але також історією євреїв та антисемітизму на краю «Дунайської монархії» тощо)¹⁴⁰¹. Схожий підхід до краю

євреїв, історію яких обриває Друга світова війна.

¹³⁹⁶Francisco D. An Unfinished Memory: Jewish Heritage and the Holocaust in Eastern Galicia [Електронний ресурс] / D. Francisco. - Режим доступу: <http://jasonfrancisco.net/unfinished-memory-introduction> (дата звернення 30.03.2015).

¹³⁹⁷Something and Nothing [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://jasonfrancisco.net/11-something-and-nothing--diptychs#/id/i8001803> (дата звернення 31.03.2015)

¹³⁹⁸Kaps K. Postcolonial or Post-Colonial? Post(-)colonial Perspective on Habsburg Galicia / K. Kaps, J. Surman // *Historyka. Studia metodologiczne* - 2012. - Т. XLII. - S. 9.

¹³⁹⁹Ibidem. - S. 10.

¹⁴⁰⁰Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik / H. Binder. - Wien, 2005.

¹⁴⁰¹Австрійська Галичина та її багатокультурна спадщина [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://dk-galizien.univie.ac.at/ukrajinskoju/> (дата звернення 31.03.2015). Galizien - Fragmente eines diskursiven Raumes. - Innsbruck, 2009; *Adelsgruber P* Getrennt und doch verbunden:

увигнанців і водночас видатних особистостей, маємо, наприклад, і у французькій науковій парадигмі¹⁴⁰², і в американських дослідницьких проєктах¹⁴⁰³. Зокрема вже майже загальним місцем стали дуже різні переліки народів та етнічних груп, що з'являються поруч на ментальній (дослідницькій) карті регіону як доказ його неоднорідності та багатокультурності: «За тисячу років писаної історії Галичину населяли різноманітні народи, між ними українці, поляки, євреї, вірмени, лемко- русини, і набагато пізніше, росіяни. У цьому сенсі, Галичина є типово європейською землею», - твердив, приміром, Пол Магочі¹⁴⁰⁴. (З іншого боку, перше видання книги Мартіна Поллака про уявну подорож у Галичину характеризувало її як екзотичну територію «хасидів, поляків, гуцулів і русинів»)¹⁴⁰⁵.

Проте навіть в колишній Австрійській імперії, яка створила Галіцію й Володи- мирію зразка XVIII ст., на початку XXI ст. Галичина нерідко сприймається архаїзмом чи рудиментом, фантомом, якого насправді вже давно не існує. З цього погляду, вона щезла разом з імперією, і (як сама галицька ідентичність) відновитися не може, хіба лише як історична ілюзія, що виникла у свідомості місцевих жителів колишньої провінції. З цього погляду вона, фактично, щезла разом з імперією, а тому відновитися не може (хіба лише як історична ілюзія, що виникла у свідомості місцевих жителів колишньої провінції). Так, Зальця Лядманн, розповідаючи про історію галицьких євреїв, скаржилася, що багато молодих віденців, очевидно, нічого не знають про Галичину - Галіцію або ж плутають її з іспанською Галісією: «І лише поодинокі ще будуть знати, що ще майже 80 років тому існувала австрійська Галичина, регіон, чії родючість і мальовничі красиви залишилися незмінними й тепер, зате-от від культурної й національної строкатості не лишилося ні сліду»¹⁴⁰⁶.

Натомість у американській, «бостонській» візії Галичини, яку репрезентує Ларі Вулф, можна простежити не лише прагнення проаналізувати на понаднаціональному ґрунті винайдення й зникнення однієї з провінцій Австро-Угорської імперії. Вчений намагається побачити «Галичину після Галичини» і навіть більше - зрозуміти сучасні пошуки галицької ідентичності. З іншого боку, уже після публікації дослідження про «Ідею Галичини», вчений зі здивуванням ділився своїми зауваженнями про тривання цієї концепції у ментальності жителів Західної України: «Що стало для мене очевидним під час мандрів і презентацій книги - це те, наскільки

Grenzstädte zwischen Österreich und Russland, 1772-1918 / [von P. Adelsgruber, L. Cohen, B. Kuzmany]. - Wien, 2011; *Woldan A.* Beiträge zu einer Galizienliteratur / A. Woldan. - Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang Verlag, 2015. - 432 s.; *Leszczawski-Schwerk A.* «Die umkämpften Tore zur Gleichberechtigung» - Frauenbewegungen in Galizien (1867-1918). - Berlin, 2014; *Wöller B.* Europa als historisches Argument. Nationsbildungsstrategien polnischer und ukrainischer Historiker im habsburgischen Galizien / B. Wöller. - Bochum, 2014.

¹⁴⁰² *La Galicie au temps des Habsbourg (1772-1918). Histoire, société, cultures en contact*, éd. par Jacques Le Rider et Heinz Raschel - Tours: Presses universitaires François Rabelais, 2010.

¹⁴⁰³ *Galicia: A Multicultural Land* / [ed. by Ch. Hann, P. Magocsi]. - Toronto, 2005.

¹⁴⁰⁴ *Ibidem.* - P. 3.

¹⁴⁰⁵ *Pollack M.* Nach Galizien. von Chassiden, Huzulen, Polen u. Ruthenern. Eine imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina / M. Pollack. - Wien: Edition Christian Brandstätter, 1984. - S. 208.

¹⁴⁰⁶ Цит. за: *Лядманн З.* Де є - де була Галичина? // *War einmal Galizien. Була собі Галичина.* - Львів, 2012. - С. 31.

живою ця концепція надалі залишається, наскільки важливим та значимим залишається концепт Галичини»¹⁴⁰⁷. З іншого боку, дослідник дивувався запитанню про те, що жителі інших територій нинішньої Західної України вважають себе «нижчими» за мешканців колишньої Галичини: «Можливо, це пов'язано зі Львовом, який був столицею провінції і як столиця презентував себе як гонорове місто. Але мені ново дізнатися, що менші міста відчували і досі відчувають зверхність Львова та галичан». Водночас Л. Вулф інтригував читачів віртуальною можливістю існування краю у складі Австрійської монархії аж до 2000-х років, за умови, що «жодна з воєн не відбулася б»¹⁴⁰⁸.

Таке наукове зацікавлення Галичиною означає також ще одне інтелектуальне відкриття краю, майже ігнорованого європейською уявою впродовж 1990 - початку 2000-х років. У цей період Західна Україна видавалася землею, яка не вартує особливого інтересу. Зрештою, вона нерідко привертала увагу лише скандалами, такими як підпільне вивезення фресок Бруно Шульца з Дрогобича у 2001 р. На той час лише воно мало резонанс у тогочасному європейському культурному просторі і привернуло увагу до західноукраїнських земель, однак у негативному сенсі.

Тільки впродовж Помаранчевої (2004-2005), Єврореволюції чи Революції Гідності 2013-2014 рр. та на тлі україно-російського протистояння 2014-2015 рр. Україну і її регіони стали сприймати як край, чимось близький сучасній Європі. Однак, попри відносно значне зацікавлення Україною, прагнення галичан до євроінтеграції чи навіть формування «єврорегіону «Галичина», їхні пошуки локальної ідентичності не викликають розуміння ані за східним, ані за західним українським кордоном. Так, в дискурсі сучасного Європейського Союзу усі землі сучасної України й надалі залишаються і за фактичним східним кордоном об'єднаної Європи, і за її ментальними кордонами. Це лише поглиблює драматизм ситуації з європейською ідентифікацією українців загалом й галичан зокрема.

Нині, у перших десятиліттях XXI ст., Галичину та її історію сприймають суперечливо. Для одних це територія, яка безперервно існує на карті Східної чи Центрально-Східної Європи щонайменше тисячоліття. Для інших - ілюзорна квазі- реальність, що поєднує різні за суттю історичні феномени: гіпотетичну Білу Хорватію, Галицьке та Володимирське князівство і королівство Русь X-XIV ст., Руське воєводство у складі Речі Посполитої, власне провінцію Галичини й Володимирі у складі Австрії, міжвоєнну Східну Малопольщу й сучасну Західну Україну. Фактично, на сучасній етнополітичній карті континенту Галичина опинилася десь між «Європою регіонів» та, євразійською концепцією простору від Владивостока до Піренеїв¹⁴⁰⁹. Як і вся Україна, це - одна зі зон прикордоння цивілізацій з реліктами домодерного фронтиру¹⁴¹⁰.

Не менш проблематичним залишається питання про «винайдення» самої ідеї Галичини.

¹⁴⁰⁷ Концепт Галичини залишається значимим. Ларі Вулф [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/4511> (дата звернення 31.04.2015).

¹⁴⁰⁸ Там само.

¹⁴⁰⁹ Див. про ці концепції. *Дергачев В.* Регионоведение / В. Дергачев, Л. Вардомский. - 2-е изд. - Москва: Юнити-Дана, 2010. - 518 с.

¹⁴¹⁰ Дег. Див. *Чорновол І.* Компаративні фронтири. Світовий та вітчизняний вимір / І. Чорновол. - Київ: Критика, 2015. - 376 с.

Тут справді можна бачити віддалений аналог цілої низки ментальних конструктів/категорій, ідей: формування ідеї чи міфу Європи та її частин (Західної, Східної, Центрально-Східної Європи);¹⁴¹¹ Колумбового винайдення чи відкриття Америки як нового континенту,¹⁴¹² й навіть самого міфу континентів на карті світу¹⁴¹³.

Щодо Галичини, то тут, на нашу думку, не так все просто. З одного боку, у класичному вигляді вона справді була проектом австрійського просвітительства ХУІІІ ст., але проектом, який мав свої прототипи в місцевій середньовічній та ранньомодерній культурі, а згодом був реконструйований у поставстрійську добу. Австрійське «винайдення» Галичини як регіону було, з іншого боку, його «відкриттям» для мешканців модерної Західної і Центральної Європи. Однак це не означає, нібито ці землі були безіменними і безлюдними чи «доісторичними». Серед місцевих поляків та українців-русинів, євреїв і вірмен існували свої власні традиції, які також були «європейськими», однак у контексті давнішої - середньовічної й ранньої нової Європи. Отож, те, що для одних стало створенням нової провінції майже з нічого, або з уламків, для інших було просто новим етапом їхнього існування на цій території, елементом - нехай деформованим - культурної пам'яті. Так чи інакше, кілька разів «винайдена» і так само втрачена Галичина залишається настільки ж сталою й конкретною, як і змінною та багатозначною категорією сучасної історії, ідеографії та географії, культурної пам'яті та писемної культури, що їх породила.

¹⁴¹¹ The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union / [ed. by A. Pagden]. - Cambridge (UK), 2002; Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс. - Київ, 2000.

¹⁴¹² O'Gorman E. La Invention de América / E. O'Gorman. - México: Fondo de cultura economica, 1995; Abelan J. L. La Idea des America: Origen y Evolution / J. L. Abelan. - Madrid; Frankfurt am Main; Mexico, 2009.

¹⁴¹³ Lewis M. The Myth of the Continents. A Critique of Methageography / M. Lewis, K. Wigen. - Berkeley and Los Angeles; London, 1997.

ВИСНОВКИ

Зафіксовані писемністю елементи культурної пам'яті - уявлення, концепти, міфи та стереотипи - фундаментальні «вузли», на яких ґрунтується існування цивілізації, її відносна неперервність і спадкоємність. Без них, як без стабільних категорій мислення, неможлива суспільна комунікація, а отже, міжлюдське порозуміння. Воно ж, своєю чергою, забезпечує функціонування соціального простору.

Генеza одиниць культури різна, бо гетерогенною є сама культура: впорядкована система елементів мислення та «різома», підкорена «анархізмові» людської уяви. Частина з них - продукти повсякденного спілкування та побутової свідомості, закладені нерідко на глибинному рівні мовного вжитку, зафіксовані традицією та майже невіддільні від них. Інша частина - ідеологеми, сконструйовані різними суспільними та політичними групами задля маніпуляції масовою свідомістю або ж для того, щоб сформувати чи консолідувати спільноти ідейних однодумців.

Проте всі вони - елементи культурної пам'яті, втілені й передані усною чи писемною традицією. Сама ж пам'ять культури формує складну сітку колективних уявлень, що передаються з одного покоління до іншого. Саме вона (у вигляді мовних і немовних голосових та візуальних знаків) стимулює, підтримує та насичує інформацією індивідуальні пам'яті людей. І навпаки: пам'яті окремих індивідів, суб'єктів історичного процесу, є тією «матеріальною формою», в якій об'єктивізована пам'ять колективу як комунікативної спільноти. Навіть реалізована у матеріально відчутних знаках, предметах матеріальної дійсності, пам'ять культури, як і сама культура, існує і завдяки уяві поодиноких людей, членів суспільства - її творців і/ або реципієнтів. У певному розумінні вона наближена до того, що сучасна наука називає ментальністю, духовністю, традицією, парадигмою, епістемою, ідеологією та міфологією і навіть прибирає їх форми. Йдеться про систему або структуру, сплетену з елементів людської свідомості та уяви. Ці елементи - міфи та стереотипи, ідеї та ідеологеми - тобто уявлення, ментальні репрезентації чи моделі, а також слова й зображення, що їх позначають чи символізують у комунікативному процесі. З цього погляду, пам'ять культури підтримує розвиток та існування цивілізації у часі й просторі. Носіями культурної пам'яті в ході цивілізаційних змін є усне та писемне слово, а також їх еквіваленти - зображення й матеріальні речі, сприйняті чи створені як пам'ятки культури.

Писемність та писемна культура зіграли ключову роль у розвитку цивілізації. Нарівні з усним мовленням писемність стала не просто одним з продуктів цивілізаційної еволюції. Культура й цивілізація у нинішньому вигляді значною мірою самі є наслідками виникнення й розвитку письма. Воно пройшло значну історичну еволюцію, формуючи піктографічні, ієрогліфічно-ідеографічні, силабографічні та літерно-фонографічні (абеткові)

світи-простори. Попри постійне співіснування усної та писемної культури, цивілізаційний розвиток мав одну загальну тенденцію, один напрям: від безписемності до писемного фіксування інформації. Письмо стало основним сховищем колективної пам'яті та уявлень як її елементів. Мистецькі зображення, орнаменти, пам'ятки архітектури матеріальної культури - теж засоби вираження культурної пам'яті. На певному етапі вони були антагоністами писемності, однак поступово підпорядкувалися письму, стали його заміниками і доповнювачами. У контексті модерної культури (народної та елітарної) письмо й записаний текст є матрицями тексту ментального, формою його існування поза людською свідомістю. Пропри існування ментальних категорій, понять на рівні мислення, більшість з них реалізуються у ході суспільної комунікації, репрезентацією якої є письмо. Це не означає, що цивілізацію слід ототожнювати з писемним простором. Навпаки, писемне було й залишається лише елементом вираження фрагментів усної культури. Інша справа, що на його ґрунті утворилася альтернативна й опозиційна усній книжна культура, що поступово почала домінувати. При цьому усно-фольклорна культура взаємодіяла з книжною. Звідси - «олітературення» фольклору й «фольклоризація» книжного дискурсу на різних етапах історичного розвитку.

Так письмо стало знаком та інструментом суспільної могутності, чинником структурування у суспільстві, засобом вираження соціально-економічних відносин (зокрема приватної власності). Проте поширення грамотності перетворило писемний знак також і в засіб соціальної комунікації та інтеграції. Через письмо суспільство почало розвивати, підтримувати, а водночас підкоряти індивіда своїй владі: давати йому знання, посилати сигнали, спрямовувати зусилля, формувати мислення у руслі колективної підсвідомості тощо. Засобом їхньої передачі та інтерпретації стало читання, довкола якого сформувався широкий діапазон практик і ритуалів. Зрештою, сама історіографія - породження певних форм писання та читання.

Наслідком розвитку писемної культури стало виникнення окремих систем писаних текстів, а згодом - літературних цивілізацій у нинішньому розумінні того слова. Первісно замкнені у різних писемних, культурних та конфесійних (від релігій Месопотамії до християнства) системах літератури, як і самі ці системи, ставали відомими поза визначеним мовним, конфесійним, культурним колом. Тому в модерній глобалізованій культурі історична мапа писемного світу уявляється як сукупність окремих систем письма та етнонаціональних літератур (від шумерської до нинішніх європейських, американських, африканських) і загальний мегапростір світової літератури. За її текстами стоять окремі культурні чи релігійні спільноти або ж певний етап культурної історії людства: «Епос про Гільгамеша» - в літературах Межиріччя, «Рамаяна» й «Махабхарата» як синонім індійської цивілізації, тексти Біблії - юдаїзм та християнство, Коран - мусульманство, Зенд-Авеста - зороастризм; «Божественна комедія» Данте та «Декамерон» Бокаччо - вияви італійського середньовіччя й Ренесансу, «Улісс» Дж. Джойса та «У пошуках втраченого часу» М. Пруста - реалізація європейського модерністичного дискурсу тощо. Ці феномени відповідають певним типам (і стадіям розвитку) письма: від єгипетської ієрогліфіки і месопотамського клинопису до сучасних китайських та японських ієрогліфів та фонетичних абеток. Їхнє розповсюдження й трансформації - наслідок історичних процесів: зародження й розпаду державних утворень та цивілізацій, що їх породили (від Давнього Єгипту до передколумбової Америки). Звідси - й динамічне поширення абетки, що виникла в європейській культурі. Водночас модерні канали передавання інформації (телефон, телевізор, телеграф, Інтернет) стали вагомими

конкурентами світовим писемним культурам, хоч, по суті, доповнили їх.

Писемний простір Східної Європи та її лектура - наслідок зустрічі двох варіантів грецького письма - латинського та кириличного, візантійської та західнохристиянської, слов'янської й неслов'янської цивілізацій. Її віртуальну мапу в уявленнях читачів сформовано теж на підставі «знакових» художніх творів чи авторів на різних історичних зрізах (так, «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича сприймають за символ польської літератури ХІХ ст., «Кобзар» Тараса Шевченка - як вияв української літературної традиції цього часу, «Євгеній Онегін» Олександра Пушкіна репрезентує російське письменство тощо). Сформовані в літературні канони, ці тексти разом з іншими ведуть до локальних уявлень, цінностей, ідеологічних систем. Вони відображають еволюцію східноєвропейських суспільств (умовно кажучи, від середньовічного «монументалізму», феодального соціуму до «постсоціалістичного постмодернізму»). У такій перспективі, історія Галичини, її писемної культури та культурної пам'яті - історія глибинних трансформацій краю на перетині східноєвропейських цивілізацій; регіону, що став місцем зустрічі, але водночас і протистояння народів, літератур та культур.

Культурна пам'ять Галичини ХІХ-ХХ ст. була поділена на окремі ментальні простори, що існували у свідомості її поліетнічних мешканців на різних історичних етапах. Ці простори заповнювали різні уявлення, міфи, стереотипи, які поступово трансформувалися й еволюціонували.

Першим серед них став образ самого краю. На питання «Що таке Галичина?» представники національних спільнот, які її населяли, відповідали теж по-різному. Насамперед цьому сприяло неоднакове та хронологічно змінне сприймання терміна «Галичина» на карті Центральної чи Центрально-Східної Європи, різне розуміння того, про яку територію йдеться, навіть різна номінація цієї території тільки впродовж ХІХ-ХХ ст.: *Galiciae et Lodomeriae* (а у деяких ранніх австрійських текстах навіть помилкове *Galiciae et Lubomeriae*); Галич і Галичина/*Halychyna, Galicie, Galicja i Galizien*; жб'У, *Galytsye, Halic i Gallcia/Kaliz/Gácsorszag/Halics; Halici* тощо. У цьому лабіринті назв і написань було важко розібратися, тому для багатьох європейців східноєвропейська Галичина несподівано ставала синонімом іспанської Галісії.

Неоднаковим залишалося й розуміння того, що ж слід прийняти за точку відліку в історії, а точніше - в історіософії Галичини. З одного боку, таким пунктом логічно вважали 1772 р., коли зусиллями габсбурзької державної бюрократії сконструйовано тезу про «Галіцію й Лодомерію» як історичну спадщину Австро-Угорської монархії. Водночас присутній у цьому дискурсі покликання на середньовічне «королівство Галичини й Володимирі», навпаки, давав підстави для твердження про те, що ідея Галичини виникла саме тоді. Цей аргумент став згодом важливою підставою для культурних і політичних аспірацій галицьких русинів (українців), бо вказував на руську генезу краю. Натомість у свідомості (передовсім польського) населення нової провінції поширювався образ Давньої Речі Посполитої (яку ліквідувала «австрійська займанщина») і Червоної Русі чи Руського воєводства як справжніх попередників модерної Галичини. При цьому на задній план в обох випадках відходила проблема територіально-адміністративної, а частково й етнодемографічної ідентифікації «Прото-Галичини» (Галицько-Волинського князівства та Руського воєводства) з но-

воствореною провінцією.

Упродовж 1772-1918 рр. Галичина змінювала свої територіальні обшири. Йшлося, зокрема, про утворення т. зв. Західної чи нової Галичини - історичної Малопольщі, частина місцевостей якої у різний час то входила, то не входила до складу тогочасної австрійської провінції. Цей чинник, зрештою, ще більше посилив різницю в історичній чи історіофській інтерпретації походження та етнічної приналежності Галичини, яка після приєднання Краківського королівства ставала переважно польською. Як наслідок (особливо після здобуття галицької автономії), польські політичні діячі все більше стали вбачати в провінції П'ємонт, що з часом спричинить відродження Польщі в її давніх кордонах. Зі свого боку, розвиток української ідеї в руському середовищі краю спричинив іншу візію Галичини - частини української Ірреденти, австрійської Русі, яка за сприятливих умов зможе утворити одне ціле з Великою Україною за Збручем (відроджену «княжу» чи «козацьку» Русь-Україну). Ці ідеї розвивали не лише суспільно-політичні й історіографічні, а й туристично-краєзнавчі проекти представників польської та української спільноти краю. Тому в ході Великої війни 1914-1918 рр. кожна зі сторін бачила її спочатку автономною, а потім приєднаною до більшої території - Польщі або України. Натомість ще одне крило представників руського руху - русофіли чи москвофіли - сприймало Галичину як Галицію чи Галицкую Русь у складі загальноруського простору, а згодом конкретніше - як частину Російської імперії. (Зрештою, цей проект у 1914-1915 рр. майже став реальністю під час російської окупації краю).

Ще складнішою була історія сприймання Східної Галичини після її формальної ліквідації 1918 р. У 1918-1919 рр. українці ототожнювали її зі своєю новоутвореною державою - Західно-Українською народною республікою, а потім - Західними областями УНР. Проте після жорстокої українсько-польської війни й пізнішого дипломатичного протистояння за право володіння краєм (а згодом остаточного рішення Ради Амбасадорів від 1923 р. на користь Польщі) колишню Східну Галичину в офіційному дискурсі стали зображати Східною Малопольщею історичною Червенською Землею, змушуючи українців відмовитися не лише від концепції Галичини - Західної України, а й від надій на автономну Галичину. На думку представників частини політичних еліт міжвоєнної Польщі, така тактика була спрямована на відокремлення східних кресів від польської держави.

Початок Другої світової війни, прихід Червоної армії та встановлення радянської влади 1939 р. у регіон кардинально змінили ситуацію. Тепер (1939-1941) Галичина у змінених кордонах стала Західною Україною, воз'єднаною зі Східною Україною, а згодом - із західними областями УРСР. Однак і ця ситуація була тимчасовою, і у 1941 р. такий образ замінився образом округу «Галичина», створеного німецькою окупаційною адміністрацією. Відокремлений від райсхкомісаріату «Україна» і включений до Генерал-Губернаторства, він, з одного боку, символізував німецьку (германську) складову в історії та культурі краю (вказуючи на австрійський період його історії), а з іншого, сприймався як визнання його польськості. Проте після 1944 р. картина «пост-Галичини» знову змінилася: регіон далі став Західною Україною/Радянським Підкарпаттям, однак тепер був остаточно поділений за «лінією Керзона» (з пізнішими змінами) між УРСР й відродженою Польщею. Упродовж післявоєнного часу рецепція регіону була подвійною. З одного боку, продовжував існувати міф воз'єднаного краю. З іншого - через антирадянський рух 1940-1950 рр., підпільне існування Греко-католицької церкви та

дисидентський рух 1960-1970 рр. регіон почали вважати оплотом дорадянського минулого та розсадник нелояльності.

Так край зустрів кінець 1980 - початок 1990-х років, коли Західну Україну/Галичину стали сприймати як осередок відродження греко-католицизму та автокефалії, розповсюдження ідеї незалежності, дерадянзації та відокремлення України від СРСР. Саме на цьому тлі впродовж 1990-2000-х років провадилися дискусії щодо ідентичності галичан, місця та Галичини у загальноукраїнському контексті, ефективності регіону як промотора євроінтеграційних проектів, суперечки довкола мультикультурного минулого краю та його рецепції наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. Для одних регіон залишався втіленням прогресу, етнокультурної толерантості та європейських цінностей, натомість для інших - навпаки, джерелом консервативної моралі, радикальних націоналістичних ідей й навіть ксенофобії, простором псевдоевропейської риторики при збереженні пострадянських категорій життя й мислення.

Таке роздвоєння, зрештою, характерне для культури Галичини ХІХ-ХХІ ст. У мислення її жителів був вписаний чотирикутник чи навіть п'ятикутник етнічних стереотипів, частково відомий ще в ранню нову добу історії регіону. Його основною стало, зокрема, етнічне, соціальне та конфесійне протиставлення поляків (римо-католиків/ плебанів, ксьонзів, «панів», ляхів, «мазурів») та русинів-українців (греко-католиків, «хлопів і попів») і євреїв (визнавців юдаїзму, «жидів», «торгівців»). У суспільній уяві їх наділяли стереотипними рисами: так, поляки в уявленнях українців-русинів були нерідко багатими та бундючними «панями» чи впертими мазурами, які підступом прагнуть повернути руську частину краю «на польське». Русини в очах польської аристократії та інтелігенції поставали добрими, бідними й недолугими селянами та священиками, котрі плутаються у своїй ідентичності, або, навпаки, небезпечними «козаками» чи «гайдамаками», противниками самої ідеї польської державності. Євреїв обидві сторони вважали хитрими, проворними й підступними підприємцями, замкненими у власному етнічному та релігійному світі. Натомість з погляду євреїв християни також були «чужими»: з одного боку, довірливими об'єктами економічного впливу, а з іншого - потенційно небезпечними носіями антисемітизму. Водночас асиміляційні тенденції наближали спільноту галицьких євреїв (так само, як і християн-вірменів), насамперед, до польської спільноти краю, яка домінувала у суспільно-політичному житті.

На цьому суспільному тлі виокремлювалися уявлення про зразкового німця (австрійця) - представника центральної влади, носія залізного порядку й дисципліни, але водночас (зокрема для галицьких поляків) й символу германізації, обскурантизму та бюрократії. Йому протистояли різні уявлення про росіян. Для adeptів української та польської національної ідеї образ «москаля» нерідко асоціювався з картиною національного й релігійного поневолення, агресивної політики та загрози зі Сходу. Для галицьких русофілів (москвофілів), навпаки, росіяни поставали надією, силою, що оберігає від колонізації русинів в Галичині чи (в іншому варіанті) - від германізації слов'ян у Східній Європі. Натомість у дзеркалі офіційної російської імперської політики Галичина/Галиція виступала «під'ярменною Руссю», яка раніше чи пізніше мала б стати частиною загальноросійського державного (або принаймні культурно-цивілізаційного) простору. Водночас її розглядали потенційним осередком «мазепинства» (української ідеї), що, навпаки, підривало підстави

російського панславізму. З іншого боку, після і Української революції 1917-1921 рр. образ росіянина був доповнений стереотипом більшовика /«совета»: противника українізації - для представників українських національно-патріотичних сил, ворога польської держави - для прихильників міжвоєнного прометеїзму чи, навпаки, втілення інтернаціонального єднання та національного визволення - серед adeptів галицького комуністичного руху.

Національні та етнополітичні стереотипи, своєю чергою, впливали на сприймання Галичини/Східної Малопольщі/Західної України у територіальному плані. Представники різних етносів, що населяли край, фізично контактували між собою, однак ментально жили у паралельних світах, тобто у межах своїх реальних та уявних спільнот. Сам регіон розглядали як межову територію, міжетнічне пограниччя, однією з природних меж якого був Збруч, що символізував австрійсько-російський (до 1918 р.), а згодом (до 1939 р.) - польсько-радянський державний кордон, водночас відмежовуючи різні культурні і політичні простори. Сян на Заході поступово сприймали як польсько-руську (чи україно-польську) культурну політичну, навіть етнічну межу між польською та руською Галичиною. Звісно, ці межі в різний час зображали по-різному. Однак поляки дивилися на Східну Галичину як на країну «своїх» міст та «чужих» - руських (українських) сіл.

Українці бачили ситуацію інакше: полонізація міст робила для них ці міста «острівцями» на тлі етнічного «моря» українських сіл. Водночас репрезентанти Галицької Русі підкреслювали, що й ці полонізовані міста також історично «їхні», збудовані давніми руськими князями, засновані на землі, яка споконвічно належала їхнім предкам. У відповідь поляки пропонували концепцію поступової колонізації краю: довкола галицьких міст виникали етнічно польські села. У перспективі їх мало ставати більше, що повинно було знівелювати аргумент етнічного українського «моря». Ці дві історичні візії робили Галичину XIX-XX ст. територією не лише ідеологічного, але й збройного протистояння. Вже на хвилі «весни народів» 1848 р. галицькі українці стали вимагати своєрідного кроку назад: розподілу нової - формальної, адміністративної Галичини на дві частини - українську і польську. Від цього часу ідея двох Галичин - Східної та Західної - продовжувала існувати в ментальності суспільства як привід для дискусій і відкритих сутичок. Аргумент «польське місто - українське село» став елементом боротьби за (Східну) Галичину. Кожна сторона не відмовлялася від майбутньої експансії. Українці бачили «своїми» не лише села, але й міста, а поляки - не лише міста, а й села. (Звідси, зокрема, - ідеологічна боротьба за екзотичну Гуцульщину. Кожна зі сторін бачила в ній частину власної національної території: поляки трактували гуцулів як «давніх лехітів», українці - як субетнос у межах українського етносу). Майже кожне галицьке місто й містечко отримало подвійну міфологію: українську та польську. Для українців Львів був княжим містом, творінням Данила Галицького чи/і Лева Даниловича; осідком греко-католицьких митрополитів, осередком Листопадового зриву, першою столицею ЗУНР у 1918 році. Поляки ж пов'язували його насамперед з іменем Казимира Великого, вважали бастионом польськості на східних теренах, містом «львівських дітей», завжди вірним ідеалам великої Речі Посполитої. Те ж стосувалося й менших міст. Провінційний Дрогобич у свідомості поляків і євреїв залишився містом Бруно Шульца, тоді як для українців - містом, де вчився Іван Франко. Самбір у польській історичній пам'яті був містом Лже-Дмитрія і Марини Мнішек, натомість українці стали пов'язувати його з діями

модерної історії, зокрема історико-культурним товариством «Бойківщина»; Жовква для поляків - місто польських королів і полководців давньої Речі Посполитої, натомість для українців - осередок василіанської видавничої діяльності кінця XIX - поч. XX ст.

Євреї сприймали етнічний і політичний простір Галичини ще інакше. Їхнє економічне, культурне та релігійне життя було прив'язане, переважно, до полонізованих галицьких міст, особливо малих. Галицькі міста й містечка (Дрогобич, Броди, Жовква, Самбір, Коломия) для сторонніх спостерігачів дуже часто - єврейські. У багатьох випадках це відповідало реальній статистиці: кількість євреїв тут була досить значною, в окремих випадках переважаючою. Тому серед представників єврейських середовищ Галичини була популярною ностальгічна пісня про «маленький Белз» - утопічну батьківщину, втрачений рай: її навіть називали неофіційним гімном галицьких євреїв. Водночас урбаністична єврейська культура була фактично польською, хоча зі своєю специфікою. Натомість в українських селах євреї прагнули пристосуватися до іншого етнічного середовища та нерідко розмовляли українською мовою. Однак селяни відмежовували сільських євреїв від себе, ототожнюючи їх, наприклад, із заїжджими дворами та корчмами, невеликими магазинами тощо. Разом з тим, польські та українські міщани також розглядали співмешканців-євреїв як «Своїх Чужих», - так само, як це робили селяни. Отож, євреї у суспільній свідомості опинилися між містом і селом, у зоні віртуальної відчуженості, хоча насправді були довголітніми мешканцями цих самих міст і сіл. (Цим вони відрізнялися від модерних номадів, прикладом яких слугували цигани).

Існування саме таких стереотипів у Галичині XIX - першої половини XX ст. було відображенням поступового ускладнення міжетнічних відносин, зокрема, під впливом кристалізації основних національно-культурних рухів: русько-українського, польського та єврейського. Кожен із них сформував власний пантеон зразкових постатей: національних лідерів, пророків, вождів тощо. Кожен включав Галичину до власного кола уявлень. Український - бачив її складовою розділеної і соборної в майбутньому України, польський - відродженої Речі Посполитої. І лише єврейський змагав до повернення на землю обітовану, отже, поза межі Галичини. Водночас, попри міфологізацію Галичини, регіон був знаним також і як один із найбідніших у Європі, а тому рекрутував трудових мігрантів у Новий світ. Це створювало нову проекцію території та її проблем - образ Галичини у діаспорі, куди разом з українськими й польськими заробітчанами та єврейськими «галіціанерами» потрапляли також уявлення й міфи, поширені у старому краї. Друга світова війна ще сильніше вплинула на формування етнічних стереотипів: породила негативне уявлення про німця в образі нациста, уявлення про єврея як жертву і до краю загострила взаємне несприйняття української й польської спільноти (особливо після подій на Волині 1943 р.). Вона спричинила зникнення єврейської спільноти, а згодом виселення поляків зі східної частини Галичини та українців із західної, остаточно ліквідувала систему етнічних відносин та стереотипів XIX - першої половини XX ст. Після неї основний каркас уявлень на території краю почав будуватися довкола стереотипів українця та росіянина, оскільки саме ці етнічні групи стали домінуючими (зокрема у містах регіону). Натомість для поляків (Східна) Галичина залишилася частиною уявних «східних кресів», втрачених після 1939 р.

Отож, одними із чинників, що вплинули на формування міфу чи міфів Галичини та уявлень галичан упродовж XIX-XX ст. були воєнні конфлікти. Частина з них, як середньовічні й ранньомодерні протистояння, з одного боку, багато в чому визначили історичну долю краю та

були підставою для формування етнополітичних міфів (як, зокрема, козацькі війни XVII ст.).

Ментальна історія Галичини загалом, еволюція уявлень її мешканців зокрема - складний та неоднозначний феномен. Предметом особливих дискусій залишається, проблема розривів та тяглості в історії її культури. Для частини дослідників цей регіон є конструктом доби Просвітництва, історія якого обмежена 1772-1918 рр. Усі попередні періоди історії краю, з цього погляду, відображають історію не Галичини, а інших утворень. Інша частина вчених, навпаки, схильна описувати культурний розвиток краю у перспективі довгих, дуже довгих тривалостей, розглядаючи її як майже безперевний континуум від Галичини до сучасності. На нашу думку, кожна з цих концепцій відображає один з аспектів історичного процесу. Еволюція культури Галичини є історією цивілізаційних розривів, так само, як історією тяглості. З одного боку, як окрема історична реальність культура Галичини обмежена лише «австрійським» періодом свого розвитку, коли край існував у вигляді окремої провінції. Однак, якщо взяти за підставу саму територію, то, з певними корективами, - можна говорити також і про культуру Прото-Галичини (до ХУШ ст.) у вигляді культури середньовічних князівств і Руського воеводства та культури Постгаличини - утворень, що виникли на цих землях після 1918 р. Це зумовлено також особливостями сучасної історичної свідомості, в якій австрійська провінція залишається матрицею чи моделлю, на підставі яких формується образ краю в різні історичні періоди його розвитку. Такий підхід, з одного боку, не є цілком об'єктивним. Однак він відповідає не лише суб'єктивній рецепції жителів краю, але й історіографічній традиції XIX-XX ст., крізь призму якої ми все ще розглядаємо минуле Східної Європи.

Проте він має ще одне виправдання: неперервність часу і майже неперервність історичного простору земель, які на певному часовому відрізку стали називати Галичиною. Ще однією опорою цієї концепції є припущення, що, попри численні зміни складу населення та політико-адміністративні трансформації, які суттєво міняли обличчя регіону, у ньому існували й певні етнотемографічні та культурні константи. Звичайно, цілком виправдано аналізувати історію краю як його винайдення австрійськими урядовцями у 1772 р. - за аналогією, наприклад, до винайдення Америки європейськими мореплавцями, зокрема Христофором Колумбом (Крістобалем Колоном). Водночас обидва ці феномени можна розглядати також як «відкриття» земель, ознайомлення чужинців з новими для них територіями, на яких уже живуть місцеві жителі. Отже, на відкриті землі та їхню територію можна дивитися двояко: поглядом зовнішнього та внутрішнього спостерігача. Для першого локальна традиція чужа, і він бере за пункт відліку власну, однак другий свідомо чи несвідомо перебуває в її середині. І якщо для першого історія краю та його культури починається тоді, коли він його відкриває чи винаходить, то для другого вона вже існує давніше. Іншими словами, створення та називання нової провінції у 1772 р. не означає, що населення земель, з яких вона сформована, не мали історії - у тому числі культурної. Зникнення теж не означає кінця історії та культури на її колишніх територіях, а лише їхню трансформацію. Це й дозволяє розглядати етногенетичні витоки уявлень в Галичині до ХУШ ст. і бачити їх варіанти та видозміни після 1918 р. Взагалі, примордіалізм чи конструктивізм у погляді на історію регіону мусять, попри все, бути взаємодоповнюваними. З цього випливає, що Галичина та її культ є і водночас не є винаходом чи відкриттям нового часу. Саме у такій (стереометричній) перспективі треба розглядати довгу й неоднозначну історію уявлень у регіоні.

Дискусійними моментами залишаються гібридність, оригінальність або, навпаки,

неоригінальність, мультикультурність/мультикультуральність краю чи її відсутність, прогресивність чи консервативізм, «загальмованість» культурного й суспільного життя Галичини як межової, пограничної території на межі цивілізаційних просторів. Як територія розміщена на Сході Європи, Галичина була центром зіткнення впливів, тому частина інтелектуальних течій, які тут виникли, були інспіровані ззовні. До того ж, навіть попри автономний статус наприкінці XIX - на початку XX ст. ця територія постійно була інкорпорована в якусь більшу адміністративну чи етнополітичну цілість або ж пов'язана з нею. Звідси - присутність русько-українських, польських, німецьких, російських, а також радянських сегментів в її етнокультурному просторі на різних державно-політичних етапах розвитку краю й суміжних земель. У місцевому соціумі вони були розповсюджені дуже нерівномірно. Звідси - строкатість культурної панорами регіону. Водночас фронтірний статус Галичини означав не тільки гармонійний синтез різних національних культур, представники яких жили й творили у різних ментальних світах. Пограничним, межовим становищем краю можна пояснювати також і уявлення про часткову спізненість модернізації певних сфер його культури, матеріального побуту та соціально-економічного життя. Саме звідси - уявлення про відсталу чи бідну Галичину.

Водночас в інших - хоч і небагатьох - сферах край випереджував довколишні регіони. Отже, якщо в одних культурних сегментах регіон на певних етапах свого розвитку був маргінальним і пасивним акцептором зовнішніх східно-та західноєвропейських впливів, то на інших етапах виступав донором - центром культурних новацій. Водночас зміна адміністративних кордонів на території краю, його державної приналежності навіть впродовж XIX-XX ст. ставила галицькі землі то по один, то по другий бік цивілізаційного кордону між Сходом і Заходом. Так, класична Галичина зразка 1772-1918 рр. і її міжвоєнне «продовження» до 1939 р. були утвореннями «західного» культурного зразка. Післявоєнне Прикарпаття/Західна Україна (хоч цими поняттями охоплена не лише Галичина) навпаки, - конструктами «східної» (радянської) цивілізації (яка, звичайно, мала в собі й західні елементи). Після 1991 р. регіон позиціонує себе як «західний», однак у ньому й надалі залишаються релікти східного пострадянського способу життя й мислення. Усе це позначається на регіональних уявленнях, у тому й на тих, що мають ранг міфів та стійких кліше-стереотипів. З одного боку, їх можна вважати ідеологічними продуктами соціальних та етнополітичних трансформацій, які проходив регіон у своєму історичному розвитку. З іншого боку, міфи та стереотипи не раз самі ставали поштовхом до зміни ідеологічного клімату, а отже й до соціальних трансформацій. Окремого пояснення потребує й уявлення про «міф Галичини» та «міфологічність» краю як особливого культурного феномена (що, своєю чергою, веде до уявлень про його загадковість - з одного боку, та ефемерність - з іншого). Очевидно, Галичина (навіть якщо відштовхуватися від думки про її «штучне» формування) при усій етногеографічній та історичній специфіці була таким самим об'єктом міфологізації, як багато інших регіонів Центрально-Східної Європи й нинішньої України. За великим рахунком, міфологічним і стереотипним є кожне мислення і кожна збудована на його підставі світоглядна парадигма, незалежно від того, де саме її сформовано та куди розповсюджено. Специфічною є, радше, структура та наповненість тих міфів, які генерувала культура чи культури регіону, і тих, якими її оточували зовнішні спостерігачі.

Проте Галичина та її міфологія й надалі залишаються вдячними темами для дискусій. Власне серед таких суперечок у писемному дискурсі і під його впливом формувалася й формується парадоксальний образ регіону - країни міст і країни сіл, прогресивного П'ємонту та консервативної провінції; Галичини штучної, сконструйованої, вигаданої і архаїчної, первісної, споконвічної, міфічно-ілюзорної та реальної водночас.

Писемна традиція краю, який у 1772 р. став називатися Галичиною, кілька разів переривалася чи різко видозмінилася. Так, у час Галицько-Волинського князівства тут домінувала кирилиця і письменність візантійського зразка. Після XIV ст. галицько-волинські землі (як Русь) поступово опинилися під польським політичним й адміністративним впливом, і, врешті-решт, були інкорпоровані у Річ Посполиту. У цей період кирилична руська писемна культура отримала конкурентів: латиницю і польську літературу. Після поділу Польщі 1772 р. австрійська адміністрація принесла нові форми культурної пам'яті, не пов'язані із традиціями Речі Посполитої. Цей розрив співпав з відмежуванням досекулярної й секуляризованої культури. Також XIX ст. породило нову рефлексію над феноменом письма й читання. Так регіон став територією, на яку через писемну культуру, літературу розповсюджувалися (експортувалися) зафіксовані культурною пам'яттю свої й «чужі», зовнішні міфи, уявлення, стереотипи, ідеї.

Однак не можна переоцінювати ролі сформованих писемністю уявлень в еволюції регіону з такою складною етнополітичною історією, як Галичина. Антидотом проти абсолютизації графізму є нагадування того, що, попри усю свою важливість, письмо - лише знак знаку, один з засобів, якими людина фіксує свою мову та культуру, навіть видозмінює їх, але не може повністю замінити. В ході цивілізаційного розвитку люди думали, мріяли, переживали і тільки невелику частину своїх думок та емоцій передали на письмі. Набагато більше їхніх уявлень виражало живе спілкування, яке - аж до XX ст. - залишалося поза сферою писемної фіксації. Навіть нині писемна комунікація не може витіснити звичайної розмови. Отож, її знаки є лише слідами людського життя, детермінованого історичними обставинами. Ці обставини вплинули на долю населення України та її культуру, в якій збереження традиції сумішалося і чергувалося з її розривами. Саме це сприяло періодичному відродженню і водночас конструюванню культурної пам'яті та ментальної тяглості її етносоціокультурного простору - як міфу й реальності водночас.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

1. Ф. 14. Перемишльський земський суд м. Перемишль, Перемишльської землі Руського воєводства, 1462-1784 рр. - Оп. 1. - Спр. 96.
2. Ф. 129. Львівський ставропігійський інститут, м. Львів, 1378-1944 рр. - Оп. 1.- Спр. 1121.
3. Ф.181. Лянцкоронські (Lanskoronscy), 1438-1939 рр. - Оп. 2. - Спр. 105.
4. Ф. 201 Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів, 1330-1945 рр. - Оп. 4.- Спр. 12.
5. Ф. 309. Наукове товариство імені Шевченка, м. Львів, 1757-1946 рр. - Оп. 3.-Спр. 2154.

Опубліковані джерела

1. Академік Степан Рудницький / [за ред. О. Шаблія]. - Львів, 2007. - 408 с.
2. *Андрухович Ю.* Час і місце, або Моя остання територія / Ю. Андрухович // *Його ж.* Моя остання територія. Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика / Ю. Андрухович. - Львів, ЛА «Піраміда», 2009. - С. 255-263.
3. *Аристовъ Ф.* Карпато-руссіє писатели. Изследованіє по неизданнымъ источникамъ / Ф. Аристовъ. - Москва: Тип. Т-ва Рябушинских, 1916. - Т. 1. - XVI, 304 с.
4. Библиотека в саду. Писатели античности, средневековья и Возрождения о книге, чтении, библиофильстве. - Москва: Книга, 1985. - 255 с.
5. *Бачинський Ю.* Ukraina ingredienta / Ю. Бачинський. - 3 вид. - Берлін, 1924. - 237 с.
6. *Богдеско И.* Каллиграфія / И. Богдеско. - Санкт-Петербург: Агат, 2005. - 176 с.
7. *Боден Ж.* Метод легкого познания истории / Ж. Боден; пер. М. Бобковой. - Москва: Наука, 2000. - 412 с.
8. *Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковський. - Луцьк, 2004. - 464 с.
9. *Ваврикъ В.* Справка о русскомъ движеніи в Галичині съ бібліографією за 1929 годъ / В. Ваврикъ. - Львовъ, 1930. - 16 с.
10. *Верига В.* Галицька соціалістична советська республіка (Перша більшовицька окупація Галичини) / В. Верига. - Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мельбурн: НТШ, 1986. - 202 с.
11. Галицько-Волинський літопис / [пер. Т. Коструба]. - Львів, 1936. - Ч. 1-2.
12. Галицко-Вольнская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / [под ред. Н. Котляра]. - Санкт-Петербург, 2005. - 421 с.

13. Галичина, Буковина, Угорская Русь. - 2-е изд., доп. - Москва: Задруга, 1915. - 281 с.
14. Географія українських і сумежних земель. [Факс. перевид.]. - Київ: Обереги, 2005. - Т. 1: Загальна географія / [опрац. і зред. В. Кубійович]. - 528 с.
15. *Грабовський П.* Вибрані твори: у 2-х т. / П. Грабовський. - Київ: Дніпро, 1985. - Т. 1-2.
16. Граматика слов'янська І. Ужевича. - Київ: Наукова думка, 1970. - 112 с.
17. *Грінченко Б.* Народні вчителі і вкраїнська школа / Б. Грінченко. - Київ: Видання «Громадської думки», 1906. - 54 с.
18. *Голоскевич Г* Правописний словник / Г. Голоскевич. - 9 вид. - New York, 1962. - 451 с.
19. *Гончар О.* Письменицькі роздуми / О. Гончар. - Київ: Дніпро, 1980. - 314 с.
20. Доктор географії Григорій Величко / [за ред. проф. О. Шаблія]. - Львів, 2012. - 342 с.
21. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле / Д. Дорошенко. - Львів: Червона Калина, 1923. - Част. 1: Галицька руїна 1914-1917 років. - 131 с.
22. *Драгоманов М.* Літературно-критичні праці: в 2 т. / М. Драгоманов. - Київ: Наукова думка, 1970. - Т. 1-2.
23. *Дрогобич Ю.* Роки і Пророцтва = Дрогобыч Ю. Годы и Пророчества / Ю. Дрогобич. - Харків: Факт, 2002. - 287 с.
24. *Валла Л.* Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Л. Валла; пер. с лат. Л. Валла. - Москва: Наука, 1989. - 475 с.
25. *Величковський І.* Твори / І. Величковський. - Київ: Наукова думка, 1972. - 192 с.
26. *Вергунь Д.* Что такое Галиция? / Д. Вергунь. - 2 изд. - Петроград, 1915. - 69 с.
27. Все шедевры мировой литературы в кратком изложении. Сюжеты и характеры. Зарубежная литература древних эпох, средневековья и Возрождения: Энциклопедическое издание. - Москва: Олимп, ООО «Издательство АСТ», 1998. - 848 с.
28. Все шедевры мировой литературы в кратком изложении. Сюжеты и характеры. Зарубежная литература XX века. Энциклопедическое издание. - Москва: Олимп, ООО «Издательство АСТ», 1997. - Кн. 1-2.
29. Галичина // Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання. - Львів; Станіславів; Коломия, 1930. - С. 710-718.
30. *Грушевській М.* Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи // М. Грушевській. - 2 изд. - Санкт-Петербургъ: Общественная польза, 1907. - 74 с.
31. *Головацкий Я.* Грамматика РУСкого Азыка составлена Яковомъ Головацкимъ ц. к. Профессоромъ рУСкого Азыка и словестности рУСкои при всеУчилищУ Львовскомъ / Я. Головацкий. - Львовъ: Напечатано черенками Института СтавропигіАньского, 1849. - 224 с.
32. *Грот Я.* Русское правописание / Я. Грот. - 2 изд. - Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи наук, 1885. - 148 с.
33. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). - Київ: Наукова думка, 1976. - 416 с.
34. *Довгалецький М.* Поетика. (Сад поетичний) / М. Довгалецький [пер. В. Маслюка]. - Київ: Мистецтво, 1973. - 436 с.
35. *Дорошкевич О.* Підручник історії української літератури / О. Дорошкевич - 4 вид. - Київ:

Книгоспілка, 1929. - 351 с.

36. *Желеховский С.* Малорусско-німецкий словарь / С. Желеховский, С. Недільський. - Львів, 1886. - Т. 1-2.
37. Жерела до історії України-Руси: Матеріяли до історії Галичини / [зібрав і упоряд. С. Томашівський]. - Львів: Накладом НТШ, 1898. - Т. 1: Акти з р. 1648-1649. - 412 с.
38. Жерела до історії України-Руси: Матеріяли до історії Галичини / [зібрав і упоряд. С. Томашівський]. - Львів: Накладом НТШ, 1901. - Т. 2: Акти з р. 1649-1651. - 355 с.
39. Жерела до історії України-Руси: Матеріяли до історії Галичини / [зібрав і упоряд. С. Томашівський]. - Львів: Накладом НТШ, 1913. - Т. 3: Літописні пам'ятки з р. 1648-1657. - 412 с.
40. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія / [авт.-упоряд. О. Маланчук-Рибак]. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. - 340 с.
41. Жінка в мистецтві / [наук. ред. О. Маланчук-Рибак]. - Львів, 2008. - 180 с.
42. *Задорожний Б.* Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. - Львів, 1960. - 299 с.
43. *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. - Львів, 1981-1984. - Кн. 1-2.
44. Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка = A collection dedicated to the memory of Ukrainian bibliographer Fedir Maksymenko [упоряд.: Г. Домбровська, Л. Панів; редкол.: В. Кметь (голова), С. Білокінь, Я. Дашкевич та ін.]. - Львів: [Коло], 2008. - 364 с.
45. *Зеленин Д.* Воссоединенные украинцы / Д. Зеленин // Советская этнография: сб. статей. - Москва; Ленинград, 1941. - С. 3-20.
46. *Зіморович Б.* Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Б. Зіморович; пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. - Львів: «Центр Європи», 2002. - 224 с.
47. *Зіновійв К.* Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновійв; підг. тексту І. Чепіги. - Київ: Наукова думка, 1971. - 392 с.
48. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький; наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст; пер. з польс. І. Сварника; коментарі М. Капраля. - Львів: «Центр Європи», 2002. - 602 с.
49. *Зубрицький Д.* Хроніка Ставропільського братства / Д. Зубрицький; пер.: І. Сварник; упоряд. В. Александрович. - Львів: Апріорі, 2011. - 404 с.
50. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. - Київ: Дух і літера, 2009. - Т. 1. - 576 с.
51. *Инка Гарсиласо де Ла Вега.* История государства инков / Гарсиласо де Ла Вега Инка; изд. подг. Ю. Кнорозов и В. Кузьмищев; пер. со старонсп. В. Кузьмищева. - Ленинград: Наука, 1974. - 752 с.
52. Иоанн Малала. Хронография. Книги XIII-XVШ. - Белгород, 2014. - 200 с.
53. *Йогансен М.* Поезії / М. Йогансен. - Київ: Радянський письменник, 1989. - 196 с.
54. Йозифінська (1785-1788) й Францисканська (1819-1820) метрики. - Київ, 1965. - 355 с.
55. *Калинець І.* Вогонь Купала. Поезії / І. Калинець. - Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1966. - 66 с.; Каллиграфія. Рукописные шрифты Запада и Востока. 45 проектов с пошаговими объяснениями / [под общ. ред. проф. Р. Клеминсона; пер. с англ.]. - Москва: Контэнт, 2008. - 223 с.

56. *Канева И.* Шумерский язык / И. Канева. - 2-е изд. доп. и перераб. - Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2006. - 240 с.
57. *Кельяевъ В.* Галичина и Молдавія /В. Кельяевъ. - Санкт-Петербургъ, 1868. - 351 с.
58. *Кониський Г.* Філософські твори: у 2 т. / Г. Кониський. - Київ: Наукова думка, 1990. - Т. 1-2.
59. *Костомаров М.* Твори: у 2 т. / М. Костомаров. - Київ: Дніпро, 1967. - Т. 1-2.
60. *Коцюбинський М.* Твори: у 3 т. / М. Коцюбинський. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 1-3.
61. *Кльонович С.* Роксоланія / С. Кльонович; пер. з латин. М. Білика. - Київ, 1987. - 94 с.
62. *Кордуба М.* Писанки на Галицькій Волині / М. Кордуба // Матеріали до українсько-руської етнології. - Львів, 1899. - С. 169-210.
63. *Коряк В.* Нарис історії української літератури. Література перед буржуазна / В. Коряк. - 2-ге вид. змінене. - Харків: Держвидав України, 1927. - 434 с.
64. *Коряк В.* Нарис історії української літератури. Література буржуазна / В. Коряк. - Харків: Держвидав Україна, 1929. - 620 с.
65. *Коцюбинський М.* Твори: в 3 т. / М. Коцюбинський. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 1-3.
66. *Кримський А.* Твори: в 5 т. / А. Кримський. - Київ, 1973. - Т. 1-5.
67. *КрезубА.* Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 / А. Крезуб. - 2-ге вид. - Нью-Йорк, 1966. - 179 с.
68. *Куліш П.* Записки о Южной Руси / П. Куліш. - Санкт-Петербург, 1856-1857. - Т. 1-2.
69. *Куліш М.* Твори: у 2 т. / М Куліш. - Київ: Дніпро, 1990. - Т. 1-2.
70. *Купчанко Г.* Галичина и еи руски жители / Г. Купчанко. - Відень, 1896. - 88 с.
71. *Лаговъ В.* Галичина. Ея история, природа, населеніе, багатства и достопримечательности / В. Лаговъ. - Петроградъ: Издание Н. П. Карбасникова, 1915. - VIII, 123 с.
72. Легенда о докторе Фаусте / [изд. подгот. В. Жирмунский; ред. изд-ва А. Соболева. - Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. - 574 с.
73. *Лейтес О.* Джеймс Джойс / О. Лейтес // Ваплітянський збірник / [за ред. Ю. Луцького]. - 2 вид., доп. - Торонто: Мозаїка, 1977. - С. 197-199.
74. *Лозинський М.* Галичина в життю України / М. Лозинський. - Відень: Накладом СВУ, 1916. - 64 с.
75. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / [упоряд.: О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило]. - Київ: Наукова думка, 1986. - 222 с.
76. *ЛукомскийГ.* Галиция в ее старине: очерки по истории архитектуры XII-XVIII вв. и рисунки Г. Лукомского / Г. Лукомский. - Петроград: Издание Т-ва Р. Голике и А. Вильборг, 1915. - 150 с.
77. Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. - Москва, 1827. - 233 с.
78. *Мегас О.* Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919, 1920 / О. Мегас. - Вінніпег, 1920. - 254 с.
79. Москвофільство: документи і матеріали / [вступна стаття, коментарі та збірка документів О. Сухого]. - Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. - 236 с.
80. *Набоков В.* Другие берега / В. Набоков. - Москва: Книжная палата, 1989. - 288 с.
81. Найголовніші правила українського правопису. Передрук з Київського Видання 1921. року. -

- Рівне на Волині, 1921. - 32 с.
82. Народне мистецтво Галичини й Буковини. Народное искусство Галиции и Буковины и Земській Союзъ въ 1916-1917 гг. войны. - Киевъ, 1919. - 63 с.
 83. Няговские поучення. The Niagovo Postilla. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Петрова с вводной статьей Ласло Деже / [под ред. и с пред. А. Золтана]. - Ниредьхаза, 2006. - LXXIV, 225 с.
 84. *Осечинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В. Осечинський. - Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. - 185 с.
 85. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол / І. Огієнко. - Варшава, 1930. - Т. 1-2.
 86. Отреченное чтение в России XVII-XVIII веков / [отв. ред. А. Топорков, А. Турилов. - Москва: Индрик, 2002. - 584 с.
 87. *Панейко В.* З'єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. - Відень, 1922. - 82 с.
 88. *Паньківський К.* Від держави до Комітету / К. Паньківський. - 2 вид. - Нью-Йорк; Торонто, 1970. - 150 с.
 89. *Паньківський К.* Роки німецької окупації / К. Паньківський. - Нью-Йорк; Торонто, 1965. - 479 с.
 90. *Паньківський К.* Від Комітету до Державного центру / К. Паньківський. - Нью-Йорк, 1968. - 282 с.
 91. Памятники византийской литературы IV-IX веков. - Москва: Наука, 1968. - 361 с.
 92. Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словпоказчик. - Київ: Наукова думка, 2001. - 702 с.
 93. *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 - червень 1915 / І. Петрович. - Львів; Відень, 1915. - 116 с.
 94. *Петрушевичь А.* Волинско-Галицкая Летопись, составленная с концем XIII века. 1205-1292 / А. Петрушевичь. - Львовъ, 1871. - 148 с.
 95. *Пичета В.* Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. - Москва: Соцэкгиз, 1940. - 136 с.
 96. Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI - поч. XIX ст. - Київ, 1984. - 352 с.
 97. Приватні листи XVIII ст. - Київ: Наукова думка, 1987. - 175 с.
 98. Професор Володимир Геринович / [за ред. О. Шаблія]. - Львів, 2008. - 366 с.
 99. Русская литература XVIII века, 1700-1775: Хрестоматия: учеб. пособие для пед. ин-тов по специальности № 2101 «Рус. яз. и лит.» / [сост. В. Западов. - Москва: Просвещение, 1979. - 446 с.
 100. *Самійленко В.* Твори: в 2 т. / В. Самійленко. - Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958. - Т. 1-2.
 101. *Самчук У.* На білому коні. Спомини і враження / У Самчук. - 2-ге вид. - Вінніпег: Видання Товариства «Волинь», 1972. - 249 с.
 102. Санскрит. - Санкт Петербург: Изд-во «Лань», 2001. - 480 с.
 103. *Сартр Ж.-П.* Нудота. Мур. Слова / Ж.-П. Сартр. - Київ, 1993. - 464 с.

104. *Свистунь Ф.* Прикарпатская Русь подь владінієм Австріи / Ф. Свистунь. - Львовъ, 1895. - Ч. 1-2.
105. *Свенцицкий И.* Материалы по истории возрождения Карпатской Руси / И. Свенцицкий. - Львовъ, 1905. - Кн. 1-2.
106. Святий Августин. Сповідь / Августин Святий; пер. з лат. Ю. Мушака. - Київ: Основи, 1997. - 310 с.
107. Священные письма мая. Пополь-Вух. Рабиналь-Ачи. Диего де Ланда. Сообщение о делах в Юкатане. - Санкт-Петербург: Амфора, 2000. - 351 с.
108. *Синяський О.* Норми української літературної мови / О. Синяський. - Стейт Каледж, Па: Вид-во «Життя і Школа», 1967. - 363 с.
109. *Сімович В.* Граматика української мови / В. Сімович. - Київ; Ляйпціг, 1919. - 584 с.
110. *Семенко М.* Вибрані твори / М. Семенко. - Київ: Смолоскип, 2010. - 687 с.
111. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / Г. Сковорода; за ред. проф. Л. Ушкалова. - Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2001. - 1400 с.
112. *Скрипник М.* Підсумки правописної дискусії / М. Скрипник // Вісті ВУЦВК. - 1927. - 19 червня.
113. *Скрухін С.* Особливості правового менталітету офіцерського складу Збройних Сил України / С. Скрухін // Часопис Київського університету права. - 2012. - Вип. 2. - С. 35-39.
114. Словарь социолингвистических терминов. - Москва, 2006. - 312 с.
115. Словарь библейского богословия / [под. ред. К. Леон-Дюфруа; пер. с фр.]. - Киев: Кайрос, 2003. - 1298 с.
116. *Смаль-Стоцкий С.* Буковинская Русь. Культурно-историчний образок / С. Смаль-Стоцкий. - Чернівці, 1897. - 295 с.
117. *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває / Ю. Смолич. - Київ: Радянський письменник, 1969. - Част. 2. - 284 с.
118. *Соневицький М.* Історія грецької літератури / М. Соневицький. - Рим, 1970. - 682 с.
119. *Сосюра В.* Третя Рота: Роман / В. Сосюра; укл. С. Гальченко, В. Сосюра. - Київ: Рад. письменник, 1988. - 359 с.
120. *С. Р.* Нафта Східної Галичини / С. Р. - Відень, 1922. - 42 с.
121. *Срезневский И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И. Срезневский. - Санкт-Петербург, 1893. - Т. 1-3.
122. *Старицький М.* Зо мли минулого (уривки спогадів) / М. Старицький // *Його ж.* Твори: у 8 т. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 8. - С. 364-384.
123. Стрілецькі пісні / [упоряд., запис, вступ, коментарі О. Кузьменко]. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. - 640 + 32.
124. Стенографический отчетъ изъ судебной росправы по делу Ольги Грабарь и товарищей. - Львовъ, 1882. - 438 с.
125. *Степанів О.* Сучасний Львів / О. Степанів. - Львів; Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. - 168 с.
126. *Таранов Н.* Искусство рукописного шрифта. Учебное пособие / Н. Таранов. - Москва:

Изд-во МЛП, 1991. - 156 с.

127. *Тимченко С.* Історичний словник українського язика / С. Тимченко. - Харків; Київ, 1930. - Т. 1.
128. *Тичина П. Г* Поезії / П. Г. Тичина. - Київ: Радянський письменник, 1977. - 259 с.
129. Твори Степана Руданського. - Львів: Просвіта, 1912-1914. - Т. 1-3.
130. *Тураєва-Церетели Е.* Галицкая Русь в ея прошломъ и настоящемъ / Е. Тураєва-Церетели, Е. де Витте. - Москва: Т-во Скоропечатня А. А. Левенсон, 1915. - 69 с.
131. *Прокопович Ф.* Філософські твори / Ф. Прокопович. - Київ: Наукова думка, 1979. - Т. 1-3.
132. *Українка Л.* Твори: у 10 т. / Л. Українка. - Київ: Дніпро, 1965. - Т. 1-10.
133. *Українка Л.* Стародавня історія східних народів / Л. Українка. - Катеринослав, 1918. - 255 с.
134. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): зб. док. і матеріалів. - Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. - LXII, 810 с.
135. *Улановъ В.* Галиція в ея прошломъ и настоящемъ / В. Улановъ. - Москва, 1917. - 52 с.
136. *Хвильовий М.* Твори: у 2 т. / М. Хвильовий. - Київ: Дніпро, 1991. - Т. 1-2.
137. *Хобзей Н.* Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, Г. Дидик-Меуш О. Сімович, Т. Ястремська. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. - 667 с.
138. *Хобзей Н.* Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. - 3-тє вид. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. - 852 с.
139. *Хоткевич Г.* Твори: в 2 т. / Г. Хоткевич. - Київ: Дніпро, 1966. - Т. 1-2.
140. *Храпливий Є.* Сільське господарство Галицько-Волинських Земель / Є. Храпливий. - Львів, 1936. - 347 с.
141. Червонная Карпатская Русь - часть единой неделимой Руси: отчет о деятельности Киевского отделения галицко-русского общества // Киевское отделение галицко-русского общества. - Киев: [б.и.], 1915. - 64 с.
142. Человек читающий. Номо Legens. Писатели XX века о роли книги в жизни человека. - Москва: Прогресс, 1989. - 720 с.
143. *Чихольд Я.* Образцы шрифтов. Руководство с примерами шрифтов для дизайнеров, графиков, скульпторов, граверов, литографов издательских работников, типографов, архитекторов и студентов художественных училищ / Ян Чихольд; пер. с нем. - Москва: Изд-во Студии Артемия Лебедева, 2012. - 248 с.
144. *Шамрай А.* Українська література. Стислий огляд / А. Шамрай. - Харків, 1928. - 229 с.
145. *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси от наидавнейших времен до року 1453 / И. Шараневич. - Львов: Печатня Института Ставропигийского, 1863. - 469 с.
146. Щизин. Книга песен и гимнов / [пер с кит.]. - Москва: Художественная литература, 1987. - 351 с.
147. *Яворський С.* Філософські твори: у 3 т. / С. Яворський. - Київ: Наукова думка, 1992. - Т. 1.
148. Японська література. Хрестоматія / [упоряд. І. Бондаренко, Ю. Осадча. - Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010-2012. - Т. 1-3.

149. Японские легенды о чудесах. IX-XI века. - Москва: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1984. - 183 с.
150. *Ярошинська Є.* Твори / Є. Ярошинська. - Київ: Дніпро, 1968. - 468 с.
151. *Ястребовъ Н.* Галиція накануне Великой Войны 1914 года / Н. Ястребовъ. - Петроградъ, 1915. - VIII+147 с.
152. *Alter R.* The Literary Guide to the Bible / R. Alter, F. Kermode. - Cambridge (Mass): Belknap Press, 1987. - 696 p.
153. *Balej S.* Psychologia wychowawcza w zarysie / S. Balej. - Lwow; Warszawa: Ksi^znica Atlas, 1938. - 686 s.
154. *Ballhorn F.* Grammatography. Manual of Reference to the Alphabets of Ancient and Modern Languages / F. Ballhorn. - London: Trübner and Co, 1861. - 76 p.
155. *Bartoszewicz K.* Dzieje Galicji, jej stan przed wojn[^] i «wyodrebnienie» / K. Bartoszewicz. - Warszawa; Lublin; Lodz: Krakow, 1917. - 215 p.
156. *Bersani J.* La littérature en France depuis 1945 / J. Bersani, M. Autrand, J. Lecarme, B. Vercier. - Paris; Montreal; Bruxselle; London; Lausanne, 1970. - 863 p.
157. *Berthelot A.* Littérature. Texte et documents. Moyen Age XVI e siècle / A. Berthelot, F. Cornilliat; Dirige par H. Mitterand, Introd. de J. Le Goff. - Paris: Nathan, 1988. - 511 p.
158. *Birkbeck W. J.* Religious Persecution in Galicia (Austrian Poland) / W. J. Birkbeck. - London, 1912. - 24 p.
159. *Bratulic J.* Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i Cirilicom od VIII. do XXI. stoljeca / Josip Bratulic, Stjepan Damjanovic. - Krizevci; Zagreb: Veda, 2005. - Sv. 1: VIII. - XVII. StoljeCe - 359 s.
160. *Bratulic J.* Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i Cirilicom od VIII. do XXI. stoljeCa / Josip Bratulic, Stjepan Damjanovic. - Krizevci; Zagreb: Veda, 2007. - Sv. 2: XVIII stoljeCe. - 2007. - 270 s.
161. *Bratulic J.* Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i Cirilicom od VIII. do XXI. stoljeCa / Josip Bratulic, Stjepan Damjanovic. - Krizevci: Veda, 2008. - Sv. 3: XX-XXI stoljeCe. - 285 s.
162. *Bulanda E.* Etruria i Etruskowie / E. Bulanda. - Lwow, 1934. - 470 s.
163. *Caro J.* Geschishte der Juden in Lemberg / J. Caro. - Krakau, 1894. - 171 s.
164. *Champollion J-F.* Grammaire Égyptienne / J-F. Champollion. - Paris, 1841. - 556 p.
165. *Chodyncki I.* Historya stoiecznego krolestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od zalozenia jego az do czasow terazniejszych / I. Chodyncki. - Lwow, 1829. - XV+466 s.
166. *Chrestomathie Maya d'apres la chronique de Chac-Xulub-Chen.* - Paris: Libraire de Klinkenberg, 1891. - 306 p.
167. *Chrestomatie roumanie. Textes imprimés et manuscrits du XVI-me au XIX me siècle. Specimens dialectales et de la litteratures populare* / [Accompagnes d'une introduction de M. Gaster]. - Leipzig; Bucarest, 1891. - T. 1-3.
168. *Ciara S.* Galicia Piemont polski, Piemont ukraiński... / S. Ciara // Kwartalnik polonicum. - 2008. - No 7. - S. 3-13.
169. *Codex Frisianus. En Samling Af Norske Konge-Sagaer.* - Christiania, 1871. - 632 s.

170. Co mowi Galicya o nowej mappie pod titulem: Europa w roku 1860. - Lipsk, 1859. - 34 s.
171. *Crepieux-Jamin J.* Praktische Lehrbuch der Graphologie / J. Crepieux-Jamin. - Leipzig, [б/р]. - 356 s.
172. *Crepieux-Jamin J.* Handwriting and Expression / J. Crepieux-Jamin; tr. from fr. - London, 1892. - 242 p.
173. *Czartoryska I.* Pielgrzym w Dobromilu czyli nauki wieyskie wyd. 2. / Izabela Czartoryjska. - Warszawa, 1820. - 290 s.
174. *Dowie M. M.* A Girl in the Karpathians / M. M. Dowie. - New York: Cassel Publishing Company, 1898. - 301 p.
175. *Downey J.* Graphology and Psychology of Handwriting / J. Downey. - Baltimore, 1919. - 142 p.
176. *Dqbczanski A.* Wyjasnienie sprawy ruskiej / A. Dqbczanski. - Lwow, 1885. - 49 s.
177. Das Lemberger Irmologion. Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfinnotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts / Herausgegeben und eingeleitet von Jurij Jasinovs'kij, Übertragen und kommentiert / Львівський ірмологіон. Давній літургійний музичний рукопис п'ятилінійної нотації кінця 16 століття / [ред. і вступ. стаття Ю. Ясіновський, транскрипція і комент. К. Луцка] [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reiche B: Editionen, 24]. - Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2008. - 509 s.
178. *De Genouillac Gourdon H.* Grammaire héraldique / H. Gourdon de Genouillac. - Paris: E. Dentu, 1877. - 233 p.
179. *De Genouillac Gourdon H. L.* Art héraldique / H. Gourdon de Genouillac. - Paris: Quantin, 1899. - 304 p.
180. *D. G. P* Contro il glagolito: alcuni osservazioni / D. G. P. - Zara Stamperia cattolica croatia, 1900. - 238 p.
181. Illustration. Journal Universel. - Paris: Dubochet, 1843. - T. 1. - 438 p.
182. El Libro de los Libros de Chilam Balam. - Mexico, 1972. - 212 p.
183. *Engel Ch. J.* Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772, verbunden mit einer Auseinandersetzung der österreichisch-ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche. Nach russischen und polnischen Jahrbüchern bearbeitet / Christian Engel. - 2 Bände. - Wien, 1792-1793. - T. 1-2.
184. *Ebertin E.* Praktisches Lehrbuch der Graphologie und Charakterbeurteilung / E. Ebertin. - Breslau, 1913. - 170 s.
185. *Fouillée A.* Esquisse psychologique des peuples européens / A. Fouillée. - 5 ed. - Paris: Libraire F. Alcan, 1914. - 552 p.
186. *Fox-Davis A. Ch.* A Complete Guide to Heraldry / A. Ch. Fox-Davis. - London, 1909. - 645 p.
187. *Fox-Davis A. Ch.* The Art of Heraldry. An encyclopaedia of Armory / A. Ch. Fox-Davis. - London, 1904. - 504 p.
188. *Franco K. E.* Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galicien, Bukowina, Südrußland / K. E. Franco. - Leipzig, 1876. - Band. 1-2.
189. Galizien. Seine Kulturelle und Wirtschaflische Entwicklung. - Wien, [1912]. - 240 s.
190. *Guerber H. A.* Myths of the Norsemen From Eddas and Sagas / H. A. Guerber. - London, 1909. - 558 p.

191. *Guttry A.* Galicien. Land und Leute / A. Guttry. - München; Leipzig, 1916. - 238 p.
192. *Handbooks of The Old-Northern Runic Monuments of Scandinavia and England.* - London; Kopenhagen; Thiele, 1884. - 281 p.
193. *Halic // Ottuv slovník naučný.* - Praha: J. Otto, 1896. - T. 10. - S. 771-788.
194. *Harris D.* The Art of Calligraphy / D. Harris. - London; New York; Stuttgart: Dorling Kindersley, 1995. - 128 p.
195. *Hieroglyphica Horapolinis, a Davide Hoeschelio.* - 6. M: Augustae Vindelicorum, 1595. - 248 p.
196. *Janow J.* Słownik huculski / oprac. i przygotował do druku Janusz Rieger / J. Janow. - Krakow: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. - XXX, 290 s.
197. *Howard C.* Graphology / C. Howard. - Philadelphia, 1922. - 230 p.
198. *Je li Glagolica pravo svih Hrvata?* - Zadra: Slovim «Katolicke hrvatske tiskarne». - 1904. - 20 s.
199. *Kaindl R. F.* Geschichte der Deutschen in der Karpaterländer / R. F. Kaindl. - Gotha, 1907. - T. 1-3.
200. *Kalinka W.* Galicya i Krakow pod panowaniem austriackim / W. Kalinka. - Krakow, 1898. - 484 s.
201. *Kircher A.* Oedipus Aegyptiacus / A. Kircher. - Romae, 1652-1654. - T. 1-2.
202. *Kopalinski W.* Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych / W. Kopalinski. - Warszawa, 1989. - S. 481.
203. *Kratter F.* Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beytrag zur Staatistik und Menschenkenntnis / F. Kratter. - Leipzig, 1786. - Band I—II.
204. *Kuropatnicki E. A.* Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi / E. Kuropatnicki. - 2 wyd. - Lwow, 1858. - 104 s.
205. *Lam J.* Wielki świat Capowic / J. Lam. - Krakow: Wyd-wo Literackie, 1976. - 175 s.
206. *Lang F.* Die Ukrainer Galiziens in Kampf um die Aufrichtung des ukrainischen Staates / F. Lang. - Berlin: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1943. - 265 s.
207. *Le Bone G.* The Psychology of Peoples / G. Le Bone. - New York: The Macmillan Co., 1898. - 236 p.
208. *Lieciejewski J.* Runy i runiczne pomniki słowiańskie / J. Lieciejewski. - Lwow; Warszawa, 1908. - 207 s.
209. *Malecki A.* Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego / A. Malecki. - Lwow, Nakładem autora, 1879. - T. 1-2.
210. *Mistra Jana Husi Ortografie Ceska* / [vydal Aloys Voytech Sembera]. - Ve Vidni, 1857. - 48 s.
211. *Pawlowski S.* Ludność rzymsko-katolicka w rusko-polskiej części Galicji / S. Pawlowski. - Lwow, 1919. - 94 s.
212. ***Pilat R.* Historia literatury polskiej / R. Pilat. - Lwow; Krakow; Warszawa, 1908-1926. - T. 1-5.**
213. ***Plater S. H.* Jeografia wschodniéj części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkałych obejmujący Prussy, Xięztwo Poznańskie, Szl[^]sk Pruski, Gallicy[^], Rzeczpospolitą Krakowsk[^], Królestwo Polskie, i Litwę / S.**

- H. Plater. - Wroclaw, 1825. - 300 s.
214. *Ptaszynski W.* Jak rozumiec ksi[^]zkę z ktorej się uczymy. Wskazania logiki / W. Ptaszynski. - Warszawa: Ludowa Spoldzielnia Wydawnicza, 1962. - 288 s.
215. *Reclus E.* Europe. The Earth and its Inhabitants / E. Reclus. - New York: D. Appleton and Company, 1883. - Vol. 3: Austria-Hungary, Germany, Belgium and the Netherlands. - 504 p.
216. *Rehor F.* Pokutl.Prispevek k slovenské vlastivědě / F. Rehor // Slovansky sbornlk. - Praha, 1887. - S. 38-41, 67.
217. *Rehor F.* Uzemi Huculův / F. Rehor // Slovansky sbornlk. - Praha, 1884. - R. 3. - S.290-297; 351-360.
218. *Rocznik Ziemi Wschodnich i kalendarz ns rok 1937.* - Warszawa, 1936. - 327 s.
219. *Rocznik Ziemi Wschodnich 1938.* - Warszawa, 1937. - 263 s.
220. *Rocznik Ziemi Wschodnich 1939.* - Warszawa, 1938. - 255 s.
221. *Römer E.* The Ruthenian Question in Galicia / E. Romer, W. Lutoslawski. - Paris: Impimerie Levé, 1919. - 32 s.
222. *Rudnyckyj S.* Ukraina. Land und Volk. Eine gemieffassliche Landeskunde / S. Rudnyckyj. - Wien, 1916. - 416 s.
223. *Spasowski W.* Zasady samokształcenia / W. Spasowski. - Warszawa: Ksi[^]zka i Wiedza, 1959. - 232 s.
224. *Stryj: monografia // Samorz[^]d miejski: Miesięcznik.* - 1926. - Pazdiernik. - S. 619-645.
225. *Safarik P J.* O zemi gmenovane Bojky / P. J. Safarik // Casopis Ceskeho Museum. - Praha: Nakladem Ceskeho Museum, 1837. - S. 23-36.
226. *Sietnicki J. F. O. N. a Malopolska Wschodnia / J. Sietnicki // Nasxa Praca.* Tygodnik dla wsi. - 13 lutego 1938 r. - Nr. 7.
227. *Stupnicki H.* Galicya pod wzgledem topograficzno-geograficzno-historycznym. - 2 wyd. / H. Stupnicki. - Lwow, 1869. - 175 s.
228. *Szczepanski A.* Rozwoj przemyslu Galicji: (dotychczasowe drogi i wytycznie na przyszczlosc) / A. Szczepanski. - Lwow: Nakl. i wlasnosc Księgarni Polskiej Bernarda Polonieckiego, 1916. - 47 s.
229. *Szczepanowski S.* Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. - 2 wyd. - Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. - XIX, 198 p.
230. *The Sacred Book and Early Literarture of the East.* - New York; London, 1917. - V. 1-14.
231. *Vahylevyc J.* Huculové,obyvatele vychodniho pohorja karpackého / J. Vahylevyc // Casopis Ceskeho Museum. - Praha, 1838. - Roc. 12. - S. 475-498.
232. *Vahylevyc J.* Huculové,obyvatele vychodniho pohorja karpackého / J. Vahylevyc // Casopis Ceskeho Museum. - Praha, 1839. - Roc. 13. - S. 45-68.
233. *Waddington A.* The Creative Calligraphy. Sourcebook / A. Waddington. - London; New York, 1996. - 144 p.

234. *Wurm D.* Z dziejow zydotwa Brodzkiego za czasow dawnej Rzeczposolitej Polskiej (Do r. 1772) / D. Wurm. - Brody: Nakladem gminy wyznaniowej zydzowskiej, 1935. - 118 s.
235. *Zawilinski R.* Kwestya run slowianskich ze stanowiska lingwistycznego / R. Zawilinski. - Krakow: Druk Wl. Anczyca i spolki, 1883. - 18 s.
236. *Zubrzycki D.* Historyczne badania o drukarniach rusko-slowianskich w Galicyi / D. Zubrzycki. - Lwow, 1836. - 84 s.
237. *Zap K.* Cesty a prochazky po Halické zeme / K. Zap. - Praha, 1863. - 235 s.
238. *Zawadzki W.* Literatura w Galicji. Ustęp z pamіtnikow Wladyslawa Zawadzkiego / W. Zawadzki. - Lwow, 1878. - 158 s.
239. Zloty shlak. Kwartalnik poświęcony kulturze Ziemi Halickiej. - 1938. - Rocznik 1. - Zeszty 1. - 80 s.

Наукова література

240. *Аверинцев С.* Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. - Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. - 480 с.
241. *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. - Львів: Вид-во Українського Католицького університету, 2007. - 560 с.
242. *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави / В. Александрович. - Львів, 1999. - 132 с.
243. *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища. (Студії з історії українського мистецтва. - Т. 3) / В. Александрович. - Львів, 2000. - 312 с.
244. *Альтшуллер М.* Эпоха Вальтера Скотта в России. Исторический роман 1830-х годов / М. Альтшуллер. - Санкт-Петербург: Академический проект, 1996. - 336 с.
245. Антология исследований культуры. - Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. - Т. 1: Интерпретации культуры. - 728 с.
246. *Аркуша О.* Образ Австрії у висвітленні українських істориків Галичини другої половини XIX - початку XX століття / О. Аркуша // Historia - mentalnosc - tozsamosc. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraínskiej historiografii XIX i XX wieku / [pod red. Eugeniusza Koko, Magdaleny Nowak i Leonida Zaszkiłniaka]. - Gdansk: Uniwersytet Gdanski, 2013. - S. 182-195.
247. *Артимович А.* Писана мова / А. Артимович // Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. - Прага: Видання Укр. Висок. Пед. Інституту, 1932. - Т. 2. - С. 1-9.
248. *Ассман А.* Простори спогаду: Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман; пер. з нім. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - 440 с.
249. *Ассман Я.* Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. М. Сокольской. - Москва: Языки славянской культуры, 2004. - 368 с. (Studia historica).
250. *Балли Ш.* Французская стилистика / Ш. Балли; пер. с фр. К. Долинина. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. - 396 с.

251. *Барвінський О.* Історія української літератури / О. Барвінський. - Львів, 1920—1921. — Т. 1—2.
252. *Барвінський Б.* Коротка історія Галичини продовж тисячоліття, 907—1941 = Kurzgefasste Geschichte Galiziens, 907—1941 / Б. Барвінський. — Львів: Укр. вид-во, 1941. — 41 с.
253. *Барабаш Т.* Палеографічні дослідження архівістів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (1960—1990-ті) / Т. Барабаш // Архіви України. — 2012. — № 4. — С. 32—38.
254. *Барнард А.* Социальная антропология: исследуя социальную жизнь людей / А. Барнард; пер. с англ. и коммент. Ю. Артемовой, М. Тендряковой. — Москва: Институт этнологии и антрологии РАН, 2009. — 218 с.
255. *Баррі П.* Вступ до теорії: літературознавство і культурологія / П. Баррі; пер. з англ. — Київ: Смолоскип, 2008. — 360 с.
256. *Барт Р.* Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт; пер. с фр. — Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. — 616 с.
257. *Барт Р. S/Z* / Р. Барт; пер. с фр. - Москва: РИК Культура; Ad Marginem, 1994. — 303 с.
258. *Бахтин М.* (Под маской). Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / М. Бахтин. — Москва: Лабиринт, 2000. — 640 с.
259. *Бахтурина А.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина. — Москва, 2000. — 262 с.
260. *Белл Р.* Социолінгвістика. Целі, методи і проблеми / Р. Белл; пер. с англ. — Москва: Международные отношения, 1980. — 318 с.
261. *Беллингтон Дж.* Икона и топор. Опыт истолкования русской культуры / Дж. Беллингтон; пер. с англ. — Москва: Рудомино, 2001. — 879 с.
262. *Берг М.* Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе / М. Берг. — Москва: Новое литературное обозрение, 2000. — 352 с.
263. *Бэлнеп Р.* Генезис «Братьев Карамазовых». Эстетические, идеологические и психологические аспекты создания текста / Р. Бэлнеп; пер. с англ. — Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. — 264 с.
264. *Бенуас Л.* Знаки, символы и мифы / Л. Бенуас; пер. с фр. — Москва: АСТ — Астрель, 2004. — 160 с.
265. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. — Москва: «Медиум», 1995. — 323 с.
266. *Бернал Дж.* Наука в истории общества / Дж. Бернал; пер. с англ. — Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. — 736 с.
267. *Бэшем А.* Цивилизация Древней Индии / А. Бэшем; пер. с фр. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 495 с.
268. *Бикова Т.* «Верховино, світку ти наш.»: гуцульський текст української літератури першої третини ХХ століття / Т. Бикова. — Київ: Четверта хвиля, 2015. — 424 с.
269. *Блумфілд Л.* Язык / Л. Блумфілд; пер. с англ. — Москва: Прогресс, 1968. — 608 с.
270. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка / М. Блок. — Москва: Наука, 1986. — 174 с.

271. Богословие в культуре средневековья. - Киев: Путь к истине, 1992. - 383 с.
272. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. - Москва: Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. - 240 с.
273. *Боляновський А.* Дивізія Галичина. Історія / А. Боляновський. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. - 528 с.
274. *Боляновський А.* Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939-1945) / А. Боляновський. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003. - 686 с.
275. *Боляновський А.* Латвійці і галицькі українці у Збройних силах Німеччини в 1943-1945 рр.: порівняльний аналіз / А. Боляновський // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. - Івано-Франківськ, 2005. - Вип. 11. - С. 125-133.
276. *Боднар Г.* «Там було добре і тут є непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі / Г. Боднар // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. - Вип. 2: Депортації 1944-1951. - С. 20-36.
277. *Бондаренко С.* Становлення модерної культури читання в Російській імперії ХІХ - початку ХХ ст. (на матеріалах Харківської губернії) / С. Бондаренко. - Харків, 2015. - 219 с.
278. *Боумен У. Дж.* Графическое представление информации / У Дж. Боумен; пер. с англ. - Москва: Мир, 1971. - 225 с.
279. *Борисёнок Є.* Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы / Є. Борисёнок. - Москва: Изд-во «Европа», 2006. - 256 с.
280. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХУ-ХУІІІ ст. / Ф. Бродель; пер. с фр. Г. Філіпчук. - Київ: Основи, 1995-1997. - Т. 1-3.
281. *Бродель Ф.* Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель; пер. с фр. - Москва: Изд-во «Весь мир», 2008. - 552 с.
282. *Булик Н.* Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича / Н. Булик // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. - Львів, 2011. - Вип. 15. - С. 415-428.
283. *Булик Н.* Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829-1901) / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 2009. - Вип. 13. - С. 307-321.
284. *Булик Н.* До питання про формування археологічної науки в Галичині у ХІХ столітті / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 2005. - Вип. 9. - С. 372-385.
285. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. / У Вайн-райх; пер. с англ. - Киев: Вища школа, 1979. - 264 с.
286. *Вайян Дж.* История ацтеков / Дж. Вайян; пер. с англ. М. Баранович; под ред. и с предисл. В. Струве; прим. и допол. Р. Кинжалова. - Москва: Иностранная литература, 1949. - 241 с.
287. *Валлерстайн И.* Мир-система Модерна / И. Валлерстайн; пер. с англ. Н. Проценко. - Москва: Русский фонд содействия образованию и науки, 2015. - Т. 1-2.
288. *Вараниця А.* Народна вчителька в Галичині другої половини ХІХ - початку ХХ століття (до питання про емансипацію жінки) / А. Вараниця // Галичина: Збірник

- Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. - Івано-Франківськ, 2013. - Ч. 22-23. - С. 361-370.
289. *Вараниця А.* Гендерний аспект виховання у Східній Галичині другої половини ХІХ - початку ХХ століття / А. Вараниця // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. - Тернопіль, 2014. - Вип. 1. - С. 26-34.
290. *Вартофський М.* Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофський; пер. с англ. Н. Проценко. - Москва: Прогресс, 1988. - 507 с.
291. *Вахек Й.* К проблеме письменного языка / Й. Вахек // Пражский лингвистический кружок. - Москва, 1967. - С. 524-534.
292. Введение в специальные исторические дисциплины. - Москва: Изд-во МГУ, 1990. - 247 с.
293. Визуальная антропология: городские карты памяти / [под ред.: П. Романова, Е. Ярской-Смирновой] - Москва: ООО «Вариант», ЦПСГИ, 2009. - 312 с.
294. Византийская литература. - Москва: Наука, 1974. - 152 с.
295. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1990. - 808 с.
296. *Вейман Р.* История литературы и мифология. Очерки по методологии и истории литературы / Р. Вейман; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1975. - 344 с.
297. *Вейн П.* Чи вірили греки у свої міфи? / П. Вейн; пер. с фр. - Львів: Каменяр, 2003. - 170 с.
298. *Вернадский В.* Биосфера и ноосфера / В. Вернадский. - Москва: Наука, 1989. - 261 с.
299. *Вжосек В.* Історія - Культура - Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек; пер. з пол. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - 296 с.
300. *Возний І.* Писала ХІІ - першої половини ХІІІ ст. з території Південно-Західної Русі / І. Возний // Сумська старовина. - 2013. - № ХІІ-ХІІІ. - С. 5-14.
301. *Возняк М.* Історія української літератури / М. Возняк. - Львів, 1920-1924. - Т. 1-3.
302. *Возняк М.* Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. / М. Возняк. - Львів, 1911.
303. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець ІХ - початок ХVІ ст.): склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. - 649 с.
304. *Войтович Л.* Князівства карпатських хорватів / Л. Войтович // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції (Львів, 30-31 березня 2001 р.). - Львів, 2001. - С. 195-210.
305. *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 2003. - Вип. 7. - С. 63-71.
306. *Войтович Л.* Перемишльке князівство. Джерела державності / Л. Войтович // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Інституції / [під ред. С. За-броварного]. - Львів, 2003. - Вип. 3. - С. 39-50.
307. *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (ХІ - друга половина ХІV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук; відп. ред. Л. Войтович. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. - 496 с.
308. *Вуйцик Е.* Книжковий абонемент «Лектор» Станіслава Левицького у Львові (1915-1928 рр.)

- / Е. Вуйцік // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології: зб. наук. праць. - Львів, 2009. - Вип. 4. - С. 93-103.
309. *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф; пер. з англ. С. Біленького. - Київ: Вид-во Часопис «Критика», 2009. - 592 с.
310. *Вундт В.* Психология народов / В. Вундт; пер. с нем. - Москва: «Эксмо»; Санкт-Петербург: «Тегга Fantastica», 2002. - 864 с.
311. *Выготский Л.* Избранные психологические исследования / Л. Выготский. - Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1956. - 519 с.
312. Винайдення традиції. - 2-ге вид., випр. / [за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера]. - Київ: Ніка-центр, 2010. - 448 с.
313. *Гак В. Г.* Французская орфография: учеб. пособие / В. Г. Гак. - Москва: Просвещение, 1985. - 240 с.
314. *Галета О.* Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX - початку XXI століття: монографія / О. Галета. - Київ: 2015. - 640 с.
315. *Ганина Н.* Крымско-готский язык / Н. Ганина. - Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. - 288 с.
316. *Гарэн Э.* Проблемы итальянского Возрождения / Э. Гарэн. - Москва: Прогресс, 1986. - 396 с.
317. *Гельб И. Е.* Опыт изучения письма (Основы грамматики) / И. Е. Гельб; пер. с англ. Л. Горбовицкой, И. Дунаевской. - Москва: Радуга, 1982. - 366 с.
318. *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори / А. Генсьорський. - Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. - 102 с.
319. *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис: лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості / А. Генсьорський. - Київ, 1961. - 284 с.
320. *Генон Р.* Символы священной науки / Р. Генон. - Москва: Беловодье, 2002. - 496 с.
321. *Гентош Л.* Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914-1923) / Л. Гентош. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. - 456 с.
322. *Гентош Л.* Митрополит Андрей Шептицький. 1923-1939. Випробування ідеалів / Л. Гентош. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. - 596 с.
323. *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. Герасименко. - Львів, 1959. - 304 с.
324. *Гербільський Г.* Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Г. Гербільський. - Львів, 1964. - 249 с.
325. *Гийу А.* Византийская цивилизация / А. Гийу; пер. с фр. - Екатеринбург: У-фактория, 2005. - 545 с.
326. *Гинзбург К.* Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / К. Гинзбург; пер. с итал. М. Андреева, М. Архангельской. - Москва: Росспэн, 2000. - 272 с.
327. *Гринцер Н.* Становление литературной теории в Древней Греции и Индии / Н. Гринцер, П. Гринцер. - Москва: РГГУ, 2000. - 424 с.
328. *Голан А.* Миф и символ / А. Голан; пер с англ. - Москва: Русслит, 1993. - 374 с.
329. *Голик Р.* «Галичина» як семіотична проблема: до археології образів та стереотипів / Р.

- Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. - Львів, 2006-2007. - Вип. 15. - С. 708-719.
330. *Голик Р.* Король-(не)чудотворець: образ Данила Романовича на тлі літописних стереотипів / Р. Голик // Княжа доба: історія та культура. - Львів, 2007. - Вип. 1. - С.186-198.
331. *Голик Р.* Крах ілюзій та стереотипів: депортації 40-их рр. XX ст. очима галицьких міщан / Р. Голик // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - Львів, 2007. - Вип. 2. - С. 182-202.
332. *Голик Р.* Місто і його душа: образ Львова у польській та українській мемуаристиці XIX - початку XX ст. / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2008. - Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX ст. - С. 609-617.
333. *Голик Р.* «Западенці», «москалі» та «східняки»: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів / Р. Голик // Історичні міфи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [за ред. Л. Зашкільняка]. - Львів, 2009. - С. 210-288.
334. *Голик Р.* Книги, ідеї та стереотипи галицької провінції XX ст.: «Літопис Бой-ківщини» у міжвоєнному Самборі / Р. Голик // Записки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: зб. наук. праць. - Львів, 2009. - Вип. 1(17). - С. 223-248.
335. *Голик Р.* ЗУНР чи МаґороБка Wschodnia?: образ Галичини 1918 р. в ментальності українців і поляків / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. - Вип. 18. - С. 62-75.
336. *Голик Р.* «Напиши хоч едно слово свойов рученьков»: листування селян Дрого-биччини і стереотипи народної культури XIX-XX ст. / Р. Голик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич: Коло, 2009. - Вип. 13. - С. 351-362.
337. *Голик Р.* Легенда львівського Оссолінеуму: постаті, видання та соціальна роль бібліотеки Оссолінських в уявленнях галичан XIX-XX ст. / Р. Голик // Записки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: зб. наук. праць. - Львів, 2010. - Вип. 2(18). - С. 674-689.
338. *Голик Р.* Археологія галицької археології: наука, ментальність та суспільні стереотипи в світлі історії культури / Р. Голик // Матеріали до археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 2010. - Вип. 14. - С. 428-439.
339. *Голик Р.* Левъ, имъ же половци діти страшаху: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції / Р. Голик // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2010. - Вип. 3.- С.165-200.
340. *Голик Р.* Свій vs чужий: стереотип поляка в ідеології Галицько-Волинського літопису // *Sredniowicze Polskie i Powszechne*. - Katowice, 2010. - Т. 2. - С. 81-91.
341. *Голик Р.* Читання для народу: видання «Просвіти», стереотипи масової культури й ментальність галичан перших десятиліть XX ст. / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2010. - Вип. 19. - С. 217-244.
342. *Голик Р.* Війна і Русь: Еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній та ранньомодерній культурі та їх реценція у модерній

- Галичині / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2011. - Вип. 20. - С. 212-236.
343. *Голик Р.* (Уявне) минуле: стереотипи історії в ментальності галичан XIX - першої половини XX ст. / Р. Голик // Історія - ментальність - ідентичність / [за ред.: Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги]. - Львів, 2011. - Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX - першій половині XX ст. - С. 376-384.
344. *Голик Р.* «Тоземльцы и иноплеменикы»: «руський патріотизм», «образ світу» та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині / Р. Голик // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2011. - Вип. 4. - С. 100-118.
345. *Голик Р.* Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян / Р. Голик // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. - Львів, 2011. - № 693. - С. 216-222.
346. *Голик Р.* Георгіус з Русі в Країні Див: Юрій Дрогобич і стереотипи європейської ментальності (XV-XVI ст.) / Р. Голик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 2011. - Вип. 14-15. - С. 61-72.
347. *Голик Р.* Книжна культура, читання й етносоціальні уявлення галичан кінця XIX - поч. XX ст. / Р. Голик // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів, 2011. - Вип. 6. - С. 98-108.
348. *Голик Р.* Формування галицької славістики в контексті наукових теорій та етнокультурних стереотипів (XIX - 30-ті роки XX ст.) / Р. Голик // Проблеми слов'янознавства. - Львів, 2011. - Вип. 60. - С. 21-32.
349. *Голик Р.* Іван Франко, читання й культурні стереотипи в Галичині XIX - початку XXI століття / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2012. - Вип. 21. - С. 209-224.
350. *Голик Р.* Краєзнавство та етнокультурне життя Самбірщини першої третини XX ст. / Р. Голик // Краєзнавство. - 2012. - N 4. - С. 5-15.
351. *Голик Р.* Між Дмовським і Донцовим: читання, інтелектуальні та ідеологічні течії в Галичині 1920-30-х рр / Р. Голик // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів, 2012. - Вип. 7. - С. 65-83.
352. *Голик Р.* Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2012. - Вип. 22. - С. 191-208.
353. *Голик Р.* Lwow проти Львова: боротьба за місто 1918-1919 років в уявленнях українців та поляків Галичини міжвоєнного періоду // Львів: місто - суспільство - культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. - Львів, 2012. - Т. 8. - Ч. 1: Влада і суспільство / [за ред. О. Аркуші, М.

Мудрого]. - С. 421-453.

354. *Голик Р.* Alma Mater LeoroKtana: Львівський університет в уявленнях галицької інтелігенції XIX-XX ст. / Р. Голик // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 2013. - Вип. 49. - С. 78-92.
355. *Голик Р.* Голос душі: українські молитовники й стереотипи релігійної культури в Галичині / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2013. - Вип. 23. - С. 34-43.
356. *Голик Р.* Між ідеологією й естетикою: слов'янські літератури у сприйнятті галицької інтелігенції XIX-XX ст. / Р. Голик // Проблеми слов'янознавства. - Львів, 2013. - Вип. 62. - С. 69-77.
357. *Голик Р.* Образ слов'янського й неслов'янського світу в ментальності галичан XIX-XX ст. / Р. Голик // Slavica Slovaca. - 2013. - № 2. - S. 161-172.
358. *Голик Р.* Між емансипацією й народною традицією: жінка, стереотипи та повсякденне життя на сторінках львівської періодики 20-30 рр. XX ст. / Р. Голик // Народознавчі зошити. - Львів, 2014. - Вип. 1. - С. 29-37.
359. *Голик Р.* Серед карт й пугівників: краєзнавство, відпочинок і туризм в рецепції галичан XIX - поч. XX ст. / Р. Голик // Краєзнавство. - 2014. - № 1. - С. 77-85.
360. *Голик Р.* Шевченкова творчість: читання та суспільно-ідеологічні уявлення в Галичині XIX-XX ст. / Р. Голик // Український історичний журнал. - 2014. - № 3. - С. 90-105.
361. *Голик Р.* Через соцреалізм до постмодерну: радянський і пострадянський етапи історії читання в Галичині / Р. Голик // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. - Львів: Растр-7, 2015. - Вип. 20. - С. 118-129.
362. *Голик Р.* Між розвагою, наукою та ідеологією: мандрівництво й історичне краєзнавство в радянській та пострадянській Галичині / Р. Голик // Народознавчі зошити. 2015. - № 2(122). - С. 296-305.
363. *Голик Р.* Стиль як сталь: легальна й нелегальна література та формування ідеологічних концептів українського визвольного руху в Галичині (20-30-ті роки XX століття) // Р. Голик// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2014. - Вип. 24: Український визвольний рух середини XX століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин. - С. 53-68.
364. *Голик Р.* Реальна й віддзеркалена Галичина: календарі, час, ментальність й повсякденне життя галичан в краю й на еміграції (кінець XIX - перша половина XX ст.) / Р. Голик // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів, 2014. - Вип. 9. - С. 23-42.
365. *Голик Р.* Генеза слов'янської душі: рецепція кирило-мефодіївської спадщини XIX-XX ст. / Р. Голик // Slavica Slovaca. - 2015. - № 1. - С. 14-27.
366. *Голубко В.* Львів і львів'яни у 1939 році: перші воєнні будні / В. Голубко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2012. - Вип. 21. - С. 225-243.
367. *Голубко В.* «Лицарська легенда» листопадових 1918 р. боїв за Львів / В. Голубко, В. Є. Рутар // Військово-науковий вісник. - 2013. - Вип. 19. - С. 24-41.

368. *Голубко В.* Українсько-польсько-радянська війна і Східна Галичина / В. Голубко // Держава та армія. - 2000. - № 408. - С. 11-21.
369. *Голубко В.* Варшавський договір 1920 року між Українською Народною Республікою і Польщею та його перспективи в оцінках польської громадськості Галичини / В. Голубко // Воєнна історія. - 2010. - № 2 (50). - С. 12-17.
370. *Гордон С.* «Забывтые письменна». Открытие и дешифровка / С. Гордон; пер. с англ. - Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2002. - 224 с.
371. *Гофман И.* Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман; пер. с англ. - Москва: Институт социологии РАН, 2003. - 752 с.
372. *Гоян І.* Старі концепції і нові джерела до вивчення символіки Галича і Галицької землі / І. Гоян, І. Коваль // Етнос і культура. - Івано-Франківськ, 2011-2012. - № 8-9. - С. 80-87.
373. *Грабовецький В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI- XIX ст. / В. Грабовецький. - Львів, 1966. - 252 с.
374. *Грималь П.* Цивілізація Древнього Рима / П. Грималь. - Екатеринбург: У-фактория, 2008. - 510 с.
375. *Григорьева Т.* Три века русской орфографии (XVIII-XX вв.) / Т. Григорьева. - Москва: Эллис, 2004. - 456 с.
376. *Гриценко О.* Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України / О. Гриценко. - Київ: КІС, 2014. - 352 с.
377. *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX - першої половини XX століття: монографія / Б. Гудь. - Львів, 2006. - 448 с.
378. *Гузар О.* Правописна система Галичини другої половини XIX-початку XXсто- ліття / О. Гузар. - Тернопіль: Підруч. і посіб., 2010. - 144 с.
379. *Гумбольдт В. фон.* О буквенном письме и его связи со строением языка / В. фон Гумбольдт // *Гумбольдт В. фон.* Язык и философия культуры. - Москва, 1985. - С. 403-423.
380. *Гуменюк Т.* Гуманітарні науки в УРСР (західні області). 1944-1991 роки. Сучасна українська історіографія / Т. Гуменюк / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. - Львів, 2015. - 572 с.
381. *Гуревич А.* Исторический синтез и «Школа Анналов»/ А. Гуревич. - Москва: Индрик, 1993. - 328 с.
382. *Гухман М.* Готский язык / М. Гухман. - Москва, 1958. - 287 с.
383. *Дашкевич Я.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (Проблематика, стан і методика досліджень) / Я. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. - Київ: Наукова думка, 1969. - Вип. 4. - С. 129-171.
384. *Дашкевич Я.* Львовские армяно-кыпчакские документы XVI-XVII вв. как исторический источник / Я. Дашкевич // Историко-филологический журнал АН АрмССР. - 1977. - № 2. - С. 151-175.
385. *Дашкевич Я.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети / Я. Дашкевич // Україна в минулому - Київ; Львів, 1994. - Вип. 6. -

С. 78-93.

386. *Дейк Т. А. ван.* Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1989. - 312 с.
387. *Делюмо Ж.* Цивизизация Возрождения / Ж. Делюмо; пер. з фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2006. - 716 с.
388. *Дирингер Д.* Алфавит / Д. Дирингер; пер. с англ. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1963. - 656 с.
389. *Джемс У.* Психология / У Джемс; под ред. Р. Петровской. - Москва: Педагогика, 1991. - 368 с.
390. *Дзендзелівський Й.* Словник української мови Я. Ф. Головацького / Й. Дзен- дзелівський, З. Ганудель // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. - Братіслава; Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1982. - № 10. - С. 311-612.
391. *Добльхвер Э.* Знаки и чудеса / Э. Добльхвер; пер. с нем. - Москва, Издательство восточной литературы, 1963. - 388 с.
392. *Добиаш-Рождественская О.* История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии / О. Добиаш-Рождественская. - 3 изд. - Москва, 1987. - 320 с.
393. *Доманська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання / Е. Доманська; пер. з пол. та англ. - Київ: Ніка-Центр, 2012. - 264 с.
394. Древние системы письма. Этническая семиотика. - Москва: Наука, 1986. - 296 с.
395. *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б.* Французька історіографія ХХ ст. / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададунов. - Львів: «Класика», 2001. - 170 с.
396. *Жан Ж.* История письменности и книгопечатания /Жорж Жан. - Москва: АСТ: Астрель, 2005. - 224 с.
397. *Жан Ж.* Знаки и символы: Энциклопедия / Ж. Жан; пер. с. фр. - Москва, 2003. - 208 с.
398. *Жаккар Ж.-Ф.* Данниль Хармс и конец русского авангарда / Ж.-Ф. Жаккар; пер. с фр. - Санкт-Петербург: Академический проект, 1995. - 471 с.
399. *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думях / П. Житецкий. - Киев: «Киевская Старина», 1893. - ГУ+249 с.
400. *Жерноклеєв О.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.) / О. Жерноклеєв. - Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. - 536 с.
401. *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918) / О. Жерноклеєв. - Київ: Основні цінності, 2000. - 168 с.
402. *Зайцев О.* Націоналізм і релігія: Греко-Католицька церква та український націоналістичний рух у Галичині 1920- 1930-ті роки / О. Зайцев, О. Беген, В. Сте- фанів. - Львів: Вид-во УКУ, 2011. - 384 с.
403. *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. - Київ: Критика, 2013 - 488 с.
404. *Зазуляк Ю.* Українські легенди «Анналів»/ Ю. Зазуляк // Український гуманітарний огляд. - Київ, 2002. - Вип. 8. - С. 87-103.
405. *Зазуляк Ю.* Rebaptizatio Ruthenorum, подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині ХV ст. / Ю. Зазуляк // Ruthenica. - Київ, 2007. - Т. 6.

- С. 275-298.
406. *Залевская А.* Введение в психолінгвістику / А. Залевская. - Москва, 2000. - 382 с.
407. *Замостяник І.* Протоколи судового процесу львівського столяра Яна Гавловича як джерело до вивчення матеріальної та звичаєвої культури початку XVII ст. / І. Замостяник // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 2004. - Вип. 8. - С.430-444
408. *Замостяник І.* Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618) / І. Замостяник // Український археографічний щорічник. - 2009. - Вип. 13/14. - С.457-466.
409. *Запаско Я.* Мистецька спадщина Івана Федорова / Я. Запаско. - Львів: Вища школа, 1974. - 223 с.
410. *Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Я. Запаско. - Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. - 183 с.
411. *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. / Я. Запаско. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1971. - 308 с.
412. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе / [пер. с разн. яз.]. - Москва: Изд.-во МГУ, 1987. - 512 с.
413. Західно-українська народна республіка 1918-1923. Ілюстрована енциклопедія. - Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. - 524 с.
414. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. - 228 с.
415. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. - Львів: Паїс, 2007. - 312 с.
416. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі від давнини до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. - 752 с.
417. *Заярнюк А.* Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / А. Заярнюк. - Київ: Критика, 2007. - 335 с.
418. *Зиммель Г.* Проблемы философии истории. Эюд по теории позания / Г. Зиммель. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. - 176 с.
419. *Зеров М.* Українське письменство XX ст. Від Куліша до Винниченка. Лекції, нариси, статті / М. Зеров; пер. с нем. - 2 изд. - Дрогобич: Відродження, 2007. - 568 с.
420. *Зуляк І.* Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919-1939) / І. Зуляк. - Тернопіль: «Воля», 2005. - 946 с.
421. *Елисеєф В.* Цивілізація класического Китая / В. Елисеєф, Д. Елисеєф; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2007. - 640 с.
422. *Елисеєф В.* Японская цивилизация / В. Елисеєф, Д. Елисеєф; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, 2006. - 528 с.
423. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У Еко; пер. с англ. - Львів: Літопис, 2004. - 652 с.
424. Ершова Г. Майя: тайны древнего письма / Г. Ершова. - Москва: Алетей, 2004. - 295 с.
425. *Эльконин Д. Б.* Психическое развитие в детских возрастах. Избранные психологические труды. - 2-е изд., стереот. - Москва; Воронеж, 1997. - 416 с.
426. *Эткинд А.* Хлыст: Секты, литература и революция / А. Эткинд. - 2 изд. сокр. - Москва: Новое литературное обозрение, 2013. - 644 с.

427. *Скельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Скельчик; пер. з англ. М. Климчук і Х. Чушак. - Київ, 2008. - 304 с.
428. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С. Єфремов. - Київ: Феміна, 1995. - 688 с.
429. *Іванов Вяч. Вс.* От буквы и слога к иероглифу. Системы письма в пространстве и времени / Вяч. Вс. Иванов. - Москва: Языки славянской культуры, 2013. - 256 с.
430. *Ильенков Э.* Философия и культура / Э. Ильенков. - Москва: Изд-во политической литературы, 1991. - 464 с.
431. *Ингарден Р.* Исследования по эстетике / Р. Ингарден; пер. с пол. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962. - 572 с.
432. *Исаевич Я.* «Грады Червнеськие» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами / Я. Исаевич // Исследования по истории славянских и балканских народов. - Москва, 1972. - С.107-124.
433. *Исаевич Я.* Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI- XVII вв / Я. Исаевич // Федоровские чтения. - 1976. - С. 65-76.
434. *Исаевич Я.* О древнейшей топонимике Прикарпатья и Верхнего Побужья / Я. Исаевич // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси. - Киев, 1980. - С. 72-81.
435. *Исаевич Я.* Преемники первопечатника / Я. Исаевич. - Москва: Книга, 1981. - 192 с.
436. История и память. Историческая культура Европы до начала нового времени / [под ред. Л. Репиной]. - Москва: Кругъ, 2006. - 768 с.
437. История понятий, история дискурса, история метафор: сб. статей / [под ред. Ханса Бедекера; пер. с нем.]. - Москва: Новое литературное обозрение, 2010. - 319 с.
438. История чтения в западном мире от Античности до наших дней / [под ред. Г. Кавалло, Р. Шартъе]. - Москва: Фаир, 2008. - 542 с.
439. Источниковедение: Теория. История. Метод. Учебное пособие. / И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. - Москва: Рос. Гос. Гуманит. У-нт, 2004. - 702 с.
440. *Истрин В.* Возникновение и развитие письма / В. Истрин. - Москва: Наука, 1965. - 599 с.
441. *Исаевич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. / Я. Исаевич. - Київ: Наукова думка, 1966. - 252 с.
442. *Исаевич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Исаевич. - Львів: «Вища школа», 1983. - 155 с.
443. *Исаевич Я.* Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Исаевич. - Львів: «Вища школа», 1989. - 191 с.
444. *Исаевич Я.* Джерела з історії української культури доби феодалізму / Я. Исаевич. - Київ, 1972. - 144 с.
445. *Исаевич Я.* Галицько-Волинська держава / Я. Исаевич. - Львів, 1999. - 36 с.
446. *Исаевич Я.* Галич - Галицьке князівство - Галичина: ювілейні роздуми / Я. Исаевич //

- Галич і Галицька земля в українському державотворенні. - Івано-Франківськ: Плай, 1999. - С. 18-26.
447. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. - 520 с.
448. Історія європейської ментальності / [за ред. Петера Дінцельбахера; пер. з нім. В. Кам'янець]. - Львів: Літопис, 2004. - 720 с.
449. Історія Центрально-Східної Європи / [за ред. Л. Зашкільняка]. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. - 660 с.
450. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [кол. монографія за ред. Л. Зашкільняка]. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. - 472 с.
451. *Ільків-Свидницький М.* «Найдавніший» латинський рукопис НБ ЛНУ - палеографія і кодикологія / М. Ільків-Свидницький // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. - Вип. 6. - С. 3-18.
452. *Ільницький М.* Критики і критерії: Літературно-критична думка в Західній Україні 20-30-х рр. ХХ ст. / М. Ільницький. - Львів: Вид-во наук.-тех. літ., 1998. - 148 с. - (Серія «Ars poetica»).
453. *Ільницький М.* Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. - Львів: Вид-во «Місіонер», 1999. - Кн. 1. - 212 с.
454. *Ісіченко І.* Аскетична література Київської Русі / І. Ісіченко. - Харків: Акта, 2014. - 386 с.
455. *Ісіченко Ю.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця ХVI - поч. ХVII ст. на Україні / Ю. Ісіченко. - Київ: Наукова думка, 1990. - 180 с.
456. Історія української літератури: у 8 т. - Київ: Наукова думка, 1967-1971. - Т. 1-8.
457. Історія української літератури: у 12 т. - Київ: Наукова думка, 2014. - Т. 1-4.
458. *Йончев В.* Шрифтьт през вековете / В. Йончев. - 3 изд. - София: Български художник, 1975. - 412 с.
459. *Казанова П.* Мировая республика литературы / П. Казанова; пер. с фр. - Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. - 416 с.
460. *Крістева Ю.* Полілог / Ю. Крістева; пер. с фр. - Київ: «Юніверс», 2004. - 482 с.
461. *Кароева Т.* Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини ХІХ - початку ХХ ст. / Т. Кароева. - Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. - 472 с.
462. *Кассирер Э.* Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. - Москва: Гардарика, 1998. - 784 с.
463. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер с англ., под. научн. ред. О. Шкаратана. - Москва: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.
464. *Капраль М.* Національні громади Львова ХVI-ХVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. - Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. - 440 с.
465. *Капраль М.* Люди корпорації: Львівський шевський цех у ХVII-ХVIII ст. / М. Капраль. - Львів, 2012. - 552 с.

466. *Кісь Н.* Участь парохіяльного греко-католицького кліру у громадсько-політичному житті. Парти́йна риторика початку ХХ століття (1900-1914) / Н. Кісь // Історія релігій в Україні / [відп. ред. Т. Вишневецька]. - Львів, 2009. - Кн. 1. - С. 375-384.
467. *Кісь Н.* Західництво в Галичині початку ХХ століття: клерикальна група - політична доктрина - цивілізаційний вибір / Н. Кісь // З історії західноукраїнських земель / [гол. редкол. М. Литвин]. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. - Вип. 9. - С. 25-38.
468. *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ - поч. ХХ ст.) / О. Кісь. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. - 272 с.
469. *Кісь О.* Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок / О. Кісь // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. - Харків, 2008. - Вип. 11-12. - С. 17-28.
470. *Кісь Я.* Палеографія / Я. Кісь. - Львів, 1975. - 78 с.
471. Кирилица - латиница - гражданка: кол. монографія / [отв. ред. Т. Шмелева]. - Великий Новгород, 2009. - 340 с.
472. *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. / О. Киричук. - Львів: Логос, 2001. - 152 с.
473. *Кирквуд К.* Ренесанс в Японії. Культурний обзор семнадцатого столетия / К. Кирквуд; пер. с англ. - Москва: Главная редакция восточной литературы, 1988. - 303 с.
474. *Кирчів Р.* Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Кирчів. - Київ, 1978. - 174 с.
475. *Кирчів Р.* Із фольклорних регіонів України. Нариси і статті / Р. Кирчів. - Львів, 2002. - 352 с.
476. *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклорна діяльність «Руської Трійці» / Р. Кирчів. - 2-ге вид. - Львів, 2011. - 442 с.
477. *Клакхон К.* Зеркало для человека. Введение в антропологию / К. Клакхон; пер. с англ. - Санкт-Петербург: Евразия, 1998. - 352 с.
478. *Клапчук В.* Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина ХІХ - перша третина ХХ ст.): монографія / В. Клапчук. - Львів; Івано-Франківськ: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2009. - 508 с.
479. *Клацки Р.* Память человека. Структуры и процессы / Р. Клацки; пер. с англ. - Москва: Мир, 1978. - 320 с.
480. *Клаус Г.* Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка / Г. Клаус; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1967. - 214 с.
481. *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта / Ф. Кликс; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1983. - 302 с.
482. *Клімау І.* Старажытная беларуская літаратура ХІ-ХVІ стст.: эпохі і постаці / І. Клімау. - Мінск: [б. в.], 2010. - 212 с.
483. *Кметь В.* Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391-1409) (на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у Львові) / В.

- Кметь // Львів: місто - суспільство - культура. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск / [ред. М. Мудрий]. - Львів, 1999. - Т. 3. - С. 22-31.
484. *Книш Я.* Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису / Я. Книш // Історичні та культурологічні студії. - Львів, 2001. - Вип. 3: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. - С. 86-105.
485. *Книш Я.* Буський літопис // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2008. - Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. - С. 52-61.
486. *Книш Я.* Sigillum Leonis // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2010. - Вип. 3. - С.257-267.
487. *Кнорозов Ю.* Письменность индейцев майя / Ю. Кнорозов. - Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. - 664 с.
488. *Ковалів Ю.* Історія української літератури. Кінець XIX - поч. XXI ст. Підручник: у 10 т. / Ю. Ковалів. - Київ: Академія, 2013. - Т. 1-2.
489. *Коэн М.* Введение в логику и научный метод / Моррис Коэн, Эрнест Нагель; пер. с англ. П. Куслий. - Челябинск: Социум, 2010. - 655 с.
490. *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек; пер. з нім. - Київ, 2005. - 380 с.
491. *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек; пер. з нім. В. Шведа. - Київ: Дух і літера, 2006. - 429 с.
492. *Колб Н.* Греко-католицьке парафіяльне духовенство у читальному русі в Галичині (кінець XIX ст.) / Н. Колб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. - Вип. 19. - С. 329-335.
493. *Колб Н.* «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках XIX століття / Н. Колб. - Жовква: Місіонер, 2014. - 372 с.
494. *Комариця М.* Журнал «Дзвони» (1931-1939): систематичний покажчик змісту / М. Комариця. - Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, Відділення «Науково-дослідний центр періодики», 1997. - 217 с.
495. *Комариця М.* Українська «католицька критика»: феномен 20-30-х рр. XX ст. / М. Комариця. - Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, Відділення «Науково-дослідний центр періодики», 2007. - 328 с.
496. *Коллингвуд Р. Дж.* Идея истории. Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд; пер. с англ. Ю. Асеева. - Москва, 1980. - 485 с.
497. *Колесник І.* Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. Колесник // Український історичний журнал. - 2002. - № 1. - С. 26-37.
498. *Колесник І.* Ментальні мапи як інструментарій історика / І. Колесник // Ейдос. -2013. - № 7. - С. 159-168.
499. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / [за ред. В. Смо-лія]. - Київ: Вид-во «Фенікс», 2013. - 566 с.
500. *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX - початку XX століть: основні напрями і концепції: навчальний посібник / К. Кондратюк. - Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.

Франка, 2002. - 240 с.

501. *Кондратюк К.* Сучасна національна історіографія новітньої історії України 1914-2009 / К. Кондратюк, О. Сухий. - Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2010. - 262 с.
502. *Кондратюк К.* Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 - червень 1941) / К. Кондратюк, І. Лучаківська // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 1998. - Вип. 33. - С. 178-185.
503. *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. - Київ: Ніка-центр, 2004. - 184 с.
504. *Кордуба М.* Вибрані статті / М. Кордуба; упоряд., пер.: Н. Ткачова, О. Ткачова; передм.: С. Ткачов, Д. Бучко. - Тернопіль, 2011. - 176 с.
505. *Корнєєва Г.* Українська дитяча книжка Галичини (друга пол. XIX ст. - 1939 р.): історико-книгознавчий аспект / Г. Корнєєва. - Львів, 2004. - 300 с.
506. *Коростовцев М.* Введение в египетскую филологию / М. Коростовцев. - Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. - 276 с.
507. *Кость С.* Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) / С. Кость. - Львів, 2006. - 514 с.
508. *Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV - першій чверті XV ст.: Іст.-нумізматичне дослід. / М. Ф. Котляр. - Київ, 1968. - 141 с.
509. *Котляр М.* Данило Галицький / М. Котляр. - Київ: Наукова думка, 1979. - 186 с.
510. *Котляр Н.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. - Київ: Наукова думка, 1985. - 184 с.
511. *Коць-Григорчук Л.* Дипінті українських середньовічних ікон / Л. Коць-Григорчук. - Львів: Вид-во «Літопис», 2011. - 400 с.
512. *Кочеркевич Я.* Заповіти львівських міщан XVII ст. / Я. Кочеркевич // Архіви України. - 2009. - № 5. - С. 55-58.
513. *Криса Б.* Пересотворення світу. Українська поезія XVII-XVIII століть / Б. Криса. - Львів: Свічадо, 1997. - 214 с.
514. *Криса Б.* Просфонема як першообраз української барокової композиції / Б. Криса // Просфонема: текст і контекст // Львівська медієвістика. - Львів, 2013. - Вип. 4. - С. 27-36.
515. *Крип'якевич І.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій / І. Крип'якевич. - Київ, 1962. - 82 с.
516. *Кріль М.* Основи палеографії / М. Кріль. - Київ, 1995. - 195 с.
517. *Кріль М.* Латинське письмо та його види. Текст лекцій / М. Кріль. - Львів, 1996. - 64 с.
518. *Кром М.* Историческая антропология. Учебное пособие / М. Кром. - 3-е изд., испр. и доп. - Санкт-Петербург; Москва: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. - 214 с.
519. *Кроче Б.* Теория и методология историографии / Б. Кроче; пер. с. ит. - Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. - 192 с.
520. *Кроче Б.* Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика / Б. Кроче. - Москва, 2000. - 160 с.
521. *Кубійович В.* Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 / В.

- Кубійович. - Весбаден, 1983. - 137 с.
522. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.) / М. Кугутяк. - Івано-Франківськ, 1993. - 200 с.
523. *Культура Византиї. Вторая половина VII-XII ст.* - Москва: Наука, 1989. - 678 с.
524. *Курціус Е.* Європейська література і латинське середньовіччя / Е. Курціус; пер. з нім. А. Онишка. - Львів: Літопис, 2007. - 749 с.
525. *Кун Т* Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. / Т. Кун; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1977. - 300 с.
526. *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. - Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2004. - 1284 с.
527. *Куций І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): рецепція національної історії: монографія / І. Куций. - Тернопіль: Джура, 2006. - 220 с.
528. *Липпман У.* Общественное мнение / У Липпманн; пер. с англ. Т. Барчунова, под ред. К. Левинсон, К. Петренко. - Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. - 384 с.
529. *Ланглуа Ш.-В.* Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос; пер. с фр. - Москва, 2004. - 305 с.
530. *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI-XVII ст. / І. Лильо. - Львів, 2002. - 186 с.
531. *Линдсей П.* Переработка информации у человека / П. Линдсей, Д. Норман; пер. с англ. - Москва: Мир, 1974. - 550 с.
532. *Литвин М.* Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. - Львів: Каменярь, 1991. - 200 с.
533. *Литвин М.* Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. - Львів, Вид-во: «ОЛІР», 1995. - 368 с.
534. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут Центрально- Східної Європи, 1998. - 448 с.
535. *Литвин М.* Український та польський істеблїшмент у період «Великої війни» та національно-демократичних революцій (1914-1918) / М. Литвин // Історіографічні дослідження в Україні. - Київ, 2003. - Вип. 13. - Ч. 1. - С. 155-173.
536. *Литвин М.* Польська історіографія про мету, засоби і наслідки політики радянїзації в західних землях України (1939-1941) / М. Литвин // Україна-Європа-Світ / [гол. ред. М. Алексїєвєць]. - Тернопіль, 2008. - Вип. 1. - С. 214-220.
537. *Литвин М.* Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917- 1921 р. / М. Литвин. - Харків: Фоліо, 2015. - 379 с.
538. *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада / Ж. Ле Гофф; пер. с фр. - Екатеринбург: У-фактория, 2005. - 531 с.
539. *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы / Ж. Ле Гофф; пер. с фр. - Санкт-Петербург: Александрия, 2008. - 440 с.
540. *Ле РуаЛядюри Е.* Монтайю, окситанская деревня (1294-1324) / Е. Ле Руа Лядюри; пер. с фр. - Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2001. - 544 с.

541. *Леві-СтросК.* Первісне мислення / К. Леві-Строс; пер. с фр. - Київ: Український центр духовної культури, 2000. - 324 с.
542. *Лорд А.* Сказитель / А. Лорд; пер. с англ. - Москва: Издательская группа «Восточная литература», РАН, 1994. - 369 с.
543. *Лосев А.* Философия. Мифология. Культура / А. Лосев. - Москва: Издательство политической литературы, 1991. - 525 с.
544. *Лотман Ю.* Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история / Ю. Лотман. - Москва: «Языки русской культуры», 1999. - 464 с.
545. *Лоукотка Ч.* История письма / Ч. Лоукотка; пер. с чеш. - Москва: Издательство иностранной литературы, 1950. - 320 с.
546. *Лукач Д.* К онтологии общественного бытия. Прологомены / Д. Лукач; пер. с нем. - Москва: Прогресс, 1991. - 412 с.
547. *Лурия А.* Маленькая книжка о большой памяти (ум мнемониста) / А. Лурия. - Москва: Книга по требованию, 2013. - 88 с.
548. *Лурия А.* Письмо и речь. Нейролингвистические исследования / А. Лурия. - Москва: Academia, 2002. - 344 с.
549. *Луцький О.* Інтелігенція в планах радянського тоталітарного режиму на західно-українських землях (вересень 1939 - червень 1941) / О. Луцький // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. - Одеса, 2003. - Вип. 1. - С. 98-105. - (Серія: Історія).
550. *Любашенко В.* Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII-XIV століть: спроба узагальнення / В. Любашенко // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2011. - Вип. 4. - С. 65-99.
551. *Любашенко В.* Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII-XIV століть: спроба узагальнення / В. Любашенко // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2012. - Вип. 5. - С. 73-115.
552. *Любашенко В.* Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій / В. Любашенко. - Київ, 1998. - 383 с.
553. *Люфтинг Г.* У истоков алфавита / Г. Люфтинг; пер. с нем. - Москва, «Книга», 1981. - 112 с.
554. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен; пер. з англ. - Київ: Ніка-Центр, 2001. - 464 с.
555. *Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. - Львів: Вища школа, 1983. - 255 с.
556. *Макарчук С.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX - 1914 р) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 1997. - Вип. 32. - С. 82-98.
557. *Макарчук С. А.* Джерелознавство історії України: навч. посібник / С. Макарчук. - Львів: Світ, 2008. - 512 с.
558. *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX - першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. - Чернівці: Книги - ХХІ, 2006. - 500 с.

559. *Мандру Р.* Франция раннего нового времени. 1500-1640. Эссе по исторической психологии / Р. Мандру; пер. с фр. А. Лазарева. - Москва: Изд-во «Территория будущего», 2010. - 328 с.
560. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга. Становления людини друкованої книги / М. Мак-Люен; пер. з англ. - Київ: Ніка-центр, 2001. - 461 с.
561. *Малиновский Б.* Магия, наука и религия / Б. Малиновский; пер. с англ. - Москва: Рефл-бук, 1998. - 304 с.
562. *Малкин В.* Русская литература в Галиции / В. Малкин. - Львов, 1957. - 164 с.
563. *Маловичко С.* История как строгая наука vs соціально орієнтованне історіо- писание: монографія / С. Маловичко, М. Румянцева. - Орехово-Зуево: Изд-во МГОГИ, 2013. - 252 с.
564. *Мангуель А.* История чтения / А. Мангуель; пер. с исп. - Москва: У-фактория, 2008. - 384 с.
565. *Маркузе Г.* Одномерный человек / Г. Маркузе; пер. с англ. А. Юдина. - Москва: «REFL-book», 1994. - 368 с.
566. *Мацюк Г.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) / Г. Мацюк. - Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2001. - 373 с.
567. *Мацюк О.* Папір та філіграні на українських землях (XVI - поч. XX ст.) / О. Мацюк. - Київ: Наукова думка, 1974. - 295 с.
568. *Маслов С.* Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. - Киев: Тип. М. Т. Мей- мандера, 1914. - 162 с.
569. *Микитась В.* Давня література Закарпаття / В. Микитась. - Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. - 252 с.
570. *Мифологический словарь* / [гл. ред. Е. Мелетинский]. - Москва: Советская энциклопедия, 1991. - С. 653-672.
571. *Мицько І.* Бібліотека Острозької Академії / І. Мицько // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. - Острог, 2010. - С. 33-35.
572. *Мелетинский Е.* От мифа к литературе. Учебное пособие по курсу «Теория мифа и историческая поэтика повествовательных жанров» / Е. Мелетинский. - Москва: РГГУ, 2001. - 169 с.
573. *Мельникова Ю.* Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Тексты. Перевод. Комментарий / Ю. Мельникова. - Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. - 498 с.
574. *Могильницкий Б.* Введение в методологию истории / Б. Могильницкий. - Москва: «Высшая школа», 1989. - 175 с.
575. *Мозер М.* Причинки до історії української мови / М. Мозер. - Харків: 2008. - XVI, 832 с.
576. *Мозер М.* Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови / М. Мозер. - Львів; Київ, 2011. - 158 с. (Університетські діалоги; № 14).
577. *Моль А.* Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль; пер. с фр. - Москва: Мир, 1966. - 351 с.
578. *Моль А.* Социодинамика культуры / А. Моль; пер. с фр. - Москва: Прогресс, 1973. - 406 с.
579. *Монолатій І.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. / І. Монолатій. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ,

2010. - 736 с.

580. *Монолатій І.* Інші свої: Політична участь етнічних акторів пізногабсбурзьких Галичини і Буковини / І. Монолатій. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. - 432 с.
581. *Мосиножник Л.* Технология исторического мифа / Л. Мосиножник. - Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. - 404 с.
582. *Надрага М.* Книга у культурі міжвоєнного Львова: друковані каталоги Державної педагогічної бібліотека / М. Надрага // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. - Львів, 2009. - Вип. 1(17). - С.367-377.
583. *Наговицын А.* Древние цивилизации: общая теория мифа / А. Наговицын. - Москва: Академический проект, 2005. - 656 с.
584. *Налчаджян А.* Этнопсихология / А. Налчаджян. - 2-е. изд. - Санкт-Петербург: Питер, 2004. - 381 с.
585. *Нахлік Є.* Творчість Івана Котляревського. Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання / Є. Нахлік. - Львів, 1994. - 68 с.
586. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: наук. монографія / Є. Нахлік. - Київ: Український письменник, 2007. - Т. 1-2.
587. *Нахлік Є.* Українська романтична проза 20-60 рр. XIX ст. / Є. Нахлік. - Київ: Наукова думка, 1988. - 318 с.
588. *Неборак В.* Перечитана «Енеїда» (спроба сенсового прочитання «Енеїди» Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія) / В. Неборак. - Львів: ЛВІШ-Астрон, 2001. - 282 с.
589. *Нетреба-Багнюк Н.* Графіко-орфографічні особливості анонімного середньо-шрифтного Четвероевангелія у зв'язку із другим південнослов'янським впливом / Н. Нетреба-Багнюк // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Серія: Філологія. - Івано-Франківськ, 2007. - Вип. 15-18. - С. 705-708.
590. *Неменский О.* Конфессиональная и этническая идентичность автора в полемических сочинениях Михаила Оросвиговского Андреллы / О. Неменский // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования. - 2010. - № 1. - С. 33-56.
591. *Ніженець А.* На зламі двох світів: Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум / А. Ніженець. - Харків: Прапор, 1970. - 208 с.
592. *Ніколаєнко О.* Культурно-національна ідентичність в контексті сучасних студій культурної пам'яті / О. Ніколаєнко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. - Київ, 2013. - Вип. 3(113). - С. 61-63.
593. *Ноель-Нойман Э.* Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноель-Нойман; пер. с англ. - Москва: Весь мир, 1996. - 352 с.
594. *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / В. Нолл. - Київ: Центр досліджень усної історії та культури «Родовід», 1999. - 557 с.
595. *Образы времени и исторические представления: Россия - Восток - Запад* / [под. ред. Л. Репиной]. - Москва: Кругъ, 2010. - 960 с.
596. *Овчінніков В.* Історія книги: еволюція книжкової структури / В. Овчінніков. - Львів: Світ, 2005. - 419 с.

597. *Овчінніков В.* Історія книги. Становлення сучасного книгодрукарського мистецтва / В. Овчінніков. - Львів: Українська академія друкарства, 2010. - 356 с.
598. *Орлевич І.* Денис Зубрицький - автор «Хроніки міста Львова» / І. Орлевич // Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. - Львів, 2002. - С. I-XI.
599. *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець ХУІІІ - 60-і рр. ХІХ ст.) / І. Орлевич. - Львів: Логос, 2000. - 188 с.
600. *Орлевич І.* Між духовним пастирством і політикою: о. Іван Костецький в русофільському русі кінця ХІХ - початку ХХ століття / І. Орлевич // Історія релігій в Україні. - Львів, 2010. - Кн. 1. - С. 649-660.
601. *Орлевич І.* Галицьке русофільство під час Першої світової війни / І. Орлевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. - Львів, 2011. - Вип. 10. - С. 235-249.
602. *Орлевич І.* Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині / І. Орлевич // Галичина. - 2013. - Ч. 22-23. - С. 200-208.
603. *Осадча Ю.* Цубоугі Сьойо як теоретик і реформатор японської писемності / Ю. Осадча // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. - Львів, 2011. - Вип. 54. - С. 337-347.
604. *Ослон А.* Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение» / А. Ослон // Социальная реальность. - 2006. - № 4. - С. 125-141.
605. *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина (1941-1944): Історико-політичний нарис / В. Офіцинський. - Ужгород: Гражда, 2001. - 143 с.
606. *Павлюк С.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ - поч. ХХ ст.: Історико-етнографічне дослідження / С. Павлюк. - Київ: Наукова думка, 1986. - 224 с.
607. *Павлюк С.* Словник основних понять і термінів з теорії етнології / С. Павлюк. - Львів: Афіша, 2008. - 256 с.
608. *Павлюк С.* Здобутки української народознавчої науки: двадцять років одержимої праці / С. Павлюк // Народознавчі зошити. - 2012. - № 2. - С. 171-190.
609. *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад- грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. - Львів, 1999. - Ч. 2-3. - С. 132-193.
610. *Панащенко В.* Палеографія українського скоропису другої половини ХVІІ ст.: на матеріалах Лівобережної України / В. Панащенко. - Київ, 1974. - 111 с.
611. *Паславський І.* Галицька митрополія. Історичний нарис / І. Паславський. - Львів, 2007. - 128 с.
612. *Паславський І.* Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі / І. Паславський // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. - Львів, 1994. - Т. 228. - С. 343-356.
613. *Паславський І.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин ХІІІ ст. // І. Паславський. - Львів: Місіонер, 2003. - 111 с.
614. *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. / Я. Пастернак. - Краків; Львів, 1944. - 238 с.
615. *Пастернак Я.* Звідкіля назва Галич? / Я. Пастернак // Студентський Прапор (Львів). -

1944. - Ч. 1. - С. 9-15.
616. *Патер І.* Перемишль і Перемиська земля у часи російської окупації в березні- червні 1915 р. / І. Патер // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. - Перемишль; Львів, 1996. - Вип. 1. - С. 159-169.
617. *Патер І.* Галичина і галичани в діяльності Союзу визволення України / І. Патер // Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. - Львів, 1998. - С. 153-169.
618. *Патер І.* Союз визволення України: проблема державності і соборності / І. Патер. - Львів, 2000. - 346 с.
619. *Пашаєва Н.* Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв. / Н. Пашаева. - 2-е изд., испр. и доп. - Москва, 2007. - 192 с.
620. *Пашук А.* Товариство «Просвіта»: формування організаційних норм і засад / А. Пашук. - Львів, 2015. - 120 с.
621. *Пашук А.* Товариство «Просвіта»: перші видання на соціально-економічну тематику. 1869-1874 рр. / А. Пашук // Народознавчі зошити. - Львів, 2012. - № 6. - С. 1171-1186.
622. *Пашук А.* Релігійно-церковна тематика у перших виданнях Товариства «Просвіта» 1868-1871 рр. // Історія релігії в Україні. - Львів, 2014. - Кн. 1. - С. 217-235.
623. *Патер І.* Український рух у роки Першої світової війни / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Вип. 6. - С. 116-120.
624. *Пелешенко Ю.* Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції / Ю. Пелешенко. - Київ: Фоліант, 2004. - 422 с.
625. *Петегурич В.* Писемна культура еліти та «мовчазної більшості» у містах Над- бужанщини княжої доби / В. Петегурич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 2010. - Вип. 14. - С. 135-150.
626. *Петришак Б.* «Лицар пера і каламаря» - писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639) / Б. Петришак; наук. ред. М. Капраль. - Львів: Б. в., 2011. - 208 с.
627. *Петрій І.* Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. Петрій. - Львів, 2010. - 18 с.
628. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды / Ж. Пиаже; пер. с фр. -Москва: Международная педагогическая академия, 1994. - 680 с.
629. *Пилипчук С.* Фольклористична концептосфера Івана Франка / С. Пилипчук. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. - 466 с.
630. Письменство Галичини в міжкультурній взаємодії / [за ред. Т. Г авриліва]. - Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. - 328 с.
631. *Пітерс Дж. Д.* Слова на вітрі. Історія ідеї комунікації / Дж. Д. Пітерс; пер. з англ. - Київ: Академія, 2004. - 305 с.
632. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. Избранные работы / К. Поппер; пер. з англ. - Москва: Прогресс, 1983. - 605 с.
633. *Поппер К.* Злиденність історизму / К. Поппер; пер. з англ. В. Лісовий. - Київ: Абрис,

1994. - 192 с.
634. *Потебня А.* Символ и миф в народной культуре / А. Потебня. - Москва: Лабиринт, 2000. - 480 с.
635. *Потебня А.* Теоретическая поэтика / А. Потебня. - Москва: Высшая школа, 1990. - 344 с.
636. *Про А.* Двенадцать уроков по истории / А. Про; пер. с фр. - Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. - 336 с.
637. Пражский лингвистический кружок: сб. статей. - Москва: Прогресс, 1967. - 560 с.
638. Проблема человека в западной философии / [пер. с англ., нем., фр.]. - Москва: Прогресс, 1988. - 552 с.
639. *Прохоров Ю.* К проблеме «концепта» и «концептосферы» / Ю. Прохоров / Язык, сознание, коммуникация: сб. статей. - Москва: МАКС Пресс, 2005. - Вып. 30. - С. 74-94.
640. *Райківський І.* Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття / І. Райківський. - Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2012. - 930 с.
641. *Расевич В.* Українська національно-демократична партія 1899-1918: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Расевич. - Львів, 1995. - 24 с.
642. *Расевич В.* Політика ідентичності і пам'яті в Україні / В. Расевич // Пам'ять і питання ідентичності / [за ред.: Т. Горбовського, П. Косєвського]. - Варшава, 2013. - С. 35-38, 105.
643. *Расевич В.* Художні і документальні фільми як елементи історичної політики / В. Расевич // Українофобія як явище та політтехнологія: зб. статей / [упоряд.: Я. Гарасим, А. Гречило, С. Пилипчук, А. Сова, Н. Халак]. - Львів, 2014. - Вип. 1. - С. 121-127.
644. *Рейтблат А.* От Бовы к Бальмонту и другие работы по социологии русской литературы / А. Рейтблат. - Москва: Новое литературное обозрение, 2009. - 448 с.
645. *Репина Л.* История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Парамонова. - Москва: Дрофа, 2004. - 288 с.
646. *Рифтин Б.* Историческая эпопея и фольклорная традиция в Китае / Б. Рифтин. - Москва, 1970. - 482 с.
647. *Рифтин Б.* От мифа к роману. Эволюция изображения персонажа в китайской литературе / Б. Рифтин. - Москва, 1979. - 360 с.
648. *Різник М.* Письмо і шрифт / М. Різник. - Київ: Вища школа, 1978. - 151 с.
649. *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси / Б. Рыбаков. - Москва: Наука, 1987. - 783 с.
650. *Рождественский Ю.* Введение в общую филологию / Ю. Рождественский. - Москва: Высшая школа, 1979. - 224 с.
651. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О. Рубльов. - Київ: Інститут історії України, 2004. - 648 с.
652. *Руда О.* Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ - першої третини ХХ століття / О. Руда. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. - 418 с.
653. «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. - Київ: Наукова

думка, 1987. - 338 с.

654. *Савельева И.* Теория исторического знания. Учебное пособие / И. Савельева, А. Полетаев. - Санкт-Петербург: Изд.-во «Алетейя. Историческая книга», 2007. - 523 с.
655. *Сакулин П.* Филология и культурология / П. Сакулин. - Москва: Высшая школа, 1990. - 240 с.
656. *Седляр О.* Видавнича співпраця Якова Головацького та Михайла Качковського / О. Седляр // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - Львів, 2014. - Вип. 9. - С. 3-22.
657. *Седляр О.* Важливі епізоди історії книговидання галицьких русинів 40-50-х років XIX ст. (видавнича діяльність Якова Головацького) / О. Седляр // *Studia o Ksi^zzce i Informacji* / [red. M. Komzy]. - Wroclaw : Wyd-wo Uniwersytetu Wroclawskiego, 2014. - Nr 33 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 3653). - S. 61-75.
658. *Селье Г.* От мечты к открытию: Как стать ученым / Г. Селье; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1987. - 368 с.
659. *Сеник Л.* Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності / Л. Сеник. - Львів: Академічний експрес, 2002. - 239 с.
660. *Середа О.* Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860-1867 роках / О. Середа // *Россия-Украина: история взаимоотношений* / [ред.: А. Миллер, В. Репринцев, Б. Флоря]. - Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН; Институт «Открытое общество», 1997. - С.157-169.
661. *Середа О.* Формування національної ідентичності: ранні народовці у південно-східній Галичині (1860-1873). *Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia (1860-1873)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії (Ph.D.): зі спеціальності «Історія» / О. Середа. - Будапешт: Центральноєвропейський університет, 2003 [2006] - 36 с.
662. *Середа О.* Між польським слов'янофільством та російським панславізмом. Сприйняття та розвиток слов'янських ідей серед українських (руських) громадських діячів південно-східної Галичини у 60-х роках XIX століття. *Between Polish Slavophilism and Russian Pan-Slavism. Reception and Development of the Slavic Ideas by Ukrainian (Ruthenian) Public Activists of Austrian Galicia in the 1860s.* - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. - 44 с.
663. *Середа О.* Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни / О. Середа // Львів: місто - суспільство - культура. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск / [ред. М. Мудрий]. - Львів, 1999. - Т. 3. - С. 431-452.
664. *Серс Ф.* Тоталітаризм и авангард. В преддверии запредельного / Ф. Серс. - Москва: Прогресс-Традиция, 2004. - 336 с.
665. *Сивокінь Г.* Одвічний діалог: українська література і її читач від давнини до сучасності / Г. Сивокінь. - Київ: Дніпро, 1984. - 284 с.
666. *Ситник О.* Археологічна наука у Львові: перша половина XX століття / О. Ситник. - Львів; Жешів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. - 365 с.
667. *Сілецький Ю.* Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців: автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Ю. Сілецький. - Львів, 2009. - 17 с.
668. *Скочилия І.* Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус / І. Скочилия. - Львів: Вид-во УКУ, 2010. - xxiv + 832 + 16 с.
669. *Скочилия І.* Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII-XIV століттях та утворення Молдавського князівства / І. Скочилия // Княжа доба: історія і культура. - Львів, 2012. - Вип. 5. - С. 29-72.
670. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под общей ред. Н. Толстого]. - Москва: «Международные отношения», 1995-2012. - Т. 1-5.
671. *Сливка Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Сливка. - Київ: Наук. думка, 1973. - 256 с.
672. *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939) / Ю. Сливка. - Київ: Наукова думка, 1985. - 271 с.
673. *Слобин Д.* Психолінгвістика / Д. Слобин, Дж. Грин; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1976. - 350 с.
674. *Снайдер Т* Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним / Т. Снайдер; пер. М. Климчука, П. Грицака. - Київ: Грані, 2011. - 448 с.
675. *Снайдер Т* Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь / Т. Снайдер; пер. з англ. - Київ: Дух і літера, 2012. - 624 с.
676. *Сніцарчук Л.* Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30-х рр. XX ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / Л. Сніцарчук. - Львів, 2001. - 253 с.
677. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин; пер. з англ. - Москва: Издательство политической литературы, 1992. - 543 с.
678. *Сокіл Г.* Українська фольклористика в Галичині кінця XIX - першої третини XX ст.: історико-теоретичний дискурс / Г. Сокіл. - Львів, 2011. - 588 с.
679. *Соловьев Э.* Прошлое толкует нас (Очерки по истории философии и культуры) / Э. Соловьев. - Москва: Политиздат, 1991. - 432 с.
680. *Соломоник А.* Философия знаковых систем и язык / А. Соломоник. - Минск: МЕТ, 2002. - 362 с.
681. *Соляр І.* Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923-1939) / І. Соляр. - Львів, 2011. - 348 с.
682. *Софронова Л.* Три мира Григория Сковороды / Л. Софронова. - Москва: Изд-во «Индрик», 2002. - 464 с.
683. *Старовойт І.* Пам'ять і модернізм: місця недоокреслення / І. Старовойт // Тека Komisji Polsko-Ukrainskich Zwi^zkow Kulturalnych. - Lublin: OL PAN, 2011. - С. 183-193.
684. *Стеблин-Каменский М.* Мир саги. Становление литературы / М. Стеблин- Каменский. - Ленинград: Наука, 1984. - 246 с.
685. *Стеблій Ф.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. / Ф. Стеблій. - Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. - 184 с.
686. *Стеблій Ф.* Галичина на перехресті історії. Постаті / Ф. Стеблій. - Львів: Інститут

українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. - 302 с.

687. *Стеблій Ф.* Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття - «Слово перестороги» Василя Подолинського / Ф. Стеблій // Записки НТШ. - Львів, 1994. - Т. 228. - С. 434-443.
688. *Стеблій Ф.* «Слово о полку Ігоревім» у культурному житті на західних землях України / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 1998. - Вип. 5 - С. 589-605.
689. *Степанов Ю.* Французская стилистика / Ю. Степанов - Москва: Высшая школа, 1965. - 321 с.
690. *Степанов Ю.* Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю. Степанов. - Москва: Языки славянских культур, 2007. - 248 с.
691. *Судо К.* Японская письменность от истоков до наших дней / Кадзугаки Судо. - Москва: АСТ: Восток-Запад, 2006. - 139 с.
692. *Сухий О.* Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX - поч. XX ст. / О. Сухий. - Львів, 1999. - 226 с.
693. *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.) / О. Стасюк. - Львів, 2006. - 386 с.
694. *Тимошенко Л.* Бібліографія Дрогобича. - Дрогобич: Коло, 2002. - 96 с.
695. *Тишков В.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. Тишков. - Москва: Наука, 2003. - 544 с.
696. *Тищик Б.* Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.) / Б. Тищик. - Львів, 1970. - 198 с.
697. Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX - початок XXI ст. / [пер. з пол.]. - Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. - 531 с.
698. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / [отв. ред. А. О. Чубарьян]. - Москва: Аквилон, 2014. - 576 с.
699. *Терський С.* Про писемність в містах західної Волині X-XIV (за археологічними даними) / С. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). - Львів, 1996. - Т. 5. - Ч. 1. - С. 74-95.
700. *Тэрнер В.* Символ и ритуал / В. Тэрнер; пер. з англ. - Москва: Главная редакция восточной литературы «Наука», 1983. - 277 с.
701. *Ткаченко О.* Україна на ментальній мапі Центрально-Східної Європи: пошуки ідентичності / О. Ткаченко // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. - Львів, 2011. - Вип. 35. - С. 277-287.
702. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории / А. Дж. Тойнби; пер. з англ. - Москва: Прогресс, 1991. - 736 с.
703. *Толочко А.* Воображенная народность / А. Толочко // Ruthenica. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. - С. 112-117.
704. *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия / А. Толочко. - Киев: Критика, 2005. - 544 с.
705. *Томилин В.* Основы судебно-медицинской экспертизы письма / В. Томилин. - Москва:

- Медицина, 1974. - 125 с.
706. *ТошД.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. з англ. - Москва: «Весь мир», 2000. - 296 с.
707. *Триандис Г.* Культура и социальное поведение / Г. Триандис; пер. с англ. В. Со- сина. - Москва: Форум, 2007. - 384 с.
708. *Тураев Б.* Египетская литература / Б. Тураев. - Москва: Изд. Сабашниковых, 1920. - 279 с.
709. *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт; пер. с англ. - Екатеринбург, 2002. - 528 с.
710. *Уайтхед А. Н.* Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед; пер. с англ. - Москва: Прогресс, 1990. - 717 с.
711. *Уитроу Дж.* Естественная философия времени / Дж. Уитроу; пер. с англ. - 2-е изд. стереот. - Москва: Едиториал УРСС, 2003. - 400 с.
712. Универсалии восточных культур. - Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. - 431 с.
713. Утопия и утопическое мышление / [пер. с разн. яз.]. - Москва: Прогресс, 1991. - 408 с.
714. *Февр Л.* Бои за историю / Л. Февр; пер. с фр. - Москва: Наука, 1991. - 635 с.
715. *Федорак Н.* Поетика Галицько-Волинського літопису / Н. Федорак. - Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2005. - 262 с.
716. *Федорів У.* Літературний канон: феномен культурної пам'яті чи інструмент соціальної домінації / У Федорів // Питання літературознавства: наук. зб. - Чернівці: Рута, 2005. - Вип. 13(70). - С. 36-42.
717. *Федорова Е.* Ранняя латинская письменность (VIII-II вв. до н. е.) / Е. Федорова. - Москва: Изд-во МГУ, 1991. - 240 с.
718. *Фрай Н.* Великий код. Біблія і література / Н. Фрай; пер. з англ. І. Старовойт. - Львів: Літопис, 2010. - 362 с.
719. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. - Львів, 1910. - 460 с.
720. *Фридрих Й.* История письма / Й. Фридрих; пер. с нем. - Москва: Наука, 1979. - 463 с.
721. *Фридрих И.* Дешифровка забытых письменностей и языков / И. Фридрих; пер. с нем. - Москва: Изд. иностр. лит., 1961. - 207 с.
722. *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X-XVIII ст. / В. Фрис. - Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. - 188 с.
723. *Фуко М.* Археология знания / М. Фуко; пер. с фр. - Киев: Ника-центр, 1996. - 208 с.
724. *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; пер. с фр. - Санкт-Петербург, 1994. - 407 с.
725. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. - Москва: АСТ Москва, Полиграфиздат, 2010. - 588 с.
726. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. статья С. Зенкина. - Москва: Новое издательство, 2007. - 348 с.
727. *Хальбвакс М.* Коллективная историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. - 2005. - № 2-3. - С. 8-27.

728. *Хахула Л.* Історичні стереотипи про Україну та українців у сучасній Польщі (1991-2005): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л. Хахула. - Львів, 2013. - 20 с.
729. *Хобзей Н.* Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. - Львів, 2002. - 216 с.
730. *Хюбнер К.* Истина мифа / К. Хюбнер; пер. с нем. - Москва: Республика, 1996. - 448 с.
731. *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. / І. Чорновол. - Львів, 2000. - 247 с.
732. *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901. Нарис з історії українського парламентаризму / І. Чорновол. - Львів, 2002. - 288 с.
733. *Чорновол І.* Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. - Київ: «Критика», 2015. - 374 + 2 с.
734. *Черчович І.* Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку ХХ століття / І. Черчович // Львів: місто - суспільство - культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. - Львів, 2012. - Т. 8. - Ч. 1: Влада і суспільство / [за ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. - С. 411-420.
735. *Черчович І.* Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ століть / І. Черчович // Українознавчий альманах. - Київ, 2013. - Вип. 14. - С. 86-89.
736. *Шаму Ф.* Цивилизация Древней Греции / Ф. Шаму; пер. с фр. - Екатеринбург: У-Фактория, Москва: АСТ, 2009. - 368с.
737. *Шаму Ф.* Эллинистическая цивилизация / Ф. Шаму; пер. с фр. - Екатеринбург: У-фактория, М: АСТ, 2008. - 479 с.
738. *Шартье Р.* Письменная культура и общество / Р. Шартье; пер. с фр. - Москва: Новое издательство, 1996. - 272 с.
739. *Шарпен Д.* Чтение и письмо в Месопотамии / Д. Шарпен; пер. с фр. - Москва, 2009. - 323 с.
740. *Шацкий Е.* Утопия и Традиция / Е. Шацкий; пер. с пол. - Москва: Прогресс, 1990. - 456 с.
741. *Швагуляк М.* Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. ХІХ - пер. пол. ХХ ст.) / М. Швагуляк. - Львів: Тріада плюс, 2013. - 478 с.
742. *Швейцер А.* Культура и этика / А. Швейцер; пер. с нем. - Москва, 1973. - 343 с.
743. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; пер. С. Ва- куленка та А. Даниленка. - Харків: Акта, 2002. - 1066 с.
744. *Щепанський Я.* Элементарные понятия социологии / Я. Щепанський; пер. с пол. - Москва: Прогресс, 1969. - 240 с.
745. *Щерба Л.* Избранные работы по русскому языку / Л. Щерба. - Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. - С. 26-44.
746. *Шкраб'юк П.* Ми, українські радикали. (Михайло Павлик і Радикальна партія) / П. Шкраб'юк. - Львів, 2012. - 192 с.
747. *Шкраб'юк П.* Монаший чин отців Василян у національному житті України / П. Шкраб'юк. - Львів: Місіонер, 1997. - 519 с.
748. *Шкуркіна В.* Умови виникнення графічних форм знаків-символів (на прикладі клинопису, єгипетських та китайських ієрогліфів / В. Шкуркіна // Культура України: зб. наук. праць. -

- Харків, 2013. - Вип. 44. - С. 211-220.
749. *Шкуркіна В.* Семіотичний аналіз рунічної культури / В. Шкуркіна // Культура України: зб. наук. праць. - Харків, 2012. - Вип. 37. - С. 91-99.
750. *Шкуркіна В.* Історія дорунічних знаків: вузликова комунікація // В. Шкуркіна // Вісник Харківського держ. акад. культури. - Харків, 2013. - Вип. 39. - С. 185-193.
751. *Шницеръ Я.* Иллюстрированная всеобщая история письменъ / Я. Шницеръ. - Санкт-Петербург, 1903. - 264 с.
752. *Шоню П.* Цивилизация классической Европы / П. Шоню; пер. с фр. - Екатеринбург: У-фактория, 2005. - 606 с.
753. *Шоню П.* Цивилизация Просвещения / П. Шоню; пер. с фр. - Екатеринбург: У-фактория, Москва: АСТ-Москва, 2008. - 688 с.
754. *Юсова Н.* Генезис проблеми давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930 - перша половина 1940 рр.): монографія / Н. Юсова. - Вінниця: ТОВ, 2005. - 545 с.
755. *Ягич И.* Глаголическое письмо / И. Ягич // Энциклопедия славянской филологии. - Санкт-Петербург, 1911. - Вып. 3: Графика у славян. - С. 51-262.
756. *Якимович Б.* Іван Франко - видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти / Б. Якимович. - Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. - 691 с.
757. *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI -XVII ст. / Н. Яковенко. - Київ, Критика, 2002. - 416 с.
758. *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - початку XVIII ст. / Н. Яковенко. - Київ, Laugus, 2012. - 472 с.
759. Язык как моделирование социального взаимодействия / [пер. с разн. яз.]. - Москва: Прогресс, 1987. - 464 с.
760. *Ясіновський Ю.* Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу / Ю. Ясіновський; ред. К. Ганнік, Я. Ісаєвич. - Львів 2011. - 468 с. [=Історія української музики: Дослідження, 17].
761. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. - 2 изд. - Москва: Республика, 1994. - 527 с.
762. *Ястремська Т.* Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. - 424 с. - (Серія «Діалектологічна скриня»).
763. *Ястремська Т.* Діалектний простір Галичини: говірки української мови / Т. Ястремська // Українська мова в Галичині: історичний вимір / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. - С. 55-106.
764. *Adams M. J.* Beginning to Read. Thinking and Learning about Print / M. J Adams. - Cambridge (Mass); The MIT Press, 1996. - 494 p.
765. *Ahmed S. S.* Mass Mentality, Culture Industry, Fascism / S. S. Ahmed // Kritike. - V. 2. - No. 1. - P. 79-94.
766. *Althusser L.* Lire «Le Capital» / L. Althusser, E Balibar. - Paris: F. Maspero, 1969. - Vol. 1-2.
767. *Bakhtine Reader.* Selected Writing of Bakhtin, Medvedev and Voloschinov / [ed. By Pam Morris].

- London: Arnold, 2003. - 262 p.
768. *Bartlett F. C.* Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology / F. C. Bartlett. - Cambridge: Cambridge University Press, 1932. - X+317 p.
769. *Barnes M.* What is Runology, and Where Does It Stand Today? / M. Barnes // Futhark: International Journal of Runic Studies. - 2013. - No.4. - P. 7-30.
770. *Baeten E.* The Magic Mirror. Myth's Abiding Power / E. Baeten - New York: State University of New York Press, 1996. - 246 p.
771. *Ball T.* Political Ideologies and Democratic Ideal / T. Ball, R. Dagger, D. O'Neill. - 9 ed. - Boston; Columbus; Indianapolis; New York: Pearson, 2014. - 352 p.
772. *Ballinger P.* History in Exile. Memory and Identity at the Border of the Balkans / P. Ballinger. - Princeton; Oxford: Princeton University press, 2003. - 328 p.
773. *Berr H.* La syntese en histoire / H. Berr. - Paris: Libraire Alcan, 1911. - 324 p.
774. *Berger P L.* The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge / P. L. Berger, T. Luckman. - London - New York: Penguin Book, 1991. - 249 p.
775. *Bertalanffy L. von.* General System Theory. Foundations, Development, Applications / L. von Bertalanffy. - New York: Geogre Braziller, 1969. - 289 p.
776. *Bentley J.* Traditions and Encounters. A Global Perspective on the Past / J. Bentley. - Boston; Lisbon; London; Madrid; Mexico city; Milan; Toronto: McGraw-Hill, 2000. - 1067 p.
777. *Biegeleisen H.* Illustrowane dzieje literatury polskiej / H. Biegeleisen. - Wieden: F. Bondy, 1898. - T. 1-4.
778. *Beck H-G.* Kirche nad Theologische Literatur in byzantinischen Reich / H-G. Beck. - München: Beck, 1959. - 835 s.
779. *Binder H.* Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik / H. Binder - Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. - 741 s.
780. *Boas F.* and others. General Anthropology / F. Boas. - Boston; New York; Chicago; Atlanta; Dallas; San Francisco; London, 1938. - 744 p.
781. *Bohannahan P.* Social Anthropology / P. Bohannahan. - New York; Chicago; San Francisco; Toronto; London, 1963. - P. 15-31.
782. *Bolanowski A.* Ukraincy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wolyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942-1944 / A. Bolanowski // Polska-Ukraina: trudne pytania. - Warszawa, 2009. - T. 11. - S. 61-89.
783. *Bonusiak A.* Lwow w latach 1918-1939. Ludnosc, Przestrzen, Samorz^d / A. Bonusiak. - Rzeszow, 2000. - 302 s.
784. *Bourdieu P* Distinction. A Social Critic of Judgment of Taste / P. Bourdieu; tr. by Richard Nice. - 8 ed. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1996. - 612 p.
785. *Bourdieu P* Language and Symbolic Power / P. Bourdieu; tr. by G. Raymond and M. Adamson. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1999. - 303 p.
786. *(Boy) Zelenski T.* Znaszli ten kraj?... i inne wspomnienia / (Boy) T. Zelenski. - Gdansk: Tower Press, 2001. - 237 s.
787. *Bowersock G.W.* Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World / G. W. Bowersock, P.

- Brown, O. Grabar. - Cambridge (Mass) - London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. - 780 p.
788. *Brinton D.* The Basis of Social Relation. A Study in Ethnic Psychology / D. Brinton. - New York and London: G. P. Putnam's Sons, 1902. - 208 p.
789. *Breisach E.* Historiography: Ancient, Medieval and Modern / E. Breisach. - Chicago; London, 1983. - 481 c.
790. *Brown E.* A Literary History of Persia. From the Earliest Times until Firdawsī / E. A. Brown. - London, 1900. - 521 p.
791. *Brozek M.* Historia literatury łacinskiej w starożytności. Zarys / M. Brozek. - 2 wyd. popr. - Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1976. - 538 c.
792. *Brzozowski P.* Problemy analizy prototypowości pojęć (na przykładzie 'uczciwości', 'komunizmu' i 'nauczyciela') / P. Brzozowski // Etnolingwistyka. - Lublin, 1991. - Nr. 4. - S. 51-63.
793. *Buccellati G.* The Origin Of Writing and the Beginning of History / G. Buccellati // The Shape of the Past: Study in Honor of Franklin D. Murphy. - Los Angeles: University of California, 1981. - P. 3-13.
794. *Buszko J.* Galicja 1859-1914. Polski Piemont? / J. Buszko. - Warszawa, 1989. - 84 s.
795. *Bujak F.* Galicya / F. Bujak. - Lwów; Warszawa, 1908-1910. - T. 1-2.
796. *Byock J.* History and the Sagas: the Effect of Nationalism / J. Byock // From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland; ed. G. Palsson. - London: Hisarlik Press, 1992. - P. 44-59.
797. *Bystron J. S.* Megalomania narodowa / J. S. Bystron. - Warszawa, 1935. - 268 s.
798. *Certeu M., de.* L' invention du quotidien / M. de Certeu. - Paris: Gallimard, 1990. - T. 1: Arts de Faire. - 355 p.
799. *Chabod F.* Lezioni di metodo storico / F. Chabod. - Roma; Bari: Laterza, 1973. - 352 p.
800. *Charewiczowa L.* Historiografia i miłośnictwo Lwowa / L. Charewiczowa. - Lwów, 1938. - 291 s.
801. *Charpin D.* Lire et écrire en Mésopotamie: une affaire de spécialiste / D. Charpin // Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres - 2004. - Vol. 148. - No. 1. - P. 481-508.
802. *Clark J. W.* The Care of Book / J. W. Clark. - Cambridge: University Press, 1901. - 329 p.
803. *Clodd E.* The Story of the Alphabet / E. Clodd. - New York, 1900. - 220 p.
804. *Cohen A.B.* Religion and the Morality of Mentality / A. B. Cohen, P. Rozin // Journal of Personality and Social Psychology. - Vol. 81. - No 4. - P. 697-710.
805. *Collins R.* The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change / R. Collins. - Cambridge (Mass); London: Belknap Press, 2000. - 1098 p.
806. *Cornis-Pope M.* Towards a History of the Literary Culture of East-Central Europe: Theoretical Reflections / M. Cornis-Pope // ACLS Occasional Paper. - New York, 2002. - No 52. - 58 p.
807. *Craige W. A.* The Icelandic Sagas / W. A. Craige. - Cambridge (Mass) - New York, 1913. - 120 p.
808. *Croce B.* Teoria e storia della storiografia / B. Croce-Bari: Laterza, 1920. - 330 p.
809. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook / [ed. by A. Erll and A. Nünning in coll. by S. B. Young]. - Berlin; New York: de Gruyter, 2008. -

VIII+441 p.

810. *Cybenko L.* Galizia miserabilis und/oder Galizia felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur / L. Cybenko - Lwiw: VNTL-Klasyka; Wien: Praesens Verlag, 2008. - 220 s.
811. *Czerczowycz I.* MilosC, obowi^zek i zdrada w malzenstwach galicyjskich drugiej polowy XIX w / I. Czerczowycz // Emocje mieszkancow miast na przestrzeni dziejow / [zbior studiow pod red. A. Buczyly, J. Mozden, A. Mutrynowskiej]. - Torun, 2015. - S. 27-42.
812. *Czerczowycz I.* Ukrainki w Galicji Wschodniej w drugiej polowie XIX - na pocz^tku XX wieku: między tradycyjnymi wartosciami rodzinnymi a wyzwaniem emancypacji / I. Czerczowycz // Obrazy kobiecosci / [zbior studiow pod red. M. Jablonskiego, B. Koperskiego, J. Falla, W. Pilch, M. Hohenauera]. - Krakow, 2014. - S. 227-243.
813. *de Chardin Teilhard P.* The Fenomenon of Man. With an Intoduction fo Sir Julian Huxley / P. Teilhard de Chardin - New York; London; Toronto; Sydney; New Delhi: Harperpererial-Modern Thought, 1958. - 319 p.
814. *Davis M. M.* Psychological Interpretation of Society /M. M. Davis. - New York, 1909. - 260 p.
815. *Dekker R.* Jaques Presser' s Heritage: Egodocuments in the Study of History / R. Dekker // Memoria y Civilizacion. - 2002. - No 5. - P. 13-37.
816. *Derrida J.* L'écriture et la difference / J. Derrida. - Paris, Editions du Seuil, 1967. - 457 p.
817. *De Man P.* Allegories of Reading. Figurai Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust / P. De Man. - New Haven and London: Yale Univerity Press, 1979. - 305 p.
818. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* / [ed. by T. A. Van Dijk. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publication, 1997. - Vol. 1: Discourse as Structure and Process. - 336 p.
819. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* / [ed. By T. A. Van Dijk]. - London; Thousand Oaks. - New Delhi: SAGE Publication, 1997. - Vol. 2: Discourse as Social Interaction. -336 p.
820. *Edney M.* Mapping an Empire. The Geographical Constuction of British India, 17651843 / M. Edney. - Chicago and London: Univ. of Chicago Press, 1997. - 458 p.
821. *Ellis A. G.* Writing / A. G. Ellis // Ellis A. The Psychology of Language and Communication / A. Ellis, G. Beatty. - London, 1986. - P. 196-210.
822. *Ellwood Ch.* Sociology in its Psychological Aspects / Ch. Ellwood. - New York; London, 1912. - 417 p.
823. *Ellul J.* Propaganda. The Formation of Men's Attitudes / J. Ellul; tr. from the fr. By K. Kellen and J. Lerner. - New York: Vintage Books, 1973. - 320 + VII p.
824. *Ernst W.* Digital Memory and the Archive / W. Ernst; ed. By J. Parikka. - Minneapolis; London: University of Minnesota Press, 2013. - 256 p.
825. *Escarpit R.* La révolution du livre / R. Escarpit. - 2 ed. - Paris: Unesco, 1972. - 168 p.
826. *Galizien.* Fragmente eines diskursiven Raums / [hrsg. vom Doktoratskolleg Galizien]. - Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag, 2009. - 232 s.
827. *Galicja i jej dziedzictwo.* - Rzeszow, 1995. - T. 4: Literatura - język - kultura / [red. Czeslaw Klak, Marta Wyka]. - 190 s.
828. *Galicja i jej dziedzictwo.* - Rzeszow, 1995. - T. 3: Nauka i oswiata / [red. Andrzej Meissner, Jerzy

- Wyrozumski]. - 286 s.
829. Galicja postkolonialna // *Historyka. Studia metodologiczne* - Krakow, 2012. - T. XLII.
830. *Garman M.* Psycholinguistics / M. Garman. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000. - 512 p.
831. *Gieysztor A.* Zarys dziejow pisma lacinskiego / A. Gieysztor. - 2 wyd. - Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2009. - 238 s. + 42 tab.
832. *Gelb I. J.* A Study of Writing / I. J. Gelb. - 2 ed. - Chicago: University of *Chicago* Press, 1963. - 320 p.
833. *Gibson E. J.* The Psychology of Reading / E. J. Gibson, H. Levin. - 2 ed. - Cambridge (Mass); London: The MIT Press, 1979. - 630 p.
834. *Giry A.* Manuel de diplomatique / A. Giry. - Paris; New York, 1893. - 944 p.
835. *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur.* - Wien, 2000. - 243 p.
836. *Glinianowicz K.* Z cienia polskosci. Ukrainska proza galicyjska przelomu XIX i XX w / K. Glinianowicz. - Krakow: Wyd-wo UJ, 2015. - 262 s.
837. *Goody J.* The Power of the Written Tradition / J. Goody. - Washington; London, 2000. - 192 p.
838. *Gousher C. L.* In the Balance. Themes in Global History / C. L. Gousher, Ch. LeGiun, L. A. Walton. - Boston; Buur Ridge; Dubuque; Madison; New York; California: McGraw Hill, 1998. - P. 344-397.
839. *Goldmann L.* Essays on Method in the Sociology of Literature / L. Goldmann; tr. and ed. by W. Q. Boelhower. - St. Louis (Mo): Telos Press, 1980. - 158 p.
840. *Gillespie A.* Social Representations, Alternative Representation and Semantic Barriers / A. Gillespie // *Journal for the Theory of Social Behaviour.* - Oxford: Blackwell Publishing, 2009. - P. 375-391.
841. *Glagoljica i hrvatski glagolizam // Zbornik radova s medunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk, 2. - 6. listopada 2002) . - Zagreb-Krk, 2004. - 736 s.*
842. *Eagleton T.* Ideology. An Introduction / T. Eagleton. - London - New York: Verso, 1991. - 242 p.
843. *Eisenstein E.* The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural transformations in Early Modern Europe / E. Eisenstein. - Cambridge, 1982. - Vol. 1-2. - 832 p.
844. *Farr R. M.* The Theory of Social Representations: Whence nad Whither? / *R. M. Farr* // *Papers on Social Representation - Textes sur les Répresentations Sociales.* - 1993. - Vol. 2(3). - P. 1-8.
845. *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicji: 1846-1906 / Wilhelm Feldman. - Krakow: Spolka Nakladowa «Ksi[^]zka», 1907. - T. 1 -2.
846. *Ferrato-Combe B.* Écrire et peintre. Claude Simone et la peinture / B. Ferrato-Combe. - Grenoble: Ellug, 1998. - 256 p.
847. *Finkel L.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego / L. Finkel, St. Starzynski. - Lwow: Nakladem Senatu Akademicznego C. K. Uniwersytetu Lwowskiego: Z drukarni E. Wi- niarza, 1894. - 793 p.
848. *Fish S.* Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities / S. Fish. - Cambridge (Mass.); London, 1980. - 394 p.
849. *Forbes R. J.* Man the Maker. A Hiatory of Technology and Engineering / R. J. Forbes. - New

- York: Henry Schuman, 1950. - 355 p.
850. *Fossey Ch.* Manuel d'assyriologie, fouilles, écriture, langues, littérature, géographie, histoire, religion, institutions, art / Ch. Fossey. - Paris, 1904. - V. 1-2.
851. *Frank A. F.* Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. - Cambridge, Harvard University Press, 2005. - 366 p.
852. *Halbwachs M.* La mémoire collective / M. Halbwachs. - 2 ed. - Paris: PUF, 1968. - 205 p.
853. *Harle J. C.* The Art and Architecture of the Indian Subcontinent / J. C. Harle. - New Haven; London, 1994. - 602 p.
854. *Havelok E. A.* Preface to Plato / E. A. Havelok. - Cambridge (Mass); London, 1963. - 328 p.
855. *Havelok E.* The Muse Learn to Write. Reflection on Orality and Literacy from the Antiquity to the Present / E. Havelok. - New Haven and London, 1986. - 144 p.
856. *Hibel K.* Wojna na mapy, wojna na słowa. Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym / K. Hibel. - Wien LIT Verlag, 2014. - 325 s.
857. *Hibel K.* Od «Maloposki Wschodniej» do «Ukrainy Zachodniej». Geneza, rozwój oraz zakres funkcjonowania w języku polskim nazw geograficznych odnoszących się do «Galicji Wschodniej» w latach 1918-1939 / K. Hibel // *Slavia Orientalis*. - 2012. - Nr. 4. - S. 475-510.
858. *Hawkes D.* Ideology / D. Hawkes. - 2 ed. - London and New York: Routledge, 2003. - 212 p.
859. *Himka J.-P.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890) / J.-P. Himka. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1983. - 244 p.
860. *Himka J.-P.* Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P. Himka. - Edmonton, London and New York: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Macmillan, St. Martin's Press, 1988. - 404 p.
861. *Himka J.-P.* Galicia and Bukovina / A Research Handbook about Western Ukraine, late 19th - 20th Centuries / J.-P. Himka. - Edmontons, 1990. - 215 p.
862. *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900 / J.-P. Himka. - Montreal; Kingston, Ontario; London; Ithaca: Mc Gill Queen's University Press, 1999. - 236 p.
863. History of the Literary Culture of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries / [ed. by M. Cornis-Pope, J. Neubauer]. - Amsterdam; Philadelphia, 2004-2007. - Vol. 1-4.
864. *Hitti K. P.* Dzieje Arabów / K. P. Hitti; ti. z ang. - Warszawa: PWN, 1969. - 690 s.
865. *Head B. V.* Historia Numorum, a manual of Greek Numismatics / B. V. Head. - Oxford: Clarendon Press, 1887. - 803 p.
866. *Hoffman W. J.* The Beginning Of Writing / W. J. Hoffman. - New York, 1895. - 253 p.
867. *Holyk R.* The Miracles as Sign and Proof: «Miraculous Semiotics» in the Medieval and Early Modern Ukrainian Mentality / R. Holyk // *Letters from Heaven. Popular Religion in Russia and Ukraine* / [ed. by J.-P. Himka and A. Zayarnyuk]. - Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2006. - P. 76-99.

868. *Holyk R.* Anima galiciana i / ili fatamorgana: realna i imaginarna Galicija w knji- zevnosti i svijesti / R. Holyk // *Ukrajinska Galicija* [uredio J. Pascenko]. - Zagreb, 2015. - S. 193-203.
869. *Holyk R.* Delicate Souls between the Veil and the Habit: Images of Galician Ukrainian Women from 1890 to 1950 [Електронний ресурс] / R. Holyk // *East/West: Journal of Ukrainian Studies* - 2015. - Vol. 2. - No 2. - P. 29-52. - Режим доступу: <http://ewjus.com/ojs/index.php/ewjus/article/view/142/47>
870. *Illich I* The Alphabetization of the Popular Mind / I. Illich, B. Sanders. - San Francisco & North Point Press, 1988. - 127 p.
871. *Illytzyk O.* Ukrainian Futurism 1914-1930. A Historical and Critical Study / O. Illytzyk. - Cambridge (Mass); Harvard University Press, 1997. - 417 p.
872. *Isaacs H. R.* Idols of the Tribe. Group Identity and Political Change / H. R. Issacs. - New York; Evanston; San Francisco; London, 1975. - 242 p.
873. *Karolczak K.* Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka / K. Karolczak. - Krakow: Wyd-wo Naukowe AP, 2000. - 332 s.
874. *Karolczak K.* Rodzina Dzieduszyckich w XIX i XX wieku. Linia starsza. Potomkowie Tadeusza Gerwazego / K. Karolczak. - Warszawa: Wyd-wo DiG, 2013. - 387 s.
875. *Kelly D. R.* Faces of History. Historical Inquiry from Herodotus to Herder / D. R. Kelly. - New Haven and London: Yale University Press, 1998. - 340 p.
876. *Keith Berriedale A.* A History Of Sanskrit Literature / A. Berriedale Keith. - London, 1920. - 575 p.
877. *Klak Cz.* Pisarze galicyjscy: Szkice literackie / Cz. Klak. - Rzeszow: Wyd-wo Wyzszej Szkoły pedagogicznej, 1994. - 160 s.
878. *Klanska M.* Daleko od Wiednia. Galicja w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772-1918 / M. Klanska. - Krakow, 1991. - 277 s.
879. *Klanska M.* Problemfeld Galizien in deutschsprachiger Prosa 1846-1914 / M. Klanska. - Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 1991. - 227 s.
880. *Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji* / [red.: E. Kulczycki, M. Wendland]. - Poznan: Uniwersytet im. Adam Mickiewicza, 2012. - 270 s.
881. *Kotynska K.* Eseiści o Lwowie. Pamięć, s[^]iedztwo, mity / K. Kotynska. - Warszawa, SOW, IS PAN, 2006. - 136 s.
882. *Kotynska K.* Lwow. O odczytywaniu miasta na nowo / K. Kotynska. - Krakow, 2015. - 238 s.
883. *Kroeber A. L.* Anthropology. With supplement / A. L. Kroeber. - Berkeley, 1923. - 580 p.
884. *Krumbacher K.* Geschichte der bysantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453). Zweite Auflage / K. Krumbacher. - München, 1897. - 1193 s.
885. *Kultura Ludowa. Teorie. Praktyki. Polityki* / [pod red.: B. Fatygi i R. Michalskiego]. - Warszawa, 2014. - 488 s.
886. *Kippenberg H. G.* Discovering Religious History in the Modern Age / H. G. Kippenberg. - Princeton and London, 2002. - 264 p.
887. *Kuczera A.* Samborszczyzna : Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji Samborskiej / A. Kuczera. - Sambor, 1935-1937. - T. 1-2.
888. *Kugel J. L.* The Bible as It was / J. L. Kugel. - Cambridge (Mass.): Belknap Press,

2000. - 680 p.
889. *Labov W.* Sociolinguistic Patterns / W. Labov. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. - 344 p.
890. *Lacan J.* Écrits / J. Lacan. - Paris: Editions du Seuil, 1966. - 924 p.
891. *Lacan J.* Autre Écrits / J. Lacan. - Paris: Editions du Seuil, 2001. - 616 p.
892. *Langlois Ch-V.* Introduction aux études historiques / Ch-V. Langlois, Ch. Seignobos. - 2-ième ed. - Paris: Librette Hachette, 1899. - 308 p.
893. L'analphabétisme et le droit de l'homme. - Paris: UNESCO, 1968. - 14 p.
894. *Lippman W.* Public Opinion / W. Lippman. - New York, 1921. - 233 p.
895. Literary History: Towards a Global Perspective / [ed. by G. Landberg-Wada]. - Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2006. - Vol. 1: Notions of Literature Across Times and Cultures.
896. Literary History / Cultural History: Force-Fields and Tensions / [ed. by H. Grabes]. - Tübingen, 2001. - 393 p.
897. *Leon-Portilla M.* La Filosofía Nahuatl. Estudiada en sus fuentes / M. Leon-Portilla. - Mexico, 1993. - 461 p.
898. *Leroi-Gourhan A.* Gesture and Speech / A. Leroi-Gourhan. - Cambridge (Mass.) 1993. - 453 p.
899. *Levrault L.* L'Histoire (évolution du genre) / L. Levrault. - Paris: Librairie Pierre Delaplane, 1904. - 156 p.
900. *Lévy-Bruhl L.* Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures / L. Lévy-Bruhl. - 6 ed. - Paris, 1922. - 480 p.
901. *Looijenga T.* Texts and Context of the Oldest Runic Inscriptions / T. Looijenga. - Leiden; Boston, 2003. - 377 p.
902. L'Homme avant l'écriture / Sous la direction de A. Varagnac. - Paris: Arman Colin, 1959. - 594 p.
903. *Laroque F.* Histoire de la littérature anglaise / F. Laroque, A. Morvan, R. Regard. - Paris: PUF, 1997. - 828 p.
904. *Lisowski T.* Ideografizacja polskiego pisma a interpretacja historycznojęzykowa, czyli co wiemy o dawnym systemie graficznym / T. Lisowski // Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique. - 2004. - Fasc. LX. - P. 17-27.
905. *Lozinski B.* Szkice z historii Galicyi w XIX wieku / B. Lozinski. - Lwow: Nakl. Księg Gubrynowicza, 1913. - 436 s.
906. *Lozinski W.* Galiciana. Kilka uwag z pierwszych lat historii galicyjskiej / W. Lozinski. - Lwow, 1872. - 133 s.
907. *Lozinski W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Lozinski. - Lwow, 1904. - T. 1-2.
908. *Lukacs G.* History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics / G. Lukacs; tr. by R. Livingstone. - Cambridge (Mass), 1971. - 356 p.
909. Lwow: lustro. Obraz wzajemny mieszkańców Lwowa w narracjach XX-XXI wieku / [red. Katarzyna Kotyńska]. - Warszawa: SOW, IS PAN, 2012. - 188 s.
910. Lviv: A City In the Crosscurrents of Culture / [ed. by J. Czaplicka]. - Cambridge (Mass): Distributed by Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2005. - 362 p.
911. *Magocsi P. R.* Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide / P. R. Magocsi. - Toronto:

- University of Toronto Press, 1983. - 300 p.
912. *Maisonneuve J.* Rytuale dawne i wspolczesne / / J. Maisonneuve. -Gdansk: Gdanskie wydawnictwo psychologiczne, 1995. - 95 s.
913. *Massignon L.* Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane / L. Massignon. - Paris, 1922. - 432 p.
914. *Manheim K.* Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge / K. Manheim; tr. from German. - New York; London, 1954. - 362 p.
915. *Marett R.* Antropologia / R. Marett; przeklad L. Krzywickiego. - Warszawa; Lwow, 1922. - 240 s.
916. *Marrou H.-I.* De la connaissance historique / H.-Y. Marrou. - Paris: Éditions du Seil, 1954. - 320 p.
917. *Marrou H.-I.* Historia wychowania w starozytnosci / Tl. z fr. S. Los. / Marrou H.-I. - Warszawa, 1969. - 660 s
918. *Mason W.* A History of the Art of Writing / W. Mason. - New York: The Macmillan Company, 1920. - 520 p.
919. *McDougall W.* An Intoduction to Social Psychology / W. McDougall. - London, [1916]. - 430 p.
920. *McDougall W.* The Group Mind / W. McDougall. - 2 ed. - London: Cambridge University Press, 1927. - 304 p.
921. Między tekstami. Intertekstualnosc jako problem poetyki historycznej. - Warszawa, 1992. - 408 s.
922. *Mick Ch.* Lemberg, Lwow, L'viv, 1914-1947: Violence and Ethnicity in a Contested City / Ch. Mick. -West Lafayette: Purdue University Press, 2015. - 458 p.
923. *Miccoli P.* Storia della filosofia moderna / P. Miccoli. - Roma: Urbaniana University Press, 1985. - 366 p.
924. Mit Galicji. Catalog wystawy / [pod. red. Jacka Purchli, Wolfganga Kosa]. - Krakow: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2014. - 465 s.
925. *Meissner A.* Spor o duszę polskiego nauczyciela: spoleczenstwo galicyjskie wobec problemow ksztalcenia nauczycieli / A. Meissner. - Rzeszow, 1999. - 380 s.
926. *Mez A.* Renesans islamu / A. Mez; tl. z niem. - Warszawa: PIW, 1980. - 492 s
927. *Mohn J.* Mythostheorien / J. Mohn. - München: Fink, 1998. - 299 s.
928. *Moscovici S.* Social Representations. Explorations in Social Psychology / S. Moscovici; ed. by G. Duveen. - Cambridge: Polity Press, 2000. - 328 p.
929. *MorettiF.* Atlas of the European Novel. 1800-1900 / P. Moretti. - London; New York; Verso, 2007. - 206 p.
930. *Mieses M.* Die Gesetze der Schriftgeschichte. Konfession und Schrift im Leben der Völker / M. Mieses. - Wien; Leipzig, 1919. - 514 p.
931. *Mises L. von.* The Anti-Capitalistic Mentality / Mises von L. - Auburn, Alabama: The Ludwig von Mises Institute, 2008. - 114 p.
932. *Myers S. Ch .* A Text-Book of Experimental Psychology with Laboratory Exercises / S. Ch. Myers. - 2 ed. - Cambridge: University Press, 1922. - Part I: Text-Book. - 372 p.
933. Mysl edukacyjna w Galicji 1772-1918: ci^glosc i zmiana / [red. Czeslaw Majorek, Andrzej Meissner]. - Rzeszow: WSP, 1996. - 373 s.
934. *Nadin M.* The Civilization of Illiteracy / M. Nadin. - Dresden: Dresden University Press, 1997. -

875 p.

935. *Najdus W.* Szkice z historii Galicji / W. Najdus. - Warszawa: Ksi[^]zka i Wiedza, 1958. - T. 1-2.
936. Nationalbilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia / [ed. A. S. Markovits and Frank Sysyn]. - Cambridge (Mass), Harvard University Press, 1982. - 343 p.
937. *Negruzzi J.* Geschichte des Rumanischen Schriftums bis zur Gegenwart / J. Negruzzi, G. Bogdan. - Leipzig, 1892. - 238 s.
938. *Newcomb Th. M.* Psychologia społeczna. Studium interakcji ludzkich / Th. M. Newcomb, R. H. Turner, Ph. Converse; tl. z ang. - Warszawa: PWN, 1965. - 598 s.
939. *Nora P* Between Memory and History: Le Lieux de Mémoire / P. Nora // Representation. - Spring, 1989. - Vol. 26. - P. 7-24.
940. *Nowak F.* Pogl[^]dy na temat pisowni polskiej od XIII do 1939 r. / F. Nowak // Mazo- wickie studia humanistyczne. - 2008. - No 1-2. - S. 149-160.
941. Obchody 200. rocznicy odsieczy wiedeńskiej w Galicji: 1883 r. Rzeszow: Wyd-wo. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. - 157 s.
942. Old Norse Myths, Literature and Society // Proceedings of the 11 th International Saga Conference (University of Sydney, 1-7 July 2000) / [ed. by G. Barnes and M. C. Ross]. - Sydney, 2000. - 589 p.
943. *Ong W.* Orality and Literacy: the Technologizing of the Word / W. Ong. - London; New York: Methuen, 1982. - 201 p.
944. *Ogonowski E.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache / E. Ogonowski - Lemberg: Verlag und Druck der ruthenischen Sewcenko-Vereines, 1880. - 244 s.
945. *Orlewycz I.* Do historiografii historii Instytutu Stauropigialnego / I. Oriewycz // Galicija 1772-1918. Problemy metodologiczne stan i potrzeby badan / [pod red. A. Kawalec, W. Wierzbienca, L. Zaskilniaka]. - Rzeszow, 2011. - T. 2. - S. 133-146.
946. *Osadczy Wl.* Święta Rus: rozwój i oddziaiywanie idei prawosiawia w Galicji. / Wl. Osadczy - Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skiodowskiej, 2007. - 791 s.
947. Opieka nad dzieckiem w Galicji / [red. Andrzej Meissner]. - Rzeszow: Wyd-wo. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. - 220 s.
948. *Pachlovska O.* Civiltà letteraria ucraina / O. Pachlovska. - Roma: Carocci Editore, 1998. - 1104 p.
949. *Parker I.* «Social Representations»: Social Pshychology's (mis)use of sociology / I. Parker // Journal for the Theory of Social Behaviour. - Oxford: Blackwell Publisching, 1987. - P. 447-469.
950. *Parkinson R.* Cracing Codes. The Rosetta Stone and Deciphrement / R. Parkinson. - Berkley; Los Angeles: University of Caliphornia Press, 1999. - 208 p.
951. *Pêcheux M.* Language, Semantics and Ideology / M. Pêcheux; tr. from French. - New York: St Martin's Press, 1982. - 244 p.
952. *Pishchik V.* The Typology of Mentality of Soviet and Post-Soviet Generations / V. Pishchik // International Journal Of Humanities and Social Science. - 2011. - Vol. 1. - No 5. - P. 121-124.
953. *Pizer J.* The Idea of World Litterature. History and Pedagogical Practice / J. Pizer. - Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2066. - 190 p.
954. *Platt J. T.* The Social Significance of Speech. An Introduction to and Workbook in Sociolinguistics / J. T. Platt, H. K. Platt. - Amsterdam;Oxford; New York. North- Holland

- Publisching Company, American Elsevier Publisching Company, 1975. - 194 p.
955. *Pietkiewicz K.* Paleografia ruska / K. Pietkiewicz. - Warszawa: DiG, 2015. - 612 s.
956. *Popular Culture. A Reader* / [ed. by R. Guins and O. Z. Cruz]. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE publication, 2005. - 550 p.
957. *Potter J.* Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction / J. Potter. - London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publication, 1996. - 254 p.
958. *Poulet G.* Phenomenology of Reading / G. Poulet // *New Literary History*. - 1969. - Vol. 1. - No. 1. - P. 53-68.
959. *Prochaska A.* Historia miasta Stryja / A. Prochaska. - Lwow, 1926. - 261 s.
960. *Prokopowych M.* Habsburg Lemberg : architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772-1914 / M. Prokopowych. - West Lafayette: Purdue University Press, 2009. - 357 p.
961. *Prou M.* Manuel de paléographie latine et française / M. Prou. - Paris: Alphonse Picard, 1892. - 403 p.
962. *Pudiocki T.* Iskra swiatla czy kopc^ca pochodnia? Inteligencja w Przemyslu w latach 1867-1939 / T. Pudiocki. - Krakow: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2009. - 523 p.
963. *Rabinowitz P.* Before Reading. Narrative Conventions and Politics of Interpretation. With a foreword by J. Phelan / P. Rabinowitz. - Columbus: Ohio State University Press, 1998. - 249 p.
964. *Rasewycz W.* Polityka tozsamosci i pamieci na Ukrainie / W. Rasewycz // *Pamiec i pytania tozsamosc* [pod red. T. Horbowskiego, P. Kosiewskiego]. Warszawa, 2013. - S. 36-39, 112.
965. *Rasewycz V.* The View from Within: Everyday Life during the Occupation / V. Rasewycz // *The emergence of Ukraine: self-determination, occupation, and war in Ukraine, 1917-1922*. - Toronto, 2015. - P. 280-298.
966. *Ratzel F.* The History of Mankind / Tr. from the German / F. Ratzel. - London; New York: Macmillan and Co, 1896. - Vol. 1-2.
967. *Ricoeur P.* History and Truth / P. Ricoeur; tr. from fr. - Evanston: Northwestern University Press, 1965. - XXIV, 333 p.
968. *Ritualtheorien. Ein einführendes Handbuch* / [A. Belliger, D. Krieger (Hrsg.)]. - Opladen; Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998. - 488 s.
969. *Robert A. D.* L'analyse de contenu / A. D. Robert, A. Bouillauguet. - Paris: PUF, 1997. - 128 p.
970. *Rojtman B.* Black Fire on White Fire. An Essay on Jewish Hermeneutics, from Midrash to Kabbalah / B. Rojtman. - Berkeley; Los Angeles; London, 1998. - 198 p.
971. *Ross E.* Social Psychology. An Outline and Source Book / E. Ross. - New York: The Macmillan Company, 1919. - 380 p.
972. *Rosa G.* Storia generale della storie / G. Rosa. - 2 ed. - Milano; Napoli, 1873. - 520 p.
973. *Rozdolski R.* Stosunki poddancze w dawnej Galicji / R. Rozdolski. - Warszawa, 1962. - T. 1-2.
974. *Tanaka S.* Japan's Orient: Rendering Past into History / S. Tanaka. - Berkeley; Los Angeles; London: Univesrity of California Press, 1993. - 305 p.
975. *Taylor I.* Greek and Goths. A Study of the Runes / I. Taylor. - London: Macmillan and Co, 1879. - 140 p.
976. *Taylor I.* The Alphabet. An Account of the Origin and Development of Letters / I. Taylor. - London, 1883. - Vol. 1-2.

977. *The Cultural Memory Reader* / [ed. by J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy]. - New York: Oxford University Press, 2011. - XVIII+497 p.
978. *The Gramsci Reader. Selected Writing* / [ed. by D. Forgacs]. - New York, 2000. - 447 p.
979. *The Postmodern Bible. The Bible and Culture Collective* / [George Aischele et al.]. - New Haven; London: Yale University Press, 1995. - 398 p.
980. *Taborsky E. The Textual Society* / E. Taborsky - Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1997. - 234 p.
981. *Tchang Tcheng-ming B. L'écriture chinoise et le geste humaine: essai sur la formation de l'écriture chinoise* / B. Tchang Tcheng-ming. - Changhai; Paris, 1937. - 205 p.
982. *Thévenin L. Les étapes des livre* / L. Thévenin, G. Lemerrie. - Paris: Hachette, 1922. - 208 p.
983. *Thompson E. M. Handbook of Greek and Latin Palaeography* / E. M. Thompson. - London, 1912. - 343 p.
984. *Thorthon T. P Handwriting in America. A Cultural History* / T. P. Thorthon. - New Haven; London: Yale University Press, 1996. - 248 p.
985. *Tomicki R. Mit / R. Tomicki // Slownik etnologiczny. Terminy ogolne.* - Warszawa; Poznan, 1987.- S. 244-248.
986. *Tylor E. B. Antropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization* / E. B. Tylor. - London: Macmillan and Co, 1881. - 500 p.
987. *Said E. W. The World, the Text and the Critic* / E. W. Said. - Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1983. - 327 c.
988. *Saggs H. W. F. Cyvilization before Greece and Rome* / H. W. F. Saggs. - New Haven; London, 1989. - 320 p.
989. *Sapir E. Language. An Introduction to the Study of Speech* / E. Sapir. - New York: Harcuort, Brace and Company, 1921. - 258 p.
990. *Segeberg H. Literatur in Technischen Zeitalter. Von der Frühzeit der deutschen Aufklärung bis zum Beginn der Ersten Weltkrieg* / H. Segeberg. - Darmstadt, 1997. - 437 p.
991. *Sereda O. «Whom Shall we Be?» Public Debates over the National Identity of Galician Ruthenians in the 1860s* / O. Sereda // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* - 2001. - Band. 49. - Heft. 2. - S. 200-212.
992. *Sereda O. Shaping Ukrainian and All-Russian Discourses: Public Encounters of Ukrainian Activists from the Russian Empire and Austrian Galicia (1860-70s)* / O. Sereda // *Rosja i Europa Wschodnia: «imperiolgia» stosowana. Russia and Eastern Europe: Applied «Imperiology»* / [red. A. Nowak]. - Krakow: Arcana, 2006. - P. 381-399.
993. *Slownik etnologiczny: terminy ogolne.* - Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1987. - 463 s.
994. *Slownik stereotypow i symboli ludowych: Lublin, 1996-2012.* - T. 1: Kosmos. - Zesz. 1-4.
995. *Sourdell J. ID. Cywilizacja islamu* / Janine Sourdell, Dominique Sourdell; tl. z fr. - Warszawa, 1980. - 671 c.
996. *Sroka L. T. Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870-1914. Studium*

- o elicie wladzy / L. T. Sroka. - Krakow, 2012. - 560 s.
997. *Strinati D.* An Introduction to Theories of Popular Culture / D. Strinati. - 2 ed. - London; New York: Routledge, 2004. - 295 p.
998. *Strich F.* Die Mythologie in der Deuthschen Literatur von Klopstock bis Wagner / F. Strich. - Halle an der Saale, 1910. - 504 s.
999. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne // J[^]zyk a kultura. - Wroclaw: Towarzystwo Przyjaciol Polonistyki Wroclawskiej, 1998. - T. 12. - 337 s.
1000. Stereotypes and Stereotyping / [ed. by C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone]. - New York; London: Guilford Press, 1996. - 462 p.
1001. *Stevenson Smith W.* The Art and Architecture of Ancient Egypt / W. Stevenson Smith; revised by W. Kelly Simpson. - 2 ed. - New Haven and London: Yale University Press, 1981. - 502 p.
1002. *Stock B.* Listening for the Text: on the Uses of the Past / B. Stock. - Philadelphia, 1990. - 198 p.
1003. *Storey J.* Cultural Theory and Popular Culture / J. Storey. - 5 ed. - Harlow (England); London; New York: Pearson Longman, 2009. - 266 p.
1004. *Sumner W. H.* Folkways. A Study Of Sociological Importance of Usages, Manners, Customes Mores, and Morals / W. H. Sumner. - New York; Toronto, 1940. - 610 p.
1005. *Sznür-Peplowski S.* Galiciana. 1778-1812 / S. Sznür-Peplowski. -Lwow, 1896. - 175 s.
1006. *Wendland A. V.* Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848-1915 / A. V. Wendland. - Wien, 2001. - 624 s.
1007. *Wrzosek W.* Historiograficzny status historii narodowej / W. Wrzosek // Багатокуль- турне історичне середовище Львова в XIX і XX ст. = Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / [за ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерниць- кого]. - Львів; Жешув, 2006. - С. 12-18.
1008. *UnowskyD. L.* The Pomp and Politics ofPatriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria. 1848-1916 / D. L. Unowsky. - West Lafayette: Purdue University Press, 2005. - 263 p .
1009. *Vajs J.* Rukovet hlholske paleografie. Uvedeni do knizniho pisma hlholskeho / J. Vajs. - Praha, 1932. - 178 p.
1010. *Vendryes J.* Le langage. Introduction linfuiistique a l'histoire / J. Vendryes. -Paris: Le Renaissance de Livre, 1921. - 440 p.
1011. Visible Language.Inventions of Writing in the Ancient Middle Est and beyond / [ed. by Ch. Woods, G. Emberling, E. Teeter E.] - Chicago, 2010. - 243 p.
1012. *Vushko. I.* The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867 / I. Vushko. - Yale University Press, 2015. - 328 p.
1013. *Wallis Budge E. A.* The Literature of the Ancient Egypte / E. A. Wallis Budge. - London: J.M. Dent & sons, 1914. - 272 p.
1014. *Widemann A.* Popular Literature in Ancient Egypt / A. Widemann tr. by J. Hutchison. - London, 1902. - 51 p.
1015. *Wiegandt E.* Austria Felix czyli o micie Galicji w polskiej prozie wspolczesnej / E.

- Wiegandt. - Poznan, 1988. - 170 s.
1016. *Wierzbicka A.* Uniwersalne poj^cia ludzkie i ich konfiguracje w roznych kulturach / A. Wierzbicka // Etnolingwistyka. - Lublin, 1991. - Nr. 4. - S. 7-40.
1017. *Wierzbicka A.* Understanding Cultures Through Theirs Key Words. Englisch, Russin, Polisch, German, and Japanese / A. Wierzbicka. - New Yor: Oxford University Press, 1997/ - 317 p.
1018. *Wirtschaftliche Zustände Galizien in der Gegenwart.* - Wien; Leipzig, 1913. - 120 s.
1019. *Whorf B. L.* Language, Thought and Reality. Selected Writing of B. L. Whorf / B. L. Whorf; ed. by John B. Caroll. - New-York; London: Massachusets Institute of Technology, John Wiley and Sons, Inc, 1959. - 278 p.
1020. *Wolff L.* The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. - Stanford, (Calif.): Stanford University Press, 2010. - xi, 486 p.
1021. *Wood D.* The Power of Maps / D. Wood. - New York; London: The Guilford Press, 1992. - 248 p.
1022. *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography* / [ed. by James Clifford, G. Marcus]. - Berkeley; Los Angeles; London, 1986. - 345 p.
1023. *Yates F.* Sztuka pamieci / F. Yates; tl. z ang. - Warszawa, 1977. - 472 s.
1024. *Yow V. R.* Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences / V. R. Yow. - 2nd ed. - Walnut Creek; Lanham; New York; Toronto; Oxford, 2005. - 398 p.
1025. *Zazulyak Y* Ego huic inscripcione non credo, ... ipse scribere potuit, quod voluit. Law, Literacy and Daily Life in Late Medieval Galicia // *Medium Aevum Quotidianum* / Y. Zazulyak. - Krems, 2008. - Vol. 57. - Pp. 12-27.
1026. *Zayarnyuk A.* Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846-1914 / A. Zayarnyuk. - Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2013. - 448 pp.
1027. *Zenuch P.* K dejinam cyrilskej pisomnej kultury na Slovensku / P. Zenuch. - Nitra: Universita Konstantina Filozofa v Nitre, 2015. - 175 s.
1028. *Znani^cki F.* Nauki o kulturze. Narodziny i rozwoj / F. Znani^cki. - Warszawa: PWN, 1992. - 428 s.
1029. *Znani^cki F.* Wst^p do sociologii / F. Znani^cki. - Poznan, 1922. - 467 s.

Наукове видання

ГОЛИК РОМАН ЙОСИПОВИЧ

Культурна пам'ять і Східна Європа:
писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині

Монографія

Науковий редактор

Микола Литвин

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Коректор

Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Дизайн обкладинки

Михайло Царик

Підписано до друку 14 .05.2015. Формат 70x100 У₁₆. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний

Умовн. друк. арк. 34,35. Наклад 300 прим.

Віддруковано ТЗОВ «Простір-М»

Свідоцтво ДК № 2167 від 21.04.2005 р.

79000, м. Львів, вул. Чайковського, 8

Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir@litech.net